НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Гржибовські історичні читання

ВИПУСК 5

Черкаси 2012

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання**: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – **Черкаси**: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, **2012**. – Вип. 5. – 320 с.
ISBN 966-2980-20-2

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій*,

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій*, д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин*, д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк*, к.і.н., доц. *Н. І. Земзюліна*, д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян*, д.і.н., проф. *С. В. Корновенко*, д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький*, д.і.н., проф. *В. В. Масненко*, к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко*, д.і.н., проф. *В. М. Орлик*, к.і.н., проф. *О. Г. Перехрест*, д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реєнт*, д.і.н., проф. *І. А. Фареній*, д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *П. С. Коріненко*, д.і.н., проф. *О. М. Мовчан*

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (протокол № 1 від 28 серпня 2012 р.)

© Інститут історії України НАН України, 2012
© Черкаський національний університет, 2012
© Автори статей, 2012

ЗМІСТ

Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія

Гуржій О.І. Батьківська лампа 7

Історіографія

Прутська Г.О. Церковна політика імператриці Катерини II у дослідженні Олександра Доброклонського 9
Єрмілов В.С. Історіографічний огляд «Врачебной хроники Херсонской губернии» 11
Бабінська М.С. Україна в історичних дослідженнях Оскара Галецького 13
Михайлюк Ю.М. Шляхта в суспільно-політичних процесах XV – першої половини XVI ст.: погляд Митрофана Довнар-Запольського 15
Грищенко Т.Р. Історіографія досліджень життя та діяльності Мойсея Вольфа (1880 – 1933 рр.) 19
Марцинішин Ю. Д. Сергій Подолинський як об'єкт вивчення радянської історіографії 21
Маркевич М.І. Українські історики та історична наука 1820 – 60-х рр. у працях Дмитра Багалія 23
Самойленко Н.І. Історична болгаристика у творчому доробку Миколи Державіна 26
Савчук І.І. Декабристознавча проблематика на сторінках часопису «Україна» 28
Стопчак М.В. Інтернована армія УНР у таборах країн Центральної Європи: інтерпретації радянської історіографії 31
Ґудзь В.В. Перший історіографічний етап дослідження голоду в Україні 1932 – 1933 рр. 34
Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: історіографія проблеми (50 – 70-ті рр. XX ст.) 36
Терещенко Т.В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України періоду відбудови (1943 – 1950 рр.) у радянській історіографії 39
Боковня В.М. Становлення Комітету державної безпеки СРСР / УРСР (1953 – 1964 рр.): історіографія проблеми 41
Бєлкін Ю.В. Близькосхідний конфлікт у висвітленні радянської і пострадянської історіографії 43
Герінбург О.В. Земські демографічні дослідження у Херсонській губернії: огляд сучасної історіографії 45
Орлов В.М. Характерні ознаки нових релігійних течій в українських та закордонних наукових дослідженнях 48
Ямпольська Л.М. Розвиток інтеграційних теорій у зарубіжній історіографії другої половини XX – початку XXI ст. 50
Івангородський К.В. Політико-ідеологічний контекст сучасної російської історіографії етнічної історії східних слов'ян 53

Джерелознавство, теорія та методологія історії

Курзенкова А.О. Застосування методу контент-аналізу до вивчення особливостей рунічної меморіальної традиції Скандинавії XI ст. 58
Чабан А.Ю. Літопис Григорія Граб'янки про Середню Наддніпрянщину часів Визвольної війни 61
Лукашевич О.А. Взаємозв'язок архівних та археографічних досліджень в практиці Таврійської Вченої архівної комісії (на прикладі публікації ордерів генерал-губернаторів Катеринославського намісництва Григорія Потьомкіна та Платона Зубова) 63
Новак А.В. Шлях до науки: еволюція української етнографії у XIX – першій третині XX ст. 67
Ярмошик І.І. Дослідження історії населених пунктів Волині польською інтелігенцією у другій половині XIX ст. 69
Владига О.В. Археографічна діяльність Михайла Грушевського в 1894 – 1895 рр. 72
Ковальська М.С. «Життя Уїльяма Юарта Гладстона» Джона Морлі як «дослідження сучасної біографії» 75
Лук'яненко В.П. Наукові підходи до вирішення аграрної проблеми в Україні на межі XIX – XX ст. 77

Оніпко Т.В. Олександр Билимович про кооперативну ідею та кооперативну практику в дожовтневій і пострадянській економіках 80
Священко З.В. Аграрне питання у діяльності комісії особливої наради Олексія Оболенського 82
Пасічна Ю.Г. Погляди Семена Маслова на вирішення аграрного питання в Росії (травень – червень 1917 р.) 85
Демочко Г.Л. Архівні документи як джерело дослідження організації охорони здоров'я у Харкові періоду 1920 – 30-х рр. 87
Олійник М.П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки НЕПу (на матеріалах Поділля) 89
Лабур О.В. Масові жіночі видання «Комунарка України» та «Селянка України»: джерелознавчий аспект 91
Тупчієнко-Кадирова Л.Г. Інформаційно-пошуковий потенціал афіш оперних вистав (на прикладі архівної творчої спадщини Юлія Мейтуса) 93
Жигло В.В. Організація пошуку та зберігання документів німецьких окупаційних структур на території Північно-Східної України (1942 – 1945 рр.) 96
Мильніков М.Г. Концептуальні основи розвитку наукової думки про історію вивчення землі 99
Присяжнюк Ю.П. термін «система» в дослідницькому арсеналі сучасних українських істориків освіти 101

Антропологічний вимір історії

Дорошенко О.М. Походження та структура роду Скаржинських в історичних джерелах 105
Визір Н.Ф. Персоналії української керамології: оренбурзький період життя Івана Зарецького 107
Драч О.О. Функціонування вищих жіночих курсів у Російській імперії: досвід вирішення питання оплати навчання (друга половина XIX – початок XX ст.) 109
Королевська Ю.Ю. Основні модні тенденції жіночого одягу в Російській імперії (60-ті рр. XIX ст.) 113
Філіпенко Л.В. Журнал «Женское дело» (1899 – 1900) як перше російське «ідейне» періодичне видання для жінок 114
Джумига Є.Ю. Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914 – 1916 рр.) 117
Міщанин В.Д. Георгій Кардашевський із роду опішнянських дворян Кардашевських: трагічні сторінки долі 119
Силка О.З., Синявська Л.І. Леонід Мушкет: два життя однієї людини 121
Петрик А.М. Основні віхи журналістської діяльності Андрія Яковліва 124
Тельвак В.В. Педагогічна діяльність Степана Томашівського в Ягеллонському університеті 126
Рощина Л.О. Роль митрополита Андрея Шептицького в розбудові УГКЦ 130
Робак І.Ю. Харківський період життя та діяльності Валентина Отамановського 133
Герасимов Т.Ю. Австро-угорський фактор у повсякденній історії міст Подільської губернії за Гетьманату Павла Скоропадського 135
Визір Н.Ф. Юрій Лащук – легенда української керамології 138
Лахно В.І. Неповсякденність українських остарбайтерів Третього Рейху в роки Другої світової війни 139
Данілова А.О. Партизанський госпіталь у повсякденному житті учасників радянського Руху опору під час Другої світової війни 142
Лук'яненко О.В. Побутові умови колективів педінститутів УРСР часів «Відлиги» 144
Георгізова І.Л. Створення жіночих громадських структур в період розбудови Української державності (1991 – 2008) 146

Культура та духовність українців

Тупчієнко М.П. Міфологічні уявлення про залізну сутність людини у традиційній культурі 149
Лопацька Н.М. Бібліотека та архів Дерманського монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.) 151
Кісіль С.А. Культурне братство середини XVII ст. на службі у влади і народів України та Росії 154
Циганенко Л.Ф. Досвід доброчинної діяльності дворянства Бессарабії в галузі освіти (XIX – початок XX ст.) 157
Кравченко Р.І. Харківський губернський комітет Товариства опіки тюрем 159
Єлесін П.В. Представники православного духовенства як фундатори осередків початкової освіти в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. 161
Гончарова Н.О. Участь дворян Бессарабської губернії в опіці над церковними школами (кінець XIX – початок XX ст.) 164

Седляр А.В. Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері культури (кінець XIX – початок XX ст.) 166
Кравченко О.В. Створення та діяльність відділень опікунства Марії Федорівни над глухонімими в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. 169
Сичевський А.О. Діяльність православної місії серед старообрядців Волинської губернії у 1904 – 1914 рр. (за матеріалами «Волынских епархиальных ведомостей») 172
Сушко В.А. Чоловічі сорочки у традиційній культурі українців Слобожанщини 175
Масненко В.В. Релігійні практики УАПЦ 1920-х рр.: між традиційними православними цінностями та національною ідентичностю 177
Бабенко Л.Л. Відображення радянською атеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні 181
Асанова У.К. Реализация концепции «Нового музея» на примере Государственного Херсонесского историко-археологического музея в 1920-е гг. 184
Захарченко М.В. Бібліотечна справа в українському селі (20-і рр. XX ст.) 187
Самойленко Т.І. Формування кіноіндустрії та структури радянського кінематографу 189
Твікова О.В. Стиляжництво та андеграунд як явища хрущовської «відлиги» (1953 – 1964 рр.) 191
Чорна Л.О. Історичні аспекти комплексної охорони пам'яток культури та природи Холодного Яру 194
Самойленко Н.С. Розвиток співробітництва Краснопільського району Сумської області України з прикордонними районами Російської Федерації у гуманітарній сфері (1991 – 2011 рр.) 196
Кушнірчук Я.В. Соціальна робота і духовно-просвітницька діяльність православного духовенства в пенітенціарній сфері (2000 – 2010 рр.) 198

Україна в умовах трансформацій XIX – початку XX ст.

Маркевич О.В. Волинський губернатор і генерал-губернатор у взаємодії та протиріччях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) 201
Зосімович О.Ю. Формування системи обліку кадрового складу судів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. (на прикладі формулярних списків) 204
Левицька Н.М. Кваліфікаційно-професійний рівень викладачів-гуманітаріїв вищих навчальних закладів Наддніпрянщини (XIX – початок XX ст.) 207
Казьмирчук М.Г. Міграційні процеси у Київській губернії, зумовлені матеріальними потребами (друга половина XIX – початок XX ст.) 209
Лень А.В. Розвиток технічного удосконалення в цукровій промисловості України (друга половина XIX – початок XX ст.) 212
Сидорович О.С. Значення запровадження нормального статуту 1897 р. для розвитку споживчих товариств Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. 214
Макарець С.В. Економічна ефективність великих поміщицьких господарств Полтавщини в умовах аграрних реформ кінця XIX – початку XX ст. 216
Ковальчук С.В. Еволюція «Громадських прав та волі» в програмних документах «Союзу визволення» та Партії конституційних-демократів 218
Пятницькова І.В. Участь населення Півдня України у кооперативному русі на початку XX ст. 220
Шандра І.О. Формування представницьких з'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району на початку XX ст. 222
Черемісін О.В. Вибори до Херсонського міського самоврядування у 1913 р. 225
Боримський В.В. Варшавський договір в оцінці Симона Петлюри 228

Україна в радянський період

Фареній І.А. Українська кооперація від революції до НЕПу 230
Вільховик О.В. Червоне козацтво та встановлення радянської влади в Україні 233
Ситник О.М. Доктринальна політика більшовизму щодо українського селянства 236
Сокирська В.В. Етнічний аспект становлення російсько-українського кордону в 20-х рр. XX ст. 237
Абразумова О.М. Реакція українського селянства на викривлення радянською владою цінової політики (1921 – 1929 рр.) 240
Георгізов Г.М. Політична нестабільність селянства УСРР 1921 – 1927 рр. на шляху від НЕПу до колективізації 242
Харламов М.І. Створення добровільних пожежних формувань в УСРР (1924 – 1926 рр.) 244
Романець Н.Р. Наслідки «Великого терору» 1937 – 1938 рр. в українському селі 246
Ковальська Л.А. Партизанський різновид військового мистецтва в роки Великої Вітчизняної війни 249

Білоус О.П. Проблемні питання діяльності радянських партизанських формувань Північно-Східної України періоду їхнього становлення 251
Перехрест О.Г. Західноукраїнське селянство й український визвольний рух у період німецько-радянської війни та перші повоєнні місяці 255
Боган С.М. Соціальна допомога населенню та військовополоненим на окупованій німецькими військами території України в 1941 – 1943 рр. 260
Якименко І.А. Стан постачання учителів сільської школи продуктами харчування та промисловими товарами у початковий період відбудови народного господарства (1943 – 1945 рр.) 262
Нечипоренко Л.І. Трансформація української преси в роки Перебудови від прокомуністичної до опозиційної 264
Плахута В.В. Вплив Чорнобильської катастрофи на Українське Полісся 266

Всесвітня історія

Петречко О.М. Переслідування християн у добу Марка Аврелія 268
Іщенко Д.В. Міфи про спільне походження у політичних дискурсах ранньомодерної Англії 270
Дідик С.С. Створення торгівельної інфраструктури на південно-західному порубіжжі Російської імперії в середині XVIII ст. (до історії Новослобідського козацького полку) 273
Морозов А.Г., Священко З.В. Надільне землеволодіння та селянська община у проекті аграрної реформи редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії на початку XX ст. 276
Земзюліна Н.І. Соціалістична складова Міжнародного кооперативного руху: ретроспективний аналіз 278
Щербань П.М., Щербань Т.Ю. Політика радянської влади щодо російської художньої інтелігенції у 1917 – 1932 рр. 281
Бережненко О.О. Згортання приватної торгівельної діяльності в Петрограді (1918 – 1920 рр.) 284
Корновенко С.В. Селянство у врангелівській моделі оновленої російської державності (1920 р.) 285
Демченко О.П. Позиція Великобританії у контексті визнання Францією уряду генерала Петра Врангеля (серпень 1920 р.) 288
Іржавська А.П. Примусова праця населення окупованих східнослов'янських територій як складова нацистського фізичного терору в період Другої світової війни 290
Щетніков В.П. До 70-ї річниці Ванзейської конференції: загальноєвропейський вимір проблеми у площині регіонального підходу 293
Ковальський С.В. Формування міжетнічних протиріч на Кіпрі в 1960 – 1963 рр.: правовий аспект 296
Передерко Л.С. Боротьба навколо скорочення американської військової присутності в Європі на початку 1970-х рр. з погляду Генрі Кіссінджера 298
Багінська М.В. Роль національної ідентичності в процесі європейської інтеграції Швейцарської Конфедерації 301
Сергійчук І.М. Досягнення й проблеми сучасного В'єтнаму (1986 – 2012 рр.) 302
Кінка С.М. Литовські ліві політичні сили у 1990 – 1992 рр. (за матеріалами газети «Советская Литва» / «Эхо Литвы») 305
Дем'янчук Ю.А., Приходько Т.М. Розвиток взаємовідносин України з Республікою Білорусь за роки незалежності 308
Лебідь І.Г., Литвиненко Р.О. Український аспект відносин Росія – ЄС у сфері міжнародної безпеки (1992 – 2010 рр.) 310
Клочак О.З. Зовнішньополітична стратегія Республіки Польща за каденції міністра закордонних справ Броніслава Геремека (1997 – 2000 рр.) 312
Тригуб П.М. Празький договір 2010 р. між США і Росією про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-III) та перспективи його реалізації 314

Наші автори 317

Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія

О. І. Гуржій

БАТЬКІВСЬКА ЛАМПА

У родину її придбали десь на початку 60-х років минулого століття, замість якоїсь старенької, стертої з пам'яті й викинутої з життя на дворовий смітник. Тоді сталася справжня подія, бо гарних і потрібних речей у магазинах було обмаль, здебільшого, кострубато зроблених і не яскравих. Тому-то кожна нова покупка перетворювалась хоч і на маленьке, але сімейне свято — її з певною урочистістю поміщали на заздалегідь визначене місце.

Коли мій батько довгими прохолодними вечорами писав наукові праці, то періодично грів руки біля настільної, вгорі й внизу чорної як смола, на той час інтенсивно експлуатованої, лампи. Ще й додатково дмухав на пальці своїм внутрішнім теплом. Від того вони ставали більш слухняними та гнучкими. Знервованість від прогомонівшого у вічність дня і напруга від спілкування з сторонніми людьми зникала. Поступово приходило полегшення голові, затурканій чужими лицемірством і марнослів'ям. Ярмарок буденщини стихав. У вікно все привітніше заглядав наполовину обгризений місяць. Тоді думки активніше вирували над письмовим столом, над списаними каліграфічним почерком лівої руки і складеними стовпчиком аркушами, не дуже якісного (шорсткого і жовтуватого) паперу. Ставало можливим зосередження на чомусь одному, розумному, бо тіло не мерзло, а душа не відволікалась сторонніми просторовими забаганками, на пусте. З Космосу, з небуття поверталось щось надзвичайно важливе, принципове і пристосовувалось до ладу. З-під пера тоненькою цівочкою фіолетового чорнила, зі зовсім малюсінькими проміжками між словами, витікало великосердне минуле українського народу, його героїв і сама величність — невблаганна, напівсвідома, глибинна пам'ять. Коронована давниною, історія ніби виверталась назовні і перетворювалась на сьогодення: стрімке, бентежне, виснажливе... Здавалось, своєю суттю вона била в лоба, влучала в око, проникала в глибочінь самосвідомості, охоплювала душу і довго її не відпускала...

Проте, необхідно було вкрай стерегтися, щоб раптом надмірно не захопитися летом думки з україністики й не потрапити в цілком природний полон чи тенета «буржуазного націоналізму», який підстерігав особливо чутливу до національних проблем душу за кожним рядком, окремим абзацом. Тоді могла прийти біда: «згори», «справа», «зліва»... Нерідко хтось у людській ворожій подобі пильно стежив із-за рогу вулиці, кутка кімнати...

Коли я щось пишу і нараз замислююсь, то частенько згадую теплі, сухі батьківські долоні, якими він часом міцно стискував мої скроні. Потім заглядав у вічі й посміхався. А тоді спостережливо запитував: «Ну, і ким хоче бути мій хлопчик?». Якщо моя відповідь його не вдовольняла (за різних обставин, у різні роки дитинства), то він насуплював чоло.

Якось, коли батька ще не було вдома, я натхненно й самовіддано працював у його кабінеті над шкільним домашнім завданням

— писав твір на вільну тему. Я старався, прагнув бути якомога кращим. Кожну помилку я ретельно виправляв, а коли їх ставало вже понад три на сторінці, то виривав її з учнівського зошита, згортав учетверо і підкладав під круглу основу батьківської лампи. Та так, що тільки білий краєчок залишався видним. Текст же заново переписував. Цей процес тривав досить довго, аж поки мій зошит не «схуд» до неймовірних розмірів, а батько не повернувся з роботи. Втім, твір я нарешті завершив і пішов на кухню вечеряти. Вже звідти почув надзвичайно сердитий гамір батька, чимось розбурханого, як хвилі моря. — Я забувся знищити, сховати вирвані сторінки. І був за такий злочин належним чином покараний: батько спочатку боляче вдарив мене по «грішним» рукам, потім декілька разів сильно смикнув за чуба, а тоді запитав: «Хіба ти не знаєш, що сторінки будь-де: в зошиті, чи в книзі, то як людське волосся — їх виривати не можна, як не дозволено чисту правду забруднювати?..»

До його, трохи переполоханої старістю, настільної лампи я й нині притуляю свої пальці, ніби пещу її. Вона вже стоїть на столі на моїй дачі і знову в холодні дні й вечори обігріває мою душу, обличчя, помисли, а історія раз у раз оживає давніми образами, які переходять у нові статті та книги. Інколи від яскравого світла з минулого в очах пробує торувати собі шлях випадкова сльоза. Тоді я трохи напружуюсь, завмираю і солоній краплині так і не вдається пробитися на волю, опанувати надмірними спогадами моє, й без того вражене, серце. А на білому папері серед неживих літер тим часом розвиднюється, бо висвічує Істина, котра карбує своєю приголомшливою проникливістю день, продовжує моє життя на кожну написану сторінку і на щось райдужне породжує надію. І тоді, кудись у далечінь, відступають холодні прикрості старіння...

Історіографія

Г. О. Прутська

ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ У ДОСЛІДЖЕННІ ОЛЕКСАНДРА ДОБРОКЛОНСЬКОГО

Автор аналізує питання церковних реформ та перетворень Катерини ІІ в праці О. Доброклонського «Руководство по истории Русской Церкви».

***Ключові слова**: Російська Православна Церква, синодальне управління, Священний Синод, історіографія.*

Історія Російської Православної Церкви протягом століть тісно пов'язана з історією Російської держави. Одним з найважливіших факторів, які обумовлюють своєрідність російської культури, є православ'я, що зосереджене на духовності та прихильності традиціям. Відтак, Російська Православна Церква відіграла неоціненну роль у духовному та культурному житті населення Російської держави. Вивчення окремих етапів історії Російської Православної Церкви дозволяє глибше зрозуміти процеси, що відбувалися в середині держави, проаналізувати внутрішнє життя російського народу, зрозуміти суть внутрішніх перетворень і реформ.

Історія Російської Православної Церкви в період правління імператриці Катерини ІІ в дореволюційній історіографії маловивчена й розглядається в основному в працях учбового характеру. З огляду на це, метою статті є аналіз вивчення церковних перетворень і положення Російської Православної Церкви в період правління імператриці Катерини ІІ у дослідженні О. Доброклонського «Руководство по истории Русской Церкви».

Вивчення історії Російської Православної Церкви почалося ще у XVIII ст. У працях В. Татіщева, М. Щербатова, І. Болтіна, крім викладу фактів і подій, висловлено чимало поглядів на церковно-історичні події. Роботи світських істориків висвітлювали ряд важливих церковно-історичних питань, окреслюючи завдання подальшого вивчення історії Церкви [1, 12-13]. Однак синодальний період історії Російської Православної Церкви залишався недослідженим до 1830-х рр., поки не з'явилася праця А. Муравйова «История Российской Церкви», де простежено формування та утворення Святійшого Синоду [2].

Поглиблене систематичне вивчення історії синодального періоду Російської Православної Церкви почалося від середини XIX ст. у середовищі церковних істориків. Упродовж 1847 – 1848 рр. вийшла в п'яти випусках «История Русской Церкви» (до 1826 р.) єпископа Ризького Філарета (Гумілевського), яка витримала кілька перевидань і доповнень [3]. Це була перша наукова робота з історії Російської Церкви, яка спиралася на велику кількість джерел. Філарет (Гумілевський) використовував методи історичного аналізу і критики, що значно збагатило його працю і надало їй наукової обґрунтованості. Таким чином, «История Русской Церкви» Філарета (Гумілевського) дозволила перейти до наукового осмислення церковної історії.

Новий напрям у вивченні історії Російської Православної Церкви заклав професор Казанської духовної академії П. Знаменський. У 1870 р. вийшла його робота «Руководство к русской церковной истории» [4], яка зблизила рівень вивчення церковної і світської історії. Цей історик розкрив чимало питань з історії Російської Православної Церкви, яким до нього майже не приділяли уваги, зокрема це стосувалося питань, пов'язаних з єресями, церковними перетвореннями Петра І і Катерини ІІ, хоч він і розглядав їх з критичної позиції. Робота П. Знаменського дала поштовх для написання ряду аналогічних творів з історії Російської Православної Церкви, зокрема праці О. Доброклонського.

Упродовж 1884 – 1893 рр. в Рязані і Москві видавався навчальний посібник «Руководство по истории Русской Церкви» викладача Рязанської духовної семінарії О. Доброклонського. Цей твір виходив не тільки окремими випусками (за хронологічним принципом), а й єдиною працею [5]. Робота О. Доброклонського була написана на основі великого лекційного курсу. Необхідно відзначити, що «Руководство по истории Русской Церкви» – досить гармонійне дослідження, а події в ньому викладаються за хронологічним принципом. У цілому, книга О. Доброклонського – цілісна масштабна праця з історії російської церкви [1, 36]. За характеристикою П. Струве, «курс церковной истории А. Доброклонского – это превосходный общий обзор, равных которому по систематической полноте содержания, обилию фактов и формальной законченности обработки, вряд ли может указать какая-либо другая область русской истории» [6].

О. Доброклонський довів виклад історії синодального періоду до початку 1880-х рр. та побудував роботу на відтворенні документального матеріалу, хоч і не заглиблювався при цьому ні в опис наслідків перетворень для церковного життя, ні в їхню оцінку. Історик надзвичайно ретельно та точно посилається на джерела (цю якість він успадкував від свого вчителя Є. Голубинського), що дає можливість перевірити його висновки. Незважаючи на відсутність критики, «Руководство» не можна вважати офіціозом, адже більшість характеристик у ньому цілком самостійні [7, 53-54]. На дослідження О. Доброклонського можна впевнено покладатися як на вельми цінний історичний матеріал [8].

Разом з тим, у своїй роботі О. Доброклонський не приховував і недоліки церковного життя, що мали місце в історії. Його науковий метод відчутно відрізнявся від тих «критичних настроїв», що панували в працях багатьох представників російської історичної науки на переломі XIX – XX ст. Тим не менш, вплив Є. Голубинського виразно простежується в історичній праці О. Доброклонського [1, 37].

Розподіл історії Російської Православної Церкви на п'ять періодів, який запропонував святитель Філарет (Гумілевський), без будь-яких серйозних змін було відтворено і в праці П. Знаменського. Однак О. Доброклонський застосував власну систему періодизації та розділив історію Руської Православної Церкви на чотири

періоди: домонгольський (988 – 1237 рр.), період північно-руської митрополії (1237 – 1588 рр.), патріарший період (1589 – 1700 рр.) та синодальний період (1700 – 1890 рр.) [9, 37]. Таким чином, в періодизації О. Доброклонського зникав виділений Філаретом (Гумілевським) період від поділу митрополії до встановлення патріаршества (1410 – 1588 рр.). Обґрунтовуючи подібний історичний поділ, він вказував на той факт, що історичне життя в зазначених періодах мало відрізнялось.

Опис джерельної бази церковної історії, наведений в дослідженні О. Доброклонського, в деяких аспектах запозичений з «Истории Русской Церкви» Філарета (Гумілевського). Проте, в «Руководстве по истории Русской Церкви», описуючи джерела, автор виділив їх нові види, зокрема окремо розглядалися так звані «живі джерела», до яких відносилися прислів'я, повір'я та забобони. Характеристика письмових джерел представлена досить широко. Вчений згадував практично весь можливий комплекс джерел з історії Російської Православної Церкви: церковні статути, ханські ярлики, судебники, численні розпорядження світської влади щодо церкви, постанови соборів, свідчення літописів, «писцовые книги», житія святих та іншу агіографічну літературу [9, 40-42] .

Звернення до історіографічного комплексу з історії Російської Православної Церкви вигідно відрізняє «Руководство по истории Русской Церкви» О. Доброклонського від попередніх робіт. Історіографічний відділ навчального посібника з історії церкви з'являється в роботі вперше. Автор поділив історіографічний комплекс на дві частини, виділяючи прямі і непрямі посібники з церковної історії. До «непрямих посібників» О. Доброклонський відносив літературу з історичної критики, методології дослідження історичних джерел, а також праці з філології, палеографії, хронології, історичної географії. «Прямі посібники» – це церковно-історичні дослідження з приватним або загальним змістом, тобто монографії та церковно-історичні курси. Історик зазначав, що в такий спосіб «церковный историк прямо узнает, до чего дошла историческая наука в разработке церковно-исторического материала, и благодаря этому не будет вынужден начинать, как говорится, с азов, обращаясь уже к готовому очищенному и приведенному в порядок материалу» [9, 42].

У вступі до «Руководства» він зазначає імена церковних істориків, які залишили найбільш значущі церковно-історичні праці, перелік імен подано в своєрідному «ієрархічному» порядку, починаючи з праці митрополита Макарія (Булгакова), потім архієпископа Філарета (Гумілевського), Є. Голубинського і закінчуючи роботою П. Знаменського. Таким чином, автор порушив хронологічну послідовність формування історіографічного комплексу. Крім ґрунтовних історичних праць, О. Доброклонський вказував і на періодичну пресу, оскільки на цьому етапі в духовних журналах, що виходили в Росії, представлені детальні історичні дослідження [9, 43-44]. Хоча історіографічний огляд стислий та мало інформативний, проте, слід зауважити, що це було перше звернення в російській історичній науці до аналізу праць з історії церкви.

Четверта частина «Руководства по истории Русской Церкви» О. Доброклонського присвячена історії синодального періоду і вийшла у світ 1893 р. [7, 53]. У кожному розділі свого дослідження вчений виділяв декілька параграфів, де детально розкривав суть поставленої проблеми. Особливу увагу у вивченні історії синодального періоду автор приділив становленню місіонерської справи в Російській імперії, а також проблемам лжевчень і стану духовної освіти.

У другому розділі четвертої частини «Состояние церковного управления и духовенства» [9, 1703-1928] О. Доброклонський розгорнуто й ґрунтовно розглядав проблеми матеріального становища архієреїв і архієрейських будинків, білого духовенства і парафіяльних виборів, спадковості духовного звання, громадського та правового становища духовенства, а також питання взаємин Церкви і держави періоду правління імператриці Катерини II. Таким чином, надавав широку картину побуту і звичаїв, а також матеріального та правового становища духовенства в другій половині XVIII ст. Історик спирався на широку джерельну базу, яку становили Повний звід законів Російської імперії [9, 2437-2438,2450-2452,2457] та Опис документів і справ, що зберігаються в архіві Святійшого Синоду. Однак загальних висновків в кінці розділу немає, що дозволяє читачеві зробити це самостійно.

Аналізуючи питання лжевчень, О. Доброклонський зупинявся і на проблемі об'єднання православної і католицької Церков, а також на ставленні імператриці Катерини II до католиків і «магометан», підкреслюючи при цьому особливу віротерпимість: «Воспитанная на началах французской философии XVIII в., Екатерина II доводила веротерпимость до покровительства иноверным исповеданиям во вред интересам православной церкви» [9, 2066]. Звертав увагу також на протистояння уніатів і православних в Польському краї, виділяючи при цьому позитивну тенденцію переходу уніатів назад в лоно православної Церкви, особливо після поділів Польщі [9, 2122-2123].

Акцентував увагу О. Доброклонський і на проблемі сектантства в Російській імперії, і на захопленні французькою філософією, особливо вираженої в період правління Катерини II, яка і сама була прихильницею французької філософії, аж до подій Французької революції: «Вольнодумство широко распространилось в русском обществе, начиная с обеих столиц и кончая глухими провинциями… К счастью, вольнодумство в русском обществе обыкновенно не было плодом сознательного усвоения философских начал, но лишь поверхностным увлечением модными идеями» [9, 2154-2155].

Особливе місце в четвертій частині «Руководства» займають питання щодо стану богослужіння і релігійно-морального становища суспільства. Розглядаючи проблеми спорудження храмів і церков, церковного навчання, зокрема написання святих ікон, відкриття мощів російських святих і встановлення нових свят на пам'ять про історичні події О. Доброклонський часто просто перераховував ті чи інші укази та розпорядження, не роблячи при цьому узагальнень. Таким чином, п'ятому та шостому розділам четвертої частини його праці притаманний описовий характер викладення матеріалу.

Отже, в «Руководстве по истории Русской Церкви» О. Доброклонського розглядається широкий спектр питань, щодо правління імператриці Катерини II. Зокрема на базі залучення широкого кола історичних джерел детально проаналізовано церковні перетворення і наслідки, до яких вони призвели,. Водночас часто відсутні узагальнення та висновки вченого, що засвідчує нечітку авторську позицію в досліджуваній темі і веде його до описової манери викладення матеріалу. З іншого боку треба зазначати, що автор по суті лише систематизував матеріал свого лекційного курсу, а це й зумовило таку манеру викладання.

У концепції О. Доброклонського простежується бажання поєднати багатополярність думок, що призводить до втрати основної ідеї. Замість висновків автор занурює читача в безліч фактів і подій. Подібний стиль можна пояснити різними причинами. По-перше, історія

для О. Доброклонського – це передусім якомога докладніший виклад історичного матеріалу в хронологічній послідовності, без змістовного аналізу і пояснення подій. По-друге, час, у який творив О. Доброклонський, не міг не накласти відбитку на його світогляд.

Отже, О. Доброклонський як дослідник знаходився на роздоріжжі. Від старого розуміння історичного дослідження автор відійшов, а нових принципів сучасної йому історичної науки, висловлених П. Знаменським та Є. Голубинським, до кінця прийняти не зміг. Звідси цілковита довіра, з одного боку, до історичного факту, а з іншого – аналіз причинності історичного явища. О. Доброклонський практично перейшов до формулювання причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших історичних подій, але не до кінця приєднувався до критичного напряму. Він так і не наважився розвинути тему причинності історичних процесів, так само як і завершити своє дослідження ґрунтовними висновками.

1. *Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви: В 2 т. – Т. 1. – М., 1991.*
2. *Муравьев А.Н. История Российской Церкви. – СПб., 1838.*
3. *Филарет (Гумилевский). История Русской Церкви: В 5 кн. – Х.; М., 1849 – 1853.*
4. *Знаменский П.В. Руководство к русской церковной истории. – Казань, 1870.*
5. *Доброклонский А.П. Руководство по истории русской церкви. – Рязань, 1889.*
6. *Боярченков В., Толстой В. Историк церкви А.П. Доброклонский // Рязанская старина. – 1998. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.starina.ryazan.ru.*
7. *Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700 – 1917 гг.: В 2 ч. – Ч. 1. – М., 1996.*
8. *Афанасьев Н. Памяти А. П. Доброклонского [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.golubinski.ru.*
9. *Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви. – М., 2008.*

Pruts'ka G.O. The ecclesiastical policy of Catherine the II in the Olexandr Dobroklonsky study. The author raises the question of ecclesiastical reforms and transformations by Catherine the II in O.P. Dobroklonsky's study "The Guide on the History of the Russian Church".

Key words: Russian Orthodox Church, synodal government, Priesthood Synod, history studying.

В. С. Єрмілов

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД «ВРАЧЕБНОЇ ХРОНИКИ ХЕРСОНСКОЇ ГУБЕРНИИ»

У "Врачебной хронике Херсонской губернии" на протязі 1892 – 1916 рр. публікувались матеріали на різноманітні медичні теми, переважно з питань земської медицини. Здійснено бібліографічний огляд цих публікацій.

Ключові слова: *Херсонська губернія, земство, громадська медицина, земська медицина, медична історіографія.*

Земське самоуправління в Херсонській губернії виникло в числі перших серед українських губерній та з самого початку відзначалось досить високою активністю в різних галузях своєї діяльності. Невдовзі виникла потреба у висвітленні багатьох питань, якими займались як органи управління (губернські та повітові збори й управи), так і окремі земські діячі. Для цього через декілька років було засновано спеціальне періодичне видання – "Сборник Херсонского Земства".

Оскільки у діяльності Херсонського земства визначне місце займала організація медичної допомоги сільському населенню, то у цьому збірнику з перших випусків, систематично, серед іншого, публікувались матеріали земської медицини. З часом таких матеріалів ставало все більше, але розміщувались вони у збірнику безсистемно, що утруднювало користування ними. Відтак, виникла ідея матеріали з найбільш актуальних земських питань (сільське господарство, ветеринарія) подавати у збірнику в спеціальному розділі, назвавши його "Хроніка". Так з'явились "Сельско-хозяйственная хроника Херсонской губернии" і "Ветеринарная хроника Херсонской губернии".

1892 р. в "Сборнике Херсонского Земства" була започаткована "Врачебная хроника Херсонской губернии". Перший номер "Врачебной хроники" було вміщено в січневому випуску "Сборника". Всі номери "Врачебной хроники", як складової "Сборника", редагувала губернська земська управа. Мотиви видання "Врачебной хроники Херсонской губернии" управа у першому номері виклала так: "По постановлению губернского собрания губернское земство принимает участие в деятельности против эпидемий в чрезвычайных случаях, но такая деятельность губернского земства была до сих пор невозможна вследствие крайней затруднительности определить, что такое чрезвычайный случай; в виду этого губернская управа ограничилась тем, что предоставляла усмотрению санитарных врачей определение тех случаев, когда им лично следует принять участие в деятельности против эпидемий; санитарные врачи ежемесячно доставляли губернской управе сведения о развитии эпидемических болезней. В первое время губернская управа гектографировала эти сведения и рассылала врачам губернии; именно губернская управа не могла выпустить бюллетеня о заразных болезнях в известный месяц ранее 20 числа следующего в благоприятном случае; поэтому на некоторых уездных съездах врачи и признали излишнею рассылку им бюллетеней, и она была прекращена. Но бюллетени гектографировались и рассылались санитарным врачам и уездным управам, причем на съездах санитарных врачей не раз обсуждался вопрос о возможном ускорении высылки сведений, но это оказалось невозможным. В настоящее время губернская управа делает попытку получить сведения непосредственно от участковых врачей в двухнедельные сроки. К этому стремлению ускорить получение сведений в последнее время присоединился еще другой стимул: администрация часто обращается к губернской управе с запросами о положении дела в той или другой эпидемической местности и с требованиями принять меры... Сведения врачей будут печататься за период 1-15 числа, но не позже 25 и от 15-1 не позже 10, конечно, если гг. участковые врачи озаботятся возможно скорейшею высылкою сведений, и в виде отдельных оттисков будут рассылаться всем врачам губернии. Губернская управа надеется, что гг. врачи отнесутся с полным сочувствием к этому важному делу. В таком случае губернская управа будет своевременно знать о положении эпидемий во всей губернии, что ей, может быть, даст возможность уловить направление распространения эпидемий, хотя бы некоторых, своевременно; с другой стороны, гг. врачи будут своевременно уведомлены о положении дела в губернии и могут осведомляться, не появились ли заразные заболевания в местностях участка, смежных с местностями, пораженными эпидемиями" [1, 29-30].

Таким чином, метою для видання "Врачебной хроники" управою на перше місце ставились питання боротьби з епідеміями в губернії. Декларуючи намір публікувати дані про епідемії в губернії за першу половину місяця (з 1-го по 15-е число) і другу половину місяця (з 15-го по 1-е число наступного місяця), управа прохала лікарів у випадках, коли їх протиепідемічна діяльність "заслуживает особого внимания или течение эпи-

демии представляло интересные особенности, то желательно, что бы такие эпидемии описувались более подробно". Такі лікарські дописи управа зобов'язувалась розміщувати в "Хронике". Крім цього, управа мала намір не залишати поза увагою й інші цікаві медичні питання: "В практике врачей встречаются случаи, наблюдения и т. п., представляющие интерес в научном отношении или практическую важность. Эти случаи по своей единичности или по причине недостатка времени не обрабатываются врачами и не сообщаются медицинским органам печати и таким образом остаются только в памяти врача. Между тем желательно было бы сохранить эти случаи; если бы гг. врачи сообщали их редакции "Сборника", то они, отдельно или в связи с другими накопившимися фактами, могли бы печататься в "Хронике" [2, 30].

Також управа повідомляла, що в "Хронике" же будут печататься протоколы уездных съездов врачей и других медицинских совещаний, постановления земских собраний по медицине и работы врачей Херсонской губернии по медицине. Таким образом, все, касающееся медицины в губернии, будет своевременно сообщаться всем, в том числе заинтересованым лицам, и опыт отдельных врачей и корпорации их в виде уездных съездов не будет пропадать безследно". Отже, з самого початку "Врачебная хроника Херсонской губернии" планувалась як видання широкої медичної тематики. І хоч вона розміщувалась у "Сборниках Херсонского Земства", видання мало окрему від нього нумерацію сторінок і таким чином могло бути окремим виданням. Дійсно, майже всі щорічні випуски "Врачебной хроники Херсонской губернии", які є у Національній науковій медичній бібліотеці (Київ), представляють собою окремі самостійні збірники.

На жаль, бібліографічні описи "Врачебных хроник Херсонской губернии" у Національній медичній бібліотеці вказують тільки випуски (номери) цих хронік. У Миколаївській, Херсонській і Одеській обласних наукових бібліотеках, де є "Сборники Херсонского Земства" (не за всі роки), в бібліографічних описах "Сборников" знаходимо тільки записи загалом окремих номерів "Врачебной хроники". Бібліографічні описи змісту кожного номеру "Хроніки" відсутні.

"Врачебная хроника Херсонской губернии" виходила довгий час двічі на місяць, у період 1909 – 1916 рр. – по 6 або 12 випусків на рік. Кожний номер містив досить багато окремих матеріалів, бібліографічний опис яких вище вказаними бібліотеками не здійснювався. Тому сучасний дослідник має певні труднощі під час пошуків потрібного матеріалу. Адже "Врачебная хроника Херсонской губернии" містить багато різноманітного матеріалу. Це, перш за все, як і заявлялось губернською управою на початку видання "Хроніки", періодичні, у кожному номері, відомості про всі епідемічні захворювання по кожному повіту із вказаними волостями і селами у вигляді таблиць. До цих таблиць додавались окремі повідомлення земських і міських лікарів, а також географічне розповсюдження епідемій, часто з додаванням відповідної мапи губернії.

Систематично у "Хрониках" публікувались постанови губернських і повітових земських зборів з медичних питань, а також протоколи та постанови засідань губернської медичної ради, нарад санітарних лікарів губернії та засідань губернської виконавчої санітарної комісії, з'їздів або нарад земських лікарів кожного повіту. Часто ці протоколи мали додатки – доповіді комісій або окремих лікарів з актуальних на той час питань. Найбільше матеріалів "Хроніки" містили стосовно епідемій , що час від часу поширювались у губернії. Серед адміністративних рішень, розміщених у випусках перших років, звертають на себе увагу "Циркуляры Елисаветградской земской управы и санитарной исполнительной комиссии разным учреждениям и лицам", видані під час холерної епідемії. Цікаво, що вони складались з таких окремих циркулярів: "Господину санитарному попечителю...", "...волостному правителю", "Всем попечителям и учителям народных школ Елисаветградского уезда", "Всем гг. землевладельцам Елисаветградского уезда", "О предупредительных мерах во время сбора призываемых", "Учителям земских школ Елисаветградского уезда", "Всем волостным и сельским правлениям Елисаветградского уезда" [3, 160-177]. Також у окремих випусках публікувались розпорядження і циркуляри Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, самого міністерства, губернатора, постанови губернської управи з медичних питань.

Особливе місце займають губернські наради та з'їзди лікарів і представників земських управ, де найбільш ґрунтовно розглядались всі найважливіші питання організації земської та міської медицини [4]. Друкувались також звіти різних медичних закладів губернських та деяких повітових і міжповітових лікувальних установ, у тому числі психіатричної лікувальниці, віспенного телятника, Одеської бактеріологічної станції. Багато років розміщувались звіти про діяльність лікувально-продовольчих пунктів для прийшлих сільськогосподарських робітників.

У Херсонській губернії працювали відомі організатори земської медицини. Вони були активними дописувачами "Врачебной хроники". Досить назвати таких лікарів, як М. Уваров, М. Тезяков, І. Козубов, О. Корчак-Чепурківський, С. Ігумнов, М. Гошкевич, Є. Яковенко та деякі їх роботи наукового характеру [5]. Крім цього, в "Хронике" інколи з'являлись оригінальні статті, наприклад, переклад роботи всесвітньо відомих вчених Е. Ру та А. Ієнсена про останні на той час наукові дослідження дифтерії, зроблений земським лікарем О. Юцевичем [6]; подання з'їзду лікарів Олександрійського повіту про відміну тілесних покарань [7]; лист всесвітньо відомого вченого-гігієніста Ф. Ерісмана з Цюріха [8] або незвичайна, як для лікаря, робота І. Кміта про колір волосся та очей у школярів [9].

З 1895 р. у "Хрониках" з'явилась рубрика "Разные врачебные заметки", згодом – "Земско-медицинская хроника" і "Общественно-санитарная хроника", де розміщувались короткі замітки про різні медичні події спочатку в Херсонській, а потім і в інших губерніях. Досить цікаві і для нашого часу звіти лікарів про підвищення кваліфікації (наукові відрядження) у клініках російських та іноземних університетів.В останні роки випуску "Врачебной хроники" стали все частіше з'являтись ще не досліджені в наш час матеріали стосовно професійної діяльності, соціального стану, умов праці та побуту всіх категорій медичних працівників [10].

Отже, оглянувши "Врачебную хронику Херсонской губернии", яка виходила у складі "Сборника Херсонского Земства" впродовж 1891 – 1916 рр., можемо констатувати, що вона містить чимало публікацій, які розкривають багатогранну діяльність земства та лікарів з організації медичної допомоги сільському населенню, протиепідемічної боротьби, діяльності окремих медичних закладів. Також міститься багато матеріалів обговорень і рішень органів влади з медичних питань, з'їздів і нарад лікарів з актуальних професійних складових їх роботи, соціальних питань, праці та побуту медиків губернії.

1. *Врачебная хроника Херсонской губернии // Сборник Херсонского Земства – 1892. – № 1.*

2. *От Херсонской губернской земской управы // Врачебная хроника Херсонской губернии (далі – ВХХГ). – 1892. – № 1.*
3. *Приложения // ВХХГ. – 1893. – № 3.*
4. *Губернское совещание врачей и представителей земских управ Херсонской губернии о мерах против холеры. 12 – 18 марта 1893 г. // ВХХГ. – 1893. – № 5; Свод постановлений губернского совещания врачей и представителей земских управ Херсонской губернии о мерах против холеры. 12 – 18 марта 1893 г. в Херсоне // ВХХГ. – 1893. – № 6; Протоколы совещания представителей земских управ и санитарных врачей Херсонской губернии по вопросам о мероприятиях против сыпного тифа // ВХХГ. – 1894. – № 8; Материалы к XII губернському съезду врачей // ВХХГ. – 1895. – № 10; К созыву XV съезда врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии // ВХХГ. – 1903. – № 1 – 2.*
5. *Уваров М. О надзоре за рабочими // ВХХГ. – 1892. – № 10; Козубов И. Первый опыт применения антидифтеритной сыворотки в земской практике Херсонской губернии // ВХХГ. – 1894. – № 23; Тезяков Н.И. Материалы о травматических повреждениях, происходящих у рабочих от работ с сельско-хозяйственными машинами и орудиями // ВХХГ. – 1898. – № 6; Игумнов С.Н. К вопросу об окулистической помощи населению // ВХХГ. – 1900. – № 5 – 6; Яковенко Е.И. Программа для исследования здоровья учащихся // ВХХГ. – 1900. – № 16; Гошкевич М.И. К материалам о проказе (lepra) в Херсонской губернии // ВХХГ. – 1901. – № 12.*
6. *К изучению дифтерита // ВХХГ. – 1894. – № 13.*
7. *Ходатайство съезда врачей об отмене телесных наказаний // ВХХГ. – 1901. – № 13.*
8. *Мнение проф. Ф. Эрисмана о новом меню Херсонской губернской земской больницы // ВХХГ. – 1903. – № 5 – 6.*
9. *Кмит. Цвет волос и глаз у учеников земских школ Елисаветградского уезда // ВХХГ. – 1895. – № 5.*
10. *Востриков П.Е. О нормировке труда медицинского земского персонала Александрийского уезда // ВХХГ. – 1911. – Вып. IV; Проект правил обеспечения медицинского и ветеринарного персонала на случай смерти или потери трудоспособности от заражения при борьбе с эпидемиями и эпизоотиями // ВХХГ. – 1913. – Вып. V.*

Yermilov V.S. The historiographical review "The Physician Chronicles of the Kherson Huberniya". In "The Physician Chronicles of the Kherson Huberniya" during the 1892th – 1916 the reviews of the different medical matters, mostly about the "zemska" medicine were published. The bibliographical analisis of these publications was made.
Key words: Kherson Huberniya, zemstvo, civil medicine, zemska medicine, medical historiography.

М. С. Бабінська

УКРАЇНА В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ОСКАРА ГАЛЕЦЬКОГО

У статті аналізуються дослідження О. Галецького, присвячені подіям минулого українських земель, увагу приділено проблемі повстання князя Свидригайла 1430 – 1442 рр., козацько-селянським повстанням другої половини XVI – середини XVII ст., питанням генеалогії та геральдики української шляхти, приналежності України до Центрально-Східної Європи.
***Ключові слова**: Оскар Галецький, Україна, Центрально-Східна Європа, Свидригайло, шляхта, наукові дослідження.*

Постать О. Галецького є однією з найбільш експонованих у польській історіографії. 2008 р. в Польщі засновано нагороду його імені «Książka Historyczna Roku» для науково-популярних книг, присвячених історії Польської держави XX ст. Роком пізніше Польський Інститут Національної Пам'яті видав монографію, присвячену біографії вченого [1]. Важливе місце в працях О. Галецького посідала українська проблематика, умови розвитку та співіснування українських земель в складі Речі Посполитої та Російської імперії. Однак у вітчизняній історіографічній науці його постать висвітлена недостатньо. Аналіз його поглядів на проблеми історичного минулого України і визначили мету цієї статті.

О. Галецький (1891 – 1973) – видатний історик, медієвіст-візантолог, професор Варшавського університету, член ПАН, дипломат, кавалер Мальтійського ордену. Він був членом багатьох академій і наукових товариств: Варшавського Наукового Товариства, делегатом до академії Conseil de Perfectionnement de l'Institut Francais de Varsovie, брав участь у дослідницькій роботі Католицького Союзу Міжнародних Досліджень, Товариства наукового у Львові, Польського Товариства Геральдичного (президент), Міжнародної Дипломатичної академії (в Парижі), Instituto per l'Europa Orientale (в Римі), Centre International de Synthese Historique (в Парижі). Він нагороджувався ступенем доктора honoris causa – Ліонського та Монреальського університетів, De Paul University та Fordham University.

З-поміж багатогранних напрямків досліджень професора О. Галецького чільне місце відводилося проблемам минулого України. Ряд публікацій присвячено входженню українських земель до складу Польсько-Литовської держави, релігійній ситуації на українських землях після Люблінської унії, генеалогії та геральдиці української шляхти, проблемам українсько-польських взаємин [2, 12]. Значну увагу О. Галецький приділив дослідженню участі українських земель у збройному протистоянні нащадків Гедиміна 1430 – 1442 рр. Вчений запропонував власну концепцію причин внутрішньополітичної кризи Великого князівства Литовського середини XV ст. «Територіально-політична» концепція О. Галецького трактує події після смерті Вітовта як боротьбу української феодальної аристократії за урівняння в політичних правах з литовською.

У розвідці «Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego» [3] вчений реконструював соціально-політичну історію українських земель у складі Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст. На думку О. Галецького, Литовська держава в зазначений період поділялася на дві частини: етнічні литовські землі та Русь. Про це свідчать титули, якими іменувалися литовські князі. Так, в офіційних документах великий князь Ягайло іменувався як «magnus rex vel dux Litvanorum Russiaeque dominus et heres naturalis», тобто король або князь Литви та Русі. Після підписання Кревської унії Ягайло та його наступники поєднали титул володарів Литви і Русі з титулом королів Польщі [3, 7].

Підпорядкування руських земель Великому князівству Литовському відбувалося на васально-ленних засадах. Руська знать на своїх територіях зберігала автономію внутрішнього управління, а зовнішньополітичні зносини повністю перебували під контролем литовських князів [3, 17]. Кревська унія 1385 р. змінила ситуацію і призвела до втрати автономії українських земель в складі новоутвореної Польсько-Литовської держави. Становище місцевого населення суттєво погіршувала і релігійна політика. Українська та білоруська еліта вбачала можливість досягнення своїх політичних прагнень через включення в боротьбу між великими князями литовськими та польським королем. Це підтверджує факт підтримки руською знаттю обрання Вітовта у 1398 р. Великим князем Литовським, всупереч Кревській унії. Однак, навіть після підписання між Литвою та Польщею Віленсько-Радомської унії 1401 р., за якою Вітовт визнавався великим князем литовським, справа досягнення руською шляхтою політичних прав так і не зрушила з місця.

Політична безправність, національні та релігійні утиски стали джерелом антагонізму між Литвою та Руссю в складі Литовської держави. На його тлі спалахнув

конфлікт, котрий вилився у збройне протистояння, що згадується в літописах як «боротьба Русі з Литвою» [3, 19]. Проаналізувавши це протистояння, О. Галецький заперечив тезу про його національний (українців з литовцями) чи релігійний (католиків з православними) характер. Він наголосив, що основною метою війни 1432 – 1440 рр. було урівняння в політичних правах Русі з Литвою [3, 20]. Більш детально українські землі в період повстання Свидригайла Ольгердовича розглянуто у праці «Dzieje unii Jagellońskiej» [4]. Шанс поліпшити своє становище українська та білоруська знать отримала після смерті 1430 р. великого князя Литовського Вітовта Кейстутовича і приходом до влади в Литві Свидригайла Ольгердовича.

Наймолодший син Ольгерда Свидригайло (1370 – 1452) почав боротьбу за великокнязівський престол ще 1393 р. Вітовт вважав Свидригайла своїм найбільш небезпечним суперником. Ворожнечею князів вдало користувався польський король Владислав II Ягайло, який з метою послаблення централізації влади Вітовта у Великому князівстві Литовському, пішов на зближення зі Свидригайлом і надав йому у володіння Поділля [4, 160].

Антагонізм лише поглибили суперечки за Волинь і Поділля, які польська сторона вимагала у Свидригайла повернути Короні. Свидригайло уклав військовий союз із Тевтонським орденом, що лише погіршило ситуацію. У відповідь на зайняття поляками Поділля, Свидригайло почав бойові дії на Волині, продовжуючи створювати масштабну антипольську коаліцію. Окрім Тевтонського ордену, до неї увійшли Священна Римська імперія, Молдавське князівство, Золота Орда [4, 286]. Щоб послабити позиції Свидригайла в середовищі Литовської знаті польська влада висунула власну кандидатуру Великого князя Литовського, який би завдячував своїм обранням польській короні. Претендентом на литовський престол став брат Вітовта Зигмунт Кейстутович [4, 288].

Завданням Зигмунта було переконати литовських вельмож, незадоволених Свидригайлом скинути князя. Обрання Зигмунта Кейстутовича 1432 р. Великим князем Литовським призвело до розколу Литовської держави на дві частини: литовську (підтримувала Зигмунта Кейстутовича) та українсько-білоруську (зберігав позиції свої Свидригайло Ольгердович). Вірними Свидригайлові залишилися князі Гедиміновичі та Рюриковичі. 15 жовтня 1432 р. Зигмунт уклав з польським урядом Гродненську унію. Основні положення документу засвідчили інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. Свидригайло не визнав унію і продовжував боротьбу. З осені 1432 р. йому довелося вести війну на двох фронтах – на литовському прикордонні із військами Зигмунта та з військами коронними на межах Волині і Поділля з Червоною Руссю.

Опорою Свидригайла у війні з Зигмунтом були князі та шляхта українських земель – Волині, Київщини та Чернігово-Сіверщини. Це дозволило литовському князеві продовжувати боротьбу протягом 1432 – 1435 рр. На р. Швянтій під Вількомиром 1 вересня 1435 р. відбулася вирішальна битва між армією Зигмунта, котру підтримували польські війська, і військом Свидригайла, керувати яким спеціально прибув із Чехії Жигимонт Корибутович, син Чернігово-Сіверського князя Дмитра-Корибута. Перемогу у битві здобув Зигмунт, Свидригайло врятувався втечею. Подібних невдач зазнали і наступні військові кампанії Свидригайла 1436 – 1440 рр. Свидригайло визнав Зигмунта Кейстутовича Великим князем Литовським [4, 322]. Протягом 1437 – 1438 р. Свидригайло мав титул Великого князя Руського.

Діяльності Свидригайла у 1440 – 1452 рр. присвячена монографія О. Галецького «Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka» [5]. Опис подій ведеться від вбивства Зигмунта 1440 р. – до смерті Свидригайла у 1452 р. Основна увага приділена спробам Свидригайла відновити владу на великокнязівському престолі та боротьба князя із посиленням польсько-литовських впливів на Волині. У цій монографії О. Галецький опублікував хронологічний список документів Свидригайла за період 1433 – 1452 рр., реєстр членів ради Свидригайла 1440 – 1452 рр., а також історичні карти землі Волинської середини XV ст.

Суспільно-політичні події, а також релігійна ситуація на українських землях в період від підписання Кревської унії 1385 р. – до другої половини XVIII ст. проаналізовані в монографії О. Галецького «Das Nationalitätenproblem Im Alten Polen» [6]. Окрему увагу історик приділив подіям козацько-селянських повстань кінця XVI – XVII ст. та Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, детально зупиняючись на причинах та наслідках вищезгаданих військових конфліктів.

О. Галецький був дійсним членом, а з 1930 р. – президентом Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Основною метою діяльності Towarzystwa було видання та публікація на сторінках часописів «Misięcznik Heraldyczny» та «Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego» історичних матеріалів джерелознавчого, геральдичного, генеалогічного, сфрагістичного характеру, наукових опрацювань та записок у названих галузях історичної науки. В 1909 р., до відзначення річниці підписання Гадяцької угоди 1659 р., вчені Polskiego Towarzystwa Heraldycznego підготували низку публікацій, присвячених гетьману І. Виговському. Основну увагу було приділено факту удостойнення гетьмана родовим гербом Абданк спеціальним дипломом Яна II Казимира від 4 червня 1659 р. [7, 167].

У статті «O pierwotnym herbie Wyhowskich» О. Галецький звернув увагу на той факт, що родина Виговських мала власний герб ще до видання документу 1659 р. Про це свідчить опис герба брата гетьмана, К. Виговського, який містився у монографії В. Віттига «Nieznana szlachta polska i jej herby»: «Гербове зображення Виговського схоже на Абданк, але ще більше воно подібне до руських варіантів Сирокомлі» [8, 107]. Герб Сирокомля є похідним від Абданку, саме тому, вивчаючи давні родові знаки помилитися неважко, оскільки обидва вони складаються з двох срібних кроків із зрізаними денцями, обернених вершинами вниз і сполучених між собою на зразок літери W на червоному полі. У нашоломку над короною повторюється та ж емблема. Єдиною суттєвою відмінністю Сирокомлі є доповнення основного зображення кроків срібними або золотими хрестами.

Відомий також і опис печатки І. Виговського, котрий опублікований у другому томі «Памятников, изданных Временною коммисею для разбора древних актовъ» [9, табл. IV]. Ця публікація містить таблицю з печатками гетьманів запорозьких. Під четвертим номером подано печатку І. Виговського, яка майже повністю відповідає гербу Костянтина, за єдиним винятком, що на печатці, окрім основного зображення, були ініціали «I. W.». У листі І. Виговського, тоді ще генерального писаря Війська Запорозького, канцлеру С. Коричинському, датованому 18 квітням 1657 р., опублікованому в третьому томі «Памятников…» [10, 137] міститься згадка про цю печатку, якою було скріплено лист. З вищезазначеного можна зробити висновок, що родина Виговських мала власний герб ще до 1659 р.

Стаття О. Галецького «Koriatowicze a przodkowie Holszańskich i Czartoryskich» присвячена з'ясуванню походження одних з найвідоміших князівських родів Правобережної України Гольшанських та Чарторийських. Автор висунув аргументи щодо походження одного із учасників підписання Кревської унії 1385 р. подільського князя Бориса. На противагу твердженню Ю. Пузини, котрий ідентифікував князя Бориса із Ольгімунтом, засновником роду Гольшанських, О. Галецький підтри-

мав версію Ю. Вольффа, згідно якої, Борис був одним із синів литовського князя Коріата. Так само відкинув тезу про походження від Коріатів князівського роду Чарторийських. На основі аналізу документальних джерел, О. Галецький дійшов висновку, що династію Чарторийських започаткував Костянтин Ольгердович [11].

Проблемі походження шляхетського роду Халецьких присвячено статтю «Chaleccy na Ukrainie». У цій публікації О. Галецький, котрого відносять до нащадків Халецьких [12, 1050], проаналізував версії походження цього роду. Автор спростував версію про його татарське походження і на основі документальних джерел та описів довів, що герб Халецьких має руське походження і належить до групи гербів родин руських та литовсько-руських. Стосовно назви родового гнізда, котре знаходилося на р. Сож, а саме назви «Chalcz», автор підтримав твердження С. Закжевського про зв'язки з Галичем і вказав на заснування поселення плем'ям радимичів, які, за припущенням автора, до переселення в чернігівські землі мешкали на території Червоної Русі [13, 136].

Окрему увагу у своїй розвідці О. Галецький приділив постаті Михайла Халецького, посла Великого князя Литовського Александра Ягеллончика. Михайло Халецький тричі (1496, 1500, 1501 рр.) відряджався до останнього володаря Золотої Орди Шах Ахмета. Найважливішим з них було останнє посольство. Його метою було укладення військового союзу із заволзькими татарами проти московського князя Івана Васильовича та кримського хана Менглі-Гірея. Після укладення договору, Халецький, разом з татарами, вирушив до Чернігово-Сіверщини, де спустошив околиці Новгород-Сіверського аж до Стародуба і здобув Рильськ та інші фортеці, які були взяті в облогу литовським військом. В 1501 р. Михайло Халецький був призначений чернігівським старостою. Після смерті князя його чисельні нащадки закріпили панівне становище на Чернігівщині та в Речицькому повіті і зберігали статус одного з найвпливовіших шляхетських родів у регіоні аж до занепаду Речі Посполитої [13, 137].

Завдяки О. Галецькому дійшли логічного завершення дебати, котрі велися протягом 1920 – 30-х рр. XX ст. між польськими, чеськими, українськими і угорськими істориками, пов'язані з простором Центрально-Східної Європи. У 1927 р. О. Галецький разом, з М. Хандельсманом створив Федерацію Історичних Товариств Східної Європи. Федерація мала власний друкований орган «Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale». Бюлетень являв собою огляд історіографії різних країн регіону. На його сторінках точилися полеміки навколо таких понять як «Східна Європа», «Центральна», «Слов'янська» та ін. [14, 11].

Підсумком багаторічної роботи О. Галецького в зазначеному напрямі став вихід праці «The Limits and Divisions of European History» (1950). В 1994 р. монографію було перекладено польською мовою і вона дістала назву «Historia Europy – jej granice i podziały». Ця публікація поставила крапку в багаторічних дискусіях стосовно кордонів та витоків формування Центрально-Східної Європи. На думку О. Галецького, виокремлення регіону почалося після поділу Римської імперії на Західну і Східну. До Центрально-Східної Європи вчений відносив такі країни, як Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща, Литва, Латвія частина Естонії, Русь (Україна і Білорусь). Вчений не відніс сюди Росію, наголошуючи на твердженні про угро-фінські впливи і слабкі зв'язки з європейською спільнотою. Разом з тим О. Галецький неодноразово підкреслював самостійність історичного розвитку українських та білоруських земель, котрі після монголо-татарського нашестя не поривали контактів із Заходом [15, 34].

Історіографічна спадщина О. Галецького віддзеркалює основні підходи польської історіографії першої половини XX ст. до висвітлення історичного минулого українських земель. В працях О. Галецького прослідковуються впливи Краківської та Варшавської історичних шкіл, до яких в різний час належав історик. Українські землі в складі Польсько-Литовської держави вчений розглядав як повноцінну і рівноправну третю складову федерації держав, частково або повністю оминаючи проблеми релігійних та національних конфліктів. Автор наголошував на винятковості та своєрідності історичного розвитку України, а також на необхідності її вивільнення від Росії, з подальшим приєднанням до загальноєвропейської спільноти. Статті та монографічні дослідження історика справили визначальний вплив на розвиток історичної науки далеко за межами Польської держави і заслуговують на увагу сучасних істориків.

1. *Cisek J. Oskar Halecki Historyk – Szermierz wolności. – Warszawa, 2009.*
2. *Księga ku czci Oskara Haleckiego (Wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej) – Warszawa, 1935.*
3. *Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. – Seria 2. – T. 59. – Kraków, 1916.*
4. *Halecki O. Dzieje unii Jagellońskiej. – T. I: W wiekach średnich. – Kraków, 1919.*
5. *Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915.*
6. *Halecki O. Das Nationalitätenproblem Im Alten Polen. – Krakau, 1916.*
7. *Czołowski A. Udostojnienie herbu Jana Wyhowskiego, hetmana wojsk zaporoskich, z r. 1659 // Misięcznik heraldyczny. – 1909. – № 12.*
8. *Halecki O. O pierwotnym herbie Wyhowskich // Misięcznik heraldyczny. – 1910. – № 6/7.*
9. *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. 2. – К., 1846.*
10. *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1852.*
11. *Halecki O. Koriatowicze a przodkowie Holszańskich i Czartoryjskich // Miesięcznik Heraldyczny. – 1939. – № 6.*
12. *Мицик Ю. Халецькі – провідний шляхетський рід Речицького краю у XVII – XVIII ст. // Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану В. Смолія. – К., 2010.*
13. *Halecki O. Chaleccy na Ukrainie // Misięcznik heraldyczny. – 1910. – № 8/9.*
14. *Chynczewska-Hennel T. Ewolucja pojęcia «Europa Środkowo-Wschodnia» // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – Вип. 4.*
15. *Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały. – Lublin, 2002.*

Babinska M.S. Ukraine in the historical researches of Oskar Halecky. In the article are analysed the researches of the Polish scientist O. Halecki devoted to the history of the Ukrainian lands. The main attention is spared to the problem of the revolt of prince Svydrygaylo the 1430th – the 1442th, the cossack-peasant revolt of the second half of the XVI – XVII centurries, to the questions of the Ukrainian nobility genealogy and heraldy, and also the Ukrainion belonging to the Central-East Europe.

Key words: Oskar Halecki, Ukraine, Centrally East Europe, Svydrygaylo, gentry, scientific researches.

Ю.М. Михайлюк

ШЛЯХТА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.: ПОГЛЯД МИТРОФАНА ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

У статті аналізуються погляди М. Довнар-Запольського на роль шляхти в суспільно-політичних процесах на українських землях в XV – першій половині XVI ст.

***Ключові слова**: М. Довнар-Запольський, шляхта, Велике князівство Литовське.*

Українська історична наука останнім часом виявляє неабиякий інтерес до соціальної історії. Втім, цілком зрозуміло, що соціальна історія – це не сучасний винахід, а діючий уже понад століття напрям історичних студій, якому притаманний у різні часи неоднаковий рівень популярності і діапазону наукових зацікавлень. Історія доводить, що важливим рушієм суспільних перетворень досить часто виступали передусім представники знаті. Цей факт позначився на наукових уподобаннях не лише істориків, а й соціологів і політологів, що породило появу різних інтерпретацій щодо аналізу соціально-економічних та політичних відносин (наприклад, теорій еліт). Однак, попри це, особливий інтерес викликає насамперед історія формування упривілейованого стану на українських землях литовської доби, його соціальної і майнової диференціації, ролі у суспільно-політичних процесах тощо. Мова йде про шляхту, котра через призму джерел XV – XVI ст. постає надзвичайно різноманітною за своїм складом і функціями, порівняно зі знаттю києво-руської доби.

Дослідження історії упривілейованого стану українських земель Великого князівства Литовського (ВКЛ) неможливе без урахування історіографічної спадщини. У цьому контексті серед творчих надбань істориків-литуаністів минулого заслуговує на увагу доробок М. Довнар-Запольського – історика, археографа, фольклориста і етнографа, однієї з найяскравіших постатей в історичній науці України, Білорусі та Росії кінця XIX – першої третини XX ст. Написання значної частини його ґрунтовних наукових робіт з історії ВКЛ припадає на період творчої діяльності в Україні (1901 – 1922 рр.). Тому не випадково у його працях відображена й українська минувшина литовської доби, в тому числі й шляхти. До аналізу творчого доробку історика в контексті поставленої проблеми дотично зверталися окремі науковці, зокрема С. Михальченко [1 – 4]. Однак проблема трактування М. Довнар-Запольським соціальних процесів у середовищі шляхти на українських теренах литовської доби до сьогодні в історіографії не була предметом окремого й докладного дослідження. З огляду на це, метою пропонованої розвідки є аналіз поглядів М. Довнар-Запольського на становлення шляхетського стану українських земель ВКЛ, його ролі в суспільно-політичних процесах, особливості соціальної стратифікації.

Наукові праці останнього, присвячені литовській добі, містять чималий масив матеріалу, який розкриває різні аспекти соціальної історії. Однак матеріали, що стосуються історії української шляхти, містяться насамперед його праці «Украинские староства в первой половине XVI в.», котра стала передмовою до одного з томів «Архива Юго-Западной России» [5]. Характерно, що окреслена проблематика розкривається тут головно через призму аналізу діяльності системи місцевого державного управління та громадського самоврядування, що суттєво позначилося на його твердженнях і висновках. Характерно, що хронологічно названа праця охоплює переважно період першої половини XVI ст.

Розглядаючи проблему станового поділу населення, історик стверджував, що «разделение классов общества» у межах Київської землі було формально затверджено на державному рівні. Підтвердженням цьому називав грамоти-привілеї, в яких соціальна стратифікація регіону, за його словами, є їх «замечательною чертою». Маються на увазі уставні земські грамоти, які визначали привілеї та повинності духовенства, князів, панів, бояр та їх підданих, а також великокнязівські листи та грамоти на магдебурзьке право міщанам. Окремо автором позиціонувалися селяни та слуги – непривілейовані категорії населення, чий статус і повинності були окреслені у люстраціях (передусім 1471 р.) [5, 7].

У своєму доробку М. Довнар-Запольський приділив чимало уваги формуванню шляхти як окремого стану. Шукаючи витоки становлення її правового статусу, він спирався насамперед на положення уставних грамот жителям Київської землі (1507 та 1529 рр.). Розглядаючи їх зміст, історик зробив висновок, що перелічені там повинності шляхти (насамперед військова служба князів, панів і бояр, а також давній обов'язок останніх, згідно з розпорядженням великого князя литовського, супроводжувати послів до Орди) сягають часів Вітовта [5, 7-8]. Іншими словами, початок процесу виокремлення шляхти від інших станів М. Довнар-Запольський відносив щонайменше до періоду кінця XIV – першої третини XV ст.

У контексті становлення шляхетського стану, М. Довнар-Запольський розглядав питання ієрархічного структурування шляхти. Для виокремлення привілейованих груп він використовував різні критерії. З огляду на підпорядкування, поділяв шляхту на дві категорії: залежну від воєводи та підлеглу старостам (замкові бояри) [5, 18,71]. Усвідомлюючи різний майновий стан та суспільний статус військово-службової верстви, історик розділяв її на «крупные элементы», до яких зараховував князів та панів, та «рядовую шляхту» – зем'ян та бояр (інколи іменував їх боярами-шляхтою) [5, 81]. Примітно, що князівській та панській верствам він приділяв надто мало уваги, зосередившись переважно на «рядовій шляхті». Бояр-шляхту розрізняв як таких, що володіють маєтками та тих, «которые имеют только дома в городе». Автор зрідка дозволяв собі підміняти поняття «зем'яни» і «бояри» одне іншим [5, 14-15]. Однак цей факт аж ніяк не слід розглядати як приклад нерозуміння ним різниці між обома представниками станової ієрархії. Він ясно усвідомлював складність категоричного розрізнення цих привілейованих груп, передусім через різнорідність їхнього походження у різних регіонах українських земель, нечіткість розмежування правового статусу і схожість функціонального навантаження в державі. Особливо це виявлялося на прикладі бояр, що намагався проілюструвати М. Довнар-Запольський. Він указував, що боярська служба в західних повітах Київщини була аналогічною до зем'янської, натомість у південних повітах воєводства зем'янами іменувався «различный прихожий сброд, происхождение которого не всегда можно было подтвердить генеалогическими документами». Стосовно східних повітів зазначав, що там осіло боярство більш пізнього походження, яке було породжене або урядовою колонізаційною політикою, або ж походило від боярства, котре служило в панів [5, 81-82]. Зем'ян усіх повітів Київського воєводства поділяв на «ровнейших» (таких, що особисто прибували на військову службу під оруду воєводи) та «преложнейших» (направляли туди своїх слуг). Важливо відмітити, що з контексту суджень автора досить чітко простежується використання терміну «зем'яни» як збірної назви – синоніма поняття «шляхта». Він переконано заявляв, що «земянство целого воеводства... составляло одно шляхетское общество, Киевскую шляхту, объединенную общим присудом, повинностями, участием при воеводе в некоторых административных делах, наконец некоторыми доходами» [5, 10-15].

З огляду на це твердження виникає ряд запитань та дискусійних моментів. Наприклад, які військово-службові прошарки він зачисляв до цього єдиного «шляхетского общества»? На наш погляд, використання тут терміну «зем'яни» свідчить, що автор мав на увазі насамперед «рядову шляхту» – власне зем'ян та бояр. Аргументація М. Довнар-Запольським фактів оформлення шляхти Київського воєводства як монолітної спільноти яскраво простежується в текстуальній частині праці, де

аналізуються суспільні взаємини на рівні «воєвода – шляхта». Зважаючи на використання тут аргументів, на прикладі матеріалів замкових ревізій 1545 – 1552 рр. [5, 13-15], напрошується висновок, що автор датує становлення шляхти Київської землі як єдиного сформованого стану періодом другої половини 40-х – початком 50-х рр. XVI ст. На перший погляд, така позиція дослідника здасться фахівцеві невідповідною часовим реаліям (приміром, сучасні українські історики датують завершення юридичного оформлення шляхти в Україні як привілейованого стану 60-ми рр. XVI ст. [6, 37-59]) і недостатньо обґрунтованою. На нашу думку, сенс, висловленої М. Довнар-Запольським, тези полягає в іншому: імовірно він розглядав хід формування шляхетського стану як окремої спільноти на Київщині як такий, що проходив дещо швидше, аніж в інших, принаймні, українських землях ВКЛ.

Власне завершення процесу формування шляхетського стану М. Довнар-Запольський розглядав у двох площинах – правовій та фактичній. Він наголошував, що остаточне на загальнодержавному рівні відмежування шляхти від нижчих станів, проведення чіткої межі «между шляхетским управлением и самоуправлением и между управлением других классов общества» здійснила земська реформа 1565 р. [5, 42]. Однак на практиці утвердження шляхти як окремого стану дослідник відносить до моменту укладення унії, аргументуючи таке подовження часу боротьбою окремих осіб за шляхетські права в судах. Показовою ознакою завершення цього процесу визначає той факт, що відтоді всі, хто підтвердили шляхетство, остаточно вийшли із старостівського присуду [5, 82]. Однак,із контексту не вповні ясно, яку унію (Люблінську чи Берестейську) має на увазі дослідник. У цілому обґрунтування процесу формування шляхти як стану у праці М. Довнар-Запольського не є достатньо виваженим і ґрунтовним. Причиною цьому є насамперед не залучення до аналізу низки нормативно-правових актів, які ілюстрували юридичне оформлення упривілейованого стану (наприклад, привілей 1447 р., Перший та Другий литовський статути, акт Люблінської унії тощо). Та все ж слід зауважити, що хід його суджень в цілому йшов у правильному руслі.

Розглядаючи привілеї та повинності вищих станів, М. Довнар-Запольський чимало уваги приділив насамперед аналізові відповідних положень уставних грамот Київській землі 1507 та 1529 рр. У числі найважливіших загальних прав, пожалуваних шляхетству власне Київської землі, виділяв заборону покарання без суду, збереження права на вотчини і попередні вислуги, перебування шляхти під присудом київського воєводи, але з правом апеляції до великого князя, входження князів і бояр до складу воєводського суду [5, 7-8]. Поряд з цим, дослідник виокремив одне з положень уставних грамот, котре надавало місцевій службовій верстві специфічний привілей – право на отримання в управління волостей і замків регіону винятково для шляхти Київщини [11, 10]. Щоправда він не вказує, наскільки великокнязівська влада, декларуючи таку прерогативу, сама її дотримувала. Як виявляється, великий князь сам порушував, ним же наданий, привілей. Це засвідчує приклад Черкаського староства, де у 40 – 60-х рр. XVI ст., із шести місцевих старост троє (А. Пронський, Д. Сангушко, М. Вишневецький) представляли князівські роди Волині [7, 143]. Розбираючи шляхетські повинності, М. Довнар-Запольський зазначав, що на князів, панів і бояр була покладена військова служба, до того ж бояри ще залучалися до супроводу литовських послів до Орди. Решту загальнодержавних повинностей відбували шляхетські піддані. У цьому контексті він висловив цілком слушне переконання (хоча в текстах уставних грамот про це не йдеться), що спонукання до виконання згаданих вище повинностей та контроль за їх здійсненням належали до функцій уряду київського воєводи [5, 7-8].

М. Довнар-Запольський аргументовано заявляв, що в першій половині XVI ст. шляхта Київської землі у військовій та судово-адміністративній сферах підпорядковувалися безпосередньо місцевим воєводам. З огляду на це, він дав цікаве визначення, що являло собою воєводство у власному сенсі – «оно объединяло под властью воеводы и под его присудом военно-служилый класс всего воеводства». Водночас вказував на відмінність деяких аспектів військової повинності шляхти на Київщині та Волині (до останньої зараховував і регіон східного Поділля). Зокрема київська шляхта мала обов'язок виступати на війну при воєводі за його наказом. Щоправда в деяких повітах (зокрема, Житомирському та Овруцькому) за власним бажанням могла долучатися до військових акцій, організованих місцевими старостами [5, 14]. Натомість волинська шляхта підпорядковувалася безпосередньо місцевим старостам, хоча об'єднане шляхетське ополчення, зрештою, потрапляло під загальне командування місцевого маршалка як начальника військових сил Волинської землі. М. Довнар-Запольський відмітив ще одну особливість – найзнатніші пани і князі (Вишневецькі, Збаразькі, Сангушки, Чорторийські, Заславські, Дубровицькі, Острозькі тощо) зі своїм загонами збиралися в ополчення не під керівництво старост, як це було повсюдно у ВКЛ, а з'являлися безпосередньо до маршалка. Хоча причину цього він не називає. У мирний час, за словами дослідника, волинська шляхта також певним чином перебувала в полі зору маршалка, котрий здійснював її переписи та огляди, атестував службові якості зем'ян [5, 25-27]. Зважаючи на регіональну специфіку та різновиди військової служби шляхти, учений наголошує, що на Поділлі вона була важчою, ніж на Київщині. Водночас додає, що в обох регіонах вона не йде у жодне порівняння із центральною частиною держави, де шляхта брала участь лише в «посполитом рушении» і, відповідно, «не знала ни «лежи» на замках, ни выезда «под шляхи», ни «доведанья вестей» [5, 80-81].

Так само М. Довнар-Запольський розглядав проблему судового підпорядкування військово-службового стану та вказав на його регіональні відмінності. На противагу Київській землі, де місцева шляхта перебувала в судовій юрисдикції воєвод, у східному Поділлі право суду над нею мали місцеві старости. Юридичною підставою цьому дослідник називає уставну грамоту Волинській землі. Посилання на неї дає підстави припускати, що він аналогічно трактував судове підпорядкування і власне волинської шляхти, хоча й не означував це конкретними тезами [5, 30,34]. Додамо, що апеляційною судовою інстанцією для волинської шляхи автор називав місцевого маршалка [5, 28]. Водночас він зазначав, що одним із способів винагороди шляхті за службу чи збитки, отримані під час її виконання, було пожалування волостю. Таке «хлібокормління» передбачалося терміном на один-два роки, а бояри-володільці, будучи намісниками таких волостей, окрім доходів мали ще й право суду над місцевим людом. Історик припускає, що населення таких волостей у справах судово-адміністративної сфери могло також звертатися і до воєвод, як вищої інстанції [5, 10-11]. Втім, із матеріалів його праці зовсім не зрозуміло, чи мали місце в системі великокнязівських пожалувань, окрім волостей, дрібні маєтки, наприклад, у вигляді села. Також він практично оминув питання надання шляхті інших статей доходів (зокрема, корчма, мито тощо).

Розглядаючи питання отримання шляхтою Київщини службового землеволодіння, М. Довнар-Запольсь-

кий небезпідставно наголошував на важливій ролі у цій процедурі місцевих урядовців – воєвод та старост. Аргументував це тим, що традиційно великокнязівський лист про земельне пожалування боярину направлявся саме воєводі. Той, у свою чергу, мав чітко володіти інформацією про службове становище боярина та його землеволодіння, а інформацію про вільні землі, котрими можна наділити боярина, зазвичай надавали місцеві старости. З огляду на це, згідно з господарським розпорядженням воєвода «вводив» службову особу в користування землею. Так само він мав повноваження повертати шляхетські маєтності у державне підпорядкування [5, 17,49]. Щоправда автор не пояснював, за яких причин, обставин та в який спосіб це здійснювалося. Натомість він переконує, що в компетенції воєвод перебувало вирішення всіх суперечок, що стосувалися шляхетського землеволодіння. Відтак, історик робить закономірний висновок: всі питання земельного облаштування службового стану перебували у віданні воєвод як військових начальників воєводства. Водночас він робить важливе і правильне уточнення, що це стосується виключно шляхти, яка перебувала в прямому підпорядкуванні воєводи [5, 17-18]. Відповідно, підвідомчим тому чи іншому старості, боярам земельні маєтки надавалися або самими старостами із санкції великого князя або ж за безпосереднім розпорядженням останнього [5, 72].

Слід зауважити, що М. Довнар-Запольський часом звертав увагу на приклади шляхетського невдоволення системою зобов'язань перед державою. Зокрема запримітив, що шляхта не сприймала функцію військової служби як святий обов'язок. Зем'яни з великою неохотою збиралися до війська, що, на думку історика, було великим недоліком в організації оборони держави від зовнішньої агресії [5, 63]. Також він відмітив факт негативного сприйняття місцевими князями, панами і зем'янами королівських комісарів, котрі прибули 1545 р. на Волинь, з метою ревізії тутешніх замків. Їх протести пояснював небажанням здійснення будь-якої реєстрації своїх обов'язків перед державою, про що шляхта апелювала навіть до найближчих сеймів [8, 149-152]. Однак зауваги з цього питання так і не переросли в його дослідження як окремої проблеми.

Певну увагу в своєму доробку М. Довнар-Запольський приділив ще одній соціальній групі, яку іменував «типом низшей военной службы» [5, 63,87]. До неї зараховував ординських слуг, панцирних, путних і поляницьких бояр, а також замкових слуг та старостинських служебників. Осіб, що виконували ординську, панцирну, путну і поляницьку службу, автор кваліфікував як категорію «спеціальних слуг», котрі на етапі завершення формування шляхти як єдиного стану урівнялися з боярством [5, 82]. Окрім того, що вони були причетні до військової служби, ніякої іншої інформації про них він не наводить. Натомість про замкових слуг та старостинських служебників певну інформацію можемо почерпнути. Їх головним обов'язком, на думку дослідника, було виконання розвідувальних функцій, що доповнювалися військовою службою на замку і при старості [5, 83]. Він, попри загальну схожість функціонального навантаження, усе ж намагався виявити між ними різницю. Стосовно замкових слуг зазначав, що вони походять із селян і уходників та являють собою більш давній і найбільш поширений, із числа найнижчої ланки військової служби, прошарок населення. Натомість служебників за походженням характеризував як «вольный сброд, являющийся на службу к казакующим старостам», людей неосілих, котрі, щоправда, невдовзі осідають, здобувши землю від старости або ж шляхом купівлі чи одруження. За М. Довнар-Запольським, замкові слуги теж користувалися землею, але він не уточнює механізму її отримання. Також про останніх зазначав, що, порівняно з попереднім часом, у середині XVI ст. їх кількість суттєво зменшилась. З його погляду, таке явище було зумовлене двома основними причинами, які, щоправда, за авторським змістом виглядають незавершеними. Стосовно першої, він зауважував, що поступово повинності слуг стали чітко обмеженими «стариною», що «создавало известную неподвижность повинностей слуг, что было мало пригодно в военном деле на Украине». Цю причину, вірогідно, слід розуміти так, що держава, зважаючи на таку ситуацію, перестала бути зацікавленою в слугах і не стимулювала збільшення їх чисельності. Суть іншої причини він формулював наступним чином: «социальное положение слуг по мере роста сословной дифференциации государства понижалось, что побуждало слуг усилено добиваться шляхетских прав». Мабуть, історик мав на увазі, що чимало таких випадків боротьби закінчувалися для слуг успішно, а відтак, вони набували шляхетського статусу. З огляду на це, він резюмує, що замкові слуги стали малопридатними у сфері військової служби [5, 62-63].

Таким чином, розглядаючи питання еволюції української шляхти, М. Довнар-Запольський показав особисте бачення процесу її становлення як єдиного стану. Найважливішою суспільно-політичною місією упривілейованого стану дослідник вважав військову службу задля захисту держави від зовнішньої небезпеки. Йому також удалося показати внутрішню диференціацію у шляхетському середовищі. Однак князівська верства опинилася поза його докладним аналізом. Попри всі можливі критичні зауваження щодо тих чи інших тверджень і висновків поважного науковця, варто наголосити, що його доробок у сфері дослідження історії української шляхти литовської доби заслуговує на увагу.

1. *Михальченко С.И. Проблемы социально-политической истории Великого княжества Литовского в творчестве М. В. Довнар-Запольского. – Брянск, 1990.*
2. *Михальченко С.И. Феодальная Россия и Литва в трудах М. Довнар-Запольского: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1990.*
3. *Михальченко С.И. М. В. Довнар-Запольский // Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997.*
4. *Михальченко С.И. М. В. Довнар-Запольскнй о социально-политической истории Великого княжества Литовского // Проблемы отечественной и всемирной истории. – Брянск, 1998.*
5. *Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907.*
6. *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-е. – К., 2008.*
7. *Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. – Черкаси, 2011.*
8. *Довнар-Запольский М. Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Ч. CCCLVIII.*

Mykhayliuk Y.M. The nobility in the social and political processes in the Ukrainian lands at the XV – the first half of the XVI centuries: the view of Mytrofan Dovnar-Zapol'skiy. In the article the views of M. Dovnar-Zapol'sksy on the role of the nobility in the social and political processes in the Ukrainian lands in the XV – the first half of the XVI centuries are analysed.

Key words: M. Dovnar-Zapol'skiy, nobility, Grand Duchy of Lithuania.

Т. Р. Грищенко

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МОЙСЕЯ ВОЛЬФА (1880 – 1933 рр.)

Представлено результати історіографічного аналізу життя, діяльності та наукового доробку вченого-агронома, державного діяча, організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи М. Вольфа.

***Ключові слова**: М. Вольф, державний діяч, агрономія, економіка, статистика, сільськогосподарська дослідна справа, сільське господарство.*

Постать Мойсея Михайловича Вольфа (1880 – 1933) – видатного державного діяча, ученого в царині агрономії, організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та його творчий доробок довгі роки залишалися маловідомими. Проведений аналіз нечисленних наукових і науково-популярних праць, присвячених життю та діяльності вченого дав змогу виділити три основні історіографічні періоди: дорадянський (1909 – 1917); радянський (1917 – 1934) і сучасний (1993 – 2011).

Уперше ім'я вченого згадується у «Листах із Катеринославської губернії», приурочених до губернської наради агрономів (листопад 1909 р.). Заслухано було низку доповідей і прийнято до уваги думку М. Вольфа щодо організації короткострокових курсів із кооперації на південноросійській виставці 1910 р. За його доповіддю також було постановлено скликати, разом із агрономічним, і південноросійський з'їзд представників кооперативних установ [1, 1740-1742]. У доповіді Є. Юровського на засіданні Київського агрономічного товариства 16 лютого 1911 р. зазначено, що, під час розробки матеріалів з методики обліку врожаїв, вийшов друком перший випуск «Трудов сети коллективных опытов в Екатеринославской губернии» Б. Рожественського і М. Вольфа. Є. Юровський відмітив детально розроблену техніку обліку врожаїв хлібів за середніми зразками, але й зауважив відсутність даних щодо перевірки цього методу шляхом обмолоту всього врожаю з досліджуваної площі, а з іншого боку –складність таких очікувань, у зв'язку з умовами постановки колективних дослідів [2, 2]. Крім того, у «Трудах» згадано агронома Московського СГІ М. Вольфа, який проводив аналіз ґрунтів та завідував постановкою дослідів на летючих ділянках у Слов'яносербському повіті [3, VII].

Перелік осіб, які брали участь у нараді 14 – 15 жовтня 1911 р., при Харківській губернській земській управі щодо питань організації Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції (ХОСДС), також містить прізвище М. Вольфа – помічника завідуючого цієї установи, який входив до складу Комісії зі складання проектів кошторисів та виступив на зібранні з доповіддю про принципи участі місцевих установ в організації і керівництві обласними дослідними сільськогосподарськими станціями [4]. Подібні питання вченим піднято на розгляд і на обласній нараді щодо заснування обласної дослідної станції для Південно-Західного краю, що відбулася в Києві 10 – 13.11.1911 р. [5] та черговій сесії Харківської губернської земської управи [6, 71]. За підписом М. Вольфа вийшла резолюція № 1528 від 8.11.1911 р. про утворення ХОСДС [4, 78]. Про М. Вольфа як помічника директора ХОСДС згадано у першому випуску «Трудов совещания по сельскохозяйственному опытному делу 10 – 17 февраля 1913 г.» [7], у виданні праць Наради з обговорення результатів досліджень ґрунтів Харківської губернії від 23 – 25.03.1914 р. [8], у довіднику «Местный агрономический персонал, состоящий на правительственной и общественной службе» станом на 1.01.1914 р. [9] й у «Трудах северного Сумского и центрального Харьковского районних совещаний» [10, 33].

У 13-му випуску «Трудов Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» за 1915 р. зазначено про співпрацю вченого з Товариством, а також про його участь у роботі Ревізійної комісії. Подано інформацію, що М. Вольфа призвано до армії [11]. На 26 загальних зборах та нарадах Полтавського товариства сільського господарства під № 13 відзначено працю М. Вольфа: «Разбор труда М. М. Тулайкова о применении математического метода к исследованию результатов наблюдений» [12, 5], в якій вчений відстоював думку, що у методиці масових дослідів основну увагу зосереджено не на питаннях точного обліку окремих ділянок (на чому зауважував М. Тулайков), а у гарантії точності середнього висновку. Спеціального значення набували поглиблений аналіз сільськогосподарських явищ, встановлення закономірних зв'язків між окремими чинниками, що впливали на врожай. Особливу вагу має, розроблений ученим, метод застосування математичної теорії ймовірності в опрацюванні результатів польових досліджень («сніп Вольфа»).

У радянський час ім'я вченого все частіше з'являлося у наукових колах. Так, у звіті діяльності Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (ХТСГІСП) за 5.07.1918 р., розміщеному в «Южно-русской сельскохозяйственной газете», М. Вольф виступив із доповіддю щодо соціально-політичного значення нового земельного закону, його можливий вплив на виробничу еволюцію та ін. [13, 17-19]. Наступну згадку про науковця знаходимо у вип. 1 журналу «Сельско-хозяйственное опытное дело» (1922), де зазначено, що М. Вольф, в. о. голови Всеукраїнського бюро з дослідної справи був членом Колегії НКЗС УСРР. Відмічено п'ять ґрунтовних доповідей вченого. Окрім цього, фахівцями галузевих досліджень відзначено шість фундаментальних наукових праць М. Вольфа, опублікованих відділом рільництва ХОСДС протягом 1915 – 1920 рр. Також зазначено, що вчений входив до складу Планової (адміністративно-фінансово-господарчої) комісії під керівництвом Д. Домрачова [14]. А вже на агрономічному зібранні в Києві 14 – 18.12.1925 р. він виступив зі вступним словом як її голова [15].

1922 р. у «Віснику сільськогосподарської науки» вміщена рецензія С. Москвічова на статтю М. Вольфа «Как изменить толочное трехполье» [16], в якій автор позитивно відзначив методи проведення польових досліджень і працю вченого з цих питань. М. Вольф входив до складу Всеукраїнського бюро з дослідної справи (Харківське обласне управління з дослідної справи), про що вказано у довідниковому аркуші з сільськогосподарських дослідних установ України станом на вересень 1922 р. [17]. На сторінках «Вісника сільськогосподарської освіти» (1925) подано відомості про Першу Всеукраїнську конференцію з сільськогосподарської освіти (9 – 15.06.1924 р.), яка надала багатий матеріал щодо стану подальшого розвитку фахових галузевих знань в УСРР й СРСР і цілком забезпечила якнайширше розуміння завдань та організаційних форм сільськогосподарської освіти в радянському суспільстві [18].

Протягом 1924 – 1925 рр. М. Вольф займався розробкою проекту сільськогосподарського податку. На шпальтах видань жваво обговорювалися питання доцільності розподілення функцій кооперативного банку із Державним сільськогосподарським й умовами контролю НКЗС УСРР. П. Любченко погоджувався з М. Вольфом щодо відокремлення функцій і створення двох окремих установ для цих цілей [19]. А. Полоцький наполягав на існуванні єдиного централізованого коопера-

тивного банку, що задовольняв би потреби і сільського господарства, і кооперації [20]. У виданні «Украинский Экономист» (1925) зауважена участь М. Вольфа як члена Президії Держплану УСРР у засіданнях із питань реформи єдиного сільськогосподарського податку [21; 22]. Про діяльність М. Вольфа як члена Ради правління Всеукраїнського сільськогосподарського банку у 1924 – 1925 рр. зазначено в «Огляді діяльності Укрсельбанку за перший операційний рік» [23] та «Відчиті за другий оперативний 1924/1925 р.» [24]. До питань сільськогосподарського кредиту у 1928 р. повертається А. Лушицький, який зазначив, що наукову зацікавленість становить доповідь М. Вольфа на Нараді Наркомземів щодо п'ятирічного плану розвитку сільського господарства, а також резолюція зібрання з цього приводу [25, 60].

У щорічнику «Матеріали сільсько-господарської бібліографії України за 1925 р.» подано назви десяти робіт М. Вольфа щодо питань розвитку вітчизняної галузевої дослідної справи в Україні [26]. У підручнику для вищих сільськогосподарських шкіл О. Філіповського «Сільсько-Господарська дослідна справа» (1926) зазначено, що найбільш цікавою автор вважає наукову працю М. Вольфа щодо методів колективних дослідів [27, 9]. У 5 томі «Вісника сільськогосподарської науки та досвідної справи» (1928) висвітлено деякі аспекти діяльності вченого як співробітника аграрної кафедри Українського інституту марксизму, який займався питаннями методології статистичного дослідження селянського господарства [28].

З передмовою відомого вченого Г. Кржижановського вийшла праця М. Вольфа «Пути реконструкции сельского хозяйства в пятилетии» (1929), де відмічено, що голова Сільськогосподарської секції Держплану СРСР (Вольф) у своїй особі поєднав значний досвід планових робіт із багаторічною працею практика-агронома [29]. У другому томі «Пятилетнего плана народно-хозяйственного строительства СССР» (1929) зазначено, що літературне оформлення р. 3 «Сільське господарство» і р. 8 «Сировина» упорядковано безпосередньо за участі й під керівництвом М. Вольфа [30, 6].

Сучасний період історіографії пов'язаний із проголошенням незалежності України. Відомості про вченого мають фрагментарний і однобічний характер в контексті його науково-організаційної та державотворчої діяльності. Так, у додатку до видання Д. Жоравського «Терор» відмічено ім'я М. Вольфа – сільськогосподарського економіста та керівника Сільськогосподарської секції Комісії Держплану [31]. У листах (1931 – 1932) до відомих вчених академік М. Вавілов відрекомендовував М. Вольфа як одного з кращих знавців сільського господарства, голову Сільськогосподарської секції Державної планової комісії СРСР, віце-президента ВАСГНІЛ у 1930-х рр., а раніше працівника Харківської дослідної станції, вважаючи його керівником або скоріше ідеологом сільськогосподарської політики в країні [32]. Крім того, М. Вольф проходив ключовою особою у кримінальній справі проти М. Вавілова [33].

За матеріалами видання «Трагедия советской деревни» (2000) зазначено, що вчений входив до складу Комісії із розробки питань щодо темпів колективізації у різних районах СРСР і заходів допомоги з боку держави; підкомісії з упорядкування кадрів та з питань типів господарств у районах суцільної колективізації [34]. На сторінках книги О. Солженіцина «Двести лет вместе» його згадано як відомого знавця селянської справи, члена Колегії Наркомзему в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи [35]. В «Краткой еврейской энциклопедии» (1976 – 2005) наведено відомості про те, що на 2-му з'їзді РСДРП (1903), згідно із протоколами наради, був присутній із дорадчим голосом М. Вольф [36]. У статті історика Б. Москальова «Голодомор» зазначено про справу «Конара-Вольфа-Коварського», розстріляних у березні 1933 р. [37].

Окремий історіографічний блок складають серії видань за результатами дослідницьких розвідок, які проводяться єдиним на пострадянському просторі Центром історії аграрної науки ДНСГБ НААН. Слід зауважити, що уперше до наукового обігу в Україні ім'я М. Вольфа повернув член-кореспондент НААН В. Вергунов [38, 273-298]. Деякі аспекти діяльності М. Вольфа у Сільськогосподарському вченому комітеті України (1924 – 1925) проаналізовано у відповідному однойменному виданні [39]. У брошурі «Академік К. К. Гедройц і Україна: невідомі сторінки творчої біографії (1929 – 1930 рр.)» (2009) відмічено, що М. Вольф, разом з директором Носівської дослідної станції С. Кулжинським, відвідали США, Німеччину і Угорщину для вивчення стану сільського господарства і роботи сільськогосподарських дослідних установ за кордоном. За наслідками поїздки була запропонована нова організаційна структура галузевої дослідної справи за крайовим принципом під загальною координацією профільного наркомату (міністерства) [40, 27]. У збірнику документів і матеріалів «Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927 – 1930 рр.)» зазначено вченого серед членів цієї ради у відділі економіки [41, 53].

Дослідниками Центру історії аграрної науки ДНСГБ НААН упорядковано бібліографію наукових праць М. Вольфа, що стало складовою національної галузевої бібліографії [42]. Уперше в українській історіографії комплексно досліджено життя, діяльність, наукову спадщину визнаного державного діяча, вченого, організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи М. Вольфа [43]. Проаналізувати науковий внесок вченого в економіку, організацію народного господарства, аграрну науку, сільське господарство, дослідну справу, статистику вдалося за допомогою узагальнення і введення до наукового обігу маловідомих фактів з біографії науковця через залучення понад 260 документів з архівних установ України і Росії.

1. *Шевченко Е. Письма из Екатеринославской губернии. Губернское совещание агрономов // Хуторянин. – 1909. – № 51.*
2. *Труды сети коллективных опытов с минеральными удобрениями в Екатеринославской губернии. – Вып. 1. – Ч. 1: Программа, методы организации и техника опытов / Сост. Б. Рожественский, М. Вольф. – Х., 1910.*
3. *Юровский Е. К методике учета урожая хлебов по средним образцам // Хозяйтсво. – 1911. – № 20; К методике учета урожая хлебов по средним образцам / Сост. Е. Юровский. – К., 1911*
4. *Доклады Харьковской Губернской Земской Управы. Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года по Экономическому отделу. Прил. №№ 3, 4, 7, 8. – Х., 1911.*
5. *Л. Г-дь. Областное совещание по вопросу об учреждении областной опытной станции для Юго-Западного края // Хозяйство. – 1911. – № 45.*
6. *Доклады Харьковской Губернской Земской Управы. Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года по Экономическому отделу. – Х., 1911.*
7. *Вольф М.М. О порядке составления отчетов о деятельности опытных учреждений: доклад // Труды совещания по сельскохозяйственному опытному делу (10 – 17 февраля 1913 г. при Главном Управлении Землеустройства и Земледелия). – СПб., 1914. – Вып. 1.*
8. *Труды совещания по обсуждению результатов почвенного исследования Харьковской губернии (23 – 25 марта 1914 г. при Харьковской губернской земской управе, экономическом отделе). – Х., 1914.*

9. Местный агрономический персонал, состоящий на правительственной и общественной службе (на 1 января 1914 г.) / Под ред. В. Штейна. – Х., 1914.
10. Труды северного Сумского и центрального Харьковского районных совещаний 15 апреля и 9 мая 1914 г. по вопросам о коллективных опытах с минеральными удобрениями в Харьковской губернии. – Х., 1914.
11. Труды Харьковского общества сельского хозяйства. – 1915. – Вып. 13.
12. Отчет о деятельности Полтавского общества сельского хозяйства за 1914 год. – Полтава, 1916.
13. Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства. Общее собрание членов Общества 5 июля 1918 г. // Южно-русская с.-х. газета. – Х., 1918. – № 28 – 29.
14. Из деятельности Всеукраинского Бюро по опытному делу и Опытного Отдела Наркомзема УССР (24 – 26 октября 1922 г.) // С.-х. опыт. дело. – 1922. – № 1.
15. Вольф М.М. [Головні завдання праці по сільському господарству на Правобережжі]: вступне слово Голови Планкому НКЗС // Праця Міжокругової Агрономічної наради, що відбулася в м. Києві 14 – 18 грудня 1925 року. – Х., 1926.
16. Москвичов С. Рец. на кн.: Вольф М. Как изменить толочное трехполье. – 2-е изд. – Х., 1922. – 23 с. // Вісн. с.-г. науки. – К., 1922. – Т. 1. – Вип. 2.
17. Домрачов Д. Справочный листок по сельскохозяйственным опытным учреждениям Украины : (по данным на сентябрь 1922 года) // С.-х. опыт. дело. – 1922. – № 1.
18. Вісник сільськогосподарської освіти. – 1925. – Ч. 1.
19. Любченко П. О неполном огосударствлении сельскохозяйственной кооперации или о том как тов. Вольф не боится мужика (К дискуссии о сельско-хозяйственном кредите) // Укр. экономист. – Х., 1925. – № 10.
20. Полоцкий А. Казуисты из Наркомзема (К статье тов. Вольфа «О сельско-хозяйственном кредите и кооперации» // Укр. экономист. – Х., 1925. – № 13.
21. В президиуме Госплана. Тяжесть налогового обложения села. Заседание Президиума Госплана Украины // Укр. экономист. – Х., 1925. – № 34.
22. Информация: Госплан. Реформа единого сельскохозяйственного налога // Укр. экономист. – Х., 1925. – № 37.
23. Огляд діяльності Укрсельбанку за перший операційний рік (27/XI 1923 – I/X 1924). – Х., 1924.
24. Відчит за другий оперативний 1924/1925 р. – Х., 1925.
25. Лушицкий А. Система сельскохозяйственного кредита и пути ее рационализации. – М., 1928.
26. Матеріали сільсько-господарської бібліографії України. 1925 рік / Упор. К. Дубняк. – Т. 1. – Вип. 1. – Х., 1927.
27. Филиповський О. Сільсько-Господарська досвідна справа: Підруч. – К., 1926.
28. Аграрна кафедра Українського інституту марксизму // Вісн. с.-г. науки та досвід. справи. – 1928. – Т. 5. – № 2.
29. Кржижановский Г.М. Предисловие // Вольф М. Пути реконструкции сельского хозяйства в пятилетие. – 2-е изд. – М., 1929.
30. Пятилетний план народно-хозяйственного строительства СССР. – 2-е изд. – Т. 2. – Ч. 1: Строительная и производственная программа плана. – М., 1929.
31. Жоравский Д. Террор // Вопросы философии. – 1993. – № 7.
32. Вавилов Н.И. Научное наследие в письмах (междунар. переписка). – Т. 2: 1927 – 1930. – М., 1997.
33. Суд палача. Николай Вавилов в застенках НКВД. Биографический очерк. Документы / Сост.: Я. Рокитянский и др. – М., 1999.
34. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: 1927 – 1939: Док. и мат.: в 5 т. – Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова и др. – М., 2000.
35. Солженицын А.И. Двести лет вместе. – М., 2001 – 2002.
36. Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 4. – Кол. 562 – 563 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.eleven.co.il.
37. Москалев Б. Голодомор // Еженедельник 2000. – 2008. – № 14 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news2000.org.ua/f/53804.
38. Вергунов В.А. М. М. Вольф (1880 – 1933) – державний діяч, учений і один з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні // Селекція і насінництво: Міжвід. темат. наук. зб. – Х., 2007. – Вип. 94.
39. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918 – 1927 рр.): Зб. док. і мат. / Укл. В. Вергунов та ін. – К., 2006.
40. Вергунов В., Піщенко О. Академік К. К. Гедройц і Україна: невідомі сторінки творчої біографії (1929 – 1930 рр.). – К., 2009.
41. Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927 – 1930 рр.): Зб. док. і мат. / Укл. В. Вергунов та ін. – К., 2010.
42. Вольф Мойсей Михайлович (1880 – 1933): Біобібліогр. покажч. наук. праць за 1910 – 1930 рр. / Укл. В. Вергунов, Т. Грищенко. – К., 2011.
43. Грищенко Т.Р. Вольф М. М. (1880 – 1933) – державний діяч, учений і один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011.

Hryschenko T.R. The historiography of study of the Moses Wolf's life and work (the 1880th– 1933th). The results of the historiographical analysis of the life, activity and scientific works of the scientist-agronomist, the distingvished statesman, the organizer of the national agricultural research affairs – M. Wolf are observed. The major historiographic periods are determined. **Key words**: M.M. Wolf, statesman, agronomy, economics, statistics, agricultural research deed, agriculture, economy.

Ю. Д. Марцинішин

СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядаються методологічні особливості радянської історіографії вивчення життя та наукового доробку С. Подолинського.
Ключові слова: *радянська історіографія, енергетична концепція, громадська позиція, марксизм.*

Сьогодні, в умовах наростаючих глобальних проблем, енергетична концепція С. Подолинського, яка з'явилася ще 1880 р., виглядає не лише актуальною, але багато в чому пророчою. Ідеї Сергія Андрійовича щодо енергетики життя спочатку не здобули сприйняття через незрозумілість науковій громадськості. Між першими історіографічними працями, які висвітлюють окреслену проблематику, та сучасними дослідженнями лежить не лише столітній відрізок часу, але й радикальна зміна наукової картини світу, що відбулася внаслідок стрімкого розвитку знання та фундаментальних відкриттів XX ст. Відтак, метою статті є розгляд радянської історіографії стосовно життєвого та творчого шляху С. Подолинського, що по суті визначила «долю» українського мислителя в науковому просторі.

Перший період вивчення життя та наукової спадщини С. Подолинського – до 1950-х рр., вирізняється своєрідним «відкриттям» вченого, адже роботи цього періоду представляють собою своєрідний пазл, який дослідники збирали з уривчастих свідчень про вченого. Потрібно підкреслити, що в дореволюційний період постать Сергія Андрійовича залишалася поза увагою дослідників. Винятком є доробок біографа Ф. Вітберга, щоправда він висвітлював життєвий шлях С. Подолинського лише в контексті характеристики родинного життя його батька – Андрія Івановича – «поета з пушкінської плеяди». Біограф, захищаючи імперські інтереси держави (його стаття опублікована 1905 р.), зазначав, що шанований дворянин А. Подолинський був щасливим у шлюбі, проте, обездоленим у житті сімейному: «Від шлюбу з княгинею М. Кудашевою у Подолинського народилися два сини, з яких один помер у ранньому дитинстві, а інший (Сергій) – став для батьків причиною важкого, багаторіч-

ного горя» [1, 205]. Обґрунтовуючи вищезазначене, Ф. Вітберг засуджував зв'язок Сергія з революціонерами і його «неправильну» політичну позицію.

Діаметрально протилежної думки про українського вченого дотримувався М. Грушевський, який став автором «скелету будучої біографії Подолинського» [2, 15]. Відсутність автобіографії, листування, спогадів чи інших матеріалів, які б допомогли при написанні повного життєпису мислителя, значно ускладнювали роботу М. Грушевського, який вважав С. Подолинського «фігурою найбільш покривдженою нашою традицією». Потрібно зазначити, що Михайло Сергійович розглядав постать Сергія Андрійовича лише з ракурсу його громадсько-політичної діяльності: «Не тільки суб'єктивно, як людина, яка всю себе віддала громадській роботі й згоріла в ній без останку, але й об'єктивно – з огляду на показні результати своєї роботи, на високу репутацію молодого українського соціалістичного руху в західноєвропейських соціалістичних кругах, котру здобула йому головно діяльність Подолинського, – він заслужив собі одне з найбільш почесних місць в історії нашого духовного життя» [2, 15-16].

Сприятливим для популяризації ідей мислителя був 1924 рік, коли в Парижі відбулася презентація книги В. Вернадського, в якій він посилався на дослідження енергетичних процесів С. Подолинського. В. Вернадський високо оцінював науковий доробок Сергія Андрійовича, ставлячи його в один ряд із засновниками сучасного природничо-наукового світогляду – Р. Майєром, В. Томсоном та Г. Гельмгольцом. Належним чином фундатор вчення про ноосферу відзначав і його методологію, що полягала у встановленні взаємозв'язку між економічними та енергетичними процесами людства. Концептуальні засади С. Подолинського, на думку В. Вернадського, відіграли визначальну роль у розвитку світоглядних парадигм західноєвропейських філософів XX ст. [3, 218].

У 1930 р. новий виток у вивченні постаті українського вченого заклав С. Буда. На основі спогадів М. Сажина, П. Лаврова, М. Драгоманова та ряду архівних матеріалів, дослідник намагався відобразити більш точну біографію Сергія Андрійовича, проте, сам підкреслив, що це завдання надзвичайно складне, тож він подає лише ті фрагменти, які йому вдалося достовірно встановити [4]. Побіжну характеристику революційно-демократичної діяльності С. Подолинського подав на цьому етапі Д. Заславський [5]. Зокрема дослідник назвав М. Драгоманова і С. Подолинського основоположниками марксизму в Україні. Потрібно зазначити, що пізніше ці думки були засудженні як спроба «вигадати теорію українського національного марксизму».

До наступного періоду розробки окресленої проблеми відноситься історіографія 1950 – 80-х рр. Причому вивчення наукової спадщини С. Подолинського перебувало у прямій залежності від розвитку такої галузі знання, як історія економічної думки. Послаблення тоталітарного режиму стимулювало пожвавлення її вивчення, проте, відомі ідеологічні рамки робили цю галузь ізольованою від світового наукового поступу. Так, у 1950-х рр. при Інституті економіки АН УРСР розпочалося дослідження наукової спадщини С. Подолинського. Визнаючи марксизм-ленінізм закономірним наслідком багатовікового розвитку науки та єдиним спадкоємцем кращих традицій передової суспільно-політичної, філософської та економічної думки, ЦК КПРС підкреслив вважливість вивчення революційного руху Російської імперії 1860 – 70-х рр. – час поширення ідей марксизму серед вітчизняних громадських діячів, до когорти яких відносився і Сергій Андрійович.

За постановою вченої ради Інституту економіки АН УРСР в 1958 р. побачила світ монографія Л. Корнійчук та І. Мешко «Економічні погляди С. Подолинського» [6]. Саме ця праця стала фундаментом для подальшого вивчення постаті С. Подолинського в радянській історіографії. Вже у передмові автори окреслили ряд дискусійних питань, серед яких найважливішим є визначення громадської позиції С. Подолинського [6, 5]. Як відомо, в його працях основна роль в майбутній революції та суспільно-політичному житті України відводилась селянству як основній масі населення країни. В інтерпретації ж авторів монографії це означало, що він не міг до кінця звільнитися від «дрібнобуржуазної обмеженості» [6, 98]. Керуючись у висвітленні діяльності та економічного світогляду С. Подолинського ленінською оцінкою революціонерів різночинного етапу революційного руху в Росії, автори вважали необхідним показати «суперечності, спрощення, нечіткість чи просто неправильне розуміння» вченим тієї чи іншої економічної категорії чи явища. Основна ж заслуга Сергія Андрійовича полягала у сприянні підготовки ґрунту для поширення ідей наукового соціалізму на Україні [6, 8]. Ще одним вагомим внеском дуету Корнійчук-Мешко стала розробка бібліографії праць українського вченого, що було надзвичайно важко зробити, зважаючи на анонімність та географію публікацій С. Подолинського [6, 198].

Не менш плідним у вивченні наукової спадщини С. Подолинського був підхід Л. Коваленка [7]. Визнаючи, що заняття в галузі історії не були основними в творчій діяльності Сергія Андрійовича, дослідник, проте, підкреслив оригінальність постановки історичних питань, глибину їх дослідження і тому підносить С. Подолинського до рівня визначних істориків України [7, 161]. Зокрема Л. Коваленко зазначає, що «до С. Подолинського ніхто з істориків України так широко не досліджував питання історії первіснообщинного ладу» [7, 163]. Для відтворення історії суспільних відносин найдавнішого минулого вчений використовував матеріали археологічних знахідок та етнографічні знання. С. Подолинський демонстрував також добру обізнаність сучасної для нього історіографії, про що яскраво свідчать його посилання на видатних українських та російських істориків XIX ст. Актуальність вивчення світанку людської цивілізації для вченого полягала в необхідності довести закономірність зміни одного ступеня в історії другим, і, як наслідок, заміни існуючого класового суспільства на безкласове. Високо оцінюючи здобутки С. Подолинського в галузі історичної науки, Л. Коваленко, проте, не оминає загальнопоширеного висновку про помилковість ставки вченого на селянство як рушійну силу боротьби за соціалізм та авангарду подальшого розвитку України.

У 1977 р. бельгійські вчені І. Пригожин та І. Спенгерс опублікували монографію «Порядок з хаосу. Новий діалог людини з природою» [8], значення якої було оцінено присвоєнням Нобелівської премії І. Пригожину. Ця робота дала початок корінному перегляду всіх, раніше встановлених, наукових цінностей та законів. Хоча в Радянському Союзі вона була видана значно пізніше (1986), але окремі публікації засновника Брюссельської школи вільно потрапляли до вітчизняного наукового простору ще з кінця 1960-х рр. Досліджуючи внесок слов'янських вчених у підготовку цієї методологічної революції, радянські дослідники звернулися до науково-філософської спадщини «забутого новатора науки» – С. Подолинського.

У цьому контексті не може не привернути увагу висока оцінка вкладу С. Подолинського у природничу науку радянських академіків Б. Кедрова і О. Огурцова [9]. Дослідники називають п'ять заслуг українського вченого. По-перше, С. Подолинський заклав новаторський підхід, що полягав у спробі віднайти форми взаємозв'язків між фізичними й соціальними науками, між фізич-

ним ученням про енергію та економікою. По-друге, він проаналізував конкретні форми взаємозв'язків між суспільними і природничими процесами. По-третє, одним із перших вказав на недосконалість другого закону термодинаміки, підкресливши наявність у природі процесів, що протистоять розсіюванню сонячної енергії, підвищення рівня організації і впорядкування різних систем. По-четверте, вчений-новатор запропонував енергетичний підхід до історії техніки, що в майбутньому дозволило дати наукові оцінки технічних досягнень людства, осмислити перспективу науково-технічного прогресу, визначити шляхи розвитку найефективніших технічних здобутків. По-п'яте, С. Подолинський вказав на нові шляхи перетворення людством сонячної енергії [9, 636-637].

Взагалі радянська історіографія вивчення наукової спадщини окресленого періоду представлена багатьма істориками, філософами, медиками. Досліджували ідеї С. Подолинського А. Пащук [10; 11], М. Рудько [12; 13], Т. Слюдікова [14] та ін. Проте, ці праці були написані з марксистсько-ленінських позицій, тому С. Подолинський був представлений лише як прихильник соціалізму. Енергетична ж концепція українського вченого або не висвітлювалася, або дослідники одностайно погоджувалися із відомим «висновком-вироком» Ф. Енгельса про помилковість ідей винахідника.

Отже, радянська історіографія запропонованої проблематики представлена небагатьма іменами. Зокрема вивчення життя та наукової спадщини С. Подолинського знаходилося у полі зору дослідників різних галузей знань: істориків, економістів, філософів, соціологів, політологів. Кожен, із проаналізованих, історіографічних періодів мав свої якісні відмінності. Так, період 1905 – 1930-х рр. вирізнявся з'ясуванням біографічних подробиць, що було обумовлено відсутністю відповідної інформації. Хоча, поряд з цим, представники довоєнної історіографії були зорієнтовані на різні аспекти багатогранної особистості С. Подолинського, від суто громадської діяльності (М. Грушевський, Д. Заславський) – до аналізу новаторських ідей вченого (В. Вернадський). Представники повоєнної радянської історіографії (від 1950-х рр.) зосереджували увагу в основному на економічних поглядах С. Подолинського (Л. Корнійчук, І. Мешко). Дослідники аналізували роботи вченого з погляду відповідності марксистській ідеології та піддавали критиці його енергетичну концепцію. Нобелівська премія І. Пригожина 1977 р. дещо змінила ситуацію в оцінці наукової спадщини українського мислителя (О. Огурцов), проте, дійсна методологічна переорієнтація вітчизняної історіографії відбулася лише наприкінці 1980-х рр.

1. *Витберг Ф. Подолинский А.И. // Русский биографический словарь. – СПб., 1905.*
2. *Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. – Відень, 1922.*
3. *Вернадський В.И. Избранные сочинения. – Т. 1. – М., 1954.*
4. *Буда С. До біографії С.А. Подолинського // За сто літ. – Кн. 5. – Х.; К., 1930.*
5. *Заславський Д. М. Драгоманов. – М., 1934.*
6. *Корнійчук Л.Я., Мешко І.М. Економічні погляди С. Подолинського. – К., 1958.*
7. *Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1968.*
8. *Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. – М., 1986.*
9. *Кедров Б.И., Огурцов А.П. Марксистская концепция истории естествознания. – XIX век. – М., 1978.*
10. *Пащук А. Лист А.І. Подолинського до С.А. Подолинського // Архіви України. – 1966. – № 1.*
11. *Пащук А.І. Роль С.А. Подолинського в розвитку революційного демократизму на Україні // Філософська думка. – 1970. – № 1.*
12. *Рудько М. Нові джерела для характеристики суспільно-політичних поглядів С.А. Подолинського // Архіви України. – 1970. – № 4.*
13. *Рудько М. Видатний український революціонер-демократ і вчений (До 120-річчя народження С.А. Подолинського) // Укр. іст. журн. – 1970. – № 7.*
14. *Слюдікова Т.Б. Джерела до біографії С.А. Подолинського // Архіви України. – 1991. – № 5 – 6.*

Martsynishyn Y.D. Serhiy Podolynsky as the object of the study in Soviet historiography. In the article the methodological features of the Soviet historiography study of the S. Podolynski's life and scientific activity are examined.

Key words: soviet historiography, power conception, public position, marxism.

М. І. Маркевич

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ ТА ІСТОРИЧНА НАУКА 1820 — 60-х рр. У ПРАЦЯХ ДМИТРА БАГАЛІЯ

Статтю присвячено аналізу спадщини українських істориків та процесу становлення вітчизняної історичної науки 20 – 60-х рр. XIX ст. в історіографічних працях Дмитра Багалія. Визначено його місце у розробці проблем, пов'язаних з дослідженням романтичної історіографії.

Ключові слова: *історіографія, Д. Багалій, М. Максимович, О. Бодянський, П. Куліш.*

Починаючи з XIX ст., історіографічні підходи Д. Багалія трансформувалися в сторону індивідуального виміру історико-наукового процесу. В його студіях, починаючи від доби романтизму, помітна все більш зростаюча увага до особистостей, провідних творців вітчизняної Кліо. Такий підвищений інтерес до персоналій в українському історіографічному процесі пояснюється традиційністю жанру біографії в тогочасній історичній науці. Ще одним фактором, що визначив персонологічну спрямованість історіографічних студій дослідника, була його причетність до організаційної розбудови вітчизняної історичної науки та знайомство з багатьма представниками української культури. Українська історіографія 1820 – 60-х рр. була в розумінні Д. Багалія романтичною і представлена іменами О. Мартоса, І. Срезневського, М. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського та ін. Свідчення щодо представників вітчизняної історичної науки того часу мають, здебільшого, бібліографічний характер. Окремо вчений зупинився лише на найважливіших постатях. Історик подає невідомі матеріали до їх біографій, громадської й наукової діяльності, робить докладний аналіз їх творчого доробку. Варто зазначити, що історіографічний сегмент студій Д. Багалія, присвячених вивченню спадщини українських істориків-романтиків, ще не був предметом спеціального наукового дослідження. З огляду на це, метою нашої статті є аналіз історіографічної рефлексії Д. Багалія стосовно провідних творців вітчизняної Кліо першої половини XIX ст.

Серед останніх Д. Багалій виділяв групу істориків-етнографів, до яких відносив М. Максимовича, І. Срезневського й О. Бодянського. Фігура М. Максимовича в українській історіографії для дослідника була знаковою. Саме з його іменем харківський професор пов'язував наукове вивчення української історії, називаючи його «Нестором Київської школи в українській історіографії» [1, 222]. Визначаючи його місце в українській історіографії, він також відзначав: «На його долю випало важке та невдячне завдання очищати джерела малоросійської історії (переважно літописні) та засновані на них праці від помилок і викривлень» [2, 4]. Крім цього, на його думку, наукова діяльність М. Максимовича вирізнялась

«критичним та бібліографічним спрямуванням», причому, праця київського ректора, який «очищав ґрунт» та «збирав цеглини» для майбутньої історії України, створила підстави для ґрунтовного наукового розроблення вітчизняної історичної науки, для спроб наукового синтезу, які наступили пізніше. Великим досягненням М. Максимовича дослідник вважав його спроби періодизації національної історії та створення основних елементів історіографічної схеми, наголошуючи, що саме він «вперше поставив питання про історію України вже з київських часів» [1, 222].

Інший момент, який підкреслив учений, торкався студій М. Максимовича над давньоруським літописанням. Вивчення найдавніших писемних джерел, на думку Д. Багалія, допомогли київському професору визначити генетичний зв'язок київського та козацького періодів вітчизняної історії, довести, що їх основу «складав той самий український народ і татарська зверхність не знищила цього зв'язку» [1, 222]. Дослідник зазначав, що, «з боку вияснення української народності» М. Максимович надавав великого значення також українським пісням. Д. Багалій стверджував, що, на підставі своїх досліджень, а також в процесі полеміки з російським істориком М. Погодіним, М. Максимович зробив кілька важливих концептуальних висновків, які стосувалися самобутності українського етносу та мови.

Підсумовуючи зазначимо, що Д. Багалій наголошував на епохальності творчої спадщини київського професора для вітчизняної історіографії. Він вказував на заслуги М. Максимовича в критичному опрацюванні великих джерельних комплексів та у встановленні тяглості українського історичного процесу. Подібні погляди на творчість видатного вченого зустрічаємо й у інших тогочасних дослідників, зокрема М. Грушевського [3, 132-143], Д. Дорошенка [4, 85], О. Грушевського [5, 375-416] та ін.

Серед істориків-етнографів Д. Багалій також виокремлював постать О. Бодянського. Харківський професор подає цікаві матеріали до його громадської й наукової діяльності, оцінює його внесок у розвиток україніки. Окреслюючи головні життєві віхи історика, дослідник засвідчив його українські корені, глибокий пієтет до козацьких традицій, органічний зв'язок з рідним народом. Д. Багалій зазначав, що російське середовище, в якому жив і працював дослідник, не порушило його національної ідентичності. Він стверджував, що саме щире почуття патріотизму стало стимулюючим і рушійними чинником, що спрямовував наукову діяльність О. Бодянського.

Характеризуючи О. Бодянського як українського етнографа, поета, славіста, Д. Багалій підкреслює, що він не був фаховим істориком. При цьому дослідник стверджує, що О. Бодянський «повинен знайти своєрідне місце в українській історіографії, як енергійний видавець пам'ятників української історії» [6, 413]. Для оцінки його внеску в українську історіографію Д. Багалій виділяє саме археографічний напрям у його діяльності. Власне поглиблений інтерес до української минувшини, на думку харківського професора, спрямовував діяльність О. Бодянського в галузі археографії.

Аналізуючи здобутки вченого на посаді редактора в «Чтениях Московського общества истории и древностей российских», дослідник констатує його великі заслуги в залучені до наукового обігу та критичному опрацюванні великих джерельних комплексів. Ведучи мову про внесок О. Бодянського в розвиток української історіографії, Д. Багалій визначає не лише невтішний стан розвитку тогочасної науки, а й досить специфічне соціально-політичне тло, в умовах якого проходила наукова діяльність дослідника. Харківський історик зазначав, що попри цензурні утиски, йому вдалося збагатити українське джерелознавство значною кількістю документів. Д. Багалій вказував, що особливого значення О. Бодянський надавав літописним джерелам, вважаючи їх свідчення найпевнішими. Серед видань О. Бодянського надзвичайно важливими, на думку дослідника, були «Летописное Повествование о Малороссии» О. Рігельмана, «Источники малороссийской истории» Д. Бантиша-Каменського, «Діаріуш» генерального хорунжого М. Ханенка та ін. Виняткову роль дослідник відводив публікації О. Бодянським Літопису Самовидця та «Історії Русів». Видання останньої пам'ятки, через значну кількість «небезпечних з цензурного боку сторінок», Д. Багалій називав «актом мужності» видавця.

Реконструюючи образ Бодянського-історика, учений використав джерела особового походження, зокрема листування. На основі проаналізованого епістолярію (листи П. Куліша, М. Максимовича, віце-президента Одеського товариства історії і старожитностей російських М. Мурзакевича до О. Бодянського), дослідник дійшов висновку, що О. Бодянський був не лише видавцем матеріалів з української історії, а й високоавторитетним бібліографом, що зумів залучити до археографічних пошуків таких українських учених, як П. Куліш, М. Максимович, О. Лазаревський та ін.

Підсумовуючи зазначимо, що в розвитку тогочасної історичної науки Д. Багалій великого значення надавав діяльності О. Бодянського. Саме на його цілеспрямованості, глибокому розумінні потреби вивчення історії України й збереженні та публікації задля цього писемних історичних джерел, акцентував увагу харківський професор. Останній відкинув звинувачення російських науковців, зокрема О. Кубарєва й І. Сахарова, в невігластві О. Бодянського. Д. Багалій стверджував, що він «був великий знавець в своєму фахові й у виданні пам'ятників […] його «Чтения» були видатним органом по історії й древностям» [6, 421]. Висловлюючи від імені української історіографії початку XX ст. подяку О. Бодянському за численні видання давніх українських пам'яток, учений наголошував, що його публікації стали основою для дальших досліджень та спричинилися до розвитку вітчизняної історичної науки.

Серед українських істориків-романтиків, які зробили значний внесок у розвиток української історіографії, Д. Багалій також виокремлював постать П. Куліша. Дослідник відвів йому особливе місце у вітчизняній історичній науці, завдяки його «талановитості і уважним студіям над джерелами української історії та постійному відшукуванню нового оригінального освітлення українського історичного процесу в напрямку, протилежному домінантним поглядам взагалі і М. Костомарова зокрема» [1, 227]. Д. Багалій зробив спробу простежити витоки та еволюцію історичного світогляду П. Куліша. Слідом за М. Грушевським, з покликанням на його твори, дослідник застосував соціально-психологічний підхід до з'ясування цієї проблеми. Основу історичних поглядів П. Куліша Д. Багалій пов'язував з його соціальним походженням: «Глибокі колії вирила всій пізнішій Кулішевій творчості «соціальна й економічна підстава» його дитинного оточення у батька, де отбилися «антитеза свобідного козацтва і поневоленого кріпацтва» [6, 443]. Взірцем для раннього П. Куліша, на думку харківського професора, був «ідеал пансько-козацько-хуторянський, з ухилом в бік запорозької традиції, в слов'янофільство, а потрохи в своєрідний козацький антисемітизм, український, хоч зв'язаний ще з «народницьким напрямом українського відродження, в захованого тісного єднання козацтва з селянською масою» [6, 443]. Згодом, зазначав Д. Багалій, погляди П. Куліша значно еволюціонують і в листі «українофілам» він вже виступає проти демокра-

тизму в середовищі хлопоманів, що своїм «спрощенням» відкидали цивілізацію; проти тодішніх українських громад, їх народолюбства і неприродного загравання з народними масами; за «підвищення кращих елементів з народу» на вищі щаблі культури. Такі тези, на думку дослідника, свідчили, про переосмислення колишніх ідеологічних пріоритетів П. Куліша. Харківський історик констатував його «величезне розходження і повний розрив» з провідними діячами українського руху – М. Костомаровим, Т. Шевченком та В. Антоновичем. Джерело світоглядних та інтелектуальних трансформацій П. Куліша Д. Багалій вбачав у його перебуванні на польських теренах, під час служби у Варшаві.

Д. Багалій простежив еволюцію історичних поглядів П. Куліша на прикладі його творів. Він відзначив конфронтацію ідей пізнього Куліша з його козакофільською візією української історії на початковому етапі творчості. Дослідник вказував, що одна з перших історичних студій П. Куліша «Повесть об українськом народе» ще написана в дусі традиційного романтичного козакофільства та була скерована на репрезентацію козацької слави та героїки. Згідно зі спостереженнями Д. Багалія, вперше П. Куліш «виступає з ревізією» панівних тоді козакофільських поглядів та поступово позбувається пієтету щодо козацтва в «Історії України від найдавніших часів». Науковець вказує, що це були перші спроби перегляду романтичних уявлень про зміст та періодизацію української історії.

Дослідник зауважив, що критичні, почасти й негативні оцінки козацької спільноти побутують в розвідці «Первий період козацтва». Тут, за спостереженням ученого, історик вже дійшов до негативного погляду на наслідки козацької боротьби, які призвели до занепаду Польщі. Докорінну зміну поглядів П. Куліша, на думку дослідника, ознаменувала «История возсоеденения Руси». У цьому творі, стверджував Д. Багалій, історик зробив спробу переоцінки цінностей сучасної йому історіографії, зокрема колишньої апології козацько-гетьманської минувшини. Харківський професор вказував, що в цій монографії П. Куліш також сповідує думку про можливість об'єднання північної та південної Русі. Ще з більшим осудом козацтва зазначає дослідник, П. Куліш виступив у розвідці «Казаки в отношении к обществу і государству». Синтезом праць з історії України П. Куліша Д. Багалій називає його монографію «Отпадение Малороссии от Польши». Її дослідник трактує як суб'єктивну та малоцінну з наукового погляду.

Визначивши місце історичних творів П. Куліша в контексті становлення наукової розробки історії України, Д. Багалій найбільш високо оцінив монографію «История возсоеденения Руси». Він зазначив, що цей твір побудований на великій кількості критично обробленого архівного матеріалу. Сильною стороною праці учений вважав джерелознавчу критику вперше використаного тут документального матеріалу. Цей твір високо оцінював і М. Грушевський, називаючи його «найвизначнішою працею по історії початків козаччини» [7, 567-577]. Дещо стриманіше оцінював монографію Д. Дорошенко. Він вказував, що, зробивши переоцінку цінностей сучасної йому історіографії, П. Куліш «опирався головним чином на польські джерела, маловажучи джерелами українськими» [4, 111].

Д. Багалій констатував, що через суперечливість історичних поглядів П. Куліша, які були протилежні тим, що панували в тогочасному суспільстві в цілому та історичній науці зокрема, його твори або викликали обурення, або проходили навмисно непоміченими. Дослідник наголошував, що, попри самостійність критичних думок та широку обізнаність з джерелами вітчизняної історії, П. Куліш не здобув собі місця в українській історіографії, яке б відповідало його таланту. Натомість, Д. Багалій високо оцінював діяльність П. Куліша на літературній ниві. Особливе захоплення харківського професора викликала «чудова українська мова», зразки якої він бачив в історичних начерках ученого. Зауважимо, що М. Грушевський також вважав, що від літературних творів П. Куліша бере свій початок сучасна українська література [8, 36]. Подібні погляди висловлювали й М. Василенко [9, 125,458] та Д. Дорошенко [10, 63].

Підсумовуючи внесок П. Куліша до скарбниці української культури, Д. Багалій виділив важливі для вітчизняної історіографії наукові здобутки історика. Серед них дослідник відзначив, насамперед, пошук і дослідження нових джерел з історії України. Вчений констатував, що в результаті праці П. Куліша була значно розширена джерельна база української історії, особливо стосовно доби козаччини. Харківський дослідник вказував, що, посягнувши на стереотипи, які побутували в тогочасній історичній науці, П. Куліш свідомо пішов на деідеалізацію козаччини. Як наслідок – розвинув критичний погляд на історичне минуле.

Порушивши проблему хронологічних меж та змісту української історії, які в тодішній історіографії зазвичай вирішувались однобічно та вибірково, «він чітко поставив питання про обсяг української історії – з найдавніших і до наших часів» – вказував дослідник. Ще цікавішим, на погляд харківського історика, є погляд П. Куліша на зміст української історії: «Тут він є новатор, реформатор, бо каже, що в неї входило все те, що росло, цвіло й умирало, а не сама тільки козаччина» [1, 228]. В пізніших працях Д. Багалій виокремив також «матеріалістичні історіософські погляди» історика, які, на його думку, вилилися в твердженнях «про потребу пильнувати за всіма силами, що провадять боротьбу в суспільстві, і за зв'язком стародавніх явищ із сучасним моментом» [1, 228].

Попри досить високу оцінку спадщини П. Куліша, науковець виокремив також негативні риси його історичних творів. Полонофільство та абсолютизація руйнівної долі козацтва, на думку дослідника, відвернули громадськість від його історичних творів. Д. Багалій гостро засуджував прояви некоректності та необґрунтовані нападки П. Куліша відносно своїх колишніх однодумців, «з якими був пов'язаний однаковою ідеологією й однаковою палкою любов'ю до етнографії й пам'яток народної творчості» [1, 227]. Він зазначав, що в непристойній та неприпустимій формі П. Куліш вступив у полеміку з М. Костомаровим та Т. Шевченком, критикуючи їх козакофільські та гайдамацькі симпатії.

Відзначимо, що ексцентрична постать П. Куліша завжди привертала увагу дослідників. Переоцінка його колишніх козакофільських поглядів справила неабияке враження на громадськість. Світоглядні візії історика викликали низку інвектив з боку відомих російських та українських учених. Трансформацію поглядів історика пояснювали егоцентричною вдачею П. Куліша [11, 75] і навіть божевіллям [12, 6]. «Пристосуванство» П. Куліша засуджував В. Антонович [13, 106]. Переважно у негативних тонах зображений П. Куліш й у студіях М. Грушевського. Останній критикував дослідника за однобічне висвітлення окремих проблем української історії, панегіризм відносно польської культурної місії в Україні, вороже ставлення до козацтва [7, 566-567].

Варто відзначити, що студії Д. Багалія, присвячені головним представникам української романтичної історіографії, були одними з перших в тогочасній історичній науці. Дослідник намагався бути вірним своїй традиції критицизму, об'єктивності та науковій коректності. Його студіям притаманні відсутність упередженості та будь-

якої ідеалізації істориків та їх праць. У своїх дослідженнях Д. Багалій опирається на праці попередніх дослідників, обговорює їх позиції, відтворюючи таким чином еволюцію суспільних поглядів на того чи іншого представника вітчизняної історичної думки. Намагаючись уникати однобічності історіографічного аналізу, вчений поєднував дослідження індивідуальностей істориків із загальними тенденціями розвитку історичної думки. На нашу думку, оцінки Д. Багалія наукового доробку та громадської діяльності вітчизняних істориків першої половини XIX ст. й сьогодні не втратили своєї актуальності й евристичної цінності.

1. *Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001.*
2. *Багалій Д.І. Новий історик Малоросії // Там же.*
3. *Грушевський М. «Малороссійскія песни» Максимовича і століття української наукової праці // Український історик. – 1984. – № 1/4.*
4. *Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996.*
5. *Грушевський А.С. М.А.Максимович (1804 – 1873). Из украинской историографии XIX в. // Известия ОРЯиСИАН. – 1906. – Т. XI. – Кн. 1.*
6. *Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2...*
7. *Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7.*
8. *Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1990. – № 1/4.*
9. *Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – Т. III.*
10. *Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – К.; Лейпциг, 1923.*
11. *Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 4.*
12. *Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник. – 1882. – 5 июня. – № 23.*
13. *Бужинський М. Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського // Україна. – 1928. – № 5.*

Markevych M.I. The Ukrainian Historians and Historic Science of the 1820th – 60th years in the Dmytro Bahaliy works. The article is dedicated to the analysis of the heritage of Ukrainian historians and the process of the formation of the native historic science in the 20th – 60th years of the XIX century in historiographic the Dmytro Bahaliy works. Is determined his role in the research of the problems concerning with the study of the romantic historiography.

Key words: historiography, D. Bahaliy, M. Maksymovych, O. Bodianskiy, P. Kulish.

Н. І. Самойленко

ІСТОРИЧНА БОЛГАРИСТИКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ МИКОЛИ ДЕРЖАВІНА

У статті аналізується внесок відомого російського та радянського славіста у розвиток досліджень з середньовічної і нової історії Болгарії, визначається його місце у сучасній славістиці.

***Ключові слова**: історіографія, славістика, болгаристика, М.Державін, болгарське средньовіччя.*

Науковий спадок відомого російського болгариста Миколи Севастяновича Державіна (1877 – 1953), уродженця с. Преслав колишнього Бердянського повіту Таврійської губернії, відомого історика, етнографа, мовознавця, палеографа, археографа є багатогранним та різноманітним. Він залишив понад 500 наукових робіт. Цьому сприяли тривали та систематичні як наукові, так й особисті зв'язки дослідника з видатними представниками болгарської науки та культури.

Творчість вченого зафіксувала усі суперечливі перипетії історичної доби, коли він працював на болгаристичній ниві. М. Державін як науковець сформувався у 1890-ті рр. та перші десятиліття XX ст. В історії російської славістики це був час активного розвитку, урізноманітнення як тематики, так і методів досліджень, характер та спрямованість славістичних студій кореспондувалися із західноєвропейською науковою думкою. Відбувався процес закономірної спеціалізації славістичних дисциплін. Перші десятиліття XX ст. у російській університетській науці стали часом справжнього розквіту славістики, у тому числі і болгаристичних студій [1, 19-21]. Проте, лихоліття революцій 1917 р. на теренах колишньої Російської імперії, громадянська війна зумовили помітний регрес у російському слов'янознавстві: наукові центри припиняли своє існування, частина вчених змушена була емігрувати, а ті, хто залишився, перетворилися на об'єкт репресій у «справі славістів» [2, 80-83]. М. Державін належав до тієї генерації науковців, які зросли на кращих традиціях дожовтневої науки, зокрема славістики, але захоплені революційною романтикою, з різних причин лояльно поставилися до нової влади. Намагаючись втілити в життя шляхетні гасла радянської держави щодо вищої школи, вони віддавали усі свої сили служінню «інтересам освіти широких трудових мас» [3, 150]. Саме талант М. Державіна-педагога та організатора став конче потрібен новій владі. Науковцю вдалося знайти своє місце у нових умовах. Його заслуги повною мірою були оцінені ще за життя як радянськими, так і болгарськими нагородами. Він сприйняв ідеї революції, став першим «червоним ректором» (1922 – 1925) Санкт-Петербурзького університету, згодом деканом факультету мови та літератури, завідувачем кафедри слов'янської філології, плідно працював в АН СРСР, займався активною громадською діяльністю за доби, коли здатність відчути політико-ідеологічну кон'юнктуру, обрати найбільш «бажані» теми для дослідження визначали не тільки творчі перспективи, але й саме життя. М. Державін, судячи з його біографії, спромігся засвоїти нескладні, але конче потрібні для виживання постулати, слідувати яким було вкрай важко.

Зрозуміло, що науковий доробок такого відомого славіста, як М. Державін, не міг не привертати увагу фахівців-істориків [4]. Проте, у розвитку історичної науки завжди надзвичайно важливим є звернення до спадку фахівців минулих років: багато забутих досліджень виявляються співзвучними «одвічним» проблемам науки. Кожне нове покоління істориків все глибше занурюється у творчість попередників. Навіть з огляду на те, що кожна наукова праця відображає специфіку свого часу, вона має бути включена у життя сучасної науки. Отже, спадок М. Державіна ще чекає об'єктивної та всебічної оцінки, адже цілісний аналіз його громадської та наукової діяльності досі нездійснений.

Із зміною пріоритетів у галузі історичних досліджень на межі XX – XXI ст., коли на першій план висунулася саме гуманітарна складова історичної науки, звернення до наукового доробку М. Державіна наближає до розуміння механізмів наступності у розвитку славістичних знань, зокрема болгаристики, за умов змін політичної влади, панування відвертого ідеологічного диктату у науці, вад жорстко обумовленого класового підходу та обмежень марксистського підґрунтя аналізу історичних явищ. Дослідження М. Державіна, з огляду на сучасний стан болгаристики [1, 35], дозволяють з'ясувати, що у науковому спадку славістичної думки на зламі історичних епох втратило свою значущість, що варто розвивати, які висновки та спостереження не витримали випробування часом.

На початковому етапі діяльності (1897 – 1916) увага майбутнього академіка, якій стояв біля витоків славістичних досліджень радянської доби, члена трьох Академій Наук (СРСР, АН Білоруської РСР, Болгарської АН), директора першого Інституту слов'янознавства АН СРСР, була зосереджена на вивченні болгарської діаспори. Втім, висвітлюючи життя болгар діаспори, він зацікавився питаннями історичної долі болгарського народу.

М. Державін дослідив питання щодо болгарських переселенців в Російській імперії, з'ясував закономірності та механізми збереження етнічної ідентифікації переселенців за умов, коли країна, яка їх приймала, здійснювала політику асиміляції. Ще навчаючись на третьому курсі Ніжинського історико-філологічного інституту, він отримав підтримку М. Дринова, згодом – Московського археологічного товариства, Академії Наук та Міністерства народної освіти. Наслідком його досліджень стала низка статей з етнографії болгарських колоній Таврійської та Херсонської губерній, видана на сторінках широко відомих наукових часописів тієї доби («Этнографическое обозрение», «Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества», «Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», «Славянские известия», «Живая старина»). Доповнені матеріалами з етнографії та лінгвістики Бесарабської губернії, вони стали базою майбутньої узагальнюючої праці [5], яка була захищена як магістерська дисертація 1916 р.

У дисертації М. Державін передусім спирався на власні спостереження під час неодноразових відряджень у зазначені губернії, матеріали, накопичені у провідних дослідницьких центрах Росії та Болгарії, класичні праці А. Скальковського та А. Клауса. Він дослідив природно-географічні умови Новоросійського краю, численні дані про господарську діяльність, особливості побуту, житла, системи харчування, національного одягу, оригінальну систему родинних зв'язків, фольклору, різноманітних звичаїв, навіть дитячі ігри. Було узагальнено практично всю наявну на той час інформацію етнографічного характеру, вперше розроблено систему класифікації іноземних колоній у Російській імперії, здійснено спробу скласти бібліографічний покажчик болгарської літератури.

Творчий доробок М. Державіна наближає до розуміння змісту процесу етнічного самозбереження болгарської діаспори та адаптації до інонаціонального середовища. Фактично описані такі важливі компоненти етнічної ідентифікації, як стандарти повсякденної поведінки, набір настанов, приписів, стереотипів, що унормовують та регулюють внутрішньогрупові та міжгрупові зв'язки. Розкрито залежність етнічного самовизначення від соціальних, історичних та економічних умов, у яких знаходилась переселенська спільнота. Дослідження науковця дозволяють визначити ступінь активності етнічної свідомості болгарських переселенців як доволі високий. На це вказує низка факторів, визначених М. Державіним (відсутність стабільних соціально-економічних умов, культурна відокремленість за наявності певних ознак білінгвізму, приналежність більшості переселенців до однієї соціальної верстви, стабільність територіальних кордонів колоній, певна лояльність до соціально-політичної системи країни переселення). Таким чином, наукова спадщина М. Державіна зафіксувала розвиток основних компонентів етнічної свідомості болгарської діаспори на теренах колишньої Російської імперії.

З болгарськими сюжетами пов'язані не тільки перші публікації дослідника: впродовж усього життя вони займали одне із чільних міць у його розвідках. Докладаючи чимало зусиль до організації славістичних досліджень, після 1917 р. М. Державін у болгаристичних розвідках як галузі славістики спирався на тлумачення славістики як комплексу дисциплін, що охоплює всі сторони соціальної творчості слов'янських народів та їх культур [6, 13]. Маючи широкий виднокіл історика та філолога, він зміг зреалізувати цей комплексний підхід у блгаристиці стосовно доби феодалізму та нового часу. Історичні розвідки тісно пов'язувалися з історико-літературними, останні хронологічно охоплювали період XVIII – XIX ст. Головна увага М. Державіна у галузі історичної болгаристики зосереджувалась на етногенезі болгар, розвиткові феодальних держав (Перше та Друге болгарські царства), болгарському національному відродженні, що знайшло відображення в узагальнюючій чотиритомній праці «История Болгарии» (1945 – 1948).

Звертаючись до широкого кола історичних джерел, він спирався на марксистські методологічні засади, які стверджувалися впродовж 1920-х рр. у всіх галузях радянської гуманітаристики. Спрощений соціологізм та політична кон'юнктура не могли не позначитися, зокрема на тлумаченні етногенезу болгар [7]. Тривалий час М. Державін був щирим прибічником та наступником псевдонаукової теорії М. Марра. Основною думкою цього дослідника було твердження про єдність процесу розвитку всіх мов світу та його стадійності. Етнічні відмінності він не відокремлював від соціальних [8, 139]. Спираючись на нове вчення про мови М. Марра, М. Державін помилково стверджував, що визнання марксистського принципу єдності історичного процесу має довести відсутність етнічних особливостей. Наслідком такої хибної позиції стало однобічне тлумачення надзвичайно складної наукової проблеми етногенезу болгар та поверхове розуміння етногенетичних процесів на Балканах, що згодом визнав і сам науковець [9]. Зокрема, досліджуючи державотворчі процеси серед праболгар та слов'ян, науковець намагався з'ясувати етнічну приналежність праболгарських племен, очолюваних Аспарухом, проте не зміг дати чіткої відповіді [10, 169]. З'ясовуючи історичну долю болгарських держав на Балканах доби середньовіччя, він першим звернувся до соціально-економічних аспектів їх утворення та в цілому об'єктивно описав процес їх формування як феодальних. Проте, оцінка рівня розвитку Болгарії X ст., яку М. Державін ототожнює з розвитком Візантії, вочевидь, була значно завищеною [11, 108]. З огляду на час написання перших томів його «Истории Болгарии» – після завершення Другої світової війни й утвердження комуністів при владі в Болгарії – це можна вважати цілком зрозумілим. Адже, у такий спосіб розвінчувався пангерманський міф про нездатність слов'ян до історичної творчості та підтримувався новий режим в країні, який розглядався як чергова ланка у розвитку однієї з найдавніших державних традицій на європейському континенті.

Говорячи про Друге болгарське царство, М. Державін акцентував увагу на причинах слабкості слов'янської державності [12, 91-94,97-100,107-118]. Хоча жертвою завоювання турками та встановлення їх п'ятисотрічного панування країна стає через сто років після свого розквіту за Івана Калояна (1196 – 1207) та за Івана Асені II (1218 – 1241). Дослідник справедливо зауважує, що із смертю останнього країна перетворилася на арену «боротьби провладних партій… та йшла до загибелі» [12, 131]. Втім, за такого підходу незрозумілими є причини загострення феодальних усобиць та інші передумови встановлення османського панування.

Найбільш цінними є праці М. Державіна про болгарське національне відродження [13]. Не втратили своєї наукової вартості у сучасній науці спостереження науковця щодо характеру та змісту цього процесу, його хронологічних меж, місця в історії болгарської нації та її

культурі. М. Державіну за радянських часів розвитку богаристики належить пріоритет у з'ясуванні соціально-економічного підґрунтя цього процесу .

Таким чином, творчий спадок М. Державина у галузі історичної болгаристики неможливо одозначно оцінювати. На першому етапі своєї діяльності дослідник зосередив увагу на історії болгарської діаспори в Російській імперії, у висвітленні життя якої його заслуги безсумнівні. Наступний етап характеризується комплексним підходом до з'ясування актуальних та складних для свого часу наукових проблем, які за радянської доби вперше були розглянуті саме в працях науковця, – економічний та соціальний розвиток середньовічної Болгарії, суспільна свідомість крізь призму релігійних та релігійно-містичних рухів, болгарське національне відродження як завершальна доба формування нації, вирішення національного питання. Йому належить ініціатива створення узагальнюючої праці з історії країни. Дослідник не зміг уникнути спрощеного соціологізму у з'ясуванні проблем етногенезу болгар, що стало, з одного боку, результатом захоплення слабкою у науковому відношенні теорією М. Марра, а з іншого – політичної заангажованості. Проте, в цілому для свого часу доробок академіка М. Державіна безсумнівно був кроком уперед.

1. *Лаптева Л.П. Два века славяноведения в России (к 170-летию создания славистических кафедр в российских университетах) // Славяноведение в Рссии в XIX – XXI вв. – М., 2007.*
2. *Горяинов А.Н. Славяноведы жертвы репрессий 1920 – 1940-х гг. Некоторые неизвестные страницы из истории науки // Советское славяноведение. – 1990. – № 2.*
3. *Жакова Н.С. Памяти выдающегося ученого слависта Н. С. Державина (к 100-летию со дня рождения) // Вестник Ленинградского университета. Серия: история, филология, литература. – 1978. – Вып. 1.*
4. *Аксенова Е.П. «Изгнанное из стен Академии»: Н. С. Державин и академическое славяноведение в 30-е годы // Советское славяноведение. – 1990. – № 5; Михеева В.В. Труд Н. С. Державина «Болгарские колонии в России» и его место в болгаристике // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики: Тезисы докладов. – Х., 1994; Наумов Є.П. Болгарське середньовіччя (VII – XIV ст.) в дослідженнях радянських істориків // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 24. – 1981; Пачев С.И. Колонии видинских переселенцев в Таврии в 60-е – 70-е гг. XIX в. // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Т. 10. – Одеса; Велико Търново, 2009; Турков В.В. Научное наследие Н. С. Державина в изучении переселения бессарабских болгар на южнорусские земли в 60-х гг. XX в. // Наукова спадщина М. Державіна і розвиток словянознавства: Мат. міжн. наук. конф. – Запоріжжя, 1995; Таранова В.Г. К оценке работ Н. С. Державина по проблемам ранней истории болгар // Вопросы истории славян. Вып. 6. – Воронеж, 1980; Хватов А.И. Академик Н. С. Державин и съветската българистика // България 1300. – София, 1983; Шанова З.К. Державинские чтения в Санкт-Петербургском университете // Българистика. – 2005. – № 11; та ін.*
5. *Державин Н.С. Болгарские колонии в России. – Т. 1. – София, 1914; Т.2. – Петроград, 1915.*
6. *Державин Н.С. Наши задачи в области славяноведения // Труды Института славяноведения АН СССР. – Т. 1. – Л., 1932.*
7. *Державин Н.С. Албановедение и проблемы происхождения южных славян // Советская этнография. – 1940. – № 3; Його ж. Происхождение болгарского народа и образование Первого болгарского государства на Балканском полуострове // Советская этнография. – 1946. – № 1; Його ж. Славяне в древности. Культурно-исторический очерк. – Б. м., 1948; Його ж. Об этногенезе древнейших народов Днепро-Дунайского бассейна (К истории древних славян) // Вестник Древней истории. – 1951. – № 1.*
8. *Советская историческая энциклопедия. – Т. 9. – М., 1966.*
9. *Державин Н.С. К вопросу о происхождении болгарского народа (Письмо в редакцию) // Вопросы истории. – 1952. – № 7.*
10. *Державин Н.С. История Болгарии. – Т. I: Происхождение болгарского царства и образование первого болгарского государства на Балканском полуострове. – М.; Л., 1945.*
11. *Таранова В.Г. Проблемы социально-экономической и политической истории Первого болгарского царства в освещении Н. С. Державина // Вопросы истории славян. Социально-экономическое и политическое развитие зарубежных славянских народов в эпоху феодализма: Сб. научн. тр. – Воронеж, 1985.*
12. *Державин Н.С. История Болгарии. – Т. II: Болгария времен первого и второго царств. – М.; Л., 1946.*
13. *Державин Н.С. История Болгарии. – Т. IV: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца X в. – до 1877г.). – М.; Л., 1948; Його ж. Иван Вазов. Жизнь и творчество. – М., 1948; Його ж. Христо Ботев поэт-революционер. – М., 1948; Його ж. Сб. ст. и исследований по славянской филологии. – М., 1946.*

Samoylenko N.I. The history of the Bulgarian people in the scientific heritage of Nicholas Derzhavin. The article is devoted to study of the scientific activity of the well-known Russian and soviet scientist Nicholas Derzhavin his works about the Middle Age and the New Time period of the Bulgaria history are observed.

Key words: historiography, history of the Slavs, history of the Bulgarian people, Middle Age period of the Bulgaria history.

І. І. Савчук

ДЕКАБРИСТОЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «УКРАЇНА»

У статті проаналізовано тематику досліджень з історії декабристського руху, представлену на сторінках журналу «Україна». З'ясовано внесок, оприлюднених на шпальтах часопису, публікацій у розробку декабристознавчої проблематики тогочасною історичною наукою.

Ключові слова: *декабризм, українські декабристи, національний рух.*

Декабристський рух, що мав неабиякий вплив на сучасників і наступні покоління, у першій третині XX ст. широко відображався істориками. Значний внесок у розвиток декабристознавчих студій зробили українські вчені у 1920-х рр., знагоди 100-річчя повстання. Поглибленому вивченню декабристського руху в Україні також сприяла можливість використання нових архівних документів [1, 48]. Події першої третини XIX ст. знайшли своє трактування й на сторінках провідного українського видання – журналу «Україна». Декабристознавчі студії вітчизняних учених, опубліковані на шпальтах часопису, досі не були об'єктом самостійної дослідницької уваги. Виняток становить лише книга сучасних істориків Г. Казьмирчука й Ю. Латиша, в якій проаналізовано праці українських декабристознавців 1920-х рр. та розглянуто окремі розвідки, опубліковані в «Україні» за 1925 р. [2].

Свідченням серйозного зацікавлення редколегією часопису декабристами став вихід 1925 р. ювілейного номеру, присвяченого вказаній проблематиці. На думку Ю.Латиша, саме «Україна» вперше приділила історії декабристського руху окреме видання [1, 10]. Лейтмотивом цього числа стало, визначене М. Грушевським у передмові, стрижневе питання: українські декабристи чи декабристи в Україні? Це, згідно Г. Казьмирчука, поклало початок створенню оригінальної концепції українського декабризму, яку найбільш докладно розробили С. Єфремов та О. Гермайзе [2, 7]. У цьому ж

річищі написано праці Л. Добровольського, В. Міяковського, Ю. Оксмана та ін.

Декабристознавча проблематика, представлена на сторінках видання, передовсім висвітлювала низку дискусійних питань, пов'язаних з подіями на Сенатській площі. Більша частина публікацій на шпальтах «України» була присвячена окремим відомим представникам декабристського руху, зокрема дослідженню їхньої участі в повстанні Чернігівського полку. Так, ще 1907 р., коли часопис виходив під егідою УНТ, це питання отримало своє трактування у розвідці І. Павловського. Він подав короткі відомості про Я. Драгоманова, небожем якого був відомий історик М. Драгоманов. На основі архівних матеріалів, дослідник подав нові штрихи його біографії, які, здебільшого, стосувалися участі у декабристському русі [3, 218]. З 1924 р., коли журнал став провідним науковим органом Історичної секції ВУАН, постать декабриста Я. Драгоманова знову опинилася в центрі наукових зацікавлень дописувачів «України». Свідченням цього є розвідка С. Козлова, який подав нові факти з його життя [4, 109].

1922 р. у Петербурзі вийшла книга, за редакцією С. Штрайха, в якій опубліковано мемуари декабриста, учасника повстання Чернігівського полку М. Муравйова-Апостола та вміщено окремі епізоди з його біографії. Вона стала об'єктом прискіпливої уваги редакції часопису. Ретельно дослідивши зміст книги, декабристознавець Л. Добровольський відзначив, що значення цього видання полягало в необхідності синтезувати уявлення про особу М. Муравйова-Апостола як учасника Південного товариства, на основі його спогадів [5, 172]. Підсумовуючи, рецензент зауважив, що, незважаючи на повноту матеріалу, надалі нез'ясованим залишається питання про значення цієї особи в історії декабристського руху. Принагідно зауважимо, що сучасний історик М. Савичев, досліджуючи участь братів Муравйових-Апостолів у декабристському повстанні, звернув особливу увагу саме на постать Матвія. Вчений доводить, що він у перемовинах з Північним товариством часто виконував функції дипломатичного представника Південної управи [6, 113].

Звертався до постатей декабристського руху також історик-архівіст В. Міяковський. Він дослідив зокрема діяльність К. Рилєєва. Увага до його особи, за словами вченого, зумовлена тим, що, разом із П. Пестелем, С. Муравйовим-Апостолом та М. Бестужев-Рюміним, він був одним із організаторів повстання [7, 57]. Історик довів, що, попри суворі репресивні заходи уряду впродовж 1826 – 1827 рр., в Україні частими були випадки пропаганди серед молоді творів цього декабриста. До речі, у сучасній науці побутує думка, що творчість К. Рилєєва мала вплив на світогляд Т. Шевченка, оскільки в таких його творах, як «Неофіти», «Юродивий» вчуваються декабристські мотиви [8, 54]. Наслідком поразки декабристського повстання, як зазначав В. Міяковський, стали масові арешти всіх, хто хоч якось був причетний до тих подій. На сторінках «України» дослідник, на прикладі В. Фурньє – француза за походженням і вчителя в сім'ї М. Раєвського, спробував розглянути політику урядових структур щодо учасників декабристського руху [9, 50]. Опрацювавши пласт історіографічних розвідок, присвячених цій проблематиці, співробітник «України» довів, що іноземний педагог, разом зі своїм учнем О. Раєвським, був членом таємної організації «Союз Благоденства» [9, 51-52]. В. Міяковський дійшов висновку, що масові арешти та переслідування тих, хто був причетний до декабристського руху, спрямовувалися на ліквідацію вогнища опозиції царській владі. Дослідник подав також списки осіб, заарештованих у справі причетності до декабристського руху [10, 68-70], з'ясувавши, що серед підозрюваних був і В. Фурньє.

Працюючи з архівними документами секретної канцелярії Новоросійського генерал-губернаторства, Т. Слабченко (син відомого історика М. Слабченка) зазначав, що його увагу привернула справа губерніального катеринославського маршалка Д. Алексєєва. Місцева влада підозрювала останнього в причетності до діяльності Малоросійського товариства [11, 46]. На думку вченого, Д. Алексєєва, разом із членами таємної організації В. Лукашевичем і В. Тарновським, було заарештовано через підозру участі в революційному русі [11, 47-49].

Питання: «українські декабристи чи декабристи в Україні?», поставлене М. Грушевським, стало поштовхом і до наукової полеміки з російськими історикамимарксистами, які заперечували теорію українського декабризму [12, 3]. Зокрема українські дослідники обґрунтовували цю концепцію на шпальтах «України», намагаючись з'ясувати, яке значення мав декабристський рух для формування української політичної ідеології XIX ст. Одним із перших до вказаної проблематики звернувся О. Гермайзе, який прагнув дослідити марксистську інтерпретацію українського декабризму, мотивуючи це тим, що в першій третині XX ст. актуальним стало питання класової приналежності та ідеології учасників повстання [13, 25]. Він стисло охарактеризував погляди істориків-марксистів, зокрема М. Покровського, М. Ольминського та І. Рожкова. Дослідник зарахував декабристів до когорти інтелігенції, відірваної від інтересів поміщиків [13, 27], поділивши їх на дві групи: великі землевласники та збіднілі дворяни. Перша мала тісні зв'язки з державною культурою російського дворянства, інша – брала активну участь у діяльності Товариства об'єднаних слов'ян, яких учений і називав українськими декабристами [13, 34]. До них він відносив Я. Драгоманова, І. Сухінова, І. Горбачевського та ін. Підсумовуючи, професор акцентував увагу на тому, що декабристський рух не був загальноросійським революційним поривом, оскільки в історії громадських рухів українські декабристи відіграли не менш важливу роль, формуючи нову ідеологію української інтелігенції.

Протилежну позицію на шпальтах часопису щодо концепції українського декабризму висловив І. Рибаков. Він стверджував, що історична наука має право говорити лише про декабристів в Україні, а не українських декабристів. З цього приводу історик писав: «Чи була, проте, ця національна свідомість значним в революційному рухові 1825 р. фактором, чи мали національні змагання тих часів дієве значення? На це питання мусимо рішуче відповісти: ні! Те, що ми знаємо про декабристів-українців – що на Україні народилися й на Україні виступили року 1825-го, не дає нам права говорити про їхні національні змагання» [14, 15-16].

Декабристознавча проблематика стала об'єктом ґрунтовного вивчення на початку 1920-х рр. і для професора Київського інституту народної освіти Л. Добровольського [15, 184]. Останній опублікував дві розвідки, присвячені декабристам. У першій учений дослідив зміст наукового збірника, редагованого Ю.Оксманом і Б.Модзалевським та виданого 1925 р. у Москві комісією, створеною при Пушкінському домі, що містив неопубліковані матеріали з декабристознавства [16, 39]. Інша розвідка – це спроба представити декабристський рух крізь призму української пісенної творчості. Так, учений зауважив, що, крім суспільно-культурної, деякі з пісень відіграли й громадсько-політичну роль [17, 71]. Він доводить, що події декабристського руху, зокрема повстання Чернігівського полку, знайшли своє відображення в пісенній творчості, проте наголошував, що це були

поодинокі пісні, які не залишили помітного сліду в настроях місцевих народних мас [17, 73].

Одним із напрямів наукової роботи редакційної колегії стали історіографічні огляди декабристознавчої літератури, що побачила світ з нагоди столітнього ювілею повстання. Так, Л. Добровольський зупинився на виданнях, що вийшли друком протягом 1925 – 1926 рр. Він зокрема систематизував їх за ступенем наукової значущості, додавши деякі зауваження. Серед них – «Алфавіт декабристів», виданий з ініціативи Центрального архіву РСФРР як перша частина серії архівних матеріалів, за редакцією Б. Модзалевського й А. Сіверса [18, 142-145]. Ця праця містила багато відомостей про масштаби декабристського руху, особовий склад його учасників, поіменні реєстри обвинувачених осіб, зокрема і членів Південного товариства. Наступна студія – «Семінарій по декабризму», написана М. Нєчкіною і Е. Сказіним, була, згідно з оглядачем, систематичним бібліографічним каталогом, який мав на меті узагальнити науковий доробок із вказаної галузі за останні сто літ [19, 145-146].

Книга, написана В. Селівановим, як доводив Л. Добровольський, також була бібліографічним довідником, що, на відміну від каталогу згаданих авторів, містив більший обсяг літератури з декабристознавчої проблематики. Новизною книги російського вченого критик назвав публікацію мемуарної спадщини декабристів, а також загальних розвідок, присвячених знаковим постатям руху [20, 146-147]. На окрему увагу, за словами рецензента, заслуговує праця українського декабристознавця В. Базилевича як перше видання у цій царині українською мовою [21, 147-148]. Книга вітчизняного архівіста, на думку оглядача, крім самого тексту, містила також упорядкований бібліографічний довідник, що підвищує її наукову вартість.

Осмислюючи історіографічну діяльність Л. Добровольського в галузі декабристознавства, сучасна дослідниця О. Ляпіна вважає, що певні аспекти історіографічного огляду теми в працях Л. Добровольського так і залишилися нез'ясованими, оскільки інколи він не подавав належного аналізу, обмежуючись лише згадками бібліографічного характеру [15, 185]. Зрештою, для сучасних дослідників історії декабристського руху ці нариси є надзвичайно цінним джерелом, позаяк дають можливість уявити цілісну картину розвитку вказаного напряму історичних студій у 1920-х рр.

Одним із важливих завдань декабристознавчих студій, як доводив О. Попов, було вивчення історії виникнення осередків революційного руху. Розвідка вченого, опублікована на сторінках часопису, містила низку відомостей про Тульчин – центр декабристського руху в Україні. Автор стисло висвітлив історію міста, охарактеризував матеріальні пам'ятки, пов'язані з декабристами [22, 74-75]. Основну увагу він зосередив на питанні формування декабристського осередку в Тульчині. Дослідник стисло описав будинки, в яких проживали П. Пестель та О. Юшневський, подавши відповідні ілюстрації [22, 76-78].

Наприкінці 1930 р. «Україна» припинила існування, оскільки за науковими принципами та тематикою часопис ніяк не вписувався у концепцію нової, реорганізованої на засадах сталінського соціалізму, науки [23, 7]. В «оновленій» «Україні», яка з'явилася 1932 р., була надрукована стаття П. Кияниці «Національно-буржуазна легенда про декабристів», написана в річищі більшовицької ідеології. У публікації зокрема стверджувалося, що українська буржуазна історіографія в особі М. Грушевського, О. Гермайзе та С. Єфремова вигадала «національно-буржуазну легенду» про декабристів [24, 73-74]. Предметом уваги історика-марксиста був уже згадуваний спеціальний номер «України», зміст якого викликав вульгарні напади П. Кияниці [24, 80]. Він особливо наголосив на тих моментах «буржуазно-націоналістичної легенди», що не відповідали офіційній ідеології. Це теорія самобутності історичних процесів, що відбувалися в Україні, твердження про відірваність «українського декабризму» від загальноросійського декабристського руху, обстоювання генетичного зв'язку між декабристським рухом в Україні та цілісним процесом становлення українського націоналізму, існування могутніх впливів польських політичних настроїв на декабристський рух в Україні [24, 91]. Як зауважила сучасна дослідниця О. Юркова, П. Кияниця фактично розкритикував погляди М. Грушевського, С. Єфремова та О. Гермайзе, протестуючи проти «буржуазних і псевдомарксистських теорій», які суперечили офіційній лінії ЦК КП(б)У.

Підсумовуючи, зазначимо, що автори «України» порушили низку дискусійних питань з декабристознавчої проблематики. Публікації дослідників стали невід'ємною складовою вітчизняної історичної науки першої третини XX ст., оскільки торкалися малодосліджених питань, зокрема повстання в Україні Чернігівського полку та формування декабристської ідеології. Вихід ювілейного номеру журналу сприяв відновленню декабристознавчої полеміки та цілісному аналізу вказаної проблематики в історіографічному річищі. Питання, яке поставив М. Грушевський, – «українські декабристи чи декабристи в Україні?» – сприяло формуванню концепції українського декабризму, яка знайшла своє трактування в матеріалах часопису. Вона зводилася до визнання впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху, зокрема Т. Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманова та ін. [1, 181]. У сучасній історичній науці поняття «українські декабристи» отримало дещо інше трактування. Скажімо, Ю. Латиш вважає, що декабризм був поліетнічним феноменом, тому краще послуговуватися визначенням «декабристи-українці», «декабристи-росіяни», «декабристи-італійці» тощо [1, 161]. Щодо тематики публікацій варто зазначити, що найбільше уваги дописувачі українознавчого видання приділяли проблемам формування перших декабристських таємних товариств, повстанню Чернігівського полку, окремим відомим представникам руху, становленню ідеології декабристів та історіографічному огляду декабристознавчої літератури. Отже, декабристознавча проблематика, представлена в «Україні», дозволяє говорити про актуальність, порушених дослідниками 1920-х рр., засадничих питань декабристського руху, які стали історіографічним підґрунтям для сучасних студіювань.

1. *Латиш Ю. Українська та російська історіографія декабристського руху в Україні (20-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.*
2. *«Українські декабристи чи декабристи на Україні?»: Рух декабристів очима істориків 1920-х рр. / Упор. Г. Казьмирчук, Ю. Латиш. – К., 2011.*
3. *Павловський І. Декабрист Я. А. Драгоманов // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 2.*
4. *Козлов С. Дещо про декабристів Роменщини // Україна. – 1927. – Кн. 6.*
5. *Добровольський Л. Декабрист М. И. Муравьев-Апостол. Воспоминания и письма. Предисловие и примечания С. Я. Штрайха // Україна. – 1924. – Кн. 3.*
6. *Савичев М. Декабристи Муравйови-Апостоли (до 170-річчя створення Південного товариства декабристів) // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 1991. – № 3.*

7. Міяковський В. Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва // Україна. – 1925. – Кн. 6.
8. Казьмирчук Г., Латиш Ю. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // УІЖ. – 2005. – № 6.
9. Міяковський В. Віктор Фурньє та родина Раєвських // Україна. – 1925. – Кн. 6.
10. Міяковський В. Список осіб, причетних до справ про таємні товариства // Україна. – 1925. – Кн. 6.
11. Слабченко Т. До історії «Малоросійського общества» // Україна. – 1925. – Кн. 6.
12. Грушевський М. 1825 – 1925 (До століття повстання декабристів) // Україна. – 1925. – Кн. 6.
13. Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. – 1925. – Кн. 6.
14. Рибаков І. 1825-й рік на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6.
15. Ляпіна О. Л. П. Добровольський: штрихи до біографії // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / За ред. Г. Казьмирчука. – К., 2007. – Т. 5.
16. Добровольський Л. Нове про декабристів на Україні // Україна. – 1925. – Кн. 6.
17. Добровольський Л. Дещо з відгуків подій 1925 – 1926 рр. в українській пісенній творчості // Україна. – 1925. – Кн. 6.
18. Добровольський Л. [Рец.:] Алфавит декабристов. Издание Центрархива под редакцией и с примечаниями Б. Л. Модзалевського и А. А. Сиверса // Україна. – 1925. – Кн. 6.
19. Добровольський Л. [Рец.:] Нечкина М., Сказкин Е. Семинарий по декабризму // Україна. – 1925. – Кн. 6.
20. Добровольський Л. [Рец.:] Селиванов В. Декабристи 1825 – 1925 р. Систематический указатель русской литературы // Україна. – 1925. – Кн. 6.
21. Добровольський Л. [Рец.:] Базилевич В. Декабристи на Київщині // Україна. – 1925. – Кн. 6.
22. Попов О. В гнізді декабристів // Україна. – 1925. – Кн. 6.
23. Науковий часопис українознавства «Україна» (1907 – 1932): Покажчик змісту / Упор. Р. Майборода, В. Врублевський. – К., 1993.
24. Кияниця В. Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна. – 1932. – Кн. 1 – 2.

Savchuk I.I. The problems of the decembristic criticism on the pages of the magazine «Ukraine». The researches of the Decembrist's movement on the pages of the magazine «Ukraine» are analised. The contribution of the works published on the pages of the magazine in the elaboration of the Decembrist' criticism problems by the contemporary historical sciences is determined.
Key words: Decembrist', Ukrainian Decembrists, national movement.

М. В. Стопчак

ІНТЕРНОВАНА АРМІЯ УНР У ТАБОРАХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізована література радянського періоду з питань перебування інтернованих воїнів УНР у таборах країн Центральної Європи (1921 – 1924 рр.), охарактеризовані методологічні підходи радянської історіографії до висвітлення досліджуваної теми.
***Ключові слова**: інтерновані воїни УНР, Державний Центр УНР, радянська історіографія, Український Партизанско-Повстанський Штаб.*

Достовірне і всебічне відтворення воєнного аспекту українського державотворення доби Української революції 1917 – 1921 рр. неможливе без належного висвітлення одного з найтяжчих періодів існування її Збройних Сил – часу інтернування в таборах країн Центральної Європи протягом 1921 – 1924 рр. Незважаючи на втрату території, Державний Центр УНР на чолі з головою Директорії С. Петлюрою зробив багато для того, щоб ідея українського державотворення не згасла для українців, що опинились під більшовицьким ярмом. Адже Державному Центру вдалося не лише зберегти від розпорошення важливий інструмент державотворення – Українську Армію, а й реорганізувати та переформувати її відповідно до умов інтернування, зробити її дієвим чинником у справі організації широко повстанського руху на окупованій ворогом території, підготовки до збройного антибільшовицького повстання.

На думку багатьох сучасних дослідників, що вивчають військову історію доби визвольних змагань 1917 – 1921 рр., найкраще з досвіду військової діяльності Державного Центру УНР в умовах інтернування Української Армії повинне прислужитись справі розбудови збройних сил незалежної України. «Весь досвід військової діяльності Уряду УНР на чужині у справі збереження та реорганізації інтернованої Української Армії, – наголошує І. Срібняк, – впровадження фахово-спеціального навчання, налагодження культурно-освітньої роботи серед військ повинен бути ретельно вивчений і служити практиці сучасного військового будівництва в Україні» [1].

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку дисертацій з різноманітних аспектів діяльності української військової еміграції 1919 – 1924 рр., зокрема й у «таборовий» період. Проте, їх аналіз засвідчує, що, попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, досі мають місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні штампи щодо напрямів і підсумків цієї діяльності. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків. Звідси випливає необхідність наукового історіографічного осмислення методологічних підходів радянських істориків до висвітлення діяльності української військової еміграції під час її перебування у таборах країн Центральної Європи.

У сучасній українській науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів, присвячені зазначеній проблемі. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх монографіях, статтях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких резюмують крайній суб'єктивізм радянських істориків при висвітленні досліджуваної проблеми, наголошують, що радянські автори або замовчували позитивний досвід діяльності Державного центру УНР на чолі з С. Петлюрою в умовах інтернування українських вояків, або розцінювали цю діяльність як прислужництво на користь «імперіалістичних держав», тобто, цілком негативно [2 – 5]. Недостатнє вивчення теми у сучасній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно проаналізувати науковий доробок радянських істориків з проблеми діяльності Державного центру УНР в умовах інтернування українських вояків протягом 1921 – 1924 рр. і на цій основі з'ясувати основні тенденції і складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

Слід зауважити, що радянська історіографія за більш, ніж 70-річну історію існування, накопичила певний обсяг матеріалу з досліджуваної теми. Зокрема, вона привертала увагу радянських істориків в контексті боротьби більшовиків з повстанським рухом, який розгортався в Україні під гаслами УНР. Вже 1921 р. у Харкові вийшли дві збірки дипломатичних документів та матеріалів, мета яких полягала у тому, щоб показати недружню позицію щодо Радянської держави польського та румунського керівництва, яке допомагало українській (в т.ч. і військовій) еміграції [6; 7]. У 1920-х рр. вийшла низка праць переважно мемуарного характеру, які належали колишнім партійним та військовим керівникам Радянської держави, що боролись проти повстансько-партизан-

ського руху в Україні. У них діяльність партизанських загонів кваліфікувалась не інакше, як спроби «бандитських груп», що, залишившись на терені Україні після втечі за кордон петлюрівців, перешкоджали соціалістичному будівництву. Їх дії спрямовувались підпільними «петлюрівськими центрами», які неодмінно мали бути знешкодженими [8 – 14].

Впродовж 1930 – 40-х рр. у радянській історичній науці нерадянські режими, їхня діяльність після встановлення в Україні радянської влади взагалі не вивчались. Як виняток, можна назвати статтю І. Премислера «Розгром бандитизму на Україні (1921 р.)» [15], надруковану 1940 р. Хоча тут Директорія та, створений нею, Уряд УНР в екзилі лише згадуються, згідно традиційної для радянської історіографії тональності: це органи націоналістів, які несуть безпосередню відповідальність за організацію «бандитських виступів» проти Радянської влади в Україні. Лише 1949 р. вийшла праця радянського історика А. Лихолата «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні» [16], яка у більш стислому вигляді під іншою назвою була перевидана 1954 р. [17] Проте, у ній історія інтернованих українських вояків взагалі не висвітлюється, вони лише побіжно згадуються із застосуванням лайливої радянської риторики в заключних рядках праці. «Вцілілі петлюрівські бандити, – пише А. Лихолат, – втекли під захист імперіалістичних держав Заходу. За кордоном вони ні на хвилину не припиняли своєї підлої, ворожої роботи, не переставали мріяти про повалення Радянської влади і відновлення на Україні буржуазного ладу. Деяким з петлюрівських виродків вдалося проникнути назад на Україну з метою організації, за завданням іноземних розвідок, підпільних контрреволюційних націоналістичних організацій і шпигунсько-диверсійних банд… Залишки петлюрівських банд, що знайшли собі домівку в імперіалістичних державах Західної Європи і Америки, були тим резервом, з якого ворожі СРСР держави постійно брали кадри шпигунів, диверсантів і вбивць, що закидались ними на територію Радянського Союзу» [16, 211 – 212]. Усіх вояків, які боролись проти радянської влади, А. Лихолат записав до бандитів, які «… не мають ні совісті, ні гідності, не знають ні моралі, ні закону» [16, 212].

Практично обійшов тему інтернованих українських вояків радянський історик І. Рибалка у своїй праці «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні». Як і А. Лихолат, він стверджує, що український народ виявив виразно негативне ставився до націоналістичної Директорії, її збройних сил, характеризує їх як «буржуазно-куркульські банди», що, «торгуючи Україною на всіх міжнародних ринках, готові віддати її в кабалу кому завгодно, аби тільки домогтися повалення Радянської влади на українських землях і відновлення там капіталістичного режиму» [18, 184 – 186].

У 1960 – 70-х рр. радянські історики підготували низку праць про повстанський рух в Україні впродовж 1919 – 1924 рр., хоча вони старанно обходили питання діяльності Державного центру УНР в еміграції з метою підтримки цього руху, роль інтернованих вояків у його організації й розгортанні. В жодній з праць цього періоду годі було сподіватись знайти бодай одну згадку про українську військову еміграцію, діяльність керівних центрів УНР в екзилі зі збереження військового потенціалу УНР з метою продовження боротьби за незалежну Україну. Вкрай суб'єктивно визначались мотиви, якими керувались Польща, Румунія, Чехословаччина, надаючи притулок інтернованим українським воякам. Так, у монографії І. Трифонова «Класи та класова боротьба в СРСР на початку НЕПу (1921 – 1923 рр.)» ці країни характеризувались як сателіти великих імперіалістичних держав, що використовувались як опорні бази політичного бандитизму [19, 45]. Політика цих держав щодо СРСР характеризувалась на основі т. зв. класового принципу, праць більшовицького лідера В. Леніна, рішень більшовицьких з'їздів і пленумів тощо. Наприклад, В. Шишкін у монографії «Чехословацько-радянські відносини в 1918 – 1925 роках» наголошував, що незмінним фактором, який визначав політику чехословацьких правлячих кіл щодо Радянської Росії була класова ненависть буржуазії до першої у світі соціалістичної держави [20, 258]. Ця та інші подібні праці звинувачували Польщу, Чехословаччину, Румунію у загарбницьких намірах щодо українських земель, в реалізації яких, нібито, значна роль відводилась воякам колишньої армії УНР, розміщеним у таборах для військовополонених та інтернованих [19 – 22]. Під цим кутом зору подавались окремі епізоди військової діяльності українських вояків, підготовлених у таборах для інтернованих, на території Радянської України, зокрема Другий Зимовий похід. Так, у вже згадуваній праці І. Трифонова цей похід характеризується як авантюра отамана Ю. Тютюнника, збройний набіг, який був придушений самими ж українським селянами, які нібито розчарувались у гаслах петлюрівців-самостійників [19, 149].

У 80-х рр. XX ст., особливо з початком «перебудови» в СРСР, відбулись певні зміни й щодо висвітлення радянськими істориками еміграційного періоду Збройних Сил УНР. Однак ці зміни стосувались лише фактологічного боку проблеми. КПРС, проголосивши ще у 1970-х рр. курс на боротьбу з буржуазними та буржуазно-націоналістичними викривленнями історії СРСР, в т. ч. і Радянської України, вважала, що ця критика повинна бути предметною і цілеспрямованою [23]. Це змушувало радянських істориків відмовлятись від голих, декларативних висновків, говорити про конкретні факти української історії, зокрема й з досліджуваної теми, залучаючи і цитуючи при цьому праці раніше заборонених зарубіжних дослідників. Звісно, в концептуальному плані, оцінках ніяких змін не відбулося, але завдяки цим публікаціям неупереджені громадяни України могли познайомитись з історією, нехай в значній мірі і викривленою, українських вояків еміграційного періоду. Прикладом таких праць є монографія Ю. Гая «З ким і проти кого» [24], що вийшла друком у 1980 р. Щоб ніхто не сумнівався в «ідеологічній чистоті» автора, книга мала підзаголовок – «Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців», а розділ, у якому розповідається про військову еміграцію, також мав відповідну назву: «Гинуть жовто-блакитні кораблі контрреволюції». Проте, саме у цій праці вперше в радянській історіографії були оприлюдненні факти про діяльність української військової еміграції в 1921 – 1924 рр. В розділах III і IV, що нараховували більш як 40 сторінок, прозвучала інформація щодо назв та кількості таборів на території Польщі, Румунії, Чехословаччини, де перебували інтерновані українські вояки, їх чисельність – як загальна, так і за кожним табором окремо. «За нашими підрахунками, – йдеться у праці, – загальна кількість залишків націоналістичних військ за кордоном на 1921 рік досягла майже 80 тис. осіб. До цього слід також додати більше 30 тис. українських емігрантів, які знаходилися у складі залишків армії Врангеля та інших білогвардійських генералів у Болгарії, Югославії, Туреччині та Греції» [24, 69]. При цьому Ю. Гай був змушений визнати, що, перебуваючи в еміграції, Збройні Сили УНР зуміли зберегти свою структуру та боєздатність. «Ці військові частини, – пише автор, – залишилися цілком компактними одиницями, вони були зведені в групи військ УНР з підпорядкуванням петлюрівському військовому міністерству, «генеральному штабу» та особисто «головно-

му отаману» Петлюрі… У військових частинах продовжували діяти петлюрівські армійські статути, військові «вишколи», функціонували військово-польові суди тощо» [24, 67]. У праці також наводяться дані про конкретні заходи, яких вживало керівництво Державного центру УНР з метою збереження боєздатності інтернованих українських вояків. Чи не вперше називаються прізвища генералів та офіцерів Збройних Сил УНР – Долуда, Удовиченка, Гулого-Гуленка, Загродського, Вогонь-Горбанюка, Капустянського, Добротворського, Кузьменка-Титаренка. Містить праця і розповідь про діяльність Повстансько-партизанського штабу (ППШ), який безпосередньо займався підготовкою та здійсненням збройного виступу проти більшовицької влади в Україні, а також певну інформацію про Другий Зимовий похід, який очолив Ю. Тютюнник. Згадує автор і про боротьбу за вплив на інтернованих українських вояків, яку вели спецслужби різних країн, в т. ч. і більшовицької Росії [24, 71]. Проте, як уже зазначалось, оцінки наведених у книзі фактів щодо діяльності військової еміграції, давались, не виходячи за межі дозволеного, термінологія була лайливо-антипетлюрівською. Раз-у-раз зустрічаємо вирази «петлюрівські недобитки», «націоналістичне охвістя», «мотлох контрреволюційного резерву», «гарматне м'ясо для світового імперіалізму» тощо. Керівництво Державного центру УНР, більшість генералів та офіцерів зображувались як безсоромні ділки, спекулянти, які, «створивши нестерпні умови життя для українських емігрантів», безсоромно наживались на різного роду аферах та спекуляціях, «жили у розкошах і набивали грішми свої «національні « кишені» [24, 75].

Автор явно перебільшує успіхи більшовицької влади у її спробах розкласти українську військову еміграцію шляхом проголошення амністії. Наведені ним дані про кількість петлюрівських солдат і офіцерів, які повернулись до радянської України у 1921 – 1922 рр. [24, 76-77], є значно завищеними, що підтверджується дослідженнями сучасних вітчизняних фахівців. Не був несподіваним і загальний висновок праці Ю. Гая щодо діяльності української військової еміграції, її збройних формувань. Автор завершує свою монографію традиційним для більшовицької пропаганди штампом про буржуазних націоналістів як «людців без батьківщини», які «опинились за дверима історії», і перед якими лежить лише один шлях – «шлях ганьби і вічного забуття». [24, 110].

Аналіз праць радянських істориків 80-х рр. XX ст. засвідчує, що і в перебудовчий період рівень осмислення історії українських інтернованих вояків залишився майже без змін, хіба що оцінки і висновки стають більш образливими і жорсткими. Приклад цього – праця Д. Голінкова [25], четверте видання якої було здійснене у 1986 р. Керівники УНР в екзилі, інтерновані українські війська, їх воєначальники характеризуються лише як «петлюрівське охвістя», «зрадники», «мерзенний набрід бандитів», які були викинуті з української землі її власним народом й існували лише завдяки недружній до Радянської держави позиції деяких прикордонних капіталістичних країн. «Після закінчення війни з Польщею і краху петлюрівської «державності», – пише Д. Голінков, – ватажки українського контрреволюційного націоналістичного руху, зокремачлени «уряду Української Народної Республіки», опинились на еміграції в Польщі. У тій же Польщі (і Румунії) зосередились інтерновані залишки військ «УНР» чисельністю 25 тис. осіб. Заправили петлюрівщини тепер вже із-за кордону намагались викликати антирадянський рух в Україні. Звичайно, ці емігранти були знахідкою для польського та румунського буржуазних урядів, які вели ворожу Радянській державі політику. Ось чому за невелику плату у вигляді «допомоги українській державності» польська та румунська розвідки залучили ватажків петлюрівщини на службу» [25, 133-134]. Слід зазначити, що у фактологічному плані праця Д. Голінкова є більш насиченою, порівняно з працями своїх попередників. У ній ми знаходимо десятки імен повстанських отаманів, які й після поразки Української революції продовжували боротьбу з більшовицьким режимом. Автор змушений наводити конкретні приклади організаційної діяльності Державного Центру УНР з метою підтримки цього руху, участі інтернованих українських вояків у ньому, розповідати детальніше про підготовку та проведення військової акції проти більшовиків, що увійшла в історію під назвою Другого Зимового походу, а також про факти спротиву українського селянства під проводом колишніх інтернованих українських офіцерів Радянській владі у 1922 – 1923 рр. Проте, в інтерпретації цих подій ніяких змін не відбулося. Всі події подаються під кутом зору нещадної боротьби Компартії, її каральних органів зі спробами «агонізуючого, приреченого на загибель» – і від того ще більш небезпечного ворога зірвати соціалістичне будівництво в Україні. Провал цих задумів у книзі Д. Голінкова пояснюється відсутністю підтримки «залишків петлюрівців» селянством України, невтомною роботою компартійних органів щодо захисту завоювань Жовтневої революції в республіці. Під впливом цієї роботи, переконує автор, від петлюрівщини відійшли і відмовились від боротьби з Радянською владою багато колишніх сподвижників С. Петлюри, зокрема генерал-хорунжий Ю. Тютюнник [25, 241-242], хоча відомо, що причини і обставини, за яких він опинився у радянському таборі, були зовсім іншими.

Отже, незважаючи на значну насиченість фактологічним матеріалом, праці радянських істориків не дали об'єктивного висвітлення історії уенерівського війська в період інтернування. Так званий класовий принцип, якого вони були змушені суворо дотримуватись, зумовлював розгляд цього питання лише в контексті героїчної боротьби радянської влади з її численними ворогами. Факти, що стосувались цієї проблеми, підбирались при цьому тенденційно й оцінювались апологетично.

1. *Срібняк І.В. Обеззброєна, але не скорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 рр.). – К.; Філадельфія, 1997.*
2. *Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.). – К., 1999.*
3. *Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001.*
4. *Купцов А.А., Срібняк І.В. Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919 – 1923 рр.). – К., 2001.*
5. *Футала В.П. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2011.*
6. *Советская Украина и Польша: Сб. дипломат. док. и ист. мат. – Х., 1921.*
7. *Советские Россия – Украина и Румыния: Сб. дипломат. док. и ист. мат. – Х., 1921.*
8. *Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Х., 1921.*
9. *Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма. – Х., 1921.*
10. *Эйдеман Р. Повстанчество и его роль в современной войне // Армия и революция. – 1922. – № 3/4.*
11. *Лацис М. Два года борьбы на внутреннем фронте. – Х., 1922.*
12. *Шеф К. Петлюровская авантюра в октябре – ноябре 1921 г. // Армия и революция. – 1922. – № 8 – 9.*
13. *Примаков В. Борьба за Советскую власть на Украине // Этапы большого пути: воспоминания о граждан. войне. – М., 1962.*
14. *Кольцов М. Петлюровщина. – Пг., 1922.*

15. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9.
16. Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М., 1949.
17. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.). – М., 1954.
18. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Х., 1962.
19. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа (1921 – 1923 гг.). – Ч. 1: Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией. – Л., 1964.
20. Шишкин В.А. Чехословацко-советские отношения в 1918 – 1925 годах. – М., 1962.
21. Петерс И.А. Чехословацко-советские отношения (1918 – 1934). – К., 1965.
22. Ольшанский П.М. Рижский договор и развитие советско-польских отношений: 1921 – 1924. – М., 1974.
23. Радянська Україна. – 1987. – 14 серпня.
24. Гай Ю. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». – К., 1980.
25. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М., 1986. – Кн. 2.

Stopchak M.V. The internee army of the UPR in the internment camps of the Central Europe countries' territory: the interprettation of the Soviet historiography. In the article the literature of the Soviet times about the issues of the UPR army internee soldiers' staying in the internment camps of the Central Europe countries is analyzed. The methodological approaches by the Soviet historiography on the solution of the problem are characterized.
Key words: internee soldiers of the UPR, State Centre of the UPR, the Soviet historiography, Ukrainian Partisan-insurgent Headquarters.

В. В. Ґудзь

ПЕРШИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ 1932 – 1933 рр.

Тема розглянута на основі всього комплексу доступних історичних джерел із врахуванням новітніх досягнень історичної науки. Визначено головні особливості зародження і формування наукового дискурсу з історії голоду 1932 – 1933 рр. на першому історіографічному етапі та уточнено його хронологічні межі.
Ключові слова: *історіографічний етап, формування наукового дискурсу, голод 1932 – 1933 рр., Україна.*

З нагромадженням у світі тисяч публікацій про голод в Україні 1932 – 1933 рр. наростає потреба методологічного й історіографічного осмислення величезного масиву джерел та наукової літератури. Перші ґрунтовні спроби систематизації та аналізу вітчизняних і зарубіжних публікацій з цієї тематики зроблені відомими істориками Дж. Мейсом [1], В. Савельєвим [2], В. Марочком [3], Я. Калакурою [4]. У них простежені окремі напрями й результати досліджень цієї важливої теми, але ці статті так само як і публікації В. Гудзя [5], В. Калініченка і Є. Яценко [6], П. Ящука [7] та ін. дослідників, не вичерпують того обсягу і глибини проблематики, які диктує сьогоднішня суспільна та наукова дійсність. Це визнає і автор спеціальної монографії з теми Г. Касьянов [8], який, проте, як і більшість інших дослідників, акцентує увагу на здобутках і втратах сучасної історіографії.

Враховуючи інтегруючу функцію та фахові завдання історіографії, у цій публікації ставимо за мету аналіз публікацій з історії українського голодомору на першому історіографічному етапі для більш повного з'ясування генези і розвитку дослідження теми, вкладу дослідників, глибшого розуміння історії і перспектив подальших наукових розвідок.

У нагромадженні знань про історію голодомору 1932 – 1933 рр. простежується щонайменше чотири періоди. Перший, на наш погляд, охоплює наступні 20 років після трагедії. Його особливість полягала в тому, що, попри всі намагання сталінського режиму приховати злочин, світова спільнота дізналася про нього і засудила його комуністичних організаторів та ідеологів. Символічно, що початковий і кінцевий рубежі цього періоду співпадають із знаковими політичними подіями в світовій і українській історії: закінчення насильницької колективізації сільського господарства, припинення політики українізації, початок масових репресій щодо української інтелігенції, встановлення одноособового режиму Сталіна в СРСР і Гітлера в Німеччині, утворення Ліги Націй. Щодо верхньої межі, то саме в рік 20-річчя трагічної дати (1953 р.), не стало головного керманича голодомору – Й. Сталіна, а основні українські наукові центри на цей час перебралися з Європи за океан і поповнили джерельну базу історіографії голодомору.

Як справедливо наголошує В. Савельєв, пріоритет у розробці наукових проблем голоду 1932 – 1933 рр. часів УРСР належав представникам зарубіжної історіографії [2, 85]. Разом з тим першими історичними джерелами про штучний голодомор послужили численні свідчення очевидців трагедії, яким вдалося перебратися за Збруч. Напередодні засідання Ліги націй у 1933 р. і кілька місяців по тому періодична преса в Галичині, в країнах Центральної та Західної Європи оперативно інформувала населення та політиків про голод в Україні. Газети опублікували у той час близько півтори сотні статей [3, 125]. У них вперше засвідчено обставини катастрофи українського села, проблему селян-утікачів, рух опору селян в Україні, випадки канібалізму, вказувалося на роль Сталіна і Постишева в організації голоду, названо причини трагедії [9]. У статті з промовистою назвою «Нищать українську націю. Боронімося!», вміщеній у львівській газеті «Нова зоря», читаємо: «Східна сторона Збруча виглядає на справдішну воєнну лінію, за котрою фізично винищують наш нарід до самого кореня» [10]. Вже у 1933 р., як видно із назв і змісту статей, з'явилися свідчення про втрати від голоду до 10 млн. жертв, а також тлумачення про більшовицьку політику терору [11, 94-103].

Крім преси та дипломатичних каналів, інформація про голод в Україні надходила на Захід через українських емігрантів, які отримували листи від родичів. Їх звернення опубліковані у збірках дипломатичних документів та окремо [12]. Зокрема у посланні Української Національної Ради в Канаді до прем'єр-міністра Великобританії Р. Макдональда є такі рядки: «Причина голоду – не в поганих врожаях, а в брутальній політиці московських керівників, які, з огляду на потребу у зерні для експорту, та щоб звести баланс бюджету, безжалісно забирають останнє від селян...» [13, 77].

Вперше порушив перед Лігою націй питання про голод в Україні представник уряду УНР О. Шульгин. 27 вересня 1933 р. він звернувся з листом до голови 14-ї Асамблеї Ліги Націй Ватера: «Нашій багатій країні загрожує винародовлення, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба» [14, 209]. Тоді ж представники Українського громадського комітету рятунку України (УГКРУ) добилися розгляду питання голодомору на закритому засіданні Ради Ліги Націй. Однак через позицію великих держав справа обмежилася слуханнями і була передана до Міжнародного Червоного Хреста. На думку представника УГКРУ М. Рудницької, тоді «українське громадянство, що проживало поза владою Москви, бій за правду про Великий Голод програло» [15, 32].

Першою ластівкою наукового осмислення драматичної події українськими емігрантами стала брошура С. Корбута «Україна в огні» (1936 р.) [16], в якій на основі

документальних свідчень висвітлювалася географія голоду й однозначно говорилося про його замовно-штучний характер. Проте, як зауважує В. Марочко, «в плані науково-ідеологічного осмислення», українська політична еміграція під час голодомору 1932 – 1933 рр. була менш активною, ніж голоду 1921 – 1923 рр. [3, 126]. Між тим, світ знав про голодомор 1932 – 1933 рр. завдяки його свідкам, а також журналістам, дипломатам, політичним і громадським діячам країн Заходу. Інформація у пресі там з'явилася ще до 1933 р. [17].

Так, генеральний секретар, почесний секретар Міжконфесійного та міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії Е. Амменде проінформував громадськість про тяжке становище голодуючих в Україні у консервативній лондонській «Таймс» [18]. 1935 р. вийшла його книга про голод в Україні, яка була передрукована англійською мовою 1936 р. [19]. Відомий репортер «Манчестер Гардіан» М. Маггерідж розповів читачам правду про лихоліття в Україні і на Північному Кавказі, за що поплатився посадою кореспондента в Москві [20].

Кореспонденти С. Бертіллон та П. Берланд у липні – серпні 1933 р. писали про голод в Україні на сторінках французьких центральних газет [21]. Всього за 1933 р. тільки в англомовних, французькомовних та німецькомовних газетах Європи було надруковано понад шістдесят кореспонденцій про голод в СРСР. А. Кестлер після відвідин голодуючої України, розповів про побачений людомор [22] і на знак протесту проти дій радянських комуністів, вийшов з компартії. В. Чемберлін розповів про перепони для журналістів, бажаючих відвідати зону голоду, яка охоплювала, на його думку, райони із населенням до 60 млн. осіб. Він вважає, що трагедія мала штучний характер і оцінює кількість померлих від голоду в 3 – 4 млн. осіб [23]. В. Дюранті («Нью-Йорк Таймс») офіційно не визнавав сам факт голоду. Проте, у жовтні 1933 р., у посольстві Великобританії він заявив, що населення України, внаслідок голоду, скоротилося на 4 – 5 млн., а загальна кількість жертв у СРСР – 10 млн. [24, 310]. Італійський королівський консул С. Граденіго, який перебував в Україні тривалий час, вбачає в голоді цілеспрямований геноцид українців. «Напевно необхідно зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, з жертвами від 10 до 15 млн. осіб» – припускав цей дипломат [25, 38]. Американець А. Тавдул, після відвідин України навів цифру померлих від голоду в Україні і на Північному Кавказі, згідно В. Балицького і М. Скрипника, понад 8 млн. осіб [26].

Повоєнна зарубіжна історіографія голоду поповнилася «Білою книгою» Р. Паклена, в якій викривався імперіалістичний характер політики московського Центру відносно національних республік, доводилася спланованість комуністичною владою голодної смерті мільйонів українських селян [27]. У ці роки, за винятком виходу в світ нових книг В. Чемберліна та А. Кестлера [28], історіографія поповнювалася й книгами вихідців з України. З'явилися друком зокрема спогади свідків трагедії та низка спеціальних праць про голод і репресії 30-х рр., у яких відзначався штучний характер голодомору [29]. Так, у статті про природу голоду підкреслено: «Причиною голоду був фактор, що досі в історії нечуваний – сама влада» [30, 10].

Обнародувані нові подробиці голоду, зокрема жахи виморювання голодом в окремих регіонах УРСР і Кубані впродовж 1932 – 1933 рр., факти канібалізму і трупоїдства серед божеволіючого селянства, про знущання комуністичної влади над конаючими українськими селами і станицями [31]. У публікаціях наводяться дані, що підтверджують вибірковий характер голодомору, націленого на українські анклави [32]. О. Кейс уточнює, що у 1932 – 1933 рр.: "на Старобільщині вимирали майже поголовно всі села «за винятком тих, де жили переселенці з Московщини» [33]. Як згадує В. Петрівський, на Харківщині українці "пускали під насип" потяги з новими господарями (під Мерефою), палили садиби, засмічували колодязі і подекуди, як у Якимівському районі, змушували їх повертатися в Росію [34].

Зарубіжна історіографія голоду, насамперед емігрантської групи, збагатилася і роботами наукового характеру. Їх автори зосередилися переважно на дослідженні причин, характеру і наслідків трагедії. Так, у вересні 1951 р., одним із перших у Європі обґрунтував свої докази продуманості і підготовленості Кремлем українського геноциду П. Маляр. Його стаття увійшла до часопису «Українські вісті», що виходив у Новому Ульмі. Він вказував на відверто завищений для України план хлібозаготівель, на введення «законом про 5 колосків» кари за збір колосків навіть після зняття урожаю, на збройну охорону хлібосховищ, причому, як ніколи до цього, із собаками, на відбирання у 1932 – 1933 рр. у людей навіть спеченого хліба, на відсутність голоду на російських етнографічних теренах тощо. Висновок дослідника категоричний: «Щоб винищити українську націю, підтяти українські сили в корені і був організований голод – всеохоплюючий терор і тотальне народовбивство в Україні» [35].

Вагомий вклад у розробку історії голодоморів вніс український канадець Д. Соловей. Спочатку, 1952 р. (у книзі «Стежками на Голготу») він увів до наукового обігу численні спогади свідків голоду в УРСР. Одним із перших серйозних наукових досліджень трагедії України 1932 – 1933 рр., зроблених за океаном, була його праця «Голгота України». Вона вийшла друком у рік 20-річчя голодомору. Автор прийшов до висновку, що «голод 1932 – 1933 рр. був пляново підготовлений і здійснений в цілковито задовільних природніх умовах, і що основна мета його запровадження (як і дикунські перед тим методи «розкуркулювання») була – терор і помста українському непокірному народові...» [36, 179-180]. Книга Д. Солов'я підсумувала здобутки першого етапу дослідження теми і, за рівнем наукового аналізу та узагальнень, заклала початки наступного історіографічного періоду.

Аналіз публікацій про Великий Голод в УРСР, які з'явилися у 1930 – на початку 50-х рр. дає підстави зробити наступні висновки. По-перше, можна виділити початковий хронологічний етап дослідження проблеми українського голодомору, обумовлений політичними умовами роботи науковців, обсягом джерельної бази та рівнем історіографічного осмислення проблеми, який охоплює 1933 – 1952 рр. По-друге, особливість цього етапу, полягає в тому, що надбанням громадськості стають переважно спогади окремих свідків голоду – втікачів з Великої України – і публікації в періодичних виданнях кореспондентів, що побували в СРСР під час голоду. По-третє, публікації про голод на цьому етапі, здебільшого, відзначаються полемічним характером, політизацією, що пояснюється і авторством – часто свідками подій, і хронологічною близькістю трагедії, і браком документальних джерел, внаслідок закритості радянських архівів. По-четверте, у цей період не було глибоких аналітичних робіт з теми і на Заході. Серед причин «непопулярності» теми голоду 1932 – 1933 рр. у західній історіографії, серед яких зокрема зосередженість на історії, наявність очевидної упередженості щодо «українського націоналізму» тощо. Проте, зміна політичного клімату після смерті Й. Сталіна, поступове розширення джерельної бази і певні наукові здобутки на першому етапі дослідження теми зумовили вихід на нову якість наукового аналізу і синтезу в осмисленні подій 1932 – 1933 рр. у наступне двадцятиріччя.

1. Mace J. The Politics of Famine: American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932 – 1933 // Holocaust and Genocide Studies. – 1988. – April.
2. Савельєв В.Л. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії // Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упор. Р. Пиріг. – К., 1990.
3. Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3.
4. Калакура Я. Українознавчий погляд на голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ualogos.kiev.ua.
5. Ґудзь В. Причини та характер голоду-геноциду в УРСР 1932 – 1933 рр. у зарубіжній історіографії XX ст. // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. Серія: Історія, Міжнародні системи та глобальний розвиток. – № 2/3. – К.; Торунь, 2003 – 2004.
6. Калініченко В., Яценко Є. Історіографія голодомору 1932 – 1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К.; Нью-Йорк, 2000.
7. Ящук П. Маловивчені аспекти геноциду голодомору в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні...
8. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932 – 1933 рр. у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К., 2010.
9. Тризуб. – 1933. – ЧЧ. 2 – 3, 41, 48; Діло. – 1932. – 29 грудня; 1933. – 12 лютого, 21 травня, 16 жовтня; Новий час. – 1933. – 28 серпня, 19 жовтня.
10. Нищать українську націю. Боронімося! // Нова зоря. – 1933. – 25 травня.
11. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: Бібліографічний покажчик. – Одеса; Львів, 2001.
12. Krawchuk A. Protesting the Famine: The Statement of the Ukrainian Catholic Biships in 1933 // Journal of Ukrainian Studies. – Winter. – 1983.
13. Золоті ворота: Часопис для українців за кордоном. – К., 1993. – Вип. 4.
14. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. – Париж, 1934.
15. Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод // Статті. Листи. Документи. – Львів, 1998.
16. Корбут С. Україна в огні. На основі документів. – Львів, 1936.
17. Галій М. Організований голод в Україні 1932 – 1933. – Чикаго; Нью-Йорк, 1968.
18. Ammende E. Famine in Rusia // Times. – 1933. – 12 June.
19. Ammende E. Muss Rusland Hungern? Menschen und Volkerschicksale in der Sowjetunion. – Wein,1935.
20. Muggeridge M. The Sowiet and the Peasantry: Observer's Notes // Manchester Gaurdian. – 1933. – 25 Mar.; Muggeridge M. Winter in Moscow. – Boston, 1934.
21. Berand P. La Famine en Ukraine // Le Temps. – 1933. – 22 Juill; Bertillon S. L'effroyable Detresse des Popylations de l'Ukraine // Le Matin. – 1933. – 29 Aout.
22. Соловей Д. Артур Кестлер про голод на Україні в 1932 – 1933 рр. // Соловей Д. Стежками на Голготу. – Скрентон, 1952. – Ч. І.
23. Chamberlin W. Russia's Iron Age. – Boston, 1934; Визвольний шлях. – 1988. – Кн.10 (487). – С. 1257.
24. United States. Commission on the Ukraine Famine. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932 – 1933: Report to Congress. – Washington, 1988.
25. Граденіго С. Звіт Консула Італії в Харкові від 31 серпня 1933 р. // Куліш А. Книга пам'яті українців. – Х., 2000.
26. New York American. – 1935. – 18 – 19 Aug.
27. Паклен Р. "Біла книга": Національна і соціальна політика Совєтів на службі московського імперіалізму. На основі автентичних урядових советських документів. – Мюнхен, 1948.
28. Chamberlin W. The Ucraine. A Submerged Nation. – New York, 1944; Koestler A. The Yogi and the Commissar. – New York, 1945.
29. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932 – 1933 рр. // Українські вісті. – 1950. – ЧЧ. 10, 11; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Створений советською Москвою штучний голод в Україні 1932 – 1933 рр. – Лондон, 1952; Осьмачка Т. План по двору. – Торонто, 1951; Правобережний Ф. (Пігідо Ф.). 8,000,000: 1933-й рік на Україні. – Вінніпег, 1951.
30. Розгін І., Розгін В. Голод в Україні як біологічне і соціальне явище // Нові дні. – Торонто. – 1953. – Ч. 41.
31. Б. К. 1930-1933 роки на Таращанщині // Новий шлях. – 1948. – Ч. 64; Литвинский А. Сила правды // Новое русское слово. – 1949; Славутич Я. П'ять людоїдів і сто родин, засланих на Сибір (1933-й рік у межах однієї сільради) // Наш вік. – 1949. – Ч. 18/19; Документи про совєтське народовбивство // Народна воля. – 1950. – Ч. 10.
32. Омелянович К. Справжня мета організації Старобільської округи 1933 р. // Свобода. – 1951. – Ч. 164.
33. Кейс О. По сторінках російської преси // Свобода. – 1952. – Ч. 47.
34. Петрівський В. Рожеві окуляри й тверда дійсність // Свобода. – 1952. – Ч. 119.
35. Маляр П. Голод на Україні в 1932 – 1933 рр. // Українські вісті. – 1951. – Ч. 74.
36. Соловей Д. Голгота України. Московсько-окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною. – Дрогобич, 1993.

Hudz' W.W. The first stage of the historiographical research of the famine in the 1932th – 1933th in Ukraine. The theme is discussed on the basis of the whole complex of historical sources, taking into account the latest achievements of the historical science. The main features of the origin and formation of the scientific discourse about the history of the famine the 1932th – 1933th on the first historiographic stage.
Key words: historiography stage, the formation of academic discourse, the famine of 1932 – 1933, Ukraine.

Н. В. Горло

СПОРУДЖЕННЯ ВОДОСХОВИЩ ДНІПРОВСЬКОГО ГІДРОКАСКАДУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (50 – 70-ті рр. XX ст.)

У статті здійснено аналіз публікацій 50 – 70-х рр. XX ст. з проблем, пов'язаних зі спорудженням водосховищ Дніпровського гідрокаскаду. Виділено основні тематичні пріоритети – пропаганда заходів гідробудівництва, економіка будівництва, екологічні наслідки.
Ключові слова: *історіографія, Дніпровський гідрокаскад, гідроенергетичне будівництво.*

Соціально-економічні перетворення, що мали місце в Україні впродовж другої половини XX ст., формують не лише пізнавальний, але й практичний інтерес з огляду на те, що їх наслідки виявляються дотепер. У 1950 – 70-х рр. спорудження гідровузлів на Дніпрі стало помітною подією у суспільному житті країни, тож закономірно, що воно постійно залишалося у центрі уваги і знайшло відображення у численних працях, авторами яких були гідробудівники, економісти, письменники, пересічні громадяни. Публікації цього періоду виконують подвійну роль: вони виступають і як історіографічний доробок, і як джерело, адже створені безпосередньо у період будівництва гідрокаскаду. Осмислення практики гідробудівництва мало місце і протягом періоду будівництва, і після його завершення, але до сьогодні відсутні як праці комплексного характеру стосовно усіх аспектів гідробудівництва, так і історіографічні дослідження, що аналізували б зміст і характер тогочасних публікацій та дозволяли простежити ставлення представників різних верств населення до гідробудівництва. Метою статті є аналіз публікацій у межах зазначеного періоду, який передбачає виділення проблемно-тематичних блоків, що розкривають окремі аспекти спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду.

У 1950-х рр. першими з'явилися праці з яскраво вираженим пропагандистським характером, написані на партійне замовлення. Сьогодні їх цінність полягає переважно у тому, що вони відтворюють "дух епохи", оскільки автори із захопленням розповідають про масштабні перетворення. Умовно ці праці можна поділити на дві групи: написані до і після 1953 р. Цей рік (коли помер Й. Сталін) став визначальним, оскільки відтепер докорінно змінився погляд на його особистість. На початку 1950-х рр. автори називали Й. Сталіна натхненником і організатором будівництва гідрокаскаду, наголошували на значенні сталінського плану перетворення природи для вирішення завдань гідробудівництва. Так, В. Ковда у праці "Великий план перетворення природи" (1952) [1] зобразив роботи зі спорудження гідроелектростанцій, судноплавних каналів і зрошувальних систем як втілення сталінського плану перетворення природи. Характерними у цьому контексті є праці М. Ананьєва, П. Сліпченка, Л. Сухомела, С. Алпатьєва [2]. У першу чергу ці книги ставали в пригоді пропагандистам і агітаторам, які поширювали партійні ідеї серед населення.

Після 1953 р. у світ почали виходити праці з такою ж пропагандистською спрямованістю, цілковитим схваленням ідей і рішень уряду і партії, але вже без возвеличення діянь Й. Сталіна. Автори детально розглядали плани будівництва гідрокаскаду і в доступній формі оповідали читачам про те, які об'єкти будуть збудовані і який народногосподарський ефект вони матимуть. Позитивним є те, що автори у цей час не приховували недоліків гідробудівництва: занадто велику вартість спорудження гідровузлів і залежність виробництва електроенергії від зміни витрат води. Типовою є праця М. Дідковського "Проблема Великого Дніпра" (1957), у якій він показав формування ідеї "Великого Дніпра" у динаміці. На той час вже була збудована Каховська ГЕС, тому автор не обійшов увагою проблему затоплення і відведення земель, яка стала досить гострою. Він цілком слушно зауважив, що визначення ефективності проектованих захисних заходів у той час проводилося простим зіставленням капіталовкладень в захисні споруди із затратами на підготовку території до затоплення, коли правильнішим було б визначати економічну ефективність захисних заходів, виходячи з оцінки продуктивності земель, що захищалися, і визначення чистого прибутку з них [3, 36]. У роботі М. Михайленка "Проблема Великого Дніпра та її народногосподарське значення" (1957) вірно відзначено, що тільки та енергетична система, яка об'єднує теплові і гідравлічні електростанції, є ефективною, адже забезпечує безперебійне постачання електроенергією [4, 12]. У руслі загального схвалення планів уряду щодо гідробудівництва створені праці І. Железняка, Л. Кускова, М. Лебедича, А. Швеця [5], а також статті в періодичних виданнях П. Мацуя, А. Медведєва, М. Пархомова [6].

З-поміж широкого кола публікацій вирізняються праці посадовців, які керували зведенням об'єктів Дніпровського гідрокаскаду. Їх думка повністю відтворювала офіційний партійний і державний курс. Спеціаліст у галузі гідробудівництва, а у 1960-х рр. міністр енергетики і електрифікації СРСР П. Непорожній у праці "Потужні гідроелектростанції та їх роль у електрифікації Української РСР" (1958) [7] розкритикував тих науковців, які планували будувати теплові електростанції. Він вважав, що ГЕС вигідніші, а їх велика вартість є надуманою, оскільки вона включає кошти на спорудження селищ для будівельних кадрів, підсобні підприємства і т. ін. Ці заходи не повинні були відноситися до кошторису ГЕС, адже споруди після закінчення будівництва гідровузла експлуатувалися іншими галузями народного господарства. Д. Жимерін, який був очільником союзного енергетичного міністерства у 1946 – 1953 рр., розглядав гідробудівництво в контексті розвитку енергетичного господарства всього СРСР. Він обґрунтував переваги каскадного розташування гідроелектростанцій, тому що воно дозволяло використати енергію об'єму води по всій довжині річки: "Річка на всьому протязі має ухил – певне падіння; використання цього природного ухилу, підсиленого штучними гідроспорудами (греблями), і є задачею гідробудівництва" [8, 199]. Однак він також відзначив суттєвий недолік ГЕС, який полягав у великій вартості будівництва.

Окремі елементи критики планів гідробудівництва помітні у книзі "Україно наша Радянська" першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Він акцентував увагу на великих розмірах затоплень: "Відомо, що в природі все взаємопов'язано і найменші зміни в одному місці викликають зміни в іншому. Створенням водосховищ можна без потреби затопити багато корисних земель і цінних лісів. Усе це зараз вчені ретельно вивчають" [9, 274]. Хоч ця особиста думка політичного діяча, висловлена після того, як були збудовані Каховська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Київська ГЕС, вже не могла змінити масштабів перетворень.

Під час спорудження кожного гідровузла каскаду з'являлася велика кількість супутньої літератури, переважно науково-технічного змісту, яка публікувалася у спеціальних галузевих виданнях. Особливе місце серед них посідає журнал "Гидротехническое строительство". На його сторінках є важливий фактичний матеріал щодо гідробудівництва в СРСР. Загальний огляд розвитку гідроенергетики за роки радянської влади і його перспективи публікували, як правило, до ювілейних дат. Прикладом є роботи Т. Доценка, Ф. Логінова, В. Рєпкіна [10].

Узагальнюючу статтю про Дніпровський гідрокаскад подали гідроенергетики Є. Бакшеєв, Т. Доценко і Г. Кадомський [11]. Слушним був їхній висновок про те, що вимоги до режиму експлуатації водосховищ суперечать вимогам зрошення, водопостачання і водного транспорту, які, на думку авторів, ведуть до зменшення потужності гідровузлів. Ця точка зору виявляє слабкі сторони ідеї комплексного використання водних ресурсів, які полягають у тому, що, заради успішного розвитку однієї галузі, чимось все-таки доводиться поступатися (у цьому випадку – зменшити потужність ГЕС, щоб дозволити відбирати воду для зрошення). У той же час це типова позиція енергетиків, які не хотіли, щоб саме їхня галузь зазнала утисків. Автори визнали, що гідрокаскад завдав збитки народному господарству, але оптимістично стверджували, що "ці збитки на дніпровському каскаді незрівнянно малі, порівняно з народногосподарським ефектом, який отримано в енергетиці і в найближчому майбутньому буде отримано у сільському господарстві, водному транспорті і рибному господарстві" [11, 13]. Такий же узагальнюючий характер мають дослідження про використання об'єктів гідрокаскаду інженерів Г. Кадомського і Д. Кузнєцова [12].

У журналі вміщено чимало статей, які висвітлювали хід спорудження окремих гідровузлів і напрями їх використання. Щодо Каховської ГЕС це праці С. Андріанова [13], Кременчуцької – І. Куземіна й І. Новікова [14]. Огляду спорудження Дніпродзержинського гідровузла присвятив статтю В. Льовушкін [15], Київської ГЕС – Т. Доценко [16], Канівської – Г. Бурцев [17]. В окремих статтях розглядалася можливість здійснення захисних заходів, які дозволяли зберегти цінні землі і населені пункти та були важливою складовою частиною етапу підготовки до затоплення. Особливості захисту в зоні Каховського водосховища дослідив І. Ганічев [18]. Захист Орільського масиву на Дніпродзержинському

водосховищі став темою статті В. Осадчука й А. Савицького [19].

Крім оглядів і статей про методи будівництва, журнал публікував також дослідження з економіки будівництва. Прикладом є робота О. Меєрсона й А. Авакяна "До питання визначення витрат, пов'язаних зі створенням водосховищ" (1959). Авторами зазначено, що влаштування водосховища вимагає затрат на загальні заходи (захисні, переселення, перенесення споруд, ліній електропередач), які найбільш капіталомісткі, спеціальні (транспорт, рибне господарство), побічні (реконструкція, модернізація об'єктів). Вчені зробили висновок, що всі витрати повинні ділитися між учасниками водогосподарського комплексу пропорційно отриманого ефекту [20, 25,26]. Ці питання продовжували вивчати і надалі, коли проблема здешевлення робіт стала досить актуальною, тому що від неї залежала доля гідробудівництва. Вважали, що саме зниження затрат на підготовку водосховищ зменшувало кошторис будівництва. У статті "Шляхи зниження затрат на підготовку водосховищ" (1960) А. Авакян, В. Воздвиженський і В. Шарапов пропонували пом'якшити вимоги до влаштування водосховищ і внести зміни в технологію зведення захисних споруд. Автори слушно зауважили, що одним зі шляхів зниження затрат на підготовку водосховищ мала стати координація перспективних планів розвитку гідробудівництва з планами розвитку інших галузей [21, 31]. Час показав, що нехтування питаннями влаштування водосховищ породжує чимало проблем економічного і соціального характеру, які виявляються й дотепер.

Галузевий журнал "Строительство и архитектура" не стояв осторонь розгортання будівництва у нових селах і зведення селищ гідробудівників. Архітектор В. Моравський у статті "Формування планувальної структури сіл в зоні дніпровських водосховищ" (1974) [22] дослідив основні тенденції у плануванні нових сіл і навів приклади невдалого планування. Автори закликали відмовитися від практики спорудження тимчасового житла і проводити капітальне будівництво, щоб і надалі використовувати ці будівлі. Наявність таких публікацій свідчить про актуальність проблем комунального будівництва. Важливим напрямом робіт було вивчення впливу водосховищ на інфраструктуру Наддніпрянщини, який дослідив В. Нудельман [23].

У 1960-х рр. особливо помітними стали негативні наслідки гідробудівництва, у першу чергу вкрай незадовільний екологічний стан самих водоймищ і їх згубний вплив на довкілля. Саме тоді з'явилися перші критичні публікації, зокрема газета "Літературна Україна" стала своєрідною трибуною, з якої провідні вчені, письменники, свідомі громадяни висловлювали власну думку. Так, 1963 р. в "Літературній Україні" з критикою дій гідропроектних організацій виступив член Республіканської ради Українського товариства охорони природи В. Мунтян, який правильно відзначив, що ще будуть відкриті нові види енергії, але ніхто не відкриє "нового" гектара землі [24]. У 1967 р. письменник О. Дмитренко надрукував розвідки "Де починається Дніпро" і "Дума про чисте плесо" [25], у яких підняв проблему екології Дніпра. Його публікації викликали шквал відгуків. У рубриці "Природа і люди" дописувачі пропонували власні варіанти вирішення проблем Дніпра. Вже в період гідробудівництва лунали думки про необхідність його припинення чи спуск водосховищ. Досить виважений підхід до проблеми проявився у статті "Борг перед природою" головного спеціаліста інституту "Укрдніпроводгосп" М. Киселя, який зазначив, що осушення нереальне, тому що "…шкоду народному господарству заподіяли не так водоймища, як поквапливе, нерозпорядливе заповнення водою" [26]. Він вважав, що комплексне використання ресурсів Дніпра мало недоліки, тому що задовольняло інтереси окремих галузей народного господарства. Пріоритетною галуззю він назвав зрошення, адже теплову і атомну енергію можна отримати з інших джерел, а зрошення важко чимось замінити. Сьогодення внесло поправки у цю точку зору, адже зрошення має альтернативи – пари або сівозміни, які не шкодять ґрунтам. Інтерес до екологічних проблем Дніпра підтримували і центральні періодичні видання СРСР. Зокрема цьому присвячена стаття А. Доленка і О. Павлова [27]. Дискусія у пресі показала, що нехтування питаннями влаштування водосховищ, надання їм другорядного значення було хибною практикою.

Таким чином, публікації 1950 – 70-х рр. щодо Дніпровського гідрокаскаду були досить різноплановими. До основних тематичних пріоритетів належали пропаганда партійних рішень, технічні аспекти гідробудівництва, економіка затоплення, екологічні наслідки. Ці праці показують, що інтерес до окремих складових гідробудівництва змінювався: від пропаганди масштабних перетворень у 1950-х рр. – до подолання негативного впливу гідровузлів на навколишнє середовище у наступні десятиліття. Закономірно, що більшість публікацій стосувалася технічних аспектів гідробудівництва, причому домінували питання спорудження енергетичних об'єктів (електростанцій), а не гідротехнічних (водосховищ). Поодинокими були аналітичні дослідження, які стосувалися економіки затоплення або співставляли затратність і результативність гідробудівництва у цілому. Комплекс соціально-економічних заходів, які проводилися під час влаштування водосховищ (переселення, виплата компенсацій, житлове і громадянське будівництво), практично цілком ігнорувався. Усі публікації несуть на собі відбиток комуністичної ідеології, створені у руслі схвалення ініціатив партійно-державної верхівки, тож навіть критика, яка мала місце в окремих матеріалах, вельми обережна. Питання, пов'язані зі спорудженням Дніпровського гідрокаскаду, залишалися актуальними і після завершення будівництва, тому подальшого вивчення й аналізу потребує значний масив публікацій кінця 1970 – 80-х рр.

1. *Ковда В.А. Великий план преобразования природы. – М., 1952.*
2. *Ананьев М.Н. Великая стройка коммунизма на Днепре. – М., 1952; Сліпченко П.С. Величні будови сталінської епохи на Дніпрі. Стенограма публічної лекції. – К., 1951; Сухомел Л.І., Алпатьєв С.М. Каховська гідроелектростанція, Південно-Український та Північно-Кримський канали – великі будови комунізму. – К., 1951.*
3. *Дідковський М.М. Проблема Великого Дніпра. – К., 1957.*
4. *Михайленко М.М. Проблема "Великого Дніпра" та її народногосподарське значення (Матеріали до лекції). – К., 1957.*
5. *Железняк И.А. Днепровский каскад гидроэлектростанций. – К., 1961; Кусков Л.С. Новые моря. – М., 1957; Лебедич М.В., Швець В.І. Великий Дніпро. – К., 1961.*
6. *Мацуй П. Могучий Днепр работает на коммунизм (О народнохозяйственном значении водохранилищ Днепровского каскада) // Коммунист Украины. – 1963. – № 8; Медведев А. Электростанции Днепра // Запорожская правда. – 1957. – 16 сентября; Пархомов М. Рождается новый Днепр (К решению проблемы Большого Днепра) // Водный транспорт. – 1957. – 26 декабря.*
7. *Непорожній П.С. Потужні гідроелектростанції та їх роль в електрифікації Української РСР. – К., 1958.*
8. *Жимерин Д.Г. Энергетика и экономика. – М., 1966.*
9. *Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. – К., 1970.*
10. *Доценко Т.П. Гидроэнергетика Украины // Гидротехническое строительство. – 1977. – № 5; Логинов Ф.Г. Развитие и успехи советского гидроэнергетического*

строительства за 40 лет // Гидротехническое строительство. – 1957. – № 11; Репкин В.П. Летопись гидроэнергостроительства СССР за 1957 – 1960 гг. // Гидротехническое строительство. – 1960. – № 12.
11. *Бакшеев Е.А., Доценко Т.П., Кадомский Г.Д. Днепровский каскад гидроэлектростанций // Гидротехническое строительство. – 1967. – № 5.*
12. *Кадомский Г.Д. Некоторые вопросы комплексного использования и охраны водных ресурсов Украинской ССР // Гидротехническое строительство. – 1968. – № 1; Кузнецов Д.А. Использование гидроресурсов р. Днепра // Гидротехническое строительство. – 1962. – № 11.*
13. *Андрианов С.Н. Строительство Каховской ГЭС // Гидротехническое строительство. – 1957. – № 5.*
14. *Куземин И.Н. Кременчугская ГЭС на р. Днепре // Гидротехническое строительство. – 1960. – № 11; Новиков И.Т. Строительство Кременчугской ГЭС // Гидротехническое строительство. – 1958. – № 12.*
15. *Лёвушкин В.И. Днепродзержинский гидроузел в каскаде гидроэлектростанций р. Днепра // Гидротехническое строительство. – 1961. – № 9.*
16. *Доценко Т.П. Киевская ГЭС на р. Днепре // Гидротехническое строительство. – 1963. – № 5.*
17. *Бурцев Г.С. Каневская гидроэлектростанция на р. Днепре // Гидротехническое строительство. – 1966. – № 8.*
18. *Ганичев И.А. Возведение защитных дамб Каховского водохранилища // Гидротехническое строительство. – 1957. – № 6.*
19. *Осадчук В.А., Савицкий А.Н. Защита Орельского массива на строительстве Днепродзержинской ГЭС // Гидротехническое строительство. – 1966. – № 2.*
20. *Меерсон А.Б., Авакян А.Б. К вопросу определения затрат, связанных с созданием водохранилищ // Гидротехническое строительство. – 1959. – № 10.*
21. *Авакян А.Б., Воздвиженский В.И., Шарапов В.А. Пути снижения затрат на подготовку водохранилищ // Гидротехническое строительство. – 1960. – № 3.*
22. *Моравский В. Формирование планировочной структуры сёл в зоне днепровских водохранилищ // Строительство и архитектура. – 1974. – № 5.*
23. *Нудельман В.И. Реализация схемы районной планировки зоны влияния Кременчугского гидроузла // Строительство и архитектура. – 1972. – № 7.*
24. *Мунтян В. Земля любить ласку // Літературна Україна. – 1963. – 10 травня.*
25. *Дмитренко О. Де починається Дніпро // Літературна Україна. – 1967. – 4 липня; Дмитренко О. Дума про чисте плесо // Літературна Україна. – 1967. – 21 листопада, 24 листопада.*
26. *Кисіль М. Борг перед природою // Літературна Україна. – 1968. – 8 березня.*
27. *Доленко А., Павлов О. Куда течет Днепр // Известия. – 1971. –18 июля.*

Gorlo N.V. The construction of the water basins of the Dnieper hydrocascade: the historiography of the 50-70th of the XX century. In the article was made the analysis of the publications about the problems connected with the construction of the water basins of the Dnieper hydro cascade. Are defined the main thematic priorities: the hydro building propagation, the construction economy, the ecological consequences.
Key words: a historiography, the Dnieper hydro cascade, hydropower building.

Т. В. Терещенко

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА СЕЛА ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ВІДБУДОВИ (1943 – 1950 рр.) У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена радянській історіографії соціально-побутової сфери села центральних областей України в період відбудови (1943 – 1950 рр.).
***Ключові слова**: радянська історіографія, соціально-побутова сфера села, галузі соціально-побутової інфраструктури, селяни, колгоспники, період відбудови.*

Незважаючи на значну кількість опублікованих праць з суміжної тематики, проблема соціальної сфери села України в період 1943 – 1950-х рр., ще не одержала належної наукової розробки. Причини такого стану пояснюються, по-перше, тим, що нині відбувається лише початковий етап формування нових методологічних підходів до проблем української історії зазначеного періоду, по-друге, розпорошеністю в державних та відомчих архівах документального, насамперед, статистичного матеріалу; по-третє, заполітизованістю та „подвійністю" статистичних даних, по-четверте, несформованістю нових засобів наукового пошуку. Відтак, метою статті є спроба простежити рефлексію радянської історіографії проблем соціально-побутової сфери села центральних областей України, що мали місце в 1943 – 1950 рр.

Історіографію теми умовно можна поділити на два періоди: радянський (до 1991 р.) і сучасний. У радянській історіографії є підстави виокремити три підперіоди: 1) 1940-і – середина 1950-х рр., 2) друга половина 1950 – середина 80-х рр., 3) друга половина 1980 – початок 90-х рр. Такий поділ відповідає періодизації воєнної історіографії України. Кожен період мав свою специфіку щодо можливості використання джерельної бази й публікації результатів науково-пошукової роботи, а в ідеологічних настановах – і щодо характеру висвітлення й оцінок.

У перші роки після війни був опублікований ряд статей та брошур щодо стану і перспектив розвитку сільського господарства та окремі аспекти розвитку соціальної сфери села переважно агітаційно-пропагандистського спрямування. Труднощі повоєнної відбудови соціально-побутової сфери фактично залишилися поза увагою їхніх авторів. Деякі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у працях С. Щурова та П. Богдашкіна [1], монографії М. Грищенка [2], у працях організаторів медичної галузі С. Кагана, І. Кононенка [3]. Інформацію про роботу сільських лікувальних закладів (дільничних лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, амбулаторій) знаходимо у працях О. Хелімського [4], Н. Захарова [5]. Особливості відбудови сільських медичних закладів з'ясовують І.Кононенко [6] та Н. Виноградов [7], зокрема автори відзначили вагому роль у цьому процесі народної ініціативи. За всієї фактографічної цінності названих публікацій, вони, втім, характеризували питання становища селян на утилітарному рівні, недостатньо повно висвітлювали весь спектр чинників трагедії воєнної доби.

Певний внесок у вивчення питань соціального розвитку села в окреслений період зробили й українські журналісти. Сотні повідомлень, замальовок, нарисів, кореспонденцій, уміщених на сторінках центральних та місцевих газет і журналів, подавали переважно достовірну картину подій відбудови основних галузей соціальної інфраструктури села, а окремі з них містили спробу первинного аналізу та узагальнень. Безпосередньо відбудові соціальної інфраструктури села присвячено чимало публікацій в обласних та районних періодичних виданнях. Переважна частина таких матеріалів висвітлювала успіхи у відбудові й спорудженні житла в окремих сільських населених пунктах та колгоспах. Однак на шпальтах газет можна знайти й окремі повідомлення про труднощі, з якими стикалися сільські забудовники [8], про нагальну необхідність залучення сил громадськості до сільського будівництва, заклики надати допомогу в будівництві житла насамперед тим категоріям сільського населення, які найбільше постраждали у війні [9].

Перший період у висвітленні соціальної сфери села позначений жорстким впливом сталінських догм, вузькою джерельною базою, агітаційно-пропагандистським характером публікацій. Прогресивні зрушення у

дослідженні окремих аспектів обраної теми відбулися у середині 1950-х рр. Так, наприклад, значно розширилася джерельна база досліджень. Водночас відновлення соціально-побутової сфери колгоспного села зображувався мажорно, таким, що не вимагало великих зусиль від народу і насамперед колгоспного селянства. Особливо активізувалися дослідження з історико-партійної проблематики. Характерною їх особливістю було проголошення ВКП(б) – КПРС керівною та спрямовуючою силою суспільства. Окремі факти, що стосувалися соціальної політики радянської держави на селі, висвітлені у розділах фундаментальних видань, що виходили у цей час [10]. У літературі цього періоду ухвали партії чи уряду часто розглядалося як факт, рівнозначний його здійсненню. Цьому спрощеному сприйняттю відповідала й структура багатьох робіт: спочатку детально викладався зміст рішення, потім наводилися приклади позитивного впливу цього рішення на стан справ на селі, а далі – висвітлювалися підсумки його виконання. Процеси втілення рішень з усіма їхніми суперечностями, з урахуванням труднощів і недоліків, зазвичай не висвітлювалися. Адже практично жодне з них у встановлені строки й у повному обсязі так і не було виконане, тобто залишилося на рівні декларацій.

Різні етапи відбудовчих робіт на селі в історіографії цього періоду досліджені нерівномірно. Значно глибше опрацьовано початковий етап, що охоплює 1943 – 1945 рр. У монографіях, підготовлених українськими істориками М. Буцьком та М. Лавриновичем [11], П. Денисенком [12], М. Ковалем [13], А. Ларіним [14] подано окремі цифри збитків, завданих війною та окупацією, сільській соціальній інфраструктурі, вказано на значне послаблення її матеріально-технічної бази, охарактеризовано заходи КПРС і радянської держави щодо відновлення основних галузей соціальної сфери села. Значно менше вивчено хід робіт з відбудови села в перші післявоєнні роки. Серед таких спеціальних досліджень, підготовлених на матеріалах України, можна виділити працю В. Юрчука [15].

У 1970 – першій половині 80-х рр., за умов диктату державно-комуністичної ідеології, з'являється значна кількість досліджень, присвячених соціальним змінам, які відбувалися в середовищі сільського населення. У більшості цих праць в основу були покладені вузькокласові, компартійні принципи аналізу. У теоретичних працях Ю. Арутюняна, В. Ніякого, П. Ігнатовського, українського дослідника М. Лавриновича [16] та ін., виконаних на стику філософських та історико-політичних дисциплін, із застосуванням даних соціологічних досліджень, зроблено спробу дати комплексну характеристику селянства як класу соціалістичного суспільства. Проте, вирішити її в повному обсязі авторам не вдалося.

Чимало праць цього періоду присвячено характеристиці різних галузей соціальної інфраструктури села. Так, житлове будівництво на селі стало предметом дослідження Є. Савченка [17], І. Скляренка [18], М. Цалюка, П. Клименка [19]. Санітарний стан у сільській місцевості після окупації, санітарно-гігієнічні проблеми, з якими зіткнулося сільське населення, розглядалися в працях А. Марзєєва [20], А. Ларіна, Н. Маковської [21]. Розвиток, етапи, перспективи сільської охорони здоров'я досліджував І. Хорош [22]. Надзвичайно важливі для розкриття особливостей медичного обслуговування сільського населення Полтавщини, Кіровоградщини, Черкащини та Дніпропетровщини праці А. Захарченка [23], Д. Хороша [24], Л. Нагорного [25], А. Шликова [26], Б. Шкляра [27]. При цьому, слід зазначити, що в радянській історіографії домінував підхід цілеспрямованого добору лише позитивних фактів, явищ та досягнень, проголошення виняткової ролі партійних органів у цій справі [28].

Загалом другий період характеризувався розглядом ходу відбудови галузей соціальної сфери крізь призму діяльності комуністичної партії на селі, що обмежувало можливості для осмислення проблематики. Зазначимо, що і в цей період жоден з дослідників не визначив предметом окремого дослідження комплексний аналіз соціальної сфери українського села відбудовчого періоду.

Третій етап, попри зміни в радянському суспільстві, започатковані з середини 1980-х рр. тодішнім партійно-державним керівництвом, зберіг попередні стереотипи в оцінках питань соціальних відносин на селі, що повною мірою відображено у 4-му томі „Истории крестьянства СССР", у працях В. Юрчука, І. Кожукала й Ю. Зінченка [29]. З іншого боку, праці М. Коваля [30] вже містили перші спроби переосмислення методологічних підходів, нову постановку досліджуваних проблем та, позбавлену політичних нашарувань, інтерпретацію подій досліджуваного періоду.

Підсумовуючи радянський етап вивчення соціально-побутової сфери села періоду відбудови, слід наголосити на тому, що вона досліджувалася лише на дотичному рівні й по суті жоден з науковців не виокремив її предметом самостійного дослідження. Здобуття Україною державної незалежності в 1991 р. започаткувало сучасний період історіографії. Вітчизняні науковці одержали реальні можливості об'єктивно та неупереджено висвітлювати історичні події та процеси. Залишилися в минулому так звані принципи класовості та партійності, котрі на догоду ідеологічним догмам понад сімдесят років насаджувалися в радянській історіографії.

1. *Щуров С. Электрификация сельского хозяйства в СССР // Народное хозяйство СССР. – Сб. 2. – М., 1948; Богдашкін П. Сільська електрифікація України. – К., 1948.*
2. *Грищенко М.М. Народна допомога школі. – К., 1948.*
3. *Каган С.С. Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 год // Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор, составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год. – К., 1947; Кононенко И.Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению // Врачебное дело. – 1945. – № 3 – 4.*
4. *Хелимский А.М. Нужны ли карликовые больницы? // Врачебное дело. – 1954. – № 8.*
5. *Захаров Н.М. Правильный распорядок на участке – залог успеха // Врачебное дело. – 1954. – № 8.*
6. *Кононенко И.Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению // Врачебное дело. – 1945. – № 3 – 4.*
7. *Виноградов Н.А. Здравоохранение в послевоенный период // Лекции по организации здравоохранения для врачей / Под ред. Н. Хмелева, Н. Виноградова. – М., 1955.*
8. *Оровецький П. „Погано, коли колгосп самий крайній..." // Колгоспник України. – 1945. – № 65.*
9. *Хати передовикам і воїнам // Колгоспник України. – 1945. – № 63 (644). – 29 травня.*
10. *Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979 – Т. 8. – Кн. І; Історія міст і сіл Української РСР. – Полтавська область. – К., 1967; Дніпропетровська область. – К., 1970. та ін.*
11. *Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1968.*
12. *Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.). – К., 1968.*

13. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977.
14. Ларін А.Ф. До питання про матеріально-побутове постачання населення України. (1943 – 1945 роки) // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 1978. – № 5.
15. Юрчук В.І. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.). – К., 1965.
16. Лавринович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. – К., 1975.
17. Савченко Є.М.Сільське і колгоспне будівництво на Україні в перші повоєнні роки // УІЖ. – 1962. – № 3.
18. Скляренко И.М. Руководство КПСС восстановлением и дальнейшим строительством сел в 1945 – 1950 гг. // Сборник трудов Днепродзержинского вечернего металлургического института. – 1958. – Т. 3.
19. Цалюк М.А., Клименко П.П. Сільське будівництво – важлива складова частина аграрної політики партії // УІЖ. – 1981. – № 1.
20. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1965.
21. Ларін А.Ф., Маковська Н.В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1986. – № 12.
22. Хорош І.Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: Дис. ... д-ра мед. наук. – К., 1964.
23. Захарченко А.Л. Советское здравоохранение на Полтавщине // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины. Республиканский межведомственный сборник. – К., 1969. – Вып. 3.
24. Хорош І.Д. Шляхи та основні підсумки розвитку охорони здоров'я в Полтавській губернії – Полтавській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К., 1957.
25. Нагорный Л.А. Организация советского здравоохранения на Кировоградщине // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины. Республиканский межведомственный сборник. – К., 1969. – Вып. 3.
26. Шлыков А.Т. Организация медицинского обслуживания сельского населения Черкасской области после Великой Октябрьской Социалистической революции // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины: Республиканский межведомственный сборник. – К., 1969. – Вып. 3.
27. Шкляр Б.М. До історії розвитку охорони здоров'я в Дніпропетровській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я...
28. Маковська Н.В., Пелешенко М.В., Сахарчук І.М. Про роботу парторганізацій закладів охорони здоров'я УРСР (1943 – 1945 рр.) // УІЖ. – 1983. – № 12.
29. История крестьянства СССР: В 5 т. – Т. 4. – М., 1988; Юрчук В.И., Кожукало И.П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946 – 1950 гг.). – К., 1986; Зинченко Ю.И. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. – К., 1989.
30. Коваль М.В. УРСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945 – 1955 рр.) // УІЖ. – 1990. – № 4.

Tereshchenko T.W. The social sphere in the Ukrainian central regions village in the period of the Reconstruction (the 1943th – 1950th years) in the Soviet historiography. The article is devoted to the Central Ukraine village social sphere in the Reconstruction Period (1943th – 1950th) in the ukrainian soviet historiography.
Key words: the soviet historiography, the village social sphere, the social infrastructure branches, the village natives, the country renewal and development process, the reconstruction period.

В. М. Боковня

СТАНОВЛЕННЯ КОМІТЕТУ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СРСР / УРСР (1953 – 1964 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується історіографія проблеми становлення та діяльності Комітету державної безпеки СРСР / УРСР у період хрущовської «відлиги».
***Ключові слова**: КДБ, органи державної безпеки, хрущовська «відлига», служба безпеки, Луб'янка, СБУ.*

Діяльність органів державної безпеки у СРСР / УРСР безпосередньо залежала від суспільно-політичної ситуації всередині країни, політики партії та держави. Вони у всі часи наділялися особливими повноваженнями. Перед ними вище партійне і державне керівництво країни ставило широкий спектр завдань як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Органи державної безпеки по суті були механізмом здійснення політики партії і держави. Протягом багатьох років Комітет державної безпеки (КДБ) продовжував залишатися однією з найбільш закритих організацій радянського суспільства. Тому цілком зрозумілий науковий і громадський інтерес до цієї структури сьогодні. З огляду на це, метою статті є аналіз історіографії становлення органів державної безпеки в період лібералізації суспільно-політичного життя УРСР (1954 – 1964 рр.).

Аналіз проблеми доводить, що до середини 1950-х рр. еволюція правоохоронних органів у СРСР досліджувалася вкрай обмежено, адже через репресивний характер вони були гранично закритими від суспільства. Пожвавлення у вивченні історії радянських правоохоронних органів відноситься до середини 1960-х рр., але розробка проблеми мала досить специфічний характер. Так, у статті, написаній помічником генерального секретаря В. Голикова на початку 1969 р., історикам, політологам, викладачам фактично давалася установка не піддавати критиці генеральну лінію партії [1]. Відтак, основні зусилля дослідників спрямовувалися на описання політики партійно-державного керівництва Радянського Союзу у сфері впливу на КДБ.

Історією ж КДБ займалися, як правило, самі чекісти з Вищої школи КДБ СРСР ім. Ф. Дзержинського. Проте, вони були змушені протягом багатьох років розробляти історію свого відомства лише у навчальному або оперативно-службовому аспектах, зосереджуючи увагу на історико-правових проблемах діяльності радянських спецслужб. Майже всі дослідження носили юридичний характер і друкувалися під грифом «таємно» або «цілком таємно» [2].

Перші кроки із питань вивчення діяльності КДБ у загальному контексті почалися лише після 1991 р., зокрема й в Україні. Так, серед українських дослідників першим до цієї теми звернувся В. Баран [3]. У праці «Україна 1950 – 60-х рр.: еволюція тоталітарної системи» цей історик проаналізував радянську тоталітарну систему після смерті Й. Сталіна, в тому числі розвиток її органів держбезпеки, спираючись на архівні матеріали, більшість з яких ще донедавна приховувалась від громадськості [4].

Реформування владних структур в УРСР упродовж 1953 – 1964 рр., зокрема і КДБ, досліджує і В. Тимцуник [5], який дійшов висновку, що всі основні положення й напрями побудови комуністичного суспільства були закладені ще в проекті Програми ВКП(б) 1947 р. [5, 30]. У докторській дисертації «Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953 – 1964 рр.)» В. Тимцуник показав, що демократизація суспільства періоду «відлиги» зумовила

реформи й у правоохоронній системі, зокрема оновлення правової бази, введення прокурорського нагляду, реформування органів державної безпеки. Відбулася й глобальна за своїми масштабами перебудова партійних і радянських органів влади та громадських організацій за виробничим принципом [6].

Вивчаючи боротьбу спецслужб із українськими націоналістами, О. Бажан зазначає, що вже із середини 1950-х рр. паралельно з реабілітацією жертв терору 1920 – 30-х рр., тривало викриття нових «антирадянських» угруповань (лише за 1954 – 1959 рр. органами КДБ республіки ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації. Крім того, у кримінальні кодекси республік було введено статтю «Антирадянська агітація та пропаганда» (наприклад, ст. 62 КК УРСР) [7] . Окремий розділ шостого тому серії «Політична історія України. ХХ століття» присвячено суспільно-політичним процесам в УРСР другої половини 1950 – 60-х рр. Автори зокрема відзначили, що М. Хрущов у цей час виступав не як «самодержець на сталінський лад», а швидше «кандидатом у Сталіни». Крім цього, ними висвітлені питання встановлення жорсткого партійного контролю за діяльністю органів державної безпеки [8].

Політичні наслідки встановлення в Україні сталінської тоталітарної системи стали предметом досліджень Ю. Шаповала. Вчений одним із перших реконструював події навколо так званої «Доповідної записки» Л. Берії [9]. Характерною рисою праць деяких інших дослідників, які аналізували процес становлення і діяльності КДБ за хрущовського правління, є переважно описовий стиль. Прикладом може бути науковий журнал «З архівів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ» (1994 р.), в якому друкувалися матеріали стосовно державного терору радянської доби, політичної історії України ХХ ст., публікація документів колишніх радянських спецслужб. Серед авторів слід згадати В. Барана, В. Даниленка та ін.

Серйозним аналізом масштабів і характеру репресивних заходів радянського тоталітаризму щодо населення України характеризується зокрема робота І. Біласа. Дослідження становить особливу цінність, з огляду на надзвичайно багатий документальний матеріал, зібраний у «закритих» до останнього часу архівах [10]. Натомість А. Нездоля у роботі «КДБ. Розсекречені спогади» [11] та М. Голушко у праці «КДБ України. Останній голова», хоч і розкривають зміст діяльності КДБ, але питання його становлення впродовж 1953 – 1964 рр. конкретно не висвітлюють. У книзі В. В'ятровича «Історія з грифом «секретно» (2011) подаються розсекречені матеріали архівів радянських спецслужб від ЧК до КДБ, розповідається про минуле Україні 1918 – 1991 рр. Книга написана у формі нарисів щодо різних аспектів роботи секретних органів і табірної системи СРСР – ГУЛАГу, в тому числі, про боротьбу українського визвольного руху на сході та заході країни, про унікальні долі священиків, які кинули виклик системі.

Звертаються до зазначеної тематики й дослідники з Російської Федерації. Вони виділяють три підходи до аналізу цієї теми. Насамперед історики вказують на традиційний (або офіційний) підхід, заснований на вихідних теоретико-пізнавальних посилках, характерних для радянської історіографії та політології. Інший – «ревізіоністський» – підхід базується на спробі кардинального переосмислення всього періоду існування радянської держави. Третій (утверджується в останні роки) «синтезує» попередні підходи та претендує на зважений аналіз та оцінку всієї, доступної дослідникам, сукупності документів, джерел, фактів та їх інтерпретацій, введення в науковий обіг нових документів, фактів і пояснювальних концепцій.

Особливий інтерес для вчених становлять нові розсекречені документи з архівів Старої площі і Луб'янки, які в останні роки вводяться в обіг і деякою мірою змінюють усталені оцінки тих чи інших подій в післявоєнній історії радянської розвідки і контррозвідки. Публікація раніше недоступних навіть фахівцям-історикам документів з партійних і чекістських архівів, що почалася в роки перебудови, ще активніше розгорнулася після серпня 1991 р., сприяє розумінню справжньої ролі і реального місця органів державної безпеки в житті й українського радянського суспільства.

На межі 1980 – 90-х рр. історіографія становлення КДБ, особливо розвідки і контррозвідки, отримала подальший розвиток. Зростаючий потік публікацій відкрив новий етап до розуміння минулого. Дослідники отримали доступ до раніше таємних архівних документів, що мали відношення до діяльності органів державної безпеки, правоохоронних органів і партійно-державних структур. Тут слід відзначити публікації документів МВС – КДБ, повні стенограми засідань партійних з'їздів і пленумів ЦК КПРС, на яких вирішувалися найважливіші питання державного будівництва, а також і питання, які відносилися до правоохоронних органів, у тому числі й органів державної безпеки.

1999 р. опубліковано збірник документів, в якому зібрані, опубліковані раніше в різних історичних виданнях («Известия ЦК КПРС», «Джерело», «Історичний архів»), документи (але подано й нові) що характеризують управління Л. Берії. Так, у журналі «Історичний архів» вперше були опубліковані накази міністра внутрішніх справ Л. Берії, видані весною 1953 р. під грифом «цілком таємно». З середини 1990-х рр. зроблено й перші спроби відкритих публікацій вчених-чекістів, присвячених історії МДБ – КДБ, а також аналізові окремих напрямів післявоєнної діяльності радянських органів держбезпеки. В. Коровін у книзі «Історія вітчизняних органів безпеки» констатує офіційні зміни та процес реформування органів безпеки, розкриває частково систему органів державної безпеки СРСР [14].

Розвиток органів державної безпеки 1953 – 1964 рр. висвітлюється також у науковій літературі з питань політичної стратегії КПРС. Історики, що аналізують динаміку політичних процесів в Радянському Союзі, закономірно торкаються взаємовідносин партії та КДБ, оскільки у його органах лідери КПРС бачили «озброєний загін партії». Чимало аспектів цієї теми висвітлено в мемуарах та інтерв'ю колишніх державних і партійних діячів Радянського Союзу, опублікованих останніми роками, зокрема й самого М. Хрущова [15]. Про роботу КДБ у 1950 – 60-х рр. згадують і політичні лідери західних країн, а також колишні керівники і співробітники спеціальних органів соціалістичного ладу Ф. Бобков [16], В. Алідін [17], Л. Шебаршін [18]. 2003 р. у Москві вийшов довідник: «Лубянка», в якому, на підставі нормативно-правових актів щодо радянських органів безпеки, також висвітлюється їх історія становлення та розвитку [19]. З останніх праць слід виділити монографію О. Хлобустова, яка розкриває зміст органів державної безпеки в означений період, структуру, управлінські кадри, переписку керівників КДБ з центральними партійними органами, діяльність КДБ з питань реабілітації репресованих, боротьбу з порушенням законності та правопорядку в своїх лавах тощо [20].

Узагальнюючи сказане вище, відзначимо, що історіографія розвитку спецслужб у різні часи була адекватною до існуючого ладу. Робота органів державної безпеки з переслідування осіб, які критикували політику радянської влади і лідерів КПРС, становила одну з характерних рис тогочасного правління. КДБ був

інструментом правлячих кіл у боротьбі з інакомисленням і будь-якої опозиції.

1. *Голиков В. и др. За ленинскую партийность в освещении истории КПСС // Коммунист. – 1969. – № 3.*
2. *Пожаров А.И. КГБ СССР в 1950 – 1960-е годы: проблемы историографии // Отечественная история. – 2001. – № 3.*
3. *Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953 – 1985 рр. – Львів, 1992.*
4. *Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996.*
5. *Тимцуник В.І. Ідеологічне підґрунтя державно-управлінських реформ у повоєнний період // Вісник Української Академії при Президенті України. – 2002. – № 4.*
6. *Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР: зміст, особливості, наслідки (1953 – 1964 рр.): Дис. ... д-ра наук з держ. упр. – К., 2005.*
7. *Бажан О.Г. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – 1999. – № 1 – 2.*
8. *Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002). – К., 2003.*
9. *Шаповал Ю.І. Україна 1920 – 50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.*
10. *Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т. – Т. 2. – К., 1994.*
11. *Нездоля А.И. КГБ. Рассекреченные воспоминания. – Донецк, 2008.*
12. *Голушко Н.М. КГБ Украины. Последний председатель. – Донецк, 2009.*
13. *Вятрович В.М. История з грифом «секретно». – Л., 2011.*
14. *Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. – М., 1998.*
15. *Хрущев Н.С. Воспоминания // Вопросы истории. – 1993. – № 2.*
16. *Бобков Ф.Д. КГБ и власть. – М., 1995.*
17. *Алидин В.И. Государственная безопасность и время. – М., 2001.*
18. *Шебаршин Л.В. Рука Москвы: записка начальника Советской разведки. – К., 1993.*
19. *Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991 / Сост. А. Кокурин, Н. Петров. – М., 2003.*
20. *Хлобустов О.М. Госбезопасность России от Александра 1 до Путина. – М., 2007.*

Bokownia W.M. The Formation of the State Security Committee in the USSR/URSR (the 1953th -1964th years): the historiography of the problem. The article is devoted to the historiography of the formation and activities of the State Security Committee in the USSR /USSR during the Khrushchev's «thaw».
Key words: KGB, state security, «thaw», security, Lubyanka, SBU.

Ю. В. Бєлкін

БЛИЗЬКОСХІДНИЙ КОНФЛІКТ У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКОЇ І ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті мова йде про вивчення етапів близькосхідного конфлікту в радянській і пострадянській історіографії. Особлива увага приділяється аналізу поглядів радянських і сучасних російських та українських істориків на події конфлікту.
***Ключові слова**: Близькосхідна проблема, арабо-ізраїльський конфлікт, історіографія*

Арабо-ізраїльське протистояння – яскравий приклад того, як політичні інтереси, у міру загострення, призводять до розпалювання міжнаціонального та міжконфесійного конфліктів. Важливою причиною напруженості в арабо-єврейських відносинах став вплив великих держав, які намагалися за рахунок тієї чи іншої сторони послабити позиції своїх конкурентів на Близькому Сході. Особливо помітно цей вплив позначився на сіоністському русі, політично залежному від визнання з боку Туреччини (до 1917 р.) і Великобританії (після 1917 р.), а також США, Радянського Союзу та інших країн.

Актуальність теми зумовлена декількома факторами: починаючи від зміни зовнішньополітичної обстановки в світі, пов'язаної з крахом Радянського Союзу та ідеологічної машини соціалістичного табору, закінчуючи простішими причинами – необхідністю введення в науковий обіг нової документальної бази, появою нової історіографії, присвяченої окремим аспектам палестинської проблеми.

Мета статті – детальний розгляд радянської і пострадянської історіографії близькосхідного конфлікту. Завдання статті: а) провести аналіз робіт радянської та пострадянської історіографії, присвячених проблемі Близького Сходу від зародження конфлікту до Шестиденної війни 1967 р.; б) дати характеристику основним напрямам аспектів, які розглядалися в роботах радянських, російських і українських істориків; в) довести необхідність повернення до теми дослідження з нових позицій в нових історичних умовах.

Питаннями вивчення арабо-єврейських суперечностей цікавилося чимало дослідників, які присвятили цій проблематиці не один десяток робіт. Однак проблемі зародження і розвитку цього конфлікту в історіографії поки не присвячено жодного комплексного дослідження. Це питання розглядалося лише епізодично в контексті загального вивчення арабо-ізраїльського протистояння. Вагоме значення для розуміння причин близькосхідної проблеми, етапів розвитку конфлікту складають роботи радянських, російських та українських авторів загального характеру щодо Близького Сходу, арабських держав та Ізраїлю.

Процес досліджень радянського періоду можна розділити на кілька етапів. Перший – кінець 1940 – початок 50-х рр. Характерним для робіт, що виходили в цей період (до 1952 р.), було те, що в них позитивно розглядалося утворення Ізраїлю, перша арабо-ізраїльська війна оцінювалася як загарбницька з боку арабських держав. Особливо потрібно виділити роботу В. Луцького «Палестинська проблема» [1]. Наступний період – середина 1950 – 80-ті рр., був обумовлений зміною загальної політичної ситуації в СРСР. Цей етап характеризується появою праць, спрямованих на обґрунтування крайньої агресивності Ізраїлю щодо арабських країн і однозначної оцінки політики США та Ізраїлю, як основної причини арабо-ізраїльського конфлікту.

Історія арабо-ізраїльського протистояння як основа близькосхідного конфлікту докладно і багаторазово описана як в академічній, так і в науково-популярній літературі. Наукову літературу з теми дослідження пропонується поділити на кілька груп. До першої відносяться роботи радянських і російських авторів, присвячені теоретичним питанням міжнародних відносин і конфліктології. Другу групу складають роботи загального характеру із Близького Сходу, арабських держав та Ізраїлю. Тут особливе місце у виробленні методологічного підходу до дослідження належить фундаментальним працям А. Васильєва, А. Егоріна, І. Звягельський, Л. Медведко, Г. Мирського, В. Наумкіна, Є. Примакова, О. Колобова та ін.

У радянській історіографії другого періоду центральною фігурою можна не без підстави назвати Є. Примакова [2], який розглядав арабо-ізраїльське протистояння крізь призму міжнародних відносин. Робота Є. Примакова присвячена характеристиці тих основних процесів, які розвивалися в постколоніальному арабському світі, опису окремих історичних подій, які автору довелося не тільки спостерігати, а й в деяких брати участь.

Вчений аналізує особливості арабського націоналізму, істинну суть основних фігурантів на близькосхідному політичному полі: розглядає причини еволюції, яку пережили арабські режими в другій половині XX ст., дає критичний аналіз політики зовнішніх сил і держав відносно арабського світу, впливу на нього конфлікту з Ізраїлем, у тому числі такого поворотного пункту в історії всього арабського світу, як період 40 – 60-х рр. XX ст.

До третьої групи належать монографії та дослідження політики СРСР / РФ на Близькому Сході. Хоча радянська історична наука, висвітлюючи політику СРСР відносно близькосхідного конфлікту, вимушено стала надмірно політизованою, в цій групі можна виділити праці, автори яких спробували дати більш повну картину. Зокрема звертає на себе увагу наукове дослідження М. Хазанова, яке пояснює радянську політику на Близькому Сході та аналізує із залученням оригінальних документів дипломатичну боротьбу в ООН, яку вів Радянський Союз у зв'язку з арабо-ізраїльським конфліктом.

Монографія М. Хазанова [3] була однією з кращих наукових праць в радянській історичній науці, присвячених тематиці Близькосхідного конфлікту. Однак у ній є й ряд неточностей, пов'язаних як з ідеологічними уявленнями того часу, так і з відсутністю детального розгляду джерел ООН. У роботі подана однозначно позитивна оцінка діяльності СРСР в регіоні і на світовій політичній арені. Незважаючи на недоліки, робота дотепер залишається досить актуальною. Потрібно зазначити, що для радянської наукової літератури загалом є типовим навмисний відхід від аналізу місця та ролі СРСР у розв'язанні близькосхідних проблем.

Ситуація змінилася з середини 1980-х рр. Із опублікованих у сучасній Росії досліджень, присвячених близькосхідній проблематиці, непересічний інтерес викликають роботи І. Звягельськиої, Т. Карасової і А. Федорченко [4]. В. Кисельов, який у 1950 – 60-х рр. спеціалізувався на проблемах національно-визвольного руху в Судані та питаннях взаємовідносин СРСР та арабських держав, від середини 1980-х рр. опублікував ряд робіт, присвячених палестинській проблемі в регіональному аспекті. Монографії В. Кисельова є важливим кроком щодо аналізу палестинської проблеми в міжнародних відносинах [5].

Л. Медведко також розкрив чимало питань міжнародних відносин, зокрема американо-ізраїльські відносини і їх вплив на обстановку навколо Близького Сходу. Роботи досі не втрачають своєї цінності, незважаючи на зайвий драматизм соціалістичних трактувань [6]. І. Звягельська у співавторстві з В. Носенко розглянули початковий етап національно-визвольного руху, роблячи акцент на висвітленні силових конфліктів, показуючи внутрішнє становище в регіоні напередодні передачі палестинського питання в ООН. Без досліджень І. Звягельської неможливо зрозуміти й причини ізраїльського експансіонізму [7].

Наслідки поетапної агресії для арабського населення Палестини розглянув Л. Барковський, показавши неможливість нормального існування арабського населення окупованих територій у межах держави Ізраїль. Дослідження зайвий раз підтверджує тезу про необхідність реалізації основного положення листопадової резолюції 1947 р. про розділ – проголошення арабської держави Палестина [8]. Слід відзначити, видану 1988 р., колективну монографію, за редакцією В. Наумкіна [9]. Автори спробували об'єктивно розглянути проблему закінчення британського мандату і передачі палестинського питання в ООН. Більшість оцінок, зроблених в цій праці, не втратили своєї цінності й актуальності досі. Поряд зі своєю фундаментальністю, праці, що вийшли в радянський період, носили великий відбиток радянської епохи, хоч це і не применшує їх досягнень і цінності для подальших досліджень.

Унікальними за змістом є праці О. Колобова, де досить докладно розглядаються економічні та політичні інтереси США в регіоні, політичні маневри, які застосовуються американською стороною на всьому протязі існування палестинської проблеми, а також політика США відносно Ізраїлю і арабських країн [10].

У пострадянській російській історіографії проаналізовано погляди сучасних російських дослідників на передумови виникнення арабо-ізраїльського конфлікту. Виділено релігійний, етнічний, економічний, політичний і особистісний аспекти. Розглядаючи суперечливі точки зору, дехто приходить до висновку, що найбільш плідним у вивченні коренів протистояння двох народів представляється комплексний підхід, який, можливо, надалі допоможе у виробленні вірних рішень на шляху врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Разом з тим, на думку Д. Малишева, позбувшись від радянських ідеологічних штампів та методологічних помилок, російські вчені зберігають у своїх дослідженнях проарабську позицію й антиізраїльську спрямованість, що можна розцінити як недостатній об'єктивізм, що випливає з зовнішньоекономічних пріоритетів держави [11].

Для розуміння тонкощів палестинської проблеми не останню роль зіграли роботи Є. Дмитрієва [12], що вийшли в радянський період. Цьому ж автору, відомому під прізвищем Пирлін, належать ще дві праці, присвячені історії арабо-ізраїльського конфлікту [13].

Таким чином, щодо російської історіографії відзначити, що, незважаючи на перехідний період, інтерес дослідників до Близькосхідного регіону не зменшився. Потрібно зазначити, що сучасна російська історіографія, продовжуючи традиції радянської історіографії, приділяє значну увагу всім аспектам і виявам близькосхідної проблеми.

Українська історіографія також приділяє палестинській проблемі достатню увагу. В радянський період вона грішила тими ж помилками, що й російська – мала антисемітську спрямованість і антиімперіалістичну позицію. В українській історіографії близькосхідне питання розглядалося Ю. Шевченко, який в 1992 р. захистив кандидатську дисертацію «Становище палестинців на західному березі річки Йордан і в секторі Газа в 1967 – 1982 рр. в документах і матеріалах ООН» [14]. Робота заслуговує однієї з найвищих оцінок, містить велику джерельну базу і є кроком вперед у вивченні палестинської проблеми. Основний акцент у ній робиться на соціально-економічних та соціально-політичних наслідках ізраїльської окупації 1967 р. для палестинців.

Сучасна українська історіографія збагатилася новими дослідженнями, що стосуються досліджуваної теми. Серед усіх робіт необхідно виділити праці українського дослідника палестинської проблеми С. Щевельова, які докладно оповідають про розвиток палестинської проблеми. Праці цього українського історика-сходознавця стали вагомим внеском у розуміння близькосхідної проблеми. Досить фундаментальні праці щодо підмандатної Палестини, виявилися незамінними для аналізу завершення британського панування на Святій землі [15]. Необхідно також відзначити і курс лекцій цього дослідника, корисний при вивченні палестинського питання в ООН [16]. Важливе значення для розуміння основних напрямів в обговоренні палестинського питання в ООН та пошуку шляхів вирішення конфлікту цією організацією мають роботи сучасного українського вченого Р. Блізнякова [17]. У дослідженні переосмислюється проблема Палестини в ООН пострадянського періоду і пропонується нове вирішення наукової проблеми. Дослідження наштовхує на шляхи оптимізації роботи ООН.

Крім цього, можна виділити роботи М. Несук, В. Гури, В. Бруз [18], які присвячені ролі ООН та її миротворчих сил до 1990 р. у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту.

Аналізуючи в цілому роботи українських авторів, можна зробити наступний висновок: протягом радянського періоду за своїми висновками і поглядами вони не відрізнялися від досліджень, що проводилися в загальносоюзних рамках і лише з набуттям незалежності з'явився широкий спектр досліджень з різноманітними висновками і оцінками, що вигідно відрізняє сучасну українську історіографію, присвячену Близькому Сходу, від російської в плані різноманітності оцінок подій, що відбуваються.

1. *Луцкий В.Б. Палестинская проблема. – М., 1950.*
2. *Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта. – М., 1978; Примаков Е.М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI в.). – М., 2006.*
3. *Хазанов М.Е. ООН и Ближневосточный кризис. – М., 1983.*
4. *Звягельская И.Д., Карасова Т.А., Федорченко А.В. Государство Израиль. – М., 2005.*
5. *Киселев В.И. Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект. – М., 1988; Киселев В.И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис. – К., 1981.*
6. *Медведко Л.И. Мины под оливами: Американо-израильский разбой на Ближнем Востоке. – М., 1984; Медведко Л.И. К Востоку и западу от Суэца (Закат колониализма и маневры неоколониализма на Арабском Востоке). – М., 1980.*
7. *Звягельская И.Д., Носенко В.И. Истоки арабского национально-освободительного движения в Палестине // Народы Азии и Африки. – 1986. – № 3; Звягельская И.Д. Роль военной верхушки в формировании государственной политики Израиля. – М., 1982; Звягельская И.Д. Сионистские вооруженные силы: цели и методы захвата Израиля // Народы Азии и Африки. – 1978. – № 6; Звягельская. И.Д. Роль армии во внешней и внутренней политике Израиля: Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1976.*
8. *Барковский Л.А. Арабское население Израиля. – М., 1988.*
9. *Новейшая история арабских стран Азии, 1917 – 1985 / Под ред. В. Наумкина. – М., 1988.*
10. *Колобов О.А. Американо-израильские отношения в период подготовки Израилем агрессии против арабских стран в июне 1967 г. (1963 – 1967 гг): Автореф. дисс. ... канд ист наук. – Горький, 1975; Колобов О.А. США и страны Ближнего Востока во времена «холодной войны». – Горький, 1983; Колобов О.А. США и Израиль и Арабский мир. – М., 1984; Колобов О.А. США, Израиль и арабский мир: о некоторых особенностях осуществления и формирования политики американского империализма на Ближнем Востоке и в Северной Африке в 1945 – 1986 гг. – М., 1984.*
11. *Малышев Д.А. Палестинская проблема в международных отношениях (1967 – 1993 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Симферополь, 2005.*
12. *Дмитриев Е.Д. Палестинская трагедия. – М, 1986; Дмитриев. Е.Д. Палестинский узел: К вопросу об регулировании палестинской проблемы. – М., 1978.*
13. *Пырлин Е.Д. Трудный и долгий путь к миру: Взгляд из Москвы на проблему ближневосточного урегулирования. – М., 2002; Пырлин Е.Д. 100 лет противоборства. Генезис, эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы. – М., 2001.*
14. *Шевченко Ю.Т. Положение палестинцев на западном берегу реки Иордан и в секторе Газа в 1967 – 1982 гг. в документах и материалах ООН: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1992.*
15. *Щевелев С.С. Палестина под мандатом Великобритании (1920 – 1948). – Симферополь, 1999.*
16. *Щевелев С.С. Палестинская проблема и палестинское движение сопротивления (1947 – 2001). – Симферополь; М., 2001.*
17. *Близняков Р.А. Проблема Палестины в Организации Объединенных Наций (1947 – 1967 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2005.*
18. *Бруз В.С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів. – К., 1995; Гура В.К. Сионизм против социализма и национально-освободительного движения. – К., 1984; Несук М.Д. Про тероризм справжній і вигаданий. – Львів, 1986.*

Bielkin Y.W. The Near East conflict in the interpretation of the soviet and post-soviet historiography. The article is devoted to the stages of study of the Near East conflict in the soviet and post-soviet historiography. The main attention is paid to the views of the Soviet contemporary Russian and Ukrainian historians on the events of the conflict development.
Key words: Near East problem, the Arab-Israeli conflict, historiography.

О. В. Герінбург

ЗЕМСЬКІ ДЕМОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена огляду сучасної історіографії з проблем статистико-демографічних досліджень Херсонського земства. Автор робить висновок про перспективність вивчення досвіду земств інших українських губерній у галузі демографії.

***Ключові слова**: земства, демографічна статистика, історіографія, Херсонська губернія.*

Розбудова незалежної Української держави, реформування її політичної системи, пошук ефективної моделі управління – все це змушує сучасних дослідників звертатися до історичного минулого, зокрема до вивчення досвіду земств – важливого громадського інституту Російської імперії у пореформену добу. Увагу науковців також привертають проблеми становлення земської статистики (та її окремих напрямів), що була основою ефективності цих органів місцевого самоврядування. У цій статті автор робить спробу з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми статистико-демографічних досліджень українських земств (у тому числі Херсонського) на сучасному етапі.

У 1990-х рр. розпочався якісно новий етап у вивченні історії земств. Він позначився відходом від традиційно-негативної оцінки земських здобутків, що, здебільшого, була притаманна радянським дослідникам, і формуванням позитивного ставлення до інституту земського самоврядування. Свідченням зростання наукового інтересу до практичної діяльності земств є значна кількість захищених в останні роки дисертацій, присвячених вивченню ролі земських установ у різноманітних сферах життя – економіці, народній освіті, благодійництві, медицині, музейній справі тощо (Т. Гребінник, З. Гужва, Л. Дровозюк, Н. Кузовова, Т. Малєєва, Л. Рябовол та ін.). Увагу науковців також привертають питання правового статусу українських земств (І. Іванов). Окремим предметом наукових досліджень стало вивчення історіографії земської проблематики (О. Бакуменко, О. Обметко, В. Рябцев, І. Миколаєнко, Т. Шаравара та ін.).

Провідними проблемами сучасної історіографії земської статистики стали питання, недостатньо розроблені у попередні історіографічні періоди. У першу чергу відбулося переосмислення сутності земської статистики, відхід від стереотипних оцінок радянської доби. Дослідниками Г. Герасименком, В. Абрамовим, С. Живоздоровою та ін. були детально охарактеризовані періоди розвитку земської статистики, умови її існування, методика та напрями досліджень тощо [1 – 3]. Науковці високо оцінили значення земської статистики для розвитку не лише вітчизняної, а й світової статистичної науки. Однак поза увагою авторів залишився демографічний напрям статистичної роботи земств, за виключенням санітарної статистики.

З'ясування особливостей земської статистики в українських губерніях, визначення її теоретичного і прак-

тичного внеску у статистико-економічну науку стало предметом дисертації Л. Мекшун [4]. Автор приділила увагу питанням становлення організаційно-методологічних засад земської статистики і відзначила передовий досвід українських земств у розробці і використанні теорії типологічних групувань, методу побудови комбінаційних таблиць, проведенні вибіркових досліджень і застосуванні математичних методів аналізу в статистико-економічних дослідженнях [4, 57-58]. Однак, зважаючи на економічну спеціальність, дослідниця докладно проаналізувала розвиток промислової і бюджетної статистики в українських земствах та лише побіжно охарактеризувала земські санітарні і демографічні обстеження [4, 55]. Внесок Херсонського земства у розвиток української статистики фактично обмежився характеристикою ідей В. Арнольда, який першим використав методи аналітичної геометрії в статистиці [4, 125-128].

Роль земських статистиків у становленні вітчизняної статистичної і економічної науки висвітлено у статті В. Качмали, хоча їх діяльність у галузі демографічного вивчення регіонів залишилася поза увагою авторки [5]. Увагу науковців також привертає вивчення постатей видатних статистиків, які працювали в земствах українських губерній, у тому числі Херсонському. Особливий інтерес у дослідників викликають видатні земські статистики Херсонської губернії – О. Русов, Ф. Василевський, А. Грабенко [6 – 10].

З'ясування регіональних особливостей становлення спеціальних закладів і проведення статистичних досліджень земств стало предметом наукових пошуків багатьох вітчизняних вчених. Зокрема специфічним рисам земської статистики у південноукраїнських губерніях присвячені публікації і дисертації В. Бобкова, О. Петрова, О. Макієнка, О. Герінбург та ін.

Увагу дослідника В. Бобкова привернула статистична діяльність земства Таврійської губернії у контексті її порівняння з роботою урядових статистичних установ [11; 12]. Хоча демографічний аспект статистичних обстежень місцевого земства залишився поза колом наукових інтересів дослідника, зроблені ним висновки дозволяють уявити специфіку земської статистики та порівняти досвід статистичних обстежень Таврійського земства та земств інших губерній.

Наукові дослідження О. Петрова присвячені вивченню історії статистичних закладів південноукраїнських земств (переважно Катеринославського) [13; 14]. Автор визначив основні риси організації цих закладів, головні напрями та результати їх статистичної діяльності, проаналізував взаємовідносини земських статистичних установ з урядом і ставлення населення до статистичних обстежень, охарактеризував земські статистичні видання. Дослідник звернув увагу на демографічний напрям діяльності південноукраїнських земств, хоча обмежився стислою характеристикою завдань, що висувалися перед земськими статистиками при вивченні окремих напрямів статистики населення – його етнічного та працездатного складу [14, 205-208].

Еволюція і специфіка діяльності статистичних установ Херсонського земства склали коло наукових інтересів історика О. Макієнка. На основі розгляду наукової спадщини видатних земських статистиків на Херсонщині, він високо оцінив їх внесок у формування наукових засад вітчизняної регіоналістики, розкрив теоретико-методологічні проблеми земської статистики, охарактеризував історичний розвиток земсько-статистичної служби [7 – 9; 15 – 19]. У дисертації вчений проаналізував теоретичні і практичні здобутки херсонських статистиків у галузі оціночно-економічної, медико-санітарної і шкільної статистики [20]. Також він здійснив аналіз діяльності лікарів Херсонського земства у галузі санітарної статистики та її напрямів (статистики захворюваності і лікарської допомоги, природного руху та фізичного розвитку населення) [21, 188-200]. Дослідник звернув увагу на причини запровадження санітарної статистики та охарактеризував основні висновки лікарів стосовно санітарного становища регіону. Історик визнав оформлення статистики народонаселення як «цілком самостійного напряму» земської статистики [21, 157], але демографічні дослідження земства не увійшли до предмету його дисертації.

У дисертаційній роботі та наукових статтях О. Герінбург визначені теоретико-методологічні та організаційні засади земських демографічних досліджень у Херсонській губернії, охарактеризовані їх напрями і результати. Значну увагу приділено аналізу статистико-демографічних матеріалів земства, програм і бланків досліджень демографічного розвитку населення [22 – 24].

Таким чином, попри інтерес сучасних науковців до земської статистики, демографічні аспекти земсько-статистичної діяльності фактично не розроблені. Як і в радянські часи, вони не отримали висвітлення в енциклопедіях та посібниках з демографії. Практично єдиним винятком є побіжна згадка у підручнику І. Прибиткової про внесок земських лікарів і статистиків у вивчення демографічної ситуації та розвиток демографічного знання в Україні [25, 41,43,44]. Серед земських службовців, праці яких вплинули на становлення демографічної науки, вчена назвала лікарів і статистиків Херсонського земства – М. Уварова, М. Тезякова, П. Діатроптова, А. Бориневича, О. Русова [25, 43,44].

Медико-статистичні дослідження земств також не стали предметом спеціальних наукових досліджень, попри традиційне визнання вагомого внеску земських лікарів у становлення санітарної статистики. Сучасні історики земської медицини (О. Рогоза, Н. Рубан, О. Майстренко, З. Гужва, Г. Захарян) переважно цікавляться розвитком системи охорони здоров'я, її правовим, кадровим і матеріальним забезпеченням, наданням лікарської допомоги та профілактикою захворювань [26 – 30]. Хоча дослідники стисло характеризують організацію санітарної статистики у земствах, в тому числі Херсонському [28; 30], поза їхньою увагою залишилися проблеми вивчення теоретико-методологічних засад земської санітарної статистики, з'ясування санітарного становища українських губерній за статистичними працями земських лікарів.

Окремим напрямом сучасної історичної науки стала демографічна історія України. Вітчизняні науковці активно досліджують історію окремих етносів на українських землях – євреїв, німців, молдаван тощо (М. Шитюк, Н. Мельникова, К. Лях, А. Морозова, В. Щукін та ін.). Увагу істориків привертають питання їх правового статусу, міжнаціональної взаємодії, соціально-економічного і культурного розвитку. При цьому, хоча дослідники наводять демографічну інформацію, вона переважно стосується динаміки чисельності національних меншин, що вивчаються, а її джерелами є матеріали урядової статистики. Фактично лише у роботі В. Гончарова, присвяченій вивченню єврейського населення Південно-Східної України, демографічні показники розглядаються на основі матеріалів повітових земств Катеринославської і частково Харківської губерній [31, 8]. Окремі видання земських статистиків Херсонської губернії аналізуються у дисертації В. Тучинського, але більшість використаної науковцем демографічної інформації щодо чисельності і складу місцевих молдаван базується на даних адміністративної статистики – ревізій 1850 і 1857 рр., а також перепису населення Російської імперії 1897 р. [32].

Сучасні дослідники продовжують розробляти питання міграцій українського населення у дореволюційний період. Переселенська політика імперського уряду, напрями і масштаби міграційних рухів аналізуються у

працях Я. Бойка, В. Кабузана, Т. Пронь тощо. Проте, попри інтерес науковців до переселенських процесів на Півдні України, демографічний склад мігрантів та роль земських службовців у дослідженні переселень залишаються недостатньо висвітленими.

Поки що питання реконструкції демографічної ситуації на основі земських статистичних матеріалів майже не привертають увагу сучасних дослідників. Історіографічний доробок з цієї проблематики включає незначну кількість наукових праць. Зокрема, висвітленню специфіки статистичних описів Херсонського земства та характеристиці на їх основі демографічної ситуації у регіоні присвячена стаття О. Макієнка й О. Єжової [33]. З'ясуванню етнічного і соціального складу населення, медико-санітарного стану місцевих мешканців та характеристиці міграційних процесів у регіоні за статистичними матеріалами земських службовців присвячені статті О.Герінбург [34 – 41]. У дисертації останньої подано комплексне дослідження діяльності Херсонського земства щодо вивчення демографічної ситуації і процесів у губернії, з'ясована роль земства у вивченні демографічного розвитку регіону та здійснена спроба реконструкції демографічної картини краю на основі праць земських статистиків і санітарних лікарів [24].

Отже, сучасний період позначився підвищенням інтересу до вивчення діяльності регіональних земських закладів у галузі статистичних досліджень, творчої спадщини видатних статистиків та санітарних лікарів земств. Певна частина історіографічного доробку із земської проблематики присвячена статистико-демографічним дослідженням Херсонського земства. Втім, вивчення і узагальнення історичного досвіду земств інших українських губерній у галузі демографії є перспективним напрямом історичних досліджень. Це дозволить не лише відтворити демографічну картину українського населення у пореформену добу, а й використати накопичений земствами досвід органами сучасної влади.

1. *Абрамов В.Ф. Земская статистика: организация и практика (к 135-летию основания) // Вопросы статистики. – 1996. – № 3.*
2. *Абрамов В.Ф., Живоздорова С.А. Земская статистика – национальное достояние // Социологические исследования. – 1996. – № 2.*
3. *Герасименко Г.А. Земская статистика // Народный депутат. – 1993. – № 6.*
4. *Мекшун Л.М. Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-економічний аспект): Дис. ... канд. екон. наук. – К., 2004.*
5. *Качмала В.І. Зародження статистики в Україні (початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4.*
6. *Катренко А.М., Петрук Б.В. О. О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847 – 1915). – К., 1998.*
7. *Макієнко О. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III.*
8. *Макієнко О.А. А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15.*
9. *Макієнко О.А. Ф.О. Василевський – статистик Херсонського земства (до 150-річчя від дня народження) // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2005. – Вип. 18.*
10. *Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог: Короткий життєпис. – К., 1998.*
11. *Бобков В.В. К истории земско-статистических исследований в Таврической губернии (1884 – 1889) // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 46.*
12. *Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Сімф., 2004.*
13. *Петров О.О. Діяльність статистичних закладів Катеринославського земства // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 1.*
14. *Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.*
15. *Макієнко О.А. Земські статистики у громадівському русі 1880-х років на Півдні України // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2005. – Вип. 20.*
16. *Макієнко О.А. Із історії розвитку та діяльності земської статистичної служби у Херсонській губернії (70-80-ті роки XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5.*
17. *Макієнко О.А. Концепція «обласництва» у статистичних дослідженнях Херсонського земства // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 21.*
18. *Макієнко О.А. Статистичне бюро Херсонського земства: проблеми створення та діяльності // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2002. – Вип. 7.*
19. *Макієнко О.А. Теоретичні та методологічні проблеми земської статистики у працях службовців-статистиків Херсонського земства // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2008. – Вип. 28 – 29.*
20. *Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006.*
21. *Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006.*
22. *Герінбург О.В. Статистико-демографічні дослідження Херсонського земства: методи збору і обробки даних // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного унів-ту. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 29.*
23. *Герінбург О.В. Формування земської демографічної статистики в Херсонській губернії: запозичення і новації // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2010. – Вип. 31 – 32.*
24. *Герінбург О.В. Роль Херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2009.*
25. *Прибиткова І.М. Основи демографії. – К., 1997.*
26. *Гужва З.Г. Розвиток санітарно-профілактичного напряму земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. – 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. мед. наук. – К., 2007.*
27. *Захарян А.Г. Деятельность Российского государства по развитию системы управления здравоохранением в XVIII – начале XX веков: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2008.*
28. *Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1917 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.*
29. *Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Х., 2002.*
30. *Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Д., 2004.*
31. *Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861 – 1917 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2005.*
32. *Тучинський В.А. Молдавани Півдня України в II половині XIX – початку XX ст. Соціально-економічний та культурний розвиток: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001.*
33. *Макієнко О.А., Єжова О.В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 11.*
34. *Герінбург О.В. Вивчення земськими лікарями Херсонської губернії медико-санітарного стану сільськогосподарських працівників // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 28.*
35. *Герінбург О.В. Вивчення сезонного «уходництва» сільськогосподарських працівників земськими статистиками Херсонської губернії // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12.*

36. *Герінбург О.В. Висвітлення особливостей етнічних груп Херсонської губернії у земських статистичних описах 80-хроків XIX століття // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007.*
37. *Герінбург О.В. Демографічна та етнографічна характеристика українського населення Херсонської губернії за матеріалами земських статистичних описів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX.*
38. *Герінбург О.В. Дослідження соціального складу населення статистиками Херсонського земства (80-ті рр. XIX ст.) // Сторінки історії. – К., 2008. – Вип. 27.*
39. *Герінбург О.В. Дослідження соціального складу населення Херсонської губернії земськими статистиками (80-ті рр. XIX ст.) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – Одеса, 2008. – Вип. 14.*
40. *Герінбург О.В. Еміграційні процеси кінця XIX – початку XX ст. в Херсонській губернії за працями земських статистиків // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11.*
41. *Герінбург О.В. Етнічний склад Херсонської губернії у 80-х роках XIX століття за матеріалами земських статистичних описів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI.*

Gerinburg O.W. The zemstvo's demographic researches in the Kherson province: the review of the modern historiography. The article is devoted to the review of the modern historiography about the problems of the statistical and demographic researches of the Kherson zemstvo. The author made the conclusion about the perspectives of studying the zemstvo's demography researches in other Ukrainian provinces.
Key words: zemstvo, demographic statistics, historiography, Kherson province.

В. М. Орлов

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ НОВИХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАКОРДОННИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У цій статті проаналізовано характерні ознаки нових релігійних течій, відображені у науковому доробку українських та закордонних дослідників.
Ключові слова: *еклектика, нова релігійна течія, орієнталізм, синкретизм, харизматичний лідер.*

Феномен нової релігійності сьогодні не є достатньо визначеним. Для останньої характерним є релятивізм та відсутність чітких термінологічних меж. Екстраполяція негативних особливостей діяльності окремих громад позначається на загальній оцінці усіх нових релігійних течій (далі – НРТ). Уникнення цього факту можливе лише за чіткого селекціонування ознак нової релігійності, що залишається актуальним питанням для сучасних дослідників. Тому простежити за причинами походження НРТ та притаманними їм ознаками є метою цієї розвідки. Для розкриття поставленої мети необхідно розв'язати конкретні дослідницькі завдання: акцентувати увагу на існуванні великої кількості НРТ, які поєднують у своїй діяльності та віровченні елементи різних релігій; прослідкувати за різноманітністю форм, характерних для нової релігійності; зосередитись на існуванні харизматичного лідера як обов'язкової умови формування НРТ; проаналізувати характерні для НРТ пошуки нових цілей, перетворення світу, досягнення змін у житті людини та неоднозначне трактування подібних змін серед дослідників.

Проблемою характерних рис нової релігійності займаються такі українські дослідники, як В. Єленський, А. Колодний, П. Косуха, Г. Лозко, В. Петрик, О. Тупик, О. Федотова, Л. Филипович, О. Шуба. Феномен НРТ вивчають і зарубіжні науковці, в тому числі І. Адліванкін, Є. Арінін, С. Арутюнов, Є. Балагушкін, Ю. Борунков, Дж. Гуенці, М. Епштейн, М. Жеребятьєв, Я. Здоровець, Є. Калужская, В. Кітоко Матумона, Т. Короткая, Н. Купряшина, А. Ло Бьянко, Р. Лункін, А. Малашенко, Л. Мітрохін, В. Мусіту Луфунгула, А. Мухін, І. Нефьодова, К. Ніконов, А. Ожиганова, Т. Оленич, В. Пашковський, А. Радугін, Ю. Рижов, Е. Ріпареллі, Г. Свєтлов, Д. Таєвський, Д. Угринович, Б. Уілсон, Б. Фаліков, В. Ферроні, С. Філатов, Ю. Філіппов, М. Фішер, В. Харитонова, С. Хассен, Л. Шинн, І. Яблоков, Ю. Яковлєва.

Нові релігійні течії відрізняються особливостями походження, типом організації та керівництва. Більшість нових релігійних організацій намагається сформувати образ єдиного і монолітного утворення, але кожна релігійна група має свої структурні нюанси, не говорячи вже про відмінності ідеології [1, 161]. На думку англійського науковця Б. Уілсона, який займається проблемами нових релігійних течій, частина з них має орієнтальне походження, інші – поєднують еклектичні елементи з усіх релігійних традицій, використовуючи прийоми змішування культур Заходу і Сходу, створюють власні вчення [2, 3]. Окремі релігійні громади спираються на коріння народної релігії, деякі – ґрунтуються на досягненнях у галузі природничих наук, а також різних форм психічної терапії, використовують широкий спектр містичних, окультних, спіритуалістичних та інших концепцій [3, 364]. Таке використання складових багатьох релігій дослідниця Т. Оленич називає «ефектом всеїдності» [4, 125]. Як приклад, можна привести Велике Біле Братство та Віру Багаї [5, 122].

Важливою особливістю НРТ став їх вихід за рамки одного віровчення, що пояснюється прагненням до пошуку нових цілей та шляхів їх здійснення На думку дослідників НРТ Ю. Рижова, Е. Ріпареллі, особливістю феномену нової релігійності є синкретизм [6, 35; 7, 102-103]. Постійні зміни вигляду трансформації віровчення, так звана дифузійність, на думку А. Мухіна та Я. Здоровець, викликає складність їх класифікації [8, 182-183]. Українські релігієзнавці В. Єленський та О. Федотова відзначають, що НРТ синкретично поєднують не тільки релігійні, але й світські елементи [9, 34; 10, 5]. У новітніх релігійних течіях практикуються психофізичні практики, цілительські методи [11, 177; 12, 33].

Таким чином, для більшості НРТ характерні адогматизм і певний релігійний плюралізм, прийняття різних форм духовного досвіду та цінностей «ліберальної свідомості», відсутність чіткої ієрархічної структури незавершеність, аморфність та відкритість [13, 10; 14, 15]. У своїй культовій практиці представники НРТ приділяють найбільшу увагу зовнішній атрибутиці, першочергову роль відіграють характерні обрядові театралізовані дійства [15, 7; 16, 183].

Нетрадиційні релігійні течії представлені різноманітними інституційними та організаційними формами: від шкіл спортивно-релігійного спрямування, клубів і центрів з надання духовних послуг – до повноцінних культів, деномінацій, церков [17, 240-241]. Причому, як висловили свою позицію Дж. Гуенці та М. Фішер, довготривалість існування, життєздатність багатьох НРТ пояснюється такими факторами, як присутність духу єдності, сильною організацією, значимістю особистості, постійно високим рівнем зацікавленості особистістю [18, 2; 19, 304].

Особливою умовою поширення і розвитку нової релігійності є поява харизматичного лідера, здатного використати загальне незадоволення застарілою системою цінностей для створення свого віровчення, ідеї якого на цей момент часу стають актуальними для значного відсотка людей [20, 11]. Хоча у дослідженнях вітчизняних і закордонних дослідників не заперечується і негативний вплив культу лідера як на життя особистості, так і на всіх адептів, що підтверджує Л. Мітрохін, аналізуючи діяльність Церкви уніфікації [21, 35]. У політичному житті нетрадиційні релігійні організації, як правило, дотримуються відстроненої позиції. Ведучи активний пошук

нового образу світу, багато НРТ мають на меті змінити оточуюче суспільство, відрізняються розробкою глобальних проектів перетворення світу [22, 5]. Маючи сильну церковну організацію, вони претендують на статус надрелігії, богообранності своїх послідовників [23, 794]. На думку російського релігієзнавця Є. Балагушкіна, домінантною рисою будь-якої громади НРТ є акцент на її унікальності та месіанстві, єдиноправильності свого віровчення [24, 112]. Досліджуючи характерні риси НРТ, російський психолог та критик НРТ І. Адліванкін вказує на необхідності їх розподілу на дві категорії: ті, які мають певні деформації відносно існуючих моральних норм і ті, які прагнуть подолати недоліки, існуючі у суспільстві [25, 24].

НРТ увійшли у сучасне життя нашого суспільства, несучи чимало проблем, що не тільки пов'язані з їх неоднозначним сприйняттям з боку традиційних церков, представників влади чи пересічних громадян. Деякі нові релігійні громади, переконуючи своїх послідовників у неминучому кінці світу, спричинили самогубство десятків і навіть сотень людей, їх діяльність викликає асоціальну орієнтацію і сектантську замкненість. В результаті заняття деякими релігійними практиками, в основному східними, люди досягають неочікуваних психологічних ефектів, впадають у несвідомі стани, не володіють собою. Крім того, у зв'язку з подібними НРТ виникли й інші проблеми: глибинні зміни в свідомості сучасної людини, відмова від існуючих форм релігійної віри, звичного способу життя, від стосунків з близькими [23, 783]. Як приклад, можна відзначити Біле Братство, в якому існувала проблема жертвоприношень. Негативний вплив на людину виявляють різноманітні організації сатаністів.

На підтвердження цього можна привести слова конголезьких дослідників В. Мусіту Луфунгула і В. Кітоко Матумона про те, що робота у деяких неорелігійних громадах спрямована на те, щоб переконати особистість у тому, що вона не здатна контролювати себе повною мірою, і завжди її життя залежить від фізичних чи соціальних факторів [26, 19]. Хоча у цьому питанні можуть існувати протилежні думки. Російські історики В. Харитонова, А. Ожиганова та психолог Н. Купряшина не згодні з такою позицією і наголошують на тому, що нові релігійні течії у жодній мірі не змінюють людину, особа не є «деградантом» [27, 23].

Водночас у діяльності нових релігійних течій багато позитивних моментів: діалоговий режим існування в суспільстві, плюралізація релігійного життя, різноманітність і варіативність релігійного досвіду, адекватність вчення і діяльності потребам часу. Російська дослідниця Ю. Яковлєва наголошує, що представники НРТ намагаються налагодити взаємовідносини з представниками традиційних релігій. Як приклад можна звернути увагу на прагнення Міжнародного Товариства Свідомості Крішни встановити контакт з існуючими православними конфесіями [28, 102].

Р. Лункін вказує, що ідеологія нових релігійних течій ґрунтується на відомих цінностях, і створена глобалізацією. Сутністю ціннісних орієнтацій НРТ є відчуття гармонії з космосом і самим [29, 332,334]. Існування протилежних суджень відносно діяльності і самих НРТ пов'язане з характерною для них різноманітністю. Крім так званих «конфронтаційних нетрадиційних релігійних груп», потрібно звернути особливу увагу на те, що більшість має на меті позитивні зміни у житті людини. У цьому сенсі особливо важливим є не поширювати негативні ознаки деяких нерелігійних груп на всі інші НРТ.

Таким чином, сучасні НРТ мають наступні характерні особливості: пристосування до умов соціуму, порівняно невеликий період їх існування; нечіткість організаційної структури; незначний ступінь сформованості віровчення аж до аморфності, що диктується намаганнями поєднати культурні та релігійні традиції, наукові досягнення, сучасні технології; застосування різноманітних, старих і новітніх, психотехнік та імітацій; доступний стиль викладу серед широкого кола сучасних мас; використання найновітніших засобів комунікації, спрямоване на збільшення чисельності релігійної громади, пропаганди та реклами віровчення; неподільність суспільної, релігійної та політичної діяльності; наявність лідерства. НРТ прагнуть до фундаментальних змін і трансформацій, спрямовують свою діяльність з метою перебудувати світ, адаптувати до соціального оточення, чим відрізняються від історичних конфесій та державних інституцій, а у загальному сприйнятті уявляються незрозумілим, небезпечним явищем.

Поява НРТ сприяє підвищенню уваги суспільства до проблем віри, релігійної ідентифікації, відродження інтересу до всіх релігій, але з альтернативною спрямованістю. Історичні церкви, здатні критично оцінювати не тільки свої здобутки, а й прорахунки, мають змогу скористатися підходами нових релігійних об'єднань у вирішенні питань, збільшити число своїх послідовників, зміцнивши їх у традиційній вірі. Завдяки новітнім релігійним рухам на новому рівні пожвавився релігійний діалог між традиційними та нетрадиційними церквами, віруючими, їх лідерами щодо важливих питань культури та системи цінностей.

1. *Хассен С. Противостояние сектам и контролю над сознанием / Пер. с англ. – М., 2006.*
2. *Wilson B.R. Social Change and New Religious Movements. – Los Angeles, 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.humanrights-germany.org.*
3. *Основы религиоведения: Учеб. пос. / Ю. Борунков и др. – М., 2005.*
4. *Оленич Т.С. Трансформация русского религиозного сектантства в контексте современного философско-культурологического знания. – Ростов-н/Д, 2004.*
5. *Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози: / Редкол.: П. Косуха та ін. – Ч. 1. – К., 1994.*
6. *Рыжов Ю.В. Новая религиозность как социокультурный феномен. – М., 2005.*
7. *Рипарелли Э. Христианские ереси: вчера и сегодня / Пер. с ит. – М., 2008.*
8. *Мухин А., Здоровец Я. Религиозные конфессии и секты. – М., 2005.*
9. *Єленський В. Біле братство як підручник соціології релігії // Людина і світ. – 1997. – № 5 – 6.*
10. *Федотова О.В. Антропологічні підстави неорелігійних впливів на особу: Дис. ... канд. філос. наук. – Х., 2005.*
11. *Угринович Д.М. Психология религии. – М., 1986.*
12. *Короткая Т.П. Социальный идеал в современном религиозном сознании // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – М., 2010. – № 4.*
13. *Тупик О.О. Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.*
14. *Эпштейн М. Новое сектантство: типы религиозно-философских умонастроений в России (70 – 80-е гг. XX вв.). – М., 1994.*
15. *Фаликов Б. Встречные волны: сакрализация и секуляризация // Наука и религия. – 2010. – № 10.*
16. *Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.*
17. *Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. – М., 2004.*
18. *Guenzi G.E. I nuovi movimenti religiosi: aspetti pcicogiuridici dall'adesione all'abbandono // Psicologia e Giustizia articoli. – 2002. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.psicologiagiuridica.com.*
19. *Фишер М.П. Живые религии / Пер. с англ. – М., 1997.*
20. *Таевский Д.А. Христианские ереси и секты I – XXI вв.: Словарь. – М., 2003.*
21. *Митрохин Л.Н. Религии «Нового века». – М., 1985.*
22. *Калужская Е.В. Современное сектантство как явление эпохи постмодерна: социально-философский анализ: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – М., 2010.*

23. *Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А. Колодного. – К., 2000.*
24. *Петрик В. Технології маніпулювання свідомістю, які використовуються в неокультах та деструктивна діяльність їхніх представників // Юридичний журнал. – 2009. – № 6.*
25. *Адливанкин И. Нашествие: в окружении сект и оккультизм. – М., 2004.*
26. *Musitu Lufungula W., Kitoko Matumona W. Nouveaux mouvements religieux et identite culturelle. – Chicoutimi, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://classiques.uqac.ca/collection_sciences_developpement.*
27. *Харитонова В.И., Ожиганова А.А., Купряшина Н.А. В поисках духовности и здоровья (новые религиозные движения, неошаманизм, городской шаманизм) // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М., 2008. – Вып. 207.*
28. *Яковлева Ю. А. Нетрадиционные религиозные организации и социальная среда (Дисфункциональность взаимодействия) // Общественные науки и современность. – 2009. – № 3.*
29. *Двадцать лет религиозной свободы в России / Под ред. А. Малашенко, С. Филатова. – М., 2009.*

Orlow W.M. The characteristic features of new religious movements in the ukrainian and foreign studies. In this article are analysed the characteristics of new religious movements, reflected in the scientific works of ukrainian and foreign researchers.
Key words: eclecticism, new religious movements, orientalism, syncretism, the charismatic leader.

Л. М. Ямпольська

РОЗВИТОК ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТЕОРІЙ У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI ст.

Стаття присвячена дослідженню європейських інтеграційних процесів у зарубіжній історичній та економічній науці. Автором проаналізовані концепції федералізму, функціоналізму, інституціоналізму та міждержавного підходу, а також інтерпретація явища «інтеграція» фундаторами цих шкіл. Зроблено висновки про вплив досліджуваних теорій на пояснення характеру інтеграційних процесів глобального та регіонального масштабів.
Ключові слова: *інтеграційні процеси, інтеграційні теорії, федералізм, функціоналізм, інституціоналізм.*

Аналіз сучасного перебігу європейських інтеграційних процесів неможливий без урахування історії розвитку ідеї об'єднаної Європи та основних теоретичних підходів, які були започатковані та розвивалися впродовж кількох сторіч європейської історії. Тому вивчення різних форм існування «європейської ідеї» має важливе значення для розуміння сутності сучасних теорій та концепцій створення Євродому, а також практичних заходів щодо їхньої реалізації, починаючи з другої половини 1940-х рр. У сучасних умовах, коли на Європейському континенті відбувається пошук стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої структури та географічного розширення «на схід», теоретичне визначення майбутнього Європейського Союзу є актуальним завданням для наукового співтовариства, політичних еліт і пересічних громадян Європи.

Вирішення цієї проблеми започатковане в працях європейських науковців Ф. Тоді [1], Н. Мусиса [2], С. Ґоці [3] та ін., що вийшли в світ на початку XXI ст. і присвячені огляду спільних політик ЄС та загальній оцінці інтеграційних процесів на Європейському континенті. Історія розвитку зарубіжних інтеграційних шкіл, зокрема федералізму та функціоналізму, з акцентом на правових аспектах, проаналізована в працях російських дослідників В. Шемятенкова [4], Р. Бугрова [5], В. Вербицького [6], Н. Овчаренко [7], М. Стрежньової [8]; українських науковців О. Білоруса [9], І. Грицяка [10], В. Копійки, Т. Шинкаренко [11], Д. Лук'яненка [12] та ін. Проте, попри узагальнюючий характер, ці дослідження мають і певні недоліки: надання переваг окремим концепціям в історичному розвитку регіональної інтеграції, поверховий компаративний аналіз інтеграційних студій, односторонній (суто економічний чи суто політичний) підхід до дефініції явища «інтеграція», ігнорування його залежності від духовно-ідеологічних стереотипів окремих націй.

Метою статті є спроба пошуку більш врівноваженого підходу до впливу інтеграційних теорій на реалії перебігу процесів євробудівництва у другій половині XX – на початку XXI ст. Завданнями дослідження є аналіз зарубіжних інтеграційних теорій вказаного періоду, а також спроба інтерпретації поняття «європейська інтеграція» в межах розвитку досліджуваних концепцій.

Сутність методології інтеграційних теорій полягає в тому, що з усієї сукупності явищ певного ступеню обґрунтованості виділяється один чи декілька аспектів, на яких базується певна формально-логічна система – теорія. Сума теорій, здатних до конкуренції між собою, дозволяє всебічно зрозуміти предмет дослідження, оскільки Європейське економічне співтовариство (Європейський Союз) є сукупністю юридичної, політичної та економічної систем і перебуває в процесі безперервного розвитку [4, 320]. Одним із аспектів методології є ідентифікація предмета дослідження. З нашого погляду, доцільно виділити чотири основних підходи до проблеми дефініції явища «європейська інтеграція». 1. Європейське економічне співтовариство і Європейський Союз розглядаються як міжнародні організації, оскільки інтеграційні інститути в Європі створені національними державами, котрі відіграють провідну роль у процесі їхнього функціонування. 2. Європейську інтеграцію можна розглядати як різновид регіонального процесу, оскільки в її основі лежить територіальна прив'язка, яка визначає особливості інтернаціоналізації виробництва, торгівлі та інвестицій. 3. Поняття європейської інтеграції визначається як найвищий рівень національних політичних систем і процесів – наднаціональне утворення. 4. Євроінтеграція визнається унікальним загальносвітовим явищем, яке відчуває вплив зовнішнього світу і впливає на його еволюцію. Ці чотири альтернативи визначають «полюси» європейських досліджень і загальних інтеграційних теорій. Серед теорій європейської інтеграції, які вплинули на інтерпретацію самого поняття, найбільшої уваги заслуговують такі, як федералізм, функціоналізм, неофункціоналізм, міждержавний підхід та інституціоналізм. Дещо відокремлено стоять суто економічні інтеграційні теорії.

Концепція найбільш впливового напрямку – федералізму – була реставрована після закінчення Другої світової війни в ідеї Сполучених Штатів Європи експрем'єром Великої Британії В. Черчіллем у вересневій промові 1946 р. в Цюріхському університеті, з нагоди присвоєння звання почесного доктора наук. Нагадавши про «серію страшних націоналістичних сварок», які привели Європу до Другої світової війни, він закликав «відновити європейську сім'ю» – «федеральну систему», яку можна було б назвати Сполученими Штатами Європи [13, 44].

Теоретики федералізму, що почав формуватися у другій половині 40 – 50-х рр. XX ст. і визначив характер перших інтеграційних угруповань у Західній Європі, – В. Гатц (Німеччина), А. де Гаспері (Італія), Ж. Монне (Франція), виходили з того, що федеративна система є ідеальною для яскравого конгломерату західноєвропейських держав, які заплуталися в тенетах «національного егоїзму» [14, 403]. Ідейним підґрунтям традиційної федералістської концепції став принцип, що передбачав підпорядкування національних і регіональних органів управління спільним наднаціональним структурам, за якого територіальні одиниці повинні передати центральному уряду частину своїх повноважень, зберігаючи певну автономію.

Об'єднана Європа як кінцева мета діяльності європейських федералістів ґрунтувалася на історичній і культурній єдності народів, необхідності забезпечення миру та демократії, вирішенні економічних і політичних проблем, які перебували поза межами компетентності національної держави. У федералістській інтерпретації термін «інтеграція» мав, здебільшого, політичний відтінок і передбачав делегування права прийняття рішень органам управління, функціонери котрих не репрезентували інтереси країн, громадянами яких були [11, 16]. Спроби практичної реалізації концепції класичного федералізму в 1950 – 60-х рр. виявили свою неспроможність. Колапс проектів Європейського оборонного та політичного співтовариств 1954 р., планів Фуше в 1960 і 1962 рр. довели передчасність політичної інтеграції та непідготовленість більшої частини пересічних громадян і частини політичної еліти держав-членів ЄЕС до сприйняття наднаціональних структур.

Проти «егоїзму держав» виступили представники іншого політично-філософського напрямку – функціоналізму, підвалини якого закладалися в 50-х рр. XX ст. Його засновник, англійський науковець Д. Мітрані, вважав первинною для міжнародного співробітництва не форму співтовариства, а функції, котрі йому належить виконувати. Особливістю його вчення було положення про те, що «транснаціональні організації, на відміну від національних держав, краще забезпечують людські потреби» [15, 32]. Функціоналісти зазначали, що міжнародні організації не є самодостатніми, а швидше слугують засобами для досягнення завдань, продиктованих людськими потребами, тому мусять бути гнучкими, тобто модифікувати свої завдання (функції) відповідно до обставин [16]. Ці ідеї були використані прихильниками трансатлантичної інтеграції та відновлення преференційної зони на рівні Співдружності націй в американських і британських політичних колах упродовж другої половини XX ст.

Неофункціоналізм як ідейно-політичний напрям поглибив теорію функціоналізму в середині 1950 – 60-х рр. Американський політолог Е. Хаас у праці «Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили 1950 – 1957 рр. » (1968 р.) обґрунтував особливості підходу, в межах якого не залишилося місця для самостійної ролі держави. Національні держави виступали як вектор діяльності різних суспільних груп за інтересами, а політика розглядалася як «ринок», де групи інтересів конкурували між собою за право внеску в механізм прийняття рішень і впливу на результат цього процесу [17, 47].

Основною складовою неофункціоналістських теорій стала концепція «переливання», що лежала в основі теоретично обґрунтованого «методу Монне» (економічна інтеграція повинна передувати політичному об'єднанню, принцип наднаціональності як основа інтеграційного процесу передбачав передачу частини національних повноважень на наднаціональний рівень) [14, 395]. Логіка «переливання» обумовлювала неминучість не тільки поширення інтеграції на нові сфери, але й її якісний розвиток – «поглиблення», тобто перехід до більш високих форм інтеграційного будівництва. Концепція «переливання» передбачала розвиток у тих галузях, які виявлять найбільш продуктивні результати, що вплинуло на формування інтеграційної концепції «Європа за вибором», що отримала свій розвиток у межах ЄЕС упродовж 80 – 90-х рр. XX ст.

Хвиля націоналізму, що прокотилася в межах ЄЕС наприкінці 1960-х рр., сприяла виробленню міждержавного підходу в студіюванні європейської інтеграції. Його теоретик, американський політолог С. Хоффман, у праці «Європейські есе», що вийшла на початку 1970-х рр., а також у публікаціях 1980 – 90-х рр. «Європейське співтовариство і 1992 рік» [18], «Криза європейської ідентичності переглянута» [19] зробив акцент на недооцінених можливостях міждержавного співробітництва. Визначивши державні інтереси як «конструкції» політики інтеграційних союзів, він підняв проблему збереження національного суверенітету, відстоювання основних важелів управління за національними державами. Сам інтеграційний процес мав виконувати лише контролюючу функцію. Політика урядів Великої Британії стосовно перспектив валютної, зовнішньополітичної та оборонної політики Євросоюзу певною мірою корелювалася з цим підходом.

Найближче до міждержавного підходу перебувала теорія інституціоналізму, заснованого на принципі раціонального вибору, що визначав відносну самостійність і активну політичну роль державних і загальноєвропейських інститутів, здатних приймати рішення і структурувати політичні ситуації [20]. Складові концепції інституціоналізму перекликалися з макроекономічною теорією неолібералізму. Засновники цього напрямку англійські науковці К. Армстронг і С. Балмер у праці «Конвергенція та Єдиний європейський ринок» (1998 р.) визначили інститути ЄС як «сукупність формальних і неформальних інституцій, втілених у них нормах і символах, а також інструментів політики та політичних процедур» [21, 52].

Слід зазначити, що на інтерпретацію поняття та розвиток процесу «європейська інтеграція» значною мірою вплинули й суто економічні концепції провідних західноєвропейських вчених – Е. Гартога [22], Б. Баласси [23], В. Ренке, В. Гатца, Д. Робінсона, Дж. Вайнера [6], В. Гальштейна, Л. Тіндеманса [24], що дало змогу дослідити різноманітні підходи науковців, політичної еліти в країнах-членах ЄЕС (ЄС) стосовно визначення особливостей участі окремих країн у європейських і міжнародних інтеграційних угрупованнях.

Наголошуючи на поліваріантності трактування явища «інтеграція» в європейській економічній думці другої половини XX ст., слід зауважити, що більшість економістів відносили його виключно до сфери міжнародних відносин (у радянській економічній науці тлумачення цього явища до середини 1980-х рр. було або зовсім відсутнім, або копіювало дефініції західноєвропейських і американських шкіл).

Англійський економіст Е. Гартог у праці «Європейська економічна інтеграція: реалістична концепція» (1953) тлумачив термін «інтеграція» як «різновид міжнародного співробітництва, який слід відрізняти від поняття гармонізації та відносити до взаємних консультацій з важливих питань економічної політики» [22, 95]. Німецький науковець В. Шнайдер пов'язав поняття економічної інтеграції з існуванням міжнародного обміну, що відбувається між незалежними в економічному відношенні країнами на світовому ринку. Для з'ясування сутності терміну автор протиставив становище абсолютної економічної ізоляції повному об'єднанню [6, 103].

Прихильники економічного лібералізму розглядали поняття глобальної та регіональної інтеграції як багатоступеневий процес, котрий приводить до відновлення ідеалів вільного ринку. Підпорядкуванню інтеграційних процесів ринковим законам, на думку німецького економіста В. Гатца, заважали політичні фактори, оскільки інтеграція відповідала такій системі економічних відносин, за якої відсутній будь-який вплив з боку держави [6, 104].

Таким чином, на середину XX ст. у працях західноєвропейських економістів сформувалися дві інтеграційні концепції. Першу, що витікала з теорії економічного лібералізму А. Сміта і Д. Рікардо, відстоювали уряди Великої Британії, не схильні до наднаціональної політичної інтеграції. Ця теорія полягала в обмеженому впливі наддержавних органів на встановлення єдиного економічного простору – вільної зони торгівлі. Згідно з концеп-

цією неоліберали, «політична інтеграція конфедеративного типу потрібна лише в тій мірі, в якій може сприяти функціонуванню механізму конкуренції» [24, 116]. Так, на основі неолібералістських концепцій можна пояснити тривале відчуження окремих країн, зокрема Великої Британії, від євроінтеграційних процесів, а також обережно-прагматичний підхід британських урядів до участі в європейському будівництві в межах ЄС.

Англійський економіст Б. Баласса у праці «Теорія економічної інтеграції» (1961 р.) обґрунтував іншу концепцію – регіоналізму (інституціоналізму, протекціонізму) [23]. За цією концепцією, при високому рівні продуктивних сил один лише вільний ринок не в змозі забезпечити найбільш раціональне розміщення економічного потенціалу, тому «необхідна уніфікація податкової, монетарної, соціальної, аграрної, транспортної політики, доцільним є використання спеціальних політичних інституцій для закріплення інтеграційного порядку» [24, 118]. Ця концепція означала обмеження державного суверенітету на користь наднаціональних органів і як наслідок – посилення політичної інтеграції. Саме за цією теорією пішов розвиток інтеграційних процесів у межах ЄЕС, що визначило особливості підходу та активність залучення до них Франції, Німеччини, Італії. Отже, інституціоналістські економічні теорії пояснюють проблему наднаціональності в ЄС і вказують на перестороги участі в ньому для країн – потенційних кандидатів на членство ЄС. Найбільшим досягненням одного з теоретиків економічного інституціоналізму Б. Баласси стало створення стрункої концепції ступенів міжнародної економічної інтеграції, яких він виділяв шість (цією класифікацією до цього часу користуються більшість європейських, зокрема і українських науковців) [23, 240]. Перший: зона преференційної торгівлі – зона з особливим пільговим торговельним режимом, коли країни-учасниці знижують взаємні тарифи на імпортні товари, зберігаючи однаковий рівень тарифів у торгівлі з іншими країнами (Співдружність націй). Другий: зона вільної торгівлі, в якій діє особливий пільговий торговельний режим для країн-учасниць на основі відміни внутрішніх мит, а країни-учасники при цьому не втрачають права на самостійне визначення режиму економічних відносин з третіми країнами (ЄАВТ і НАФТА). Третій: митний союз, який передбачає єдність митної території, однак забезпечує спільний торговельний режим щодо третіх країн (Андська група та КАРИКОМ – Співтовариство країн Карибського басейну). Четвертий: спільний ринок, що включає умови вільної торгівлі, митного союзу і забезпечує вільне переміщення товарів, послуг, робочої сили, капіталів між країнами-учасницями (класична модель ЄЕС). П'ятий: економічно-валютний союз, який передбачає гармонізацію економічних заходів і проведення єдиної валютно-фінансової політики між його державами-членами (Європейський Союз на стадії еволюції). Шостий: повний союз, що охоплює, крім вищезазначених аспектів, процеси політичної інтеграції. На нашу думку, завдяки такому розширеному тлумаченню явища «інтеграція», інституціоналізм залишається одним із найбільш перспективних варіантів використання системних досліджень для вивчення еволюції сучасних економічних, політичних і міжнародно-правових процесів, пояснення характеру інтеграційних процесів глобального та регіонального масштабів.

Таким чином, аналіз низки зарубіжних інтеграційних теорій і концепцій, які склалися в другій половині XX – на початку XXI ст. і розвивалися паралельно з західноєвропейськими інтеграційними угрупованнями, дає можливість зробити наступні висновки. Дефініція терміну «європейська інтеграція» набуває статусу проблеми загальнотеоретичного рівня, з огляду на існування великої кількості напрямів дослідження інтеграційних процесів, теорій і концепцій, кожна з яких відрізняється тлумаченням цього явища. Європейська інтеграція як явище розглядалася фундаторами інтеграційних концепцій у двох аспектах: політичному та економічному, інтерпретація яких започаткувала масштабну дискусію навколо інтеграційних процесів, де центральною була проблема визначення статусу держави. Отже, при проведенні наукових досліджень з проблематики інтеграційних процесів, слід толерантно поставитися до інтерпретації поняття «інтеграційне об'єднання», що не завжди визначається існуванням органів наднаціональної і національної влади та розподілом між ними певних повноважень. Врахування положень таких інтеграційних теорій, як федералізм, функціоналізм, міждержавний підхід, інституціоналізм та інших стане в допомозі досліднику при визначенні характеру угруповань, обґрунтуванні проблеми наднаціональності в ЄС, а також особливостей підходу політичних еліт і громадськості європейських країн до процесу будівництва Євродому.

1. *Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу / Пер. з англ. – К., 2001.*
2. *Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу / Пер. з англ. – К., 2005.*
3. *Гоці С. Урядування в Об'єднаній Європі / Пер. з іт. – К., 2003.*
4. *Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. – М., 2003.*
5. *Бугров Р.В. Интеграция в теории международных отношений: обзор современных подходов. – М., 2005.*
6. *Вербицкий В. Исследование процессов интеграции в работах западных ученых-экономистов // Вопросы общественных наук: Науч. сб. – Вып. 83. – К., 1990.*
7. *Овчаренко Н.Е. Модели современных интеграционных процессов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.xserver.ru/user/msipr.*
8. *Стрежнева М. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.intertrends.ru/seventh/002.htm.*
9. *Білорус О.Г. Глобальні трансформації і стратегії розвитку. – К., 1998.*
10. *Грицяк І. Право та інституції Європейського Союзу. – К., 2004.*
11. *Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2001.*
12. *Лук'яненко Д.Г. Міжнародна економічна інтеграція. – К., 1996.*
13. *Rippon G., Mayhew C., Harlech P. Europe: the case for going in. – London, 1971.*
14. *Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары / Пер. с фр. – М., 2001.*
15. *Mitrany D. Working peace system. – Chicago, 1966.*
16. *Функционализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_psy.*
17. *Haas E. The uniting of Europe: political, social and economic forces 1950 – 1957. – Stanford, 1968.*
18. *Hoffmann S. The European Community and 1992 // Foreign affairs. – 1989. – Vol. 68. – № 4.*
19. *Hoffmann S. Europe's identity crisis revisited // Daedalus. – 1994. – Vol. 123. – № 2.*
20. *Проблемы интеграционных процессов в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://5ka.ru/98.*
21. *Armstrong K., Bulmer S. The Governance of the Single European Market. – Manchester, 1998.*
22. *Hartog E. European economic integration: realistic conception. – London, 1953.*
23. *Balassa B. The theory of economic integration. – Homewood, 1961.*
24. *European integration: selected readings. – London, 1972.*

Iampol'ska L.M. The development of the integration theories in the foreign historiography in the second half of the XX – the beginning of the XXI centuries. The article is devoted to the research of the European integration processes in the foreign historic and economic science. The author has analysed the conception of federalism, functionalism, institutionalism and integration approach, and also the interpretation of the phenomenon «integration» by the initiators of these schools. The conclusion

about the influence of the researched theories on the explanation of the character of the global and regional integration processes have been made.
Key words: integration process, integration theories, federalism, functionalism, institutionalism and integration approach.

К. В. Івангородський

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У статті проаналізовано політико-ідеологічний контекст сучасної російської історіографії етнічної історії східних слов'ян.
Ключові слова: *політико-ідеологічний контекст, російська історіографія, етнічна історія, східні слов'яни.*

Проблема етногенезу східних слов'ян належить до числа тих, які ніколи не втратять своєї актуальності та, на превеликий жаль, етнополітичного потенціалу. Це яскраво демонструє і сучасність. Поява незалежних держав, у яких домінуючими етносами є східнослов'янські спільноти, зумовила і нові тенденції наукового переосмислення етнічної історії цих спільнот, які щоправда не завжди відзначаються об'єктивністю та неупередженістю. Крім відвертої політичної заангажованості деяких поглядів, пошуку істини в цьому напрямі істотно шкодять також бажання певних авторів «відшукати» у слов'янській давнині етнічні сенсації, а з іншого полюсу – небажання вести конструктивні дискусії з представниками різних наукових таборів щодо цієї, дійсно непростої проблематики. Зайвим тому підтвердженням є власне і відсутність будь-якої історіографічної рефлексії з цього приводу, причому не лише в російській, але і в українській, і в білоруській історичній науці.

Безперечність етнічного розвитку східних слов'ян зумовлена фундаментальністю та засадничістю цієї сторінки минулого для всієї східнослов'янської історіографії, а тому «в межах розвитку національних слов'янських історіографій у XVIII – XX ст. історія „давніх" слов'ян до IX – X ст. неминуче ставала вступною частиною до узагальнюючих національних історій» [1, 3]. Дотепер багатьох істориків, у тому числі й російських, хвилює проблема (вже, можна сказати, «легендарної» в межах загальнослов'янської історіографії) так званої «прабатьківщини слов'ян», пошуки якої ведуться не одне століття. Так, Ю. Дєнісов з цього приводу слушно зауважує: «Деякі версії були відкинуті з різних причин, у тому числі через їхню неспроможність, інші не отримали підтвердження в результаті археологічних досліджень, але і сьогодні, в XXI ст. кількість версій походження слов'ян залишається досить значною. Пошук прабатьківщини слов'ян ускладнюється ще й тим, що цей процес не обмежується лише боротьбою наукових ідей, а охоплює сфери ідеології та політики. Відтак, питання, де і коли з'явилися перші слов'яни, залишається відкритим» [2, 4]. До цього варто додати ще й не завжди адекватне теоретичне наповнення інтерпретації слов'янського етногенезу. Тому з кожним новим поколінням істориків ситуація заплутується ще більше.

Доволі непростою вона залишається й у сучасному історіографічному просторі, зумовленого зміцненням традицій національного східнослов'янського історіописання. Не оминають своєю увагою це явище і сучасні російські фахівці, зокрема Л. Горізонтов, на думку якого, в постсоціалістичний час заговорили про націоналізацію історії, а в міру її дерадянізації гору взяли саме національні пріоритети. В результаті, «за наявності загальних типологічних рис, у різних країнах склалися специфічні історіографічні ситуації, що наповнюють національність науки реальним змістом» [3, 7]. З огляду на це, можна констатувати, що й проблема етнічної історії східних слов'ян виходить по суті за рамки винятково фахової історії, але й перетворюється на цілком реальний інструмент конструктивістських концепцій сучасних національних історіографій. Тому «сучасні процеси у пострадянських державах неможливо збагнути, ігноруючи етніцизм, тобто постійне використання етнічного фактора в ідеології та політиці» [4, 283]. Звідси, до речі, й міжетнічна напруга, характерна для всього пострадянського простору, є не стільки результатом діяльності якихось <зловредных> (тут і далі для збереження смислового контексту в кутових дужках ми подаємо російські фразеологізми. – К. І.) екстремістів (хоча й таких чимало), скільки похідним від базисних світоглядних установок усього суспільства [4, 323].

Подібні процеси спостерігаються й на рівні сучасних національних історіографій, у межах яких дедалі більше з'являються різноманітні етнічні стереотипи і відносно спільнот, історію яких вони репрезентують, і відносно сусідніх етносів. Як правило, наука сприймає їх із суспільного середовища, з попередньої наукової традиції та з політичної кон'юнктури. На думку Л. Горізонтова, такі «етноісторіографічні стереотипи становлять стійкі уявлення щодо історичної науки відповідно до її державної „прописки", „національності"» [3, 6]. Попри те, що така проблема присутня в усіх сучасних східнослов'янських історіографіях, вона дотепер майже не досліджена та перебуває поки що на стадії становлення, на чому наголошує і вищеназваний фахівець. Інший відомий російський славіст А. Мильніков з цього приводу стверджує: «Уявлення того чи іншого етносу про самого себе та про інші, перш за все суміжні, народи та, навпаки, останніх про цей етнос являють собою складний, багатозначний соціокультурний та історико-психологічний феномен, комплексно з культурологічних позицій досліджений ще не достатньо та без урахування системного підходу. Між тим, будучи якнайтісніше пов'язаним із процесами міжнародного спілкування та зумовленим ними ступенем щільності міжетнічних інфозв'язків, цей феномен із особливою гостротою проступає в перехідні епохи» [5, 7].

Загалом варто окремо виділити теоретично-методологічні погляди цього вченого стосовно аналізу етнічних стереотипів і в історичному, і в історіографічному дискурсах, висловлені ним у другій половині 1990-х рр. Зокрема А. Мильніков, на основі аналізу етнічних міфологем, здогадів і протогіпотез, що мали місце в інтелектуальному середовищі слов'янства ранньомодерної доби, ретельно простежив еволюцію знань, як відіграла «ключову роль у становленні уявлень про виникнення слов'янської суперетнічної спільноти (етногенез першого рівня) та її диференціації на окремі етноси, об'єднані етногенетичною спорідненістю (етногенез другого рівня)» [5, 10]. Проведене дослідження засвідчило, що навіть на етапі «докласичної» науки знання слов'ян про власну етнічну історію не було тотально міфологізованим, а деякі аспекти взагалі були підтверджені невдовзі науково. Петербурзький етнолог змушений, зрештою, констатувати: «Якщо погодитись із тим, що легенди суть не підтверджені аутентичними джерелами гіпотези, то не можна не визнати, що пошуки біблійних „першопредків" слов'ян, віра у справжність так званого „привілею" Олександра Македонського або в історичність Чеха, Леха і Руса містили в собі в ілюзорній формі вірні по суті справи здогади... Чи не підтверджує це, – підкреслює автор, – припущень про те, що в епонімічних легендах відклалась історична пам'ять, яка передавалася в дописемний період усно від покоління до покоління?» [5, 281].

Дослідження сучасних етноісторіографічних стереотипів, зокрема у східнослов'янських історіографіях, дозволить, на наш погляд, значно об'єктивніше реконструювати й етнічну історію східнослов'янських спільнот, а також сприятиме розвитку так званої етнічної імагології в межах сучасної історичної науки, як засобу подолання негативних упереджень на науковому, політичному та побутовому рівнях. З позицій імагології досліджує «картину слов'янського світу» все той же А. Мильніков, який трактує цю дисципліну «як науку про ті чи інші уявлення та образи (картини)», предметом якої «має стати комплексне дослідження генези та функціонування ендо- і екзоуявлень і образів щодо етнічних спільнот на колективних, групових і особистісних рівнях» [6, 12 – 13]. Цей напрям безсумнівно має істотне значення, в тому числі й для сучасного взаємопорозуміння між східнослов'янськими історіографіями, а особливо для налагодження міжнародних відносин. Як міждисциплінарна галузь знань, етнічна імагологія, на переконання А. Мильнікова, «долає те, що правомірно назвати „синдром Журдена", ім'ям того мольєрівського персонажа, який все життя розмовляв прозою, не знаючи про те». Іншими словами, «етнічна імагологія надає нову інтегративну якість тому, про що давно писалося, але розглядалося по різних наукових департаментах» [6, 14].

Таким чином, з одного боку етнічна імагологія абстрагується від власне феномену етнічного, на рівні конкретної етнічної спільноти, але з іншого – аналізує суб'єктивний рівень сприйняття цією спільнотою і самої себе, й інших етнічних спільнот, об'єктивуючи тим самим етнічну реальність на рівні колективної свідомості. У такому розрізі, на наше глибоке переконання, будь-яка національна історіографія може позбутися (і позбувається) жорстких меж етнічної («національної») самоізоляції. У подібному ключі розуміють проблему і деякі сучасні російські історики, наприклад Л. Горізонтов, згідно з думкою якого, етноісторіографічний стереотип, який фактично являє собою «образ національної історіографії», виступає «предметом як історично-наукових, так і імагологічних досліджень». Відтак, «власне концепт національних історіографій, який ігнорує і неоднозначну складність історіографічної ситуації в кожній країні, і наслідки інтернаціоналізації досліджень, може бути прийнятий лише з надзвичайно серйозними обмовками» [3, 13].

Все це стосується не в останню чергу й сучасної російської історіографії, в межах якої, як зауважує А. Пєнзін, «й інтернаціоналізація виробництва знань, можливо, також буде мати більш гетерогенний і фрагментований характер, не підкоряючись тоталізуючій моделі <догоняющего развития> і не вишиковуючись навколо національно центрованих академічних середовищ» [7, 348]. Це тим більше важливо, оскільки дезорієнтація пострадянської російської історіографії, зумовлена «раптовим» скасуванням радянського ідеологічного контролю, й надалі залишається доволі відчутною. З погляду вищезгаданого фахівця, «наразі російське наукове співтовариство відносно до інтерпретації науки взагалі являє собою свого роду <„затерянный мир">» [7, 347]. Така ситуація властива безпосередньо й тій ділянці російської історичної науки, що присвячена етногенетичним і етносоціальним процесам у середовищі східних слов'ян домонгольської доби.

Дехто із сучасних російських фахівців чудово усвідомлюють цю проблему. Так, досліджуючи сучасну російську історіографію щодо Київської Русі, І. Данілєвскій, недвозначно веде мову про методологічний <разброд>, який «царює практично скрізь». Причому це відбувається не в умовах епістемологічного анархізму, до якого закликав П. Фейєрабенд, а в умовах, коли «більшість істориків перебуває в явній розгубленості, погано знаючи (не встигнувши засвоїти, зробити своїми) та слабко орієнтуючись в екзотичних для радянських дослідників (якими вони продовжують залишатися, незважаючи на всі завіряння та зречення „проклятого методологічного минулого") „буржуазних" наукових течіях і підходах» [8, 10-11].

Натомість дехто з російських дослідників (і передусім ті, кого І. Данілєвскій тільки що назвав досі радянськими), попри те, що займаються проблемою етногенезу східних слов'ян вже не одне і не два десятиліття, досі покликаються на «нерозробленість» теоретичних питань у цій сфері. Наприклад, авторитетний археолог та історик В. Сєдов в одній із найновіших своїх праць по суті зізнається у теоретичній безпорадності: «Автор усвідомлює, що далеко не всі складні проблеми етногенезу та ранньої історії слов'ян вдалося вирішити в цій книзі. В ряді місць через брак фактологічної бази читач зустрінеться з гіпотетичними, дискусійними положеннями. *Вони неминучі за сучасного стану етногенезології* (курсив наш. – К. І.)» [9, 7]. Полишаючи поза з'ясуванням, що мається на увазі під останнім терміном, мусимо, проте, зауважити, що, на жаль, автор навіть не спробував пояснити, яким же є цей самий «сучасний стан» етногенезології, не говорячи вже про відсутність загалом будь-яких теоретичних міркувань з цього приводу.

Аналіз сучасної російської історіографії (але не тільки її) переконує нас, що досить часто за такими гучними, але по суті беззмістовними висловлюваннями криється елементарна необізнаність, а подекуди наукове недбальство та вперте небажання з'ясовувати теоретичні проблеми пізнання означеної проблеми (а між тим, саме в цьому полягає успішна реконструкція етнічної історії). Зрештою, це приводить деяких «істориків» до відвертих нісенітниць і фантазувань, які, зрозуміло, не вносять жодного конструктиву. З іншого боку, можна відзначити й певну методологічну підміну в дослідженнях етнічної історії східних слов'ян з боку російських учених. Однак засіб такого спрощеного калькування також не виглядає надто переконливим.

Схожий підхід демонструє, скажімо, оренбурзький історик А. Поляков. Слушно зауважуючи, що «сучасна <русская> наука потребує нового осмислення історичного процесу», адже «історику потрібна теорія», він вважає найбільш перспективним цивілізаційний підхід, хоча сам же змушений визнати, що «він викликає чимало питань» [10, 9,11]. Водночас, крім запозиченої термінології та методологічної канви «нової теорії», нічого нового автор не пропонує, а його висновки цілком суголосні з постулатами, які домінували в радянській історичній науці. По суті, це той самий ефект, на якому наголошує, згадуваний вже неодноразово, Л. Горізонтов: «Євразійці науково доводили необхідність заміни комуністичної ідеї євразійською ідеократією, демонструючи все той же тоталітарний образ мислення» [3, 7].

Проте, не можна не відзначити й певні позитивні зміни, що сталися в межах сучасної російської історіографії, порівняно з радянськими часами. Хоча сучасний період її розвитку, той таки І. Данілєвскій кваліфікує як «один із найнезвичайніших». Оскільки, за ним, з одного боку, дослідження зокрема Київської Русі в Росії якби продовжує розвиток у напрямах, що складалися в рамках радянської історичної науки. З іншого – історіографічна ситуація зазнала істотних змін. Єдине ж, на думку вченого, що змінилося скрізь і радикально, – це термінологія, адже «на зміну „марксистсько-ленінському" формаційному тезаурусу прийшов насичений іншомовними запозиченнями надзвичайно строкатий понятійно-категоріальний апарат (який „промовляється", як прави-

ло, з марксоїдним акцентом)». Звісно, це лише шкодить науці, оскільки «багато дослідників (особливо старшого покоління) продовжують писати в попередньому ключі, намагаючись використати „лише" нову (для них) термінологію. Однак нові терміни тягнуть за собою доволі складні смислові шлейфи, що надає таким працям досить еклектичного вигляду» [8, 7,10,11].

З огляду на це, І. Данілєвскій вважає, що вже назріла необхідність проведення «інвентаризації» понятійно-категоріального апарату, який застосовувався та застосовується в історіографії впродовж останніх двох століть. Відрадно, що для цього російський вчений пропонує проаналізувати «русско- и украиноязычную историю исторической мысли» з позиції герменевтичного підходу, коли праці істориків минулого будуть розглянуті під джерелознавчим кутом зору, як історичні джерела особливого роду. При цьому, як переконує московський фахівець, особливу увагу, очевидно, варто надати відмінностям у змістовому наповненні одних і тих самих термінів у різних істориків» [8, 21]. Під час дискусії з приводу цієї статті (вона була доповіддю на одній із українсько-російських конференцій) її учасники наголосили також на інших аспектах, які мали б позитивно вплинути на сучасний дискурс східнослов'янської проблематики. Зокрема мова йшла про подолання ізольованості різних наукових дисциплін у висвітленні означеної проблематики, а з іншого – подолання ізольованого розвитку сучасних східнослов'янських національних історіографій [11, 39].

Справедливість цих міркувань не може викликати сумнівів, але в руслі з'ясування основних перешкод для сучасного дискурсу щодо етнічної історії східних слов'ян не можна оминути увагою і суто політичний його контекст. М. Фуко свого часу зауважив, що нерідко саме влада визначає, що є «знанням» і що ним не є [12, 28]. Тим більше там, де етнічність набуває політичних прав, слід говорити про політизацію й інституціоналізацію етнічності. А це, на думку В. Шнірельмана, веде до етнізації історії, причому дослідження етногенезу стає важливою інтелектуальною основою націєбудівництва, на допомогу якому приходить примордіалізм, тісно пов'язаний з націоналізмом. Все це, на думку російського етнолога, «служить легітимізації сучасної політики та сприяє ефективній політичній мобілізації» [4, 282-283]. На жаль, в умовах такої «мобілізації» опиняється й історична наука, котра починає продукувати не завжди об'єктивні знання, а подекуди намагається якомога більше «догодити» соціальному замовленню з боку влади.

Незважаючи на сучасний ідеологічний плюралізм у науковому середовищі, ми все ж таки мусимо визнати наявність подібних явищ в усіх сьогоднішніх східнослов'янських історіографіях, у тому числі й у російській. Отже, вважати демократизацію наукової сфери Росії остаточною буде надто оптимістичним. Основна біда, з погляду Л. Горізонтова, полягає в тому, що авторитарні тенденції яскраво помітні в діяльності керівників окремих установ та їхніх «команд», які «контролюють ситуацію на місцях» [3, 13]. Більше того «вчені-гуманітарії відчувають на собі тиск (або більш нейтрально – <воздействие>) як суспільної думки своїх країн, так і держав» [13, 9]. Політизація етногенезу та етнічної історії східних слов'ян має доволі глибоке коріння в російській історіографії (варто згадати вже дискусії щодо норманів середини XVIII ст.), а тому чимало істориків наголошують, що саме через політичні пристрасті «дотепер багато питань етнічної належності слов'ян не з'ясовані та зумовлюють суперечки» [14, 12].

Характерним епізодом щодо політизації цієї проблеми була зокрема спроба Президента РФ В. Путіна «відшукати» етнополітичну прабатьківщину східних слов'ян поза межами нинішньої території України. Так, авторитетний російський етнолог В. Шнірельман інтерпретував цю подію наступним чином: «У листопаді [2001 р.] Путін зустрівся з провідними московськими істориками й археологами і намагався обговорювати з ними проблему створення національної ідеї. *Тоді його більше за все цікавило питання про місце Києва в російській історії та з чого починати цю історію після набуття Україною незалежності* (курсив наш. – К. І.). Історики одностайно (і це чомусь зовсім не дивує. – К. І.) підкреслили видатну роль Новгорода, але для застосування аналогій з давнього минулого для створення національної ідеї вони поставилися без ентузіазму» [4, 302].

Втім, «пошуки» не припинилися і вже 10 грудня 2002 р. російський президент підписав Указ «Про святкування 1250-річчя заснування села Старая Ладога Ленінградської області». Цей ювілей, призначений на серпень наступного року, широко висвітлювався і коментувався російською пресою, а Старую Ладогу почали все частіше іменувати не інакше, як «первой столицей Руси». На думку В. Шнірельмана, «такий підхід пропонував Росії привабливе вирішення складного питання початків своєї державності, з яким вона зіштовхнулася після відокремлення України та втрати Києва» [4, 302-303]. На наше переконання, через очевидну надуманість і штучність цього проекту «ідея Ладоги» так і не набула імперативу російської національної ідеї.

Незважаючи на в цілому невдалу спробу «піднести Ладогу» до рівня ядра російського державогенезу та швидке охолодження до цього проекту з боку Президента РФ і його адміністрації, цей новітній міф все ж таки зайняв свою нішу в сучасній російській історіографії етногенезу східних слов'ян. Ось, скажімо, вельми промовистий вислів одного з дослідників: «Где же произошло восприятие слова „русь" славянами и возникновение особой группы населения „русь"? Ответ очевиден – в Ладоге... Русь сохраняет Ладогу как родной очаг, как верный тыл, продолжает обогащать её – но в возросшей своей массе сдвигается на юг» [1, 407]. Створенню етногенетичного іміджу Ладозі присвячені й інші історичні праці [15; 16], покликані надати сучасній Росії більшої «європейськості», а крім цього, «факт участі варягів у створенні російської державності дозволяє Росії *отримати символічну перемогу над Україною* (курсив наш. – К. І.)» [4, 319]. Однак, попри всі зусилля, поки що російському політичному та науковому істеблішменту не вдається переконливо «задавнити» етногенез і східних слов'ян, і російську державність зокрема. З іншого боку, такі спроби безперечно відчутно шкодять насамперед об'єктивності сучасного історіографічного процесу, в тому числі й щодо реконструкції етнічного минулого східного слов'янства.

Виходячи з описаного вище становища, необхідно також зауважити ще одну (до того ж не зовсім приємну?) деталь, яка підкреслює певну дратівливість для сучасної російської історіографії не лише «втрати» Києва (в етнополітологічному фреймі), але й контролю за українським історіописанням. Звідси доволі чітко простежуються дві не вповні конструктивні тенденції дослідження етнічної історії східних слов'ян. По-перше, бажання (очевидно, за старою звичкою) неодмінно здобути якусь «перемогу» над українською історіографією, а по-друге, майже тотальне ігнорування здобутків і напрацювань у визначеній сфері російськими істориками не лише українських, але й білоруських їхніх колег, причому з телеологічним присмаком завідомої їхньої неправдивості.

Крім цього, деякі російські фахівці чомусь упевнені, що лише в сусідніх пострадянських історіографіях присутні спроби «вивести» національну ідентичність із най-

раніших стадій історичного розвитку (ефект «колоди у власному оці»?). Хоча той же ж В. Шнірельман слушно констатує, що «націоналізм у сучасній Росії мало чим відрізняється від націоналізмів в інших постарадянських державах» [4, 322]. І як ми могли вже вище переконатися, конструювання нових національних міфів далеко не чуже і сучасній російській історичній науці, що відображає цілком закономірний і природний процес будь-якого націєстановлення.

Водночас деякі російські дослідники, не помічаючи (або не визнаючи) цього, намагаються критикувати своїх (і то передовсім українських) колег у поспішності національної міфотворчості. Наприклад, відома російський антрополог М. Соколова з цього приводу стверджує: «Нашвидкуруч створюються нові національні міфології та пропонується якийсь узагальнюючий образ представника народу, своєрідний автопортрет... У створенні подібних автопортретів інколи спираються і на наукові розшуки. Не в останню чергу це відноситься і до сучасної української культури» [17, 85]. Авторка насамперед не погоджується на «реставрацію» відомої «автохтоністської» теорії М. Грушевського, справедливо зазначаючи, що й у сучасній українській історіографії вона піддається критиці. Нинішніх же адептів цієї концепції вона небезпідставно закликає врахувати здобутки антропологічної науки, що «залишаються значною мірою за кадром». Однак, поступово вчена переходить до не зовсім логічного з'ясування, «наскільки обґрунтована „автохтоністська" концепція (М. Грушевського. – К. І.), що пов'язує сучасний український етнос із племінними утвореннями, створившими свого часу феномен трипільської культури» [17, 87]. Алогічність цього очевидна, адже М. Грушевський ніколи не пов'язував українців з трипільцями.

Не в останню чергу такі казуси пов'язані, швидше за все, із небажанням сучасних російських дослідників заглиблюватися в проблематику українського історіописання, а тому їхні враження досить часто, на жаль, мають поверховий характер. Заради уникнення можливих закидів у наш бік щодо упередженості та суб'єктивності, пропонуємо послухати російського фахівця, котрий визначає цю ситуацію так: «Огульні судження знову ж таки щодо націоналізму й до того ж низького рівня української історіографії, як правило, в цілому не є результатом знайомства з новітньою продукцією істориків цієї країни, а, навпаки, часто служать приводом, щоб її ігнорувати. Або береться один „зручний", а за уважнішого розгляду, непрофесійний, маргінальний твір і подається точкою зору цілої національної історіографії. Зрозуміло, що це надзвичайно ускладнює взаємодію історіографій» [4, 9]. Як прийнято казати в таких випадках: коментарі зайві. Загалом же подібне ігнорування сучасними російськими істориками поглядів українських і білоруських дослідників істотно звужує їхній кругозір, насамперед щодо наукової реконструкції етногенетичних процесів у середовищі східнослов'янських спільнот.

Яскравим тому прикладом є прагнення російських істориків підтримувати деякі застарілі «етнологічні» гіпотези й передусім такий суперечливий конструкт радянської ідеологічної системи, яким виступає «давньоруська народність». Мусимо визнати, що, на жаль, ця концепція поки що залишається домінуючою у сучасній російській історіографії щодо етнічного розвитку Київської Русі. Причому на рівні історичних праць вона присутня, як правило, без будь-яких критичних застережень і сприймається вченими як сама собою зрозуміла річ. На відміну, скажімо, від сучасної української історіографії, де вона є предметом і досить темпераментних дискусій, і предметом фахового історіографічного аналізу. На рівні ж сучасного російського історіографічного дискурсу концепція давньоруської народності має й надалі міцні позиції і не в останню чергу завдяки науковому авторитету колишніх радянських її апологетів.

Однак, попри ідеологічну штучність (сконструйованість) цієї теорії та її сумнівну епістемологічну придатність для сучасного розвитку історичної науки, варто наголосити на не менш характерній обставині, пов'язаної з її теперішнім побутуванням. Мова йде про цілковите ігнорування істориками (і то не лише російськими) теоретичного обґрунтування більшості ключових понять і вживаних ними концептів у зв'язку зі східнослов'янською етноісторією. Тому дотепер достеменно незрозуміло, що власне є, скажімо, «народність» у їхньому (істориків) розумінні та наскільки можливо говорити про населення Київської Русі як про суспільну одиницю цього таксономічного рівня.

Простежуються у сучасному російському історіографічному дискурсі й спроби відійти від таких поглядів, які є відвертим продуктом радянського ідеологічного мислення. Щоправда інколи під «новими вивісками» концепція давньоруської народності продовжує своє буття. Характерним у цьому контексті можна визнати епізод, коли ця спільнота набуває своєрідного рестайлінгу «під соусом» так званого цивілізаційного підходу, трансформуючись у «давньоруську цивілізацію» [10]. Подібна «модернізація», на нашу думку, істотно суті справи не змінює, а відтак, навряд чи дозволить відшукати нові (невідомі науці) механізми та обставини в реконструкції етногенезу східнослов'янських спільнот.

Одним же із небагатьох російських дослідників, які доволі скептично та критично підходять до концепції давньоруської народності сьогодні є І. Данілєвскій [18, 158-159]. Крім теоретичної недосконалості історичної міфологеми «давньоруська народність» та її застосування у сучасній російській історіографії, необхідно зауважити й інші, ще більш сумнівні пропозиції, що останнім часом все частіше постулюються як «доведені» висновки, але які, насправді, базуються на нічим не підтверджених припущеннях і гучних голослівних твердженнях. Проти подібних концепцій виступають й інші представники академічного російського істеблішменту. Наприклад, Є. Мєльнікова препарує ситуацію тим, що довготривале дотримання ідеологічно заданих схем і догм породило у суспільстві недовіру до російської історичної науки ще в радянський час, а огульна її критика в 1990-х рр. зумовила її остаточну дискредитацію в очах значної частини мислячої публіки. Результат, на думку дослідниці, не примусив на себе довго чекати: наскільки багаточисельні, постільки й дилетантські «нові історії» стали гнітюче популярні в Росії [19, 57].

Звідси ж вчена виводить і новітню російську національну міфотворчість: «Соціопсихічна криза [після розпаду СРСР] вимагала компенсації на ідеологічному рівні. Однією з відповідей на ідеологічний дефіцит стало активне міфотворення в галузі ранньої історії та поширення етногенетичних побудов, у яких власному народу надавалися функції героїчного першопрохідця, його минуле звеличувалося за рахунок приниження сусідніх народів, визначався зовнішній ворог, чиї підступні дії зумовили теперішнє жалюгідне становище суспільства» [19, 57-58].

Критично ставляться до таких тенденцій у сучасній російській історіографії й інші дослідники з Росії. Так, згадуваний нами уже неодноразово І. Данілєвскій, стверджує, що «нинішня історіографічна ситуація в Росії, для якої характерним є плюралізм підходів і методик, до межі загострила проблему верифікації результатів, які отримуються... Міфи радянської історіографії скрізь замінюються новими міфами... Я говорю про

ідеологічні міфи, за допомогою яких певні (в більшості політичні) групи намагаються маніпулювати суспільною свідомістю. До них слід віднести національно-патріотичні міфи, настільки популярні в соціумах, які ґрунтуються на комплексі етнічної неповноцінності (до них, судячи з усього, можна віднести значну частину населення сучасної Росії)» [8, 13].

У свою чергу В. Волков і Л. Горізонтов зауважують, що справедливий докір можна звернути й на адресу сучасної російської навчальної літератури, яка відходить від показу історичних витоків тих процесів, які стали сьогодні визначальними в долях східного слов'янства. Дослідники «сподіваються, що вчені рано чи пізно знайдуть між собою спільну мову, подолають хвороби зростання, відновлять втрачені зв'язки, але зерна ксенофобії, посіяні в умах підростаючого покоління дадуть найзловісніші сходи» [13, 10]. Отже, в цілому можна погодитись із тим, що чим більше історична наука ангажована політикою, чим бідніші міжнародні контакти вчених, чим більше історики «ледачі та незацікавлені», чим сильніші власні комплекси, в тому числі втілені в етнічних стереотипах, тим стають міцнішими та затребуваними вже етноісторіографічні стереотипи, але, на жаль, тим менше місця для науки [3, 14].

Аналізуючи сучасні тенденції російської історіографії щодо етнічної історії східних слов'ян, ми маємо також наголосити на необхідності розширення наукового діалогу між представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій. Не викликає сумнівів та обставина, що досліджувати, скажімо українську історію без врахування російського контексту (рівно як і без польського чи австро-угорського) приречені на невдачу. Однак, на чому наголошує той таки Л. Горізонтов, «російські історики однозначно програють, ігноруючи українсько-білоруські аспекти, в тому числі при вивченні формування російської нації та російської державності» [3, 12]. Усвідомлюють це й інші дослідники, зокрема редактори збірки «Автопортрет слов'янина», наголошуючи, що «всі варіанти слов'янських автопортретів заслуговують на розгляд» [20, 9]. Втім, навіть неозброєним оком видно, що дотепер тема Росії в Україні (та й у Білорусі) і тема східнослов'янських сусідів у Росії далеко не одне й те саме.

Безумовно, робити остаточні висновки щодо означеної проблематики поки завчасно, а тим більше робити це у формі «діагнозу» – взагалі не конструктивно. Хоча не це було метою нашої «діагностики», а намагання виопуклити новітні тенденції сучасної російської історіографії етнічної історії східних слов'ян й передусім на рівні політико-ідеологічної рефлексії. Проведений аналіз засвідчив її доволі помітне навантаження на цей сегмент сучасного російського історіописання, а відтак, ученим доведеться ще доволі серйозно переосмислювати проблему і в теоретичному, і в методологічному, і в ідейному вимірах. Причому об'єктивність студіювань залежатиме в першу чергу від фахового й неупередженого міжспільнотного діалогу, зокрема й історіографічного.

Таким чином, саме науковий діалог здатний до подолання взаємних упереджень і руйнування не лише етноісторіографічних, але й політико-ідеологічних стереотипів щодо етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду. На нашу думку, саме в цьому полягає єдиний шлях до нормалізації не лише східнослов'янського гуманітарного дискурсу, але й міжспільнотних взаємин сучасних східних слов'ян, тим більше в умовах глобалізаційного виклику. І оскільки, швидше за все, інструменталістські підходи до історії з боку влади явище нездоланне, постільки лише в царині фахового дослідження минулого можливе об'єктивне встановлення істини.

1. *Алексеев С.В. Славянская Европа V – VIII вв. – М., 2009.*
2. *Денисов Ю.Н. Славяне: от Эльбы до Волги. – М., 2009.*
3. *Горизонтов Л. Этноисториографические стереотипы: к постановке проблемы // Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали Міжн. конференції, Київ, 15 – 16 грудня 2005 р.) / Упор. і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К., 2008.*
4. *Шнирельман В. Президенты и археология, или что ищут политики в древности: далекое прошлое и его политическая роль в СССР и в постсоветское время // Ab Imperio. – 2009. – № 1.*
5. *Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII в. – СПб., 1996.*
6. *Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. – СПб., 1999.*
7. *Пензин А. «Затерянный мир», или о деколонизации российских общественных наук // Ab Imperio. – 2008. – № 3.*
8. *Данилевский И. Проблемы Киевской Руси в современной российской историографии // Україна-Росія: діалог історіографій / Редкол.: В.Ф. Верстюк та ін. – К.; Чернігів, 2007.*
9. *Седов В.В. Славяне: Историко-археологическое исследование. – М., 2002.*
10. *Поляков А.Н. Киевская Русь как цивилизация. – Оренбург, 2010.*
11. *Україна – Росія: діалог історіографій...*
12. *Foucault M. Discipline and Punish. The Birth of the Prison. – New York, 1979; Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. – М., 1999. – С. 42 – 43.*
13. *Волков В.К., Горизонтов Л.Е. Исторические судьбы восточного славянства и «национальность» науки // Славянский альманах. 1997. – М., 1998.*
14. *Калашников В.Л. Славянская цивилизация. – М., 1999.*
15. *Мачинский Д.А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. – СПб., 2002.*
16. *Кузьмин С.Л. Ладога в эпоху раннего средневековья (средина VIII – начало XII вв.) // Исследования археологических памятников эпохи средневековья: Сб. науч. ст. / Под ред. А.В. Виноградова. – СПб., 2008.*
17. *Соколова М.В. Некоторые штрихи антропологического портрета украинцев // Автопортрет славянина: Сб. ст. / Под ред. Л. Софронова, Т. Чепелевской. – М., 1999.*
18. *Данилевский И. Древнерусская государственность и «народ Русь»: возможности и пути корректного описания // Ab Imperio. – 2001. – № 3.*
19. *Автопортрет славянина...*
20. *Робинсон М.А., Горизонтов Л.Е. Славяноведение в восточнославянских странах перед вызовами современности: информация о научном проекте // Российские и славянские исследования: Науч. сб. / Редкол.: А.П. Сальков и др. – Минск, 2008.*

Ivangorodsky K.W. The politically-ideological context of modern Russian historiography of ethnic history of East Slavs. In the Article politically-ideological context of modern Russian historiography of ethnic history of East Slavs are analysed.

Key words: Politically-ideological context, Russian historiography, ethnic history, East Slavs.

Джерелознавство, теорія та методологія історії

А. О. Курзенкова

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РУНІЧНОЇ МЕМОРІАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ СКАНДИНАВІЇ XI ст.

Досліджуються етапи контент-аналізу скандинавських рунічних надписів, які виступають цінним історичним джерелом стосовно особливостей рунічної меморіальної традиції Скандинавії XI ст. Застосування кліометричних методів дозволяє дослідити руни на якісно новому рівні: графічно зображено частоту розподілу логічних категорій, що зустрічаються в меморіальних скандинавських рунічних надписах XI ст., виявлено логічні категорії та смислові маркери, які засвідчують ступінь репрезентативності джерела.

Ключові слова: *скандинавські руни, надписи, історичне джерело, рунічна меморіальна традиція Скандинавії XI ст..*

Одним з найважливіших напрямів Європейської інтеграції є міжнародна співпраця в галузі культури. Це партнерство охоплює весь історично помітний період європейських кроскультурних зв'язків, у тому числі і скандинавські руни. Вони є одним з основних духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, але мали величезний вплив на культуру германців в цілому, а також відбилися в слов'янській культурі. Зокрема успіхи кліометрії останніх двох десятиліть, особливо в площині дослідження наративних джерел, дали право вивести рівень рунологічного дослідження на новий достовірно історичний рівень. Це дозволило точніше і конкретно визначити сферу не вивчених, маловивчених, а також тих, що піддалися різного роду фальсифікаціям питань рунології.

Вивчення особливостей рунічної меморіальної традиції Скандинавії XI ст. має значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії і Європи в цілому. При цьому вони актуальні як в плані ретроспективному, так і в перспективному, оскільки скандинавський чинник відігравав важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою частиною цього процесу.

Звісно, проблема має свою історію вивчення. Дослідження окремих її аспектів здійснювалося як у зарубіжному, так і у вітчизняному науковому просторі. Поміж українських авторів слід вказати працю видатного історика-сходознавця, професора Гарвардського університету, закордонного члена НАН України О. Пріцака, в котрій подається короткий, але вагомий для вивчення проблеми звід відомостей рун Молодшого Футарка, щодо ключових складових змісту формули скандинавського рунічного меморіального надпису XI – XII ст., вирізаного за дорученням замовника [1].

Серед наукових розробок можна виділити працю відомої російської дослідниці О. Мельник, котра шляхом комплексного лінгвістичного аналізу рунічних каменів розглядає руни Молодшого Футарка в якості історичного джерела, зокрема звертаючись до особливостей родинних відносин в меморіальних рунічних пам'ятниках Скандинавії XI ст. [2]. Також незамінною для пізнання ключових мотивів встановлення рунічних каменів, в контексті рунічної меморіальної традиції доби вікінгів є дисертація доктора філософії університету Тарту (Естонія) К. Зілмер [3]. Зрозуміло, провідним питанням у контексті дослідження проблеми залишається пошук методологічного інструментарію, з метою розширити обрій, арсенал та джерельну базу опрацювання наративних джерел, зокрема скандинавських рун, підґрунтя у вивчення яких заклали в основному російські фахівці Б. Миронов, І. Пасхавер, Т. Славко [4 – 6].

Водночас слід констатувати відсутність ґрунтовних досліджень з теми і наявність недостатньо широкого кола наукових робіт, присвячених окремим аспектам проблеми. Зокрема назріла необхідність у координації дій і виробленні єдиної концепції вивчення рунічних надписів між національними історіографічними школами. Мета цієї розвідки полягає у застосуванні методу контент-аналізу до вивчення скандинавських рунічних надписів як історичного джерела стосовно основних тенденцій родинних відносин у контексті меморіальної традиції Скандинавії XI ст. Базовими джерелами, покладеними в основу статті, виступають епіграфічні: руни Молодшого Футарка та рунічні надписи, які в ході дослідження виправдали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела значного масиву даних [7].

Молодші рунічні надписи – це своєрідні меморіали, сучасні подіям, які в них згадані, оскільки політичних і адміністративних документів, необхідних для дослідження ранньосередньовічної історії Північної Європи бракує. Середньовічна скандинавська рунічна традиція чітко простежується, зображаючи важливу інформацію щодо дослідження особливостей рунічної меморіальної традиції Скандинавії XI ст. З метою вивести рівень рунологічного дослідження на достовірно новий історичний щабель, у статті демонструється впровадження елементів кліометричного дослідження до джерелознавчого аналізу рун, зокрема контент-аналізу, який означив прагнення дати більш широке та неупереджене трактування отриманим даним, що містяться в скандинавських надписах, провести аналіз джерела на більш високому дослідницькому рівні, точніше охарактеризувати тенденції та закономірності розвитку явищ і процесів, що простежуються. Застосована технологія контент-аналізу скандинавських рун як історичного джерела зводиться до того, що автор статті знаходить, вивчає, аналізує, поєднує та класифікує всі доступні рунічні надписи в єдину базу даних, створюючи одне змістовне поле, визначивши підраховані ознаки, риси, властивості пам'ятників, які відображають істотні сторони їх змісту.

Перший етап контент-аналізу – класифікаційний, що реалізується у вигляді таблиці (табл. 1), допоміг

виокремити визначену кількість ознак, що зустрічаються в джерелі та які уособлюють змінні значення. У зв'язку з цим, виділяються первинні поняття, за якими визначається наявність у змісті пам'ятників категорій, вагомих з точки зору цілей дослідження. В результаті внутрішній текст поділяється на певні частини, всередині яких виявляються відповідні змістовні маркери, що об'єднуються в логічні категорії (рунічні камені встановили замовники без / із визначення[м] рівня спорідненості). Таблиця показує нерівномірність розподілу логічних категорій (рунічні камені встановили замовники без/із визначенням рівня спорідненості 5/69 частот зустрічальності) та вказує на досить значне розмаїття смислових одиниць (замовників та померлих: синів, дочок, братів, сестер, батьків), вагомих для подальшого дослідження.

Рунічний камінь встановили замовники без визначення рівня спорідненості:
I – Встановила жінка самій собі
II – Встановили співтовариші

Рунічний камінь встановили замовники із визначенням рівня спорідненості:
III – Встановила дочка на честь матері
IV – Брат встановив братові або братам
V – Батько встановив синам
VI – Встановили сини на пам'ять матері
VII – Сини встановили батькові
VIII – Встановили сестри на честь братів
IX –Встановила мати на честь сина
X – Встановила дружина на честь чоловіка

Відповідно з графічними даними, інформація, яка міститься в рунічних молодших надписах, стосовно основних тенденцій родинних відносин, завдяки першому етапу контент-аналізу, була виявлена з тексту та об'єднана в самостійні логічні категорії. Найкраще представлено «вказівки на замовників із визначенням рівня спорідненості». Більше всього налічується замовників братів та синів, менше за все виявлено логічних маркерів, які вказують на встановлення рунічних каменів дочками й жінкою (лише один раз). В результаті формалізації тексту скандинавських рун, отримуємо зашифровані ряди зустрічальності. Це відкрило можливість для реалізації другого етапу – математико-статистичного: визначення розмаху варіацій, середньої інформаційної насиченості джерела та дефініції розсіяності термінологічних показників. Слід зазначити, що досліджене джерело – скандинавські руни Молодшого

Табл. 1

Визначення частоти розподілу логічних категорій, що зустрічаються в скандинавських меморіальних рунічних надписах XI ст.
[2, 256-345; 3, 41-106; 8, 235-432]

Країна, XIст.		Рунічний надпис	Замовники без визначення рівня спорідненості		Замовники із визначенням рівня спорідненості							
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Данія		Колінд	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Орхус IV	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
		Сьондер – Віссінг	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
		Сьондер Кіркебю	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Норвегія		Альстад II	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Швеція	Вестерґтланд	Далум	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Фрюгорден	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Хасслабю	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Берга	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Стура Рюттерн	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Ульвста	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
	Гестрікланд	Сьодербю	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
	Готланд	Ардре IV	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
		Пільгорд	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Руте	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Стенкумла	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Шьонхем	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Шьонхем	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	Сьодерманланд	Бальста	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Бьюддю	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Ванста	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Гьокстен	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Гредбю	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Грьонста	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Гріпсхольм	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
		Едер	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		Іннберга	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Ліфсінге	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
		Люндбю	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Мервалла	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		Ода	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Сьодертелье	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Скоенг	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Слебру	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-
		Стренгнес	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-
		Стерінге	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Тюрінге	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-
		Тюстберга	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-
		Фагерльот	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Хагстюган	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Хьогстена	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Хунхаммар	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Хусбю – Рекарне	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Чювстіген	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Ерья	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-

Швеція		Еста	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Юлефорс	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	Смоланд	Ерікстад	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	Упланд	Валлентуна	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		Варпсунд	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Веда	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Векхольм	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Льот	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Ліссбю	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Лоддерста	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
		Рослагс - Бру	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
		Стекен	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Тіллінге	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Шюста	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
		Екілла	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	Еланд	Гордбю	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	Естерстланд	Бробю	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		Рюкста	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
		Тумбу	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
		Улюнда	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
		Чьолабю	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
		Ед	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	Всього: 74		1	4	1	22	12	2	17	2	7	6

Футарка – містить значний масив (74 смислові одиниці) відомостей щодо особливостей рунічної меморіальної традиції Скандинавії XI ст. При цьому розмах варіації ($R = x_{max}-x_{min}$, де R – розмах варіацій категорій, що вивчаються, x_{max} – максимальний показник, відповідно x_{min} – мінімальний) частоти зустрічальності основних категорій склав 21 одиницю досліджуваного, що свідчить про різноаспектність змістовного навантаження рунічних надписів [4, 92-93]. Середня насиченість джерела термінами, що є цікавими для історичного дослідження ($\bar{x} = \frac{X_1+X_2+X_3..}{n}$, де $\bar{x}$ – середня насиченість джерела, кількісні показники категорій, і n – загальна кількість категорій [5, 13-14]) досягла 7,4 одиниць, що кількісно віддзеркалює поле для пошуку основних тенденцій та закономірностей скандинавських рунічних надписів із великого масиву даних. Тобто, демонструє, що молодші рунічні тексти достатньо наповнені даними щодо особливостей рунічної меморіальної традиції Скандинавії XI ст., тому становлять особливий академічний інтерес у ході фахового вивчення питання. Також слід порівняти середню арифметичну з максимальним показником логічних одиниць для того, щоб визначити розсіяність, зосереджених у рунічних текстах термінологічних складових $\frac{X_{max}}{X_s}$=2,9. У підсумку, необхідно сказати, що позначений ряд помірно розсіяний, оскільки результат, який отримано шляхом обрахунку, перевищує вдвічі, що і визначає головну складову його рівня. Передусім помірна розсіяність свідчить про своєрідність джерела, його маневреність, уловлює специфіку, своєрідність змісту категорій, що цікавлять у джерелі [5, 18-20].

Отже, скандинавські рунічні тексти доступні для реалізації етапів контент-аналізу. Їх використання розкрило і дало можливість досліджувати арсеналом кліометрії значний обсяг раніше не відомої навіть скандинавістам інформації, зокрема щодо тенденцій родинних відносин в меморіальних скандинавських рунічних надписах XI ст., вагомої в контексті вивчення проблеми. Як наслідок, якісний зміст джерела став вимірним, доступним, точним, а результати аналізу об'єктивнішими.

Проаналізувавши дані таблиці, видно, що більшість рунічних текстів містять докладні вказівки на встановлення рунічних пам'ятників братом на честь братів та синами – батькам, із змісту яких легко можна визначити рівень спорідненості між останніми, позначивши місце і причини загибелі. Також домінування рунічних пам'ятників, установлених в основному братами й синами, може свідчити про те, що ті чи інші часто відправлялися у військові походи разом, тому внаслідок смерті одного, інші зводили пам'ятну стелу з рунічним надписом, формула якого складалася з імені замовника, розпорядження встановити пам'ятник, імені загиблого, вказівки на споріднені стосунки й обставини його смерті. Зазвичай ці доповнення були дуже короткі: одне два слова, але іноді вони складали і декілька речень, детальніше характеризуючи загиблого [9, 178-186]. Багато надписів завершувалися зверненням до Бога або Богоматері, з проханням допомогти душі померлого.

Потрібно відзначити, що меморіальні тексти не могли містити навмисного спотворення фактів: за уявленнями того часу, помилкова звістка про померлого, з одного боку, була образливою для нього, навіть якщо його заслуги перебільшувались, і тим самим загрожувала для замовників пам'ятника помстою покійного, з іншого – пам'ятники встановлювалися в місцях скупчення людей, які добре знали рід і сім'ю покійного, і неправдиві відомості були б викриті, зганьбивши замовників [2, 37-38]. Зрозуміло, можливість ненавмисних помилок не виключалася: замовники могли неточно знати або мати невірні відомості про місце або обставини загибелі їх родича у віддаленій країні, неправильно передати незнайомі географічні назви і т.п.

Зазначимо, що застосування методу контент-аналізу до вивчення скандинавських рунічних надписів, виконаних Молодшим Футарком, також відкриває можливість прослідкувати ланцюжок сімейних династій. У цьому відношенні можна привести яскравий приклад рунічного тексту Варпсунд (Упланд, Швеція, середина XI ст.): «Андветт и Кар, и Блэси, и Дьярв воздвигли этот камень по Гуннлейву, своему отцу. Он был убит на востоке с Ингваром. Бог да поможет их душам. Я, Альрик, высек руны. Он мог хорошо вести корабль» [2, 327-329]. Із тексту зрозуміло, що пам'ятник, встановлений п'ятьма братами на честь батька, який брав участь у поході Інгвара. Однак значно цікавий інший сюжет, адже ім'я одного з синів Гуннлейва зустрічається ще на одному камені з Екілла (Упланд, Швеція, середина XI ст.): «Андветт и…. и Кар, и Блэси, и Дьявр, они воздвигли этот камень по Гуннлейву, своему отцу. Он пал на востоке с Ингваром. Да поможет бог его

душе» [2, 330-340]. Ймовірно, Андветт – старший син Гунлейва, оскільки в двох надписах він названий першим. Тоді з тексту можна визначити інформацію про три покоління однієї сім'ї: Гунлейв, який загинув під час походу Інгвара, його п'ять синів, і два сини старшого сина Гунлейва, Андветта, які названі тими ж іменами, що і їх дядько та дід: Кар і Гунлейв.

Зазначимо, що рунічні камені, на погляд шведського дослідника Палмса, були очевидцями чергування як владних структур, так і індивідуальних амбіцій, політичних та соціальних цілей в різних регіонах Скандинавії [3, 42-43]. Звичайно, рунічні камені відображали зв'язок між мотивами успадкування соціальних та політичних прав. Зрозуміло, що надписи виконані рунами Молодшого Футарка уособлюють особливі відносини між уповноваженими і померлими. Більш того рунічні надписи містять додаткові вказівки до питань, стосовно успадкування і права власності. Датський професор археології К. Рандсборг пов'язує розквіт рунічної меморіальної традиції з появою нових соціальних категорій або ж нових соціальних умов, де монументи повинні були закріплювати позицію спадкоємця щодо покійного. Дослідник характеризує рунічні камені як легальні документи, котрі містили дату про наслідування титулів та жалувань, передбачаючи згоду померлого на передачу майна спадкоємцю [10, 22-41].

Таким чином, аналіз скандинавських рун Молодшого Футарка, з використанням технології контент-аналізу, дає можливість зробити наступні висновки. По-перше, молодшорунічні надписи відкривають можливість для вилучення логічних категорій, які в свою чергу визначають високий ступінь репрезентативності рун та функціональну стійкість логічних маркерів, їх певну ієрархію з точки зору мети дослідження. По-друге, в процесі контент-аналізу рунічних надписів як історичного джерела стосовно особливостей меморіальної традиції Скандинавії XI ст. було виявлено, що різні категорії представлені нерівномірно, зокрема значне домінування належить текстам, що містили відомості щодо замовників братів та синів.

1. *Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Т. 1. – К., 1997.*
2. *Мельникова Е.А. Скандинавские руническое надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. – М., 2001.*
3. *Zilmer K. Records and representations of Baltik traffic in the Viking age and the early middle ages in early Nordic sources: Diss... Ph. D. – Tartu, 2005.*
4. *Миронов Б.Н., Степанов З.В. Историк и математика. – М., 1975.*
5. *Пасхавер И.С. Средние величины в статистике. – М., 1979.*
6. *Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. – М., 1981.*
7. *Norges runetidskrifter / Utg. ved G. Storm – Oslo, 2007; Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fornvannen.se/fornvannen.html.*
8. *Norges runetidskrifter...*
9. *Мельникова Е.А. Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2003.*
10. *Randsborg K. The Viking Age State Formation in Denmark. – London, W. y.*

Kurzenkova A.A. The application of the content analysis method in studying of the features of the runic commemorative tradition in Scandinavia at the XI century. In the article are investigated the stages of the kontent-analysis of the Scandinavian rune inscriptions as the most valuable historic source. **Key words:** Scandinavian runes, rune inscriptions, historical source, runic commemorative tradition of Scandinavia of XI century.

А. Ю. Чабан

ЛІТОПИС ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ ПРО СЕРЕДНЮ НАДДНІПРЯНЩИНУ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано погляди Г. Грабянки на Середню Наддніпрянщину часів Визвольної війни.

Ключові слова: *Літопис, Г. Грабянка, Середня Наддніпрянщина, Визвольна війна.*

До найбільш значимих творів, де описується Середня Наддніпрянщина часів Визвольної війни середини XVII ст., належать козацькі літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Граб'янки. Безумовно, вони не позбавлені певної ідеалізації героїв, гіперболізації подій, інколи в них присутній дух моралізаторства, у відповідності з тогочасними уявленнями про літературні прийоми, а також із літературно-естетичними уподобаннями, які розвивалися під впливом стилю бароко, а відтак, засилля пишнослів'я, емоційності викладу. Тому ми підходимо до їх повідомлень через призму критичного, порівняльного аналізу. Та все ж, попри зазначені недоліки, козацькі літописи, зокрема Г. Граб'янки [1], дають нам найбільш точний й наближений за часом опис перебігу подій середини XVII ст. та оцінку тогочасної ситуації, на що дослідники неодноразово звертали увагу [2 – 5].

Так, Г. Граб'янка у своєму літописі, визначаючи причини повстання українського народу проти поляків, на перший план виносить не особисту образу Б. Хмельницького за наругу, яку вчинили над ним та його сім'єю польські чиновники, а те, що "причиною воєн козацьких був собор Берестейській, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних". А ще те, що "ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали" [1, 33].

Детально зупинившись на заслугах Михайла та Богдана Хмельницьких перед польською короною і тому несправедливому насиллі, яке чинили місцеві польські чиновники, Г. Граб'янка зробив висновок, що "ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоєм у Чигирині і Черкасах, і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили". І що "не тільки над Хмельницьким, а і над усіма козаками ляхи наругу чинили" [1, 34-35]. Літописець наводить історію з листом польського короля козацькому генеральному осаулу Барабашеві, який мешкав у Черкасах, і про те, як Хмельницький хитрістю вимагав цей лист у дружини Барабаша. Ці події відбувалися, за літописом, у грудні 1647 р., у Суботові [1, 38].

Описуючи перші бої Визвольної війни, літописець відзначав, що саме на Середнє Подніпров'я направлялися повсталі із Запорізької Січі. Взимку, "з великою силою" прийшов до Черкас гетьман польський Павло Потоцький. Звідси, навесні поляки, німецькі найманці та реєстрові козаки вирушили назустріч повсталим. Однак, завдячуючи діяльності "особливого посланця Хмельницького Ганжі" та Филона Джелелія, всі 6 тисяч реєстрових козаків "як одне серце і душа єдина" [1, 40] перейшли на бік повсталих. Це стало вирішальним у перемозі під Жовтими Водами.

Детально описує Г. Граб'янка й наступну битву Визвольної війни. Поляки прийшли до Корсуня, "щоб ближче до польського краю бути і в потребі скоріше допомогу зібрати. Відразу ж після Ради прийшли на Рось і стали табором за милю від Стеблева" [1, 42]. Тут і відбулася переможна битва козаків над поляками, яка мала величезний вплив на розгортання подальшої боротьби.

У літописі детально описуються державотворчі дії Б. Хмельницького протягом кінця 1648 та першої половини 1649 рр. Зокрема увагу полковника привернули міжнародні стосунки, прийом у Переяславі та Чигирині "послів Ракоція, з Боснії, румельців із-за Дунаю, з господарства Мултянського і Волосського і від далеких татар (Волзьких і Ногайських)" [1, 53], врешті, і польських послів. У цей же час Хмельницький "по всій Україні своїх полковників поставив: в Чигирині став полковником сам, у Черкасах – Ворончeнко, в Переяславі – Лобода, в Каневі – Кутак, в Корсуні – Мороз" [1, 56].

Фактично літописець засвідчив процес формування козацької армії. Епіцентром його стала Середня Наддніпрянщина. Літописець вказує, як здійснюється ця досить складна діяльність на середину 1649 р. Автор називає 15 полків та кількість реєстрових козаків у них. На Середній Наддніпрянщині це були: Чигиринський полк (полковник Федір Якубовський), який нараховував у своєму складі – 3189 козаків; Черкаський (полковник І.Ворончeнко) – 2989 осіб; Канівський (Семен Павицький) – 3120; Корсунський (Лук'ян Мозиря) – 3472; Переяславський (Хведько Лобода) – 2150; Кропив'янський (Филон Джалалій) – 2053 [1, 56,73].

Г. Граб'янка відзначив також переможні битви Б. Хмельницького у 1649 – 1651 рр., участь у них середньодніпровських козацьких формувань. Дипломатичні стосунки козацької держави, які здійснювалися в козацькій столиці – Чигирині, а також у Переяславі, Ірклієві та інших містах та містечках Середньої Наддніпрянщині. Окремі сторінки літопису присвячені трагічній битві під Берестечком. Після Берестечка поляки розгорнули наступ на Середню Наддніпрянщину, зокрема, на Черкаси. Б. Хмельницький в той же час підійшов з військами до Ольшанки, а звідти до Білої Церкви, де став табором по обох берегах Росі [1, 81-82]. Крім цього, Г. Граб'янка описав бій на західній околиці Середньої Наддніпрянщини, поблизу Монастирища 1653 р., коли Богун розбив війська Чернецького, які "не тільки від Монастирищ відступили, а й з України повтікали" [1, 89].

Взимку 1654 – 1655 рр. розігралася нова війна українських козаків і російських військ проти поляків та кримських татар в Умані, а також між Ставищами і Охматовим. Тут відбулася надзвичайно важка битва, де полягло чимало козаків. Та все ж перемога була за українськими та російськими військами. Б. Хмельницький "добрався до Білої Церкви, звідти до Охматова, звільнив там піхоту на чолі з Пушкаренком, з'єднався з ним, попрямував на Буки і там приєднав до себе 5 козацьких полків. А коли до нього підійшли ще й козаки з Умані, він вирішив був іти слідом за ляхами, та побачивши, що ті пішли у свої землі, полишив цю думку і розмістив своє військо на постій" [1, 99]. У кінці 1655 р., "повернувшись на Україну в Чигирин, Хмельницький деякий час переждав, упорядкував разом з боярином… Василем Бутурліним деякі військові справи" [1, 105].

У 1664 р. події громадянської війни зачепили безпосередньо Наддніпрянщину. Ось як пише літописець: "після згаданих подій Брюховецький безболісно простував на Чигирин. Та нежданно Чернецький прислав у Чигирин кілька корогов війська і Чигиринці замкнулися в місті та впродовж кількох тижнів стояли мужньо і захищалися, хоч їх невтомно штурмували, обстрілювали з гармат і доволі-таки відчутно дошкуляли. В час осади до оборони Чигирина Тетеря залучив орду. Це змусило Брюховецького зібрати раду в наметі, погодивши свої дії з Сірком, дати відсіч і Тетері, що прийшов з ордою і війську польському, що сиділо в Чигирині" [1, 132]. У той же час "Чернецький віддав Стеблів татарам на ясир" [1, 133], а "Брюховецький зимував у Каневі" [1, 133].

Чимало описів подій на Середній Наддніпрянщині у Літописі належать до часів гетьманування Петра Дорошенка. Року 1667: "Після того... Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра", але невдовзі "відійшов до Путивля. І тут одержав з Чигирина звістку про якесь безчестя своєї дружини... Сам повертається в Чигирин" [1, 139]. Незабаром "дізналися про те, що Дорошенко послав своїх відданих за допомогою до султана турецького, запорожці та поляки і над... річкою Рось у селі Конончa взяли в облогу Дорошенка з Черкаським та Канівським полками та шеститисячним загоном піхоти. І впродож 5 тижнів тримали в осаді" [1, 141].

Водночас "Суховієнко, здавши гетьманство уманському полковнику Ханенку, пішов на Умань. У слід за ним рушив і Дорошенко, дорогою підкоряючи полки своїй владі. Прийшов під Умань і тут з'єднався з Чаусем, що йшов на підмогу з сайджаками та Білгородською ордою. Забачили уманці, що їм несила вистояти і почали з Дорошенком переговори. Вони не впустили Дорошенка у місто, а пообіцяли самі прибути в Чигирин [1, 141].

У році 1672: "Після богоявлення господнього Дорошенко з ордою та зі своїм військом напав на Україну. Поки ніде не міг добути жодного міста. Тоді він попалив посади, і, повертаючись до Чигирина, залишив полк в Умані. Та уманці перебили полковника Жеребила та його старшину, вигнали з міста піхоту" [1, 143]. В 1674 р.: "Боярин князь Григорій Григорович Ромодановський та Петро Дмитрович Шкуратов з'єдналися з гетьманом запорізьким Іваном Самійловичем і рушили дружно на Чигирин. Проте тамтешнього гетьмана Дорошенка, що закрився в Чигирині, взяти не змогли, відступили і потяглися до Черкас..." "Черкаси в січні здалися на волю Самойловича, аналогічно поступилися і канівці. Дорошенко вирішив зміцнити Корсунь, куди направив сім полків. Сам же залишившись в Чигирині, послав за ордою" [1, 148].

Від Дорошенка після бою відійшли Лисянка, Богуслав. Тобто, практично всі міста Подніпров'я від'єдналися від гетьмана. Водночас у Переяславі гетьманом обох берегів Дніпра обирають Івана Самойловича. Сам же П. Дорошенко очікував на допомогу кримських татар. Натомість І. Самойлович у травні "вирядив під Смілу переяславського полковника Дмитрашка, поставивши його наказним гетьманом над двадцятитисячним загоном козаків та придавши йому два полки росіян і п'ятнадцять гармат". Битва відбулася під Орловцем. Під Ташликом в бою Дмитрашко розбив татар і козаків Дорошенка так, що "вони своїм трупом густо вкрили поле на чотири милі навкруги" [1, 149].

На Середнє Подніпров'я вирушили турки і татари. Самойлович та Ромодановський відійшли від Чигирина. Люди стали покидати навіть фортечні міста. Літописець наводить як приклад Лисянку: "Не раз і не два вона давала відсіч ворогу. Так вона вистояла протии Чернецького... з гетьманом Тетерею, що облягли її великими пішими та кінними силами і ордою, що прийшли їм на підмогу. Шістнадцять тижнів брали вони її, добували гранатами та гарматами і не взяли. Вистояла вона і проти волошина Кастанного, який прийшов під Лисянку з шеститисячним військом і хотів її взяти миром, а потім думав пограбувати... Вистояла вона і протии гетьмана Суховія". Того ж 1674 р. "знаменита і багатолюдна" Лисянка [1, 151] була зруйнована і сплюндрована військами татар та П. Дорошенка. Така ж доля спіткала через певний час Стеблів та інші міста.

Страшний час для української народності настав, коли на українські землі прийшли турки й татари. Літописець зображує, як склалася доля міста Умані в 1674 р.: "Розпашілий від християнської крові,... турок

пішов під Умань, послав у місто двадцять своїх пашів і почав схиляти городян до замирення" [1, 151]. Місто, знаючи долю Лисянки, Ладижина відмовилося від підкупного миру з турками. Протягом кількох тижнів уманці мужньо боронили своє місто. Після захоплення Умані турки вчинили масовий погром і нищення городян. Все це бачили козаки Дорошенка, які перебували у місті. Розгром і знищення, які несли з собою турки та війська Дорошенка, викликали масове переселення козацького люду Середнього Подніпров'я до Самойловича на Лівобережжя. Так, у 1675 р., як вказує літописець, були переселені майже всі жителі Корсуня. Після такого кроку, поляки "спалили місто разом з церквами" [1, 152].

1676 р. розпочався походом військ Самойловича і Ромадановського на Чигирин. "Спершу облягли його загоном на тисячу двісті возів". Після переговорів Дорошенко склав Самойловичу гетьманство. Як пише літописець: "отакою неоплаканою ганьбою та зруйнуванням України завершилося гетьманування Дорошенка". Хоча Г. Граб'янка тут же зауважує, що за Дорошенком була закріплена Українська держава, яку він називає імперією і межі її біля "Коростишева та під Львів" [1, 153].

У 1677 р., "в останніх числах червня турецько-татарські сили, а з ними також Юрко Хмельницький прийшли до Чигирина і впродовж чотирьох тижнів брали його усією силою і усіма способами – і приступами, і підкопами, і гранатами, і безперервним обстрілом". Незважаючи на це, місто вистояло. 29 серпня турки відступили від міста, "а в Черкасах, Медведівці, Жаботині, Мошнах, Драбівці, що їх взяв був турок, козаки знову поставили свої залоги" [1, 154]. Після ремонту веж Чигирина, Самойлович переселив тамтешню старшину і корінних козаків на Задніпров'я, залишивши лише полк під командуванням Кравченка. Турецький султан жорстоко покарав своїх воєначальників, які втекли з-під Чигирина. Такої кари "не уник би і хан, коли б не втік у черкаські землі" [1, 155].

8 червня 1678 р. турецькі й татарські війська, на чолі з візирем Мустафою почали новий штурм Чигирина. Керували обороною міста І. Ржевський та Г. Коровченко. Вирішальні події відбулися 10 серпня. Після виснажливої облоги війська козаків та росіян залишили місто. Відхід був здійснений організовано, тому практично вдалося зберегти козацькі сили. "Коли Юрій Хмельницький побачив, що турки повергаючи все на дорозі, рушили додому, то попросив у них невелику частину легких своєвільних людей (турок і татар) і разом з Яненком пішов на Канів, спалив його, людей вирубав, а в церкві монастирській мурованій людей подушили вогнем. Саме цей опис відносить нас до жертовної смерті канівського священника Макарія разом із паствою, які заживо згоріли у канівському храмі. Ті ж, що вціліли, присягнули Ю.Хмельницькому і здалися. Так здалися і інші міста Черкаси, Мошни, Корсунь, Жаботин" [1, 158].

Ми навели лише окремі фрагменти з Літопису Григорія Граб'янки, що стосуються головних подій, які відбувалися на Середній Наддніпрянщині в часи Визвольної війни середини XVII ст., однак і вони дають змогу побачити повноту перебігу подій, відзначити, що саме ця земля знаходилася в їх епіцентрі.

1. *Граб'янка Г. Літопис. – К.,1991.*
2. *Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. (Соціально-політичний портрет). – К., 1995.*
3. *Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності // УІЖ. – 1992. – № 10.*
4. *Степанков В. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення і боротьби за незалежність (1648 – 1657 рр.). – К., 1993.*
5. *Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини. – Черкаси, 2011.*

Chaban A.Y. The Grygoriy Hrabianka's Chronicle of the Middle Dnieper land during the Liberation War. In the article the views of G. Hrabianka on the Middle Dnieper land during the Liberation War are analysed.

Key words: Chronicle, G. Hrabianka, Middle Dnieper, the Liberation War.

О. А. Лукашевич

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АРХІВНИХ ТА АРХЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ПРАКТИЦІ ТАВРІЙСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ (на прикладі публікації ордерів генерал-губернаторів Катеринославського намісництва Григорія Потьомкіна та Платона Зубова)

Стаття присвячена історії публікації ордерів генерал-губернаторів Катеринославського намісництва Г. Потьомкіна і П. Зубова, направлених правителям Таврійської області в останній чверті XVIII століття. Видання підготувала Таврійська вчена архівна комісія, яка почала свою діяльність в 1887 р. Завдяки поєднанню архівних, археографічних досліджень, комісії вдалося здійснити репрезентативне видання історичних джерел, необхідних для вивчення історії Південної України періоду її колонізації, а також журнальної археографії XIX – початку XX ст. Публікація виявилася унікальною, адже оригінали ордерів не збереглися.

Ключові слова: *Таврійська вчена архівна комісія, архівна справа, археографія, краєзнавство, ордер.*

Значуще джерело з історії Криму переломного для нього часу, а також російського абсолютизму останньої чверті XVIII ст., епохи серйозних військово-політичних успіхів – ордери генерал-губернаторів Катеринославського намісництва Г. Потьомкіна (обіймав посаду з 1784 до 1791 рр.) і П. Зубова (1793 – 1796 рр.) [1] були введені до наукового обігу вже в першій половині XIX ст. Майже 2600 ордерів Г. Потьомкіна за період з 1774 р. (коли він був призначений віце-президентом Військової колегії) до 1791 р. і П. Зубова за 1793 – 1796 рр. опубліковані в центральних та місцевих виданнях, в збірках документів, головним чином, дореволюційного часу [2]. Проте, досі ці публікації не стали предметом спеціального археографічного та архівознавчого аналізу.

Слово «ордер» з'явилося серед російської лексики в першій чверті XVIII ст. і означало персональне письмове розпорядження. Згідно сенатського указу від 22 січня 1767 р., ордери повинні були служити для зносин губернатора з губернськими установами, воєводою та «іншими людьми» [3, 29]. Втім, їхнє застосування було набагато ширшим: вони використовувалися для листування посадових осіб вищих і нижчих рангів, що мали чини I – XIV класів. Монарх, Сенат, колегії ордери в своєму листуванні не застосовували. О. Дружиніна зазначала, що ордери Г. Потьомкіна мають характер урядових розпоряджень [4, 15]. З такою оцінкою можна погодитись, оскільки генерал-губернатор, за «Установами про губернії» 1775 р., був особистим представником імператриці в місцевому управлінні. У його віданні були важливі господарсько-адміністративні, військові і поліцейські справи намісництва. Реальна влада Г. Потьомкіна була більш значною, оскільки він довгий час був фаворитом Катерини II. Те ж стосується і його наступника П. Зубова.

В роки громадянської війни оригінали ордерів Г. Потьомкіна і П. Зубова загинули [5, 29]. Розпочаті нами пошуки в Російському державному військово-історичному архіві (РФ), Державному архіві АР Крим, Херсонському обласному архіві, не допомогли виявити їх слідів. Таким чином, дореволюційні публікації за своїм значенням наблизилися до першоджерел [6, 15]. У пропонованій статті ми прагнули визначити, яка кількість

ордерів була у розпорядженні архівної комісії і скільки з них уміщено в «Известиях Таврической ученой архивной комисси». Відповідь на поставлене запитання дозволить судити про репрезентативність публікації і буде слугувати вивченню взаємозв'язку археографічних та архівних досліджень [7, 63] архівної комісії.

Таврійська архівна комісія відкрилася у 1887 р. і довгий час була єдиною на Півдні Росії. У тому ж році вона почала випускати свої «Известия». У них публікувалися матеріали з архівів губернських установ та історичного архіву самої комісії, що мали краєзнавчий інтерес. На той час деякі ордери Г. Потьомкіна вже були видані в декількох історичних журналах. Наукове товариство оцінювало їх як цінне джерело з історії Півдня Росії. Оскільки перейти у власність комісії вони не могли [8], було вирішено познайомити з ними фахівців та любителів історії шляхом публікації їх на сторінках «Известий» [9]. Враховувалося також, що популяризація історичних сюжетів – один із способів залучення нових осіб до участі в роботі архівної комісії, для якої це означало збагачення документами з приватних колекцій, поповнення бюджету за рахунок членських внесків.

Перша публікація ордерів з архіву Таврійського губернського правління з'явилася в «Записках Одесского общества истории и древностей» [10]. Підготував її Ф. Лашков. Після утворення архівної комісії, ордери став публікувати один з її членів – архіваріус Таврійського губернського правління Г. Киреєнко. Що стосується Ф. Лашкова, то він був обраний правителем справ комісії, редактором «Известий». Ймовірно, з цих причин частина його обов'язків перейшла до Г. Киреєнка. За відсутності єдиних правил видання джерел, зміна редакторів, які мали різну освітню підготовку, не могла не позначитися на археографічному рівні їхньої публікації. Так, Ф. Лашков вважав, якщо документи кінця XVIII ст. «друкувати без зміни орфографії, означає увічнити малограмотність переписувачів, що служили в канцелярії кн. Потьомкіна і дбали більше про зовнішність листів, ніж про правильність їх» [11, 135-136], а Г. Киреєнко, навпаки, прагнув передати текст ордерів «без усяких змін, у вигляді точних копій» [12, 2]. Остаточне рішення прийняли після спільного обговорення на черговому засіданні архівної комісії: друкувати документи XVIII ст. з дотриманням орфографії того часу [13, 136].

Залучення Г. Киреєнка до роботи полегшило умови пошуку документів: архіваріусу не потрібно було спеціального дозволу, щоб отримати доступ до архівів. Він повинен був знати їх зміст не тільки з інтересу до історії, але і для виконання своїх службових обов'язків. Це було важливою обставиною в роботі комісії, тому що її відносини з архівами губернських установ не мали розробленої правової основи. Часом це призводило до того, що з її поля зору випадали джерела, які її цікавили, не могла отримати повне уявлення про зміст архівів. До архівних матеріалів відкрився доступ лише за допомогою «приватної угоди» з архіваріусом [14, 210]. Вочевидь, із Г. Киреєнком легше було досягти взаєморозуміння, оскільки сам він виявляв бажання знайти історичні джерела. Повідомлення останнього про ступінь збереження ордерів дуже короткі. У передмові до публікації він пише, що в архіві Таврійського губернського правління зберігалося 11 книг ордерів Г. Потьомкіна за 1784 – 1791 рр. і П. Зубова за 1793 – 1796 рр. [15] 1887 р. архівній комісії стала відома книга ордерів генерал-губернаторів про відвід земель з державного фонду в приватну власність [16, 116]. Отже, спочатку в її розпорядженні перебували 12 книг ордерів.

Публікація в журналі почалася з ордерів, датованих 1786 р., оскільки за 1784 – 1785 рр. були видані в XV томі «Записок Одесского общества истории и древностей». У зв'язку з прийнятим рішенням, публікація вже спочатку не могла стати повною. Крім того, в неї не увійшли документи 1790 – 1791 рр. Пояснення цьому Г. Киреєнко не дав. Якщо судити за окремими його зауваженнями, то книги ордерів складалися з розпоряджень за один рік [17]. Як відомо, Г. Потьомкін вісім років керував Таврійською областю. Ф. Лашков виявив вісім книг з його ордерами. Отже, дві з них повинні бути за 1790 – 1791 рр. Можна припустити, що до 1892 р., коли почалося видання розпоряджень П. Зубова, архівна комісія втратила з поля зору ордери Г. Потьомкіна останніх двох років його управління намісництвом. Однак на цій підставі не можна стверджувати, що вони зникли з архівів губернських установ.

1916 р. приват-доцент Київського університету Н. Полонська в канцелярії таврійського губернатора виявила дві «зв'язки» ордерів Г. Потьомкіна і П. Зубова до правителів Таврійської області, що вважалися загубленими. Ці документи, а також раніше надруковані, передбачалося видати окремим випуском [18, 281,286]. Здійснити цей намір не вдалося. У списку наукових матеріалів Таврійського товариства історії, археології та етнографії, підготовлених до друку 1923 – 1924 рр., написано: «Ордери кн. Потьомкіна з управління Кримом (додатково до виданих. Стосуються головним чином роздачі земель)» [19, 1]. Судячи зі скорочень у списку, він був складений нашвидкуруч і призначений для внутрішнього використання. Мабуть, тому нічого не сказано про ордери П. Зубова, хоча тоді вже були готові «до повного і виправленого видання збірки ордерів кн. Потьомкіна і кн. Зубова до правителів Таврійської області Каховському та Жегуліну» [20]. Отже, в 1916 р. вдалося виявити ордери генерал-губернаторів, що містять відомості про роздачу земель в Таврійській області, що аж ніяк не виключає припущення про наявність серед них таких, які присвячені іншим питанням управління. Очевидно, ця книга наказів про відвід земель теж входила в число втрачених і тому не опублікована.

Розпорядження П. Зубова представлені за всі 1793 – 1796 рр. Причому за 1793 р. – всього 28, оскільки він був призначений на посаду в липні того року, а перший його ордер датований серпнем. Вони могли бути підшиті в книгу за 1794 р. Вище вже відзначалися подібні випадки. Ймовірно, ордери П. Зубова складали три книги. Останні його накази відносяться до грудня 1796 р. (коли він вийшов у відставку) й увійшли до № 26 «Известий». У змісті написано: «Ордери князя П. Зубова правителю Таврійської губернії за 1796 р. (Закінчення)» [21].

Зниклу книгу ордерів про відвід земель використовував для вивчення форм землекористування в Криму Ф. Лашков. Це дозволило дізнатися її повну назву: «Ордери, дані від пана генерал-фельдмаршала і різних орденів кавалера князя Г. Потьомкіна-Таврійського панам Таврійської області правителям і кавалерам Каховському та Жегуліну про відвід в Таврійській області різним поміщикам земель з 1784 до 1791 рр.» [22, 89]. У звіті про діяльність архівної комісії за 1887 – 1888 рр. йдеться про те, що в неї входили зубовські ордери. Деякі з них опубліковані в «Збірнику документів з історії кримськотатарського землеволодіння» [23]. На жаль, це джерело з історії виникнення поміщицького землеволодіння в Криму не дійшло до наших днів. Тим не менш, значна частина інформації, яку почерпнули з нього, увійшла у «Відомості про роздані і нероздані казенні землі в Таврійській області» 1794 р. і «Камеральний опис дач Криму» 1802 р. [24] й у такий спосіб дійшла до нас. Крім того, у Державному архіві АР Крим є копії 30 ордерів Г. Потьомкіна і П. Зубова [25].

Г. Киреєнко нічого не повідомляє про причини втрати цих документів, сподіваючись, мабуть, знайти їх і тому не поспішав з висновками. Навряд чи він не помітив прогалину. У цьому нас переконує його увага до визначення показності публікації. Перевіряючи за реєстрами наявність ордерів в книгах, він встановив, які з них були відсутні і в своїх примітках попередив про це читачів. Зміст джерел передано так, як він записаний у реєстрі, – досить коротко. За нотатками в книгах видно, що частина ордерів була відправлена військовому губернатору В. Каховському. З якою метою та коли – невідомо.

Тут доречно згадати один епізод з історії Криму. На межі XVIII – XIX ст. тут спалахнули поземельні суперечки між корінним населенням і російськими поміщиками. Судовими справами зайнялася комісія, яка була створена 1798 р. Для здійснення своїх функцій їй знадобилися ордери про відвід земель. За наказом В. Каховського, вони були відіслані до архіву Новоросійського губернського правління (з 1796 р. Таврійська область увійшла до складу Новоросійської губернії) [26, 66]. Після судового розгляду їх слід було повернути в Таврійський же архів [27, 130]. Оскільки вилучені ордери в публікації не з'явилися, можна припустити, що вони не були повернуті або були включені в книгу ордерів про відвід земель. Судячи з відміток у реєстрах, бракувало 76 документів. З них тільки 35 присвячені цій темі. Чому немає ще 41 з найрізноманітніших питань управління областю, пояснити важко, через відсутність необхідних відомостей. 9 ордерів (3 – за 1788 р., 6 – за 1796 р.), хоч і виявилися в книгах, але в реєстрах не зазначені. Так як всі документи нумерувалися, Г. Киреєнко отримав можливість дізнатися про ті з них, які не дійшли до адресата і не були зафіксовані в обласному правлінні. Про такий випадок йдеться в листі В. Каховського до секретаря Г. Потьомкіна В. Попова: князь «упоминать изволит об ордерах, коих я в получении не имею... Когда? И с кем были отправлены? Прикажите выправиться» [28, 303-304].

Коментарі Г. Киреєнка засновані тільки на відомостях, узятих із книг ордерів, без залучення інших джерел або історичних досліджень. Хоча не можна заперечувати його спробу перевірити збереженість джерела. Його розвідки підтверджують припущення про те, що неповне виявлення ордерів було обумовлено обмеженими правами архівної комісії при роботі в архівах губернських установ. Всього ж Г. Киреєнку вдалося опублікувати 290 ордерів Г. Потьомкіна за 1786 – 1789 рр. і 300 – П. Зубова за 1793 – 1796 рр.

Публікація ордерів Г. Потьомкіна і П. Зубова стала однією з найбільш значних і об'ємних, що з'явилися у «Известиях». Тому без вивчення історії її підготовки не можна отримати повного уявлення про археографічну та архівну діяльність Таврійської архівної комісії, що опублікувала в 57 томах свого журналу сотні важливих джерел. Зауважимо, видання документів місцевих державних установ раннього нового часу вкрай рідкісні.

Пропонована нижче таблиця дозволить порівняти публікації ордерів Г. Потьомкіна у «Известиях» ТУАК, «Записках Одесского общества истории и древностей» з копіями, «отпусками», ордерів, виявлених в архіві військово-похідної канцелярії князя в Російському державному військово-історичному архіві [29]. У згаданому архіві, а також в Російському державному архіві стародавніх актів, ордерів П. Зубова виявити не вдалося. В дужках вказана кількість ордерів відсутніх у джерелі, що протиставляється. Наприклад, з 41 ордера, записаних у журнал вихідних паперів генерал-губернатора, 9 не опубліковані в ЗООИД. Зміст інших 32 збігається з тими, що опубліковані. В результаті, загальна кількість за рік не 79, а – 88 ордерів.

Табл. 1

Рік написання ордерів	Кількість ордерів, записаних в журнал вихідних паперів (відпустки)	Кількість ордерів, опублікованих в ЗООИД (ТТ. XII, XV)	Кількість ордерів, опублікованих у ИТУАК Г. Киреєнком	Загальна кількість ордерів, встановлених за трьома джерелами
1784	41 (9)	79	-	88
1785	33 (8)	53	-	61
1786	119	-	105 (11)	130
1787	222	-	106 (4)	226
1788	109	-	97 (20)	129
1789	35	-	34	35
1790	63	-	-	63
1791	23	-	-	23
ВСЬОГО:	645	132	342	755

Як можна пояснити прогалини в журналах вихідних документів? Перш за все, нам невідомо, скільки і яких видів журналів було створено в канцелярії Г. Потьомкіна за 1784 – 1791 рр. [30]. Наявність пагінації в журналах дозволяє встановлювати випадки втрати листів, щоправда, вони поодинокі. Судячи з писарських нотаток, ордери могли бути написані і відправлені, минаючи канцелярію. Іноді в журнал вставлявся лист із записом ордерів, часом без вихідного номера, адресата, з вказівкою в якому місці вони були написані [31]. Досить рідкісні ордери про відвід земель, не виключено, «отпуски» записувалися в спеціальні журнали. Нарешті, відомі випадки, коли, замість запису ордера в журналі, лише зазначається: «підв'язані» (мабуть, «отпуск») [32]. Ордери, записані в журналах вихідних паперів та опубліковані в ЗООИД, ИТУАК, текстуально збігаються. Правда, в журналі не вказуються місце створення та адресу його відправлення. Автор документа не позначався. Формула адресування неповна (частіше прізвище і чин або титул). Вказувався вихідний номер. Посвідчення документа відсутнє.

Розглянута нами публікація має ряд археографічних особливостей. До неї увійшло значне число однорідних розпорядчих документів за кілька років управління Таврійською областю, узятих з одного архіву. Вони об'єднані походженням, функціональною і цільовою спрямованістю. В «Известиях» всі виявлені ордери розташовані в хронологічній послідовності, тим самим, знижується ймовірність вибіркового підходу до публікації ордерів, впливу на неї світоглядної позиції видавця. Хоча, очевидно, вибране до публікації джерело, відноситься до найбільш успішного періоду російського абсолютизму. Все це дозволяє досить докладно вивчити місце ордерів в системі губернської документації.

Археографічний, архівознавчий і, тісно пов'язаний з ним, джерелознавчий аспекти дослідження публікації вимагали перш за все оцінки ступеня показності ордерів, що збереглися до кінця XIX ст., відносно їхнього початкового масиву, визначити, яка частина цих документів опублікована у «Известиях». Розгляд цих питань приводить до висновку, що, незважаючи на деякі втрати, у розпорядженні співробітників архівної комісії, що займалися пошуком джерел навіть після припинення існування ТВАК (з початку 1880-х – до середини 1920-х рр.), виявилася велика частина ордерів Г. Потьомкіна і П. Зубова. Всі вони, за винятком тих, що увійшли в книгу ордерів про відвід земель, представлені у «Известиях». Вважаємо, публікація репрезентативна і значуща, щоб включити її до складу джерельної бази дослідження

історії Південної України останньої чверті XVIII ст., історії діловодства, архівної справи XVIII ст., журнальної археографії XIX – початку XX ст. Вона дозволяє високо оцінити діяльність Таврійської архівної комісії, якій вдалося зберегти для наступних поколінь значну кількість джерел, багато в чому завдяки поєднанню архівних, археографічних та краєзнавчих досліджень.

---

1. *З 1791 до 1793 гг. Катеринославським намісництвом керувала Катерина II.*
2. *Бартенев П.И. Из бумаг кн. Потемкина-Таврического // РА. – 1865. – № 1; Фелицын Е.Д. Акты 1787 – 1791 годов, извлеченные из дел Кубанского войскового архива // ЗООИД. – 1896. – Т. XIX; 1897. – Т. XX; Сборник военно-исторических материалов. Бумаги кн. Потемкина-Таврического. – СПб., 1893. – Вып. VI: 1774 – 1788 гг.; 1894. – Вып. VII: 1788 – 1789 гг.; 1895. – Вып. VIII: 1790 – 1791 гг.; Богумил А.Г. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. – Екатеринослав, 1905. – Вып. I: Ордера 1790 – 1791 гг.; Вып. II: Ордера 1775 и 1776 гг.; и др.*
3. *Сенатский указ о форме бумаг, коими губернаторы должны сноситься с губернскими и провинциальными канцеляриями и воеводами, от 22 января 1776 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. XVIII. – № 12824.*
4. *Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1959.*
5. *Протокол заседания ТОИАЭ от 27/X 1925 г. // Архив центрального музея Тавриды (далі – АЦМТ). – Ф.: Таврическое общество истории, археологии и этнографии (Далі – ТОИАЭ). – Кп.-24584. – Спр. 9516.*
6. *О. Дружиніна прийшла до висновку, що деякі ордери відклались у місцевих архівах, але більшість втрачено (Див.: Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 15).*
7. *Про необхідність такої роботи вже йшлося у літературі. Див.: Філімонов С.Б. Археографічна діяльність Таврійського товариства історії, археології і етнографії // Республіканська друга наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К., 1982.*
8. *Саме ця причина – «в даний час не можуть поступити в архів» з Таврійського губернського правління – підкреслена в нотатці «О годичном заседании Таврической ученой архивной комиссии 18 декабря» (автор не вказаний). Див.: Крымский вестник. – 1888. – 22 дек.*
9. *Публікація почалася вже з третього номера журнала. Див.: Киреенко Г.К. Ордера кн. Г.А. Потемкина правителю Таврической области // ИТУАК. – 1888. – №№ 3, 6; 1889. – №№ 7, 8; 1891. – №№ 10, 11, 12, 13; Он же. Ордера гр. П.А. Зубова правителю Таврической области // ИТУАК. – 1892. – №№ 15, 16, 17, 18; 1894. – №№ 24, 25; 1897. – № 3.*
10. *Лашков Ф.Ф. Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина-Таврического правителю Таврической области В.В. Каховскому за 1784 и 1785 годы // ЗООИД. – 1889. – Т. XV.*
11. *Протокол заседания ТУАК от 22 февраля 1890 г. // ИТУАК. – 1891. – № 10.*
12. *Киреєнко Г.К. Об ордерах князя Потемкина и графа Зубова, хранящихся в архиве Таврического губернского правления (1784 – 1796) // ИТУАК. – 1897. – № 3.*
13. *Протокол заседания ТУАК от 22 февраля 1890 г. // ИТУАК. – 1891. – № 10.*
14. *Лашков Ф.Ф. К вопросу о губернских исторических архивах // Труды XVIII Археологического съезда в Москве, 1890 г. – М., 1895. – Т. 2.*
15. *Киреенко Г.К. Об ордерах... – С. 1. В тексті друкарська помилка, ордери не за 1792 – 1796, а за 1793 – 1796 рр., так як П. Зубов був призначений генерал-губернатором Катеринославського намісництва у 1793 р.*
16. *Отчет о деятельности ТУАК за 1887 – 1888 гг. // ИТУАК. – 1889. – № 7.*
17. *Наприклад, Г. Киреєнко пише: чотири ордери Г. Потьомкіна 1785 р. «увійшли до книги ордерів за 1786 р.» (ИТУАК. – 1897. – № 3. – С. 1). Про один з ордерів П. Зубова: «Этого ордера нет в связке ордеров князя Зубова за 1796 г.» (ИТУАК. – 1896. – № 25. – С. 13).*
18. *Протокол заседания ТУАК от 31 октября 1916 года // ИТУАК. – 1919. – № 56.*
19. *Список докладов ТОИАЭ за 1924 – 1932 гг. // Архив Крымского областного краеведческого музея. – Ф.: ТОИАЭ. – Д. 9519.*
20. *Отчет о деятельности ТУАК за 1920 и 1921 гг. // АЦМТ. – Ф.: ТОИАЭ. – Кп. 23076. – Д. 8776. – Л. 9; Д. 9519. – Л. 1.*
21. *ИТУАК. – 1897. – № 26.*
22. *Лашков Ф.Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // ИТУАК. – 1896. – № 25.*
23. *Наприклад, ордер П. Зубова В. Каховському від 6 серпня 1794 р. (Там же. – С. 94).*
24. *ИТУАК. – 1896. – №№ 25, 26.*
25. *Государственный архив АР Крым (далі – ДААРК). – Ф. 799: Таврическое областное правление. – Оп. 1. – Спр. 12; 13; 14; 101; 111; 113; 114; 115; 116; 118; 119; 120; 121; 122; 126; 175; 254; Оп. 3. – Спр. 5; 45; 134; 135; 149; 285; 299; 303; 311; 324; 326; 329.*
26. *Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК. – 1896. – № 24.*
27. *Наказ комісії повернути ордери після їх використання видав В. Каховський в ордері від 15 січня 1800 р. Див.: Лашков Ф.Ф. Сборник документов... – С. 130.*
28. *Письмо правителя Таврической области В. Каховского правителю канцелярии В. Попову от 8 марта 1788 г. // ЗООИД. – 1877. – Т. X.*
29. *Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 52 – Оп. 1. – Спр. 338; 361; 399; 461; 505; 551; 586.*
30. *Деякі ордери записувалися в «секретний» журнал, або «іноземний». Тоді в звичайному робилася позначка: «Розпорядження під сими номерами записані в секретному журналі» – Журнал вихідним справам його світлості. 1790 г. Див.: РДВІА. – Ф.52. – Оп. 1. – Спр. 586. – Ч. 2. – Арк. 46зв. Однак і в звичайних журналах зустрічаються «секретні» ордери, про що свідчать підписи над ними.*
31. *Напр.: «Ордери дані в Карасубазарі області Таврійської правителеві і кавалерові Каховському» (Там же. – Спр. 461. – Ч. 1. – Арк. 43-45). Як можна зрозуміти з листування, деякі розпорядження Г. Потьомкін віддавав в усній формі. За необхідності – підтверджував письмово, напр.: Ордер Г. Потьомкіна – надвірному радникові Гібалю. 1 червня 1787 р. (Там же. – Арк. 54). У журналах зустрічаються записи ордерів, оригінали яких були або знищені, або переписані заново (Там же. – Ч. 2. – Арк. 518).*
32. *Журнал вихідним справам його світлості. 1789 р. (Там же. – Спр. 551. – Ч. 2. – Арк. 247зв.). Або: «Особливо підв'язаний: узятий до його світлості В.С. (Попову – Л. О.)» (Там же. – Арк. 184зв.). Запис документів вівся в хронологічній послідовності, згідно з вихідними номерами. Якщо в руках писаря не виявлялося чергового документа, то напроти його реєстраційного номера робився запис: «Не існує» (Там же. – Арк. 495).*

Lukashevich A. A. The intercoupling of the archive and archaeography studies in the practice of the Taurida scientist archive commission (on the example of the publications of general-governors Yekaterinoslav province G. Potemkin and P. Zubov). The article is dedicated to the history of publications the orders by general-governors Yekaterinoslav province Prince G.A. Potemkin and Prince P.A. Zubov, which were addressed to the rulers of the Taurida district in the last fourth of the XVIII century. The publishing was prepared by the Taurida scientist archive commission, commenced its activity in 1887.Thanks to the combination of archive, arheografic researches and studying (and publication) of the early texts, the commission has managed to realize the representative publishing of the sources, which were necessary for studying the South Ukraine at the period of its colonization, as well as the magazine arheografic publication of the XIX – the beginnig of the XX century. The Publication is unique because the original orders are not remained.
Key words: Taurida scientist archive commission, Archive deal, Magazine archaeography, General-governor, Order.

А. В. Новак

НАУКОВА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ У XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX ст.

Обґрунтовано процес трансформації народознавчих знань від перших відомих в історії зацікавлень до формування сучасної науки.
Ключові слова: *етнографія, польові дослідження, національна ідея, наука.*

Інтерес до пропонованої проблематики зумовлений сучасними завданнями національного поступу України, що передбачає відтворення і філософське осмислення історичної пам'яті народу. Це стає можливим лише завдяки виробленню принципово нових концептуальних підходів до висвітлення інтелектуальної історії України. Зокрема такі кроки потрібні до осмислення процесу формування української етнографії, що дозволить усвідомити закономірності розвитку та специфічні особливості цієї наукової галузі. Особливої уваги потребує той факт, що на сучасному етапі розвитку наукової думки етнографія та етнологія отримали право на паралельне існування, котре суперечить основним постулатам філософії. Водночас, історія еволюції народознавчих досліджень вказує на трансформаційні явища у царині цієї наукової галузі, які виступили каталізатором виникнення сучасної етнології. Тому важливо знайти інтегруючі чинники, що визначали б пріоритети наукової думки, а отже, й напрямки теоретичних пошуків.

Видається доцільним залучити до орбіти дослідження поняття "національна ідея", як критерій, що адекватно виражає світосприймання народу, котре стало базисом для формування наукових концепцій відомих українських етнографів XIX ст. – Ф. Вовка, П. Чубинського, А. Кримського, М. Сумцова, Б. Грінченка. Відтак, важливою є потреба ознайомлення з їхніми концептуально-теоретичними розробками, які репрезентують особливості світоглядних тенденцій інтелектуальних кіл XIX – першої третини XX ст. Виступаючи за методологічний плюралізм, а отже, більш об'єктивний образ історичного мислення, корисним буде звернення до фундаментальних історіософських засад, котрі виявилися істинними для української етнографії, часу її зародження та розквіту, що й становить мету нашої розвідки.

Дослідження проблеми становлення етнографії як науки зобов'язує звернутися до детермінант з'ясування народознавчого аспекту в історії. Виходячи з загальноприйнятого визначення, етнографія постає як наука про народ, що має описовий характер, проте не виключає теоретичних узагальнень. У найширшому значенні ця система знань торкається походження народу (етносу), його місця серед інших етнічних спільнот, етапів формування етнографічного терену як такого, фізичного і расового типу людності, а також селища, двору, житла, господарства, одягу, суспільно-родинних взаємин, звичаїв та обрядів, світогляду, вірувань, усної словесності, мистецтва.

Вже розуміння усної народної творчості як однієї з форм суспільної свідомості, узагальнення життєвого досвіду – виразника колективного світогляду та естетичного ставлення до дійсності – виникає в середовищі дослідників України ще наприкінці XVIII ст., коли з'являються перші рукописні збірники пісень, легенд, переказів, приказок та прислів'їв. Тоді ж з'явилися й перші праці з української етнографії, передусім "Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии" Г. Калиновського (1776). Значну кількість етнографічних матеріалів опубліковано і в тогочасних журналах, приміром у "Трудах Вольного Экономического Общества" [1, 647]. Загалом у творах ранньомодерної доби українство представлене у релігійній традиції. Залежно від цього вони отримували позитивні чи негативні оцінки.

Піонером української етнографії можна вважати польського етнографа і археолога З. Доленгу-Ходаковського, який зібрав та впорядкував понад 2 тис. народних пісень та інших матеріалів. До представників польських "збирачів" українського етнографічного матеріалу варто віднести також Т. Чацького, І. Любич-Черінського, до німецьких – Б. Гакета, Й. Рорера і С. Бредецького. Ентузіастом української народної поезії у росіян був М. Цертелєв, який 1819 р. видав збірник "Опыт собрания старинных малороссийских песен". У 30-х рр. XIX ст. побачила світ низка якісних за змістом збірок українських народних пісень. Першу з них – "Малоросийские песни" – у 1827 р. видав М. Максимович. Харківський мовознавець І. Срезневський у 1830-х рр. видав шість книг "Запорожской Старины". П. Лукашевич 1836 р. дав дорогу у життя збірнику "Малороссийские и червонорусские народные думы и песни". Значні заслуги перед українською етнографією має славіст О. Бодянський і його неоціненні "Наські українські казки" (1835). Водночас етнографічними дослідженнями у Галичині займався М. Шашкевич, чия "Русалка Дністрова", опублікована 1837 р., стала надбанням як "підавстрійської", так і "підросійської" України. Також треба згадати Й. Лозинського, який у 1835 р. опублікував працю "Ruskoje wesile" та Я. Головацького – автора чотиритомної збірки "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (1878) [1, 646-647]. Отже, нині добре відомий "етнографічний бум" фактично розпочався у другій чверті XIX ст.

Від середини XIX ст. спостерігаються суттєві трансформації в системі етнографії: простежувався перехід від суто описового методу до аналітичного, що свідчило про виникнення перших паростків науковості у царині народознавства. Значні заслуги в цьому належали М. Костомарову та П. Кулішу, початок діяльності яких припав на 1840 – 50-ті рр. Так, у статті останнього "Погляд на усну словесність українську", що була опублікована львівською "Правдою", охарактеризовано погляди романтичного народництва на етнографію. Найвидатніша етнографічна публікація цього часу – це збірник приказок М. Номиса (Симонова) "Українські приказки, прислів'я та інше" (1864) [1, 647].

Другу половину XIX ст. можна вважати періодом справжньої революції в розвитку української фольклористики, котра згодом оформилася в науку етнографію. Істотними у цьому сенсі були досягнення Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства (далі – ПЗВ РГТ) – офіційної наукової інституції, котра займалася етнографічним, статистичним і географічним вивченням Південно-Західного краю. У його діяльності особливе місце належало саме усній народній творчості [2, 170]. Завданням ПЗВ РГТ було "собирать, обрабатывать и распространять в России географические, этнографические и статистические сведения" та займатися "преимущественно изучением губерний Киевского учебного округа" [3, III]. Таке формулювання означало передусім об'єктивне вивчення рідного краю, українського народу, його культури, а відтак, включало фольклористику у сферу наукових інтересів відділу.

Тому одним із основних напрямків дослідження усної народної творчості було збирання, наукове опрацювання та друкування пісень, козацьких дум, балад, легенд, казок, колядок, щедрівок, загадок, приказок, прислів'їв. Ліпшим досягненням у цьому напрямі стало

видання двотомника "Исторические песни малорусского народа. С обьяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова" (1874 – 1875) [4, 15]. Автори-упорядники поставили собі за мету "свести тексты и варианты песен.., затем объяснить их... и отделить, что есть подлинного, народного.., а что поддельного". За їхнім задумом, "се мала бути історія українського народу, розповіжена ним самим у поетичній формі" [3, V].

В. Антонович та М. Драгоманов зібрали пісні, в котрих фіксувалися події, починаючи з доби Київської Русі. Це дало їм змогу розділити збірник на частини за хронологічним критерієм: 1) пісні дружинного й княжого періоду; 2) козацькі; 3) гайдамацькі; 4) рекрутського та кріпацького періоду; 5) про волю. Тексти супроводжувалися розгорнутими авторськими коментарями В. Антоновича щодо відповідності матеріалу історичним реаліям. Фольклорні особливості творів розглядав М. Драгоманов. Аналізуючи роботу останнього, варто зазначити, що в "Исторических песнях малорусского народа" ним було вперше в історії української фольклористики застосовано історико-порівняльний метод для ідейно-естетичного аналізу. Хоча відсутність в упорядників досвіду проведення подібних досліджень зумовила наявність деяких помилок. Зокрема М. Драгоманов, "жадаючи порівняльних студій і докладного відрізнення в етнографічних матеріалах того, що міжнародне, запозичене, і того, що постало на власнім ґрунті", помилково відніс до сфальсифікованих українські думи, сюжети яких використовувалися в "Історії Русів". Отже, попри це, видання стало одним із найґрунтовніших та науково опрацьованих за всю історію дослідження усної народної творчості українського народу, яке було високо оцінено сучасниками [5, 97]. Так, О. Єфименко зазначала: "Это издание, получившее от Академии наук Уваровскую премию, можно назвать образцовым: строго научная группировка песен по историческим эпохам, всевозможные указания, варианты, исторические объяснения – все дано для того, чтобы сделать его драгоценным научным пособием" [6, 34].

Видатним етнографом та фольклористом, праці якого (7-томне видання "Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край") стали класикою джерелознавства, був П. Чубинський. У своїх вступних рефератах він не лише провів аналіз деяких історичних пісень, а й поставив проблему дослідження українських легенд, прислів'їв і приказок, використавши при цьому оригінальний метод класифікації останніх за предметом (приєднав до однієї групи ті, що стосувалися тематики сонця, до іншої – місяця тощо). На основі зібраних прислів'їв, він тлумачив розуміння народом природних явищ [7, 193]. У підготовці цього "грандіозного", за оцінками сучасників, збірника матеріалів із української етнографії, фольклористики, антропології взяли участь такі члени ПЗВ РГТ, як В. Антонович, К. Михальчук, О. Кістяківський, М. Костомаров, Ф. Вовк, О. Русов. Видання "Трудів" стало справжньою подією в науці й принесло П. Чубинському заслужену славу. Російська Академія наук високо оцінила роботу вченого, нагородивши його золотою медаллю. У 1879 р. РАН нагородила П. Чубинського Уварівською премією [8, 52].

Після закриття ПЗВ РГТ та максимальних обмежень української мови 1876 р., етнографічна праця не припинилася. Матеріали друкувалися у журналі "Киевская Старина" (1882 – 1906), "Сборниках Исторического Философского Общества" у Харкові (1877 – 1922), у московському журналі "Этнографическое обозрение" (з 1889 р.) та в журналі Етнографічного відділу РГТ "Живая Старина" (1890 – 1916). Тобто, хоч і в обмеженому варіанті, праця етнографів тривала, зібрання матеріалів польових досліджень готувало підґрунтя для синтезованих праць у цій царині [9, 347].

Справжнім розквітом етнографії можна вважати кінець XIX ст. Саме цей період в історіографії прийнято вважати етапом становлення української етнографії як самодостатньої науки. Якраз у 1890-х рр. з'являється велика кількість збірок окремими виданнями, які повністю присвячені етнографічним дослідженням [10, 303]. Значні заслуги в організації етнографічних досліджень та в їхньому опублікуванні належать М. Сумцову. Виняткове значення мають такі його праці, як "Культурные переживания" (1889 – 1890), "Современная малорусская этнография" (1893 – 1897) та "Малюнки з життя українського народного слова" (1910). Не менш відомим етнографом цього періоду був і Б. Грінченко, котрий видав 4-томні "Этнографические материалы" (1895 – 1899), а також бібліографічний покажчик "Литература украинского фолькльора 1777 – 1900" (1901). Цінний у етнографічному контексті "Словарь української мови", що містить багатий фольклорний матеріал та народну термінологію. Знавець народного побуту І. Манжура видав 1890 р. двотомну працю "Казки, приказки, перекази, повір'я з Харківщини й Катеринославщини". М. Дикарів залишив один із найбагатших оглядів календарних обрядів – "Народний календар Валуйського повіту" (1905) [11, 152]. Надзвичайно цінною є праця О. Пипіна "Этнография малорусская", котра як 3-й том "Истории русской этнографии", побачила світ у 1891 р. У цьому контексті важливо зазначити, що мова йде про російського науковця, який спромігся піднятися над традицією підпорядковувати українську культуру російським великодержавним інтересам [9].

Важливою подією для розвитку української етнографії стало створення окремої Етнографічної комісії при НТШ у 1898 р., яка зібрала й опрацювала надзвичайно багатий матеріал, що публікувався у двох органах цієї структури. Зокрема у "Етнографічному Збірнику" (з 1895 р.) і в "Матеріалах до української етнології" (з 1899 р.). Головним ініціатором цього був М. Грушевський. Діяльну участь брав Ф. Вовк, працю якого – "Этнографические особенности украинского народа" – було вміщено у 2-му томі збірника "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1916). І. Франкові належить багатотомний корпус "Галицько-руські народні приповідки", "Студії над українськими народними піснями". Помітну роль у Комісії відігравав В. Гнатюк, з його 6-томною працею "Етнографічні матеріали з Угорської Руси". Крім цього, за його редакцією вийшли 22 томи "Етнографічного Збірника". Вагомий внесок у розвиток етнографічних досліджень зробив і Ф. Колесса [11, 161].

Після 1917 р. етнографічна робота в Києві зосередилася в чотирьох закладах: Етнографічній комісії, Музеї антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінеті примітивної культури та Кабінеті музичного фольклору. Вагомою подією для української етнографії став вихід журналу "Етнографічний Вісник", за редакцією А. Лободи і В. Петрова. Комісія видала також збірники, присвячені чумацтву, лоцманам, цехам, що ґрунтувалися на працях М. Клименка, М. Левченка, С. Терещенкової. Київській Етнографічній комісії належить і монументальне видання "Бібліографія літератури з українського фолкльору" (1930), в опрацюванні О. Андрієвського.

Варто зазначити, що Музей ім. Ф. Вовка під керівництвом А. Онищука надавав перевагу вивченню матеріальної культури. При музеї було створено Етнографічне товариство, яке мало своє періодичне видання "Записки". Спеціальний кабінет, під головуванням М. Грушевського, досліджував пережитки примітивної культури в Україні й, починаючи з 1926 р., з цієї структури

виходив науковий щорічник "Первісне громадянство". Комісія історичної пісенності при Історичній секції, під керівництвом К. Грушевської, видала "Українські народні думи. Корпус" (1927 – 1931). Із видатних праць цього часу окремо треба відзначити найцінніший огляд української усної творчості від найдавніших часів, вміщений у I і IV томах "Історії української літератури" М. Грушевського (1923 – 1927) [11, 162].

На жаль, політичний чинник у розвитку гуманітарних наук досить часто виступає каталізатором відцентрових тенденцій і, за певних історичних обставин, має здатність безпосередньо руйнувати не лише наукові школи, а й, здавалося б, стійкі до зовнішніх впливів особистості науковців. Так, на початку 1930-х рр., у зв'язку з посиленням сталінських репресій проти української культури, етнографічну роботу при УАН майже згорнули, а відповідні установи закрили. Згодом, у 1936 р. засновано Інститут фольклору, який із 1937 р. почав видавати журнал "Український Фольклор", що з 1939 до 1941 рр. виходив під назвою "Народна творчість". Редакційна політика часопису підпорядковувалася завданням "комуністичного будівництва", тим самим позбавляючи друковані матеріали поважної наукової вартості.

Отже, українська етнографія, з притаманними їй науковістю, достеменністю та високим рівнем методологічного забезпечення, набутими ще за доби раннього модерну, подолавши терни історичної дійсності XX ст., постала однією з найбагатших ділянок українознавства, що охоплює всі вияви народного життя. Крім того, етнографія відбулася як один із фундаментальних чинників історичного зближення елітної та народної культур, урешті – національного "пробудження" української спільноти.

1. *Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993.*
2. *Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка // Полтавський археологічний збірник. – 1995. – № 4.*
3. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой ИРГО. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским. – Т. 1: Общее предисловие. Верования и суеверия. Легенды, загадки и пословицы, колдовство. – СПб., 1872.*
4. *Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесності // Вибране. – К., 1991.*
5. *Антонович М. Недруковані листи В. Антоновича до Ф. Вовка (З архіву УВАН) // Український історик. – 1988. – Т. 25. – Ч. 1/4; Т. 26. – Ч. 1/3.*
6. *Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К., 1995.*
7. *Чередниченко Д. Павло Чубинський. – К., 2005.*
8. *Чередниченко Д. Павло Чубинський // Київська старовина. – 1992. – № 6.*
9. *Пыпин А. История русской этнографии. – Т. III. – СПб., 1891.*
10. *Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997.*
11. *Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К., 1992.*

Novak A.V. The science evolution of the Ukrainian ethnography in the XIX – the first third of the XX centuries. In the article the process of the transformation of the ethnology knowledge from the first known in history personal interest to the forming of the modern science since the XIX till the first third of the XX century is observed.

Key words: ethnography, field researches, national idea, science.

І. І. Ярмошик

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ВОЛИНІ ПОЛЬСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Аналізується внесок представників польської інтелігенції у вивчення історії населених пунктів Волині у другій половині XIX ст. і тенденції розвитку дослідницького історико-краєзнавчого процесу в регіоні.

***Ключові слова**: Волинь, польська інтелігенція, історичні дослідження.*

У другій половині XIX ст. польські науковці продовжували наукове вивчення минулого Волині та створили чимало монографій, брошур, статей із цієї проблематики. У цей же період було підготовлено та видано стараннями польських науковців (О. Пшездзєцького, Ю.-І. Крашевського, О. Яблоновського, Т. Вежбовського та ін.) значну кількість документального матеріалу, що суттєво розширило, поруч із виданнями Київської Тимчасової комісії з розгляду давніх актів, джерельну базу волинського історичного краєзнавства. Праці польських науковців ще не знайшли належного висвітлення в українській історіографії, не проаналізовано їх внесок у вивчення різних аспектів волинського минулого. Такий аналіз вбачається важливим, з огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні, динамікою українсько-польських наукових та культурних взаємин. Історіографічний аналіз наукового внеску польських науковців другої половини XIX ст. у вивчення населених пунктів Волині й є метою цієї статті.

Характерною рисою розвитку історико-краєзнавчих досліджень Волині того часу стало те, що в губернії були відсутні значні наукові та навчальні заклади, які б виконували роль осередків та каталізаторів науково-дослідницької роботи. У першій половині XIX ст. таке покликання виконувала Кременецька гімназія/ліцей. Дослідницький процес другої половини XIX ст. розвивався зусиллями інтелігенції – письменників, журналістів, працівників наукових закладів Польщі (Кракова, Варшави), Києва, Львова.

Перехідний етап від романтичного до позитивістського методу в науковому вивченні Волині репрезентує творчість відомих дослідників минулого волинського регіону Ю.-І. Крашевського та О. Пшездзєцького. Їх праці започатковують нові тенденції в дослідженнях краю, на основі обстежень історичних місць та вивчення родових архівів й приватних бібліотек. Поява їх праць припадає на період після повстання 1830 – 1831 рр., коли у польській історіографії більше уваги почали приділяти вивченню проблем різних верств польського суспільства, не лише магнатських, але й середньої шляхти та селян. Свідченням цього стали дослідження, виконані на основі реальних подорожей по регіонах країни. Першими з-поміж таких були книги Ю.-І. Крашевського «Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy» [1] та «Wieczory Wołyńskie» [2].

Останній був уродженцем Варшави, але його життя було тісно пов'язане із волинським краєм. Після одруження із Софією Воронич 1838 р., він оселився на Волині та господарював у тутешніх своїх маєтках. Однак невдачі із господарюванням та необхідність дати освіту чотирьом дітям змусили його 1853 р. переселитися до губернського Житомира, де він проживав до 1860 р. Тут він брав активну участь у громадському житті міста, був куратором польських шкіл, директором місцевого театру, директором шляхетського клубу, головою товариства доброчинності. Одночасно співпрацював із ба-

гатьма відомими тогочасними польськими часописами, у 1841 – 1851 рр. редагував віленський «Atheneum», із 1837 р. був співробітником часопису «Tygodnik Peterburgski», від 1851 р. – «Gazety Warszawskiej», публікуючи на їх сторінках як літературні, так і науково-історичні твори. На початку 1863 р. виїхав до Дрездена, де заснував власну друкарню, опублікувавши там серію мемуарних творів з історії Польщі XVII – XIX ст., з яких чимало стосуються Волині. Це зокрема мемуари польського шляхтича, який проживав тут на зламі XVIII – XIX ст., Я. Охотського [3], С. Букара учасника визвольних змагань 90-х рр. XVIII ст. [4], Ю. Понятовського [5].

Найбільше історію населених пунктів Волині висвітлюють його твори «Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy» та «Wieczory Wołyńskie». Вони мають характер дорожніх нотаток, у яких відображений тогочасний стан містечок і сіл Волині, які відвідав автор, під час своїх поїздок по ній наприкінці 1830 – на початку 40-х рр. Ці книги до сьогодні зберігають науково-пізнавальне значення як джерела для вивчення окремих соціально-економічних та культурних проблем минулого волинського регіону.

Помітне місце у розвитку польської історичної науки середини XIX ст. та вивченні минулого населених пунктів Волині належить уродженцю Подільської губернії графу О. Пшездзєцькому. Він, поруч із Ю.-І. Крашевським, належить до тих науковців, яким властиві помірковані позиції у ставленні до українського народу. Однією із перших його наукових історичних праць був твір «Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejść i czasów» [6]. Ця праця написана в результаті поїздок Волинською та Подільською губерніями, обстеження тамтешніх приватних та церковних архівосховищ та книгозбірок. Разом із тим вона не є описом певної конкретної подорожі, це зібрання окремих нарисів, кожен з яких має самостійний характер. Їх об'єднує суцільний задум – розповідь про минулі часи, на основі архівних матеріалів та теперішнього часу, опис пам'яток архітектури й мистецтва, пов'язані із ними спогади.

Як зазначив автор, зразком для нього слугувала праця Ю.-І.Крашевського «Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy». Згадав він і заслуги літератора й критика М. Ґрабовського в описанні України [6, IV-V]. Цей твір О. Пшездзєцького отримав високу оцінку сучасників, які відмічали, що, незважаючи на відсутність витонченої літературної обробки і наявність мовних огріх, він становить глибокий історичний інтерес [7]. У ньому автор не лише висвітлив сторінки давньої історії, але й помітив та слушно порушив проблеми тогочасної польської спільноти на Волині. Серед них – велика кількість розлучень, надмірності у будуванні сільських панських палаців, де господарі не займаються господарством, а більше захоплюються полюванням та грою в карти.

У науковому доробку, відомого волинським краєзнавцям дослідника, Я. Гіжицького теж є праця, присвячена дослідженню історії населених пунктів волинського регіону. Вона відрізняється від вищезгаданих тим, що охоплює історико-краєзнавчі відомості лише Старокостянтинівського повіту Волинської губернії [8]. Я. Гіжицький народився в шляхетській родині, у с. Міхновка на Волині, відомий як історик шкільництва у Литві та на Волині. Помітним дослідженням у його науковій спадщині є монографія «Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu», яка була видрукувана у Кракові на кошти волинських обивателів. Вона вирізняється комплексним характером і містить широкий спектр фактичних відомостей про населені пункти повіту. Я. Гіжицький виступає в ній як патріот польської держави. У вступному слові, вказуючи на відсутність у той час польської державності, він відзначив, що, оскільки зараз поляки не мають сучасності, коли майбутнє покрите темними хмарами, слід звернутися до минулого – там польська слава, духовні реліквії, звідти слід черпати надії на майбутнє. Варто наголосити, що така позиція була характерною не лише для Я. Гіжицького, але й для більшості польських істориків XIX ст., у працях яких, незважаючи на приналежність до тієї чи іншої історичної школи, методологічні розбіжності та дискусії, ніколи не зникала ідея польської державності і віра у її майбутнє відродження.

При підготовці праці про Старокостянтинівський повіт, Я. Гіжицький використав широке коло джерел як неопублікованих, так і друкованих збірників актового матеріалу та дослідницьких праць. Це рукописи із приватних бібліотек Т. Чацького, А. Чарториського, Славутського, книгозібрання, актовий матеріал, який був опублікований як в Україні, так і в польських виданнях, використав дослідницькі праці польських авторів – О. Яблоновського, З. Люба-Радзимінського й українських істориків – М. Теодоровича, В. Пероговського. Таким чином, цей твір є своєрідним підсумком довготривалої праці історика, над якою він трудився понад 18 років. Разом із тим вона є певним етапом, який відображав і підсумовував вивчення цієї частини волинського регіону упродовж XIX ст. як польською, так і українською історіографією.

Помітним у вивченні історії населених пунктів Волині серед польських дослідників другої половини XIX ст. є доробок волинського шляхтича Т. Стецького. Він є автором ґрунтовних історичних досліджень про минуле багатьох міст Волині. Окремий нарис він присвятив рідному містечку Мержирічу Корецькому [9]. У ньому він особливу увагу звернув на історію і стан навчальних закладів – піарського колегіуму, школи, конвікту за період від 1702 до 1853 рр.; описав церкви, костьоли. Він використав матеріали із власного родового архіву, знайдені ним у приміщенні піарського колегіуму та інші документи, які не збереглися до сьогодні.

Важливим з науково-пізнавальної точки зору є його дослідження про містечко Клевань [10], про місто Рівне [11]. Найбільшою за обсягом працею Т. Стецького про минуле волинського регіону стала трьохтомна «Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym», третій том якої вийшов під назвою «Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki» [12; 13]. Задум написання такої праці у нього виник ще у студентські роки. Під час подорожей краєм він обстежував старожитності, археологічні пам'ятки, надгробки, цвинтарі, костьоли, замки, вивчав письмові документи із приватних і церковних архівів. На цій основі він зміг виробити власний погляд на край. У вступному слові до другого тому автор описав і ті труднощі, з якими зіткнувся на цьому шляху. Найбільші – це брак джерел, обмеженість доступу до письмових документів, оскільки волинські гродські, підкоморські книги, приватні акти знатних родин або перебували в московських руках, або знищені, або вивезені у віддалені міста країни [14]. Все ж, незважаючи на труднощі, досліднику вдалося відобразити широку панораму історико-культурного розвитку волинського регіону від часів Київської Русі – до середини XIX ст.

Серед найбільш помітних монографічних досліджень, присвячених вивченню історії одного міста слід виділити монографію С. Кардашевича про м. Острог [15]. Її автор був секретарем маршалка шляхти Острозького повіту, потім приватним адвокатом у Острозі. Через це мав змогу використати численні рукописні матеріали із приватних зібрань, які раніше не публікувалися. На сторінках своєї книги С. Кардашевич дослівно цитує уривки із багатьох документів, у тому числі й листи

кн. К. Острозького, які були знайдені у місцевій церкві св. Миколая. Важливість праці посилюється ще й тим фактом, що вона була написана напередодні великої пожежі в Острозі 1899 р., під час якої загинуло чимало історичних раритетів. На сторінках праці можна знайти важливі відомості про права міщан, тутешні осади інших національностей (татар, євреїв, вірмен), описи замку. Автор висловив і свої міркування щодо генеалогії княжого роду Острозьких.

Хоча не з усіма думками автора можна погодитися, зокрема про споконвічну польську приналежність волинської землі, яка була загарбана князем Володимиром Великим, про нищення Острога українськими козаками, конкретних прикладів цього він не навів. Все ж праця С. Кардашевича зберігає важливе наукове значення для вивчення минулого волинського регіону. В цьому ж контексті варто відмітити і нарис М. Дубецького про Житомир, вміщений у збірці «Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice» [16]. У творах цього історика поєднуються дослідницькі моменти із середньовічного минулого міста та спогади про Житомир середини XIX ст.

Важливим виданням, яке підводило певний підсумок вивчення історії міст і сіл польської держави став енциклопедичний «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», який видавався упродовж 1880 – 1902 рр. у Варшаві. Ініціатором видання та головним редактором був Ф. Сулімєрський. Про намір розпочати таке видання він оповістив на початку 1878 р. На свою відозву ініціатор отримав чимало відгуків із різних куточків колишньої Речі Посполитої. Цей намір знайшов підтримку і у Ю.-І. Крашевського, про що він повідомив Ф. Сулімєрського у своєму листі [17], та уродженця Волині, історика М. Дубецького. Видання було задумане як своєрідна краєзнавча енциклопедія, що у свою чергу вимагало залучення, здібних до такої роботи, працівників. Для написання статей був залучений широкий загал авторів, переважно професійних науковців. Усього працювали над «Słownikom» майже 150 осіб. Більшість із них працювали безоплатно, не вимагаючи гонорару, деякі за скромну винагороду. Над статтями про населені пункти Волині та України працювали відомі польські історики, зокрема О. Яблоновський, автор статей «Україна», «Задніпров'я», «Запорожжя».

З-поміж авторів статей про населенні пункти українських земель був й Е. Руліковський – історик, археолог, етнограф, член Київської археографічної комісії. Від 1880 р. він постійно співпрацював із редколегією «Słownika». Сам подав до видання ряд статей про населені пункти України і Білорусі, його перу належить стаття про р. Тетерів, він ділився із іншими авторами історичними відомостями (наприклад, надсилав Ю. Кшивіцькому матеріали для статті про м. Житомир). Над статями про населені пункти Волині працювали й обивателі Волинської губернії: Л. Дзєдзіцький, Б. Камінський, М. Мацішевський, М. Осташевський, К. Пшеджиминський, Л. Рокоссовський із с. Юрківщина Новоград-Волинського повіту, Л. Романовський із Славути, З. Ружицький із Острога. Редакція назвала їх в числі найбільш активних авторів, які до кінця підтримували видання [18]. Ряд статей про населені пункти Волині підготували науковці Варшави – І. Радлінський, М. Сарнецький, Ф. Сулімєрський.

М. Манько серед авторів статей називає й відомого дослідника історії волинських міст та сіл Т. Стецького. Однак нам не вдалося виявити у «Słowniku» статей, підписаних його прізвищем або подібним криптонімом. Немає його і в переліку авторів, наведених редакцією наприкінці XIV тому та в списку авторського колективу З. Паруцького [19]. На час, коли починалася робота над «Słownikom», Т. Стецький завершував написання третього тому своєї праці про Волинь «Z boru i stepu», тому можливо він просто не встиг взяти участь у цьому виданні.

Найбільшу кількість статей про населені пункти Волині, Литви написав вихованець Варшавської Головної школи Ю. Кшивіцький. Його перу належать статті про: Житомир, Володимир-Волинський, Заславль, Овруч, Острог, Старокостянтинів, Володимирець, Млинів, Межиріч, Миропіль, Олевськ, Остропіль, Сарни, про річки Случ і Стир.

Матеріали «Słownika» можна розглядати як своєрідний підсумок досліджень польською історіографією XIX ст. історії населених пунктів Речі Посполитої. Поруч із тим, це був помітний внесок й у подальше вивчення / популяризацію минулого волинського краю. Статті «Słownika», разом із іншими дослідницькими роботами польських авторів формували уявлення про Волинь та інші регіони України як серед поляків, так і українців. Вони, здебільшого, зберігають й донині свою науково-пізнавальну вартість, у зв'язку із тим, що авторами був використаний важливий джерельний матеріал, який на сьогодні частково втрачений.

Отже, можемо відмітити значний науковий інтерес польських авторів до вивчення історії населених пунктів волинського краю. Дослідження ці виконані на ґрунтовній джерельній базі і зберігають науково-пізнавальне значення до сьогодні. Разом із тим вони вимагають виваженого критичного підходу до оцінок подій української історії, зокрема козацтва, етнічної приналежності регіону.

1. *Kraszewski J.-I. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. – Paryż, [1860].*
2. *Kraszewski J.-I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859.*
3. *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J.- I. Kraszewskiego. – T. I – IV. – Wilno, 1857.*
4. *Bukar S. Pamiętniki. – Drezno, 1871.*
5. *Poniatowski J. Moje wspomnienia z kampanii 1792 // Biblioteka pamiętników i podróż po dawniej Polsce. T.VI. Pamiętniki wojenne. 1792 – 1812. – Drezno, 1871.*
6. *Przezdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejść i czasów. – Wilno, 1840. – TT. 1, 2.*
7. *Grochowski W. Aleksander Przeździecki // Tygodnik Ilustrowany. – 1872. – T. IX.*
8. *Wołyniak (Gizycki J.M.) Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu. – Stary-Konstantynów, 1910.*
9. *Stecki T. Z dziejów Wołyńskiego Gródka. – Kraków, 1888.*
10. *Stecki T. Książęce gniazdo. Monografia historyczna. – Kraków, 1885.*
11. *Stecki T. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołyńa. – Warszawa, 1880.*
12. *Stecki T. Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T. 1. – Lwów, 1864; T. 2. – Lwów, 1871.*
13. *Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888.*
14. *Stecki T. Słowo wstępne do wydawnictwa 2-giej seryi opisu Wołyńa. – Lwów, 1864.*
15. *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materyały do historyi Wołyńa z przedmową Alexandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Mościckiego. – Kraków, 1913.*
16. *Dubiecki M. Dawny Żytomierz // Dubiecki M. Na kresach i za kresami.Wspomnienia i szkice. – Kijów, 1914.*
17. *Olszewicz W. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego» i jego twórcy // Studia i materyały z dziejów nauki polskiej. – Serya C. – Zeszyt 10. – Warszawa, 1965.*
18. *Od redakcyi // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. XIV. – Warszawa, 1895.*
19. *Parucki Z. Slownik geograficzny Królestwa Polskiego jako źródło do badań rózmieszczenia sił wytworczych kapitalizmu w Polsce // Dokumentacja Geograficzna. – 1955. – Z. 5.*

Iarmoshyk I.I. The researching of the Volyn's settements history by polish inteligensia in the second half of the XIX century. Are analyzed the contribution of the Polish inteligensia representatives in the study of the Volyn history in the señond half of the XIX century and the tendency of the development of the historical researching process in the region.
Key words: Volyn, Polish inteligensia, historical research.

О. В. Владига

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В 1894 – 1895 рр.

У статті проаналізовано археографічну діяльність М. Грушевського протягом 1894 – 1895 рр. Виявлено головні напрями пошукової та організаційної праці вченого. Зроблено висновок про її вплив на модернізацію української історичної науки.
Ключові слова: *Михайло Грушевський, археографія, «Жерела до історії України-Руси».*

Загальновідомо, що археографічна діяльність М. Грушевського у львівське двадцятиліття була зосереджена в Археографічній комісії Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Саме він зініціював її створення у рамках діяльності Товариства. Втім, до того часу, поки комісія уконституювалася 1896 р., вчений протягом перших двох років після переїзду до Львова в інших формах реалізовував свої численні археографічні плани. Про це практично нічого не відомо у сучасній історіографії. З огляду на це, метою статті є реконструкція археографічної діяльності М. Грушевського у 1894 – 1895 рр.

Головним джерелом нашого дослідження є листування молодого професора та протоколи засідань Історично-філософічної секції НТШ, директором якої М. Грушевського обрали невдовзі по прибутті до Львова 16 листопада 1894 р. З цього моменту, практично на кожному засіданні секції, з ініціативи новообраного голови, обговорювалися проблеми джерелознавчо-археографічного характеру. Вже на згаданому листопадовому засіданні М. Грушевський виклав доволі докладний проект розгортання археографічного напрямку діяльності НТШ, а це свідчить, що ідея проекту виношувалася ним давно. В ньому вчений, вказуючи на здобутки київської документальної школи, твердив, що, незважаючи на інтенсивний поступ української історичної науки за останні роки, вона й надалі надзвичайно мало розроблена в деталях. Такий стан, слушно вказував він, значною мірою залежить від нестачі компендіуму опублікованих джерел. З огляду на це, згідно М. Грушевського, історіографічний доробок попередників вимагає уважної критичної перевірки з тим, щоби, відштовхнувшись від нього, далі опрацьовувати наявні подієві лакуни.

Зі знанням справи М. Грушевський твердив, що і для давнього періоду, а тим більше для середньовічної та ранньомодерної історії України можливості бібліотек і архівів далеко не вичерпані. При цьому, лише найбільш популярні теми деякою мірою забезпечені опублікованими джерелами, більшість же подій українського минулого залишаються практично без скільки-небудь серйозного джерельного підґрунтя. Для прикладу М. Грушевський називав минуле таких українських територій, як Белзчина та Поділля, а також загальні питання станової та економічної історії, становлення місцевої адміністрації тощо. Вчений наголосив, що саме НТШ, як головному репрезентанту української науки, слід братись до археографічної роботи. Ставлячи це завдання, дослідник твердив, що добір джерел повинен відповідати «широкому розумінню слова «історія»: памяток літописних, правних, історично-літературних, історично-статистичних і етнографічних, до історії церкви, осьвіти, побуту і т.і.» [1, 151].

Невеликі за обсягом колекції актів та літературні пам'ятки можуть, вважав М. Грушевський, друкуватися в «Записках НТШ». Втім, проблеми це вирішити не могло і вчений ініціював заснування спеціального «джерельного» видання, котре назвав «Жерела до історії України-Руси». На думку автора проекту, це видання мало б виходити регулярно – двічі на рік, томами, обсягом близько 25 друкованих аркушів. Апелюючи до досвіду Київської археографічної комісії, М. Грушевський переконував, що кожний такий том мав би складатись із вступної розвідки (обсягом біля 5 аркушів), тексту джерел і різноманітних покажчиків. У змістовому плані ці томи не повинні обмежуватися Галицькою Руссю, а подавати невидані джерела для всіх періодів і українських регіонів.

В якості першочергових, автор проекту визначив такі блоки джерельних пам'яток: 1) збірка люстрацій та інвентарів Руського воєводства з XVI ст., що містяться в Московському архіві Міністерства юстиції та у варшавських – Головному архіві та Архіві Казенної палати; 2) подібний збірник для Белзької землі з тих же архівів; 3) найдавніші акти подільської землі, що містяться у варшавських, київському та львівському архівах; 4) акти Белзької землі з Бернардинського, Варшавських, Віленського та Московського архівів; 5) акти до історії Львова XV – XVI ст. з міського та краєвого архівів; 6) акти Литовської та Руської метрики для історії Київщини, Брацлавщини, Волині і Лівобережної України XV – XVI ст. з Московського архіву Міністерства юстиції; 7) акти до історії України з XVII – XVIII ст. з московських архівів, що мало бути продовженням археографічного видавництва М. Костомарова; 8) інвентарі з XVII – XVIII ст. для історії селянства; 9) «Генеральное следствие о маетностях» 1729 – 1730 рр.; 10) Літописець русько-литовський; 11) пам'ятки давньоукраїнського письменства XVI – XVII ст. як історичного, так і суто літературного характеру; 12) збірка пам'яток давньоукраїнського письменства, передрукованих з малодоступних видань; 13) збірка джерел до історії українського права [1, 151-153]. Цей план, вважав учений, окреслював лише першочергові джерельні потреби. Реалізувати його можна без значних пошукових зусиль і фінансових витрат.

Реалізація такого амбітного проекту, як слушно наголошував його автор, не могла бути справою ентузіастів-одинаків. Саме в цьому проекті М. Грушевський вперше озвучив потребу заснування окремої Археографічної комісії у складі НТШ. Ця комісія, твердив він, повинна посідати певний сталий бюджет на свої проекти, щоб можна було планувати пошукову та видавничу роботу заздалегідь. Досить промовисто вчений окреслив цілі діяльності Археографічної комісії: «Єднати до праці археографічної сили місцеві і сторонні, ставити задачи археографічні для оброблення.., доглядати, щоб приготовані до друку праці відповідали вимаганням що до їх змісту, наукового виконання й поправности мови, уряджувати екскурсії археографічні для висліжування забутків археографічних для історії руської в краю й поза краєм і т. и.» [1, 153-154].

Про значущість цього проекту для самого М. Грушевського свідчить його тогочасна кореспонденція, в якій учений повідомляв адресатам про свої археографічні плани та їх погодження з боку керівництва НТШ. Так, у листі до М. Біляшівського (на той час начальника архівів колишнього Фінансового управління Царства Польського) він писав: «Наше місцеве «наукове товариство» прийняло мою пропозицію видавати збірку актів і пам'яток до історії Русі» [2, 24]. Подібною є й інформація в листі до І. Нечуя-Левицького: «В товаристві Шевченка пропонував розпочати видавництво джерел – радо то прийняли» [3, 45].

Проект М. Грушевського був оптимістично сприйнятий керівництвом Товариства і, як бачимо з наведених

вище листів, затверджений восени 1894 р. Про це також свідчить доповідь голови НТШ О. Барвінського на загальних зборах 21 січня 1895 р. Згадуючи про нові проекти, котрі розпочало реалізовувати Товариство, він відзначив, що «виділ в порозумінню з секціями постановив в тім році видавати «Жерела історичні», котрих програму зладив проф. М. Грушевський» [4, 2].

Отже, як бачимо, вже зі стислих повідомлень про діяльність НТШ, М. Грушевський, з притаманною йому енергією, взявся за реалізацію запропонованого ним проекту. Так, невдовзі вчений звернувся до М. Біляшівського з проханнями про інформацію щодо наявності в Архіві Коронного скарбу люстрацій Руського воєводства XVI ст. Консультації з ним і власний археографічний досвід підштовхнули М. Грушевського здійснити археографічні подорожі до Москви та Варшави. Так, у другій половині березня 1895 р. вчений опрацював фонди Московського архіву Міністерства юстиції, Московського Головного архіву Міністерства закордонних справ та Рукописного відділу Рум'янцевського музею. У травні того ж року він провадив короткотермінові архівні пошуки у Варшаві. Про обставини цих археографічних подорожей ми дізнаємося з листування вченого до М. Біляшівського [2, 23-37]. Їх результати були повідомлені М. Грушевським на засіданні Історично-філософічної секції 12 червня 1895 р. При цьому, він особливо докладно зупинився на знахідках у Московському Архіві внутрішніх справ та варшавському архіві Коронного скарбу [5, 1]. Змістовну інформацію про ці знахідки вчений дав до «Записок НТШ» [6, 1].

Поїздки до Москви та Варшави дозволили М. Грушевському відновити старі та нав'язати нові зв'язки в середовищі архівістів. Використовуючи ці контакти, вчений налагодив копіювання потрібних йому рукописів з подальшою їх публікацією у виданнях НТШ. Наприклад, з листів дослідника до М. Біляшівського ми дізнаємося, що саме варшавський колега М. Грушевського допомагав йому знайти фахового копіювальника та стежив за ретельністю зробленої роботи. Також через М. Біляшівського львівський професор просив перевірити нечітко скопійовані уривки джерел та їх звірку з оригіналом [2, 23-37].

Чимало місця археографічній проблематиці було відведено також у виступах ученого на засіданнях Історично-філософічної секції НТШ. Так, протокол від 16 листопада 1894 р. свідчить, що новообраний голова секції представив для обговорення реферат «Нововидані пам'ятки давнього руського письменства XII – XIII в.», в якому зупинився на аналізі «Слова о погибелі землі руської» та «Посланні митрополита Клима» [7, 7]. На лютневому зібранні 1895 р. М. Грушевський зреферував працю В. Коцовського «Історично-літературні замітки про «Слово о полку Ігоревім» [7, 9]. Протокол за 19 березня 1895 р. нотує, що директор секції повідомив про цінний рукопис, знайдений ним у Бібліотеці Оссолінських у Львові під назвою «Metrica samboriensis». Вчений відзначив, що він є самбірською римсько-католицькою метрикою XVI ст., яка дає багато матеріалу щодо відносин католицтва і православ'я [4, 5].

На засіданнях директор Історично-філософічної секції НТШ пропонував на обговорення також суто джерелознавчі теми. Так, протокол засідання від 24 жовтня 1895 р. доносить до нас інформацію, що М. Грушевський відчитав реферат про найдавніший литовсько-руський літопис [9, 1]. Джерелознавчій тематиці присвячено й виступ ученого на грудневому засіданні секції, де він представив на розсуд колег свої роздуми стосовно тексту «Галицько-Волинського літопису» [9, 1-2]. Цей реферат пізніше також був опублікований на сторінках основного видання Товариства. В ньому вчений пояснював та уточнював низку фрагментів, які, на його переконання, не зовсім слушно передані у тексті видання літопису [10, 1]. Суто джерелознавчий характер мала й замітка М. Грушевського, присвячена панегірику на честь великого князя литовського Вітовта, що містився у білорусько-литовських літописах [11].

Робота над збиранням документів для першого тому «Жерел до історії України-Руси» змусила М. Грушевського відрефлектувати деякі теоретичні проблеми едиційної археографії. Так, у листі до М. Біляшівського він зауважив: «Я маю методу видавати польські акти письмом оригіналу точно (підкреслення М. Грушевського. – О. В.). На мою думку, поправляти на сучасну правопись не є щасливо, бо в таких поправках, раз на сю стежку ступити, ніколи не можна поставити міцного критерія» [2, 33]. У листах до І. Франка, обговорюючи його плани видавання апокрифів, львівський професор відзначив: «В останній розмові забув я домовитися з Вами про метод видавання апокрифів. Я тут маю такий погляд, що або треба скорочення і титла лишати, або розкриваючи ставити все розкрите в клямри…» [3, 78].

Згідно цих теоретичних настанов, М. Грушевський підготував до друку перший том «Жерел до історії України-Руси». У вступі до видання вчений відзначив постійно зростаючу актуальність археографічних студій, у контексті модернізації теоретико-методологічних засад європейської історіографії другої половини XIX ст., пов'язаної з переорієнтацією предмета історичної науки з політично-династичної проблематики на широке коло соціально-економічних і культурологічних проблем. Особливо важливою, вважав М. Грушевський, така постановка питання була для української гуманістики [12, 38]. З огляду на таку ситуацію, М. Грушевський, покликаючись на свій проект, повідомив, що НТШ вирішило видавати археографічні матеріали до української історії в двох джерельних серіях. Перша – «Жерела до історії України-Руси» – буде містити головним чином актовий матеріал. Друга – «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» призначалася для літературних творів.

Окремо М. Грушевський зупинився на поясненні, обраних ним, археографічних підходів до видання джерел, котрі якісно відрізнялися від тих, що їх використовувала така солідна археографічна установа, як Київська Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, вихованцем якої певною мірою був і львівський професор. Він запропонував видавати документи цілісно, беручи джерела одного виду, незалежно від їх фондової приналежності. Передмова містила основні засади передачі тексту джерела. Головну з них найкраще відображають слова самого історика – «друкувати буква в букву, нічого не заміняючи, навіть блудів – без занотовання» [12, 43]. Перший том «Жерел» містив люстрації Руського воєводства 1565 – 1566 рр. М. Грушевський був переконаний, що вони містили надзвичайно інформативний матеріал стосовно соціально-економічного розвитку українських земель.

Археографічний рівень, виконаної М. Грушевським, роботи у першому томі «Жерел» був доволі прихильно зустрінутий науковою критикою. Не тільки українські, але й польські та російські оглядачі відзначали прогресивну археографічну методику видавця, який обстоював точне передавання змісту оригіналів. Наприклад, М.Довнар-Запольський вказував: «Що стосується вибору матеріалу, то з цього погляду можна бути цілковито задоволеним: книга містить в собі цілу серію документів першопланової важливості для історії економічного побуту Галичини в XVI ст.» [13, 146]. Особливий інтерес привертали передмови, що узагальнювали опублікований джерельний матеріал. У науковій літературі підносилась їхня самостійна наукова цінність,

відзначалися «сумлінність» і «вичерпність» опрацювання джерел [14; 15].

В перші роки перебування у Львові М. Грушевський дебютував і як археограф з історії українського козацтва. На сторінках «Записок НТШ» він оприлюднив статтю «Київський каштелян і козаки», в якій опублікував декрет сеймового суду 1570 р. у справі між київським каштеляном П. Сапєгою та вірменськими купцями, що був виявлений у фондах Московського архіву Міністерства юстиції [16]. Козакознавчій тематиці у цей час була також присвячена інша публікація дослідника про діяльність знаного організатора реєстрового козацтва Я. Оришевського [17].

Поряд із «Жерелами», протягом перших двох років перебування у Львові, М. Грушевський реалізував ще один солідний археографічний проект, що мав суто дидактичні цілі. Читаючи у Львівському університеті курс давньої історії України, вчений слушно вважав за необхідне дати студентам до рук, зібрані в одній книзі, базові джерела. З цією метою, на сторінках львівського двотижневика «Учитель» він протягом 1895 р. друкував працю під назвою «Виїмки з джерел до історії Руси». Пізніше ця праця побачила світ окремою книгою. Пояснюючи читачам необхідність комплексного видання підставових джерел до початків української історії, М. Грушевський у вступі до книги зауважив: «Виходив я з того переконання, що лише безпосередня знаємість з джерелами, на яких будуються виводи історичної літератури, дає знання ясне, міцне, виводить з-під неминучої без того залежності від суб'єктивізму тієї чи іншої історичної праці й дає можливість орієнтуватись в науці незалежно від ріжниць і перемін в поглядах, які заходять в історіографії» [18, 3].

Необхідність такого видання пояснювалася вченим також тим, що тривалий час українська історіографія не визнавалася як самостійна наукова дисципліна, отже не було таких джерельних збірок, які б висвітлювали минуле українського народу як певної цілісної спільноти. Наявні ж джерельні видання – передусім російські та польські – лише почасти виконували це завдання, адже були зосереджені на минулому власних етносів і нерідко інкорпорували українське минуле до своїх наративів [18, 3]. Цільовою аудиторією своєї збірки львівський професор називає не тільки студіюючу молодь, але й «усіх, хто збирається до глибшого й самостійнішого студіювання історії Руси». З огляду на непідготовленість читацької аудиторії, дослідник навів розлогі коментарі до поданих джерел, що було покликано ввести читача у контекст появи тексту та особливості його інформаційного навантаження.

Таким чином, вже у перші роки перебування М. Грушевського у Львові окреслилися його широкі археографічні інтереси та було вироблено головні засади археографічної праці. Львівський професор як спадкоємець традицій Київської археографічної комісії та вихованець джерелознавчої школи В. Антоновича, чудово усвідомлював потребу розбудови документальних засад української історичної науки та мав необхідні фахові знання для реалізації своїх творчих планів. Використовуючи переваги конституційного устрою Австро-Угорщини, що уможливлював вільний розвиток української науки рідною мовою, вчений одразу по приїзді до Львова запропонував план широкомасштабних археографічних пошуків, наслідком котрих повинно було стати забезпечення документальним матеріалом ключових періодів української історії. Далекосяжним результатом цієї діяльності планувалося утворити необхідний джерельний компендіум для реконструкції синтезу українського минулого та подолання хронічного відставання вітчизняної гуманітарної науки. Очоливши Історично-філософічну секцію НТШ, а згодом і все Товариство, учений з дивовижною енергією, за гострого дефіциту необхідних коштів, взявся за реалізацію свого амбітного задуму, власним прикладом надихаючи галицьких колег. Вже перші підсумки цієї праці довели слушність його погляду на першочергову важливість джерелознавчих студій та підготували успіхи археографічної діяльності Товариства наприкінці XIX – на початку XX ст.

1. *Грушевський М. Про виданє джерел до історії українсько-руської. Записка до хв. виділу Наукового Товариства ім. Шевченка // Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст. Плани, проекти, програми видань. – Вип. 1. – К., 1993.*
2. *Листування Михайла Грушевського. – Т. 2 / Ред. Л. Винар – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001.*
3. *Листування Михайла Грушевського. – Т. 1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997.*
4. *З товариства // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VI.*
5. *З товариства // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VII.*
6. *Грушевський М. Архив скарбу коронного в Варшаві. – Замітка археографічна // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VI.*
7. *Центральний державний історичний архів України у м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 42.*
8. *Грушевський М. Опись подільських замків 1491 р. // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VII.*
9. *З товариства // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. IX.*
10. *Грушевський М. Примітки до тексту Галицько-волинської літописи // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VIII.*
11. *Грушевський М. Похвала в. кн. Витовту. Кілька уваг про склад Найдавнішої русько-литовської літописі // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VIII.*
12. *Грушевський М. Передмова до тому 1-го «Жерел до історії України-Руси» // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т. 5. – Львів, 2003.*
13. *Довнар-Запольский М. К истории экономического быта Галиции в XVI веке (Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т.1) // ЖМНП. – 1895. – Ч. CCCXV.*
14. *Щербина В. Жерела до історії України-Руси. Під ред. М.Грушевського. Т. 1 // Киевская старина. – 1896. – Т. XLIV.*
15. *Chamiec Ks. Źródła do historyi Ukrainy-Rusi, wydawane przez Komissyę archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. I. Lustracye królewszczyzn na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565 – 1566. Lwów, 1895 // Biblioteka Warszawska. – 1897. – T. 2.*
16. *Грушевський М. Київський каштелян і козаки // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VI.*
17. *Грушевський М. Надання Оришевському Копистерна та Гайсина // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VIII.*
18. *Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси до половини XI віку // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т. 6. – Львів, 2004.*

***Vladyga* O.V. Mikhajlo Hrushevsky's archeographic activity in the 1894th – 1895th years.** Mikhajlo Hrushevsky's archeographic activity during the 1894th – 1895th years has been analyzed in the article. The main directions of the scientist's researching and organizational work have been revealed. The conclusion about its impact on the modernization of the Ukrainian historical science has been made.

***Key words:* Mykhailo Hrushevsky, archeography, «**Sources on the History of Ukraine-Rus»**.**

М. С. Ковальська

«ЖИТТЯ УЇЛЬЯМА ЮАРТА ГЛАДСТОНА» ДЖОНА МОРЛІ ЯК «ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ»

У статті вивчено роботу Дж. Морлі «Життя Уїльяма Юарта Гладстона» як «дослідження сучасної біографії». Досліджуються риси, притаманні цьому твору як зразку жанру, та його особливі відмінності.

***Ключові слова**: сучасна біографія, Велика Британія, ліберальна партія*

Відомий журналіст, політик, визнаний ліберальний мислитель Дж. Морлі (1838 – 1923) був автором ряду біографій, які прославили його ім'я як історика. Сьогодні, у зв'язку з відродженням вивчення його творчості і політичної діяльності та посиленням у нашій країні інтереса до західноєвропейського лібералізма, стає актуальним дослідження найкрупнішої праці Дж. Морлі – біографії «Життя Уїльяма Юарта Гладстона». Тема даної роботи актуальна перш за все у зв'язку з європейським орієнтиром сучасної української зовнішньої політики, оскільки для повноцінного входження України у систему західної політичної культури, що встановлювалася на протязі століть, необхідне знання шляху, яким розвивалася ця культура, і ліберальної спадщини найбільш видатних її діячів, таких як Дж. Морлі та У. Гладстон. Актуальність теми визначає мету цієї статті – на основі використаних джерел і літератури вивчити особливості «Життя Уїльяма Юарта Гладстона» Дж. Морлі як «дослідження сучасної біографії». Для досягнення мети поставлені наступні завдання: розглянути становлення жанру «дослідження сучасної біографії», охарактеризувати загальне положення біографічного дослідження життя У. Гладстона наприкінці XIX – на початку XX ст., вивчити обставини створення праці Дж. Морлі, а також дослідити його роботу з погляду суб'єктивності і науковості. Серед вивчених джерел слід назвати роботи самого Дж. Морлі, його сучасників і більш ранніх біографів У. Гладстона. На сьогоднішній момент відсутня окрема комплексна робота, в якій би вивчалася історична спадщина Дж. Морли як «сучасного біографіста», хоча тему частково висвітлювали Д. Хеймер, М. Партрідж, Дж. Хеммонд, В. Штеблер.

У другій половині XIX ст. «сучасна» біографістіка була одним з найпопулярніших та затребуваних жанрів історичних творів. Визначення жанру «досліджень сучасної біографії» (studies in contemporary biography) дано у відомій однойменній роботі того часу (1903 р.) британського юриста, історика і ліберала Дж. Брайса: монографії або напівпубліцистичні есе, присвячені «видатним людям, чиї імена все ще легко впізнаються, але особи яких почали покидати розум сучасного покоління» [1, 7]. Мотиви, за якими автор починав роботу над біографіями сучасників, так само добре сформульовані в Дж. Брайса. І причиною, і основою початку літературної діяльності слугувало особисте знайомство з об'єктом дослідження. «Будучи щасливий насолоджуватися їх дружбою, я відчував, що мій борг – зробити все, що в силах друга, для того, щоб представити достовірний запис їх неперевершеної досконалості, який допоможе зберегти їх пам'ять яскравою і свіжою» [1, 7], – писав він. Таким чином, незважаючи на те, що найбільш відомі з подібних робіт містили елементи наукового дослідження і були зразками раннього етапу історіографії, вони можуть вважатися також джерелами.

У першій третині XX ст. біографічні дослідження стали тісно пов'язані із психологією та історією. З'явилася нова особливість, що відрізнялася від старої форми написання, – біографічний портрет, замість простого оповідання з елементами наукового підходу повинен був обов'язково містити певні наукові системи або теорії [2, 113]. Наприклад, з 1910-х рр. на біографістику величезний вплив став робити психоаналіз, що розроблявся З. Фрейдом. Дофрейдістська біографія все ще була науковим дослідженням перехідного від романтизму типу. Успадкованою від романтизму XVIII – початку XIX ст. рисою було акцентування на проблемі взаємодії історичної особистості та суспільства. Проблема особистості в історії стала однією із самостійних проблем філософії історії з середини XVIII ст. [3, 5]. У наступному столітті акцент з особистості змістився у бік її історичного оточення [3, 20]. Серед британських авторів прикладом цього може послужити робота «Дослідження біографії» У. Спенсера. Незважаючи на те, що його метою було «прослідити походження великих змін, які сталися... у політиці і [суспільній] думці» [4, 7], він був глибоко «переконаний... у тій ролі, яку певні люди зіграли в політичній драмі» [4, 7]. Оскільки вивчення ролі особистості істориками-романтиками поглибилося, ставши дослідженням також історичного середовища, сталися принципові зміни і в біографістиці: вона стала вписувати особистість в її епоху, що позитивно відобразилося на науковій цінності праць. Романтичні мотиви в історії розвитку біографістіки – мало вивчена сфера в історичній науці. Історіографічні пропуски заповнюють дослідження лектора з історії романтизма в Манчестерському університеті А. Роза та А. Бредлі, професора Ланкастерського університету, фахівця із сучасної літератури і культури. Вони розглядають біографістіку, що сформувалася під впливом романтизму, не як наукове історичне дослідження, а швидше як написання історії в літературній формі [5, 173].

Використання художніх прийомів, літературність стилю, як правило, піднесений тон, багатство порівнянь і цитування відомих мислителів давали самим сучасникам підстави вважати авторів біографічних праць не лише істориками, але й письменниками (literary men, men of letters). Роботи публікувалися видавництвами в найбільших містах Британської імперії – Лондоні, Бомбеї, Сіднеї та інших, величезна кількість виходила в Нью-Йорку. Відомі британські «дослідження сучасної біографії» – «Герберт Генрі Асквіт» Г. Спенсера, «Дізраелі» І. Берінга, графа Кромера, «Граф Роузбері» і «Містер Чемберлен, його життя і публічна кар'єра» С. Джейєса, та ін. Сам прем'єр-міністр Великобританії У. Гладстон (1809 – 1898) займався написанням біографій, а його «блискучий опис Маколея залишається однією з кращих робіт про цього історика» [6, 34].

Персона видатного прем'єр-міністра стала популярною серед публіцистів та істориків ще за часів його життя. У 1880 р. автором критичних біографічних есе Дж. Смітом було видано «Життя високоповажного Уїльяма Юарта Гладстона» [7], через сім років – «Містер Гладстон: дослідження» [8] Л. Дженнінгса. Біографія Дж. Каррі, написана в 1891 р., базувалася на роботі Дж. Сміта, як на «найповнішій і важливішій оцінці життя містера Гладстона, написаній до 1883 р.» [9, 5]. 1895 р. приніс «Гладстона» Е. Хаббарда [10]. У 1898 р., коли У. Гладстон помер і Дж. Морлі приступив до написання його біографії, вийшло п'ять робіт: Дж. Рітчи, твір якого нагадував швидше розгорнутий скетч, аніж історичний твір [11], Д. Уїльямсона [12], Е. Гамільтона (судячи з посилань на історичні праці Дж. Морлі, він був його уважним читачем) [13, 59,79,126], ірландського історика Дж. Мак-Карті [14] і Т. Хендфорда [15].

Праця, яка з моменту її публікації і до сьогодні вважається кращою будь-коли написаною біографією

У. Гладстона, належить саме Дж. Морлі. З прем'єр-міністром його зв'язували довгі роки особистої дружби, пошани і спільної роботи: у кабінеті У. Гладстона Дж. Морлі обіймав посаду міністра у справах Ірландії і займався розробкою проекту білля про самоврядність цієї країни. Коли У. Гладстон раптово помер 1898 р., виникло питання про створення роботи, яка містила б повне дослідження його життя від початку і до кінця. «Хто напише біографію містера Гладстона, коли прийде час зайнятися цим колосальним завданням? У зв'язку з цією роботою часто згадується ім'я містера Дж. Морлі» [16, 146], – писав відомий публіцист і ліберал Г. Люсі. Чутки виявилися вірними. Родичі У. Гладстона звернулися до Дж. Морлі, з проханням написати біографію і надали йому дозвіл користуватися його особистими паперами за умов, що Дж. Морлі, по-перше, не стане вдаватися у деталі релігійних поглядів У. Гладстона, а по-друге, якомога менше писатиме про його сім'ю (в результаті в книзі навіть не були вказані дати народження дочок) [17, 5]. «Мені запропонували спробувати написати біографію Гладстона, історію його особистості та кар'єри» [18, 90], – згадував Дж. Морлі. Довіра, яку надавав йому У. Гладстон під час одного з найбільш критичних епізодів його життя – парламентської боротьби за білль про самоврядність, – накладала на нього моральні зобов'язання, через які він не міг відхилити пропозицію, не виявивши «невдячності і боягузтва» [18, 91].

Видавці вимагали почати публікувати текст частинами, але погодилися на публікацію цілої книги, запланованої на жовтень 1903 р. (всі терміни були виконані). Складнощі написання біографії зайняли чотири роки наполегливої роботи. Були присутні характерні особливості «дослідження сучасної біографії» – погляд на описуване як на давнє минуле, що має відношення до самого автора: «Голос, який я так добре пам'ятаю, його жести, манера поводитися, миттєве блискання його соколиних очей, супроводжували і підтримували мене впродовж всього» [18, 92]. У передмові до першого тому Дж. Морлі писав, що його робота заснована на різних паперах, що залишилися від У. Гладстона (у кількості «від двох до трьох тисяч»), – листуванні, парламентських дебатах, різних державних документах, доступ до яких він дістав завдяки особистому дозволу Едуарда VII, щоденниках.

Робота Дж. Морлі була розділена ним на три томи, що містять 10 книг. За обсягом були майже рівнозначні: 661, 666, 648 сторінок, хронологічно томи розбиті на 1809 – 1859, 1859 – 1880, 1880 – 1898 рр. відповідно. Кожна з десяти книг описувала твердо встановлений хронологічний період, який дорівнював в середньому п'ятисеми рокам. У розділах подається зібраний і проаналізований матеріал із вказівками дат і періодів: «Початок роботи нового парламенту (1880)» [19, 1], «Поразка міністрів (травень – червень 1885)» [20, 188], «Франко-пруська війна (1870)» [21, 316]. Якщо судити за структурою його «Уїльяма Юарта Гладстона», хронологічний підхід все ж превалював у Дж. Морлі й це можна вважати однією з особливостей. Наприклад, Дж. Каррі в 1891 р. зосередився на аналітичному аспекті роботи, і тому матеріал подавав не хронологічно, а проблемно (очевидно, слідуючи за Дж. Смітом), тоді як в біографії, написаній Дж. Морлі, були дотримані обидва ці підходи.

На відміну від Е. Гамільтона, що доводив «природний консерватизм» [13, 58] (natural Conservatism) У. Гладстона, Дж. Морлі постійно підкреслював його приналежність до ліберальної партії, тож відповідні переконання і риси вдачі прем'єр-міністра, від чого йому рекомендувала стримуватися сама королева Вікторія [19, 7]. Коли Дж. Морлі збирався приступити до написання біографії, йому доводилося вислуховувати величезну кількість порад не лише від членів королівської сім'ї, але і від багаточисельних знайомих і друзів, наприклад, від ліберала У. Харкурта: «Не торкайтеся церковної сторони Гладстона, тому що ви не маєте до неї симпатії. Не пишіть про його фінанси, тому що ви нічого про це не знаєте. Уникайте згадувати про його гомрульну кампанію, тому що ви знаєте надто багато. Виконавши ці умови, ви створите цікавий, цінний вклад в біографістіку» [16, 485-486].

Якби Дж. Морлі слідував переконанням У. Харкурта (можливо, жартівливим), йому довелося б залишити сторінки своєї біографії порожніми. Однак «церковна сторона» У. Гладстона дійсно була найделікатнішою проблемою. «Впродовж двох століть, [які минули] відтоді, як відбувалася історична боротьба англікан і пуритан, наш острів не породжував правителя, в якому релігійний мотив переважав би в подібній мірі» [21, 2], – на самому початку своєї роботи відзначав Дж. Морлі. Багато обставин, подій життєвого шляху У. Гладстона і Дж. Морлі були схожі за своєю суттю, але діаметрально різні за їх результатами й більшою мірою, ніж до політики, це має відношення до релігії. Батьки виховували синів суворо, на власному прикладі прищеплюючи їм релігійну мораль. Проте, на відміну від У. Гладстона, мати якого була глибоко віруючою людиною і передала це синові, Дж. Морлі повстав проти батьківського тиску. Вони обидва закінчили Оксфордський університет, де У. Гладстон зміцнився в своїх релігійних переконаннях [21, 56-59], а Дж. Морлі, навпаки, втратив їх. Він, який завжди відкидав церкву як державний інститут, повинен був описати світосприймання людини, яка вважала, що світ потребує перш за все найбільш ефективного вчення християнській доктрині [22, 22]. Це протиріччя, яке могло стати серйозною перешкодою при написанні біографії, Дж. Морлі вирішив тим, що перевів релігійність У. Гладстона в етичну сферу, описуючи її як частину його особистих моральних переконань, і поставився з великою повагою до описуваного предмету. Толерантність Дж. Морлі як автора доводила думка відомого канадського проповідника першої чверті XX ст. Т. Девіса, який назвав його працю «однією з височайших релігійних біографій за минуле століття» [23, 196-197].

Описуючи політичні події, зокрема й особу У. Гладстона, Дж. Морлі не міг уникнути суб'єктивності в своїй роботі. Вона виявлялася головним чином стилістично, у великій кількості хвалебних порівнянь, метафор. Дочка У. Гладстона, М. Дрю, особливо відзначала розділ «Характеристика», називаючи його «шедевром... великої біографії» [24, 11]. У своїй роботі «Ектон, Гладстон та інші», згадуючи смерть батька, вона приводила художньо сильний опис Дж. Морлі того, як «скорботні нації оточили його смертне ложе» [24, 30-31] – Франція, Америка, Росія та інші. Проте, незважаючи на свою участь в багатьох політичних підприємствах У. Гладстона, Дж. Морлі мало писав про самого себе, вважаючи за краще відображувати свої відносини з прем'єр-міністром за допомогою цитат зі свого щоденника, наприклад, за грудень 1887 р. [21, 388]. Він наводить також значні за обсягом цитування зі щоденників У. Гладстона, які могли дорівнювати декільком сторінкам [21, 385-386].

Коли робота була опублікована, вона удостоїлася похвал не лише звичайних читачів, але і критиків. У Російській імперії біографію також зустріли доброзичливо. У «Російській думці» 1904 р. опубліковано рецензію під назвою «Нова біографія Гладстона», в якій була високо оцінена робота Дж. Морлі як історика і стверджувалося, що «Три томи твору Морлея дають нам можливість прослідити крок за кроком еволюцію державного

діяча» [25, 36], причому біографія «читається із захоплюючим інтересом» [25, 41], тому що «Морлей дає багато цікавих фактів» [25, 44]. Хоча були і негативні відгуки. Г. Люси навіть виразив сумнів в авторстві Дж. Морлі: «Дуже велика ця справа, щоб її можна було виконати без сторонньої допомоги. Для того, щоб належним чином впоратися з цим завданням, були б потрібні об'єднані зусилля цілого синдикату професійних авторів» [16, 147], його думка не збігалася з подальшою критикою праці і лише відображала уявлення сучасника про кількість виконаної Дж. Морлі роботи. Біографія Дж. Морлі також не виправдала очікувань тих, хто бажав знайти в ній викриття політичних таємниць У. Гладстона [26, 1,32-34,37-38,60]. У сучасній історіографії робота Дж. Морлі вважається «найбільш цінною ранньою біографією У. Гладстона, хоч і не першою» [17, 5].

Таким чином, можна стверджувати, що біографічні роботи молодших сучасників про старших як «дослідження сучасної біографії» були зразками повноцінної ранньої історіографії. Дж. Морлі виконав величезну працю з підготовки й аналізу зібраного матеріалу. «Життя Уїльяма Юарта Гладстона», написане Дж. Морлі під тиском оточення, завдяки талантам і охайності її автора стало одним із кращих в своєму жанрі, незважаючи на вимушені обмеження. У ньому спостерігалися елементи наукового підходу до написання роботи, а головними достоїнствами слід назвати всеосяжний, впорядкований виклад у всіх аспектах, обґрунтовану аргументацію, ретельність роботи з джерелами і прагнення до історичної достовірності.

1. *Bryce J. Studies in contemporary biography. – London, 1903.*
2. *Jones H. M. Methods in contemporary biography // The English Journal. – 1932. – Vol. 21. – № 21.*
3. *Гринин Л. Е. Личность в истории: эволюция взглядов // История и современность. – 2010. – Вып. 2.*
4. *Spencer W. Studies in biography. – New York, 1907.*
5. *Rawes A., Bradley A. Romantic Biography. – Farnham, 2003.*
6. *Aaron D. Studies in biography. – Cambridge, 1978.*
7. *Smith G.B. The life of the right honourable William Ewart Gladstone. – New York, 1880.*
8. *Jennings L.J. Mr. Gladstone: A study. – Edinburgh; London, 1887.*
9. *Curry J. William Ewart Gladstone. – Richmond, 1891.*
10. *Hubbard E. Wm. E. Gladstone. – New York; London, 1895.*
11. *Ritchie J.E. The real Gladstone. An anecdotal biography. – London, 1898.*
12. *Williamson D. Gladstone, the man: A non-political biography. – London, 1898.*
13. *Hamilton E. Mr. Gladstone: A Monograph. – New York, 1898.*
14. *McCarthy J. The Story of Gladstone's life. – London, 1898.*
15. *Handford Th. William Ewart Gladstone: Life and public services. – Chicago, 1898.*
16. *Lucy H. Later peeps at Parliament, taken from behind the speaker's chair. – London, 1905.*
17. *Partridge M. Gladstone. – London, 2003.*
18. *Morley J. Recollections. – Vol. 2. – Toronto, 1917.*
19. *Morley J. The life of William Ewart Gladstone. – Vol. 3: 1880 – 1898. – London, 1903.*
20. *Morley J. The life of William Ewart Gladstone. – Vol. 2: 1859 – 1880. – London, 1903.*
21. *Morley J. The life of William Ewart Gladstone. – Vol. 1: 1809 – 1859. – London, 1903.*
22. *Hammond J.L., Foot M.R. Gladstone and Liberalism. – London, 1952.*
23. *Davies T. Morley: "Life of Gladstone". The Creative Power of the Christian Faith // Davies T. Spiritual voices in modern literature. – New York, 1919.*
24. *Drew M. Acton, Gladstone and others. – London, 1924.*
25. *Фортунатов С.Ф. Новая биография Гладстона // Русская мысль. – Москва. – 1904. – Июнь.*
26. *Bigelow J. Lest we forget. Gladstone, Morley and the Confederate loan of 1863: a rectification. – New York, 1905.*

Kovalska M.S. «The life of William Ewart Gladstone» by John Morley as the «study in the contemporary biography». In this article John Morley's "The life of William Ewart Gladstone" is examined as the study in the contemporary biography. The distinctive features of the work as the example of the genre and its' peculiarities are studied.

Key words: contemporary biography, Great Britain, the Liberal party.

В. П. Лук'яненко

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ XIX – XX ст.

У статті проаналізовано аграрну проблему кінця XIX – початку XX ст. очима наукової інтелігенції. Розкриваються наукові підходи у вирішенні аграрної проблеми в дослідженнях дореволюційних учених, які у своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі. Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу й тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення й застосування.

Ключові слова: *аграрна реформа, малоземелля, дореволюційні вчені, селянство, аграрний сектор, аграрна проблема.*

Економічні відносини – найважливіша сфера життєдіяльності суспільства. Їхній характер може сприяти або, навпаки, перешкоджати поступальному розвитку. Вивчення теорії і практики економічних відносин є одним із завдань історичної науки. Актуальність цього питання стає очевидною в нинішніх умовах, коли в економіці України, зокрема її агропромисловому комплексі розгортається складний процес перетворення виробничих відносин. Від наслідків реформ в аграрній сфері значною мірою залежить перетворення України на демократичну, правову державу. В умовах здійснення сучасної аграрної реформи, за визначення шляхів і методів зміни форм власності та господарювання, переходу до ринкових відносин в агропромисловому комплексі, відродження інститутів самоврядування в українському селі необхідно враховувати як негативний, так і позитивний досвід аграрних перетворень, що відбувалися в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Без об'єктивного аналізу цих процесів важко налагодити цивілізовані економічні відносини.

Однією з таких проблем, яка дотепер зумовлює неоднозначні оцінки істориків та економістів є економічні та соціальні наслідки аграрних реформ в Україні. Останнього періоду її перебування у складі Російської імперії. Обрана для дослідження проблема має історіографію, що сягає вже дорадянської доби. Зокрема Т. Осадчий у своїх дослідженнях дав аналіз наукових підходів щодо вирішення аграрної проблеми окремих губерній в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. дореволюційними дослідниками [1]. Протягом 1960 – середини 80-х рр. радянськими науковцями М. Лещенко та Л. Сенчаковою опублікований ряд солідних монографій з проблеми [2]. На сучасному етапі з'явилися праці В. Коновалова, А. Павка, О. Реєнта [3], які провели ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку XX ст. Історіографічний огляд цієї проблеми дає підстави твердити, що вчені розглядали лише окремі аспекти теми. Спеціальної комплексної наукової роботи з цієї проблематики досі не існує. Мета цієї розвідки полягає в систематизованому аналізі наукових підходів до вирішення аграрної проблеми в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. дореволюційними вченими.

На думку багатьох дореволюційних авторів, вирішення аграрної кризи полягало не в розширенні селянського землеволодіння, а в сукупності заходів економічного і культурного порядку, що мали допомогти

населенню реформувати своє господарство в напрямку, відповідному тогочасним умовам і насамперед – тодішній щільності населення. О. Кауфман стверджував: «Не земля, а культура – от у чому рішення аграрного питання». Він рішуче не поділяв поширеної віри в рятівну силу «землі» і «багатоземелля». О. Кауфман виступав діяльним прихильником розширення селянського землеволодіння, при цьому залишаючи осторонь випадки абсолютного малоземелля, головним чином тому, що культурне і економічне піднесення вимагали більш-менш тривалого часу і збільшення землеволодіння [4, 88].

Погляди О. Кауфмана з переселенського питання складалися, головним чином, як підсумок безпосередніх спостережень, а водночас і досліджень, що робилися в ході численних службових поїздок. У друкованих звітах за їх наслідками наведено чимало даних і більш загального значення. Важливе значення для розуміння економічної концепції Олександра Аркадійовича мають статті «До питання про причини та ймовірну майбутність російських переселень», «Переселення і його роль в аграрній програмі», а особливо книга «Переселення і колонізація».

В цілому О. Кауфман може бути охарактеризований як представник скептичного погляду на переселення. Він вносить стримуючі виправлення в існуючі уявлення про блискучі господарські результати, що досягаються переселенцями. Наполягав він і на необхідності відповідної «оцінки» тих, на перший погляд, досить сприятливих цифр, у яких відбивалися ці результати. Він із сумнівом ставився до погляду на переселенців як носіїв культурного прогресу, доводячи, що та сама господарська некультурність, яка, зрештою, є основною причиною переселення, є також й основною перешкодою до досягнення переселенцями сприятливих результатів. Водночас він не погоджувався з досить розповсюдженим в урядових сферах і в суспільстві уявленням про майже безмежні колонізаційні можливості Сибіру, наполягаючи на тому, що абсолютний достаток просторів аж ніяк не виключає обмеженості запасів земель, які за своїми природними властивостями відповідали реальним потребам переселенського руху. Поставлене через це у досить тісні рамки переселення не може грати скільки-небудь істотної ролі в розв'язанні аграрного питання. Не могло воно відігравати такої ролі і через інші міркування. Корінь аграрного питання, а разом з тим і основна причина переселення полягали не в абсолютному дефіциті землі, а у «відносному малоземеллі». Останній термін до наукового обігу був запроваджений О. Кауфманом. Іншими словами, відносне перенаселення є симптомом кризи екстенсивних систем землеробського господарства і може зникнути лише з подоланням цієї кризи. Викликане більш значним виселенням розрідження населення тільки відтягує вирішення цієї кризи і в цьому сенсі є скоріше шкідливим, ніж корисним [5, 19].

О. Кауфман наголошував, що земства тих районів, звідки йдуть переселенці, не поінформовані про умови районів, що колонізуються, і фактично не можуть вести там справи. Земства тих місцевостей, куди йшли переселенці, будучи представниками інтересів місцевого населення, не схилялися до сприяння переселенню, а протидіяли йому [6, 25]. На початку XX ст. науковці визнавали, що без реформи політичного ладу став неможливим поступальний розвиток України у всіх галузях народного життя. Коли йшлося про усунення економічної незабезпеченості селянства, то вирішення цього питання зводилося, як правило, до надання селянам майже необмеженого земельного простору, посилаючись на споконвічне прагнення селян до землі, безмежного бажання землі.

Окремі особи робили пропозиції поділити всю територію між родинами, які можуть її обробляти власною працею, не вдаючися ні до найманої праці, ні до здачі в оренду. Інакше кажучи, поділити всю землю майже винятково між селянством, тому що серед інших шарів суспільства поки не існувало значного контингенту осіб готових перейти в клас хліборобів-працівників. Цей проект поєднувався із планом особливого поземельного податку настільки високої норми, щоб він поглинав усю земельну ренту. При цьому економічно вигідно було займатися сільським господарством на таких землях тільки тим особам, які самі її обробляли своєю особистою працею. Представники, що захищали цей проект, прагнули порвати зв'язок з економічним режимом, заснованим на приватній власності, системі приватних підприємств і суперництві. Однак, поряд з ними виступали представники іншого напрямку, які, залишаючись на ґрунті існуючого економічного ладу, пропонували не викорінювати остаточно поміщицькі господарства, а залишити їх у вигляді невеликих наділів серед суцільного селянського землеробства, але таким чином, щоб розмір таких володінь не перевищував 50 – 100 дес. [7, 177].

Найслабший бік аналогічних проектів вбачається в тому, що їх автори зовсім не враховували наслідки вторгнення законодавців у сферу економічних відносин з різними основами економічного побуту. Не аналізувалися й результати здійснення цього проекту як для самого землеробства, так і для інших галузей народного господарства, яке все таки продовжувало існувати на колишніх основах, тобто приватній власності й конкуренції. В. Левитський вважав, що сама ідея, покладена в основу цього рішення не могла бути прийнятна, оскільки перебувала в різкому протиріччі з основними тенденціями розвитку тогочасного народного господарства. Професор наводив ряд доводів до свого висновку. Насамперед для того, щоб передати всю територію селянському класу, вказував він, довелося б принести в жертву інтерес цілого великого класу поміщиків, так чи інакше тісно пов'язаних із землею, із сільським господарством як джерелом свого існування. При цьому довелося б змінити рід занять, порвати з культурними інтересами й земською діяльністю майже єдиному освіченому елементу села. Така програма погано гармоніювала б із завданнями визвольного руху, із проголошенням свободи діяльності, занять, професій тощо.

Частина дореволюційних авторів, зокрема П. Маслов, М. Огановський, О. Чаянов вбачали розв'язання аграрного питання в соціалізації землі. Вони виходили з того, що кожна людина має право на життя, але вона може жити тільки в тому випадку, якщо матиме засоби до існування, які створюються працею. Отже, щоб жити, людина повинна працювати. Визнання права на життя означало визнання і права людини на працю – переконували науковці. Проте, щоб працювати, необхідно мати предмет праці. Основним її предметом, на думку тогочасних учених, є земля, без якої немислима ні праця, ні життя. Отже, визнання за людиною права на працю неминуче передбачає визнання за нею і права на працю на землі або трудове право на землю [8, 29]. Таким чином, названі науковці пов'язували право людини на життя з трудовим правом на землю.

Суть трудового права на землю означає, скажімо, на думку І. Кондратьєва, що ніхто не може бути власником землі. Інакше кажучи, ніхто не має виняткового права розпоряджатися землею як йому заманеться: продавати її, заставляти, здавати в оренду й взагалі робити предметом торгу й нетрудових доходів. Власність, на його погляд, заважає розумному користуванню землею. На землю має право всякий, хто бажає на ній трудитися. І поки він або його родина працюють на землі, він уже не має права нею користуватися. На думку І. Кондратьє-

ва, трудове право на землю необхідно включити до основних прав людини й громадянина. Вся земля – державна, приватновласницька та вся інша – мала бути визнана загальнонародним надбанням і надійти в трудове користування народу [9, 49]. Власність на землю при цьому мала бути знищена. За власність чіпко трималися головним чином ті, у кого землі багато; ті, хто здавав землю в оренду, хто торгував нею; ті, хто завдяки власності на землю одержував ренту, забирав частину доходів у селян і в такий спосіб порушував їхнє право власності, але про це захисники власності мовчали.

Для трудового народу збереження власності на землю, вказував І. Кондратьєв, означало нове ярмо нових поміщиків, які незабаром з'являться. Для народу важлива не власність на землю, а доступ до неї, щоб йому не заважали працювати постійно й продуктивно. Йому важливо також, щоб земля не накопичувалась у руках нових багатіїв. За приватної власності земля досить легко вислизала з рук найбідніших землевласників і зосереджувалася в руках багатіїв, які наживали на землі нетрудові прибутки [9, 49].

В. Левитський зазначав, що для уникнення повторення помилок селянської реформи 1861 р., необхідними супутниками наступної земельної реформи повинні були стати: широкий розвиток народної освіти, всесвітня організація агрокультурної допомоги населенню засобами держави і земств, широке впровадження меліоративного кредиту, здійснення політичних свобод, з усуненням всіх недоліків адміністративного і правового устрою взагалі і тих його сторін, котрі безпосередньо торкалися селянства [10, 223].

Отже, суть аграрного питання – економічного аспекту комплексної аграрно-селянської проблеми – дореволюційними науковцями зводилася до того, що основним гальмом у розвитку аграрної галузі були пережитки феодалізму у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим фактом, що на той час у розвинутих країнах світу землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість гідно жити і земельне питання не стояло так гостро, як в Україні чи Росії.

Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних науковців, можна було лише низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів і т.д.) разом з розвитком інших галузей економіки, в першу чергу – промисловості.

Значне місце у спадщині М. Грушевського також відведено вирішенню аграрного питання України на початку XX ст. Його концепція ґрунтувалася на зв'язку аграрної проблеми з суспільно-політичним прогресом. Останній полягав у чергуванні двох протилежних інстинктів – колективістського (солідарності) та індивідуалістського [4, 96]. Велику увагу він приділяв ідеалам українського народу: свободі, рівності й автономії як необхідним компонентам у вирішенні аграрної проблеми, звертав увагу на таку могутню силу, якою виступає національне почуття [4, 96].

Як засвідчує дореволюційна література, в цілому процес інтенсифікації лише починався (переважно в поміщицьких маєтках та господарствах заможних селян) і, порівнянно з сільським господарством головних європейських держав, відповідна галузь української економіки мала все ще екстенсивний характер. На думку дореволюційних авторів, екстенсивні форми землеробства, поширені у більшості селянських господарств України, були головною причиною гальмування розвитку сільськогосподарського виробництва. Після реформ 1860 – 70-х рр., з розвитком товарно-грошових відносин в економіці імперії середньовічні форми обробітку землі стали, по суті, рудиментами в аграрному виробництві, але процес їх відмирання відбувався надто повільно. Продукти землеробства, які отримувалися за умови екстенсивного господарства, на початку минулого століття вже ледве задовольняли потреби селян.

Отже, дослідження показало, що суть аграрного питання дореволюційними науковцями зводилася до подолання гальмівного впливу феодальних пережитків у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим, що на той період у розвинених країнах землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість пристойно жити і земельне питання не стояло так гостро, як в Україні чи Росії. Усвідомлюючи важливість аграрного питання, наукова інтелігенція досить багато уваги приділяла шляхам його вирішення, але однозначної думки щодо подолання кризи не існувало. Науковці різних суспільно-політичних орієнтацій вказували різні шляхи вирішення аграрного питання: подолання проблеми селянського малоземелля, перехід до інтесивного сільського господарства, знищення залишків кріпацтва. Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних учених, можна було низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів тощо) разом з розвитком інших галузей економіки, в першу чергу – промисловості.

Таким чином, праці дореволюційних дослідників аграрної проблеми містять багатий фактичний матеріал, цікаві спостереження і ґрунтовні висновки. У залежності від суспільно-політичної орієнтації науковці пропонували неоднакові шляхи подолання аграрної проблеми: від ліберально-просвітницьких до радикально-революційних.

1. *Осадчий Т.И. Земли и землевладельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. – К., 1899.*
2. *Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90-ті рр. XIX ст.). – К., 1970; Його ж. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. – К., 1977; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. – М., 1989.*
3. *Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в начале XX в.): Аналитический обзор. – М., 2000; Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у XX ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) // Проблеми освіти: Наук. зб. – К., 1995; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003.*
4. *Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905 – 1906. – К., 1907.*
5. *Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.*
6. *Кауфман А.А. Познай самого себя // Сборник статей. – М., 1915.*
7. *Туган-Барановский М. Земельная реформа. – СПб., 1905.*
8. *Огановский Н. Освобождение земли. Чего надо добиваться крестьянам. – СПб., 1906.*
9. *Кондратьев И.Д. Аграрный вопрос о земле и земельных*

порядках. – М., 1917.
10. Левитский В. Аграрный вопрос в Росии // Брейер Л. Брун М., Воробьев Н. и др. Аграрный вопрос. – Т. 2. – М., 1907.

Luk'ianenko W.P. The scientific approaches in the decision of the agrarian problem in Ukraine at the end of the XIX - the begining of the XX centuries. In the article the agrarian problem of the end of the XIX – the begining of the XX centuries as to the scientific intellectuals is analized. Are described the scientific approaches in the decision of the agrarian problem in the prerevolutionary scientist's works, given the detailed analysis to the situations in the agrarian sector. The scientist's opinion on the achievement the result in the agrarian question are attractive and that's why are worthy of their further studying and using.
Key words: agraraian reform, little lands, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

Т. В. Оніпко

ОЛЕКСАНДР БИЛИМОВИЧ ПРО КООПЕРАТИВНУ ІДЕЮ ТА КООПЕРАТИВНУ ПРАКТИКУ В ДОЖОВТНЕВІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ЕКОНОМІКАХ

У статті представлено точку зору на дожовтневу та пострадянську кооперативну ідею і кооперативну практику співвітчизника-емігранта О. Билимовича.
***Ключові слова**: О. Билимович, кооперативні погляди, кооперативна практика, кооперація.*

Донині в Україні ім'я Олександра Дмитровича Билимовича відоме мало, натомість упродовж останнього десятиріччя його біографія, а також творча спадщина з економічної, кооперативної, політологічної та соціологічної проблематики стала предметом ґрунтовних студій російських учених. Вітчизняний науковий загал не надто обізнаний з поглядами О. Билимовича щодо визначення ролі різних видів кооперації в дожовтневий, радянський і пострадянський періоди історії. Більшість закордонних авторів вважають Олександра Дмитровича видатним економістом російського зарубіжжя, хоча народився і навчався він в Україні, тут формувався як учений, педагог, громадський діяч. Тож, метою цієї статті є аналіз поглядів відомого вченого на місце кооперації в дорадянській і пострадянській економіці.

У дослідженні ми більшою мірою спираємося на розвідки російських науковців. Так, В. Шелохаєв [1] акцентує на тому, що О. Билимович вважав за потрібне відродження і зміцнення в післябільшовицькій Росії кооперативних об'єднань, через які можна було б досягти і широкого місцевого самоврядування. Автор статті з «Енциклопедії російської еміграції» погоджується з ученим, коли мовиться про «змішану господарську систему», що мала виникнути після відмови від соціалістичних засад. Ідеться про розумне поєднання приватної, державної, кооперативної і муніципальної форм власності.

О. Куракін [2] солідаризується з видатним економістом, коли той підкреслює, що в дореволюційній Росії селянство добровільно почало брати участь у кооперативному русі, який, у свою чергу, сприяв активізації господарського та культурного рівня селян. Одна із статей А. Соболєва [3] присвячена аналізу поглядів О. Билимовича на взаємовідносини кооперації і влади. Він не заперечує думку вченого про те, що за роки свого правління більшовики перетворили народну кооперацію на пародію справжньої кооперації. Г. Соловйова [4] звернула увагу на те, що О. Билимович указав на роль споживчої кооперації у налагодженні товарозабезпечення в періоди інфляції та розрухи після лютневої революції 1917 р. і, що більш цікаво, після прогнозованого ним повалення радянської влади. Т. Кузнєцов [5] цілком підтримує відомого економіста, коли той зазначає, що, попри всі негаразди, кооперація в радянський період слугувала інтересам населення, «амортизуючи» одержавлене радянське господарство.

На думку О. Нікуліна [6], заслуговує на увагу той факт, що вчений до кінця життя продовжував відстоювати доцільність збереження кооперативного сектора економіки. Е. Корицький та В. Шетов [7] акцентують на важливості тези О. Билимовича, що лібералізація пострадянської економіки має проходити без надривів і жертв, що змішана економіка найбільш повно відповідала б побажанням населення пострадянської країни.

Отже, можемо констатувати актуальність кооперативної спадщини відомого вченого для ринкової трансформації на пострадянському просторі і необхідність ґрунтовного вивчення його праць, які містять не лише оцінку соціально-економічного минулого, але й економічні, соціальні і політичні прогнози, які так чи інакше стосуються сьогодення України.

У своєму дослідженні ми спираємося як на опубліковані в Російській Федерації монографії, так і на раритетні видання студій О. Билимовича. Практично в кожній праці вчений торкався питання щодо минулого і майбутнього кооперації. Однак концептуальне бачення місця кооперативного сектора економіки в ринкових умовах представлене ним в останніх дослідженнях. Праця О. Билимовича «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» побачила світ в одному із російських емігрантських видань у Німеччині (Франкфурт-на-Майні, 1955) [8]. Значне місце в ній займають матеріали закордонних видань, підготовлені німецькою, французькою, італійською та англійською мовами, якими писав О. Билимович. Учений брав до уваги і дослідження емігрантів, хоча серед них бракує студій авторів з української діаспори. Видатний економіст не ігнорував і праці радянських дослідників кооперації, які з великими труднощами потрапляли за кордон, а також використовував офіційну радянську статистику, розміщену в енциклопедичних виданнях, звіти Міжнародного Кооперативного Альянсу, де наводилася інформація про радянську кооперацію.

На нашу думку, поява вказаної праці була реакцією О. Билимовича на економічні зміни, ініційовані в СРСР М. Хрущовим. Розуміючи «куцість» голосно заявлених хрущовських реформ, у тому числі в аграрному секторі, вчений, як нам видається, не випадково зробив екскурс у дорадянське минуле кооперації й обґрунтував доцільність її відродження після повалення комуністичного режиму, у що тоді мало хто вірив. О. Билимович проаналізував розвиток різних видів кооперації на певних історичних етапах, хоча вважав споживчу кооперацію більш розвиненою як у дожовтневий, так і в радянський період. І хоча він говорив про кооперацію Російської імперії, а потім СРСР, без сумніву, при цьому брав до уваги й українську кооперацію, розвиток якої сам безпосередньо спостерігав у першій чверті XX ст.

Учений зазначав, що активне зростання кооперативних організацій у дожовтневий період пояснюється мирною творчою діяльністю населення, його підприємливістю, кмітливістю, а відтак кооперація була заснована завдяки народній ініціативі. Активними членами споживчих товариств, підкреслював О. Билимович, виявилися не лише селяни, фабрично-заводські робітники, залізничники, але й цивільні чиновники, військовослужбовці, у тому числі офіцери російської армії, які аж ніяк не належали до бідніших верств населення. Отже, споживча кооперація переконливо довела, що вона здатна об'єднати громадян з різним рівнем достатку, які мають спільну мету – забезпечення потреб у дешевших за ринкові, але якісних товарах і продуктах харчування.

Вважаємо важливою тезу О. Билимовича про те, що суттєвий підйом аграрного сектора економіки на

початку XX ст. тісно пов'язаний з небувалим раніше темпом зростання споживчої кооперації. За наведеними ним статистичними даними щодо кооперативного руху впродовж столипінської аграрної реформи вбачаємо позитивні тенденції до зростання темпів кооперування населення, а отже, активізації аграрного сектора економіки. У 1907 – 1910 рр. у Російській імперії щорічно виникало понад 1 тис. споживчих товариств. За 12 років (1905 – 1917) кількість споживчих товариств зросла у 25 разів, а кількість їх членів – майже у 20 разів [8, 15]. Вочевидь, за аналізу «кооперативного буму» початку XX ст. О. Билимович спирався у тому числі й на показники українських губерній.

Для сучасних дослідників кооперації положення вченого важливі тим, що вкотре переконують у взаємозалежності державної кооперативної політики, аграрної галузі та кооперації. Не випадково він підкреслював, що «головним кооператором» напередодні революції 1917 р. було село [8, 16]. У цьому були зацікавлені Державна Дума, уряд і місцева влада, яку репрезентували губернські земства. На думку О. Билимовича, одним із важливих чинників, який сприяв кількісному зростанню споживчих кооперативів, стала державна підтримка, спрямована на зменшення бюрократичних перепон на шляху до відкриття кооперативів (ідеться про підтримку державою пропозиції кооператорів щодо відкриття кооперативів не з дозволу міністерства внутрішніх справ, а лише місцевої влади).

Доцільність створення спілок споживчих товариств учений пов'язував із необхідністю організації оптових закупівель та оптового збуту товарів і сільгосппродукції. Тобто, йшлося про здешевлення більшості товарів для членів споживчої кооперації. Російські дослідники кооперативної спадщини О. Билимовича не звернули увагу на те, що ПОЮР (Потребительское общество юга России) охоплювало споживчі товариства Лівобережжя та Півдня України, а центром цієї спілки був Харків. Те, що ця спілка була потужною, не викликає сумніву. Якщо в 1913 р. (через рік після створення) вона об'єднувала 20 споживчих товариств, то 1917 р. – 332 [8, 17]. У сучасних російських виданнях немає згадки і про те, що Одеське агентство Московської спілки споживчих товариств відігравало значну роль у передреволюційний період щодо налагодження зовнішніх зносин Росії. Так, у 1912 р. агентство встановило торговельні зв'язки вказаної спілки з Туреччиною і Грецією [8, 18].

Важливою вважаємо тезу О. Билимовича про налагодження споживчою кооперацією ще в дожовтневий період власного виробництва, призначеного для випуску товарів, у першу чергу членам кооперативів. Наведені ним дані щодо діапазону кооперативного виробництва вражають сучасного дослідника кооперації. У 1916 р. споживча кооперація в межах Російської імперії мала понад 350 промислових підприємств [8, 17]. Вочевидь, це були великі підприємства, оскільки до їх числа вчений не відносив невеликі кооперативні переробні підприємства, як-от млини, олійниці, пекарні, миловарні, цукеркові і тютюнові фабрики, цегельні, маслоробні, рафінадні і шкіряні заводи, ковальські і швецькі майстерні.

О. Билимович вважав 1917 р. періодом, коли кооператори досягли свого максимального впливу на господарське життя країни. Ряд відомих кооперативних діячів, зокрема С. Прокопович та В. Зельгейм, увійшли до складу Тимчасового російського уряду, обійнявши в ньому високі посади, пов'язані із продовольчим забезпеченням країни [8, 39]. Учений водночас дорікав кооператорам за те, що вони, попри принцип нейтралітету, захопилися владою, отриманою з рук лютневої революції 1917 р. З цього приводу він зазначав: «Невдовзі... кооператори і кооперація дорого заплатили за цю мить революційного торжества» [8, 39]. О. Билимович вважав, що вони мали передбачити, чим може закінчитися загравання з політикою, особливо після жовтневих подій 1917 р., які він кваліфікував як державний переворот [8, 34].

Економіст не міг обійти той факт, що в 1917 р. спостерігалося зростання кооперації, викликане продовольчими труднощами, в які потрапили практично всі верстви суспільства. Він акцентував на тому, що в умовах розгулу законної і незаконної реквізиції та пограбувань населення масово кинулось до кооперативів, які могли їм дати, хоча і не повною мірою, необхідні товари і продукти. Проте, запропонований О. Билимовичем аналіз показників господарської діяльності споживчої кооперації свідчить про суперечливість досягнутих нею результатів. Попри кількісне зростання, споживча кооперація, вважав учений (і в цьому його позиція не збігалася з точкою зору сучасних науковців), упродовж 1917 р. «згасала разом із згасанням виробництва і зникненням товарів» [8, 39].

Уже в перші роки приходу більшовиків до влади, на думку Олександра Дмитровича, споживча кооперація перетворилася на пролетарську радянську організацію, підконтрольну Наркомату продовольства. З цього приводу він зауважував: «Яким дитячим, порівняно з цим, був урядовий контроль над кооперацією при дореволюційній владі, і якою свободою користувалась кооперація при цій владі. А між тим саме тоді кооператори кричали про урядовий гніт, тепер же під впливом терору мовчки зносили дійсний гніт і навіть щиро намагались співробітничати з більшовиками, які їх тиснули» [8, 50]. Загалом учений не заперечував, що у 1920-х рр. відбувалося зростання радянської кооперації, але, по суті, це було загибеллю справжньої кооперації [8, 67].

О. Билимович допускав, що радянська влада може зробити спробу ліквідувати споживчу кооперацію як непотрібну, однак зазначав, що цьому зможе протистояти якщо не населення, то численний кооперативний персонал. Водночас він не виключав, що після смерті Й. Сталіна можливий новий неп із більш інтенсивним використанням кооперації радянською владою для послаблення економічної напруги в країні [8, 77]. Учений намагався довести, що кооперативний сектор буде відігравати важливе значення в господарстві пострадянської країни, а значить, воно значною мірою стане «кооперативним господарством» [8, 105]. Він не лише наголошував на відродженні кооперації як демократичної господарської структури в пострадянській економіці, але й засвідчував значення кооперативів для відновлення самоврядування громадян. Учений був глибоко переконаний, що кооперація в пострадянській країні, на відміну від радянської кооперації, буде не організацією на службі держави, а будуватиметься на ідеї солідарності суспільних класів і самодопомоги індивідуальних господарств [8, 106].

О. Билимович вважав, що за умови повалення радянської влади кооперація на селі досягне значного розвитку [8, 112]. Він навіть припускав, що перервана за радянської влади лінія столипінської реформи у новій модифікації буде підхоплена в післябільшовицькій країні. Учений схилявся до невеликих приватних індивідуальних господарств. На його думку, при вільній кооперації ядро індивідуального господарства залишатиметься вільним, проте, все більше буде обростати «кооперативним кільцем», яке складатиметься з кредитних, споживчих, збутових, закупівельних, переробних та інших кооперативів [8, 120]. Відтак, кооперативними каналами на ринок будуть рухатися продукти селянської

праці і надходити на село продукти міст, водночас кооперативні підприємства оперативно перероблятимуть сільськогосподарську продукцію [8, 121].

Протягом останніх двох десятиріч ряд передбачень О. Билимовича справдилися. Так, він зазначав, що певний час нову кооперацію через дискредитацію кооперативної ідеї буде лихоманити. На жаль, це триває і нині. Учений висловив застереження, що з різних боків будуть спроби підпорядкувати кооперативи для реалізації політичних і економічних цілей щодо захоплення кооперативних спілок. Він попереджав, що в майбутньому у процесі приватизації не виключені спроби розколоти кооперативні організації за політичними і національними ознаками [8, 122]. Відтак, Олександра Дмитровича надзвичайно хвилювало, що «багато Сцилл і Харибд можуть загрожувати новій кооперації, серед яких їй доведеться прокладати свій шлях» у ринковій економіці [10, 122]. Наразі і це передбачення вже реалізується в сучасній Україні.

В останній праці О. Билимовича «Економічний лад звільненої Росії» (1960) [9] знайшлося місце ще для низки передбачень щодо кооперативного сектора в пострадянській країні. Дослідник наголошував на тому, що після повалення комуністичної влади, як і в 1917 р., кооперації, з огляду на тимчасову дезорганізацію виробництва, хаос та інфляцію, знову доведеться надавати населенню «швидку допомогу» [9, 144]. Також учений вважав, що кооперація раніше і легше за інші сектори економіки зможе перейти на рейки вільної господарської діяльності. На жаль, у сучасній Україні залишається без уваги його думка стосовно того, що за відсутності приватних капіталів і труднощів при отриманні кредитів для приватних осіб кооперація виявиться тим каналом, яким зможе надходити капітал в інтересах народного господарства [9, 144].

О. Билимович не дав точної відповіді на питання, яким буде співвідношення між державним, кооперативним і приватним сектором у новій економіці. Проте, він підкреслював, що майбутнє господарство значною мірою буде кооперативним у сфері кредиту, роздрібної та оптової торгівлі, кооперативних їдалень і ресторанів, а також зовнішньої торгівлі, яка має здійснюватися спілками споживчих та інших кооперативів. Привертає увагу і таке передбачення вченого: розчарування в державному господарстві і водночас підозріле ставлення до виникнення приватних господарств можуть посилити створення кооперативних підприємств [9, 145].

Цікавою вважаємо тезу О. Билимовича щодо ролі майбутньої кооперації на селі. У пострадянській економіці, вважав він, кооперація повернеться на нормальний шлях – шлях всебічної підтримки індивідуальних сільських господарств. «Кооперативне кільце», про яке мовилося вище, на думку економіста, буде доповнювати індивідуальне селянське господарство, зміцнювати його із середини, задовольняючи його різні потреби і захищаючи зовні від конкуренції в ринкових умовах. Відтак, учений був переконаний у тому, що кооперація зможе допомогти індивідуальним господарствам «стати на ноги» після розпуску колгоспів [9, 148].

З огляду на сучасну заполітизованість українського суспільства, привертає увагу теза про те, що майбутня кооперація має відродити кооперативні принципи, проголошені ще XIX ст. в Англії «рочдельськими піонерами». На слушну думку вченого, лише за умови дотримання кооперативних принципів кооперація буде сильною, зможе вберегти себе від партійного, класового і національного поділу на нестерпні одна до одної частини, а «її розвиток знову буде казковим» [9, 148].

Загалом кооперативна спадщина О. Билимовича містить не лише історичний екскурс у дожовтневий період, але і передбачення ролі кооперативного сектора в пострадянській економіці. Як засвідчують його праці, ряд моментів з дореволюційної кооперативної практики не втратили своєї привабливості і нині. Передусім ідеться про тісну співпрацю селянських господарств і різних видів кооперації (так зване «кооперативне кільце»). На нашу думку, глибокого аналізу вітчизняними науковцями та урядовцями потребують погляди О. Билимовича на доцільність розширення кооперативного сектора економіки за сприятливої державної кооперативної політики, зокрема у галузі внутрішньої торгівлі, експорту, переробки сільськогосподарської продукції, розвитку закладів готельно-ресторанного типу тощо.

1. *Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич // Энциклопедия русской эмиграции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.persona.rin.ru.*
2. *Куракин А.А. Серия «Русское зарубежье: социально-экономическая мысль» // Экономическая социология (электронный журнал). – 2008. – Т. 9. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hse.ru/org/persons.*
3. *Соболев А.В. Воззрения А.Д. Билимовича: кооперация и власть в России // Русское зарубежье: социально-экономическая мысль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.old.bfrz.ru/cgi-bin/load.cgi?p=dejat/rzsem.*
4. *Соловьева Г. Александр Билимович о кооперации освобожденной России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www. virtass.ru /admin/pics/5-18.doc.*
5. *Кузнецов Т. Возращение научного наследия: социально-экономическая мысль русского зарубежья [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.institutiones. com.*
6. *Никулин А. Алгоритм освобождения (А.Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: www. strana-oz.ru/? numid=24&article=1088.*
7. *Корицкий Э., Шетов В. А.Д. Билимович // Экономисты русской эмиграции. – СПб., 2000.*
8. *Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков. – Франкфурт-на-Майне, 1955.*
9. *Билимович А.Д. Экономический строй освобожденной России. – М., 2006.*

Onipko T.W. Alexander Bilimovich about the cooperative idea and cooperative practice in the pre-october and post-soviet economy. In the article the compatriot-emigrant Alexander Dmytrievich Bilimovich point of view on the pre-october and post-soviet cooperative idea and cooperative practice is presented. **Key words:** A. Bilimovich, cooperative looks, cooperative practice, cooperation.

З. В. Священко

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ОЛЕКСІЯ ОБОЛЕНСЬКОГО

У статті проаналізовано аграрне питання у діяльності Комісії особливої наради О. Оболенського.

***Ключові слова**: аграрне питання, Комісія особливої наради, Селянський банк.*

Напередодні Першої російської революції 1905 – 1907 рр. аграрне питання в імперії Романових перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл. Це зумовлювалося тим, що воно із суто економічної перетворилося на проблему політичну. Впродовж 1902 – 1903 рр., окрім Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ обговорення шляхів вирішення аграрного питання в Російській імперії тривало і в інших комісіях та нарадах. Насамперед йдеться про комісію Особливої наради О. Оболенського. Актуальність теми зумовлена тим, що вона не знайшла належного наукового вивчення на сторінках фахової

літератури. Побіжно до її розкриття зверталися С. Дубровський, С. Сідельников, М. Симонова, І. Щербакові, В. Бочаров, О. Приймак та ін. Автор статті ставить за мету проаналізувати діяльність комісії Особливої наради О. Оболенського в контексті напрацювання основ аграрної політики царатом на початку XX ст.

Питання про роль Селянського банку у покращенні добробуту селян неодноразово порушувалося правлячими колами Російської імперії, тогочасною громадськістю. 1902 р. питання щодо оновлення програми діяльності банку, у зв'язку з проведенням нової аграрної реформи, розглядалося на засіданнях Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Про актуальність проблеми свідчили кілька факторів. По-перше, необхідність додаткового фінансування селянських господарств, надання їм фінансових пільг. По-друге, інтерес до діяльності Селянського банку з боку Особливої наради було посилено запискою Г. Крестовникова, який представляв економічні інтереси московської промислової буржуазії. Ігнорувати такі обставини для політика рівня С. Вітте було вкрай необережно та невиправдано. Зміст записки Г. Крестовникова полягав у тому, що він, не поділяючи традицій російської бюрократії зволікати з вирішенням нагальних проблем, висловився за негайне та радикальне вирішення аграрного питання. Основну причину кризи аграрного сектора економіки він убачав в общині. Общинне землеволодіння необхідно було замінити надільним на правах приватної власності. Знаряддям реалізації цих планів мав стати Селянський банк [1, 24-26]. Такий підхід до вирішення аграрної проблеми зацікавив С. Вітте. Певною мірою думки Г. Крестовникова зацікавили його через співзвучність із власним баченням механізмів покращення ситуації на селі.

4 грудня 1902 р. Міністр фінансів звернувся до імператора з доповіддю про створення Особливої комісії для попереднього обговорення окремих питань, що стосуються діяльності Селянського поземельного банку. Фактично йшлося про дозвіл Миколи II створити Комісію для обговорення питань економічного становища сільського населення, що мали відношення до діяльності Селянського банку. Зокрема, за словами С. Вітте, мова повинна йти про переселення та розселення селян. Самодержець дав згоду на заснування такої Комісії (далі – Комісія О. Оболенського). Водночас, будучи прихильником урівноваження політичних позицій міністерств та відомств, а, можливо, і недовіряючи С. Вітте у повному обсязі, він поставив одну умову. Вона полягала у тому, що він буде співпрацювати у цьому питанні з В. Плеве [2, 29-29 зв.].

Головою Комісії став О. Оболенський – заступник Міністра фінансів. До її складу увійшли представники Міністерств фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна. Для посилення своїх позицій С. Вітте до Комісії Оболенського делегував своїх повноважних представників: І. Шипова, М. Кутлера, О. Путилова. За влучним висловом В. Гурко, „ці три Аякса... завжди виступали дружним фронтом… Загальний тон усіх трьох був ліберальним, а у питаннях, що стосувалися селянства, вони були прихильниками поглядів, що домінували у передових земських колах" [3, 201]. У відповідь В. Плеве до Комісії О. Оболенського делегував А. Струкова, І. Мордвинова, О. Лопухина, В. Гурко. Від свого шефа усі четверо отримали чіткі інструкції. Їхній зміст був категоричний: без згоди В. Плеве не приставати на будь-яку з позицій, тримати його у курсі справи постійно [3, 200-206].

Перше засідання Комісії О. Оболенського відбулося 23 січня 1903 р. Її члени не підтримали пропозицій, висловлених у записці Г. Крестовникова. Мотивація відмови полягала у тому, що його пропозиції носили примусовий та радикальний характер. Комісія наголосила, що перехід від однієї форми землеволодіння до іншої повинен бути добровільним. До того ж переваги надільної форми землеволодіння перед общинною – дискусійне питання. Тому, зауважували члени Комісії, немає достатніх підстав кардинально змінювати діяльність Селянського банку. Не схвалили члени комісії й ідею активної банківської підтримки створення надільного землеволодіння [4, 113]. Таким чином ініціативи В. Крестовникова зазнали фіаско.

За п'ять днів В. Плеве надіслав С. Вітте листа. У ньому Міністр внутрішніх справ висловив міркування щодо завдань у роботі комісії. З погляду шефа силового відомства, Комісія О. Оболенського насамперед має дати відповідь на найважливіше питання: „Наскільки у майбутньому можна допускати купівлю селянами, за сприяння банку, земель, що належать іншим станам, без порушення правильного співвідношення між приватновласницькою та селянською земельною власністю" [5, 26-28]. Його турбувало те, що скорочення дворянського землеволодіння і чисельності цієї верстви позначається на складі селянських і земських установ, суперечить урядовій політиці на місцях [5, 29-30]. Крім зазначеного підходу, міністр внутрішніх справ передбачав і альтернативний розвиток подій. Його сутністю була допомога малоземельним селянам у придбанні землі в межах, які забезпечили б „безбідне існування середньої селянської родини". За такого варіанту варто було переглянути у бік зменшення розміри ссуд, змінити засоби сприяння малоземельним селянам у придбанні землі. В. Плеве пропонував не вимагати від них приплати до суми, що вони отримували, до визначення купівельної вартості землі, яку планувалося придбати. Більше того, вважав за доцільне як приплату до ссуди зараховувати вартість наділів, що вже перебували у користуванні селян [5, 30-30зв.]. Загалом проект, представлений В. Плеве, на нашу думку, створював сприятливі умови для якщо не остаточного усунення, то, принаймні, суттєвого пом'якшення селянського малоземелля.

З іншого боку, навантаження листа В. Плеве корінним чином йшло у розріз цілей, які переслідував С. Вітте, відкриваючи Комісію О. Оболенського. Оскільки, суттєво втручаючись у роботу комісії, спрямовуючи напрямок її діяльності у консервативному ключі, Міністр внутрішніх справ знову робив спробу „перетягнути канат" у розгляді аграрного питання у своє відомство. С. Вітте це не влаштовувало. Вважаємо саме цим можна пояснити мовчання Міністра фінансів стосовно листа його колеги, який, втім, став об'єктом розгляду на засіданнях Комісії О. Оболенського. Його обговорення відобразило принципові розбіжності у поглядах очільників двох потужних імперських міністерств на сутність аграрної проблеми та шляхи її вирішення. Тональність, задана діяльності Комісії вищезгаданим листом, виявилась уже під час першого засідання. Члени Комісії О. Оболенського зійшлися на необхідності створення на придбаних селянами за сприяння Селянського банку землях „подвірно-надільного володіння, пристосованого до ведення самостійного хутірського господарства" [6, 67зв.].

Жваву дискусію викликало питання про те, яку саме категорію селян у придбанні землі повинен підтримати Селянський банк. Семеро членів комісії, враховуючи креатури В. Плеве, висловилося за підтримку банком малоземельних селян. Свою позицію вони обґрунтували прихильністю до концепції державного протекціонізму над селянами. „Хоча існування господарств фермерського типу і є економічно бажаним, однак сприяння їхньому існуванню на шкоду найбільш потребуючій у

землі частині селянства не може бути прерогативою держави", – підсумовували плевівські прихильники. Зменшення розмірів ділянок, що мали продаватися, на думку сімки, повинно було сприяти придбанню землі якомога більшій частині малоземельного селянства. Збільшення розмірів, вважали вони, порушило б трудовий принцип. Існуючі норми вважалися завищеними, оскільки не враховували процесів інтенсифікації сільського господарства [6, 79-81].

Десять членів комісії та О. Оболенський наполягали на тому, щоб максимальний розмір землі, який мав намір придбати господар, визначався залежно від можливостей покупця і членів його родини обробити цю землю власними силами [6, 79-81]. Переглядати земельні норми, передбачені Статутом банку від 1895 р., ними визнавалося за недоцільне, оскільки в їхній основі лежав трудовий принцип. „Земельні норми, – вважали однодумці О. Оболенського, – сприяють утворенню як крупних хутірських господарств, економічне значення і користь яких не викликає сумнівів, так і дрібних господарських одиниць, у такий спосіб дозволяють наблизитися до ідеалу аграрного ладу держави, що вимагає існування чотирьох видів землеволодіння: крупного та середнього стосовно приватного землеволодіння та дрібного і дуже дрібного стосовно селянського землеволодіння" [6, 41]. Крім того, позиція одинадцятьох обґрунтовувалася і тим, що один лише банк не може суттєво вплинути на покращення забезпечення землею селян. Потрібні були й інші заходи уряду.

Принципово думки членів Комісії О. Оболенського різнилися й стосовно обсягу та напряму діяльності Селянського банку. Відповідно до положень маніфесту від 26 лютого 1903 р., Дворянський та Селянський банки, „згідно із завданням зміцнення народного господарства.., повинні свою діяльність спрямовувати на зміцнення і розвиток добробуту... поміщиків-дворян і селян" [6, 47зв.]. Плевівське бачення виконання цієї вимоги маніфесту продемонстрували 22 та 26 квітня 1903 р. В. Гурко, О. Кривошеїн, І. Мордвинов, А. Струков, С. Шульц. Ця п'ятірка висловилася за окреслення у межах Російської імперії території, на якій би діяльність Селянського банку з продажу поміщицької землі та зі сприяння придбання землі селянам була заборонена. Продаж поміщицької землі на цих територіях повинні були санкціонувати Міністр внутрішніх справ, Міністр фінансів, Міністр землеробства та державного майна. Незгода когось одного означала автоматичну заборону. Дозвіл надавався за умови, що „приватновласницькі угіддя займають суцільні простори землі у декілька тисяч десятин землі, не обробляються самими власниками, а здаються ними в оренду" [6, 45].

На нашу думку, такий підхід був цілком логічним, із урахуванням концепції державного протекціонізму над селянами. Він також повністю узгоджувався з проектом Нового Положення Редакційної комісії. Крім того, беручи до уваги, що п'ятірка була креатурою В. Плеве і фактично озвучувала принципи консервативних кіл у вирішенні аграрного питання, нічого несподіваного у запропонованому немає. З іншого боку, реалістичність такого бачення ситуації викликає серйозні сумніви. Адже запровадження на практиці заборони погіршило не лише б матеріальний добробут дворян-поміщиків, а поставило б у безвихідь і селянство. Таке „піклування" про обидві ці верстви, на якому всіляко наполягали консерватори, обернулося б насправді на погіршення їхнього соціально-економічного становища. Більшість Комісії О. Оболенського відхилила цю ініціативу, зважаючи на її утопічність.

Непоступливість членів комісії викликала невдоволення у Міністра внутрішніх справ, який наполягав на перегляді Статуту банку та розробці нового переселенського закону. Свою позицію детально він виклав у записці членам Комісії О. Оболенського. Її лейтмотив полягав у тому, щоб рішуче змінити політику банку. Решта змісту документу стосувалася обґрунтування цієї наскрізної ідеї. Так, В. Плеве звинуватив Селянський банк, його керівництво у зростанні цін на землю, обезземеленні дворянства, наданні позики економічно заможним селянам. Як варіант, він вбачав за доцільне, щоб банк власним коштом викуповував у поміщиків землю, а не надавав селянам для її придбання позички, мобілізуючи у такий спосіб земельний фонд. Банк також мав гальмувати створення крупних селянських господарств, подібних до господарств фермерського типу. Варто було заборонити селянам купувати наділ, більший за 150 дес., із метою запобігання значній концентрації землі у селянських господарствах. На його думку, необхідно, аби щорічно програма діяльності банку затверджувалася Міністерствами фінансів і внутрішніх справ. У цілому план В. Плеве з реорганізації діяльності Селянського банку зводився до тотального за ним нагляду з боку підшефного йому міністерства [7, 349-352].

У ситуації із запискою В. Плеве „кидається в очі" мовчазна позиція О. Оболенського та його однодумців, а фактично С. Вітте. Останній удруге обійшов мовчанкою ініціативи В. Плеве. Вважаємо, що прояснити таку ситуацію може та суспільно-політична атмосфера, що панувала у вищих ешелонах влади під час діяльності комісії, а також особиста позиція С. Вітте. Щодо першого, то, як зазначалося вище, обговорення питання щодо діяльності Селянського банку відбувалося на тлі маніфесту 26 лютого 1903 р., а фактично тріумфу В. Плеве. Знову ж таки, як у випадку із „Комісією Центру", шансів відстояти „банківське питання" було обмаль. Більшою була загроза втратити проект аграрної реформи, напрацьований Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості. Стосовно іншого, то вважаємо, що для С. Вітте „банківське питання" було питанням суто позалаштункової інтриги. В його концепції персоналізації селянства, тобто кардинальної зміни правового статусу селян, економічним складникам відводилася другорядна роль.

За п'ять з половиною місяців Комісія О. Оболенського так і не напрацювала ніякої програми дій для Селянського банку. Єдиною узгодженою дією було прийняття рішення про створення Ради банку. Вона мала складатися із керуючого банком, його заступників, не більше п'яти членів та представників від Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства землеробства та державного майна, державного контролера [6, 45-46]. У такий спосіб, хоч і опосередковано, але Міністерство внутрішніх справ отримало можливість впливати на політику банку в аграрному питанні.

11 липня 1903 р. за наказом імператора розпочав роботу Особливий комітет зі справ земельного кредиту під головуванням Д. Сольського, а також Комісія з питань, що стосувалися діяльності Дворянського та Селянського поземельного банків, яка упродовж 1904 р. працювала під керівництвом О. Оболенського. На них покладалося напрацювання програми діяльності Селянського банку, за умов розвитку сільського господарства Російської імперії на початку XX ст. Діяльність комітету Д. Сольського була низькоефективною. Ним не було прийнято ніяких принципових рішень. Він лише доручив Державній канцелярії підготувати статистичні дані про стан справ із земельним кредитом у Російській імперії [6, 62-63]. Колеги О. Оболенського спромоглися на трохи більше. На початок 1905 р. вони підготували декілька записок про фінансове становище та завдання

Дворянського і Селянського банків у сфері аграрної політики [5, 247].

Такі результати роботи Комісії О. Оболенського, на наш погляд, цілком очікувані, закономірні. Комісія, члени якої дотримувалися діаметрально протилежних поглядів на одну проблему, не могла напрацювати конструктивного рішення. Та й створення її не передбачало конструктиву. Це було змагання різних концепцій, різних ідеологій. Вочевидь, це правильно, однак за єдиної умови – вільної конкуренції. У нашому випадку цей принцип було порушено імператором. Його симпатії були на стороні Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з цим позиції В. Плеве при дворі були потужніші за позиції С. Вітте.

1. *Цит. за: Дубровский С. Столыпинская аграрная реформа. – М.; Л., 1925.*
2. *Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 3.*
3. *Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М., 2000.*
4. *РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 108.*
5. *РДІА. – Ф. 560. – Оп. 26. – Спр. 452.*
6. *РДІА. – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 422.*
7. *Записка В. Плеве о реформе Крестьянского банка // Освобождение. – 1903. – № 20/21. – 18 апреля.*

Svyaschenko Z.W. The Agrarian Question in the activity of the special meeting Commission by A. Obolensky. In the article the agrarian question in the activity of the special meeting Comission by A. Obolensky is analysed.

Key words: agrarian question, the Commission special meeting Peasant Bank.

Ю. Г. Пасічна

ПОГЛЯДИ СЕМЕНА МАСЛОВА НА ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В РОСІЇ (ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1917 р.)

У статті дається характеристика поглядів вченого-економіста, члена партії соціалістів-революціонерів (есерів), міністра землеробства в Тимчасовому уряді С. Маслова, відносно змін, які потрібно провести в аграрній сфері життя Росії.

Ключові слова: *Аграрне питання, С. Маслов, Тимчасовий уряд, соціалізація землі.*

Спроба П. Столипіна попередити аграрну революцію не увінчалася успіхом. Аграрні протиріччя початку XX ст. у Російській імперії були підсилені Першою світовою війною і у 1917 р. аграрне питання із суто економічного трансформувалось у серйозну суспільно-політичну проблему. Було цілком очевидно, що зволікання з його вирішенням лише посилить суспільно-політичну напругу у державі. У зв'язку з цим різні політичні партії, громадські діячі висловлювали альтернативні концепції з вирішення аграрного питання. Окремі аспекти означеної теми знайшли належне висвітлення у наукових роботах Н. Ковальової, З. Лозинського, В. Кабанова та ін. Водночас погляди С. Маслова щодо сутності аграрної проблеми та шляхів її вирішення залишаються недостатньо вивченими, що й зумовлює мету цієї статті.

Будучи одним із лідерів есерів, С. Маслов брав активну участь у розробці програми з вирішення аграрної проблеми. Його погляди формувалися і набували більш чітких форм з появою тих проблем, з якими зіткнулися есери при обговоренні резолюції, а оскільки його думки були прогресивними, однопартійці не могли не брати їх до уваги. Розуміючи складність аграрного питання, С. Маслов намагався пояснити всі гострі моменти і виробити спільну програму есерів стосовно вирішення аграрних проблем. На особливу увагу у цьому контексті заслуговує його робота "Що таке соціалізація землі". У ній автор окреслив один із можливих виходів із ситуації, яка склалася у соціально-економічному житті країни.

С. Маслов дотримувався загальноесерівської версії соціалізації землі. Вона полягала в тому, що потрібно підготувати підґрунтя для проведення соціалізації землі, сутність якої полягає в розділенні великого землеволодіння. З часом його думка щодо цього змінюється і він висловлює її у своїй праці, зазначаючи, що соціалізація землі – це також знищення приватної власності на землю, вивільнення землі з торгового обороту і передача її у користування робітничого класу. В результаті реформи, земля повинна стати доступною для працюючих. Причину тяжкого становища селянства автор вбачав у малоземеллі, яке стало посилюватися з відміною кріпосного права. Земля, за С. Масловим, не є єдиною умовою для покращення ведення господарства, для цього потрібні знаряддя праці, сільськогосподарські машини, покращені способи організації господарства, помірні податки тощо. Він стверджував: "Земля – народу – ось життєва потреба трудящих" [1, 165].

Вирішення аграрного питання повинно було, на думку С. Маслова, стати початком покращення соціально-економічних умов життя селян. 25 травня 1917 р., коли відбувалось обговорення резолюції есерів з аграрного питання, він не мав цілісного уявлення щодо процедури вилучення землі та як правильно розподіляти землю. Згодом він виробив чітку позицію стосовно цього. Зокрема він вважав, що всі землі, які не обробляються, можуть бути передані у загальнонародне користування. Насамперед це стосувалося приватновласницьких, державних, удільних та інших земель [2, 110]. Першочергове завдання – провести перерозподіл земель в інтересах сільського господарства, що пов'язано з переселенням і розселенням по території країни, тому що приватновласницькі землі розподілені нерівномірно.

Реформуванню підлягали землі всіх категорій володіння. Стратегія реформи, за С. Масловим, передбачала справедливий розподіл землі й встановлення таких форм володіння нею, які б забезпечили правильне землекористування, зміцнили трудове селянство. Всі землі, включаючи державні, монастирські, приватні повинні перейти у всенародне користування. Земельний закон мав відкрити доступ селянам до землі для сільськогосподарського її використання. С. Маслов цитував законопроект 104-х, взятий за основу аграрної програми і земельного закону про соціалізацію землі: "1. Всякая частная собственность на землю в пределах Российского государства отменена и навсегда отменяется. 2. Вся земля с ее недрами и водами объявляется достоянием всего населения Российского государства" [3, 106]. Земельний проект 104-х – це аграрний законопроект за підписом такої ж кількості членів Державної думи, внесений трудовиками 23 травня (5 червня) 1900 р. [4, 304].

Власниками всіх земель проголошувалися жителі Російської держави. Продавати, закладати землю заборонялося. С. Маслов переконував, що знищення приватної власності покладе край земельному торгівельному обігу. Він пояснював, що законопроект не спрямований на те, щоб забрати у селян землю: "Мы стремимся к тому, чтобы увеличить наделы там, где они узки, насколько это позволит наличность земли в данной местности. Правда, кто имеет много земли, должны будут ее потерять" [1, 102]. За общинного землекористування земля між селянами розподілялася з урахуванням наявності в господарстві їдоків, чоловічої робочої сили, реманенту, тяглової сили. За общинного користування землею селянам не можна було отримати велике володіння чи закріпити за собою землю. Хоча такий порядок повністю забезпечував власнику користування нею для задово-

лення потреб сім'ї [5, 96]. С. Маслов пояснював, що просте і в достатній кількості для робочої сім'ї користування землею має принести більше вигоди, ніж приватна власність. Що стосується способів (чи форм) господарського користування землею, то тут землевласнику надавався вільний вибір. Було посилання на аграрний законопроект 104-х, в якому йшлося, що земля може відводитися в користування: окремим особам і сім'ям окремими ділянками; земельним товариствам; артілям, які порівну її ділять і спільно ведуть господарство. Не виключалось ведення хуторського господарства і надання землі в розпорядження общині. Таким чином, допускались найрізноманітніші способи користування землею.

Спочатку С. Маслов вважав, що керувати аграрною реформою мали земельні комітети, але вже у праці "Що таке соціалізація землі" можна спостерігати еволюцію поглядів автора на це питання. У ній йшлося про те, що до аграрної реформи повинні долучитися і органи місцевого самоврядування, і земельні комітети, і Земельний фонд, створення якого планувалося в майбутньому. Розпоряджатися землею з водами та лісами повинні були зібрання народних представників, які мали розподіляти земельні запаси між областями та губерніями. На місцях землею повинні були розпоряджатися місцеві органи самоуправління, вибрані всім населенням, а також сільські общини, які б об'єднували кілька поселень. Саме вони повинні були розподіляти землю між окремими особами [6, 206].

До земельного фонду мали входити державні, удільні, приватновласницькі, монастирських та інші землі. Фонд розподілення повинен був складатися головним чином із приватновласницьких земель, оскільки лише із державних і удільних на прирізку селянам відходило б 10 – 12 млн. дес., а за своєю якістю ця земля не може бути використана під оранку; такою ж була справа з монастирськими землями [7, 310]. Із загальної кількості поміщицьких земель (до 75 – 80 млн. дес.) тільки 45 – 50 млн. дес. орних земель можна було розділити між землеробським населенням [8, 14]. Роботу з підготовки земельної реформи повинен був проводити Головний і місцеві земельні комітети, які утворив Тимчасовий уряд за Положенням від 21 квітня [9, 204]. Земельні комітети, на думку С. Маслова, були тими органами, які в перехідний період будуть проводити підготовку земельної реформи, але не здійснювати її.

З'явилися й принципово нові, детальніші положення, які в ідеалі мали полегшити проведення аграрної реформи. На підставі закону про соціалізацію, розширювати свої землеволодіння могли не тільки малоземельні, але і безземельні громадяни. При створенні господарства, малоземельним і батракам повинна була допомагати держава і органи місцевого самоуправління. Будь-який громадянин, який побажав би зайнятися сільським господарством, працюючи, міг би отримати землю із вільного земельного запасу. За земельним проектом, кожний громадяни міг би увійти в договір з окремими общинами чи товариствами [10, 410]. Якщо договір з будь-яких причин не укладався, то "каждый гражданин, желающий приложить свой труд к земле, имел право обращаться в землеустроительные учреждение местных самоуправлений или государства, которые были обязаны или поместить его на землях одной из многоземельных общи; или отвести ему надел из запасного земельного фонда; или же устроить его в одном из общественных предприятий по обработке земли" [1, 174].

Мало місце і положення про найм робочої сили. Наймана робоча сила в селянському господарстві не розглядалася як ознака капіталістичних відносин. Найм був можливий в якості підтримки і доповнення до дефіциту робочої сили. С. Маслов констатував, що "законодательством невозможно предусмотреть все нюансы… и разрешить этот вопрос без ущерба для народного хозяйства" [11, 105]. Таким чином, найм робочої сили дозволявся, але законодавством не передбачався. Міністр чітко усвідомлював, що проведення земельної реформи, суть якої він убачав у звільненні населення від кабальних умов землекористування, неможливо зробити одним розчерком пера [12, 290]. Незважаючи, що всі умови, на його думку, були сприятливими і єдине що залишалось докласти кілька зусиль, все ж таки її втілення потребувало декількох років.

Отже, законопроект одного із лідерів есерів мав місце в політичній резолюції партії. Лідери держави зрозуміли проблеми, які загострилися в державі та намагалися знайти вихід з них. Погляди С. Маслова на вирішення аграрного питання були прогресивними. Вирішити головну проблему – малоземелля С. Маслов планував шляхом знищення приватної власності на землю, розподілом її між робітничим класом та виведенням землі з торгівельного обороту. Керівництво аграрною реформою він покладав на земельні комітети та органи місцевого самоуправління, що повинно було покращити процес перерозподілу землі. Проте, в цьому проекті С. Маслова було багато незрозумілого. Не було нічого зазначено стосовно того, хто повинен врегульовувати земельні претензії різних сторін та за скільки років планувалося провести перерозподіл землі. Саме тому погляди С. Маслова так і не були втілені в життя.

1. *Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. – М., 1929.*
2. *Берсенев, В. Исторические особенности реформирования аграрных отношений в Росии. – Екатеринбург, 1994.*
3. *Пути аграрного возрождения / В. Башмачков и др. – М., 1991.*
4. *Иллерицкая, Е. Аграрный вопрос: провал аграрных програм в политике непролетарских партий в России. – М., 1981.*
5. *Гладков И. Очерки советской економики. 1917 – 1920. – М., 1956.*
6. *Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917 – 1965: в 2 кн. – Кн. 1. / Гл. ред. С. Струмилин. – М., 1965.*
7. *Сборник декретов и постановлений по народному хазяйству (25 октября 1917 р. – 25 октября 1918 р.). – М., 1918.*
8. *Протоколы Центрального комитета партии социалистов-революцеонеров с коментариями В. Чернова // Вопросы истории. – 2000. – № 10.*
9. *Старцев В. Внутренная политика Временного правительства первого состава. – Л., 1980.*
10. *Старцев В. Революция и власть. Петроградский совет и Временное правительство в марте – апреле 1917. – М., 1978.*
11. *Экономическая история СССР: очерки / Рук. авт. кол. Л. Абалкин. – М., 2007.*
12. *Першин П. Аграрная революция в России: в 2 кн. – Кн. 1. – М., 1966.*

Pasichna Y.G. S. Maslov's views on the solving of the agrarian problem in Russia (the May – June of the 1917th). In the article are described the views of S. L. Maslov - the economic theorist, the member of the Socialists-revolutionaries party, the minister of the Provisional agriculture in the Temporary Government, about the regarding changes that should be conducted in the agricultural sphere in Russia.

Key words: Agrarian question, S. L. Maslov, Provisional government, socialization of land.

Г. Л. Демочко

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У ХАРКОВІ ПЕРІОДУ 1920 – 30-х рр.

У статті охарактеризовані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Харківської області, які дозволяють вивчити історію охорони здоров'я у Харкові 1920–30-х рр.
***Ключові слова**: Державний архів Харківської області, фонди, охорона здоров'я, Харків.*

Вивчення історії охорони здоров'я у Харкові, коли місто мало статус столиці УСРР, базується в першу чергу на історичних джерелах, які мають свою специфіку. Раніше дослідження цього питання проводилося переважно медиками, які використовували безперечно цінний статистичний матеріал, але не переймалися історичною складовою. Тепер для того, щоб якомога краще розкрити становлення системи охорони здоров'я у Харкові впродовж 1920 – 30-х рр., саме історикам потрібно підняти й опрацювати великий шар історичних джерел, без яких подібні дослідження не будуть ґрунтовними.

Мета цієї розвідки – проаналізувати архівну базу з історії становлення системи охорони здоров'я у Харкові. Актуальність теми не викликає сумнівів, адже ще В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Слабченко та інші представники «земельного» («обласного») напряму наголошували на необхідності синтетичного вивчення історичного та іншого вимірів (географічного, статистико-економічного тощо) в регіоні [1, 14]. А охорона здоров'я – це невід'ємна складова у житті пересічного містянина, яка повинна вивчатися комплексно, в поєднанні історичного та медичного компонентів, що дає змогу отримати якісні результати дослідження. Вивчення ж архівних джерел наблизить дослідників до розуміння соціальних чинників, суспільних рушіїв процесу становлення та розвитку охороноздоровчої сфери у 1920 – 30-ті рр.

Для дослідження обраної теми найбільш інформативними є документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ) та Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО). Вони з великим рівнем достовірності ілюструють поступ охорони здоров'я у місті за часів більшовицького керівництва.

Політика радянської влади щодо охорони здоров'я представлена в матеріалах фонду 342, описи 1, 2 та 3 ЦДАВОУ [2]. Фонд містить циркуляри, положення, постанови і накази Народного Комісаріату Охорони Здоров'я та його відділів. Справи зазначених описів дають змогу висвітлити питання організації охорони здоров'я як на республіканському, так і на місцевому рівнях. Окремо варто згадати про фонд 4928 ЦДАВОУ, присвячений діяльності Олександра Микитовича Марзєєва [3]. Справа 99 (опис 1) є машинописним текстом з авторськими правками «Спогадів санітарного лікаря». Ця справа дає дослідникам неоціненний матеріал, який ілюструє перші кроки становлення в Харкові санітарної організації на нових, радянських засадах, засоби подолання тогочасних епідемій, самовіддану роботу лікарів на протиепідемічному фронті.

У Центральному державному архіві громадських організацій України містяться відомості про боротьбу з проституцією, що можна знайти у відповідних протоколах ЦК Компартії України [4]. Перелічені документи подають цінну інформацію, хоча найбільше джерел з означеної проблематики міститься у ДАХО. Історія становлення та розвитку української радянської охорони здоров'я у Харкові може бути вивчена завдяки документам фондів П-1, П-2, Р-190, Р-202, Р-203, Р-820, Р-821, Р-855, Р-1001, Р-1959 та Р-1962. На жаль, до фонду міськздороввідділу ДАХО немає повного доступу, але інформація цілком компенсується іншими фондами обласного архіву, адже до 1926 р. справою охорони здоров'я в місті займалося губернське управління, потім – секція охорони здоров'я міськради. Документи цих органів в достатньому обсязі знаходяться у ДАХО.

Фонди П-1 та П-2 увібрали у себе документи партійних організацій різних рівнів [5; 6]. За діловодною документацією, яка зберігається у фонді, можна стверджувати, що партія не стояла осторонь наболілих проблем міста, а всіляко намагалася допомогти у їх розв'язанні. Для цього через відповідні структури активувалася свідома молодь, надавалася грошова допомога на благодійні та просвітницькі акції. Ці фонди цінні й тим, що показують дослідникам, наскільки глибоко цікавилися партійні органи проблемами охорони здоров'я у місті.

Фонд Р-190 (хронологічні рамки – 1920 – 1923 рр.) містить дані про діяльність Харківського губернського управління місцями позбавлення волі [7]. Заслуговують на увагу справи, які містять відомості про рівень захворюваності ув'язнених, про медичне обслуговування бупрівців (в'язнів, що перебували у будинках примусових робіт), про направлення лікарів на роботу до в'язниць тощо. Завдяки документам цього фонду можна встановити, що бупри були «квітником» соціальних хвороб у Харкові, тому лікування ув'язнених перебувало під особливо пильним наглядом з боку місцевих керманичів сфери охорони здоров'я.

Фонд Р-202 (хронологічні рамки – 1919 – 1920 рр.) містить документи Харківського губернського військово-революційного комітету, утвореного 14 січня 1919 р., з метою встановлення революційного порядку та боротьби з інтервентами та білогвардійцями [8]. Зокрема розпорядження відділу охорони здоров'я стосовно епідемій, доповіді з різноманітних питань тощо.

Фонд Р-203 (хронологічні рамки – 1919 – 1925 рр.) акумулював документи з діяльності Харківського губернського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів [9]. У ньому містяться матеріали переписки губвиконкому з Народним Комісаріатом Охорони Здоров'я, РНК УСРР, документи губернського відділу охорони здоров'я, губернського санітарно-епідемічного відділу, губернського відділу комунального господарства, протоколи засідань та з'їздів, звіти про діяльність губздороввідділу та багато інших документів. Цей фонд дозволяє прослідкувати перші кроки Рад щодо поліпшення медичної допомоги харків'янам у місті.

Фонд Р-820 (хронологічні рамки – 1920 – 1925 рр.) містить важливі відомості про стан дитячих установ та акти їх обстеження [10].

Доволі цінними є й матеріали фонду Р-821 – фонду відділу охорони здоров'я Харківського губернського виконавчого комітету рад [11]. Фонд містить документи Губернського виконавчого комітету від його створення у січні 1919 р. – до ліквідації 1 серпня 1925 р., на підставі постанови ВУЦВКу від 3 червня 1925 р. про ліквідацію губерній. Матеріали фонду включають в себе постанови Харківського губернського комітету КП(б)У та Харківського губернського виконавчого комітету про організацію та проведення місячника чистоти, про діяльність підвідділу робітничої медицини. В цьому ж фонді знаходяться положення про відділи та підвідділи Наркомату охорони здоров'я УСРР, губернські та окружні інспектури, про Харківську міську раду санітарних лікарів при

губернському відділі охорони здоров'я, про націоналізацію приватних медичних установ, аптек та складів, про перехід лікувальної частини медико-санітарних установ на господарський розрахунок та здачу їх в оренду приватним особам та товариствам, про санітарні комісії.

Фонд Р-855 (хронологічні рамки – 1923 – 1930 рр.) містить документи інспектури охорони здоров'я Харківського окружного виконавчого комітету рад [12]. Хронологія фонду обумовлена створенням інспектури, на підставі циркуляра НКОЗ УСРР від 6 березня 1923 р. та її ліквідацією постановою Центрального Виконавчого Комітету УСРР від 2 вересня 1930 р. про ліквідацію округів. Цей фонд вміщує протоколи засідань лікарів-спеціалістів, Харківського окрвиконкому та міськради, колегії і пленуму наукової ради Харківської окружної інспектури охорони здоров'я. Фонд вміщує документи щодо роботи в Харкові Надзвичайної комісії боротьби з епідеміями, агітаційно-пропагандистської комісії, робочої комісії з будівництва у місті дезінфекційної станції в 1929 р.і. Тут зберігаються також матеріали щодо проведення туберкульозного триденника і про проведення заходів із оздоровлення хворих на туберкульоз. У протоколах та доповідних записках висвітлена робота інспекторів з охорони материнства і дитинства, а також діяльність з розгортання лікувальної мережі дитячих лікарень, дитячих ясел та ін. Зазначимо, що Охматдит був новим явищем у радянському суспільстві, тому документи, які показують перші кроки запровадження ідей по охороні здоров'я матері та дитини, є надзвичайно важливими. Цей фонд також містить протоколи засідань та відомості про роботу Харківського товариства боротьби з алкоголізмом. Окремий інтерес становлять документи про діяльність курорту Березівські мінеральні води, сільськогосподарської колонії Здравниця, лікарсько-контрольної комісії з курортно-санаторного відбору робітників та службовців. Такі документи представлені у вигляді звітів, протоколів, листування, доповідних записок, циркулярів, планів та доповідей. Окрім вищезгаданих документів, фонд містить доповіді, річні та місячні звіти Харківської окружної інспектури охорони здоров'я, її окремих інспектур з усіх галузей медико-санітарної роботи, звіти про діяльність лікарень, поліклінік, медичних дільниць, пунктів та санаторіїв, акти обслідування лікарень та інших медико-санітарних установ.

При дослідженні становлення та розвитку радянської сфери охорони здоров'я неодмінно треба приділити увагу становищу медичних працівників. Документи щодо висвітлення цього соціального питання містяться у фонді Р-1001 – Харківський губернський відділ профспілки працівників медико-санітарної праці (хронологічні рамки – 1919 – 1925) [13]. Протоколи з'їздів, пленумів та конференцій, губернських секцій та комісій становлять інтерес при вивченні питань соціального страхування медичних працівників, нормування та охорони праці лікарів тощо.

Фонд Р-1959 (хронологічні рамки – 1923 – 1932 рр.) вміщує матеріали щодо діяльності управління платними лікувальними установами Харківського окружного відділу охорони здоров'я [14]. Тут містяться постанови та протоколи президії Харківського окрвиконкому, протоколи засідань колегії Харківського окружного відділу охорони здоров'я, протоколи засідань управління платними лікувальними установами, доповідні записки про медичне обслуговування хворих та про стан господарства і фінансування курортів. Окрім цих документів, маємо справи про передачу лікарень у відання Наркомату охорони здоров'я, про встановлення єдиної такси в платних лікувальних установах тощо.

Фонд Р-1962 відділу охорони здоров'я виконавчого комітету Харківської міської ради містить документи, зібрані з 1925 до 1944 рр. [15]. Тут зберігаються постанови Харківського облвиконкому, Харківського міськвиконкому, матеріали щодо епідемій, санітарних умов міста, організації відпочинку та оздоровлення робітників і дітей, поширення ясельної мережі. Фонд зберігає річні та періодичні плани, контрольні цифри, звіти, доповіді та доповідні записки про роботу Харківського міського відділу охорони здоров'я, медико-санітарних установ та організацій Харкова.

Виявлені в цих фондах документи дають нам змогу встановити головні закономірності та тенденції поступу охорони здоров'я в Харкові за «столичних» часів. Водночас використання архівних джерел виключає упередженість та однобічність у вивченні процесу. Достатність та інформативність архівних джерел значним чином знімає «медичність» у розвідках цієї теми, наближуючи широкі кола громадськості до осягнення суспільної складової в історії розвитку харківської охорони здоров'я впродовж 1920 – 30-х рр. У перспективі подальших розвідок треба залучити новий масив архівних джерел повоєнного періоду, які дозволять продовжити хронологію вивчення питання аж до сьогодення.

1. *Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005.*
2. *ЦДАВОУ. – Ф. 342: Народний Комісаріат охорони здоров'я УСРР. 1919 – 1933 рр.*
3. *ЦДАВОУ. – Ф. 4928: Марзєєв Олександр Микитович – український радянський лікар, гігієніст, академік, дійсний член АМН. 1932–1966 рр.*
4. *ЦДАГОУ. – Ф. 1: Центральний комітет Компартії України.*
5. *ДАХО. – Ф. П-1: Харьковский губком КП(б)У.*
6. *ДАХО. – Ф. П-2: Харьковский обком КП(б)У.*
7. *ДАХО. – Ф. Р-190: Карательный подотдел Харьковского губернского юридического отдела.*
8. *ДАХО. – Ф. Р-202: Харківський губернський військово-революційний комітет і відділ управління Харківського губернського військово-революційного комітету.*
9. *ДАХО. – Ф. Р-203: Харьковский губернский исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, гор. Харьков.*
10. *ДАХО. – Ф. Р-820: Отдел народного образования Харьковского губернского исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, гор. Харьков.*
11. *ДАХО. – Ф. Р-821: Отдел здравоохранения Харьковского губернского исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, гор. Харьков.*
12. *ДАХО. – Ф. Р-855: Инспектура охраны здоровья Харьковского окружного исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, гор. Харьков.*
13. *ДАХО. – Ф. Р-1001: Харьковский губернський отдел профессионального союза «Медсантруд», гор. Харьков.*
14. *ДАХО. – Ф. Р-1959: Харківське окружне управління платними лікувальними закладами.*
15. *ДАХО. – Ф. Р-1962: Отдел здравоохранения Исполнительного комитета Харьковского городского совета депутатов трудящихся*

Demochko G.L. The Archived Documents as the Main Historical Source of the Research of the Health Protection Organization in Kharkiv (the 1920th – 1930th years). In the article are described the funds of the Central State Archive of the Ukranian higher authorities organs and government and the State Archive of the Kharkiv region, which allow to study the history of the healthcare in Kharkiv in the 1920th – 30th years.

Key words: State Archives of the Kharkiv region, funds, healthcare, Kharkiv.

М. П. Олійник

ДОКУМЕНТИ ПРО ПОЗБАВЛЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РОКИ НЕПу (на матеріалах Поділля)

Досліджуються списки осіб, позбавлених виборчих прав на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. як історичне джерело.
***Ключові слова**: вибори, позбавленці, Ради, вороги.*

Однією з найбільш міфологізованих сторінок вітчизняної історії є період нової економічної політики. В більшості людей, які пам'ятають радянський період, зі школи сформувалось уявлення про нього як про час героїчного подолання наслідків першої світової та громадянської воєн і "процвітання", зумовленого успіхами НЕПу. Особливо партійно-радянська влада прагнула утвердити в свідомості громадян тезу про розквіт "соціалістичної демократії". При цьому вона воліла не акцентувати уваги на тому, що це була "демократія" не для всіх, а лише для будівників держави диктатури пролетаріату. З відновленням демократичної української держави стало можливим вивчення всіх сторін зазначеної проблеми як у загальноукраїнському, так і в регіональному контекстах. Окремі її аспекти досліджено зокрема у студіях В. Москаленка, Н. Кузьминець, О. Стадник [1 – 3]. Метою цієї статті є аналіз списків позбавлення виборчих прав у межах дослідження соціально-політичної ситуації 1920-х рр. на Поділлі.

Виборча система, яка існувала в 20-ті рр. XX ст., базувалася на нормах Конституції УСРР 1919 р. й визначала, що "Українська Соціялістична Радянська Республіка є організація діктатури працюючих і експльоатуємих мас пролетаріяту і біднійшого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експльоататорами капіталістами й поміщиками" [4]. Відповідно до цього, право вибору мали "незалежно від релігії, народности, осілости, стану і т. п. слідуючі громадяне У.С.Р.Р., які до дня виборів осягли 18 років: а) всі, що здобувають засоби до життя продукційною і загальнокорисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючи першим можливість продукційної праці, себто ріжні робітники і служачі, заняті в промисловости, торговлі, сільськім господарстві та инш., селяни й козаки рільники; б) солдати Червоної Армії і матроси Червоної Фльоти; в) громадяне, що не входять в категорії, переведені н. п. а) і б) за утратою працездатності, відповідно засвідченої.

Увага: І. Місцеві Ради можуть по постанові Центральної влади зменшувати усталену в цій ст. норму віку.

Увага: 2. Чужинці, які належать до робітничої кляси і трудового селянства, користуються також виборчим правом" [4].

Оскільки УСРР проголошувалася державою трудящих, то позбавлялися активного та пасивного виборчого права: "а) особи, що користуються найманою працею з корисною метою; б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме прибутки з підприємства, з маєтків і т. п.; в) приватні торговці, комерційні посередники; г) ченці і духовні настоятелі церквей і релігійних культів; д) служачі і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени панувавшого в Росії дому; е) особи, визнані усталеним ладом божевільними, а рівно особи, що перебувають під опікою; ж) особи, засуджені за користливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом, або судовим вироком" [4]. З розвитком нової економічної політики коло осіб, позбавлених виборчих прав, розширювалося за рахунок осіб, які займалися торгівлею, орендою, промислами [1, 82].

Перші вибори до Рад різних рівнів на Поділлі були проведені у червні 1921 р. Було обрано близько 2 тис. сільських Рад [2, 275]. Вибори проводилися на принципах нерівного, непрямого права при відкритому голосуванні за визначений список кандидатів у депутати. В містах кандидатури до списку, серед яких домінували робітники та червоноармійці, "схвалювалися на зборах трудових колективів та організацій" [5]. На селі, де опорою радянської влади були комітети незаможних селян (КНС), перед ними "було поставлене завдання з оволодіння виконкомами сільських рад шляхом забезпечення їхньої участі у виборчих комісіях і перевірці списків виборців" [2, 276]. Відтак, пропозиції до списку кандидатів у депутати затверджувалися "на загальних зборах комнезамів... За їх вимогою, зі списків виключалися і позбавлялися виборчих прав кандидати, що становили будь-яку небезпеку для більшовицького режиму" [3, 272]. Оскільки масовий повстанський рух на Поділлі лише зароджувався, то вибори супроводжувалися позбавленням активного і пасивного виборчого права лише заможних елементів. Так, у с. Шляхова Бершацького повіту "виборчим правом тоді користувалися 1542 чоловіка, а 62 – куркулі та їх прихвосні – були позбавлені прав обирати до Рад" [6].

Однак з розгортанням антибільшовицького повстанського руху та поступовим зміцненням, унаслідок впровадження НЕПу, середняцьких та заможних селянських господарств, ставлення до складання списків осіб, позбавлених виборчого права, ставало все жорсткішим. Це було тим більше необхідно, що соціальна опора радянської влади на селі – бідняки й значна частина середняків, "придушених податковим пресом", проігнорувала вибори 1923 р. Явка на них склала "всього 38% виборців" [3, 273]. Щоб якось вплинути на ситуацію, в 1924 р. було "розширено соціальну базу виборців за рахунок так званого неорганізованого населення – кустарів і ремісників, прийняті заходи для наведення порядку в процедурі виборів. Вибори анульовувалися, як-що в них брало участь менше 35% виборців або надходили скарги" [3, 273]. В той же час, на практиці досить часто вибори, "при явці менше 30% виборців, скасовувались і на лютий 1925 р. призначались перевибори" [7, 53-54].

Одночасно, спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10/IX-24 р. "Про осіб, позбавлених виборчих прав" від виборчого процесу усувалися носії ворожої більшовизму ідеології: "Члени правління Релігійних общин (члени приходського, церковні старости і всі загалом Уповноважені релігійних товариств), нарівні з монахами та монахинями, священнослужителями і духовнослужащими всіх культів, а також їх дружини, позбавлені виборчих прав" [7, 32].

Відповідно до цієї постанови, на місцях до списків, позбавлених виборчих прав, зараховувалися "служителі релігійного культу (священики та рабини), члени церковної ради " [8, 5-6,12-13зв.], "члени сімей службовців релігійного культу, бувші монахи" [9, 5]. Зазначимо, що траплялися випадки позбавлення виборчих прав вірних протестантських церков – "сектантів" за радянською термінологією. Так, у містечку Гусятин серед "позбавленців" виявилися "сектанти-суботники". Коли ними "були заявлені скарги про неправильне позбавлення виборчих прав", то Чемеровецький райвиборчком 27 вересня 1924 р. змушений був визнати, що заявники, "згідно конституції, мають право виборчого голосу, а тому рахувати заліченими в список виборців" [9, 2-3].

Ретельним чином відслідковувалися та позбавлялися виборчого права особи, яких радянська влада вважала своїми ворогами: "бувші петлюровці, старорежімні урядники, поліцейські стражники, службовці

польської жандармерії, контрабандисти" [8, 2-3], а також "учасники антирадянських повстань, агітатори, провокатор протів сов." [10, 79зв.-80]. Разом з тим, як показує аналіз документів, найбільший відсоток (42,2%) позбавленців припадав на єврейське населення містечок, яке переважно займалося, за сучасною термінологією, підприємницькою діяльністю [11, 21-22]. Зокрема в містечку Зіньків Кам'янець-Подільської округи, в якому з 7 тис. мешканців біля 3 тис. були євреї [12, 19], в 1924 р. у список, позбавлених виборчих прав, були включені 1112 (тут і далі підрахунки наші) євреїв і 38 українців. Понад 90% євреїв-позбавленців були зазначені в списках як "торговці" [11, 79-80,90-105зв.]. У Кам'янці-Подільському 1924 р. з 31 тис. мешканців, виборчого права були позбавлені "2480 осіб, з них: українців – 300, німців – 4, греків – 1, естонців – 1, інгушів – 1, росіян – 17, поляків – 86, євреїв – 2070. За професійним складом: без професії – 15, дом. господарки – 69, домовласники – 94, служителі культу – 101, архітектор – 1, вільна професія – 1406, торговців – 794" [10, 181-215зв.]. Звертає на себе увагу неймовірна кількість осіб "вільної професії", до якої на той час відносили адвокатів, артистів, художників тощо. Для порівняння, серед 1706 позбавленців у Старокостянтинові така професія відсутня [13, 146-175]. Селян переважно позбавляли виборчих прав через наступні причини: "орендар млина і члени його родини, свящ. і члени їх сімей, члени ради реліг. громади та члени їх сімей, живе на нетрудові доходи (торг.)" [10, 2-3а], а також "службу в армії чи міліції гетьмана чи Петлюри, самогоноваріння та контрабанду" [14, 22-26 зв.].

Взявши на XIV з'їзді ВКП(б) курс на індустріалізацію, більшовики одночасно поставили за мету "ліквідацію капіталістичних елементів" [15, 275]. Відтак, 18 грудня 1926 р. інструкцією ВУЦВК УСРР та РНК "Про вибори до Рад" виділялося дванадцять категорій осіб, які підлягали позбавленню виборчого права: "I – Особи, що користуються найманою працею в сучасний момент, II – особи, які користувались найманою працею раніш, III – особи, що живуть на нетрудовий прибуток в сучасний момент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток раніш, V – приватні крамарі й посередники в сучасний момент, VI – приватні крамарі й посередники раніш, VII – службовці релігійних культів і манахи в сучасний момент, VIII – службовці релігійних культів і манахи раніш, IX – службовці й агенти бувшої поліції, X – засуджені судом, XI – божевільні та підопічні, XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчого права" [16, 4]. Відразу після ухвалення цього документу були надруковані й розіслані до всіх сільських і міських Радах спеціальні друковані бланки "Поіменних списків осіб, що їх позбавлено виборчого права" [16, 4-165]. На виконання цієї інструкції всі районні лікарні отримали обіжники (обов'язкові постанови – М. О.) від окрінспектур охорони здоров'я з вимогою "в терміновому порядку дати в Райвиборчкоми відомости про божевільних хворих, що в Вас зареєстровані" [17, 1]. Крім того, райвиборчкоми отримували від Окрвідділів ДПУ "списи політнеблагонадійного елементу, котріх на період переведення виборів необхідно позбавити виборчих прав, как лиц лишенных права голоса согласно инструкции §23 п."3" [17, 3].

Виборчкоми так часто захоплювалися позбавленням виборчих прав, що кількість позбавленців перевищувала число самих виборців. Наприклад, у "містечку Жванчик Кам'янецької округи на 118 виборців у 1928 р. припадало 224 позбавленці, в той час, як у м. Калюс, де економічний стан майже однаковий, маючих право голосу 456, позбавленців 182 чол." [11, 21]. Таке ставлення обурювало громадян і ставало причиною численних заяв з проханням про відновлення виборчих прав. Це було необхідним, з огляду на те, що позбавленці обкладалися додатковими податками та повинностями. Їхні заяви розглядали районні та окружні виборчкоми. До них додавалися: витяг з протоколу засідання Ради, яка позбавила особу виборчого права; анкета особи, позбавленої виборчих прав законом або вироком суду; скарга заявника на відмову відновити його порушені виборчі права; довідка про майновий стан" [19, 35-40зв.]. Так, у вересні 1927 р. до Кам'янець-Подільського окружного виборчкому звернувся із заявою про поновлення виборчих прав мешканець с. Гути Маковецької І. Солярик. Окрвиборчком, після відповідного висновку юрисконсульта, постановив: "Повертаючи при цьому листування (Маківському райвиборчкомові – М. О.) по заяві гр-на с. Гути Маковецької Солярика Івана... щодо відновлення його в виборчих правах, Секретаріат ОВК повідомляє, що згідно п. «а» §4 закону від 18/XII-26 р. (інструкція по виборах до рад) хлібороби позбавляються виборчих прав тільки в тім разі, коли вони вживають найману працю в такім обсягові, що поширує їхнє господарство за межі трудового і що тримання пастуха підлітка для того щоб пас худобу не можна підвести під цей пакт, бо через це господарство не поширується й праця його використовується для хатнього обслуговування, а не з метою визискування, а тому, на підставі п. «ж» §5 вищезазначеного закону, необхідно внести до списка осіб, що мають виборчі права, коли не мається инших причин для позбавлення його таких" [19, 55-56]. Зазначимо, що зазвичай такі заяви залишалися без задоволення. Зокрема на засіданні Кам'янецького Окрвиборчкому 7 – 8 березня 1929 р., із 109 розглянутих заяв, задовольнили лише три [21, 1-3]. Це змушувало найбільш наполегливих звертатися до організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК. В окремих випадках їх клопотання задовольняли, як от: "З приводу прохання гр. Гавриньова Вікт. Ів. мешк. с. Кормільча Лянцкорунського району щодо відновлення йому виборчих прав, Оргінстр ВУЦВК'у повідомляє, що за постановою Президії ВУЦВК'у з 9/VIII-27 р. (протокол ч. 17/318 п. 8) гр. Гавриньова В. І. виборчі права відновлено. Сповістіть про це просителя, а копію повідомлення надішліть до ВУЦВК'у" [19, 26].

Таким чином, аналіз списків осіб, позбавлених виборчих прав, неспростовно доводить послідовний і непримиренний характер боротьби більшовицько-радянської влади проти своїх ідейних та класових ворогів під час проведення виборів до Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

1. *Москаленко В.Г. Становлення основ загального виборчого права в УСРР (20 – 30 рр. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / За ред. П. Григорчука. – Вип. 13. – Вінниця, 2008.*
2. *Кузьминець Н.П. Сільські Ради Поділля на початку 20-х рр. XX ст. // Там же.*
3. *Стадник О.О. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. // Там же.*
4. *Конституція УСРР (березень 1919 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://sb7878.ucoz.ru/publ.*
5. *Нестеренко В. Вибори до Кам'янець-Подільської ради. Як це було 90 років тому // Подолянин. – 2012. – 20 квіт.*
6. *http://www.bershad.ua/a/shlyahova/page-2.html*
7. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р.-926. – Оп. 1 доп. – Спр. 1.*
8. *ДАХО. – Ф. Р.-337 сч. – Оп. 3. – Спр. 10.*
9. *ДАХО. – Ф. Р.-926. – Оп. 1 доп. – Спр. 8.*
10. *ДАХО. – Ф. Р.-337 сч. – Оп. 3. – Спр. 10а.*
11. *ДАХО. – Ф. Р.-337 сч. – Оп. 3. – Спр. 28.*
12. *Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / Упор М. Олійник. – Хмельницький, 2010.*

13. ДАХО. – Ф. Р.-766. – Оп. 2 – Спр.2.
14. ДАХО. – Ф. Р.-926. – Оп. 1 доп. – Спр. 4.
15. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М., 1953.
16. ДАХО. – Ф. Р.-766. – Оп. 2 – Спр. 28.
17. ДАХО. – Ф. Р.-766. – Оп. 2 – Спр. 14.
18. ДАХО. – Ф. Р.-337 сч. – Оп. 3. – Спр. 22.
19. ДАХО. – Ф. Р.-337 сч. – Оп. 3. – Спр. 26.
20. ДАХО. – Ф. Р.-337 сч. – Оп. 3. – Спр. 24.

Oliynyk M.P. The documents about depriving of the election right as the source for the investigation of the social and political situation in the period of the New economic policy (on the bases of the Podillia materials). There is investigated the list of the persons who were deprived of the election right in Podillia in the 20th of the XX century as the historical source.
Key words: election deprived, Councils, enemies.

О. В. Лабур

МАСОВІ ЖІНОЧІ ВИДАННЯ «КОМУНАРКА УКРАЇНИ» ТА «СЕЛЯНКА УКРАЇНИ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Розглянуто жіночі журнали «Комунарка України» і «Селянка України» як історичне джерело. В центрі уваги мотиви створення, умови функціонування та інформативні можливості журналів. Доказано їх джерельну репрезентативність у вивчені історії радянського «звільнення» жінок.
***Ключові слова**: «Комунарка України», «Селянка України», радянські жіночі журнали, комунікативні канали спілкування.*

Існування перших радянських жіночих журналів республіканського підпорядкування «Комунарка України» і «Селянка України» припадає на період активного розвитку масових видань для жінок як в Наддніпрянській, так і в Західній Україні. Сучасні науковці навіть визначають його найвищим рівнем розвитку жіночої преси [1]. В міжвоєнний час у Західній Україні виходили «Жіночий вісник», «Жіноча доля», «Жінка», «Українка», «Жіночий голос», календарі-альманахи «На новий шлях», «Наш світ», «Наша книга», «Для неї – все!», в Наддніпрянській – офіційні радянські всеросійські жіночі видання «Комуністка», «Делегатка», «Робітниця», «Батрачка», «Робітниця і селянка», місцеві – «Робітниця і домогосподарка» (Дніпропетровськ, Одеса), «Модний журнал» (Київ), «Робітниця й Селянка» (Миколаїв). Однак означені журнали виділяються з поміж інших, перш за все, пошуком дієвих комунікативних каналів спілкування влади з масами жіноцтва для популяризації своїх гендерних ініціатив. Вже на VIII з'їзді РКП(б) 1919 р., зі зміною партійної програми, й її гендерної платформи зокрема, підносилася роль преси в «жіночому комуністичному рухові» як «могутнього знаряддя пропаганди, агітації і організації, незамінним засобом впливу на ширші маси» [2, 314]. Тому вихід 1920 р. першого номеру журналу «Комунарка» не випадково збігся із організацією при КП(б)У Центрального відділу роботи з жінками та проведенням І-го Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок. «Селянка України» як «молодша сестра» «Комунарки» (так називали його в редакції) виокремилася внаслідок рішень XIII партз'їзду (1924 р.) щодо «зміцнення періодичних видань для робітниць і селянок» [3, 74].

Інтерес науковців до вивчення «Комунарки» і «Селянки» викристалізувався в останній чверті XX ст. із актуалізацією жіночої історії й її складової – «жіночої преси». До аналітичної практики у своїх роботах зверталися О. Пода, Н. Олійник, О. Сушкова, Т. Дашкова, Н. Сидоренко, С. Луцька [4]. Проте, вони розглядали названі журнали в сукупності з іншими жіночими виданнями, звертаючись до джерелознавчого аналізу лише фрагментарно. Втім, вже утвердилася думка, що перший гендерний канал влади – газетні «жіночі сторінки» були орієнтовані на ширшу аудиторію, ніж зазначені журнали. Так, О. Пода зауважує, що «партія свідомо звужувала об'єктну зону комунікативного впливу, замінюючи спеціалізовані «сторінки» в газеті, розраховані майже на все населення (і в першу чергу чоловіче) країни, на спеціалізовані видання для жіночого – жіночий журнал» [5, 156]. Безперечно відбувається звуження гендерного сегменту видань, але комунікативна функція журналів від того не стає простішою. Проведений аналіз показує, навпаки, ускладнення комунікативних технологій, ще більш усталений і масовий їх характер. Більше того логіка формування ідеї «усуспільнення» жінок, процес «проштовхування» її більшовичками серед партійців як «роботи серед жінок», риторика трактування жінок як відсталої групи населення неминуче звужували аудиторію видань, а перехід від «сторінки» до жіночих журналів робили цілком закономірним. Виходячи з цього, метою дослідження визначимо такі джерелознавчі аспекти, як інформативні можливості журналів, умови їх функціонування (видання, підписка), використання комунікативних і кореспондентських технологій.

«Комунарка» і «Селянка» були підпорядковані Центральному відділу робітниць і селянок КП(б)У, виходили в різні часи російською і українською мовами. У 1931 р. «Селянка», із впровадженням колективізації, змінила назву і до кінця свого існування (1941 р.) була «Колгоспницею України». Періодичність видань також була нестабільною і в найкращі часи доходила до 24 видань на рік. Хоча «Коммунарка» вперше з'явилася 1920 р., її розквіт припав на 1924 р., коли владою було визнано і посилено значення періодичних видань для робітниць і селянок. Тираж її збільшився з 600 до 25 тис. примірників, а також була створена у вересні її «молодша сестра» – «Селянка України». Наприкінці 1924 р. остання мала наклад 13 тис. примірників, на відміну від першого номера в 5 тис. штук [6]. Змінився також і зовнішній вигляд «Коммунарки». Перший її номер 1920 р. видрукуваний на сірувато-синьому товстому папері, у який «до революції загортали цукрові голови», а з 1924 р. – «папір наблизився до нормального» [3, 61-62]. Суттєво змінився й зміст журналу. Якщо перший номер був присвячений і «обслуговував І Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок, носив керівний характер», то невдовзі «вже віяло життям жіночих пролетарських мас, їх боротьбою зі старим побутом за нове соціалістичне суспільство» [3, 62]. Самі ж працівники редакції пояснювали зміни в журналі з переходом до видавництва «Пролетарій» [7, 7].

В організації перших жіночих журналів звертає на себе увагу поділ цільових груп за класовою ознакою на робітниць і селянок. Відома більшовичка, організаторка більшовицької жіночої преси Л. Сталь вважала такий розподіл в Україні не просто виправданим, а й професійно вірним. З її погляду, є різниця між «задоволенням попиту висококваліфікованих робітниць» і особливістю «писати для селянок» [3, 77]. Безумовно, для кожної групи потрібен був свій підхід, хоча вони не були рівноцінні за силою й впливом. Створювалося враження у читача і дослідника щодо «прогресивності» трудящих жінок міста як поборниць та носіїв «великого усуспільненого господарства», на противагу селянкам як представницям «дрібного одиночного домашнього виробництва» [8, 108].

Організація жіночих журналів за всієї підтримки й контролю «згори» мала серйозні проблеми, насамперед із фінансуванням, яке залежало від їх поширення. Враховуючи ж тодішні умови нестачі грошей у населення й зростання жіночого безробіття, зробити це було надзвичайно важко. На цьому наголошувала редакція журналу «Коммунарка» у пік свого розвитку. Зауважимо, що спочатку журнал був безкоштовним, а з розгор-

танням НЕПу, перейшов на госпрозрахунок. З цього моменту й «почалися митарства журналу» за підпискою [7, 6-7]. Зазвичай журнали виписувалися «за рахунок заробітку» [9, 11] або у фонд майбутньої «зарплати для колективної виписки» [10, 19], тоді як журнал «Селянка України» іноді оплачували Комітети незаможних селян. Однак для нормального існування журналу була потрібна підписка мінімум на три місяці наперед, що не завжди досягалося редакцією. Тоді зверталися до жінвідділів із проханням щодо «проведення відповідної роботи зі збільшення підписки журналів». Жінорганізаторів зобов'язували «провести колективну й індивідуальну підписку». У свою чергу була дана обіцянка «вжити заходів щодо врегулювання своєчасного постачання журналами», яке затримувалося на декілька місяців і надходило не в повному обсязі [11, 213].

Враховуючи, що основним жіночим сегментом журналів були незаможні групи жінок, доводилося виробляти нові методи підписки. Однією з таких дій були «заклики» до жінок зробити підписку. Формою викликів було: «Я, N (з такого-то міста), підписую журнал «Селянка України» і закликаю підписати журнал таких-то товаришок (або делегаток)» [12, 1]. Таким чином, ланцюжок влада – журнал – жінки збагачувався зворотним зв'язком, коли вже самі жінки, а не влада виступали ініціаторами поширення своїх журналів і втягувалися в їхню організацію. Щоправда ефективність цього методу виявилася незначною, тому незабаром від неї відмовляються. Ближчим для жінок, а отже, й ефективнішим було заохочення додатковими безкоштовними вкладками з викрійками й зразками вишивок. Як писалося в «Селянці», за цими викрійками «кожна селянка без допомоги може покроїти і зшити жіночий та дитячий одяг» [13, 1]. Крім того, додатково до підписки 6-ти номерів надходили пакети з насінням огірків, баклажанів, буряка. Водночас таке заохочення сприяло індивідуальному сільському господарству, але суперечило офіційній політиці його колективізації. Можливо, це було пов'язано з тим, що керівництво журналу, а це були насамперед жінки, мали кращу поінформованість про стан жіноцтва на селі, де селянки були більш стурбовані проблемами побутового характеру, ніж необхідністю пізнавати ініціативи влади в справі емансипації. Не забували в редакції й про «політичне» заохочення. Подарунком за першу премію на конкурсі кращого розповсюдження журналу було погруддя В. Леніна, за другу – його роботи, а за третю – книги жіночої тематики [13, 22]. Такими методами влада намагалася заохочувати збут журналів, фактично контролюючи весь процес комунікації: від влади до споживачів.

Згодом комунікативні технології ускладнювалися. Чим далі зміцнювалася більшовицька влада, тим більше їй потрібно було пропагувати свої дії й досягнення в «розв'язанні жіночого питання». Формувалася певна стратегія комунікації, у якій спочатку йшло планування події, а потім її презентація в пресі. Особливо це важливо для аналізу виборчих кампаній, коли приходили директиви й укази щодо залучення жінок до роботи радянського апарату, що обов'язково «висвітлювалося в місцевій пресі» [14, 102]. У випадку невдалої кампанії, інформація в місцевій пресі показувалася на користь влади, незважаючи на всі зусилля «партії й радянської влади» у справі висування жінок, вони самі, «через свою відсталість і побутові забобони не використовували всіх прав, що їм дала революція» [15, 3]. Існував також і інший сценарій, де винуватцями невдачі були чоловіки-куркулі, які перешкоджали жіночій активності. Тоді жінкам протиставлявся класовий ворог – куркуль, а партія знову виходила захисником жіночих трудових мас [16, 15]. Таким чином, за допомогою преси в суспільній свідомості формувався міф, що влада всіляко намагалася змінити соціальну роль жінки.

Привертають увагу й кореспондентські технології. Якщо штатні жінкорки були професіоналами й добре знали правила опису подій, подачу матеріалу, про що свідчать рубрики з історії й сучасності жіночого руху, а також інформативні матеріали з наукових і технічних досягнень, то аматорів намагалася організувати влада. Жінвідділи під своїм керівництвом створювали гуртки робкорок і сількорок, знайомили їх з «технікою кореспондентської справи», показували, «що і як писати, залежно від читача» [17, 201], визначали моральні й професійні норми їх роботи [10, 131]. Однак процес формування справжнього кореспондента був не простий і вимагав витрат сил і часу. У результаті багато присланих такими робкорками й сількорками повідомлень зазнавали критики: «Не піде, надсилайте інший матеріал», «годиться для стінгазети», «передали в іншу редакцію». Іноді зауваження торкалися теми повідомлень, тому що редакцію більше цікавило «як проходять перевибори і яка участь у ньому жінок», ніж повсякденне їхнє життя [18, 21]. Не настільки консервативно розглядали такі матеріали в «Коммунарці», під рубрикою «Робота й дні робітниці й селянки». В них відзначалося, що редакція «уважає цей матеріал коштовним, незалежно від рівня літературності, живим документом нашої великої епохи» [19, 58]. Тут друкувалися автобіографії жінок-активісток, спогади про роботу серед жінок, про владні кампанії, у тому числі тих, де брали участь жінки, про враження від відвідуваних виставок і навіть «простонародна» жіноча поезія. Правда, рубрики виходили рідко, так, наприклад, в 1924 р. лише кілька разів, хоча цього року була сформована найбільша кількість номерів. У той же час складно переоцінити її значення, адже це було рівнозначно одержанню свого «голосу», певного етапу в реалізації свого жіночого «я». І в цьому контексті журнали для жінок представляються особливо цінним історичним джерелом.

Слід зазначити, що гендерна репрезентативність журналів безпосередньо відбивалася на їхньому інформативному потенціалі. Безумовно більша частина повідомлень журналів зводилася до оперативної інформації про жінроботу. Частими були рубрики «Робітниця в партії», «Профспілки в боротьбі з жіночим безробіттям», «Делегатки за роботою», «Робітниця й підняття кваліфікації праці», а також аналітичні замітки «Жовтень звільнив жінку-селянку від багаторічних оков», «Чи не час пробудитися?». Основним аргументом й способом переконання було протиставлення старого / темного капіталістичного миру й нового / світлого соціалістичного майбуття жінки. У той же час вони вводили нові соціальні ролі для жінки, нові поняття, що характеризують жінку: делегатка, рівноправна громадянка, комунарка, суспільниця, робітниця-партієць тощо. Окреслювали й конкретизували такі соціальні ролі, як домашні робітниці та «пролетарські господарки». Для останньої характерним було, як і раніше, економія й правильне ведення господарства (роздільне прання білизни, методи прання [7, 35], шиття дитячого одягу, чищення дзеркал, збереження продуктів, боротьба із гризунами, вирощування овочів, догляд за худобою) [20, 33]. Фактично залишалися всі традиційні «обов'язки», крім кухні. Тож, періодика відбивала конфлікт між обіцянками створити мережу установ громадського харчування й реаліями життя, коли, по суті, турботи по господарству жінок залишилися непорушними.

Відмітною рисою нової комунікативної технології жіночої преси стало створення інформаційного блоку

про те, як жінці краще використовувати ті або інші закони й нововведення радянської влади. Насамперед це стосувалося такого складного питання, як соціальне страхування й натуралізація допомоги у пологах і догляду за дитиною. Цікаво, що в P.S. редакція просила «усіх робітниць-матерів висловитися як краще для дитини: одержати видачу натурою або грішми» [21, 6]. Такі ж «обговорення» стосувалися й проблеми сімейного законодавства: потрібна або не потрібна обов'язкова реєстрація шлюбу, як краще проводити визнання батьківства [22, 11]. Безумовно, це було гарною рекламою влади, однак на процес прийняття рішень ніяк не впливало. Водночас вони давали можливість жінкам краще зрозуміти й знати, що можна одержати від влади.

Особливу цінність представляє інформаційний блок «Мати й дитя», де в доступній формі розповідалося про причини дитячої смертності, про дитячі хвороби, про неправильність тілесного покарання дітей. Пояснювалися також вигоди й механізм створення ясель, переваги установ з охорони материнства й дитинства, їх структура й особливості роботи. Акцент робився на необхідності користуватися консультаціями, молочними кухнями й радами соціальної допомоги, які допомагали організаційно і юридично жінці при народженні дитини [22, 35]. Окремо пояснювався сам процес зачаття, показувалася структура й будова жіночих і чоловічих статевих органів [21, 30]. Треба сказати, що така освіта вперше виходила за рамки медичних журналів і в цьому була її явна прогресивність. Однак звернення було лише до жінок, а назва рубрики «Мати й дитя» сприяла підкріпленню думки, що основним вихователем дітей у родині є жінка. Таким чином, спотворювалися гендерні ролі в родині й рівноправність залишала сферу приватного.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що обидва журнали є репрезентативними за вивчення комунікативної функції жіночої преси у більшовицькому «звільненні» жінки, інформативними у відображенні всієї складності і суперечності «роботи серед жінок», визначенні комунікативних і кореспондентських технологій. Аналіз журналів дозволяє дослідникові отримати вірогідні наукові факти зі створення певного інформативного простору, орієнтованого на жінок, побачити введення у дискусію нових тем, нових форм взаємодії із владою. І нарешті, показують інформаційне сегментування преси для жінок в жіночих журналах і про жінок в інших, гендерно нейтральних періодичних масових виданнях.

1. *Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2007. – № 27; Передирій В. Галицька періодика для жінок: становлення, розвиток, проблематика (1853 – 1939 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – Вип. 2*
2. *ВКП(б) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Відп. ред. М. Мітін, О. Поскрьобишев, П. Поспелов. – Ч. 1. – Вид. 6-те, доп. – К., 1949.*
3. *Сталь Л. Печать и женское коммунистическое движение. – М.; Л., 1927.*
4. *Дашкова Т. "Работницу" – в массы": политика социального моделирования в советских женских журналах 1930-х годов // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 50; Луцька С. Жіноча преса в УРСР // Сучасність. – 1974. – № 7/8; Передирій В.А., Сидоренко Н.М., Старченко Т.В. Жіноча доля на тлі доби (Літопис жіночого руху у світлі українських видань). – К., 1998; Сушкова О.М. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості: Навч. посіб. – Суми, 2009; Пода О.Ю. Роль гендерного фактору у формуванні редакційної політики журналів Радянської України 20-х рр. XX ст. (на прикладі «Комунарки України», «Селянки України», «Червоної преси») // Діалог: Медіа-студії: Зб. наук. пр. / Ред. О. Александров. – Одеса, 2009. – Вип. 8; Пода О.Ю. Проблема гендерних настанов у радянській жіночій пресі // Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки. – 2007. – № 1.*
5. *Пода О. Жіноча сторінка в газеті як канал гендерної комунікації влади // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2010. – № 2.*
6. *Крестьянка Украины. – 1924. – № 3. – С. 23; № 4. – С. 2.*
7. *Коммунарка Украины. – 1924. – № 4.*
8. *Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. О женском вопросе. – М., 1978.*
9. *Державний архів Донецької області. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 178.*
10. *Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 1 – Оп. 1. – Спр. 123.*
11. *ДАЗО. – Ф. 1 – Оп. 1. – Спр. 564.*
12. *Крестьянка Украины. – 1923. – № 3.*
13. *Крестьянка Украины. – 1927. – № 1.*
14. *Державний архів Миколаївської області. – Ф. 161. – Оп. 1. – Д. 548.*
15. *Червоний плугатар. – 1926 – № 130.*
16. *Крестьянка Украины. – 1927. – № 5.*
17. *ДАЗО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 162.*
18. *Крестьянка Украины. – 1927. – № 4.*
19. *Коммунарка Украины. – 1923. – № 4.*
20. *Коммунарка Украины. – 1924. – № 8.*
21. *Коммунарка Украины. – 1924. – № 5.*
22. *Коммунарка Украины. – 1924. – № 6.*

Labur O.W. The mass women's magazines «Komunarka of Ukraine» and «Peasant Woman of Ukraine»: the aspect of the source. The women's magazines «Komunarka of Ukraine» and «Peasant Woman of Ukraine» has been considered as the historical source. The main focus was made on the motives of the creation, the operating conditions and the informative possibility of the magazines.

Key words: «Komunarka of Ukraine», «Peasant Woman of Ukraine», Soviet Women's magazines, communication channels of communication.

Л. Г. Тупчієнко-Кадирова

ІНФОРМАЦІЙНО-ПОШУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ АФІШ ОПЕРНИХ ВИСТАВ (на прикладі архівної творчої спадщини Юлія Мейтуса)

Проаналізовано афіші оперних вистав з погляду їх інформаційно-пошукового потенціалу, виділені структурні елементи як змістовні та пошукові ознаки.

***Ключові слова**: афіші оперних вистав, структурний аналіз текстів, опери Ю. Мейтуса.*

Дослідження та введення в науковий обіг архівних документів, у т. ч. тих, що зберігаються в музеях, є актуальним та важливим завданням і для інформатизації суспільства, і для пізнання життя та творчості видатної особи. Архівна творча спадщина будь-якого композитора (і Ю. Мейтуса зокрема), представляє собою сукупність різних за видами і змістом документів. Для того, щоб представити їх як комплекс, вірніше – систему, слід простежити особливості документування об'єктів, процесів, відносин між суб'єктами. Звичайно, документи мають певний статус і цінність для архівів, дослідників. Однак для комплексного обстеження спадщини та визначення рівня репрезентації творчого, громадського, особистого життя видатної особи, на нашу думку, не слід оминати і друковані документи, такі як афіші, програмки концертів, вистав тощо. Хоча, звичайно, за цінністю вони поступаються творчим рукописам, листам, біографічним документам та іншим (які ми розпочали досліджувати у попередніх публікаціях [1 – 3]). Структурний аналіз їх документної інформації дозволив нам виділити структурні елементи (СЕ) та проілюструвати їх текстовими фрагментами (ТФ), виявити специфічні для цих видів документів риси. Крім того, виділені СЕ мо-

жуть слугувати пошуковими ознаками для повнотекстових баз даних. Під інформаційним потенціалом ми розуміємо склад СЕ, під пошуковим – ті СЕ, які потенційно можуть приваблювати майбутнього користувача інформаційно-пошукових систем. У цій статті ми проаналізуємо документи, які ще не розглядали, – афіші оперних вистав, визначимо структуру їх документної інформації, виявимо специфічні змістовні й пошукові характеристики.

Перед поданням текстів та їх аналізу зробимо зауваги. Структурний аналіз здійснюється послідовно, відповідно до тексту. СЕ виділені жирним шрифтом. ТФ взяті в лапки, в межах лапок приводяться й відповідні синтаксичні знаки. В середині ТФ і поза ним розшифрування береться в квадратні дужки. Якщо ТФ ілюструє два і більше СЕ, наступні приводяться через прийменник «та» і з великої літери. У підсумкових переліках до документів СЕ пишуться (для виділення) з великої літери. Одну афішу розглянемо повністю, для кожної з наступних подамо деякі потрібні коментарі та повний перелік СЕ. Розташування афіш, що розглядаються, відповідає хронології написання опер.

Документ № 1. Афіша прем'єри опери Мейтуса Ю. С. «Молода гвардія» 7, 9 листопада [1947 р]. в Київському театрі опери та балету [4].

Назва опери написана червоним кольором, решта – чорним. Список учасників оформлено у вигляді таблиці [дата прєм'єри уточнена за: 5]. Стосовно театру зауважимо наступне. В часи Української Держави Київська опера існувала як Український театр драми та опери. З приходом радянської влади, у 1919 р. театр було націоналізовано і названо «Державним оперним театром ім. К. Лібкнехта», 1926 р. – перейменовано на Київську державну академічну українську оперу (постановки йшли українською мовою), 1934 р., з поверненням Києву статусу столиці, – на Академічний театр опери і балету УРСР. У 1939 р. театрові було присвоєне ім'я Т. Шевченка. Нині театр існує як Національна опера України ім. Т. Шевченка [6].

Друк великими літерами ТФ афіші в структурному аналізі не збережений, однак зазначимо, що прописними літерами надруковані: Статус вистави; Назва твору; Ім'я, по-батькові, Прізвище (ІБП) диригента, постановника, художника, головного диригента, головного режисера і слова «Участь беруть». Персона виступає пошуковою ознакою у сполученні, наприклад, із конкретною назвою твору або з конкретною особою. У вигляді пошукових ознак можуть виступати окремі ролі персон для пошуку: Композитор, Диригент, Художник вистави та ін. Їх можна сполучати із назвою твору, з конкретною особою (наприклад, Композитори: Мейтус Юлій Сергійович, опера «Молода гвардія»). Крім того, варто подавати і такий варіант персони, як Прізвище, ім'я й по-батькові (ПІБ), без зазначення ролі перед ПІБ. Тому що ролі можуть бути невідомі користувачеві бази даних або можуть змінюватися, або людина може мати кілька ролей (наприклад, Персони: Мейтус Юлій Сергійович). Найбільш повна інформація про персону як СЕ, який ілюструється відповідним ТФ, має такий варіант:

Персона (дійова особа: ім'я й по-батькові, виконавець: ініціал(и), прізвище (ІП), звання): Олег Кошевий – «К. М. Лаптєв (нар.[одний] арт.[ист] УРСР)» [4].

В структурному аналізі приводимо різні варіанти відповідно до ТФ.

Дійові особи та виконавці розташовані у два стовпчики, ми подаємо спочатку лівий, тому що, судячи з переліку, в ньому подаються головні особи.

Структурний аналіз документної інформації

Заклад, в якому планується виконання та Державна відзнака-нагорода: «Державний ордену Леніна Академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка»

Дата (день тижня, число, місяць): «п'ятниця 7 листопада»; «неділя 9 листопада»

Статус вистави: «прем'єра»

Персона (роль та ім'я і прізвище [далі – ІіП]): «Музика: Юлій Мейтус»

Персона (роль та ІП): «Лібрето: А. Малишка»

Назва твору (опери, вистави): «Молода гвардія»

Жанр, структура: «Опера на 4 дії, 7 картин»

Персона (роль та ІП): «Диригент В. С. Толба»

Персона (роль, ІП, звання): «постановка М. П. Стефановича (нар.[одний] арт.[ист] УРСР)»

Персона (роль, ІП, звання): «художник О. В. Хвостов (нар.[одний] х[удожни]-к УРСР)»

Персона (роль та ІП): «Головний хормейстер М. А. Купер»

Персона (роль та ІП): «Асистент режисера Г. Ф. Петрова»

Персона (роль та ІП): «Асистент диригента В. І. Дубровський»

Роль персон: «Участь беруть:»

Персона (дійова особа: ІіП, виконавець: ІП, звання): Олег Кошевий – К. М. Лаптєв (нар.[одний] арт.[ист] УРСР)»

Персона (дійова особа: ім'я, по-батькові, прізвище [далі – ІБП]**; виконавець: ІП, звання):** «Олена Миколаївна Кошова – В. М. Гужова (нар.[одна] арт.[истка] УРСР)»

Персона (дійова особа: ІБП; виконавець: ІП): «Віра Василівна Кошова – Є. А. Цебрик»

Персона (дійова особа: ІіП; виконавець: ІП): «Уля Громова – Л. А. Руденко»

Персона (дійова особа: ІіП; виконавець: ІП, відзнака, звання): «Люба Шевцова – З. М. Гайдай (Лауреат Сталінської премії, (нар.[одна] арт.[истка] УРСР)»

Персона (дійова особа: ІіП; виконавець: ІП, звання): «Сережа Тюленін – М. П. Платонов (заслужений артист УРСР)»

Персона (дійова особа: ІіП; виконавець: ІП): «Ваня Земнухов – І. Г. Клякун»

Персона (дійова особа: ІіП; виконавець: ІП): «Клава Ковальова – Л. П. Шафрановська»

Персона (дійова особа: ІіП; виконавець: ІП): «Валя Борц – К. С. Снаговська»

Персона (дійова особа: ІіП; виконавець: ІП): «Юрко Арутюнянц – Т. М. Феоктистов»

Персона (дійова особа: ім'я; виконавець: ІП, відзнака, звання): «Валько – І. С. Паторжинський (Лауреат Сталінської премії, (нар.[одний] арт.[ист] УРСР)»

Персона (дійова особа: прізвище; виконавець: ІП, звання): «Проценко – К. О. Минаєв (нар.[одний] арт.[ист] УРСР)»

Персона (дійова особа: прізвище; виконавець: ІП): «Шевцов – В. І. Бабенко»

Персона (дійова особа: прізвище; виконавець: ІП): «Стахович – Я. М. Отрощенко»

Персона (дійова особа: прізвище; виконавець: ІП): «Каюткін – І. А. Кученко»

Персона (дійова особа; виконавець: ІП): «Старшина – А. О. Ільїн»

Персона (дійова особа; виконавець: ІП): «Дід – В. М. Паризький»

Персона (дійова особа; виконавець: ІП): «Дитина – К. Т. Бородиневський»

Персона (дійова особа: прізвище; виконавець: ІП): «Брюкнер – В. Л. Пекарський»

Персона (дійова особа; виконавець: ІП): «Німецький офіцер – С. Д. Іваненко»

Персона (дійова особа: прізвище; виконавець: ІП): «Соліковський – В. І. Бабенко»

Персона (дійова особа: прізвище; виконавець: ІП): «Фомін – В. Б. Дворецький»

Персона (дійова особа; виконавець: ІП): «Денщик – Ф. Т. Грушевський»

Персона (роль, звання, ІП): «Головний диригент – народний артист УРСР С. О. Столерман»

Персона (роль, звання, ІП): «Головний режисер – народний артист УРСР М. П. Стефанович»

Час початку виконання: «Початок о 7 год.[ині] 30 хв.[илин] вечора»

Організація відвідування (Продаж квитків: «Квитки продають каси театру з 12 год.[ини] дня до 8 год.[ини] вечора, а також через уповноважених сектора глядача на підприємствах та в усіх філіях ЦТК [Центральної театральної каси]»

Отже, узагальнімо СЕ: Заклад, в якому планується виконання та Державна відзнака-нагорода; Дата виконання; Статус вистави; Автор музики; Автор лібрето; Назва твору; Жанр та структура твору; Диригент; Постановник; Художник; Головний хормейстер; Асистент режисера; Асистент диригента; Дійові особи та Виконавці; Головний диригент; Головний режисер; Час початку виконання; Організаційні заходи з продажу квитків.

Документ № 2. Афіша прем'єри опери Ю. Мейтуса «Украдене щастя» [10 вересня 1960 р.] у Львівському державному академічному театрі опери та балету ім. І. Франка [7]. Прем'єра відбулась 10 вересня 1960 р. у Львові [5, 10/1; назва театру уточнена за: 8]. СЕ: Заклад, де відбудеться вистава; Жанр та Твір, за яким створено оперу та Автор; Автор та Жанр твору-вистави; Назва; Автор лібрето; Портрет автора літературного твору – основи опери – І. Франка.

Документ № 3. Афіша прем'єри опери Ю. Мейтуса «Махтумкулі» [29, 30 грудня 1962 р]. в Туркменському державному ордену Трудового Червоного Прапору театрі опери і балету ім. Махтумкулі [9]. Опера створена 1961 р., прем'єра відбулась 29, 30 грудня 1962 р. в Туркменському театрі опери і балету [5, 10/2]. Афіша має такі СЕ: Назва вищого органу управління; Заклад, в якому планується виконання та Державна відзнака-нагорода; Автор музики, відзнака та звання; Назва твору; Жанр та структура твору; Автори лібрето, відзнака та звання; Диригент; Постановник; Художник; Хормейстери; Балетмейстер; Дійові особи; Асистенти режисера; Концертмейстери; Відучий вистави; Головний диригент; Головний режисер театру; Час початку виконання; Організаційні заходи з продажу квитків; Відповідальна юридична особа («Дирекція»).

Документ № 4. Афіша прем'єри опери Ю. Мейтуса «Вітрова донька» [24 жовтня 1965 р.] в Одеському державному академічному театрі опери та балету [10]. Опера створена 1963 р., прем'єра відбулась 24 жовтня 1965 р. в Одеському оперному театрі [5, 11/2]. СЕ: Назва закладу, в якому відбуватиметься прем'єрна вистава; Автор опери; Автори лібрето; Назва твору; Жанр і структура твору; Диригент; Постановник; Художник (ПІБ та звання); Хормейстер.

Документ № 5. Афіша прем'єри опери Ю. Мейтуса «Ярослав Мудрий» [3 березня 1973 р.]. в Донецькому державному академічному російському театрі опери та балету [11]. Опера створена 1971 – 1972 рр., прем'єра відбулась 3 березня 1973 р. в Донецькому оперному театрі [5, 13/1]. СЕ: Назва вищого органу управління; Назва закладу, в якому відбуватиметься вистава; Автор опери; Назва твору; Жанр і структура твору; Зображення головного героя твору.

Документ № 6. Афіша опери «Ріхард Зорге» [12]. Дати написання опери: 1974 – 1975 рр., прем'єра відбулась 24 лютого 1976 р. у Львівському оперному театрі ім. І. Франка, перша постановка у м. Дессау відбулась 14 жовтня 1977 р. [5, 13/2]. Афіша має такі СЕ: Жанр; Автор; Назва твору; Країна; Статус вистави; Назва закладу, де відбуватиметься вистава; Місто. СЕ перших п'яти афіш схожі між собою. Ця афіша найбільш лаконічно повідомляє про виставу. В ній, відмінними від інших, є такі СЕ, як Країна та Місто.

Взагалі, в музичній культурі основними процесами є створення твору, виконання і слухання. В цих документах мова йде про організацію виконання-слухання вистави, тому процес слухання/сприймання передбачає й перегляд дійства. Основним моментом для комунікації є оголошення про подію, призначення часу й місця. Суб'єкти-виконавці (виконавці-співаки, хормейстери, диригенти) повинні вивчити твір для майбутнього публічного виконання, інші суб'єкти (художники) – підготувати декорації та костюми, постановник – зібрати все в певну цілісність. Отже процес виконання опери передбачає підготовчий етап, який включає вивчення, підготовку декорацій та костюмів, постановку. На цьому ж етапі можливі консультації автора опери. Слухачам/глядачам потрібно лише купити квитки та прийти до певного закладу в призначений день і час.

Отже, афіша як джерело інформує про однократний комунікаційний акт живого виконання й слухання твору, тобто, не про запис твору для багатократного відтворення. По-друге, інформує про майбутню подію, яка ще не відбулась. По-третє, вона є певним закликом до потенційних слухачів, запрошенням до відвідання закладу у певний день і час, для слухання певного твору. По-четверте, для автора і для музичної культури в цілому, афіша інформує (сигналізує, повідомляє) про статус виконання. Якщо це прем'єра, то вона – особливе явище в музичній культурі, що може стати непримітною, помітною або винятковою подією у житті автора, у музичній культурі країни, кількох країн. Так, опера «Молода гвардія» стала «великим досягненням і самого Юлія Мейтуса, і всього радянського музично-театрального мистецтва післявоєнних років» [13, 36]. Якщо прем'єрний статус завершився, афіша свідчить про продовження «життя» вистави. Так відбулось з твором та виставою «Украдене щастя [8], яка й досі йде в цьому театрі. Однак в афішах дата виконання складається лише із дня тижня, дня й місяця, рік, як правило, не позначається. Він уточнюється за іншими документами, наприклад, «перше виконання» «Молодої гвардії» відбулось «7 XI [листопада] 1947 [року] у Київському театрі опери та балету» [5, 5]. Співставлення таких дати, закладу, статусу виконання дає можливість визначити рік створення афіші, яка, в свою чергу, є свідченням планування події – прем'єрного виконання твору. Афіша сама собою не свідчить про те, що подія відбулась, про це можуть свідчити інші документи, наприклад, записи Ю. Мейтуса у списку творів про перші виконання опер. Тобто, афішу можна вважати свід-ченням майбутньої, ймовірної події і повної до неї готовності, але вона не є свідченням про подію, що відбулась.

Отже, нами введено у науковий обіг кілька друкованих документів. Виділено специфічні характеристики афіші: мета та функція – оголошувати подію та запрошувати на неї. Звідси випливає обов'язковість зазначати, що саме відбудеться (Назва твору, Автори), де (Назва закладу), коли (Дати та час, які часто додатково допи-

суються від руки на афіші). Інші СЕ для слухачів можуть відповісти на запитання: чи варто відгукнутися на запрошення та відвідати запланований захід. У наших подальших розвідках ми плануємо розглянути інші види архівних документів, зокрема, програмки оперних вистав, концертів тощо.

1. *Тупчієнко-Кадирова Л.Г. Описання музичних та інших документів на основі інтегрованого формату описування // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2009. – № 2.*
2. *Тупчієнко-Кадирова Л.Г. Структурний аналіз інформаційної складової офіційних листів // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14.*
3. *Тупчієнко-Кадирова Л.Г. Структурний аналіз біографічних документів (на прикладі навчання Ю. С. Мейтуса) // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4.*
4. *Кіровоградський народний меморіальний музей ім. Ю. Мейтуса. – Фонд Мейтуса Ю. С. (далі – КНММЛ). – Док. № 161.*
5. *Мейтус Ю. Список творів [Ксерокопія рукопису]. – Особистий архів автора.*
6. *Національна опера України імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wikii.*
7. *КНММЛ. – Док. № 165.*
8. *Львівський Національний Академічний театр опери та балету ім. С. Крушельницької: репертуар на жовтень 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kultura.lviv.ua.*
9. *КНММЛ. – Док. № 166.*
10. *КНММЛ. – Док. № 168.*
11. *КНММЛ. – Док. № 167.*
12. *КНММЛ. – Док. № 163.*
13. *Архимович Л., Мамчур И. Юлій Мейтус: очерк жизни и творчества. – М., 1983.*

Tupchienko-Kadyrowa L.G. The informational and searching potential of the opera presentations playbills (on the example of the archival creation heritage of Juliy Meytus). The opera presentations playbills' informational potential were analysed. Were defined the structural elements as the content and searching signs.

Key words: playbills of opera presentations, structural analysis of text, operas of Juliy Meytus.

В. В. Жигло

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОШУКУ ТА ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ СТРУКТУР НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (1942 – 1945 рр.)

У статті аналізується організація пошуку та зберігання архівними органами УРСР документів, які залишилися після діяльності німецьких окупаційних структур на території північно-східних областей України у роки Другої світової війни.

***Ключові слова**: архів, документ, німецькі окупаційні структури.*

У державних архівах України знаходиться на зберіганні значна кількість документів, джерельна інформація яких висвітлює історію німецького окупаційного режиму у зоні військового управління (ЗВУ) вермахту. Під час німецької окупації 1941 – 1943 рр. до ЗВУ входили Харківська, Донецька, Луганська, Сумська та Чернігівська області УРСР. Джерельною базою дослідження історії північно-східної України в умовах окупації виступають, у першу чергу, діловодні документи німецьких військових структур та українських органів місцевого самоврядування. Метою статті є висвітлення історії пошуку, збору та концентрації цієї документації у центральних державних архівах УРСР протягом перших післяокупаційних років. Тема статті обумовлена важливістю розробки джерельної бази з історії Другої світової війни, що сприяє більш об'єктивному погляду на її перебіг. З метою найкращого опрацювання архівних документів з цієї проблематики доцільно визначити особливості їх пошуку, виявлення, відбору та подальшого зберігання.

Характеристика джерельної бази з історії окупації північно-східних областей УРСР міститься у дисертації В. Нестеренка [1]. У монографії А. Скоробогатова подається аналіз джерельної інформації архівних документів з історії окупації Харківщини [2]. Характеристика окремих комплексів документів з історії областей ЗВУ міститься у публікаціях, присвячених 60-ті річчю Перемоги, на сторінках журналу «Архіви України» [3; 4]. Авторами цих публікацій виступали вчені-архівісти України, працівники центральних, галузевих та обласних архівів. Перелік фондів державних архівів, які розкривають історію окупаційного режиму в Україні (так звані «окупаційні фонди»), зокрема й в областях ЗВУ, поданий у колективній роботі провідних архівістів України [5]. У цьому дослідженні головна увага приділяється характеристиці джерельної інформації документів окупаційних структур, які зберігаються в центральних та обласних архівах України. Проте, сам процес пошуку та зберігання цієї великої групи документів так і не став об'єктом спеціального вивчення. Внаслідок досить складного структурування цих документів у фондах державних архівів, подібне дослідження провести необхідно.

У 1940-х рр. державні архіви УРСР входили до структури НКВС УРСР. Збір діловодних документів, які залишилась від установ, що існували на території ЗВУ у 1941 – 1943 р., було покладено на Управління державними архівами (УДА) НКВС України та на місцеві державні архіви. Під час окупації України УДА було евакуйоване до м. Златоусту Челябінської області, куди повинні були переправлятися всі виявлені документи. Відразу після призупинення наступу Вермахту на радянсько-німецькому фронті, взимку 1942 р., НКВС УРСР почав готуватися до збору документів, які залишалися на звільнених територіях. У лютому 1942 р. замісник народного комісара внутрішніх справ УРСР М. Ратушний підписав Циркуляр НКВС №1 «Про виявлення та концентрацію матеріалів Вітчизняної війни» [6, 1]. Ним усім керівникам управлінь НКВС в областях наказувалося відразу після визволення населених пунктів організовувати збір документів окупаційного періоду. Для цього створювалися спеціальні виїзні комісії (опергрупи НКВС), до складу яких входили співробітники обласних та районних державних архівів. Вони організовували збір документації німецьких військових комендатур, гестапо, управ та інших органів окупаційної влади, а також документи радянського підпільно-партизанського руху. Крім того, співробітники комісій повинні були відновити роботу обласних державних архівів та організувати транспортування виявлених документів до Златоусту [6, 2]. На місцях представники держархівів проводили огляд приміщень, у яких знаходились окупаційні органи влади, а також приймали документи від населення, про збір яких було заздалегідь оголошено місцевою пресою [6, 21].

З діловодства УДА видно, що першою проблемою, яка постала перед комісіями НКВС, були відносини з керівництвом Червоної Армії, яке після визволення населених пунктів вилучало в оперативних цілях усю документацію окупаційних структур. Заступник керівника УДА НКВС УРСР П. Гудзенко, на якого був покладений контроль за організацію збору документації, у звіті до керівника УДА В. Шклярова скаржився, що «разом з передовими частинами РСЧА йдуть особливі відділи, які відразу забирають усе, що залишилось після німців, до нас майже нічого не доходить» [7, 21]. Так, на 27 лютого 1942 р. у кількох визволених містечках Воро-

шиловградської області було виявлено усього кілька газет, листівок, солдатських листів [7, 15]. Документи були або знищені окупантами, або вилучені частинами РСЧА. На 4 травня 1942 р. до УДА були відіслані лише кілька виявлених інструкцій німецьких комендатур щодо боротьби з радянськими партизанами, листи та підшивки кількох газет [7, 21]. Для організації більш централізованого збору документів на визволених територіях та усунення конкуренції між органами внутрішніх справ та військовими, 29 березня 1942 р. Раднарком УРСР видав постанову № 723, згідно якої, на УДА НКВС офіційно був покладений обов'язок збирати документи стосовно війни [8, 114]. До них, у першу чергу, відносили акти обліку злочинів окупантів (1943 р. вони були передані до спеціальної Республіканської Надзвичайної комісії), документи окупаційних установ, кіно та фотозйомка, епістолярій, друковані видання тощо. Спираючись на цю постанову, НКВС вимагав від керівництва РСЧА передавати усю виявлену документацію до спеціальних комісій держархівів, які діяли в областях. Однак і після цього військові далеко не завжди віддавали йому виявлену документацію. Про це свідчать зокрема звернення наркому до командувачів фронтів (Воронезького, Північного та Степового) з проханням організувати збереження та передачу документів до НКВС на основі наказу № 723 Раднаркому УРСР. Лише у серпні-вересні 1943 р. командуючі фронтів почали видавати накази про передачу усіх знайдених документів, які не мали оперативного значення, до НКВС. 8 вересня вийшла відповідна постанова № 0264 командуючого Воронезького фронту, ще раніше 25 серпня 1943 р. – постанова № 00593 військової ради Степового фронту [9, 62 63]. Нарешті, лише 12 грудня 1943 р. вийшов наказ № 0447 Наркома оборони маршала О. Василевського «Про збір документальних матеріалів, залишених ворогом, а також документів державних архівів та радянських установ». Згідно цього наказу, всьому особовому складу заборонялося на свій розсуд знищувати будь-які документи. Керівники гарнізонів повинні були організувати збір документів та їх огляд. Ті документи, які не мали оперативного значення, відразу мали передаватися до місцевих архівних органів [10, 3]. Лише після цієї постанови УДА отримало змогу відносно вільно вилучати документи окупаційного періоду.

У згаданій вище постанові Раднаркому від 29 березня 1942 р., крім наказу здавати всі знайдені документи німецьких установ до НКВС, вказується на необхідність їх централізованого зберігання. Вони повинні були концентруватися у Центральному державному архіві Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР, сьогодні ЦДАВО України), який мали створити у Києві відразу після його визволення [11, 4]. У ЦДАЖР УРСР об'єднувалися фонди 3-х архівів – Центрального державного архіву революції УРСР, Центрального державного історичного архіву та Центрального державного архіву праці та профспілкового руху [12, 45]. Планувалося, що центральний корпус ЦДАЖР УРСР буде знаходитися у Києві, а його філія – у Харкові. Тут же планувалось створити і головний відділ фондів Вітчизняної війни [11, 7]. Втім, організовувати роботу з централізованого зберігання документів безпосередньо під час війни, а тим більше під час напружених 1942 – 1943 рр. було надзвичайно важко. Складно було також транспортувати усю виявлену документацію до Златоусту. Тому керівник УДА НКВС УРСР В. Шкляров наказав більшість справ зберігати у відновлених обласних та районних архівах (за місцем їх виявлення) і тут же використовувати їх в «оперативно-чекістських цілях», насамперед щодо пошуку так званих «контрреволюційних елементів». До Златоусту передавали невелику частину найбільш важливих справ і лише тих, які були знайдені у кількох примірниках [7, 33]. Винятком були документальні свідчення про злочини нацистів на окупованих територіях. Вони повинні були відразу висилатися до Златоусту, на постійне зберігання у Центральному державному архіві НКВС [7, 192]. До опублікування цього наказу подібні документи, які планувалося засекретити, передавалися у різні організації, наприклад до Радінформбюро і оприлюднювалися в агітаційних цілях. Крім того, за наказом НКВС СРСР № 00962 від 6 травня 1942 р. («Про створення відділів фондів Вітчизняної війни») місцеві комісії НКВС СРСР в обов'язковому порядку брали на облік усі, захоплені у нацистів, друковані видання (в тому числі й художню літературу). З них три екземпляри передавалися до Відділу комплектування ДАФ СРСР для комплектування фондів Вітчизняної війни Центральних державних архівів СРСР [13, 28].

Виїзні комісії УДА НКВС почали працювати на місцях вже з кінця січня – на початку лютого 1942 р. Першою областю, на території якої почався збір документів, стала Ворошиловградська (січень 1942 р.), на початку лютого 1942 р. – Сталінська (Донецька) [16, 60-62]. Хоча виявлених матеріалів, як вже підкреслювалось, було небагато. Так, у звіті за 1-й квартал 1942 р. замісник керівника УДА П. Гудзенко писав про виявлення в основному німецьких газет, листівок, солдатських листів, радянських газет («Червона зірка», «Правда» тощо). Підшивки періодики направлялася до фондів відділу рукописів АН УРСР [14, 8]. Крім цих друкованих видань та листів, було виявлено кілька документів 563-го маршбатальйону та 168-го саперного батальйону Вермахту. Через те, що виявлених матеріалів було небагато, а контрнаступ радянських військ ненадійний, начальник УДА В. Шкляров наказав переправити ці матеріали до Златоусту [17, 68].

Нестабільна ситуація на фронтах не дозволила НКВС УРСР організувати постійний збір документів на визволеній території у 1942 р. Широкомасштабні роботи з їх виявлення почалися лише взимку 1943 р., коли намітився корінний перелом у війні. На початку січня 1943 р. НКВС УРСР створив постійну виїзну Оперативну групу для розслідування злочинів окупантів та укладання списків «контрреволюційних елементів», до яких вносили усіх, хто співпрацював з окупантами. У цю групу входили 2 представника УДА, які мали організувати збір документів на визволенній території [9, 1]. У січні 1943 р. група розпочала свою роботу в райцентрі Мєлове Ворошиловградської області.

Як і раніше, співробітники УДА першочергово повинні були звернуту увагу на виявлення документів окупаційних структур (комендатур, гестапо, тощо) та органів «місцевого самоуправління», тобто міських та районних управ. Документація оперативного значення, у першу чергу списки службовців управ, відразу передавалися до НКВС, на основі яких заарештовували тих колабораціоністів, які не встигли втекти. Одночасно зі збором документів, виїзна комісія УДА при опергрупі НКВС УРСР відновлювала роботу місцевих районних архівів (спочатку у Мєловому, а потім, слідом за наступаючою Червоною Армією, у Старобєльську, Чугуєві, Харкові) [9, 1 5]. Головною проблемою, яка постала перед комісією УДА УРСР у процесі відновлення роботи районних, а згодом і обласних архівів, була нестача кадрів. Частина співробітників державних архівів евакуювалася на схід ще у 1941 р., решта – загинула під час окупації. Для вирішення кадрової проблеми у визволені області з Златоусту командирували співробітників УДА. Саме за їх рахунок фактично були укомплектовані штати районних і обласних архівів у 1943 р. Враховуючи

стратегічну важливість зібрання документальних свідоцтв німецької окупації України, НКВС УРСР наказом № 006 від 12 серпня 1943 р. «Про зібрання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни в районах УРСР визволених від німецько-фашистських завойовників» підпорядковує обласні та районні державні архіви місцевим управлінням НКВС УРСР [9, 30]. Так була здійснена спроба перенести управління архівною справою з далекого Златоусту на місця.

Документи, які не мали особливого оперативного значення, як правило, залишали у відновлених архівах. Після від'їзду опергрупи НКВС та УДА далі на захід, за наступаючою РСЧА, місцеві архіви мали самостійно організовувати подальший пошук та архівацію документів. Крім нестачі кваліфікованих кадрів, перед опергрупами НКВС, а згодом й обласних архівів, постали й інші труднощі. Першою з них була майже повна відсутність паперу, без якого організація діловодства та облік виявлених документів був неможливий. У перші місяці після визволення з цією метою використовували увесь чистий папір, в першу чергу численні німецькі пропагандистські плакати та листівки. Іншою проблемою, яка гальмувала роботу, була нестача транспортних засобів. Тому керівництво УДА в УРСР було змушене залишати на місцях частину важливої документації, яка під час контрнаступу Вермахту знову потрапила до рук німців. Так, у Харкові, під час першого визволення міста (з 16 лютого до 15 березня 1943 р.) змогли зібрати досить суттєву кількість документів окупаційних установ. Однак під час відступу опергрупа НКВС УРСР спромоглася забрати лише те, що її співробітники могли унести буквально на собі. Крім того, постійна конкуренція з військовими, які продовжували на свій розсуд забирати в оперативних цілях багато документів, та нестача матеріальних коштів також ускладнювали роботу.

Незважаючи на це, за 1943 р. у Ворошиловградський та Харківській областях було вилучено та взято на облік близько тони документів, частина яких була направлена на розробку у Златоуст, а частина розроблялася безпосередньо на місцях, у районних та обласних архівах [9, 9]. З 28 січня до 1 листопада 1943 р. у Харківській області було взято на архівний облік 1270 од. зб. (134 фонди), Ворошиловградській – 211 (98 фондів), Сумській – 2050 (54 фонди), Сталінській – 20 фондів (кількість одиниць зберігання не вказується) і Чернігівській – 58 фондів (кількість одиниць зберігання також не вказується) [9, 51]. Крім того, була зібрана певна кількість друкованої продукції. У м. Чернігові збір та впорядкування документів центральних установ (міській та земельній управ) фактично закінчився вже у грудні 1943 – січні 1944 рр. На початок 1944 р. у обласному архіві була сконцентрована документація 38 установ, які існували у місті під час окупації (2575 од. зб.). У філіях Чернігівського архіву, в Ніжині та Прилуках були впорядковані 4600 од. зб. (66 фондів) [15, 29]. На початок 1944 р. у Харкові й області були сконцентровані близько 5443 од. зб. (99 фондів), в оперативно-чекістських цілях використано 122 од. зб., взято на облік 11451 особа «контрреволюційного елементу» [16, 49-50]. До середини 1944 р. ця цифра була доведена до 15341 особа [17, 18]. Ці списки в обласних архівах, як правило, не концентрувалися, а направлялися керівнику управління НКВС в області, а також керівнику УДА в УРСР. У Ворошиловградській області, за неповними даними, на вересень 1944 р. було сконцентровано вже близько 340 фондів (3289 од. зб.), не рахуючи окупаційної преси. Взято на облік 764 особи «контрреволюційного елементу» [18, 3-12].

Більшість виявлених документів залишилася в областях та перевірялися місцевими управліннями НКВС. До центру надсилали, як правило документи, що мали оперативне значення: списки зрадників, свідоцтва злочинів, підшивки періодики. Все інше – документація міських та районних управ, організацій та установ, через своє місцеве значення – залишалося в обласних архівах. До Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва, який до 1945 р. працював у Києві, направлялося діловодство лише тих структур, які мали всеукраїнське значення. Наприклад, з Рівно до ЦДАЖР УРСР були відправлені документи Рейхскомісаріату України. З колишніх областей ЗВУ у ЦДАЖР УРСР поступило небагато справ – документи окремих військових частин, підрозділів СС тощо.

Крім ЦДАЖР УРСР, концентрація документів часів окупації проводилась і в інших архівних установах республіки, зокрема у Центральному державному архіві фоно-фото документів УРСР НКВС. Роботою з виявлення документів у колишніх областях ЗВУ займався також Центральний державний історичний архів НКВС. У Харкові, наприклад, ним були виявлені 1200 од. зб. (здебільшого, районних управ), які були впорядковані у 5 фондах [19, 3]. Незрозуміло, щоправда, на яких підставах пошуком документів воєнних часів займався історичний архів, де концентрувалася документація датована дореволюційним періодом. Пізніше, усі виявленні в Харкові документи були передані в обласний архів.

Таким чином, організації виявлення та збору документів окупаційного періоду в УРСР присвячувалася значна увага радянських архівних органів та спецслужб. Цим займався особисто архівний відділ НКВС УРСР. Розробка «окупаційних» документів проводилася, насамперед, в «оперативно-чекістських» цілях, з метою розшуку осіб, які у будь-якій формі співпрацювали з окупаційним режимом. Комісії УДА розпочали збір документації взимку 1942 р. Незважаючи на численні труднощі, комісії фактично закінчили збір документів до 1944 р. Більшість документів після окупації областей ЗВУ залишилась у місцевих архівах, на відміну від документів інших адміністративних утворень окупованої України (у першу чергу Рейхскомісаріату Україна), що, як правило, передавались у ЦДАЖР УРСР. Політичне керівництво п'ятьма північно-східними областями УРСР було покладено на окремі військові комендатури. Діловодні документи військових комендатур мали суто місцеве значення, отже їх вирішили зберігати у місцевих (обласних) архівах, а не пересилати у ЦДАЖР УРСР. У цьому полягає головна особливість архівного зберігання документів окупаційних установ ЗВУ. Попри всі спроби окупантів усіляко приховати та знищити документальні свідоцтва їх злочинів, у державних архівах все ж була сконцентрована значна кількість справ, які відносно повно відображають особливості окупаційного режиму у ЗВУ.

1. *Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.*
2. *Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943 рр.). – Х., 2004.*
3. *Власенко Л. Документи про підпілля та партизанський рух на Сумщині під час ІІ світової війни (1941 – 1943 рр.) //Архіви України. – 2005. – № 1/3.*
4. *Старовойт М., Родзевич В. Питання діяльності органів влади та життя населення окупованих територій у документах Державного архіву Луганської області // Архіви України. – 2005 – № 1/3.*
5. *Архіви окупації, 1941 – 1944 рр. / Упор. Н. Маковська. – К., 2006.*
6. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2336.*

7. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2355.
8. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2381.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2424.
10. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2563.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2427.
12. Архівні установи України: Довідник. – Т. 1 / Редкол.: Г. Боряк та ін. – К., 2005.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2562.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2356.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2468.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2481.
17. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2587.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.2603.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2455.

Zhiglo W.W. The organization of searching and saving the documents of the German occupation structures on the territory of the North-East Ukraine (1942 – 1945). In the article is analyzed the organization of searching and saving the documents left after the activity of the German occupation structures in the North-eastern regions of Ukraine during the Second World War by the Ukrainian archival organs.
Key words: archive, document, the German occupation structures.

М. Г. Мильніков

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ІСТОРІЮ ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛІ

У статті розкриті концептуальні основи розвитку наукової думки про історію вивчення Землі.
***Ключові слова**: гармонійний розвиток, екологічна рівновага, самопідтримуючий розвиток, стабілізація.*

Систему розвитку поглядів на розуміння явищ і процесів, що супроводжують вивчення Землі, можна звести до таких положень. По-перше, необхідність вивчення Землі виникла з економічних, виробничих потреб суспільства. По-друге, історію вивчення Землі можна уявити ланками нерозривного ланцюга методичних підходів взаємодії природи та суспільства, співвідношення і зв'язків природного й суспільного, які змінювалися, уточнювалися, паралельно до змін суспільних явищ у країні і світі, з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу. По-третє, еволюція наукової думки про вивчення Землі тісно пов'язана з зміною уявлень про Землю, розуміння процесів, виведення закономірностей, що з плином часу відбуваються на Землі під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. По-четверте, з'ясування законів розвитку природи та суспільства, щоб визначити їх вплив на людину. По-п'яте, протягом різних історичних періодів вивчення Землі використовувалися: анкетні статистичні дані про землю, теоретичні напрацювання про вивчення Землі, їхня еволюція, яка постійно змінюється і вдосконалюється, досягнення суміжних галузей науки і техніки, можливості аеро- і космічної фотозйомки, сучасної комп'ютерної техніки ДЗЗ. По-шосте, стабілізація і гармонізація, динамічна рівновага суспільства в природному середовищі досягається спеціальними засобами та методами, які дістали назву механізмів природоохоронної, діяльності і природокористування. Найвідомішими стали такі: біотичне регулювання навколишнього середовища, екологічно-господарський баланс територій, кадастровий, моніторинговий, законодавчий і нормативно-правовий, економічний, адміністративний, інформаційно-контрольний, науково-освітній, громадський.

Як зазначав В. Швирьов, формування вихідного концептуального апарату науки є умовою і передумовою подальшого його розвитку і удосконалення в процесі відтворення реальності як складного і цілісного утворення, що являє собою універсальну закономірність розвитку теоретичного знання в тих науках, що мають своїм завданням відтворення предмета як конкретної цілісності, хоча в різних науках цей процес реалізується в різних формах. Однак, не дивлячись на ці відмінності, можна виділити деякі загальні риси, а саме відправні теоретичні конструкції, в яких виражається зв'язок вихідних абстракцій і на основі яких здійснюється все подальше дослідження, процес розгортання теоретичної системи, що носить змістовно-конструктивний характер і передбачає знаходження проміжних ланок, що дозволяють асимілювати емпірично дану конкретність в теоретичній системі, що є відправною від початкової конструкції [1, 57].

З'ясування еволюції вивчення Землі цікавило людство в різний час та і до нині привертають увагу вчених різних наук – філософів, істориків науки, природознавців, техніків та ін. Розуміння явищ і процесів, що супроводжують вивчення Землі, розглядається вченими в розрізі становлення науки, надаючи пріоритетне значення методу дослідження. Спираючись на думку філософа М. Вахтоміна, можна відзначити, що протягом всієї історії люди намагалися проникнути в потаємні підвалини природи. Це домагання почалося від використання вогню і до проникнення в космос, отримало своє відображення в матеріальній, духовній культурі людства. Люди значно частіше вивчали природу, ніж задумувались над питанням, можливості пізнання природи і як воно здійснюється. І в цьому відношенні можна зробити висновок: спочатку люди вивчали природу і значно пізніше зацікавились характером тих закономірностей, яким підкорюється процес пізнання [2, 24].

Продовжуючи цю думку, біолог К.-Ф. Рульє відзначив: «Усе, що дійсно існує має історію, яка показуючи ускладнення і наростання явищ – є єдиним і невичерпним джерелом для вивчення існуючого» [3, 25], розглядаючи процес пізнання, в зв'язку і причинною залежністю від зовнішніх умов, від історичного розвитку Землі. Наука – це думка, а історія науки – це рух думки. Будь-яка наука як форма суспільної свідомості проходить складний шлях розвитку від описового етапу (збір, накопичення і класифікація даних про об'єкти дослідження) – до етапу теоретичного і методологічного осмислення. Розвиток науки тісно пов'язаний із запитами практичної діяльності людства, що не залишаються постійними в різні епохи.

Значна частина науковців, співставляючи просторовий (емпіричний) та теоретичний підходи вивчення Землі, відзначала прогресивну роль теоретичного пізнання. На цьому наголошував М.Фрадкін: «Теоретичні відкриття, що призводять до пізнання суті явищ мають своїми об'єктами природні закономірності та їх взаємозв'язки. Вони є якісним стрибком в процесі пізнання природи, теоретичні відкриття здійснюються після відповідної підготовчої стадії, протягом якої поступово накопичується передумова і окремі елементи для майбутнього стрімкого переходу від незнання до знання або від неповного знання до більш повного. В подальшому за стадією реалізації скачка, приходить стадія подальшого поступального руху наукового пізнання, в процесі якого відкриття завершується» [4, 6].

Науки, як вказує Б. Грушин, що розвинулись у формі теорії, являли собою таке дослідження об'єкта, яке відносилось тільки до одного (практично завжди безпосередньо даного) його стану, що передбачало відхилення від історичних фактів і відношень в житті певного об'єкту. Доводячи до того, що вичленення шляхом аналізу об'єкта різних «закономірностей» та «істин» повністю виключали підхід до розкриття закономірності розвитку об'єкту [5, 14] . У зв'язку з цим, М. Страхов відмічає, що в історії науки кожна дисципліна, яка має справу

з класифікацією подій в часі, проходить дві стадії: штучного поділу (коли в основу вкладають тільки зовнішні ознаки) та природного поділу (коли виходять із суттєвих властивостей об'єктів, що вивчаються [6, 43].

Спектр наук, які вивчають Землю, достатньо широкий. Це – історія суспільства і еволюційна біологія, мовознавство і історична геологія, політична економія і історія науки, космогонія, геоморфологія, антропологія, філософія тощо. Кожна з них пропонує різноманітний емпіричний матеріал для дослідження логічної структури історичного знання. Тому відомий російський геолог М. Тєтяєв зауважував, що «в уявленні про історію вивчення землі втрачається сам зміст цієї історії... Те, що ми зараз розуміємо під історією геології, це не що інше як хронологія, де є поділ на періоди, поділ в часі, що реєструються змінами в органічному світі. Бракує внутрішнього змісту різних періодів так само, як процес і закони розвитку…Тому ми можемо порівнювати сучасне розуміння історії землі з тими минулими уявленнями про історію людського суспільства, коли вона відображалась як заміна царів, династій, війн та ін., тобто, коли вказувалися зовнішні ознаки проявів, а внутрішні закони розвитку людського суспільства не були ще усвідомлені» [7, 33].

Якісно новий етап в з'ясуванні питання вивчення Землі починається тоді, коли він переходить від емпіричного опису фактів та досліджень окремих, поодиноких сторін – до розкриття і відтворення закономірного процесу розвитку об'єкту в цілому, тому з'ясування питання про розкриття внутрішньої будови (механізму) самого історичного процесу спонукає з'ясувати такі поняття, як «процес», «рушійна сила процесу», «фактор процесу», «взаємодія факторів» тощо [5, 14-16], адже багато ідей через деякий час знову виникають, але на іншому «витку спіралі», на більш високому рівні накопичення фактів і теоретичного узагальнення. Наприклад, ряд ідей вчених античної епохи про взаємодію природи і людини на вищому рівні теоретичної думки був розвинутий в XVI ст. і потім, через два століття, знову висловлені Ш. Монтеск'є. Уявлення А. Гумбольдта про зони природи заново відновилися в працях Докучаєва а потім, через багато років, незалежно від ідей Докучаєва, на новому рівні знань до них прийшов Берг [8, 16].

Тому К.Маркс націлював на наукове відтворення історії, що передбачає дослідження інших систем, від яких вона залежить, і з'ясування характеру цієї залежності, бо історію Землі можна розглядати з двох сторін, її можна поділити на історію природи та історію людей. Однак ці сторони нерозривно пов'язані: до тих пір, поки існують люди, – історія природи й історія людей взаємно обумовлюють один одного», тому зацікавленість повинна бути не в тому, щоб генетично розвивати різні форми дійсності, а в тому, щоб шляхом аналізу звести їх до єдності [9, 82]. Продовжуючи цю думку, К.-Ф. Рульє наголошує, що «науковий шлях – це експериментальне дослідження предмету чи явища в його послідовному розвитку, не відокремленого, відірваного, а як необхідно пов'язаного з іншими зовнішніми явищами» [3, 25].

Ще виразніше висловився Ю. Саушкін: «В історії науки розвиток ідей проходить нерівномірно. Є «вузлики», які вимагають більш детального вивчення, тим більш, якщо передують тривалі періоди руху вперед. Націлюючи на цілісність науки, що мають власні хронологічні межі періодів розвитку, що відмінні від суспільних, які є частиною розвитку науки взагалі, але мають свою необхідність розвитку, свою логіку історії, що пов'язана з історією матеріального виробництва, з історією науки і культури в цілому. Співставлення процесів інтеграції і диференціації, та зв'язків і взаємовідношень зі суміжними науками, що в процесі розвитку змінювались повинні бути історично проаналізовані і співставлені» [8, 7].

На думку Б. Грушина, відтворюючи закономірний процес, необхідно «розкрити і відтворити не тільки ряд якісно різних історичних станів в житті об'єкта, але і самі закони переходу від одного історичного стану до іншого історичного стану», маючи предметом свого дослідження об'єктивні системи зв'язків і покликана відтворювати в мисленні історичні процеси розвитку своїх об'єктів саме як органічних систем. Тому видатний австралійський політик У. Хьюз відзначав, що наука – це не просто імена, аргументи і причини, причини і наслідки, що мають на меті: класифікування явищ (як природних так і політичних), для порівняння, узагальнення, сходження від взаємодії до причин. Її завданням є з'ясувати великі закони природи, щоб визначити їх вплив на людину.

К. Маркс уперше в історії науки, розкриваючи діалектику єдності природи і життя людей, показав, що така єдність існує тільки в суспільстві, і саме суспільство є кінцевою існуючою єдністю людини з природою, бо «тільки в суспільстві природа виступає як основа людського буття». У свою чергу І. Тімофєєв наголошує, що суспільство завжди мало потребу в тому, щоб пізнання обслуговувало і забезпечувало необхідними знаннями ці системи відношень, обслуговує і виробничу діяльність людей і існуючу систему соціальних відношень. Як тільки ми розглядаємо пізнання в прямому зв'язку з соціальною системою, зразу ж з'ясовується суспільна потреба в існуванні найменше двох соціальних функцій пізнання. Одна – власне пізнавальна, що забезпечує можливість доцільної діяльності людини, перш за все відносно до природи, процес зміни природи людиною. Інша – ідеологічна – обслуговує потреби збереження цілісності певної соціальної системи. Аналіз показує, що в суспільній свідомості ми повинні розрізняти, хоча і взаємопов'язані й такі, що часто переплітаються, але й такі, що мають свою специфіку, пізнавальний і ідеологічний процеси. Ідеологічний процес в певному відношенні – це той же пізнавальний процес, але застосований до обслуговування потреб збереження (або модифікацію) конкретної соціальної системи [11, 13].

Характерною рисою людського пізнання є намагання до завершеності, однозначності. Тому, значне місце в вивченні Землі відводиться методам теоретичного дослідження, що рухає наукову думку від вихідної абстракції (одностороннє, неповне знання), через послідовні етапи поглиблення і розширення пізнання, до результату – цілісного відтворення, на чому наголошує Е. Ільєнков: «Рух пізнання від чуттєво-конкретного до абстрактного – це є рух від одиничного до загального, з домінуючими логічними прийомами, як аналіз і індукція. Сходження від абстрактного до конкретного – це процес від окремих загальних абстракцій до їх єдності, конкретно-загального, з домінуючими прийомами синтезу і дедукції. Це діалектичне протиріччя відображає суперечливий розвиток, перехід від одного рівня до іншого відповідно до розгортання його внутрішніх протиріч. Особливість знання містить відірваність від предмета, що створює можливість оперувати знаннями незалежно від предмета: вивчати, передавати, зберігати, втілювати в життя. Відносна самостійність знання від предмета породжує необхідність співставлення.., а це і є проблема істинності знання» [12, 94].

Завдання зі створення земної історії не розв'язане до цих пір [5, 25], тому що, як зауважив геолог О. Мазарович, «немає єдиного методу, з яким би можна було б підійти до вивчення розвитку землі в цілому» [13, 403].

Тому методологією вивчення історії Землі є закономірний процес її розвитку як цілісної системи, в якій людина – частина цілого.

1. *Швырев В., Джумадурдыев С. Восхождение от абстрактного к конкретному как метод развития теоретического знания // Диалектика. Познание. Наука. – М., 1988.*
2. *Вахтомин Н.К. О роли категории сущность. – М., 1963.*
3. *Рулье К.-Ф. Жизнь животных по отношению к внешним условиям. – М., 1852.*
4. *Фрадкин Н.Г. Географические открытия и научное познание Земли. – М., 1972.*
5. *Грушин Б.А. Очерки логики исторического исследования (Процесс развития и проблемы его научного воспроизведения). – М., 1961.*
6. *Страхов Н.М. Задачи и методы исторической геологии. – М.; Л., 1932.*
7. *Тетяев М.М. Основы геотектоники. – М.; Л., 1934.*
8. *Саушкін Ю.Г. История и методология географической науки: Курс лекций. – М., 1976.*
9. *Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии» К. Маркса, Ф. Энгельса // Вопросы философии. – 1965 – № 10.*
10. *Хьюз У. (1863). The Study of Geography. Изучения географии; Quoted in Baker, JNL (1963). The History of Geography . Цит. по: Бейкер. История географии. – Oxford, 1963.*
11. *Методологические проблемы историко-научных исследований / Под ред. И. Тимофеева. – М., 1982.*
12. *Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. – М., 1997.*
13. *Мазарович А.Н. Историческая геология: Учеб. – М.; Л., 1938.*

Myl'nikov M.G. The conceptual basis of the development of the scientific thought about the history of the Earth studying. In the article is observed the conceptual basis of the development of the scientific thought about the Earth studying history.

Key words: harmonious development, dynamic balance, ecological balance, self-sustained development, stabilization.

Ю. П. Присяжнюк

ТЕРМІН «СИСТЕМА» В ДОСЛІДНИЦЬКОМУ АРСЕНАЛІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ОСВІТИ

З'ясовано способи використання терміну "система", що ним історики позначають освіту, коли обирають її предметом своїх студій.

Ключові слова: *система, освіта, історик, антропологічний підхід, комунікація.*

Актуальність теми спричинена низкою завдань, які тепер постають перед українською історичною наукою. З-поміж інших, укажемо на потребу якісно нового осмислення освітньої галузі, з огляду на ті перспективи, що виникли у зв'язку з розвитком теоретико-методологічних засад гуманітарних досліджень. Зокрема тих, які пов'язані з так званим "системним рухом" 1960 – 80-х рр. [1].

Ключовими сегментами інновацій тут, вочевидь, варто визнати антропологізацію знань та розробку відповідного інструментарію, покликаного їх творити. Попервах така зміна пізнавального пріоритету може викликати подив, позаяк "людського" в освіті завжди, нібито, вистачало. Першими, хто здивуються, передбачувано можуть стати педагоги-практики, адже власне їм притаманна унікальна властивість "віддавати серце дітям". Проте неупереджений аналіз напрацьованого епістемологічного досвіду, засвідчує саме цю, на перший погляд, дещо парадоксальну дійсність. Тому, формулюючи проблему конкретного дослідження, дещо відкоригуємо свою початкову ідею. Мова має йти не про якийсь лихий намір применшити той високий ступінь гуманності, який здавна притаманний майстрам педагогічної справи (до речі, як і уникнути зваби перебільшити його). Такий підхід був би не просто несправедливим щодо маси людей багатьох поколінь – він не ніс би жодної наукової новизни, тому що повертав би нас до емоційних розмислів навколо власних симпатій та антипатій.

Співіснування людини й системи давно, щонайпізніше з часів античності, привертає увагу мислителів, громадськості, а згодом – професійних науковців-гуманітаріїв. Визнано, що вона має багато ступенів змістовного виміру та адекватних їм трактувань. Як зазначалося вище, автора в першу чергу цікавить антропологічний аспект проблеми, тобто такий підхід, що передбачає зміщення акцентів на саму людину як на соціально цілісну ("максимально оживлену") особистість. Пізнавальної інтриги додає той факт, що система в її онтологічному сенсі якраз і має своєю функцією маргіналізацію, руйнування чи, принаймні, "підрив авторитету" цієї цілісності. Звідси, аж ніяк не має смислу претендувати на всебічний опис сучасного стану української освітньої системи, а тим більше намагатися дати вичерпну оцінку її головному репрезентанту – чиновництву. Вихідною тезою повинна стати типологізація основних, найвидиміших та "близьких до людини" властивостей, що концептуально постають із рефлексії істориків над нинішнім – початку XXI ст. – освітнім простором України.

Коротко торкаючись історіографічного аспекту піднятої проблеми, вкажемо, що історики вже володіють умінням таких студій. Їхні результати викликають позитивний, а втім, поки що досить стриманий оптимізм. Ось приклади порівняно успішнішого досвіду використання терміну "система" у дослідженні складних суспільних явищ.

Зовсім не випадково чільний український історик Володимир Баран розпочинає аналіз останнього (повоєнного) періоду сталінської тиранії в Україні з "природи системи". Звертаючи увагу на ключовий (синтетичний) напрям, який сформувався у студіях гуманітаріїв на рубежі XX – XXI ст., він аргументовано й доказово підсилює дискурс тоталітаризму судженнями про власне радянський різновид політичної системи. З усього, запропонованого В. Бараном, розмаїття теоретичних пояснень і фактологічного (зокрема й персоніфікованого) наповнення цього поняття виокремимо думки про "цілісність тоталітаризму як системи, як сукупності політичних, економічних, духовних відносин" та "максимальне втручання держави в усі сфери життя суспільства і надзвичайне обмеження або практичне знищення громадянського суспільства" [2, 28]. Вони дають зрозуміти, що, історик, відповідно до поширеного на сьогодні в науці поняття "система", формалізував та охарактеризував предмет пізнання як певного універсального феномену [3, 59].

Ще один погляд на систему як політично-тотальний феномен простежуємо в міркуваннях М. Коцюбинської. Їх вона подала на тлі своїх розмислів про шістдесятників. Із огляду на те, що перед нами зразок творчого, теоретично гнучкого використання терміну "система", цитату подаємо без скорочень: "Шістдесятники – то спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи. Вони виховувалися саме в ній, у цій системі, винісши на собі родимі плями середовища, яке їх породило, перейшовши різні стадії його усвідомлення, так і не здолавши переступити через усі його забобони. Багато хто з них

на початку були щиро перейняті тими ідеологічними міфами, які потім самі ж відкинули як облуду й гальмо. Причому, підкреслюю, щиро перейняті – фальш, пристосуванство, цинізм тим "першим хоробрим" були чужі. Коли ж на хвилі післякультівського оновлення відкрився колосальний масив нового знання, відкрилася прихована правда, пішли їй назустріч і мали мужність будувати своє життя згідно з її велінням" [3].

І все ж пізнавальний інтерес до явищ екстремальних, якими, поза сумнівом, є колишні тоталітарні режими, рідко коли мотивований прагненням глибоко й усебічно розібратися в самій системі. Власне тому характеристика її соціального й культурного аспектів, здебільшого, залишається поза увагою дослідників. Із цього повсюдно натрапляємо на відомі спрощення. Так, більшість істориків дотепер визнає "системою" хіба що той політичний режим, який виявився надто кривавим, тобто, демократію "системою", а тим більше "режимом" не вважає. Однак системи існують, як правило, "мирно", "спокійно", "непривабливо" і "безбарвно". Вони постають як багатовимірні явища, кожна зі складових котрих займає певне місце в загальній конфігурації та має, так би мовити, індивідуальний ритм (темпоральність). Відтак, спроможна трансформуватися як синхронно, так і аритмічно [4, 585].

Мету цієї розвідки визначаємо наміром з'ясувати досвід практичного залучення істориками категорії "система" до аналізу освітньої проблематики. Очевидно, що першочергове завдання вбачаємо не в огульній критиці доробку колег, радше, навпаки, спираючись на результати їхніх досліджень, спробуємо окреслити нові перспективи для історичних студій. Полем наукових пошуків є низка дисертацій, захищених протягом останніх років.

Попервах дещо ширше зупинимося на науковій роботі І. Петренко, яка присвячена проблемі функціонування церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України в системі освітньої урядової політики імперської Росії. Хронологічно йдеться про період 1884 – 1917 рр. Приклад доволі показовий у тому сенсі, що дає можливість простежити логіку аналізу на тлі формування "системних" відносин у нижній ланці освіти, де, скажімо, фінансові потоки через свою незначущість не викликали підвищеної зацікавленості бюрократії. Якщо до реформ 1860-х рр. початкові школи духовного відомства були майже єдиними навчальними закладами, де діти незаможних верств населення могли отримати початкову освіту, то надалі ситуація помітно ускладнюється. Російський уряд "утверджувався в думці, що ніхто, крім духовенства, не в змозі так результативно виховувати народ у дусі покірності імперії" [5, 11]. Водночас інтерес до організації шкіл для народу зростав серед самого духовенства. З 1884 р. церковнопарафіяльні заклади отримали державну підтримку і стали основним типом початкової школи. Її було передано єпархіальним училищним радам.

Ведучи мову про подальше функціонування церковнопарафіяльних шкіл, І. Петренко зазначає, що ці навчальні заклади становили одну з важливих ланок "системи початкової освіти". Її оцінне "важливе" автоматично транслюється на поняття "система". Як і власне на запропонований "розквіт", котрий припав на 1890-ті – початок 1900-х рр. Авторка пояснює це збільшенням матеріальних витрат із боку держави, яку варто сприймати й розуміти ключовим сегментом усього "системного". Набагато переконливішого, за "місцеві органи влади, духовенство, благодійників, сільські громади, церкви й селян" [5, 11]. Уявляти це дослідниці не складно, позаяк системність охоплює світогляд самого суб'єкту дослідження (підсвідомий мотив зрозумілий – справа ж іде про фінансування!). Системне мислення "працює" й надалі. Його логіка охоплює і факт замовчування ролі приватної ініціативи у розвитку церковнопарафіяльних шкіл радянською історіографією. Далі дослідниця віддає належне місцевим сільським громадам за обов'язкові та благодійні витрати на шкільну справу і цим самим обґрунтовує погляд, що, мовляв, парафіяни (селяни) таки бажали навчати своїх дітей у церковних школах. При цьому не помічає, що власні розмисли вступили в суперечність із висловленими вище компліментами на адресу державної опіки (невже чиновники і сільський простолюд міркували в унісон?). У результаті, в наративі І. Петренко "страждають" і парафіяни рубежу XIX – XX ст., і сучасні колеги-дослідники, які так чи інакше вимушені відмовляти селянам у спроможності адекватно провідним тенденціям модернізації сприймати й оцінювати значення освіти. Схоже, залежність від системи надто тяжіє над принципами дослідницького пошуку. У ньому, щоправда, знайшлося місце й критиці недоліків. Авторка пов'язала їх із "другорядним" – організацією навчально-виховного процесу, що "було зумовлено їхнім незадовільним фінансово-матеріальним становищем і традиційним консерватизмом церковного мислення" [5, 12]. Всю решту також логічно узгодила в рамках чинної на той час системи. У такий спосіб визначила ключовий для себе алгоритм наукового пошуку – право на пояснення складного суспільного явища спрощено, в режимі дилеми позитив-негатив.

Аналогічно використовує термін "система" Т. Боєва, котра віддає перевагу буденному варіанту пояснення, часто подаючи його разом із супровідним предикатом ("система народної освіти", "приватна система освіти" та ін.). Ведучи мову за потребу в реформах, найголовнішою перешкодою для них визначає бюрократизм. Колишній досвід більш-менш ефективної боротьби з цим одіозним явищем обґрунтовує активізацією громадськості, контролем органів місцевого самоврядування, прозорістю прийняття найбільш важливих рішень, а також "наданням можливості законодавчої ініціативи окремим підрозділам системи освіти" [6, 14]. Остання, судячи з контексту, знову ж таки постає "морально бездоганною". На наш погляд, штучно продукована безкорупційність деяких сегментів системи перешкоджає оптимізації підходів до осмислення такого непростого процесу, яким була / є модернізації освітнього простору. Тож, не дивно, що її пояснено в кон'юнктурно-адаптованому виді, власне у межах "шкільних завдань" – підготовки педагогічних працівників, провідної ролі держави, подальшого забезпечення економічних умов для професійної діяльності освітян, підвищення їхнього соціального статусу та кваліфікації.

Традиційно як мережу закладів, веде мову про освітню систему Н. Кукса. Досліджуючи період українізації 1923 – 1933 рр., до неї вона зараховує сельбуди, хати-читальні, бібліотеки, гуртки [7, 18]. Їхню роботу оцінює позитивно (як прогресивне явище). А ще синонімічно терміну "система" вживає поняття "структура", що наш погляд, потребує додаткового роз'яснення.

Положення та висновки дисертації Н. Сафонової цікаві передусім тим, що хронологічно торкаються процесів останніх десятиліть. Тобто, освітнього простору того періоду, який визначає часові рамки об'єкту нашого наукового інтересу. Дослідниця вбачає перспективи розвитку сучасної вищої освіти в Україні у: подальшому структурному реформуванні мережі закладів; запровадженні нового переліку напрямів підготовки та спеціальностей, нових механізмів формування державного замовлення на підготовку фахівців із ураху-

ванням державно-регіонального підходу; продовженні політики впровадження гнучких короткотермінових програм підготовки й перепідготовки із залученням матеріальних та кадрових ресурсів відповідних галузей економіки; зваженому підході до впровадження нових принципів діяльності вищої школи на засадах Болонської системи; створенні єдиної системи збору, обробки і просування новітніх технологій на зовнішній і, насамперед, внутрішній ринок; сприянні створенню ефективної системи оцінки прав на інтелектуальну власність, відкритті у ВНЗ відділів із комерціалізації інтелектуальної власності, які стануть сполучною ланкою між науковими установами і ринком [8, 18]. На її думку, власне це оптимізує "функціонування системи вищої освіти України", покликано й надалі вдосконалювати її, "у засіб формування інтелектуального ресурсу та інструменту майбутності українського суспільства". З такими висновками можна було б погодитися, зважаючи, що реалізацію всіх шести перерахованих напрямків мала ініціювати і впроваджувати сама одержавлена система. Інша справа, що людині, громадянському суспільству вкотре відведено надто скромну роль "гвинтиків" (звідси, відповідно використана термінологія – усе в Україні "будується", "формується", "інтегрується" на державному рівні). Цитуючи висновки Н. Сафонової, додамо: вони, ці "гвинтики", і цього разу приречені "мовчки задовольнятися" обіцянками, на кшталт абстрактного "зростання економічного та культурного рівня" [8, 18].

Подібно освіту як систему оцінює О. Паращевіна. Вона вказує як на "позитивні", так і "негативні" аспекти її функціонування. До перших дослідниця відносить сам факт створення мережі різних типів закладів для безпритульних дітей (1920 – 30-х рр.). Також додає низку заходів, спрямованих на подолання та попередження дитячої безпритульності, залучення молоді й громадськості до роботи, спрямованої на подолання цього явища. Традиційно приділяє увагу розробці відповідних методик виховання й перевиховання. Не роблячи ніякої поправки на те, яка роль у тому власне системи, О. Паращевіна зазначає, що "праця рядових вчителів та вихователів врятувала в часи голодних років тисячі дитячих життів і дала їм путівку в життя" [9, 14]. Наводить приклади того, як склалися долі відомих людей, у минулому вихованців дитячих будинків і колоній – генералів А. Марінова і О. Лобачова, артиста К. Іванова, художника С. Дудника, письменника В. Авдєєва, балерини Т. Семенової, заслужених учителів М. Євстигнєєва, А. Калабадіна, О. Явлінського та ін. Щодо "негативів", то тут список порівняно довший. Виявляється, "народна освіта була гвинтиком складного механізму командно-адміністративної системи". Вона цілком залежала від тогочасного соціального замовлення, політичної ситуації та регламентованих із центру функцій. На думку О. Паращевіної, система освіти діяла під тиском і контролем більшовицької держави і партії, що звужувало її ініціативу. Загалом "система була недієва, громіздка і недосконала" [9, 14]. Вказуючи на те, що зверхність офіційного Кремля була покликана відображати інтереси не безпритульної дитини, а міфічні "ідеали комунізму", далекі від повсякденного життя рядового українця, дослідниця обмежується критикою виключно політичної та бюрократичної складових. Відтак слабинкою використаної методології є те, що недоліки системи освіти опинилися за межами власне системи.

Залишається тільки додати, що названі "позитиви" та "негативи" дослідниця запропонувала на тлі такого чутливого явища 1920 – 30-х рр. як дитяча безпритульність, а отже, освітня система нерідко постає у неї в образі рятівника, який забезпечував підлітків житлом, усім комплексом потрібних для реабілітації умов. Одіозні сторони бюрократичної складової губляться за благородністю організації навчально-виховного процесу для дітей, позбавлених сімейного затишку, батьківського піклування, соціалізації як такої. Тому так, зрештою, і не зрозуміло, як оцінювати діяльність таких безпосередньо далеких від дітей органів як Наркомос, Головсоцвих, губсоцвих, СПОН, КОН. Окрім того, позитив системи авторка маскує під сумнівним, із наукового погляду, терміном "народна", механічно переносячи його з політичної кон'юнктури періоду, що його досліджує, до свого наративу.

І. Задерейчук подає систему освіти як певну сукупність організаційних заходів діяльності, що передбачає і включає достатній ступінь упорядкованості, чи не обов'язково спирається на "всесильність" традиції. Охопивши великий проміжок часу (кінець XVIII – перша третина XX ст.) , він спробував простежити німецький досвід, що мав місце на Півдні України. Резюмував так: "Система освіти була привнесена колоністами… з Німеччини та бере свій початок з 1789 р. Поява шкіл… була закономірним процесом і зумовлювалась особливостями конфесійної належності. Організацією… займалися сільські громади без участі держави. Вирішальну роль при створенні шкіл відігравало духівництво" [10, 16]. Подаючи розгорнуту й достатньо ґрунтовну панораму шкільної справи у німецьких колоністів, І. Задерейчук водночас, звично для українського історіографічного дискурсу, помітно "обезлюднює" саму систему. Пише, зокрема, що в ній "важливе місце… відводилося вчителеві" [10, 17]. Втім, як і чому це відбувалося – не пояснює (принаймні обходить це у прикінцевих висновках дисертації). Подібним способом аналізує всі подальші кроки щодо "розв'язання проблем" розвитку школи; принагідно й появу такого рідкісного на той час явища як жінки-педагоги німецької національності.

Ґрунтовніше до аналізу системи освіти як історичного явища підійшов М. Виговський. У своїй докторській дисертації він зосередив увагу на освітянській номенклатурі як на певному різновиді "керівних партійно-господарських кадрів", узагальнено – радянської політичної системи як такій [11, 26]. Власне під номенклатурою автор розуміє персоналії вищої категорії управлінців. Цілком слушно стверджує: номенклатура є функціональним і системним явищем, яке не можна ототожнювати з персоналіями. Через низку структур її діяльність (самодіяльність) формувала відповідний тип суспільної свідомості. Проте, М. Виговському не вдалося концептуально проаналізувати номенклатуру в контексті системи як чогось "багато, що породжує одне" [12, 66]. Запропонований опис персональних характерів, людських доль виявився привабливішим для історика у пізнавальному річищі політичної кон'юнктури, а не включення її до числа елементів, які знаходилися у взаємовідносинах і, в кінцевому підсумку, становили певну цілісність. Тому й не дивно, що, приміром, недоліки діяльності сталінського керівництва освітою авторові вдалося з'ясувати лише в системі (фактично – підсистемі) монопартійності, тобто, у методологічно спрощеному аспекті "формування владних структур" [11, 29].

У визначенні освіти як системи цілком "довірилася" державі, політичному режиму О. Бондар. На її переконання, бурхливі суспільно-політичні події становлення більшовицького режиму і визначили появу того явища, яке дослідниця називає "новою системою народної освіти" [13, 17]. Уже в так сформульованій комунікації вона "проходила певні етапи трансформації". Причому, як стверджує О. Бондар, сам хід історії примусив

радянську державу "взяти на себе відповідальність" за освіту [13, 17-18]. Узвичаєно для радянської / пострадянської історіографії вона називає її "народною", не беручи, зрозуміло, цей сумнівний предикат у лапки.

Як вдалося з'ясувати, однією з не багатьох сучасних дослідниць, яка не схильна "зловживати" поняттям "система", є Г. Яковенко. Присвятивши своє дослідження церковнопарафіяльним школам на Харківщині, вона віддала перевагу такому синонімічному ряду як "ланки освіти", "головні форми", "провідні центри" [14, 15]. Лише коли мова йде про зростання кількості шкіл, перехід до 3-річного мінімального строку навчання, помітне удосконалення програм (на початку XX ст.), з'явилося створення "чіткої системи". Однак авторську "психологію підлеглості" спостерігаємо й тут. Так, Г. Яковенко пише, що керівництво Харківської єпархії рішуче боролося із ганебними прикладами ставлення до шкільної справи на місцях. Чому, як і хто боровся з самим керівництвом – про це дослідниця не вважала за потрібне вказувати.

Отже, як можна помітити, історики доволі часто користуються терміном "система", але рідко задумуються над його сутністю, епістемологічними особливостями та можливостями. Не вважають за потрібне в кожному конкретному випадку пояснювати його рольове значення. Чинять так зазвичай тому, що існує певна традиція у сприйнятті / тлумаченні цієї метафори, а тому подібна практика не викликає особливих заперечень і серед колег.

Ґрунтовніші висновки потребуватимуть додаткових студій, тому наразі окреслимо лише попередні міркування. У цілому складається враження, що за аналізу освітньої проблематики історики частіше всього залучають поняття "система" для своєрідного підсилення уваги до предмету власних зацікавлень. Тобто, уявляють і використовують його передусім не як наукову категорію, а одну з універсалій культури, що привнесена з розмовної побутової мови, де вона найчастіше вживається на рівні метафори як знак цілісності й порядку. Тим самим дослідники нерідко стають на позицію влади, за якою апріорі визнають монопольне право розпоряджатися освітою так, як їй заманеться (запроваджувати, розвивати, уніфіковувати чи, навпаки, репресувати, ліквідовувати). Цим пояснюємо факт майже безапеляційно позитивного трактування терміну "система" в історичних студіях, присвячених освіті, де він раз у раз виконує роль наставника, рятівника, опікуна, благодійника тощо. Натомість система як певна ієрархія взаємин, має підлягати на порядок "системнішій" критиці, бо їй (як і владі) властиво не тільки гуртувати, а й селекціонувати та розбещувати людей.

Крім цього, історики традиційно не пояснюють систему освіти через призму її взаємодії із іншими системами (підсистемами). Приміром, згадувану владу служителі Кліо часто-густо тлумачать як універсальне та незмінне джерело певних ініціатив, рішень, дій, але вона фактично ніколи не отримує інтерпретації як система, що виявляла себе, взаємодіяла не тільки як ціле, а й часткове. Тому ми фактично не маємо логічно впорядкованих поглядів на освіту у контексті життєдіяльності індивіда, коли б він поставав суб'єктом водночас кількох систем (такий ракурс фрагментарно спостерігаємо хіба що в автобіографіях та мемуарах).

1. *Див.: Yasuhiko Takahara. Systems movement: Autobiographical Retrospectives // Intern. Journal of General Systems. – 2005. – Vol. 34. – № 1.*
2. *Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів, 2003.*
3. *Див.: Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник // Світличний І. У мене тільки слово. – Х., 1994.*
4. *Колесник І. "Український гранд-наратив. Ретроспективи та перспективи" – 2 // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 4. – К., 2009.*
5. *Петренко І.М. Церковнопарафіяні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.*
6. *Боєва Т.І. Розвиток народної освіти на Донеччині у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008.*
7. *Кукса Н.Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005.*
8. *Сафонова Н.М. Реформування системи вищої освіти в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.): історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005.*
9. *Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2005.*
10. *Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789 – 1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005.*
11. *Виговський М.Ю. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20 – 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006.*
12. *Агошкова Е.Б. Категория "система" в современном мышлении // Вопросы философии. – 2009. – № 4.*
13. *Бондар О.В. Становлення та розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919 – 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006.*
14. *Яковенко Г.Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006.*

Prysyazhnyuk Y.P. The term "system" in the research arsenal of the modern Ukrainian historians of the education. In heb article the methods of using the term "system" are determined. Historians use this term to denote the education, when they chose it as the point of the study.

Key words: system, education, historian, anthropological approach, communication.

Антропологічний вимір історії

О. М. Дорошенко

ПОХОДЖЕННЯ ТА СТРУКТУРА РОДУ СКАРЖИНСЬКИХ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

У статті висвітлюється історія походження роду Скаржинських на базі значної кількості опублікованих та архівних джерел. Досліджується його структура, поділ на гілки та лінії роду.

***Ключові слова**: рід, покоління, Скаржинські, Південна Україна.*

Вагоме місце у переліку дворянських родів, які сприяли розвитку Південного регіону, належить Скаржинським. Представники роду були військовими, згодом стали великими землевласниками-поміщиками, після реформи 1861 р. перетворились у землевласників-підприємців, чиновників та інтелігенцію. Сьогодні без відповіді залишаються питання щодо походження роду Скаржинських, його структури, формування горизонтальних й вертикальних гілок, династичних зв'язків із іншими родами, що й визначає актуальність. Відповідно, основна мета дослідження полягає у критичному аналізі джерел, які містять версії етнічного походження роду Скаржинських. Для цього необхідно дослідити стан історіографічних розробок з історії цього роду, охарактеризувати джерельну базу з його історико-генеалогічної еволюції, інтерпретувати принципи „сімейної історії" щодо вивчення структури та динаміки роду Скаржинських, відтворити „мережу" родинно-дружніх взаємин.

В історичних джерелах зустрічається інформація, що Скаржинські мають польське, литовське, білоруське походження. Відомості про польське коріння знаходимо у „Гербовнике дворянских родов царства Польского", де стверджується, що рід Скаржинських проживав на польських землях із середини XVI ст. [1, 422]. На польське походження династії також вказує „Общий Гербовник Всероссийской Империи", у якому є запис: „Предки цього роду з 1628 р. володіли нерухомим майном у Турівському воєводстві і за службу нагороджувались польськими королями всілякими чинами; Анатолій-Олександр Скаржинський, який походив із цього роду, у 1733 р. вступив на російську службу і при переході у православну віру найменувався Михайлом" [2, 79].

Ім'я Олександра Скаржинського фігурує в „Актах про походження шляхетських родів в Південно-Західній Росії", зокрема зустрічається скарга, яка датується 1696 р., дворянина Олександра Скаржинського на дворянина Івана Кириченка-Виговського, буцім останній, будучи козацьким суддею, похвалявся різати ляхів, а потім разом із дворянами Сингаївськими і козаками Палія багаторазово нападали на будинок Скаржинського, грабували майно, били членів родини і піддавали його знущанням [3, 275]. Вважав Скаржинських поляками і А. Скальковський. Він називав Петра Михайловича Скаржинського – отамана Бузького козацького полку – польським емігрантом [4, 250]. Цієї ж думки дотримувався й автор багатотомної праці „Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Новороссия и Крым" В. Семенов-Тянь-Шанський [5, 251]. В історико-етнографічному та господарсько-статистичному описі Щербанівського повіту Т. Осадчий також пише про польське походження Петра Скаржинського [6, 59].

Крім цього, у дореволюційних джерелах зустрічаються відомості про литовське походження зазначеного роду. У журналі „Киевская старина" за 1893 р. міститься інформація про лубенських Скаржинських такого змісту: „Литовський шляхтич Олександр Скаржинський після закінчення наук в Оршанській академії служив перекладачем латинської та польської мов у генералітеті, який знаходився у Польщі при російській армії. У той же час він прийняв православ'я і після закінчення польської війни просив нагороди у тодішнього правителя Малоросії князя Баратинського. У відповідь на це прохання Скаржинський 1732 р. був призначений лубенським полковим сотником. Разом із прийняттям православ'я Скаржинський отримав ім'я Михайло" [7, 426]. І. Філіпович, будучи священиком с. Мигія, яке належало Скаржинським майже півтора століття, також повідомляв, що „рід Скаржинських литовського походження і проживає у Малоросії ще з початку XVII ст." [8, 16]

Зустрічаються відомості, що Скаржинські – шляхетсько-старшинський рід білоруського походження. Олександр-Михайло Скаржинський (? - бл. 1753 р.) служив перекладачем із латинської і польської мов при російській армії у 1730 р., переселився в Україну й був сотником Лубенської І-ї полкової сотні (1737 – 1750). Від синів Олександра-Михайла Скаржинського Івана Скаржинського – лубенського полкового хорунжого у 1773 р. і Михайла Скаржинського (сотника ІІ-ї Лубенської полкової сотні й лубенського повітового маршалка) та Петра пішли три лінії роду Скаржинських, які поріднилися з багатьма українськими старшинськими родами XVIII – XIX ст.: Закревськими, Значко-Яворськими, Милорадовичами, Миклашевськими, Судієнками [9, 202]. Цієї ж думки дотримувався і М. Астряб, вивчаючи історію родини Райзерів, які мали сімейні зв'язки із Скаржинськими [10, 23].

Варто відзначити, що у Малоросійському Родословнику В. Модзалевського відсутній будь-який натяк на польське, литовське чи білоруське походження роду. Скаржинські представлені через широкі шлюбні зв'язки з українською козацькою старшиною та російським дворянством [11]. Аналізуючи опубліковані джерела, а також залучивши до наукового обігу не опрацьовані раніше матеріали із Державного архіву Полтавської області (описи герба, виписки із родословної, накази про затвердження дворянства, листування), можна зробити висновок, що родина мала саме польське походження. Її представники проживали у Речі Посполитій упродовж XVI – XVII ст., знаходячись на службі у польських королів. У XVIII ст. Річ Посполита переживала політичну кризу, у її внутрішні справи постійно втручались сусіди, головним чином Російська держава. Жорстоке протистояння розгорнулося у 1730-х рр., коли боротьбу за владу вели Станіслав Лещинський та Август Саксонський. Російський уряд увів на польські землі війська і вирішив питання на користь Августа III Саксонського.

У період описаних подій, а точніше 1733 р., як зазначає більшість джерел, Антоній-Олександр Скаржинський перейшов на службу до Російської держави і, прийнявши православну віру, отримав ім'я Михайло. Вказане підтверджує ,,Виписка із дворянських Литовсько-Віленської губернії книг доказу фамілії дворян Скаржинських герба Бонча", у якій зазначається, що 1806 р., 18 червня перед губернським маршалом і орденів Святого Станіслава і святої Анни другого ступеня кавалера, командором Каспером Чижем, який головував серед депутатів із усієї Литовсько-Віленської губернії, що представляли її повіти, для прийому і розгляду доказів дворянства були вибрані, цим депутатам представлено докази дворянського походження фамілії дворян Скаржинських герба Бонча [12, 1].

Із представлених документів стало відомо, що їхній предок, Войцех Скаржинський отримав дворянську прерогативу під час переходу із Польщі у Литву 1628 р. і володів маєтками Ольважанами і Егелянами, які знаходились у Троїцькому повіті. Він залишив по собі трьох синів: Казимира, Мартина і Петра. Із них найстарший брат Казимир став батьком дев'яти дітей, із яких синами були п'ятеро: Петро, Федір, Іван, Олександр, Бенедикт. Найстарший брат Петро не залишив по собі нащадків. Найменший Бенедикт від дружини Маргевичівни залишив синів, які служили у Польщі. Олександр Скаржинський після навчання в Орші поступив на російську військову службу і прийняв православну віру 1733 р., отримавши ім'я Михайло.

Ці події також підтверджуються наказом Генеральної військової колегії 1734 р., від 18 липня на сотництво Лубенської сотні Михайлу (Олександру) Скаржинському, де вказано, що Олександр Казимирович має походження із литовсько-польської родини і при переході у православну віру отримав ім'я Михайло. У представленні фельдмаршала графа Лесля у військову колегію від 24 вересня 1748 р. мова йде про надання Михайлу Скаржинському 20 дворів у містечку Кузенки, у вічне користування на сотницький ранг. У цьому ж представленні згадуються заслуги Скаржинського під час служби у російських військах, які знаходились у Польщі. Потім повідомляється, що Михайло Казимирович Скаржинський одружився 1741 р. з Марією Д'яковською, яка народила йому трьох синів: Михайла, Петра, Івана та двох доньок [13, 1].

Польське коріння роду підтверджується й епістолярними джерелами. Зокрема до сьогодні збереглось листування між Михайлом (Олександром) Казимировичем Скаржинським і його батьком. А також листи від братів Федора, Івана, які писали із Польщі до Лубен, розповідаючи про стан здоров'я батьків, ситуацію у маєтках та про найближчих родичів [14, 1].

Найстарший син Михайла (Олександра) Скаржинського і Марії Д'яковської – Михайло Михайлович Скаржинський, 1740 р. народження, пов'язав своє життя із військовою службою. У 25 років був обраний і призначений сотником ІІ-ї Лубенської сотні, прослуживши до 1773 р. Він спочатку отримав чин бунчукового товариша, а потім майора. У 1798 р. став маршалом Лубенського повіту. Сімейне життя не склалось, він був неодружений, пішов із життя у 1804 р., не залишивши нащадків.

Середнім сином у сім'ї Скаржинських був Петро Михайлович, який народився 1741 р. Його життєвий шлях також був пов'язаний із військовою справою, він брав участь у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. Петро Михайлович Скаржинський став першим представником роду, який почав проживати у Херсонській губернії. Він одружився з представницею родини Булацелів [15, 2]. Саме нащадки Петра Михайловича Скаржинського й Уляни Григорівни Булацель стали окремою гілкою роду, яку називають херсонською.

Найменшим сином у родині був Іван Михайлович Скаржинський, 1749 р. народження. Він почав службу 16-річним юнаком у Малоросійській колегії, а 1773 р. був призначений до Лубенського полку полковим хорунжим і залишався на цій посаді до 1780 р., згодом отримав чин бунчукового товариша. Ідучи у відставку, отримав чин майора, потім служив золотоноським повітовим маршалком. Мав маєтності в Золотоніському повіті. Іван Михайлович Скаржинський одружився з Оленою Григорівною Закревською, 1774 р. народження, став батьком трьох синів – Івана (1790 р.), Григорія (1792 р.), Миколи (1794 р.) та доньки Варвари. Іван Іванович брав участь у війні проти військ Наполеона 1814 р. Звільнився зі служби 1818 р. у чині штабс-капітана. Продовжуючи родинну традицію, у 1829 р. став лубенським дворянським маршалком, був також почесним наглядачем Лубенського повітового училища. Щодо доньки Варвари Іванівни, то вона одружилась з Василем Миколайовичем Вілецьким. Саме сім'я Івана Михайловича та Олени Григорівни стала основою для формування окремої гілки роду – лубенських Скаржинських, яку продовжили їхні нащадки. До цієї родини належала Катерина Миколаївна Скаржинська (1852 – 1924) – фундаторка першого музею української старовини у Лубнах (с. Круглик), згодом у Полтаві.

В Україні відома і чернігівська лінія роду Скаржинських, яка пов'язана із лубенською лінією. У Івана Івановича народилося двоє синів: Матвій і Анастасій. Матвій Іванович Скаржинський був титулярним радником, головою Чернігівського окружного суду, кавалером ордена Святого Володимира ІІ ступеня, а також орденів Анни і Станіслава І ступеня. Його брат Анастасій Іванович перебував на державній службі із 1794 р., мав чин колезького асесора, довгий час був підскарбієм Мглинського повіту. У Анастасія Івановича та його дружини Катерини Павлівни впродовж 1830-х рр. народилось три сини: Матвій (1830), Василь (1834), Іван (1836). Їхня діяльність була пов'язана із службою у війську та суді. Вони були відомими громадськими діячами другої половини XIX ст. Представники чернігівської гілки Скаржинських допомагали О. Лазаревському архівними матеріалами щодо історії Гетьманщини. Династичні зв'язки чернігівських Скаржинських із українськими родинами козацько-старшинського походження сприяли розширенню цієї гілки [16].

У 1785 р. Катерина ІІ поширила в Україні права російського дворянства, а претендентам на дворянство треба було довести свої права. У кінці XVIII – на початку XIX ст. українська старшина розшукує докази своїх дворянських прав. Представники роду Скаржинських також клопотались про отримання дворянства. Більше всіх цією справою займався найменший син Михайла Казимировича Скаржинського – Іван Михайлович. Він доводив, що вихідці із роду належали до польської шляхти. Справа увінчалась успіхом, Скаржинські були внесені до дворянської книги Литовсько-Віленської губернії, про що у 1809 р. отримали виписку: ,,..на основі представлених доказів, які підтверджують дворянство прізвища Скаржинських, Ми, губернський маршал і повітові депутати відповідно до жалуваної дворянству грамоти 1785 р., дотримуючись даних від сенату Литовському губернському правлінню правилам, фамілію дворян Скаржинських, а саме громадсько-військового комісара Антонія Бенедиктовича, генерал-майора російської військової служби й орденів Святого Георгія IV ступеня і Святого Володимира із великим хрестом ІІ ступеня кавалера Петра Михайловича із синами Віктором і Миколою, прем'єр-майора і Лубенського повіту маршала Михайла, також прем'єр-майора і Золотоношського повіту маршала Івана Михайловича із синами Михайлом, Миколою, і Григорієм, Івана Івановича із сином Венедиктом,

Станіслава Антоновича, поручика колишніх військ польських Ігнатія, колишнього Литовської Артилерії хорунжого Тимофія, синів Троїцького архітектора Йосифа, Антонія і Фердинанда Івановичів, також Венедикта і Миколу Георгійовичів, Домініка, Петра, Івана і Йосифа Івановичів Скаржинських за родовитих старожилих дворян польських визнаємо, оголошуємо і зачисляємо їх у дворянську Литовсько-Віленської губернії книгу у першу частину. Прийнято на генеральному, дворянському, депутатському Литовсько-Віленської губернії зібранні у Вільно" [17, 3].

Дворянство Скаржинських також підтверджує „Родословна і докази про дворянство роду благородних Скаржинських древнього герба Скаржинських-Бонча". У цій родословній зазначається і ще раз підтверджується, що Олександр Казимирович Скаржинський, згодом Михайло, під час перебування російської армії на території Речі Посполитої, у 1734 р. вступив на російську службу перекладачем латинської і польської мови. У спадок перейшов також і герб Скаржинських-Бонча, що мав наступне зображення: „У блакитному полі єдиноріг білий, до коня подібний, із піднятими догори передніми ногами" [18, 3]. Цей герб належав Олександру Казимировичу Скаржинському і знаходився у гербовнику польському на той час, коли він проживав у Троїцькому воєводстві, де залишились його брати і родичі. Вказані докази про шляхетське походження роду Скаржинських були прийняті комісією Київського дворянського зібрання і Скаржинських записали до четвертої частини дворянської родословної книги Київської губернії.

Отже, проаналізувавши опубліковані джерела й архівні матеріали, можна стверджувати, що рід Скаржинських має саме польське походження. В Україні він відомий з першої половини XVIII ст. і пов'язаний з діяльністю Антонія-Олександра Скаржинського, який став сотником лубенської сотні, прийняв православ'я і отримав ім'я Михайло. Через династичні зв'язки з родами Д'яковських, Закревських, Вілецьких, Райзерів Скаржинські згодом зуміли утвердитись в Лівобережній Україні. Представники роду отримали російське дворянство і закріпили за собою герб Скаржинських-Бонча. Разом із тим відбулось розгалуження роду на окремі гілки: полтавську, чернігівську та херсонську. Вихідці із родин багатьох гілок Скаржинських долучились до військової та чиновницької служби, займались меценатством.

1. *Гербовник царства Польського. – Краков, 1858.*
2. *Дворянские роды внесенные в общий гербовник Всероссийской империи (от начала XVII ст. до 1885 г.) / Сост. А. Бобринский. – СПб., 1890. – Ч. II.*
3. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч. IV: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России – Т. I. – К., 1867.*
4. *Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850 – Ч. I.*
5. *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В. Семенова-Тянь-Шанского. – Т. XIV: Новороссия и Крым. – СПб., 1910.*
6. *Осадчий Т. Щербановская волость. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. – Херсон, 1891.*
7. *Сведения о лубенских Скаржинских. Отрывок из дневника полтавского помещика // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI.*
8. *Филиппович И. Летопись прихода Петропавловской церкви с. Мигея, Елисаетградского уезда Херсонской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1901. – Т. XXIII.*
9. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, Б. р.*
10. *Астряб М.Г. Старина Лубенского полка в 1777 г. // Труды Полтавского УАК. – 1912. – Вып. 9.*
11. *Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – К., 1908. – Т. I.*
12. *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2481.*
13. *Там же. – Спр. 2492.*
14. *Там же. – Спр. 2483.*
15. *Рыхляков В.Н. Булацели. – Вып. 1: Русское генеалогическое общество. Свод поколений росписей российских родов. – СПб., 1993.*
16. *Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – 1901. – Т. II. – Ч. 3.*
17. *ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2477.*
18. *Там же. – Спр. 2480.*

Doroshenko O.M. The origin and structure of the Skarzhynsky's family in historical sources. In the article is investigated the history of the origin of the Skarzhynsky's family on the base of numerous published and archived sources. The family's structure, dividing into branches and lines is defined.

Key words: gender, generation, Skarzhynsky's, Southern Ukraine.

Н. Ф. Визір

ПЕРСОНАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ: ОРЕНБУРЗЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ІВАНА ЗАРЕЦЬКОГО

Цей матеріал присвячено відомому українського керамологу, археологу, краєзнавцю Івану Зарецькому, зокрема висвітлено оренбурзький період його життя й діяльності.

Ключові слова: *Іван Зарецький, Оренбург, археологічна діяльність, музей, кустарний промисел*

Серед тих діячів, які зробили вагомий внесок у збереження культурної спадщини українського народу, чільне місце посідає постать Івана Антоновича Зарецького (1857 – 1936) – українського керамолога, краєзнавця, музеолога, етнографа й археолога зокрема. Він народився в козацькому селі Лютенька Гадяцького повіту Полтавської губернії і вже з дитячих років активно цікавився історичним минулим рідного краю.

І. Зарецький був членом Московського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії, Московського археологічного товариства, Петербурзького археологічного товариства, дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії, членом Воронезької та

Іван Зарецький

Оренбурзької учених архівних комісій, членом-кореспондентом Руського музею імператора Олександра III та Державного історичного музею СРСР, співробітником музеїв Полтави, Санкт-Петербурга, Оренбурга [1]. Він також є автором наукових праць, зокрема першої в Україні та в Російській імперії керамологічної монографії «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894) [2]. Колекції старожитностей, зібрані І. Зарецьким, зберігаються в музеях України й Російської Федерації, зокрема в Полтавському краєзнавчому музеї, Російському історичному музеї (Москва), Російському етнографічному музеї (Санкт-Петербург), Державному Ермітажі (Санкт-Петербург), Оренбурзькому обласному історико-краєзнавчому музеї. Завдяки його активній етнографічній діяльності в музеях зберігаються унікальні вироби, що репрезентують народну культуру мешканців Полтавської, Чернігівської, Київської, Харківської, Подільської, Катеринославської, Воронезької, Оренбурзької губерній.

Актуальність досліджуваної теми зумовлена тим, що, незважаючи на увагу до життя й діяльності І. Зарецького полтавськими краєзнавцями, етнографами, археологами, оренбурзький період життя вченого (1915 – 1936) в українській літературі не означено, не введено в науковий обіг вкрай важливі архівні матеріали, рукописний архів керамолога, література про нього як дослідника Оренбурзького краю. Усе це становить джерельну базу нашого дослідження й дає змогу повною мірою розкрити великий талант І. Зарецького як археолога, музеолога, організатора й небайдужої людини в збереженні народної спадщини.

З 1915 до 1936 рр. І. Зарецький жив і працював в Оренбурзі. На початку 1915 р. Військове Господарче Управління Оренбурзького козачого війська з метою розвитку пухово-в'язального промислу в Оренбурзькій губернії запросило його на посаду діловода пухово-кустарного столу. Завдяки активній позиції вченого та його професійним навикам були введені в дію раціональні методи поліпшення кустарного промислу. Причому І. Зарецький акцентував увагу майстринь не лише на якості хусток, а й на урізноманітненні узорів [3, 29].

Відповідно до Постанови Оренбурзької губернської земської управи від 3 листопада 1915 р. № 12, з приводу організації дослідження кустарних промислів губернії, до Розпорядчого відділу надійшло клопотання від І. Зарецького про надання йому щойно введеної в Управі посади дослідника кустарництва губернії. Управа постановила: «Делопроизводителя Войскового Хозяйственного Правления Оренбургского казачьего войска Ивана Антоновича Зарецкого зачислить на службу Оренбургского Губернского Земства на должность исследователя кустарных промыслов губернии» [4].

Його діяльність на посаді завідувача дослідженнями кустарних промислів Оренбурзької губернії продовжувалася до лютого 1917 р. І. Зарецький підготував програму обстеження кустарних промислів губернії, навчальний план гончарної навчально-показової майстерні. Однак, у зв'язку із затяжною хворобою, йому довелося повернутися на службу до Військового Господарського Управління на посаду діловода пухово-кустарного столу. Підтвердженням його професійності й самостійного прийняття рішення щодо переходу до іншої установи є витяг із листа Розпорядчого відділу Земської управи від 20 лютого 1917 р. № 450: «…службу оставил по соглашению с Управою вследствие продолжительной болезни. На сколько выяснилось из прохождения службы, г. Зарецкий опытный и знающий человек в области обслуживания нужд кустарных промыслов населения» [5].

Упродовж 1920 – 1923 рр. І. Зарецький працював завідувачем фаянсового заводу Оренбурга [6]. Досліджуючи родовища глин регіону, вчений переконався, що знайдена ним сировина – готова фаянсова маса, придатна для виготовлення посуду. Однак, не зважаючи на порушення питання перед владними органами про виготовлення посуду з місцевої глини, він так і залишився не почутим упродовж 1920 – 30-х рр. [7].

У зв'язку з підготовкою до Всеросійської сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки в Москві 1923 р. було заплановано складання мапи кустарної промисловості Оренбурзької губернії, підготовка супроводжуючого нарису й формування колекції виробів для репрезентації на виставці. Виконання завдання було покладено на найбільш досвідченого інструктора з кустарництва – І. Зарецького. Ним були обстежені кустарні господарства й зібрані експонати для представлення на виставці. Як результат роботи українського дослідника, в Москві експонувалися спеціально виготовлені для виставки найбільш розповсюджені в регіоні пухові оренбурзькі хустки. Варто зазначити, що в цей період, не без участі І. Зарецького, вперше введено нову термінологію на позначення різновидів хусток, як от «пухова шовкова хустка», «павутинка» [8, 29].

Упродовж усього життя І. Зарецький не полишав археологічної діяльності. Попередній багаторічний досвід археолога і його внесок в збереження древніх пам'яток не залишилися без уваги Товариства вивчення Казахстану, з яким 1927 р. Івін підписав договір про дослідження доісторичних пам'яток біля р. Ілек. Незважаючи на те, що Академія історії матеріальної культури не надала відкритого листа на ці дослідження, І. Зарецький розпочав заплановану роботу. Відкритий лист археолог невдовзі отримав від Відділу музеїв Главнауки [8]. Дослідник здійснив археологічні розкопки 20 курганів доби середньовіччя. 1929 р. обстежив кургани пізніх кочівників у Губерлинських горах, поблизу селища Білошапка [9, 117]. 1935 р. археолог продовжив роботу попередників із дослідження поховання доби середньовіччя поблизу с. Благословенка на р. Бердянка й підготував список знахідок [10, 526]; провів розкопки пам'яток прохорівської культури на околиці Ак-Булака поблизу хутора Першого Веселого [11, 16], результати яких було опубліковано вже після його смерті (1941) [12].

З 1928 р. й до кінця життя І. Зарецький працював науковим співробітником Оренбурзького краєзнавчого музею. Завдяки його музейному досвіду було відновлено експозиційні зали, зібрано експонати, яких не вистачало для повного висвітлення історії краю, оскільки 1927 р. дві третини фондових збірок відійшли до Краєзнавчого музею Казахстану. На початку 1930-х рр. І. Зарецький активно працював над пошуками будівельної сировини. Ним знайдено вогнетривку глину й проведено експерименти з виготовлення цегли, яка витримувала випал у 1670°С [6]. Улітку 1931 р. І. Зарецький підписав договір про роботу на Оренбурзькому державному промисловому комбінаті, на посаді завідувача виробничої частини цегляного заводу № 1 м. Оренбурга. Завдяки його діяльності, було випалено більше півмільйона цеглин для будівництва місцевої електростанції «Красный маяк» [6].

Архівні матеріали І. Зарецького свідчать про те, що він багато часу приділяв геологічним розвідкам. Йому належить класифікація корисних копалин, гірських порід і мінералів Оренбурзької області. Оскільки регіон є найбільш багатим на залізну руду та її різновиди, 1934 р., відповідно до, запланованої Оренбурзьким бюро краєзнавства, теми «Древние и старинные рудные разработки», член Оренбурзької крайової комісії з давніх рудних

розробок І. Зарецький підготував бібліографію з проблеми дослідження покладів руд, план і маршрут польових робіт з вивчення давніх рудних родовищ, підготував опис і фотографії музейних експонатів, «связанных с добычей руды, плавкой метала, литьем и ковкой» [6]. Окрім того, вченим підготовлено рукопис монографії «Очерк заселенности Оренбургского края с древнейших времен до XVIII века» [13]. Оренбурзьким бюро краєзнавства було заплановано видання монографії, а також опублікування матеріалів в місцевій пресі [6]. На жаль, до сьогодні рукописні матеріали вченого не опубліковані.

Наступного року 79-річний І. Зарецький організував археологічну експедицію, метою якої було дослідження курганів на берегах р. Урал. Поблизу селища Красногорки він розкопав 3 кургани сарматської культури. Проте, невсипуща наукова діяльність дослідника несподівано обірвалася під час розкопок 14 серпня 1936 р. Його останнім притулком стала мальовнича місцевість під назвою «Долина щастя» (так називають своє місто жителі Кувандика Оренбурзької області) [6].

Упродовж усього життя І. Зарецький ніколи не був байдужим до культурної спадщини народу. Він за найменшої можливості збирав і дбайливо прилаштовував до музеїв віднайдені старожитності. І навіть за більшовицького тоталітарного режиму сміливо виступав з повідомленнями про варварське став-лення місцевої влади до краєзнавчого музею й історичних пам'яток Оренбуржжя загалом. Завдяки І. Зарецькому, Оренбурзький історико-краєзнавчий музей поповнився багатими археологічними, природничими, етнографічними матеріалами. Вчений зробив також вагомий внесок у вивчення Оренбурзького краю й розвиток кустарної промисловості. Зокрема ним було проведено важливі для цегляного виробництва обстеження родовищ сировини.

1. *Визір Н. Провісник української керамології // Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). – Опішне, 2010.*
2. *Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894.*
3. *Бушухина И.В. Оренбургский пуховый платок: Альбом в 2 т. – Т. 1. – Оренбург, 2007.*
4. *Государственный архив Оренбургской области (далі – ГАОО). – Ф. 43. – Оп. 4. – Д. 267: Постановление Оренбургской Губернской Земской Управы от 7 ноября 1915 г. № 286.*
5. *ГАОО. – Ф. 43. – Оп. 4. – Д. 267: Письмо Оренбургской земской губернской управы в Войсковое Хозяйственное правление Оренбургского казачьего войска от 20 февраля 1917 г. № 450.*
6. *Научная библиотека Оренбургского историко-краеведческого музея (далі – НБ ОИКМ). – Архивные материалы Ивана Зарецкого.*
7. *Веха. Посуда из своего фарфора // Оренбургская коммуна. – 1935. – 12 марта.*
8. *Научный архив Института истории материальной культуры. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 118: Зарецький И.А. Раскопки в Казахстане И.А.Зарецкого. Переписка.*
9. *Выставкина Н.М. И.А.Зарецкий – сотрудник Оренбургского музея // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989.*
10. *Евгеньев А.А. Археология Оренбуржья в 20 – 30 годы XX века // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Самара, 2007. – Т. 9. – № 2.*
11. *Смирнов К.Ф. Состояние и задачи археологического исследования Оренбургской области // Археология и этнография Башкирии. – Уфа, 1964. – Т. 2.*
12. *Зарецкий И.А. Поселок Благословенка и Ак-Булак // Археологические исследования в РСФСР в 1934 – 1936 гг. – М.; Л., 1941.*
13. *НБ ОИКМ. – Зарецкий И.А. Очерк заселенности Оренбургского края с древнейших времен до XVIII в.: Рукопись. – 155 с.*

Vyzir N.F. The persons of the ukrainian ceramology: the Orenburg period of Ivan Zaretskyi's life. This material is devoted to the famous Ukrainian ceramologist, archeologist, ethnographer Ivan Zaretskyi. Separately is described the Orenburg period of his life and activity.

Key words: Ivan Zaretskyi, Orenburg, an archeology activity, a museum, a handicraft.

О. О. Драч

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ОПЛАТИ НАВЧАННЯ (друга половина XIX — початок XX ст.)

У статті проаналізовано важливий аспект функціонування вищої жіночої школи в Російській імперії – оплату навчання курсистками. Виявлено основні шляхи вирішення цього питання адміністрацією вищих жіночих курсів та благодійниками, форми допомоги нужденним слухачкам.

***Ключові слова**: вищі жіночі курси, курсистки, оплата навчання, стипендії.*

Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі в оновленому українському соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею належної місії актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з формування вищої жіночої освіти в Російській імперії, у тому числі й Наддніпрянської України в умовах модернізації економічного та соціального життя. Пострадянський період вивчення теми вищої жіночої освіти характеризується відновленням плюралізму методологічних підходів, появою широкого спектру міркувань. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема чимало зусиль для з'ясування особливостей функціонування таких закладів у Одесі доклав О. Мельник [1]. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячена кандидатська дисертація В. Вірченко, яка лягла в основу її монографії [2]. Наукові студії К. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) [3]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст. Метою цієї статті є вивчення досвіду вирішення питання оплати навчання на вищих жіночих курсах Російської імпері.

За зізнанням слухачок, найпершою складністю, яку відчули на ВЖК, стала матеріальна незабезпеченість багатьох із них. Дійсно, омріяна вища освіта передбачала фінансові витрати не тільки на оплату навчання (до 1889 р. 50 крб., після 100 крб. на рік), а й на проживання у великому університетському місті, що включало, в разі відсутності родичів чи знайомих, наймання житла, харчування та решту щоденних потреб. Досить часто слухачки приїздили з провінції на навчання з невеликими заощадженнями для прожиття на перший час, сподіваючись знайти підробітки. Міське життя швидко спустошувало гаманець, накопичена сума швидко зменшувалася, і, за відсутності підтримки від родини чи заробітків, курсистки опинялися в скрутному матеріальному становищі. Крім цього, оскільки ВЖК діяли на засадах приватного навчального закладу, то стипендії чи матеріальні допомоги від держави не передбачалися.

Найбільш проблемною для значної частини слухачок ставала сплата коштів за навчання. Адміністрація ВЖК річну оплату пропонувала вносити рівними частками, як правило, на початку нового навчального семестру, до жовтня та лютого. Проте, доволі часто незаможні курсистки зволікали з оплатою через відсутність потрібних коштів. Установлено, що від початку функціонування навчальних закладів адміністрація йшла назустріч слухачкам, подовжуючи строки внесення оплати за навчання. Наприклад, на загальних зборах слухачок Луб'янських курсів у Москві схвалили такі пільги для незаможних: останнім терміном внеску оплати за перше півріччя вважати перші числа грудня, за друге – початок березня. Водночас уже з другого академічного року в цьому навчальному закладі з'явилася категорія безоплатних слухачок. Отримати білет із правом безкоштовного відвідування лекцій на Луб'янських курсах було нескладно. Для цього потрібна була тільки порука чи просто заява з боку двох-трьох слухачок про бідність «товарки» (так називали колег по навчанню) [4, 45]. Таким шляхом – внесення коштів за незаможних – пішла адміністрація всіх ВЖК. Зазвичай це питання перебувало в компетенції спеціальних громадських об'єднань.

На ВЖК В. Гер'є в Москві від самого початку діяльності визначилися стипендіатки (повністю звільнялися від оплати) та напівстипендіатки (вносили половину суми) навчального закладу. Загальна кількість стипендіаток була в межах від 10 до 19 осіб. Це була принципова позиція адміністрації закладу на чолі з професором В. Гер'є, який 1873 р. у листі до члена опікунського комітету П. Солдатенкова, мільйонера і власника Пасажу, підкреслив, що «головна мета курсів полягала в тому, щоб уможливити здобуття вищої освіти жінками, які жили власною працею і готувалися до діяльності вихователь-ок. Щоб зробити заклад доступнішим для них, необхідні дарові білети та стипендії» [5, 260]. Завідувач закладу реалізував це уже з 1873/74 н. р., коли до 10 стипендіаток Московського купецтва долучилися 5 стипендіаток опікунського комітету [6, 24]. Вони отримували безкоштовні білети для відвідування курсів В. Гер'є, які видавали за рекомендацією осіб, відомих попечителю, успішним незаможним слухачкам, переведеним на II курс.

На Київських ВЖК педагогічна рада від початку діяльності, зіткнувшись із незаможністю частини слухачок, звільняла 10% контингенту від оплати за навчання. Проте, за розмежування функцій підтримки курсисток та навчального закладу в повноваженнях опікунського комітету з 1881/82 н. р. рада відмовилася звільняти слухачок від оплати, мотивуючи зростанням витрат з від-риттям IV курсу [7, 106]. Не всі викладачі із цим погоджувалися. Власне бачення розвитку благодійництва в навчальному закладі на засіданні опікунського комітету в грудні 1882 р. продемонстрував професор В. Антонович, особистим прикладом започаткувавши передачу гонорару за лекції (41 крб.) у фонд оплати навчання незаможних курсисток [8, 6].

Місія турботи про курсисток покладалася на небайдужих, що входили до опікунського комітету Київських ВЖК. Його діяльність скеровували лідери проекту Є. Гогоцька та Г. Іконникова, які основним напрямом уважали допомогу незаможним слухачкам у вигляді заходів щодо здешевлення проживання, надання позик, сплати за навчання, пошуку підробітків та турботи про хворих [7, 5-6]. До організації окремого благодійного товариства для допомоги незаможним курсисткам опікунський комітет діяв при педагогічній раді і до його складу входили завідувач закладу, 2 члени педради та 8 представників від жертвователів, що обиралися на один рік і вносили не менше 25 крб. Із часом затвердили правила опікунського комітету ВЖК у Києві. На реалізацію підтримки курсисток скеровували 85% усіх надходжень комітету. Наприклад, у 1883 р. опікунський комітет оплатив навчання 61 слухачки на суму 3050 крб. [9, 159].

Головним видом допомоги слухачкам Київських курсів опікунський комітет уважав оплату за навчання незаможних. У 1882 р. він уніс оплату за 79 слухачок на суму 4325 крб., 1883 р. – за 61 на 3050 крб., 1886 р. – на 1400 крб. [10, 4зв.,12зв.,17зв.-18]. Загалом протягом перших чотирьох років діяльності (1878 – 1882) опікунський комітет Київських ВЖК розглянув 994 заяви курсисток. Більша частина клопотань стосувалася саме допомоги зі сплатою за навчання, що й було здійснено на суму 13100 крб.

Непросто відбувалося налагодження справи підтримки слухачок вищої школи в Казані. У перший період діяльності ВЖК (1876 – 1886) опікунський комітет не створився, а тому певну підтримку бідним курсисткам надавали лише викладачі закладу. Відсутність приватних пожертв на Казанських ВЖК, а отже, і фонду для підтримки незаможних слухачок, спонукала голову педагогічної ради професора М. Осокіна внести оплату за двох курсисток, у яких йому імпонувала сумлінність у навчанні. Його приклад наслідували інші професори. Завдяки цьому, в першому семестрі 1877/78 н. р. оплатили навчання 7 слухачкам, у другому – 2 [6, 168].

На столичних курсах допомогу незаможним слухачкам взяло на себе Товариство для надання коштів, яке залучало задля цього жертвователів. Благодійність не входила до статутних завдань громадської організації, але протягом кількох десятків років функціонування в розпорядження Товариства передано декілька іменних капіталів, призначених для стипендій бідним курсисткам. Сприяли цьому як самовіддана та жертовна праця організаторів ВЖК, так і ознайомлення пересічної публіки із суспільно корисною діяльністю випускниць.

Проблема оплати навчання курсисток на столичних курсах, які мали найбільший учнівський контингент у державі, так само не залишала байдужими адміністрацію та професорсько-викладацьку корпорацію. У зв'язку зі зростанням кількості курсисток на засіданні ради Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1896/97 н. р. ухвалили рішення про щомісячні відрахування її членами 1% заробітної плати на потреби слухачок [11, 49]. Про розподіл акумульованих у такий спосіб коштів, як свідчить аналіз звітів діяльності курсів, інформував директор закладу на спільних засіданнях ради професорів та комітету Товариства для надання коштів. Зокрема в осінньому семестрі 1914/15 н. р. кошти з фонду ради професорів витрачені на оплату навчання 65 слухачок на суму 1900 крб., у весняному – 62 на суму 1550 крб. [12, 196].

З відновленням діяльності Московських ВЖК на початку XX ст. опікунська рада закладу клопотала про включення до її компетенції повноважень щодо повного звільнення від оплати навчання незаможних слухачок. Як показав аналіз виявлених протоколів засідань цієї благодійної установи, у її компетенції було надання відстрочки зі сплати заборгованості за навчання найбільш незаможним курсисткам. Так, за клопотанням директора Московських курсів опікунська рада навесні 1906 р. схвалила такі заходи щодо Ольги та Марії Полєтаєвих (борг у 50 крб. кожної), Єлагіної, яка заборгувала 75 крб. [13, 73]. Курсисткам перенесли строк оплати недоїмок за навчання на осінь, а сестрам Полєтаєвим одночасно призначили земську стипендію, з огляду на скрутне становище.

Оплата навчання бідних слухачок на Московських ВЖК перебувала в компетенції Товариства для надання коштів. Відповідно до примітки § 1 Правил для слухачок

на Московських курсах від плати звільнялися тільки доньки службовців закладу, навіть за дружин викладачів оплату вносила опікунська рада закладу, з наявних у її розпорядженні коштів. Безкоштовних вакансій на ВЖК не існувало, оскільки це було заборонено чинними положеннями. Директор детально пояснив процедуру слухачкам фельдшерських курсів, які клопотали про надання їм кількох безоплатних місць у навчальному закладі. Він відзначив, що після зарахування курсистки могли звертатися до опікунської ради закладу з проханням про внесення плати за їх навчання [13, 68,84].

Зростання чисельності слухацького контингенту на початку XX ст. спонукало адміністрацію навчальних закладів до більш дієвої допомоги незаможним. Наприклад, 1909 р., як зазначено у фінансовому звіті Московських ВЖК, на підтримку нужденним виділили 35570 крб. 43 коп. [14, 9]. Узгоджував директор з опікунською радою і крайні строки внесення слухачками оплати за навчання. У 1906/07 н. р. таким терміном для щойно прийнятих визначили 15 вересня, для решти – 1 жовтня. Водночас, на прохання директора, визнали можливим подовжити строк внесення коштів для курсисток 2 – 4-го років навчання до 1 листопада, а неспроможні оплатити навчання мали до 20 жовтня подати заяви на розгляд спеціальній комісії. У компетенції опікунської ради закладу було встановлення відстрочки платежу чи відрахування слухачки через несплату. Навесні 1907 р. на Московських ВЖК першокурсницям встановили крайній термін сплати за навчання 15 травня, випускницям – до останнього іспиту, решті – до 1 червня. Виняток зробили тільки для слухачки I курсу Панкратової, якій перенесли термін оплати на осінь, у зв'язку зі смертю батька [13, 78,85]. Як свідчать виявлені факти, опікунська рада та адміністрація ВЖК у Москві з розумінням ставилася до непростих життєвих ситуацій курсисток і шукала компромісні варіанти їх вирішення.

Із відновленням на початку XX ст. діяльності Київських ВЖК, педагогічна рада закладу звільняла від оплати за навчання незаможних. У § 10 Правил для слухачок передбачалася можливість звернення успішних слухачок з III навчального семестру до декана відділення про надання допомоги в оплаті слухання лекцій. За інформацією директора, в 1913/14 н. р. звільнили 1260 слухачок, на суму 29754 крб., 1914/15 н. р. – 1241, на суму 26554 крб. 70 коп., 1915/16 н. р. – 813, на суму 16141 крб. [15, 4]. Не відставала й адміністрація окремо діючого медичного відділення Київських ВЖК, яка щорічно звільняла 3% слухачок від оплати за навчання. Зауважимо, що вартість навчання на ньому була вищою (150 крб. на рік). Так, у 1912/13 н. р. незаможних курсисток медичного відділення звільнили від оплати на суму 6000 крб. [16, 14]. Крім того, часто йшли назустріч курсисткам і допускали суттєві (інколи до року) відстрочки оплати за навчання. У цей час поширилась і практика підтримки викладачів у питанні навчання їхніх доньок на курсах, але її конкретна реалізація залежала від ухвалених радами постанов. Наприклад, директор Київських ВЖК, звітуючи до Міністерства народної освіти, підтвердив звільнення від оплати за навчання як доньок викладачів закладу в 1913/14 н. р. 14 курсисток, 1914/15 н. р. – 17, 1915/16 н. р. – 17 [15, 4зв.].

Вживала заходів на підтримку слухацького контингенту також адміністрація відновлених Казанських ВЖК, що мала сумний попередній досвід бідування значної частини курсисток. Педагогічна рада закладу схвалила постанову про звільнення від оплати за навчання на курсах 10% наявного слухацького контингенту, як правило, успішних і незаможних представниць. У 1909/10 н. р. рада на цій підставі звільнила 71 слухачку від оплати за навчання, а 9 – «як дружин та доньок викладачів курсів» [17, 30]. У 1910/11 н. р. рада ВЖК сплатила 68 слухачкам річну вартість навчання на суму 4080 крб. та звільнила 7 слухачок із родин викладачів [18, 38]. Крім того, на прохання міської училищної комісії Казані, 5 слухачок щорічно звільняли від оплати, що було своєрідною компенсацією за земельну ділянку, подаровану курсам міською думою. У зв'язку з обставинами воєнного часу, педагогічна рада Казанських курсів активізувала соціальну підтримку молоді. У 1914/15 н. р. надали допомогу 109 слухачкам, оплативши навчання за рік, 2 – за семестр, що становило 7700 крб.; у 1915/16 н. р. сплатили річну вартість навчання 112 курсисткам, 2 – за семестр, загалом на суму 9040 крб. [19]. Отже, адміністрація Казанських ВЖК узяла на себе місію організації підтримки бідної учнівської молоді, головним засобом чого стало внесення оплати за її навчання.

Долучилися до допомоги слухачкам і викладацькі колективи новостворених вищих жіночих закладів. Уже протягом першого 1910/11 н. р. на Сибірських ВЖК виявилася незабезпеченість окремих слухачок, а тому викладачі, директор та приватні особи зібрали 750 крб. для оплати за їх навчання. Не зменшувалися проблеми бідних курсисток і в подальшому. Тільки в 1916 р. Товариство допомоги незаможним слухачкам Сибірських курсів оплатило вартість навчання протягом академічного року 19 курсисткам на суму 2375 крб. та 40 – за семестр на суму 1488 крб. [20, 4]. Правління Товариства допомоги працюючим жінкам, що було засновником Харківських ВЖК, у 1910 р. організувало 10 безкоштовних вакансій [21, 55]. Загалом, протягом окресленого року, допомогли зі сплатою за навчання повністю або частково 67 курсисткам, кошти для чого (2212 крб.) виділили опікунський комітет навчального закладу та товариство.

Досить висока вартість навчання на Одеських ВЖК (150 крб. на рік) та бажання поширити освіту серед представниць незаможних прошарків населення спонукали адміністрацію закладу допомагати курсисткам з оплатою навчання. Протягом 1910 р. рада закладу звільнила бідну учнівську молодь від оплати за навчання на суму 24794 крб. 75 коп. [21, 25зв.]. Крім цього, у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем, можна було звернутися до директора ВЖК по допомогу в платежі за освітні послуги. Однак через ускладнення фінансового стану Одеських ВЖК та нерегулярне надходження коштів від слухачок педагогічна рада прийняла постанову про передачу питання підтримки незаможної молоді до компетенції Товариства допомоги слухачкам. Натомість це не розв'язало проблему учнівської молоді.

Правління Товариства допомоги слухачкам Одеських ВЖК у 1911/12 н. р. констатувало факт поширення бідності курсисток і недостатність ресурсів громадської організації для її подолання. На допомогу прийшов господарський комітет ВЖК, асигнувавши в розпорядження Товариства понад 12000 крб. [22, 3]. Протягом 1911 р. адміністрація Одеських ВЖК звільнила від оплати слухачок на суму 12 910 крб. Водночас благодійна організація допомоги незаможним слухачкам із власних коштів внесла платежі за навчання на суму 3970,5 крб. Продовжило підтримку власних курсисток керівництво ВЖК і в 1912 р., виділивши Товариству 10000 крб. для оплати навчання нужденних [23, 52]. До того ж на вирішення нагальних питань через директора видали 120 крб. Наведені дані свідчать, що жіноча учнівська молодь, прагнучи здобути вищу освіту на Одеських ВЖК, не завжди могла самотужки впоратися з розрахунком власного бюджету, зокрема з оплатою за навчання. Припускаємо, що «вартість життя» у третьому за чисельністю населен-

ня місті імперії була досить не дешевою для слухацької молоді. Саме тому адміністрація навчального закладу опинилася перед дилемою – чи надавати дієву допомогу слухацькому контингенту, яку той потребував, чи змиритися з його повільними втратами через несплату. Як бачимо, керівництво Одеських ВЖК обрало шлях підтримки своїх бідних курсисток.

Найбільш складною, на нашу думку, була ситуація на Юр'євських ВЖК. Через брак коштів адміністрація навчального закладу не могла надати фінансову підтримку курсисткам. Певним чином рятувала тільки самодопомога слухацької молоді, яка влаштовувала музично-літературні вечори для підмоги нужденним «товаркам».

Оскільки вартість освіти на приватних ВЖК була вища, ніж на громадських, від 125 до 150 крб. на рік, то факти неспроможності курсистками сплатити за навчання були непоодинокими. Слухачки часто зверталися до адміністрації навчальних закладів із проханням допомогти бідним в оплаті навчання. Вирішення питання, як правило, залежало від особистих поглядів на цю проблему власників курсів. Наприклад, на Вищих жіночих юридичних курсах В. Полторацької в Москві практикувалося звільнення від оплати за навчання незаможних. Навесні 1910 р. 6 таким курсисткам зменшили оплату наполовину, восени цього ж року – 32 дозволили внести половину суми, а одну звільнили від оплати повністю [24, 6-7].

На Вищих жіночих природничо-наукових курсах Лохвицької-Скаллон у Санкт-Петербурзі кошти для допомоги тим, хто терпів нужду, розподілялися радою закладу за участі депутаток від слухачок, які добре знали реальні потреби конкретних представниць і допомагали з визначенням розміру грошової субсидії. Так, навесні 1904 р. з коштів, акумульованих завдяки благодійному концерту, 455 крб. скерували на підтримку нужденних, зокрема 5 курсисткам надали по 40 крб., 3 – 30 крб., 6 – 25 крб., 1 – 15 крб. [25, 8]. Втім, така несистематична допомога в цілому не розв'язувала питання. Підтвердженням цьому є рішення сходки курсисток навчального закладу в січні 1907 р. щодо зменшення оплати з 75 до 50 крб. за семестр чи звільнення окремих украй бідних. Негативне рішення ради курсів щодо зменшення вартості освіти спонукало найбільш бідних, наприклад М. Брейтерман, звернутися до адміністрації з клопотанням звільнити від плати, у зв'язку з повною відсутністю коштів [25, 56,60].

Отже, практика діяльності ВЖК виявила комплекс матеріально-побутових проблем у житті слухачок. В умовах відсутності державних стипендій та розвинутої соціальної інфраструктури навчальних закладів, їх вирішення покладалося лише на жінок та їхні родини. Проблемність оплати частиною курсисток навчання притаманна як громадським, так і приватним вищим жіночим навчальним закладам. Пошук шляхів вирішення цієї соціальної проблеми був досить нагальним у вищій жіночій школі. Адміністрація й організатори вищих жіночих закладів реагували на таку ситуацію започаткуванням благодійної діяльності та створенням спеціальних громадських об'єднань для допомоги незаможним слухачкам. Керівництво ВЖК вживало заходів для підтримки курсисток у різних життєвих обставинах та мобілізовувало всі можливості для забезпечення їм нормальних умов навчання, допомоги в оплаті навчання незаможних успішних курсисток.

1. *Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787 – 1920 рр.) // Вісник соціально-економічних досліджень. – О., 1997. – Вип. 1.; Мельник О.В. Розвиток системи самодопомоги та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906 – 1917 рр. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вип. 9.*
2. *Вірченко В.В., Коцур А.П. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.). – К.; Чернівці, 2007.*
3. *Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку XX ст. // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вип. 12; Кобченко К.А. Дискусії в пресі Російської імперії (1850 – 1860) про здобуття вищої освіти жінками // Журналістика. – 2005. – Вип. 4; Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. – Вип. 39 – 40; Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007.*
4. *Некрасова Е. Московские Лубянские курсы // Некрасова Е. Из прошлого женских курсов. – М., 1886.*
5. *Боброва Л.А. «Высшие женские курсы профессора Герье» в Москве // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1961. – Т. 16.*
6. *Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 198.*
7. *Державний архів міста Києва (далі – ДАМК) . – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 5а.*
8. *ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 17. – Спр. 28а.*
9. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 27. – Спр. 409.*
10. *РДІА. – Ф. 733. – Оп. 203. – Спр. 2050.*
11. *Отчет о состоянии С.-Петербургских высших женских курсов за 1896 – 1897 академический год // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 1.*
12. *Петроградские высшие женские курсы за 1914 – 1915 г. – Пг., 1916.*
13. *Центральний історичний архів Москви. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 1.*
14. *РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 688.*
15. *ДАМК. – Ф. 244. – Оп. 1. – Спр. 59.*
16. *Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в г. Киеве за первые шесть лет его существования. 1907 – 1913 г. – К., 1913.*
17. *Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1909/10 учебный год. – Казань, 1910.*
18. *Отчет о состоянии Казанских высших женских курсов за 1910/11 учебный год. – Казань, 1911.*
19. *Підраховано за: Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1914/15 учебный год. – Казань, 1916. – С. 71; Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915/16 учебный год. – Казань, 1917. – С. 78.*
20. *РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 4862.*
21. *РДІА. – Ф. 733. – Оп. 155. – Спр. 134.*
22. *Отчет о деятельности Общества вспомоществования нуждающимся слушательницам Одесских высших женских курсов за 1911 – 12 академический год. – О., 1913.*
23. *Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1912 год. – О., 1913.*
24. *РДІА. – Ф. 733. – Оп. 205. – Спр. 688.*
25. *Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 3.*

Drach O.O. The operation of women's higher education courses in the Russian Empire: the experience of the resolution of the tuition fees problem (the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries). In the article is analyzed the very important aspect of the higher women's school functioning in the Russian Empire - the women course attendees' ability to pay the tuition fees. The autor also discovers the main ways of the resolution of the issue by the administration of the women's higher education courses and benefactors, the forms of the assistance for needy women listeners.

Keywords: women's higher education courses, women attendees, tuition fees, scholarships.

Ю. Ю. Королевська

ОСНОВНІ МОДНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЖІНОЧОГО ОДЯГУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (60-ті рр. XIX ст.)

Стаття присвячена аналізу європейських модних тенденцій 60-х рр. XIX ст. та їх впливу на жіночу моду Російської імперії.
Ключові слова: *неорококо, мода, жіночий одяг.*

Початок XXI ст. став етапом пошуку нових підходів та ідей до історіописання. Наразі виокремилися кілька напрямів: жіноча історія, повсякденна історія, візуальна історія, мікроісторія, усна історія, наративна історія та ін. Важливе місце у дослідженні історії повсякденності належить моді. Найбільше мода вплинула саме на матеріальну і духовну культуру та стиль життя міського населення, яке, на думку О. Вільшанської, було значно мобільнішим у сприйнятті новацій [1, 309]. У середині XIX ст. почався активний розвиток легкої промисловості, торгівлі, транспорту, різних видів спорту, подорожей, що зумовило демократизацію моди. Вона демонструвала належність до певної соціальної групи населення, створювала нові ідеали краси, підкреслювала фінансовий статок особи. Жіночий одяг характеризував не лише певний історичний період, а й був відображенням положення жінки в тогочасному суспільстві.

Серед науковців, що займаються історією костюму та феноменом моди, можемо виділити Н. Будур, О. Вільшанської, Л. Дихнич, М. Мерцалової, Д. Нанні, Е. Плаксіної, О. Шевнюк та ін. Пропонована ж розвідка має на меті дослідження впливу європейських тенденцій на жіночу моду Російської імперії 1860-х рр.

Загострення пристрастей середини XIX ст. навколо соціальних реформ можна проілюструвати атакою на всю концепцію моди, але вимоги змін дали новий поштовх лише для появи нових фасонів. Усвідомлюючи, що мода розповсюджує свій вплив і на інші форми вираження, прогресивно мислячі люди відчували необхідність в реформі одягу, особливо жіночого, який очевидно визріла з гігієнічної, естетичної та раціональної точок зору [2, 168-169].

У 1850 – 60-х рр. почався новий етап у розвитку моди, який увійшов в історію під назвою "неорококо" або "мода Другої імперії". Однією з основних характеристик неорококо була перевантаженість, яка проявлялася як в одязі (волани, мережева, рюші, стрічки, тканини різних фактур), так і в декоруванні меблів і будинку (оздоблення тканинами стін і стель, намагання весь кімнатний простір заставити масивними меблями). І як влучно зазначає М. Мерцалова, створюється справжній "культ кількості" [3, 153]. Мода цього періоду мала особливо екстравагантний характер. У ці роки вся Європа захоплювалася театром і так званими "живими картинками". Окрім театру, модним вважалося відвідувати казино, ігорні будинки, ресторани [4, 156].

Росія вступила в XIX ст. як європейська держава, що існує за законами європейського суспільства і наслідує європейські правила цивілізованого розвитку [5, 187]. У XIX ст. паризький дім моделей "Coutur" залишався законодавцем всіх модних тенденцій як жіночого, так і чоловічого одягу. Значна частина заможного населення (особливо жінки) Російської імперії намагалася наслідувати французьку моду. Той факт, що за модою в одязі стежили більше жінки, значною мірою відбивав не тільки характер жіночої психології, але і місце жінки в "чоловічому світі" другої половини XIX – початку XX ст. [6, 471]. Це підтверджують і тогочасні модні журнали ("Модный магазин", "Новый русский базар", "Модный вестник", "Всеобщий модный журнал"), в яких описувалися лише жіночі найновіші модні тренди та зображувалися (з детальним описом) найбільш вдалі модні костюми часто додавалися викрійки.

1850 – 60-ті рр. стали часом, коли найновітніші технічні досягнення – механічні корсети, що самі застібалися, пристрої для подовження та скорочення локонів зачіски, пружинки, що регулювали ширину рукава, – поєднувалися зі старомодними пудреними перуками та рокайльними ангажантами, коли кринолін, що позичив у минулого пуританізм уявлення про певну дистанцію між статями, співіснував з доступністю всіх можливих чуттєвих задоволень [7, 259]. У Російській імперії і в середині XIX ст. церква продовжувала відігравати помітну роль у житті суспільства. Новий модний сезон починався з Великодня [1, 312]. З початком посту бали припинялися, проте їх місце займали раути, концерти [8, 56].

Розвиток легкої промисловості й торгівлі, здешевлення тканин і запровадження швейних машин, у зв'язку з чим процес шиття значно полегшився, привели до того, що одягатися відповідно до моди могли собі дозволити все ширші верстви населення [1, 310-311]. Більше того модні журнали закликали своїх читачок до купівлі швейних машин, щоб вони мали змогу шити нові та перешивати старі сукні. В журналі "Модный магазин" за 1866 р. зазначалося, що "зараз, коли жінки зрозуміли необхідність практичних знань і навчились працювати, швейні машини зробилися приналежністю майже кожного сімейства" [9, 158]. Жінка другої половини XIX століття мала уособлювати покірність, скромність та добропорядність (що особливо підкреслювалося вуалями), а її одяг мав бути показником фінансового статку чоловіка.

Характерною ознакою жіночої моди були пишні спідниці, які формувалися за допомогою криноліну, який був винайдений 1856 р. У цьому аспекті важливим є висновок О. Шевнюк: "Легкий стальний каркас робив спідницю настільки рухливою, що дамам доводилося прив'язувати обручі шнурками до ніг і ставати "рабинями" свого одягу. Кринолін не дозволяв близько наближатися до жінки, слугуючи своєрідним маркером власності. У криноліні неможливо було самостійно сісти на стілець, пройти крізь вузькі двері… Довга спідниця на широкому криноліні стала символом жіночої слабкості та залежності від сильного чоловіка-володаря" [7, 257,258]. На таку спідницю потрібно було витратити близько 15 м матеріалу. Треба зазначити, що криноліни вже від появи у багатьох викликали постійні протести, настільки явною була незручність цього складного спорудження. Ще 1851 р. в Америці, де жіноча емансипація мала багато прибічників, було запропоновано замінити великий кринолін меншим і більш зручним. Проте, не дивлячись на все це, майже в усіх європейських країнах криноліни не лише продовжили існувати, але і збільшилися в розмірах [3, 155]. На дискусіях у Франції щодо доречності криноліну зауважує й Н. Будур [10, 286-287]. З 1867 р. кринолін вийшов з моди, хоча тенденція відмови від нього намітилася роком раніше [11, 184].

Головним одягом для жінок залишалися сукні. Вони різнилися за призначенням: домашні, обідні, візитні, вечірні, для прогулянок та бальні. З другої половини 1860-х рр. жіночі сукні стали більш зручними: рівними спереду та більш подовженими ззаду у вигляді шлейфу, який підтримувався турнюром. Основними матеріалами для суконь були тафта, парча, шовк, бархат, атлас, шерсть, газ. Існувала певна диференціація в кольорах жіночих суконь, яка залежала від віку, сезону та призначення. Модні журнали радили молодим дівчатам обирали світлі кольори: білий, блакитний, слонової кістки, рожевий, жовтий. Так, журнал "Модный магазин" за

1866 р. рекомендував таку сукню для молодих дівчат: "...серпанкова, з високими шитими мотивами, покладена на блакитну спідницю, оброблену трьома булоньє з тієї ж матерії. Шита сукня вирізана великими зубцями, обшитими мереживом; зшиті мотиви розділяються блакитними шовковими вуздечками. Довгий серпанковий пояс з таким самим кушаком, підбитим блакитною тафтою, вишитий на кінцях і теж обшитий мереживом. Серпанковий корсаж, надітий на блакитний відкритий ліф. Напіврукава складаються з двох серпанкових буф, розділених шитими прошивками, облямованих блакитними брідами, і закінчуються широким мереживом" [12, 266].

Для повсякденних та візитних костюмів жінки середнього віку обирали відтінки бронзового, коричневого та зеленого. У похилому віці нарядними вважалися бузковий, пурпурний та світло-сірий. Як зазначає Ф. Комиссаржевський, після 1865 р. у великій моді були строкаті матерії з широкими та вузькими смугами. У сенсі кольорів переважали темні, наприклад імпр-оливковий. Жінки, які належали до середнього стану шили нарядні сукні із чорного шовку (атлас, тафта) і лише зрідка використовували для цієї мети світло-сірий, коричневий або пурпурний муар антік [13, 273]. Автором рубрики "Мода" в журналі "Модный магазин" було зазначено, що про глибокий траур можна дізнатися лише за чорним комірцем і манжетами [10, 156]. Це пояснювалося тим, що чорна сукня була досить модною.

Зміна силуету жіночого костюму відбулася в 1866 – 1867 рр. Лінію талії тепер розташовували високо. Спідниця сукні легко розширюється донизу, що створювало враження високого зросту. Після довготривалого домінування округлих форм та ліній за законом контрасту виникали нові пропорції, прямі лінії та кути [3, 154]. Ранкові туалети відрізнялися тим, що вони були дещо вужчі та підняті на ґудзики, на відміну від вечірніх, візитних і бальних. Для прогулянок пішки були короткі сукні або короткі спідниці з піднятими сукнями. Так, "нові ідеї і прагнення до простоти зробили деякий вплив на міські туалети, які обходяться тепер без особливо складних обробок; проте, бальні костюми виблискують золотом, сріблом, поєднанням яскравих кольорів, блондами і мереживами, шитими стеклярусом, сталлю і кам'яним вугіллям, кольоровими мереживами, камеями, ланцюжками з алюмінію, золота і срібла" [14, 41].

Особливе місце в дамському гардеробі зайняли жакети "казак", які в комплекті зі спідницею стали основою візитного туалету. Такий жакет кроївся точно за фігурою, з широкою баскою, за формою спідниці, застібався до шиї та прикрашався галунами, тасьмою, шнурами, ґудзиками, оксамитовими аплікаціями, вишивкою [7, 262]. Верхнім одягом слугували пальто (кашемір, шовк, бархат), ротонди (кашемір), безрукавки та шалі. Найчастіше для верхнього одягу обирали коричневі, зелені, золотисті відтінки.

Чільне місце в жіночій моді посідали прикраси: парюри для волосся, серги, гребні, намиста, кольє, каблучки, брошки, масивні браслети, пряжки. Справжнім фурором у жіночій моді стали ланцюжки Бенуатон: "Ланцюжки ці носять і поверх закритих суконь, у вигляді кольє, і як головний убір. Їх приколюють з обох боків на голові, біля вух, і звідти вони спадають, у вигляді намиста, в декілька рядів. Їх роблять із золота, срібла, намист, кам'яного вугілля, а найновіші – з каучуку" [8, 57]. Серед жіночих аксесуарів можемо виділити рукавички (модними кольорами вважалися всі відтінки від світло-маісового до коричневого) та парасольки. В моді були чоботи на шнурівці та напівчеревики на високому підборі. Чоботи носили лише влітку [15, 87].

Розвиток залізничного транспорту дозволяв подорожувати, що сприяло створенню нових, більш зручних жіночих дорожніх костюмів. Для цього Вворт (французький кравець, якого вважають першим кутюр'є) увів стрічки та пати, які розташовувалися в декількох місцях, скріпляли і підтримували піднятий низ спідниці [3, 154]. У 60-х рр. XIX ст. з'являються й жіночі купальні костюми.

Таким чином, одяг був важливим аспектом повсякденного життя міського населення. Жінки Російської імперії в 1860-х рр. орієнтувалися на європейську моду, зокрема французьку. Жіноча мода цього періоду демонструвала перш за все соціальне положення та фінансовий добробут особи. Громіздкі та незручні жіночі сукні лише підкреслювали панівне становище чоловіків у суспільстві. Розвиток легкої промисловості та розповсюдження швейних машин зробило моду більш доступною для різних верств населення.

1. *Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – К., 2008.*
2. *Нанни Дж. История костюма. 1200 – 2000 / Пер. с англ. – М., 2003.*
3. *Мерцалова М. История костюма. – М., 1972.*
4. *Киреева Е.В. История костюма. Европ. костюм от античности до XX в.: Учеб. пособие. – М., 1976.*
5. *Плаксина Э., Михайловская Л. Историю костюма. Стили и направления: Учеб. пособие. – М., 2003.*
6. *Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 рр.). – Запоріжжя, 2010.*
7. *Шевнюк О.Л. Історія костюма: Навч. посіб. – К., 2008.*
8. *Мей С. Моды // Модный магазин. – 1866. – № 4.*
9. *Мей С. Моды // Модный магазин. – 1866. – № 10.*
10. *Будур Н. История костюма. – М., 2002.*
11. *Мей С. Моды // Модный магазин. – 1866. – № 12.*
12. *Мей С. Моды // Модный магазин. – 1866. – № 17.*
13. *Комиссаржевский Ф.Ф. История костюма. – М., 2005.*
14. *Мей С. Моды // Модный магазин. – 1866. – № 3.*
15. *Тиль Э. История костюма / Пер. с нем. – Лейпциг, 1971.*

Korolevska Y.Y. The main fashionable tendencies of the women's clothes in the Russian empire (the 60s years of the XIX century). The article is devoted to analysis the European fashionable tendencies in the 60s years of the XIX century and its' influence on the women's fashion in the Russian empire.

Key words: neorococo, fashion, women's clothes.

Л. В. Філіпенко

ЖУРНАЛ «ЖЕНСКОЕ ДЕЛО» (1899 – 1900) ЯК ПЕРШЕ РОСІЙСЬКЕ «ІДЕЙНЕ» ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ ДЛЯ ЖІНОК

У статті аналізуються типологічні особливості, структура та редакційна політика журналу «Женское дело» як першого російського «ідейного» жіночого видання початку XX ст., на сторінках якого формувалась та апробовувалась нова феміністська ідеологія.

***Ключові слова**: «ідейний» жіночий журнал, жіноча періодика, гендерна рівноправність.*

Вже від середини XIX ст. у Москві та Петербурзі започатковано ряд громадсько-літературних журналів – «Рассвет» (1859 – 1862), «Женский вестник» (1866 – 1868), «Друг женщин» (1882 – 1884), які ставили за мету розробку так званого «жіночого питання», але принципово нового типу журналів для жінок у цей час так і не виникло. Поява ідейних феміністських органів друку припадає на початок XX ст., коли оформлюються жіночі організації, які, поряд із благодійністю, вдаються до розробки та пропаганди ідей рівноправності.

В історіографії традиційно першими ідейними феміністськими органами друку вважаються «Женский вестник» (1904 – 1917) та «Союз женщин» (1907 – 1909), які були «рупорами» двох найбільш впливових жіночих

організацій початку XX ст. – Жіночої прогресивної партії та Союзу рівноправності жінок [1, 277-293; 2, 246-258]. Утім, до цього часу поза увагою дослідників залишились спроби інших організацій, передусім Російського жіночого взаємоблагодійного товариства (1895 – 1918), запропонувати читачкам принципово новий журнал.

1895 р. у виступі на відкритті Російського жіночого взаємоблагодійного товариства М. Безобразова закликала жінок не займатися формальною, позбавленою індивідуальності благодійністю, а формувати союз однодумниць, допомагати одна одній у здобутті освіти, просуванні в науці, викладанні у вищих навчальних закладах [2, 190]. Такі масштабні завдання вимагали організації спеціального органу друку й 1897 р. рада товариства звернулась до Головного управління у справах друку, з проханням дозволити видання щотижневого «Справочного листка Русского женского взаимноблаготворительного общества». Планувалось, що «Справочный листок» зосередиться на огляді діяльності товариства (повідомлення про лекції, реферати, літературно-музичні вечори, різноманітні проекти, подані до Ради, витяги із протоколів, звіти, списки членів товариства та ін.), а також буде друкувати біографії видатних жінок та відомості про благодійну, літературну, громадську, артистичну діяльність жінок у Петербурзі, провінції і за кордоном [3, 1-1зв.]. Прохання було відхилено, як зазначалось, через «несхвальний відзив» департаменту поліції про викладачку вищих Бестужевських жіночих курсів, активну учасницю Російського жіночого взаємоблагодійного товариства К. Щепкіну, яка мала редагувати щотижневик [3, 5-40].

У 1899 р. рада товариства подала нове клопотання про дозвіл на видання «Справочного листка». Цього разу в якості видавця фігурувала Г. Туган-Барановська, а редактора – письменниця Ю. Віленкіна-Яковлева (псевдонім – Юлія Безродна). Ці імена не викликали серйозних заперечень з боку департаменту поліції, але міністр внутрішніх справ без будь-яких пояснень клопотання відхилив [3, 39-41]. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що це була цілеспрямована політика уряду на обмеження «права голосу» жіночих організацій, свідченням чому стали закриття в 1901 р. реферативного відділу товариства та ще одна невдала спроба організувати схоже за характером видання. Так, у лютому 1901 р. до Головного управління зі справ друку звернулась головуюча комітету Московського товариства покращення долі жінок І. Арманд, із проханням дозволити видання під назвою «Известия Московского общества улучшения участи женщины» [4, 1-1зв.]. Зазначене товариство, що ставило за мету «боротися проти розпусти та тісно пов'язаного із ним пияцтва» [4, 11], мало намір подавати на сторінках свого щотижневика урядові постанови та «керівні статті» із «жіночого питання», хроніку жіночого життя за кордоном та в Росії, огляди преси, кореспонденції, бібліографію, а також звіти і протоколи, реферати та повідомлення, які б висвітлювали діяльність товариства [4, 1-1зв.]. Утім, хоча департамент поліції визнав, що І. Арманд «у матеріальному відношенні цілком забезпечена і моральності похвальної», її клопотання також було відхилено міністром внутрішніх справ без будь-яких пояснень [4, 8-20].

Тим не менш, того ж 1899 р., у колах, близьких до Російського жіночого взаємоблагодійного товариства, почав видаватися журнал «Женское дело», який можна вважати першим феміністським періодичним виданням. Його видавцем та редактором стала одна із засновниць та активна співробітниця товариства О. Пєшкова-Толіверова. Остання була відомим публіцистом та видавцем. Вперше її діяльність привернула до себе увагу сучасників наприкінці 1860-х рр., коли письменниця як сестра-жалібниця взяла участь у боротьбі італійців за свою незалежність. У подальшому колишня «гарібальдійка» працювала в «Неделе», «Биржевых ведомостях», «Живописном обозрении» і «Пчеле», з 1887 р. редагувала журнал «Игрушечка», з 1894 р. – додаток до нього «На помощь матерям». О. Пєшкова-Толіверова відома також як укладачка кількох збірок для дитячого читання: «Нашим детям» (СПб., 1873); «Складень» (СПб., 1883); «Лев Толстой для детей» (СПб., 1909); «Тургенев для детей» (СПб., 1909).

О. Пєшкова-Толіверова підтримувала дружні стосунки з Ф. Достоєвським, М. Лєсковим, Я. Полонським, М. Шелгуновим, П. Стрепетовою, листувалась із Л. Толстим, О. Шеллєром та багатьма іншими відомими людьми свого часу. Один із її близьких друзів, юрист А. Коні, відзначав, що «за складом думок Олександра Миколаївна належала до «людей шістдесятих років», які пережили епоху «великих реформ» і залишились вірними їй, незважаючи на різні життєві випробування» [5, 319]. Найяскравіше її громадська позиція виявилася в боротьбі за жіночу рівноправність. О. Пєшкова-Толіверова брала участь в організації «Жіночої російської ліги миру» та товариства «На допомогу недостатнім хворим освіченим жінкам», виступала з доповідями на Першому Всеросійському жіночому з'їзді (10 – 16 грудня 1908 р.), тривалий час входила до складу ради Російського жіночого взаємоблагодійного товариства та до всіх його спеціальних відділів та гуртків.

В архівній справі про видання журналу «Женское дело» жодним словом не згадується про зв'язок останнього з Російським жіночим взаємоблагодійним товариством, але аналіз складу авторів та матеріалів, які публікувались, свідчать, що такий зв'язок безперечно існував [6]. Постійними авторами журналу було чимало членів керівних органів товариства: Г. Шабанова (голова товариства), Є. Авілова, М. Безобразова (помічник редактора журналу), І. Познанська, Н. Стасова, Є. Чебишева-Дмітрієва, О. Шапір та ін. У перших же номерах «Женского дела» було опубліковано статтю Є. Літвінової з аналізом діяльності Російського жіночого взаємоблагодійного товариства [7], згодом на сторінках журналу починають з'являтися промови, оголошені на засіданнях товариства [8]. Крім того, «Женское дело» виступало одним із осередків практичної діяльності Російського жіночого взаємоблагодійного товариства: у квітневому номері журналу за 1899 р. О. Пєшкова-Толіверова звернулась із закликом до російських жінок взяти участь у зборі пожертвувань постраждалим від неврожаю в центральних губерніях Росії, повідомивши, що ця робота зосередилась у руках членів спеціального комітету товариства [9].

Таким чином, «Женское дело» взяло на себе функцію провідника ідей, які продукувались діячками Російського жіночого взаємоблагодійного товариства. Плануючи видання журналу, О. Пєшкова-Толіверова поставила за мету зробити його «органом жіночого руху в Росії» [10, 1], який виступить «на захист жіночих інтересів та прав» [10, 1]. Багато в чому пов'язаний із традицією журналістики XIX ст., зокрема своїм форматом – «товстий» щомісячник (144 – 224 сторінки) із публікаціями белетристичних, наукових та публіцистичних творів, що продовжувались упродовж кількох номерів, журнал, тим не менш, був новим явищем російської дійсності.

Програма журналу мала виключно «спеціальний» характер, в межах якої розроблялись наступні теми: становище жінки в сім'ї, суспільстві та державі в його історичному розвитку в Росії та за кордоном; літопис жіночого руху, жіночої освіти та жіночої праці; звіти про жіночі конгреси, союзи товариства; біографії видатних

жінок; белетристика. При цьому особливу увагу журнал приділяв постатям «жінок-піонерок» та діяльності жіночих організацій. На сторінках журналу з'явились біографічні нариси та спогади, присвячені яскравим представницям російського жіночого руху – письменницям, ученим, публіцистам, організаторам жіночих навчальних закладів та благодійних товариств: Є. Конраді, С. Ковалевській, Н. Хвощинській-Зайончковській (псевдонім – В. Крестовський), М. Трубніковій, Н. Стасовій та ін. У цих та інших публікаціях конструювався образ «нової європейської жінки», яка активно відвойовує «усі сфери діяльності, в яких чоловік не зустрічав до цього часу конкуренції» [11]. Згодом обов'язковим компонентом кожного номеру стала публікація некрологів відомих жінок. Поряд із життєписами, читачам пропонувався значний обсяг матеріалу про організаційне становлення жіночого руху. Кожний номер «Женского дела» містив історичні нариси та сучасні довідки, присвячені різноманітним жіночим організаціям, пропонував детальний аналіз відповідних подій всеросійського та міжнародного характеру.

Зовсім іншим, порівняно з «дамськими» журналами, став відділ белетристики. По-перше, поряд із міськими жительками, героїнями оповідань та повістей виступали також жінки-селянки («Дождалась тетка Аксинья» [12]). По-друге, частіше за все основна сюжетна лінія будувалась навколо прагнення головної героїні вийти за родинні межі. Так, у творі О. Шапір «Две помолвки» [13] розповідається про дві сім'ї, що опинилися у схожій ситуації: дочки (кузини) одружуються, а їхні матері (сестри) намагаються пристосуватися до нової ситуації. Одні із сестер (Єлизавета Михайлівна), яка віддала усе своє життя дітям, сприймає заручини дочки як катастрофу, інша (Павла Михайлівна) завжди розуміла неминучість цієї події, тому присвятила себе громадській роботі. Розмірковуючи над ситуацією, що склалась, Павла Михайлівна звертається до себе та до читачів: «Ох, ці мені бідолашні жінки, які за все життя не припасли собі нічого, окрім сім'ї! Чому ніхто не замислюється над таким простим фактом, що сім'ї однієї не може вистачити на все життя?» [13, 23].

Постійними відділами журналу були «Іноземні відголоси», які готувала відома перекладачка та публіцист О. Каррік, та «Російські відголоси» під редакцією М. Безобразової (згодом – «Із російського життя» на чолі з Н. Яковлевою-Ланською). Вони пропонували читачам аналіз публікацій із «жіночого питання» в закордонній та вітчизняній пресі. У відділі «Критика та бібліографія» досліджувались видання, підготовлені жінками або присвячені «жіночому питанню». Досить показовим було також наповнення відділу «Суміш». Спочатку у цьому відділі планувалось надавати практичні відомості із господарства та домоведення, ручної праці та гігієни [6, 2], що було даниною існуючій традиції. Однак такий матеріал виглядав настільки чужорідним, що від нього відмовились ще до початку видання журналу, і в центрі його уваги знову ж таки знаходились жіноча освіта, жіноча праця, благодійність, правове становище жінок, жіночі товариства, ювілеї відомих жінок тощо. На відміну від «дамських» журналів, «Женское дело» майже не містило оголошень рекламного характеру, обмежуючись незначною за обсягом рекламою книжок та періодичних видань.

«Спеціальне» призначення журналу відразу було помічено сучасниками. Один із критиків «Женского дела», який сховався за криптограмою «г. М. О. М.», виступив проти розробки будь-яких спеціальних питань – студентського, робітничого, дворянського, національного й у тому числі жіночого. Водночас він з певною непослідовністю рекомендував журналу стати ще більш спеціальним, відмовившись від авторів-чоловіків [14, 132]. На особливий характер журналу вказував також цензор Єлагін у доповіді Петербурзькому цензурному комітету. Він визначив журнал як «феміністський», «що проводить постійно ту ідею, що в російському суспільстві достатньо з'ясувалась необхідність для жінки однакового з чоловіками загального рівня освіти» [6, 18-20]. При цьому цензор зазначив «спокійне спрямування» журналу і навіть оцінив його як «абсолютно безбарвне», за виключенням відділу «Із російського життя» на чолі з Н. Яковлевою-Ланською [6, 18-20зв.]. Остання, користуючись публікаціями провінційних та столичних видань, здебільшого «Северного курьера» та «Сына Отечества», «старалась змалювати похмурими кольорами картину судового, адміністративного і, почасти, земського устрою Росії», що викликало значні цензурні урізання [6, 18]. На думку Єлагіна, певною «безбарвністю» журнал завдячував відсутністю талановитих співробітників та байдужістю вітчизняної публіки до жіночого питання. Дійсно, журнал не користувався великою популярністю: його наклад не перевищував 1000 примірників, що пояснюється не «бездарністю» його авторів або незацікавленістю російського суспільства жіночим рухом, а, скоріше, несформованістю відповідної читацької аудиторії. До такого ж висновку дійшла і О. Пєшкова-Толіверова, відзначивши в передмові до останнього номеру «Женского дела», що «для такого органу у нас в Росії немає читача» [15, 2]. З 1901 р. журнал, перейменований на «Новое дело», втратив свій спеціальний характер. При цьому показово, що його редакція вважала себе спадкоємцем не «Женского дела», а газети «Неделя» та літературного журналу «Книжки недели», хоча і зберегла окрему рубрику під назвою «Женское дело» [6, 22-33].

Таким чином, хоча журнал «Женское дело» був генетично пов'язаний із жіночою та загальнодемократичною періодикою XIX ст., віддаючи данину звичним для читача зовнішнім формам серйозного літературного видання та досить некритичному викладенню матеріалу, що було притаманно «дамським» журналам, його без сумніву можна вважати першим феміністським періодичним виданням. «Женское дело» запропонувало ряд новацій, що дозволяють говорити про початок оформлення дискурсу феміністського руху – це увага до постатей лідерів феміністського руху в Росії та за кордоном, фіксація усіх виявів боротьби жінок за рівноправність, публікація белетристики нового типу, організація практичних акцій, що сприяли діяльності Російського жіночого взаємноблагодійного товариства, формування особливого кола авторів, близьких до феміністської організації.

1. *Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860 – 1930 / Пер. с англ. – М., 2004.*
2. *Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности. – СПб., 2007.*
3. *Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1079.*
4. *РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1434.*
5. *Кони А.Ф. Незамеченная смерть заметного человека // Кони А. Ф. Собрание сочинений: в 8 т. – Т. 7. – М., 1969.*
6. *РГИА. – Ф. 776. – Оп. 8. – Д. 1110.*
7. *Литвинова Е. а), б), в) и г) Русского женского взаимноблаготворительного Общества // Женское дело. – 1899. – Кн. 1; 2; 4.*
8. *Стасова П. Памяти Марии Васильевны Трубниковой // Женское дело. – 1899. – Кн. 12.*
9. *Воззвание к русским женщинам от редакции «Женского дела» // Женское дело. – 1899. – Кн. 4.*
10. *Пешкова-Толиверова А. К читательницам и читателям*

«Женского дела» // Женское дело. – 1900. – Кн. 12.
11. *Каррик А. Иностранные отголоски // Женское дело. – 1899. – Кн. 3.*
12. *Засодимский П. Дождалась тетка Аксинья. (Из деревенских летописей) // Женское дело. – 1899. – Кн. 1; Засодимский, П. Дождалась тетка Аксинья (Из деревенских летописей) // Женское дело. – 1899. – Кн. 2.*
13. *Шапир О. Две помолвки (Современные картинки) // Женское дело. – 1899. – Кн. 3; 4.*
14. *Отдел критики и библиографии // Женское дело. – 1899. – Кн. 2.*
15. *Пешкова-Толиверова А. К читательницам и читателям «Женского дела» // Женское дело. – 1900. – Кн. 12.*

Philipenko L.W. The magazine «The Women's affair» (the 1899th – 1900th years) as the first russian «ideological» periodical for women. In the article below are analised the typical peculiarities, the structure and editorial policies of the magazine "The Women's affair" as the first Russian publication of the early 20th century. On the pages of this publication the new feminist ideology was being formed.
Key terms: «women's ideas'» magazines, women's printed press, gender equality.

Є. Ю. Джумига

ТРУДОВА МОБІЛІЗАЦІЯ ТА УМОВИ ПРАЦІ ЖІНОК ОДЕСИ У ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – 1916 рр.)

У статті досліджується вплив мобілізації чоловіків на працевлаштування жінок Одеси, умови їх праці та рівень заробітної плати. Аналізується процес оволодіння жінками «чоловічих» професій.
***Ключові слова**: Перша світова війна, Одеса, трудова мобілізація, жінки, умови праці.*

Перша світова війна принесла суттєві зміни у соціально-економічне життя населення країн, що воювали. Одним з її наслідків була мобілізація дорослого чоловічого населення та відповідно дефіцит робочої сили, який поповнювався за рахунок військовополонених, біженців, жінок та дітей. Проблема трудової мобілізації жінок на українських землях протягом війни є малодослідженою та потребує додаткового аналізу.

Проблема мобілізації жінок на «внутрішньому фронті», в тому числі опанування ними «чоловічих» професій та відповідні зміни у їх соціальному статусі, досить детально представлена в західній історіографії. Однак європейські та американські історики в першу чергу досліджували перебіг цих процесів в країнах Західної Європи та США [1 – 4]. Лише окремі наукові праці торкаються Російської імперії [5; 6]. Деякі аспекти цієї проблеми, передусім аналіз кількісних показників жіночої зайнятості та умови праці розглядали радянські історики [7 – 10]. Сучасні українські історики також побіжно торкаються проблеми [11 – 13].

Основними завданнями нашої статті є: проаналізувати процес залучення жінок Одеси до праці на фабриках, заводах, у сфері міського транспорту; дослідити умови праці та рівень заробітної плати жінок; розглянути реакцію суспільства на зміни у соціальному статусі жінок, внаслідок опанування ними «чоловічих» професій. Хронологічні рамки дослідження включають період з липня 1914 до лютого 1917 рр., оскільки Лютнева демократична революція принесла значні зміни у соціально-економічну сферу Російської імперії, зокрема помітно вплинула на боротьбу жінок за свої права.

Незважаючи на мобілізацію та закриття деяких підприємств, в цілому протягом війни кількість робітників в українських губерніях збільшилася на 263,1 тис. осіб або на 47,8%. Це пояснюється зростанням питомої ваги кам'яновугільної та металургійної промисловості в економіці імперії, а також частково евакуацією до українських губерній підприємств з Прибалтики та Польщі. В Херсонській губернії кількість робітників протягом 1914 – 1916 рр. збільшилася, порівняно з 1913, на 4%. Так, 1913 р. тут зафіксовано 50355 робітників, 1914 – 54565, 1915 – 57061, 1916 – 73042 [10, 45-46]. Ще однією причиною зростання кількості робітників була мобілізація промисловості для потреб армії. У 1916 р. на потреби оборони працювали 3846 фабрично-заводських підприємств з 4698 в цілому по Російській імперії. Загальна кількість робітників на них становила 1894 тис., з 2443 тис. [14, 11]. Очевидно, що зростання кількості робітників в умовах війни, коли значна частина чоловічого населення була мобілізована до армії, відбувалося за рахунок інших ресурсів, які становили жінки, діти, біженці та військовополонені.

Англійський історик П. Гетрелл відмічає, що якщо історія попередніх війн чітко розділяється на суто чоловічий досвід на полі брані та досвід жінок, які пасивно чекали на своїх чоловіків, то Перша світова війна зруйнувала цю бінарну опозицію [15, 113]. Поки чоловіки зі зброєю в руках віддавали свій обов'язок батьківщині на лінії фронту, жінки віддавали свій на «внутрішньому фронті». Дуже скоро після початку війни головні її учасники зрозуміли, що не зможуть обійтись без допомоги жінок. Як тільки чоловіки почали вступати до армії мільйонами, їх робочі місця звільнилися, а жінки були готові та виявляли бажання зайняти їх. У Великій Британії близько 32% жінок під час війни працювали поза домом, у Франції 39% жінок та дівчат вимагали робочих професій, а у США 24% усіх жінок мали оплачувану роботу [16, 211].

У Російській імперії, за даними М. Балабанова, 1914 р. 4,9% усіх робітників складали жінки, то 1915 р. цей показник збільшився до 10,2%, а 1916 – до 16,2% [7, 69]. В Україні протягом перших трьох років війни кількість жінок, зайнятих у промисловості зросла на 77% [10, 50]. Безумовно, в Одесі – великому промисловому місті півдня України також можна спостерігалося суттєве збільшення жіночої зайнятості. Навіть на підприємствах з обробки металу, які вимагали значного фізичного навантаження, часто жінки складали 40 – 50% загальної кількості робітників [17, 131]. Для багатьох з них, в умовах постійної дорожнечі продуктів, це була можливість прогодувати себе та свої родини. Хоча збільшення кількості працюючих жінок, головним чином, було зумовлено мобілізацією чоловіків, мало значення також те, що жінки отримували меншу заробітну плату, а це дозволяло власникам фабрик та заводів економити на робочій силі [18, 106].

Перша світова війна не тільки збільшила кількість працюючих жінок, але й розширила сферу застосування їх праці. В багатьох країнах світу вони отримали доступ до «чоловічих» професій. Однак в Російській імперії, консервативній країні з обмеженими демократичними свободами, ці процеси відбувалися значно повільніше, ніж у Західній Європі. Історик Г. Брейбон відзначає, що на багатьох підприємствах умови праці жінок не зазнали суттєвих змін, але жінки, які замінили мобілізованих чоловіків, зустрілися з абсолютно новими умовами праці. В основному це стосувалося роботи на транспорті, у сфері торгівлі, а також на деяких підприємствах [1, 113].

В Одесі жінки також почали працювати у новій для них сфері – транспорті. Традиційною чоловічою професією, яку намагалися опанувати мешканки міста, було візництво. Мобілізація візників, з одного боку, збільшила на них попит, а з іншого – залишала їх родини без годувальників. Таким чином, цілком закономірним було

намагання дружин продовжити справу своїх чоловіків. Перша жінка візник з'явилась ще на початку війни і працювала переважно ввечорі у робітничому районі Пересипу, але після того, як на неї наїхав інший перевізник, жінкам було заборонено працювати у цій сфері. Вдруге візники жіночої статті з'явилися лише восени 1915 р. у Москві, наприклад, жінкам було дозволено працювати візниками ще восени 1914 р.). На початку листопада було зафіксовано вже 12 жінок-візників. Однак і надалі вони працювали вечорами, оскільки ховалися від городових. Одеські газети писали, що жінки у візницькому каптані та картузі виглядають доволі дивно, хоча справляються зі своїми обов'язками успішно, принаймні вони більш ввічливі зі своїми клієнтами [19]. Втім, на сторінках періодичної преси зустрічалися глузливі зображення жінок-візників. Автор одного з фейлетонів запитував: жінку-візника треба називати «він» чи «вона»? І в кінці саркастично відзначав, що «вона» мало чим відрізняється від «нього» [20]. Водночас на сторінках одеської преси можна було зустріти і позитивну реакцію на дозвіл жінкам працювати у сфері міського транспорту. Наприклад, в газеті «Копейка» зазначалося, що, «мадам кондуктор» звучить забавно, але жінка кондуктор зможе «далеко далеко поїхати», навіть до генеральського чину [21].

Так само як візників, внаслідок мобілізації, в Одесі бракувало кондукторів та водіїв трамваїв. Протягом війни декілька разів піднімалося питання щодо залучення жінок до цих професій. Коли воно в перший раз розглядалося у міській управі, ревізори з нагляду за трамваями зробили висновок, що специфіка одеської публіки не дає можливості взяти на роботу жінок. Нарешті, у лютому 1916 р. міська влада дозволила управлінню бельгійського товариства брати на роботу жінок [22].

Влітку 1916 р. дозволили брати жінок на залізничну службу. Вони могли стати кондукторами приміських поїздів або станційними сторожами. До жінок висувалися особливі вимоги. Претендентка мала бути незаміжньою, старшою 21 року та закінчити 2-х класне або міське училище [23]. Для того, щоби зробити умови праці в поїздах сприятливими для жінок, Комітет південно-західної залізниці прийняв постанову, яка контролювала порядок та поведінку пасажирів. Згідно із цим документом, заборонялися будь-які дії, що могли образити честь та гідність жінок, використання нецензурної лексики, порушення загальної тиші та порядку тощо. За порушення постанови можна було отримати штраф до 500 руб. або до 3 місяців ув'язнення [24]. Таким чином, прийняття на роботу жінок сприяло виробленню важливих правил поведінки у громадському транспорті. Натомість слід відзначити, що залучення жінок до роботи у сфері транспорту в Російській імперії в цілому та в Одесі зокрема відбувалося набагато повільніше, ніж у західноєвропейських країнах. Наприклад, у Великій Британії кількість жінок, зайнятих у публічному транспорті, з 1914 до 1918 рр. зросла у 14 разів [25, 212-213]. На багатьох потягах жінки працювали не тільки контролерами, але й як технічна прислуга: вони зціплювали вагони, змащували колеса та займалися іншою подібною роботою [26]. Почали жінки працювати розсильними й у телеграфних конторах [27].

Особливо важкими були умови праці на підприємствах оборонної промисловості, адже, як правило, робочий день там був довший. У 1915 р. жінки почали працювати на токарних верстатах заводу Гена, який виробляв снаряди для армії [28]. На початку війни до армії були мобілізовані 429 з 767 робітників заводу, тому став відчутним брак робочої сили [29, 105]. Окрім жінок, виконували військові замовлення діти, які виготовляли для фронту необхідне обладнання та зброю. Так, усі учні другого, третього та четвертого класів (всього 240 осіб) училища товариства «Труд», разом з майстрами виробляли обладнання для військових заводів, багнети тощо [30, 29].

Хоча офіційно жінки Одеси не мали доступу до багатьох професій, вони або влаштовувалися нелегально, або працювали чорноробами. Наприклад, ще до офіційного дозволу працювати кондукторами, жінки розчищали трамвайні колії. Вони не могли бути навіть двірниками, але, як правило, допомагали своїм чоловікам підмітати двір, відповідати на дзвінки та відкривати ворота [31].

Заробітна плата та умови праці жінок залишалися на низькому рівні. Хоча 19 жовтня 1915 р. був прийнятий декрет, який мав захищати права працюючих жінок та підлітків, але не всі його пункти виконувалися [5, 215]. В Одесі працювало чимало невеликих підприємств, на яких умови роботи були особливо нестерпними. Наприклад, на консервній фабриці більшість робітників складали багатодітні жінки. У 1915 р. робочий день для них починався о 6 ранку і закінчувався о 6 вечора, а заробітна плата складала лише 40 – 50 коп. на день [32]. У 1916 р. міським відділом страхування для чорноробів був визначений мінімальний рівень заробітної плати. Для дорослих він складав 1 руб. 30 коп. – чоловікам та 90 коп. – жінкам; підліткам (15 – 17 років) – 80 та 60 коп., а дітям (12 – 14 років) – 45 та 35 коп. [33]. Однак на окремих підприємствах жінки отримували ще менше. Наприклад, заробітна плата для них на чайній розважувальній «В. Высоцкий и компания» становила 40 – 50 коп. на день [34].

Отже, внаслідок призову чоловіків до армії, жінки вимушені були влаштовуватися на роботу, що, з одного боку, було необхідно їм самим для утримання родини, а з іншого – відповідало потребам держави та фронту. Це суттєво розширило сферу застосування їх праці. Жінки почали працювати на металургійних заводах, візниками, на залізничному транспорті тощо. Проте, рівень оплати їх праці залишався на доволі низькому рівні, порівняно з чоловіками. В той же час одеське суспільство неоднозначно реагувало на опанування жінками «чоловічих» професій.

1. *Braybon G. Women workers in the First World War. – London, 1989.*
2. *Thom D. Nice girls and rude girls: Women Workers in World War I. – London, 1998.*
3. *Greenwald M. Women, War, and Work. The impact of World War I on Women Workers in the United States. – Cornell University Press, 1990.*
4. *Ute D. The War from Within: German Working-Class Women in the First World War. – Oxford; New York, 1997.*
5. *Meyer A.G. The impact of World War I on Russian Women's Lives // Russia's Women. Accomodation, Resistance, Transformation. – Berkely, 1991.*
6. *Gatrell P. Russia's First World War: An Economic and Social History. – Harlow, 2005.*
7. *Балабанов М. Царская Россия XX века (Накануне революции 1917 г.). – Х., 1927.*
8. *Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. – М., 1954.*
9. *Романов Ф.А. Рабочее и профессиональное движение в годы первой мировой войны и Второй русской революции (1914 – февраль 1917 гг.). Исторический очерк. – М., 1949.*
10. *Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914 – 1917 рр. – К., 1963.*
11. *Економічна історія України: в 2 т. – Т. 2. / Ред. В. Смолій. – К., 2011.*
12. *Климов А.О., Сердюк Н.О. Економічні й соціальні проблеми розвитку України в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Східноукраїнського Державного університету. – 1998. – № 2.*
13. *Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.*

14. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). – Л., 1985.
15. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного коллоквиума). – СПб., 1999.
16. Heyman N. Daily Life During World War I. – London, 2002.
17. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактуры за 1915 год. – Одесса, 1916.
18. Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Х., 1927.
19. Одесский листок. – 1915. – 17 октября; Маленький одесский листок. – 1915. – 3 ноября; Одесские новости. – 1914. – 23 ноября.
20. Одесский листок. – 1915. – 18 октября.
21. Копейка. – 1916. – 13 мая.
22. Одесские новости. – 1916. – 24 февраля; Одесские новости. – 1916. – 11 февраля.
23. Маленький одесский листок. – 1916. – 1 июня.
24. Маленький одесский листок. – 1916. – 17 декабря.
25. Spencer C.T. The Great War, 1914-18. – London, 1998.
26. Одесское утро. – 1916. – 6 августа.
27. Маленький одесский листок. – 1916. – 6 июля.
28. Маленький одесский листок. – 1915. – 23 июля.
29. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы 1803 – 1920. – Одесса, 1999.
30. ДАОО. – Ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 56.
31. Маленький одесский листок. – 1916. – 21 января, 12 февраля.
32. Маленький одесский листок. – 1915. – 11 августа.
33. Одесские новости. – 1916. – 24 января.
34. Маленький одесский листок. – 1916. – 28 февраля.

Dzhumyga Y.Y. The women labor mobilizationand the conditions of their work in Odesa in the prerevolutionary period of the First World war (the 1914th – 1916th). The impact of the men's mobilization on the employment of women, the labor conditions and the earnings level are researched. The process of the occupation of the "male" professions by women is analyzed. **Key words**: First World War, Odesa, labor mobilization, women, conditions of labor.

В. Д. Міщанин

ГЕОРГІЙ КАРДАШЕВСЬКИЙ ІЗ РОДУ ОПІШНЯНСЬКИХ ДВОРЯН КАРДАШЕВСЬКИХ: ТРАГІЧНІ СТОРІНКИ ДОЛІ

У статті на основі архівної кримінальної справи відтворено окремі трагічні сторінки в житті уродженця Опішного Георгія Кардашевського, на колишній садибі якого з початку 1930-х рр. розміщувалася опішнянська артіль «Художній керамік».
***Ключові слова**: Георгій Кардашевський, Опішне, кримінальна справа.*

Георгій Васильович Кардашевський народився 1893 р. у містечку Опішному Зіньківського повіту Полтавської губернії в дворянській родині [1, 6]. Ім'я його батька згадане у списку дворян Полтавської губернії 1898 р.: «Кардашевские Василий и Александр Николаевичи, сыновья штабс-ротмистра. Указ Герольдии об утверждении в дворянстве – 8 марта 1851 года № 1693» [2, 335]. В. Кардашевський мав заможне господарство на північних околицях населеного пункту, поряд із с. Малі Будищечки. Дотепер це місце серед місцевого населення називається «Кардашівщина», «на Кардашевому». Кардашевських же називають за скороченим варіантом прізвища – Кардаш.

У тогочасних виданнях зустрічаються різні варіанти прізвища Кардашевський чи назви, похідні від нього. Наприклад, І. Зарецький, побувавши тут 1893 р., серед глинищ Опішного згадує «Карташеве» [3, 7]. На початку 1900-х рр. В. Ляскоронський городище, відоме серед місцевих жителів як «Кардашів вал», назвав «Кайдашів вал» [4, 30]. Після відвідин Опішного у 1920 р. Розанов зазначав: «Ещё далее к северу и вверх по Ворскле, за северной окраиной Опошни, расположено урочище «Гиевщина» на участе В. Н. Карташевского» [5, 5]. У другій половині 1920-х рр. Я. Риженко місцем видобування гончарної глини згадує урочище «Кардашева гора» [6, 19].

Окрасою господарства Кардашевських був сад, «великий і розкішний. Займав він десь мабуть гектарів 6 – 8 і все такі були чудові сорти і яблук, і груш, і слив…» [7]. Увесь садок був «обсаджений липами, а з північного боку в два ряди. І літом, коли вони цвітуть, там бджоли так гудуть, що заглушають навіть щебетання пташок» [8] . «Скрізь були алеї, і до хати, і по саду. Вся садиба була обгороджена огорожею з коляк; це такі великі стовпи вище росту людини із загостреними вгорі кінцями» [7]. У господарстві Кардашевських було «багато різної худоби: і корови, і свині, і вівці, і коні ж звичайно. Були й бджоли і великі сушні, де сушили фрукти з садка, а потім, мабуть, він душенину кудись відправляв» [7].

Старожили, з якими мені доводилося спілкуватися, добре відгукувалися про родину Кардашевських. Наприклад, Д. Денисенко говорила, що її батько І. Герасименко, малобудищанський колісник, маючи лише 0,25 дес. землі, сезонно працював у Кардашевського: «І в оцього Кардаша, шо оце завод, там вони найбільше робили. Він хороший був, отой Кардаш. Дай, Боже, йому царство! Мій батько не одходив од нього. І було й молотять, та все там роблять. Не обіжали. Боже сохрани» [9].

Відома опішнянська малювальниця М. Назарчук пригадувала, що В. Кардашевський приносив також до її батька ремонтувати настінні та кишенькові годинники. «Так зав'язалось знайомство» [7]. У Кардашевських вони «завжди наривали липового цвіту собі від простуди. Це з дозволу Кардаша. Він ніколи не боронив, тільки просив, щоб не ламали великого гілля» [8]. Старший син Кардашевських – Микола мав рідкісну на той час річ – велосипед, яким інколи «приїжджав до нас і тоді вчились їздити на велосипеді і мої старші брати», – пригадувала Мотрона Савівна [8]. На 1941 р. М. Кардашевському було 53 роки, а працював він техніком-землевпорядником Зіньківського райземвідділу [1, 7]. У Василя Кардашевського була також дочка Людмила (або як її називали Люся Кардашева). У передреволюційні роки вона навчалася в Києві разом із Марусею та Галею Майстренками, які були рідними сестрами письменнику І. Майстренку. В. Кардашевський помер 1922 р., а його дружина – 1939 р. [1, 7].

Загальна площа землі, якою володів В. Кардашевський, зазначається у кримінальній справі його сина різною. Так, Георгій Васильович у своїй біографії вказував на 74 дес. [1, 11], а на допиті 26.06.1941 р. – 72 дес. [17, 11], на судовому засіданні 25.07.1941 р. – 84 [1, 39]. У довідці селищної ради засвідчувалося, що сам «Кардашевський Їгор Васильович... землі мав 120 га» [1, 28]. Свідок І. Суконько на судовому засіданні говорив, що в батька підсудного було 157 дес. [21, 39], а інший свідок І. Жижура вказував, що «батько мав велику кількість землі» [1, 40]. Натомість у постанові про арешт молодшого Кардашевського від 23.06.1941 р. йшлося, що «Кардашевский Григорий Васильевич, бывший помещик, имевший в Опошнянском районе до 500 га земли» [1, 3]. Про цю площу землі йдеться і в запитанні слідчого Демчинського на допиті 26.06.1941 р.: «Следствие располагает данными, что в хозяйстве вашего отца имелось 500 га земли. Почему вы это скрываете от следствия?». На це була дана негативна відповідь обвинувачуваного: «Нет, в хозяйстве моего отца имелось только 72 десятины земли» [1, 11].

Матеріали кримінальної справи Г. Кардашевського дозволяють прослідкувати його життєвий шлях. У анкеті арештованого про освіту зазначено: «Низшее: 4 класса городского училища в г. Полтаве» [1, 6]. Натомість один із свідків цієї справи зазначав, що він, «будучи юнаком, вчився в земельнім, потім в пархальнім училищі. Після закінчення пішов в царську армію, відкіля повернувся в чині офіцера» [1, 39]. Підтвердженням навчання в «земельному училищі» може служити запис в анкеті арештованого: «Профессия и специальность – садовник» [1, 6]. У російській армії він служив з 1914 до березня 1918 рр. прапорщиком і був представлений до звання підпоручика [1, 9]. У 1919 р. через мобілізацію служив 3 – 4 місяці у денікінській армії підпоручиком [1, 14]. Разом із денікінцями він відступив і емігрував за кордон. Його не було вдома до 1924 р. [1, 3] Повернувшись в Опішне, працював у своєму господарстві [1, 19]. Був позбавлений виборчих прав як «куркуль» [1, 9]. У 1929 р. господарство Кардашевських було розкуркулене і розпродане. Того ж року «за саботаж в поставке хлеба государству» і як колишнього білогвардійця його було засуджено на 8 років позбавлення волі [1, 21,25]. Відбувши повністю покарання, оселився у Полтаві, де мешкав у провулку Антонцовському № 6. Працював приймальником райспоживспілки у Диканському районі аж до моменту свого арешту [1, 6].

Так співпало, що саме в рік розкуркулення і засудження Г. Кардашевського, в Опішому було утворено артіль «Художній керамік». Приміщення колишньої земської гончарної школи не вистачало, тож місцевою владою було прийняте рішення використати для розміщення артілі кардашівські будівлі. Незабаром на Кардашівщині було збудовано нове цегляне приміщення, яке збереглося і досі. М. Назарчук, яка тоді працювала в «Художньому кераміку», пригадувала: «В цей час було почато розбирати церкву Тройцю (найбільшу в Опішні). Почали будувати завод на Кардашівщині. А до того, поки не було заводу, то виробляли миски в бувших Кардашівських будівлях. Обпалювали теж в наспіх побудованих горнах. Робили виключно миски» [10]. У довідці з Опішнянської селищної ради за 1941 р. зазначалося, що Кардашевський «мав куркульське господарство, в якому зараз розташована пром. арт. Художній керамік» [1, 28].

Постанова про арешт Г. Кардашевського була підписана 23.06.1941 р. Того ж дня його було заарештовано. На допитах слідчий Демчинський вимагав від обвинуваченого: «Расскажите о своей карательной деятельности за период пребывания в банде Деникина и в период немецкой окупации на Украине в 1918 г.». На це Георгій Кардашевський відповідав: «В период деникинщины и в период немецкой окупации карательной деятельностью я не занимался». «Вы говорите неправду, следствие располагает данными, что вы в период немецкой окупации возле с. Поповки Опошнянского района принимали участие в расстреле красных партизан и революционно настроенных крестьян, а также в период деникинщины злодейски издевались и расстреливали красных партизан и их семьи. Предлагаю дать правдивые показания о своей карательной деятельности», – настоював слідчий. «Я даю правдивые показания, что карательной деятельностью я не занимался», – заперечував обвинувачений Г. Кардашевський [1, 17].

Свідками з Опішнього – І. Жижурою (охоронець лісу колгоспу «Шлях до комуни») та І. Суконькою (робітник млина, колишній червоний партизан, член ВКП(б) до 1937 р., виключений за розтрату, засуджений на 2 роки), окрім обвинувачення Георгія Васильовича в каральній діяльності, також стверджувалося, що «в хозяйстве Кардашевского Василия эксплоатировалась наёмная рабочая сила», «добровольно пошёл служить в деникинскую армию», «в 1929 году выступал против коллективизации... за саботаж в поставке хлеба», «таким людям, как Кардашевский не место на советской земле» [1, 19,21]. На очній ставці зі свідком І. Жижурою, Г. Кардашевський говорив: «Частично подтверждаю показания свидетеля Жижуры. Из его показаний я подтверждаю, что происхожу из семьи дворянина, что я раскулачивался в 1929 году и привлекался к уголовной ответственности как бывший белый и за невыполнение государственных обязательств по хлебу» [1, 25].

Суд над Г. Кардашевським відбувся у Полтаві 25.07.1941 р. У дебатах сторін прокурор Сметана заявив: «Злочин доказано, тому прошу винести вищу міру покарання – розстріл». Адвокат Шептун сказав: «Прошу суд винести таку міру покарання, яка б не позбавляла життя підсудного Кардашевського». У останньому слові підсудний просив суворо його не карати [1, 40]. Проте, Г. Кардашевського було засуджено «до найвищої міри покарання – розстрілу, з конфіскацією всього належного йому особистого майна на користь держави. Судвитрати у справі покласти на засудженого. До вступу вироку в законну силу Кардашевського залишити триманням під вартою в тюрмі м. Полтава. Вирок може бути оскаржений до Верховного суду УРСР протягом п'яти днів з дня вручення копії вироку засудженому Кардашевському» [1, 40].

25.07.1941 р. Г. Кардашевський звернувся із касаційною скаргою у Верховний суд УРСР, з проханням «приговор отменить и дело направить на новое рассмотрение в ином составе суда». Він аргументував, що вважає вирок суду невірним на основі наступного: «Облсуд при рассмотрении настоящего дела не исследовал полностью фактических материалов по этому делу, не приняли во внимание моего заявления о вызове дополнительных свидетелей, которые подтвердят, что я никогда не был участником карательных отрядов при Деникине, что я был в Деникина не добровольцем, а мобилизованным. Свидетель по настоящему делу Суконько в судебном заседании не мог подтвердить моё участие в карательных отрядах и кто конкретно мной был убит, а послался на то, что ему говорили об этом односельчане. Свидетель Жижура в судебном заседании также не мог подтвердить моё участие в карательных отрядах, а сослался на свою мать, которая как будто видела меня с другими деникинцами, которые искали её сына, т. е свидетеля по этому делу Жижуру» [1, 43].

9.08.1941 р. судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР прийняла ухвалу про те, що «касскаргу Кардашевського залишити без задоволення, а вирок облсуду відносно нього залишити в силі» [1, 46]. 29.09.1941 р. на засіданні Президії Верховної Ради СРСР слухалося клопотання про помилування Г. Кардашевського. У прийнятій постанові говорилося: «Оставить в силе приговор о применении высшей меры наказания к Кардашевскому Георгию Васильевичу» [1, 47].

11.02.1941 р., за підписом заступника голови Верховного суду СРСР Ульріха, на ім'я начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР було направлено листа, в якому зазначалося: «При этом препровождается вместе с выпиской дело по обвинению Кардашевского Георгия Васильевича, осуждённого согласно приговора Полтавского облсуда по ст.ст. 54-10 ч.1 и 54-13 УК УССР к расстрелу. Учитывая отсутствие возможности направить дело для исполнения приговора по месту его вынесения, направляю дело на ваше распоряжение и прошу принять возможные меры к исполнению приговора в отношении Кардашевского Георгия Васильевича» [1, 48].

Проте, як видно із довідки, підписаної начальником 5-го відділення 1-го спецвідділу НКВС СРСР від 27.02.

1942 р. це розпорядження не було виконано через об'єктивні причини. «Приговор Полтавского облсуда от 25 июля 1941 года в отношении обвиняемого Кардашевского Георгия Васильевича в исполнение не приведён за отсутствием сведений о местонахождении арестованного, эвакуированного в связи с обстановкой военного времени из прифронтовой полосы. Дело до установления осуждённого сдать на временное хранение в архив 1-го спецотдела НКВД СССР. Приговор взят на контроль в 5-м отделении 1-го спецотдела НКВД СССР» [1, 50]. Інформація про те, чи був приведений до виконання вирок Полтавського облсуду відносно Г. Кардашевського і коли в матеріалах справи відсутня. Тож, наразі його доля залишається поки що невідомою.

У висновку Полтавської обласної прокуратури від 26.02.1990 р. йшлося: «С показаний свидетелей Суконьки, Жижуры, на которых основан приговор, видно, что они свидетелями прямыми не были, а слышали от жителей с. Опошня, что якобы Кардашевский Г.В. был в составе деникинской армии и участвовал в расстреле красных партизан. Однако в их показаниях нет кокретных данных об этих событиях, нет прямых свидетелей и фамилий лиц, якобы погибших от рук деникинцев. Более того, в соответствии с постановлением ЦИК СССР от 2 ноября 1927 года в п. 4 указано, что освобождаются от наказания лица за контрреволюционные преступления, имевшие место во время гражданской войны по 1-е января 1923 года» [1, 56]. Внаслідок цього, Георгій Васильович Кардашевський був реабілітований Генеральною прокуратурою України 16.12.1992 р. [11, 558].

1. *Архів Управління СБУ в Полтавській області // Кримінальна справа Кардашевського Григорія Васильовича. – № 18086-с.*
2. *Список дворян, внесённых в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. – Полтава, Б. г.*
3. *Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894.*
4. *Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. – Полтава, 1995.*
5. *Розанов А.Н. О гончарных и огнеупорных глинах окресностей местечка Опошни (Полтавской губ.) и о состоянии Опошнянского гончарного промысла в 1920 г. – Л., 1926.*
6. *Рыженко Я.Е. Техника гончарного производства // Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава, Б. г.*
7. *Лист опішнянської малювальниці Мотрони Савівни Назарчук (1911 р.н.) від 28.12.2001 р. // Приватний архів автора.*
8. *Лист опішнянської малювальниці Мотрони Савівни Назарчук (1911 р.н.) від 10.02.2004 р. // Приватний архів автора.*
9. *Спогади мешкани с. Малі Будища Дарії Іванівни Денисенко (1912 р.н.), записані у 1995 р. // Приватний архів автора.*
10. *Лист опішнянської малювальниці Мотрони Савівни Назарчук (1911 р.н.) від 23.04.2004 р. // Приватний архів автора.*
11. *Реабілітовані історією. Полтавська область: Науково-документальна серія книг. – К.; Полтава, 2004.*

Mischanyn W.D. Heorhiy Kardashevsky from the Clan of Opishne Kardashevskys Gentry: the Tragic Pages of his Destiny. In the article on the basis of the archival criminal case are investigated some tragic pages from the life of Heorhiy Kardashevsky, born in Opishne, whose former estate Opishne became the residence of the craftsmen cooperative "Khudozhniy keramik" since the 1930th.

Key words: Heorhiy Kardashevsky, Opishne , criminal case.

О. З. Силка, Л. І. Синявська

ЛЕОНІД МУШКЕТ: ДВА ЖИТТЯ ОДНІЄЇ ЛЮДИНИ

У статті висвітлюються невідомі сторінки життя українського патріота, учасника національно-визвольної боротьби 1920-х рр. Л. Мушкета.

Ключові слова: *національно-визвольна боротьба, кримінальна справа, Л. Мушкет.*

В історії національно-визвольної боротьби українців 1917 – 1923 рр. постать Л. Мушкета стоїть поряд із 38 українськими патріотами, яких в результаті зради та каральних дій чекістів було заарештовано, відправлено до Лук'янівської в'язниці і розстріляно. Серед них лише Л. Мушкет отримав 10 років ув'язнення. Ким він був – «підпільником», «талановитим інженером», чи зрадником отаманів повстанського руху?

Історіографія питання українського повстанського руху в Україні 1920-х рр., зокрема щодо персоналій, не є вичерпною. У нашому розпорядженні є лише кілька згадок у дослідженнях Р. Коваля [1] та поодинокі уривчасті фрагменти про участь Леоніда Павловича у повстанському русі. Новою джерельною базою пропонованої статті стали спогади сестри першої дружини Л. Мушкета – Г. Черненко [2]. Ганна Михайлівна ще підлітком особисто була знайома з Леонідом, його батьками, сестрами та братом. Протягом кількох років спілкувалася з ним. Однак і цього є недостатньо для з'ясування умов формування світогляду Л. Мушкета.

Батько останнього – Павло Євстафійович мав юридичну освіту та працював юристом у Лубнах Полтавської губернії. Це підтверджують записи у «Адрес-календаре и справочной книжке Полтавской губернии на 1894 г.» та «… на 1895 г.», де зазначено, що губернський секретар П. Мушкет працював помічником секретаря Лубенського окружного суду [3, 117; 4, 109]. У середині 1890-х рр. він переїхав до містечка Золотоноші Полтавської губернії, де відкрив власну нотаріальну контору [5, 75]. Нам не вдалося знайти інформацію, про те, що П. Мушкет був почесним громадянином м. Лубни чи м. Золотоноша, а це заперечує припущення, нібито Л. Мушкет походив зі спадкових дворян.

Леонід, за даними Р. Коваля, народився у 1895 (?) р. уже в Золотоноші. За матеріалами кримінальної справи, на 2 лютого 1923 р. Л. Мушкету було 28 років. В якості гіпотези можемо припустити, що він цілком ймовірно міг народитися 1894 р. у Лубнах. Відомостей про навчання Леоніда у середньому навчальному закладові ми не маємо. Знову ж таки, як ймовірність, припускаємо, що він міг отримати домашню освіту або навчатися у Золотоніському чоловічому середньому навчальному закладі – приватному училищі другого розряду ім. В. Тутолміна (відкрите 1904 р.), яке з 1906 р. було перетворене на Золотоніську земську класичну прогімназію. Продовжив навчання Л. Мушкет в Імператорському технічному училищі (сучасний Московський державний технічний університет ім. М. Баумана) – одному з провідних технічних університетів Росії. За словами Р. Коваля, чекісти називали його «хитрим і розумним чоловіком» [1].

У 1914 р. Леонід одружився з Євгенію Савченко, яка походила із селянської родини с. Деньги Золотоніського повіту. Попри протест її батька, молоді все ж взяли шлюб, обвінчавшись у Черкасах. Невдовзі Л. Мушкет вирішив, заради продовження батьківської справи, який помер у 1916 р., здобути освіту юриста. Молоде подружжя відправилось у Москву, але невдовзі повернулося. Важко сказати, що тому було причиною: чи неможли-

вість навчання у революційній Москві, чи прагнення реалізувати себе на батьківщині в умовах новопосталої Української народної республіки. Повернувшись до Золотоноші 1918 р., Леонід Павлович зустрівся із надмірним захопленням своєї матері кайзерівською владою у місті, тому перейшов жити до тещі, на хутір «Затройці» у межах Золотоноші.

Р. Коваль стверджує: «Мушкет, українець за походженням та український шовініст за духом, весь час відчував потяг до петлюрівських підпільних кіл. Ще з моменту зародження петлюрівщини на Україні він пішов на службу в петлюрівську армію, служив в галицьких частинах, якими командував полковник Здобудь-Воля..». У свою чергу Г. Черненко пише: «В країні точилась громадянська війна, Леоніда не мобілізували, він був білобілетчик, яка хвороба в нього була, я не знаю. Щось було не в порядку зі слухом, бо уші завжди затикав ватою» [2].

На початку травня 1919 р. у місто вступили загони отамана Григор'єва і тримали владу до середини місяця, потім бійці Задніпрянської бригади хазяйнували до середини серпня. Відтоді золотонісцями керували денікінські війська, коли наприкінці грудня війська Червоної армії остаточно утвердили у місті радянську владу. Тоді Леонід, разом з дружиною залишили Золотоношу та перебралися до Одеси. Ганна Михайлівна пише: «В Одесі вони дуже бідували від холоду, голоду, нервових стресів. Це все дало Жені тяжку хворобу кожі – вовчанку». Тут Леонід Павлович входить у зносини з К. Здобудь-Волею. Важко сказати (до появи нових фактів), яка роль відводилась Л. Мушкету в повстанському русі, але беззаперечним є те, що з цього часу він є його активним учасником, ймовірно очолював одеський осередок. У матеріалах кримінальної справи зазначено: «По приезду в Одессу, Здобудь-Воля закладывает петлюровскую ячейку, в которую вступает Мушкет Леонид, являющийся одним из деятельных помощников Здобудь-Воли в его контрреволюционной работе» [1].

Далі йдуть усім відомі події ліквідації Холодноярської республіки, арешт та ув'язнення всіх тих, хто мав неї відношення. На жаль, ані колишній повстанець М. Дорошенко у своїй книзі «Стежками Холодного Яру», ані письменник Ю. Горліс-Горський у романі «Холодний Яр» серед повстанців Л. Мушкета не згадують. Лише у версії радянського історика Д. Голєнкова, яку оприлюднив В. Кравців-Рожнецький, фігурує Леонід Павлович. За його словами, арешт відбувався так. Чекістам із Києва вдалося заслати в загін Завгороднього своїх розвідників. Вони ввійшли в довіру і один співробітник ГПУ запропонував йому стати головним отаманом «Холодного Яру». Для цього він мусив зібрати всіх друзів-отаманів і влаштувати з'їзд у Звенигородці. Завгородній вирішив це зробити й розіслав своїх джур до всіх холодноярських отаманів. З'їзд зібрали на конспіративній квартирі ГПУ 28 вересня 1922 р. Л. Завгородній, М. Залізняк-Голик, Д. Гупало, Компанієць, Ткаченко, О. Добровольський, К. Здобудь-Воля і Л. Мушкет приїхали на призначену квартиру, де їх чекали переодягнені чекісти. Розпочалася нарада, під час якої отаманів обеззброїли без жодного пострілу [6].

Українські історики Ю. Шаповал, В. Пристайко та В. Золотарьов правильно відокремили постать Л. Мушкета від холодноярських отаманів: «Водночас у Києві, Єлисаветграді та Одесі заарештували інших отаманів Ю. Дроботковського, К. Здобудь-Волю, І. Лященка, Л. Мушкета, Г. Яковенка» [7, 89]. Завдяки Р. Ковалю, який оприлюднив зміст «Архівної кримінальної справи № 1136 відносно Завгороднього І. З. та ін.», знаємо, що 18 січня 1923 р. холодноярським отаманам висунули офіційне обвинувачення в бандитизмі, організації та участі у збройному виступі проти радянської влади, а 24 січня – звинувачувальний вирок. Цією ухвалою справу холодноярських отаманів «судді» об'єднали зі справами інших повстанців, зокрема К. Здобудь-Волі, І. Ляшенка, Г. Яковенка, Ю. Дроботковського та Л. Мушкета.

2 лютого 1923 р. розпочала роботу Надзвичайна сесія Київського губернського революційного трибуналу. За наслідками слідчий дій, останнього було засуджено до 10 років ув'язнення і 3 років позбавлення прав після відбуття покарання. Г. Черненко згадує: «Виявилось, що це був організатор національно-контреволюційного заговору. Був суд. Гуляйполе розстріляли, а Леоніду дали 3 роки в'язниці. Таємно перевезли його в Київ (Лук'янівська в'язниця). А Женя хвора, знесилена не могла його (чоловіка) відшукати. Спасибі, добрі люди навчили, як це зробить». Невдовзі дружина переїхала до Києва і три роки носила під в'язницю чоловікові передачі. Продавала свої речі, підробляла одноденними заробітками, допомагали друзі, рідні. Коли Леоніда Павловича звільнили, вони повернулися до Золотоноші, де зустріли їх нерадо. Так, один із родичів сказав: «А в тюрьме было лучше жить, чем стоять с передачей под тюрьмой». І далі в усіх малочисельних історичних дослідженнях одне й те саме – доля Л. Мушкета невідома.

Готуючи цей матеріал до друку, ми, вивчаючи іншу проблематику, у фондах Челябінської обласної наукової бібліотеки випадково натрапили на книгу «Использование водной растительности в сельском хозяйстве» (Челябинск, 1960), автором якої є Л. Мушкет [9]. Чи можливо, щоб «цей» Мушкет, був «нашим» Мушкетом? Нам, звісно, хотілося підтвердити цей факт. Працівники краєзнавчого відділу надали у наше розпорядження дві невеликі статті, в яких мова йде про челябінського інженера-аграрника [10; 11]. Особисто нами було виявлено ще дві публікації [12; 13], які доповнюють інформацію про захоплення українського інженера.

Отже, ім'я Л. Мушкета стало знову відомим громадськості Радянського Союзу у 1940-х рр., коли він висунув ідею, згідно якої, на території уральських озер (т. зв. «блакитна цілина») можна і потрібно організовувати сільськогосподарське виробництво з вирощування рису, пшениці й інших злакових культур. Причому він був не лише автором теоретичної розробки, але й безпосереднім її виконавцем. Активну підтримку у цій справі йому надав голова одного із колгоспів, де існувало досліднице поле. Восени, після збору врожаю, Леонід Павлович розсилав за власний кошт зразки зерен для усіх бажаючих. Таких, як з'ясувалося, було чимало, адже поштарі до скромної однокімнатної квартири у старому будинку приносили листи мішками. Він намагався задовольнити попит усіх бажаючих, ведучи одночасно записи про свої експерименти. Основним же видом діяльності Л. Мушкета в цей час була викладацька робота у відділі підготовки кадрів Челябінського тракторного заводу. Реалізуючи себе як інженер-механік, він викладав цикл технічних дисциплін.

За розробки в галузі освоєння «блакитної цілини» він був навіть обраний дійсним членом Географічного товариства СРСР. Про це свідчать записи В «Известиях Всесоюзного географического общества» за 1948 р., коли Л. Мушкет інформував науковий загал про свої експерименти на одному із засідань Товариства у Москві: «Инженер Л. П. Мушкет – Об использовании озерных водорослей» [13, 659] та за 1952 р.: «Л. П. Мушкетов продолжал работать по изучению и использованию в хозяйстве области озерных водорослей» [14, 683]. Леонід Павлович був достатньо обізнаний з подібними експериментами, які проводилися у різних країнах,

стверджуючи, що з часом, коли буде збільшуватися потреба людства у продуктах харчування, воно неодмінно зверне свою увагу на можливості «блакитної долини» – прибереговий морський шельф та внутрішні водойми, на які не впливають примхи природи.

Коли Л. Мушкету було вже за 70 років, з Міністерства аграрної промисловості надійшло запрошення переїхати до Москви і проводити свої експерименти у власній лабораторії. Проте, вік узяв своє і Леонід Павлович відмовився. Натомість у Челябінську він був «місцевою родзинкою», його з радістю запрошували на виступи до Будинку культури, був учасником диспутів у місцевому Інституті культури, різних культурних об'єднаннях. Ось як про нього пише керівник літературного об'єднання Челябінського тракторного заводу, поет Ю. Ховів: «Собеседником и рассказчиком он был интереснейшим, его можно было слушать часами. Мне очень нравились его быстрая, немного лающая речь, мягкое украинское «г», точный образный язык. У него был выпуклый рот мыслителя, живые серые глаза, быстрые жесты, маленькая крепкая фигурка» [9]. Нам вдалося з'ясувати, що Леонід Павлович підтримував дружні стосунки з родиною міністра охорони здоров'я, академіком Петровським.

Щодо особистого життя відомостей також небагато. Після звільнення з ув'язнення, шляхи Леоніда та Євгенії розійшлися. Ми знаємо, що у Челябінську Леонід Павлович проживав уже з іншою (?) дружиною, яка була його підтримкою, опорою і однодумцем. Вона залишила цей світ раніше за нього. Дітей у них не було. Останні свої роки український патріот, талановитий інженер, винахідник та агроном прожив у прийомній родині, яка надала йому можливість не занепасти духом, продовжувати мислити і реалізовувати свої задуми.

Яскравим є опис діяльності Л. Мушкета, який дивом зберігся в одному з регіональних журналів «Урал». Вважаємо за потрібне подати його повністю: «Квартира Леонида Павловича Мушкета напоминает лабораторию ботаника: она вся заставлена банками с самыми различными водными растениями. Растет в озерах манник. Он содержит столько же крахмала, сколько лучшие злаки. И у инженера появилась смелая мысль: а не скрестить ли манник с пшеницей? Так и поступил: пыльца пшеницы была нанесена на цветы манника. Осенью на нем образовались крупные колосья с семенами величиной с пшеничное зерно! Еще интересней оказался опыт с посевом рдеста в водоеме рядом с подсобным хозяйством Челябинского тракторного завода. Озеро заросло колосьями с крупными листьями. И к ним начали собираться стайки гусей и уток. О своих опытах инженер-агроном сообщил во Всесоюзную сельскохозяйственную академию им. В. Ленина. Там его поддержали. В нескольких колхозах и совхозах Челябинской области ведется изучение водяных культур для использования их на корм» [10].

Єдина, відома нам, опублікована робота Л. Мушкета потрапила до історіографічної частини навчального посібника для студентів вузів «Экология прибрежно-водной растительности» з наступною характеристикою: «Начиная с 50-х годов, большое внимание начали уделять изучению продуктивности прибрежно-водной растительности... Изучается возможность использования водних растений в качестве корма для сельськохозяйственных животных. Рассматриваются вопросы распространения растений, условия их произростания, кормовая ценность, способы заготовки, хранения, культивирования (Мушкет, 1960)» [15, 9]. На неї роблять посилання російські учені: М. Морозов у докторській дисертації «Эколого-биотехнологические пути формирования и управления качеством поверхностных вод: Региональные аспекты» [16], Г. Крилов та Н. Салатова в «Истории ботанических и лесных исследований» [17], В. Пашкевич у праці «Водные растения и жизнь животных» [18].

У 1994 р. Прокуратура України повторно розглянула справу холодноярців. Р. Коваль у роботі «Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії» наводить уривок з постанови цього перегляду [19]. На підставі цього документу, черкаська журналістка Т. Валах стверджує, що, відповідно до нового рішення – «Висновку» від 4.10.1994 р., Л. Мушкета було реабілітовано [20].

Отже, підсумовуючи вище викладене, можемо стверджувати, що життя та діяльність Леоніда Павловича Мушкета, одного з активних учасників українського повстанського руху початку 1920-х рр., варті стати об'єктами історико-біографічного дослідження. Сподіваємося на появу нового джерельного та історіографічного матеріалу, зміст якого дозволить нам об'єктивно охарактеризувати такі два різні життя Л. Мушкета.

1. *Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. – К.; Вінниця, 2006; Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. – К., 2007; та ін.*
2. *Черненко Г.М. Моїм онукам дорогим... (Спогади сільської вчительки). – Черкаси, 2011.*
3. *Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1894 год. – Полтава, 1894.*
4. *Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год. – Полтава, 1895.*
5. *Адрес календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год. – Полтава, 1896.*
6. *Кравців-Рожнецький В. Пастка для отаманів // Дзеркало тижня. – 2002. – № 32. – 24 серп.*
7. *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ХПУ – НКВД в Україні. – К., 1997.*
8. *Мушкет Л.П. Использование водной растительности в сельском хозяйстве. – Челябинск, 1960.*
9. *Ховив Е. Ода «чудикам» // Челябинский рабочий. – 1995. – 6 сент.*
10. *Инженер-агроном // Урал. – 1962. – № 2.*
11. *Касюков И. Охотник за водоростями // Советская Россия. – 1959. – 22 окт.*
12. *Подводная целина // Огонек. – 1958. – № 27.*
13. *Известия Всесоюзного географического общества. – Т. 80. – М., 1948.*
14. *Известия Всесоюзного географического общества. – Т. 84. – М., 1952.*
15. *Садчиков А.П. Экология прибрежно-водной растительности. – М., 2004.*
16. *Морозов Н.В. Эколого-биотехнологические пути формирования и управления качеством поверхностных вод: Региональные аспекты: Дис. ... д-ра биол. наук. – Казань, 2003.*
17. *Крылов Г., Салатова Н. История ботанических и лесных исследований в Сибири и на Дальнем Востоке. – Новосибирск, 1969.*
18. *Пашкевич В.Ю. Водные растения и жизнь животных. – Новосибирск, 1978.*
19. *Коваль Р. Додатки: документи з архівів СБУ // Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К., 1998.*
20. *Валах Т. Воля або смерть в бою. Тільки не безчестя! Такий вибір зробили в Лук'янівській в'язниці отамани Холодного Яру // Прес-Центр. – 2011. – № 39.*

Sylka O.Z., Syniaws'ka L.I. Leonid Mushket: Two Life's of One Man. In the article the unknown pages of the Ukrainian patriot the participant of national liberation fight of the 1920th years L. Mushket life are observed.

Key words: national liberation fight, criminal case, L. Mushket.

А. М. Петрик

ОСНОВНІ ВІХИ ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АНДРІЯ ЯКОВЛІВА

У статті розглядаються основні віхи, громадської та публіцистичної діяльності видатного українського вченого, дипломата, юриста, однієї з визначних особистостей українського національного руху першої половини двадцятого сторіччя, Андрія Яковліва.

***Ключові слова**: Андрій Яковлів, право, статті, еміграція.*

Андрій Іванович Яковлів (1872 – 1955) український юрист, історик та державний діяч. Народився у Чигирині на Черащині у сім'ї чиновника І. Яковліва. Навчався у Дерптському університеті . Під час навчання захопився історією вітчизняного права та юридичних систем сусідніх країн. Справжнім «науковим батьком» А. Яковліва став професор М. Дяконов – спеціаліст у галузі історії права східних слов'ян. У 1904 р. Андрій Іванович отримав диплом магістра І-го ступеня. Протягом 1905 – 1917 рр. він пройшов шлях від юрисконсульта Київської казенної палати – до Голови союзу адвокатів міста Києва [1, 1].

З початком революції 1917 р. А. Яковліва обрали до Центральної Ради. Пізніше він ввійшов і до так званої Малої Ради. Очолював у різний час Законодавчий комітет та Секретаріат Ради. З весни 1918 р. починається дипломатична діяльність вченого. Протягом 1918 – 1923 рр. А. Яковлів представляв інтереси УНР в Австро-Угорщині, Бельгії та Нідерландах, деякий час очолював Департамент Чужоземних зносин в Міністерстві іноземних справ Української Держави [2, 1-2]. Протягом 1923 – 1945 рр. А. Яковлів працював викладачем історії держави і права у Вільному Українському Університеті (Прага), Українській Господарській Академії (Подебради) та Українському науковому інституті (Варшава). З 1945 і до смерті він продовжував громадську і наукову діяльність у США. Помер Андрій Іванович у Нью-Йорку, похований на кладовищі Саунт-Баунд Брук [3, 302].

У 1905 р. бере свій початок журналістська діяльність А. Яковліва. Закінчивши навчання в університеті Св. Володимира Андрій Іванович залишився працювати у місті за спеціальністю [4]. У період першої російської революції 1905 – 1907 рр. значно пожвавилося громадське і політичне життя. Відносна лібералізація суспільного життя, зумовлена царським «жовтневим маніфестом», створила підґрунтя для появи україномовних видань. Навколо видних діячів громадського життя Києва, таких як О. Єфремов, Д. Дорошенко та І. Огієнко починає гуртуватися свідома молодь, котра ініціює створення перших україномовних періодичних видань [5]. У 1905 р. Д. Дорошенко став редактором газети «Громадська думка». Це видання було щоденним, розміщувалося на трьох аркушах і було «газетою політичною, економічною та літературною». До авторського колективу увійшли представники різних політичних сил та різноманітних сфер діяльності. Автори у своїх статтях доносили до читача своє бачення основних подій, що сколихнули імперію у той революційний час. Крім того, видання ставило перед собою завдання – аналізувати дії уряду у культурній та економічній сферах та висвітлювати наслідки подібних дій для державного життя. У січні 1906 р. А. Яковлів отримав від Д. Дорошенка запрошення до авторського колективу. Перші статті Андрія Івановича були присвячені економічній сфері. До них відноситься і «дебютна» публікація вченого «Ощадні каси». У цій розвідці він підняв питання важливості для держави «системи ощадних кас» і висловив ідею необхідності «експлуатації державою коштів громадян для власних, державних потреб». Андрій Іванович вважав потрібним дати можливість використовувати каси для надання безвідсоткових позик «бідним селянам» та інвалідам, котрі не спроможні вийти зі скрутного становища без допомоги держави. А. Яковлів закликав звертатися до «пруської системи» ощадних кас з використанням «тотального страхування», тобто введення обов'язкової страховки для всіх вкладників ощадних кас. Крім того, він вважав необхідним для популяризації касової системи постійно збільшувати відсоток, котрий держава виплачує вкладникам щорічно (з 3,6 – до 4%) [6, 1-2].

Редакційна колегія схвально віднеслася до статті А. Яковліва і невдовзі останній увійшов до її складу. Надалі дослідник продовжив розробку «економіко-соціальної тематики». Особливо актуальною була його стаття «Політичні засланці голодують». У своїй роботі автор розкритикував дії російського уряду стосовно політичних дисидентів, зазначивши: «З початку цього року, коли міністерство внутрішніх справ почало переслідувати членів селянської залізничної й інших спілок, а також під час виборів до Державної Думи тисячі людей було розіслано по далеких місцях Європейської Росії й Сибіру». А. Яковлів звинуватив уряд у тому, що висилка людей проводилася «в адміністративному порядку», без рішення суду і навіть у тих випадках, коли суд виправдовував обвинувачених. Андрій Іванович, спираючись на статтю надруковану в № 13 газети «Мысль», заявляв про те, що заслані не лише витримують «душевні болі» через несправедливе осудження, але і попросту голодують, адже уряд виділив на утримання засланих, котрих розмістили у спеціальних таборах, всього по 1,5 крб. на місяць. При тому, що за помешкання заслані мали платити 1,2 крб. Він підсумував есе так: «Звичайні людяні почуття протестують проти таких умов життя навіть справжніх злочинців, а тут мучаться люди, що, як визнає само ж міністерство, ніякого злочинства не зробили і винуваті тільки в тому, що здалися «неблагонадежными» якомусь п'яному урядникові чи стражникові». В подальшому Андрій Іванович неодноразово звинувачував російський уряд у цілеспрямованих репресіях проти інакомислячих. Зокрема писав на сторінках «Громадської Думки»: «Міністри добре знають, що вони позасилали невинних, а також їм відомі всі муки й страждання, що терплять засланці. Навіщо це робиться? Невже ж уряд помірився таким способом винищити «неблагонадежных»?». При цьому, закликав усіх небайдужих допомогти засланцям, «щоб не дати їм вмерти з голоду» [7, 1].

Стаття А. Яковліва викликала бурю схвальних відгуків від колег, а безкомпромісність, з якою молодий вчений виступав проти дій уряду, захоплювала. Помітний успіх мали статті, котрі продовжували тему «узурпації» влади. У статті «Зухвальство чи провокація?» Андрій Іванович звинуватив Уряд у невиконанні постанов Державної Думи, котра зобов'язала міністерство Внутрішніх справ організувати побут висланих підданих, зокрема вирішити проблему голоду у деяких таборах. Уряд вніс до Держдуми пропозицію про виділення на подолання голоду 100 млн. крб. Право організації гуманітарної допомоги, на думку голови уряду, мала залишатися за міністерством внутрішніх справ. А. Яковлів, від імені української інтелігенції, висловився проти цього, звинувативши уряд у планомірному знищенні засланців та ігноруванні думки Державної думи, називаючи подібну позицію зухвальством та провокацією [8, 1].

Після трансформації «Громадської Думки» на щоденне видання «Рада», Андрій Іванович продовжив публіцистичну діяльність. Його перу належить ряд статей, актуальних для сучасних йому соціальних та економічних умов. Найбільш помітними були розвідки

«Протекціонізм та вільна торгівля», «Державне господарство» та «Державні землі». У першій автор наголошував на необхідності запобігання державного протекціонізму «агресивного характеру» котрий міг нести деструктивний заряд по відношенню до розвитку вільної торгівлі в Росії. Водночас журналіст виступав прихильником політики протекціонізму у «ліберальних межах», що давало можливість здійснювати опіку над «недорозвиненою» російською економікою. Однак А. Яковлів відзначав, що протекціоністська система, за якої ставиться мета – «лише збільшення державних доходів невеликого гуртка багачів... [–] не може бути корисною для культурно-економічного добробуту народу, а навпаки приводять до зниження культури і економічно убожить робочий нарід». Найкориснішою для Росії А. Яковлів вважав таку економічну політику, що «має в основі як протекціонізм, так і систему вільної торгівлі» [9,1]. У розвідці «Державні землі» він проаналізував питання «чесного» наділу селян земельними ділянками.

Особливо слід відмітити його цикл статей, присвячений проблемам вітчизняного державного господарства. Під однойменною назвою статті виходили на шпальтах «Громадської думки» і викликали живий інтерес з боку читачів. Перша розвідка вийшла у № 172 щоденника і була присвячена «Прямим і посереднім податкам». У загальних рисах Андрій Іванович подав відомості про стан податкової системи імперії, пояснив читачу різницю між податками прямими та опосередкованими. Автор критикував практику так званих «посередніх податків», що бралися з підданих Романівської корони. «Посередні податки не відповідають достаткам людей, що платять ці податки. Та й платяться ці податки не з прибутку, як прямі податки, а з коштів що призначені на задоволення необхідних для життя потреб», – відзначав А. Яковлів. [10, 2]. Подібну систему журналіст вважав неправильною та такою, що веде до зубожіння.

Демонстративну антиурядову лінію продовжив А. Яковлів й у розгляді інших напрямків державного господарювання. В № 179 він розглянув проблему «Поступового податку з прибутку. Податку з спадщини», назвавши податок з отриманої спадщини «одним з найсправедливіших». Автор вважав, існуючий у Росії, підхід до «спадщинного оброку» недієвим, адже розмір податку залежав від того, наскільки близьким родичем померлого був спадкоємець. Так, рідні діти, чоловік і дружина померлого платили 1,5% з ціни спадщини, брати і сестри – до 6%, але найбільше двоюрідні брати і сестри – 9%. Всі інші родичі виплачували 12% від ціни. Більше того зі спадку сумою менше 100 руб. ніякого податку не бралося. А. Яковлів вирахував, що прибуток держави за рік від спадкового податку складав лише 5 млн. руб., у той час, коли аналогічна стаття прибутку Франції складала 90 млн., Англії – 127 [9, 2].

На думку Андрія Іванович необхідно було перетворити податок зі спадщини на поступовий. Він переконував: державна реформа податкової системи, як і докорінна зміна всієї фінансової системи Росії, може бути ефективною, лише за умови заміни правлячого уряду, котрий складався «з незалежних від народу і Державної думи міністрів, не може та й не хоче проводити реформи». Лише «Державна Дума, зібрана на основі вселюдного рівного виборчого права», здатна до корінного «перелому» Росії [9, 1].

У наступних номерах він подав власне бачення реформування системи державних видатків імперії, яку визнавав кризовою, через «порядкування бюрократії». Автор вбачав першочерговою метою для «оновленої Росії» – проведення земельної реформи та створення практичної системи народної освіти. Однак реформування у цих «життєво важливих» сферах стало б неможливим без подвійного фінансування. «Добути потрібні кошти можна тільки через реформу всього державного господарства, як податків так і видатків». А. Яковлів був впевнений: «Реформу державного господарства, як державних податків, так і видатків, зможе провести тільки сам народ через своїх послів, вибраних через все людне, пряме і рівне голосування. Бюрократія до цього не здатна». Андрій Іванович закликав передати контроль над урядом взагалі та фінансовим міністерством зокрема особливому комітету Державної Думи. Являючись відкритим конституціоналістом, дослідник вбачав «порятунок» Росії у трансформації державної влади від абсолютної монархічної до республіканської з вищою владою законодавчого органу – Державної Думи [11, 1].

Кінець епохи «революційної романтики» 1905 – 1906 рр., наступ реакційної цензури призвели до відтоку журналістських кадрів з ліберальних видань. Невдовзі припинив свою роботу як економічний оглядач «Ради» й А. Яковлів [6]. Перехід 1910 р. на службу до Київської міської управи надав йому можливість кар'єрного зростання, а окрім того, – доступ до архівів управи і колишнього магістрату, що дозволило продовжити краєзнавчі дослідження, присвячені, в основному, історії Києва та його окремих районів. Свої розвідки, з цього приводу, історик публікував у «Известиях Киевской Городской Думы».

У 1916 р. вийшла його стаття «Предместья города Киева: Куреневка, Преорка, Сокрец», яка являється історико-географічним описом передмість Києва [12]. У тому ж році надруковано роботу «К вопросу о праве города на земли, находящееся в его черте и ни за кем не зачисление по актам укрепления» [13]. Ця стаття, як і випущена наступного року – «Право Києва на земли занятие сооружениями бывшей Киевской крепости», торкалася проблеми розподілу землі у середині міста і являлася по суті юридичним тлумачення прав організацій – претендентів на володіння земельними ділянками у місті [14]. Андрій Іванович у цих роботах виступає прихильником мунціпального володіння землею і висловлюється проти розпорошення міської землі серед приватних власників. Висловив думку про необхідність передачі у власність міської управи усіх земель міста, котрі не знаходяться у безпосередній власності приватних та юридичних осіб.

Починаючи з 1917 р., А. Яковлів працює штатним рецензентом щомісячного видання «Книгар». Тут Андрій Іванович вів колонку «Економіка», публікуючи критичні статті стосовно нових публікацій у пресі та книг на економічну тематику. У вересневому випуску 1917 р. він проаналізував доповідь П. Мальцева «Україна в державному бюджеті Росії» [15, 32-33]. Висновки П. Мальцева стосовно необхідності введення географічного поділу державних прибутків та видатків, за якого кожна частина імперії мала з власного прибутку укладати «видатковий резерв» на власні потреби, А. Яковлів назвав повністю ненауковими, зокрема зауваживши: «Ми пропонуємо пускати таких книжок у народ, бо ніякої користі він не матиме з того, що буде вживати як докази неперевірених та ненаукових висновків автора». У грудні 1917 р. він опублікував рецензію на працю «Про землю» М. Злобенціва, кваліфікувавши її «популярним переказом» твору професора Воблого «К аграрному вопросу» і визнав «призначеною для широкого загалу сільської людності» [7]. Подібний «розгромний» тон критики взагалі був властивим А. Яковліву. Тому позитивна характеристика роботи Є. Спекторського «Основи права державного», в якій, з погляду рецензента, щодо «загальної теорії державного права сказано все, що

можна було сказати в стислій формі», являє собою радше виняток [8]. У квітні 1918 р. А. Яковлів розкритикував працю Ю. Борхардта «Введення в національну економіку». Праця, на думку рецензента, була мало корисна для «українських умов», адже надрукована за кордоном і перекладена на «галицький діалект», а до того ж характеризує економію європейську, геть відмінну від вітчизняної [16]. Аналізуючи працю І. Чонівського «Економічні нариси. Природні багатства та велика промисловість», А. Яковлів відмітив слушність піднятої проблеми – недостатність інформації щодо наявних ресурсів молодої Української держави. Дослідивши цю розвідку журналіст, відзначив, що І. Чонівський справедливо «підкреслює всі хиби російської, шкодливої для України економічної політики, яка не тільки не сприяла розвою промисловості у нас, але й робила неможливим такий розвиток» [8]. У № 10 «Книгаря» А.Яковлів дослідив ще одну працю І. Чонівського – «Цукрова промисловість». Рецензент погодився з ним щодо шляху відродження української цукрової промисловості, який мав пройти через кілька етапів: 1) забезпечення заводів відповідною кількістю плантацій, 2) недопущення цих земель в парцеляцію, а здавання їх в оренду, 3) забезпечення заводів паливом і всіма іншими матеріалами, 4) вирішення позитивно справи з кредитуванням для цукрової промисловості [9].

Починаючи з 1919 р., колонку «Економіка», спільно з А. Яковлівим, вели О. Мицюк, і К. Шеметів, утворивши своєрідний колектив критиків. У січневому номері видання Андрій Іванович критикував роботу свого колишнього колеги по Центральній Раді М. Порша «Україна в державному бюджеті Росії». Визнаючи, що «в цілому праця М. Порша має постійне значення, як одна з найкращих агітаційних праць, бо дає досить матеріалу ґрунтованого і бойового, за для підтримання ідеї самостійності України», водночас зазначав, що важливість розвідки обумовлена ще й відсутністю, повних статистичних даних про економіку України, а отже, є «майже єдиним джерелом даних про фінансово-господарське становище України для широких кіл для громадянства» [17, 32].

Співпраця з «Книгарем» припинилася тієї ж зими 1919 р., у зв'язку з відбуттям Андрія Івановича до Бельгії та Нідерландів. У наступному вчений продовжував публіцистичну діяльність за кордоном. На сторінках видання «Трибуна України» у 1923 р. вийшла його ґрунтовна стаття «Бельгія і Україна». У цій розвідці А. Яковлів подавав загальні відомості про найбільш перспективні галузі української економіки, котрі могли б бути розвинені до рівня провідних країн Європи у разі фінансової підтримки з боку підприємницьких кіл країн Антанти. До фінансування вітчизняної економіки закликав автор і бельгійських підприємців. Крім того, Андрій Іванович звертав увагу на перспективні сектори промисловості Бельгійського королівства та характеризував роль і місце бельгійської економіки в Європі як важливу та перспективну.

В наступному А. Яковлів співпрацював з такими виданнями, як львівський журнал «Закон і право», де 1928 р. вийшли відбитки з праць вченого. Крім цього, він співпрацював із виданнями емігрантських кіл та брав участь в укладанні ювілейних збірників, де також публікувалися його статті. Зокрема слід відзначити публікації у збірниках, укладених на пошану президента Чехословаччини Т. Масарика та Збірнику, пам'яті С. Петлюри.

1. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4438. – Оп. 1. – Спр. 5.*
2. *ЦДАВОУ. – Ф. 4438. – Оп. 1. – Спр. 5.*
3. *Горак В. Андрій Яковлів // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002.*
4. *Крищенко С. Андрій Яковлів // Яковлівські читання: Мат. наук. конф. – Черкаси, 2000.*
5. *Ульяновський В. Історик права і громадський діяч А. І. Яковлів // Київська старовина. – 1994. – № 5.*
6. *Яковлів А. Основні каси // Громадська Думка. – 1906. – № 71.*
7. *Яковлів А. Політичні засланці // Громадська Думка. – 1906. – № 160.*
8. *Яковлів А. І. Чонівський. «Цукрова промисловість» // Книгар. – № 10. – 1918.*
9. *Яковлів А. Державне господарство // Громадська Думка. – 1906. – № 179.*
10. *Яковлів А. Зухвальство чи провокація // Громадська Думка. – № 142. – 1906.*
11. *Яковлів А. Протекціонізм і вільна торгівля // Громадська Думка. – 1906. – № 44.*
12. *Яковлев А.И. К вопросу о праве города на земли, находящиеся в его черте и ни за кем не числящиеся по актам укрепления // Известия Киевской городской думы. – 1916. – № 6.*
13. *Яковлев А.И. Права г. Киева на земли, занятые сооружениями бывшей киевской крепости // Известия Киевской Городской Думы. – 1916. – № 8.*
14. *Яковлев А.И. Предместья г. Киева: Куреневка, Преорка, Сырец // Известия Киевской Городской Думы. – 1916. – № 6.*
15. *Яковлів А. Петро Мальців. «Україна в державному бюджеті Росії» // Книгар. – 1917.*
16. *Яковлів А. Ю. Борхардт. «Введення в національну економіку» // Книгар. – № 8. – 1918.*
17. *Яковлів А. Порш Микола. «Україна державному бюджеті Росії» // Книгар. – 1918.*
18. *Яковлів А. Державне господарство // Громадська Думка. – 1906. – № 71.*
19. *Яковлів А. Удільні землі // Рада. – 1906. – № 2.*

Petryk A.M. The basic marks of the Andriy Iakovlivs journalistic activity. The article is dedicated to the life of the famous Ukrainian scientist, diplomat, lawyer, one of the main person in the Ukrainian national movement at the first half of the twentieth century – Andriy Iakovliv.

Key words: Andriy Iakovliv, law, works, emigration.

В. В. Тельвак

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ТОМАШІВСЬКОГО В ЯГЕЛЛОНСЬКОМУ УНІВЕРИСТЕТІ

Стаття присвячена висвітленню краківського періоду життя та творчості Степана Томашівського на підставі документів Архіву Яґеллонського університету. З'ясовано обставини захисту вченим габілітаційної праці, досліджено перебіг його педагогічної діяльності в університеті.

Ключові слова: *Степан Томашівський, Ягеллонський університет, педагогічна діяльність.*

Одним із найбільш актуальних завдань сучасної української археографії є пошук матеріалів, котрі стосуються життя та діяльності представників вітчизняної культурної еліти, в архівних та бібліотечних колекціях інших країн світу. Як свідчить наявна література, надзвичайно багато у цій сфері дослідниками вже зроблено. Зокрема на сьогодні опубліковані численні розвідки з україніки в архівних зібраннях Польщі [1 – 4]. Втім, як свідчить зміст цих публікацій, вони практично не враховують матеріалів, котрі відклалися в архівних фондах навчальних закладів, з якими співпрацювали українські інтелектуали. Проте, внаслідок тривалого перебування українських земель у складі польських держав, саме з навчальними закладами цієї країни найбільш щільно пов'язана творча доля вітчизняних учених. У статті ми спробуємо показати важливість звернення дослідницької уваги на документальні колекції польських університетів, на прикладі аналізу вибраної україніки в Архіві Яґеллонського університету.

Серед польських університетів Яґеллонський посідає особливе місце як один із найстарших і найбільш реномованих у Центрально-Східній Європі [5]. Практично від часу заснування, цей навчальний заклад своїми високими освітніми стандартами приваблював українців – головним чином вихідців із Галичини та Волині. Найчастіше українські прізвища трапляються у списках студентів Яґеллонського університету. Проте, і серед членів професорської корпорації зустрічаємо імена знаних українських науковців. Найбільш активною співпраця українських учених з Яґеллонським університетом була у міжвоєнний період, коли в різні роки у ньому працювали філолог І. Зелінський, географ В. Кубійович, дослідник української мови та літератури Б. Лепкий та історик С. Томашівський [6; 7].

У творчій біографії останнього роки життя у Кракові та праці у Яґеллонському університеті є особливими, оскільки позначені останнім спалахом творчого таланту цього видатного українського історика, публіциста, громадського та політичного діяча. Дещо більше трьох років судилося вченому прожити у Кракові, що став останнім місцем його спочинку. Про ці роки сучасним дослідникам практично нічого не відомо, свідченням чого є лаконічність і фактична помилковість інформації про них, наведеної у нечисленних біографіях С. Томашівського [8 – 10]. Сподіваємося, віднайдені нами джерельні свідчення в Архіві Яґеллонського університету, дозволять значно більше дізнатися про останні роки життя та творчості видатного вченого.

Матеріали, котрі стосуються С. Томашівського, в архіві Яґеллонського університету знаходяться серед документів двох фондів – Сенату університету та Філософського факультету, оскільки окремих особових справ працівники цього навчального закладу до середини XX ст. не мали [11, 240]. При цьому, у фонді Сенату університету відклалися матеріали, котрі ілюструють процес призначення С. Томашівського на посаду професора, а документи Філософського факультету відображають перебіг здобуття габілітації українським ученим у Яґеллонському університеті. Вказані документи на сьогодні зберігаються у двох окремих папках, що містять ненумеровані аркуші паперу різного формату.

Хронологічно найбільш ранніми є документи, пов'язані зі справою переїзду С. Томашівського до Кракова та його габілітації в Яґеллонському університеті. Щодо причин, котрі спонукали вченого залишити Львів, ми дізнаємося лише в загальних рисах з його листа до представників професорської корпорації Філософського факультету Краківського університету від 24 травня 1926 р. Висловлюючи прохання допустити його до викладацької роботи в університеті на посаді приват-доцента, С. Томашівський вказує на «неможливість в існуючих обставинах... підняти наново (підкреслення С. Томашівського. – В. Т.) академічну працю у Львові». Учений стверджує, що має для роботи в Яґеллонському університеті і необхідний педагогічний досвід («як габілітований доцент львівського університету, мав у 1911 – 1914 рр. низку викладів з австрійської та руської історії, про що свідчать тогочасні програми того університету»), і достатню наукову кваліфікацію (про що мали свідчити, надіслані разом із листом, автобіографія, список публікацій з відбитками найважливіших з них, копія докторського диплому, лист декана філософського факультету Львівського університету про затвердження габілітації). У разі позитивного рішення, С. Томашівський висловив намір читати лекції та проводити практичні заняття з історії Галицько-Волинської Русі, над проблемами якої, як вказував, «головно працюю останніми роками» [12].

У відповідь на цю заяву С. Томашівського досить швидко відгукнувся декан факультету, знаний польський історик В. Собєський [13]. У своєму листі до українського вченого він висловив готовність донести до колег його звернення на найближчому засіданні Ради Філософського факультету. Разом із тим, апелюючи до вимог університетського уставу, декан попросив свого кореспондента про докладнішу інформацію стосовно кількох пунктів: вказати власну національність, назвати найважливіші з надісланих праць, окреслити галузь науки, до якої відноситься габілітація. Втім, найбільше запитань викликав намір С. Томашівського перенести львівську габілітацію та, здобуте перед війною, veniam legendi (право на викладання в університеті) до Кракова. В. Собєський вказував, що, згідно польського законодавства, габілітаційна праця має бути написана винятково польською мовою. Також під сумнів було поставлено легітимність наукової галузі, з якої була зроблена львівська габілітація – австрійська історія. Все це, – підсумував адресат, – актуалізує проблему нової габілітації.

Відповідь С.Томашівського не забарилася [14]. Підкреслюючи, що вважає себе українцем, історик також додав, що є «польським громадянином та державним службовцем». Найбільше місця у листі відведено справі перенесення львівської габілітації до Кракова. Вчений висловив переконання, що, надане у Львівському університеті veniam legendi, цілком можна перенести до Кракова, оскільки перерва у викладацькій роботі була викликана політичними подіями 1918 – 1919 рр., отже, виявилася лише «призупиненою» (формулювання С. Томашівського), з незалежних від нього обставин. Наполягаючи на слушності наведеного формулювання, С. Томашівський вказує, що польські викладачі, котрі, після здобуття Польщею незалежності, з різних причин опинилися без роботи, отримують фінансову допомогу саме як доценти та професори, котрих службові обов'язки виявилися призупинені з об'єктивних причин. Втім, зауважив учений, суттєвою проблемою в цьому випадку постає наукова спеціальність, з котрої було зроблено львівську габілітацію, що, на його думку, «давно вже стала анахронізмом». Окреслюючи актуальне коло своїх наукових зацікавлень, С. Томашівський називає історію України княжої доби. Торкаючись, піднятої у листі В.Собєського, теми нової габілітації, українець вказує на відсутність у нього відповідної за обсягом праці польською мовою. Приготування ж нової, слушно зауважив він, вимагатиме значного часу та коштів. Вирішення цих складних питань, підсумовував С. Томашівський, вимагає всебічного обговорення за його особистої присутності. Тому наприкінці листа попросив польського колегу призупинити формальне провадження своєї справи, вказуючи, що 1 липня 1926 р. матиме можливість особисто завітати до Кракова.

Спілкування з деканом та професорами Філософського факультету переконали С. Томашівського у необхідності підготовки нової габілітації. У листі з Берліну до В. Собєського, написаному через кілька днів після відвідин Кракова, український учений визнав рацію своїх співбесідників, що формальні труднощі з перенесенням старої габілітації до Кракова ніколи не вдасться владнати цілком [15]. Тому єдиним виходом він бачить пристати на пропозицію краківських колег і «приготувати невелику розправу польською мовою як підставу для нової габілітації».

Більше півроку пішло у С. Томашівського на опрацювання нової теми для габілітації. В лютому 1927 р. він звернувся до декана Філософського факультету з листом, яким запропонував на вибір Ради факультету дві, пов'язані між собою, праці – українською «Предтеча

Ісидора» та польською «Руський епізод Ліонського собору 1245 р.» [16]. У кінці листа С. Томашівський просив краківських колег про якомога швидший розгляд його пропозицій. Це прохання знайшло підтримку і вже за кілька днів, 18 лютого 1927 р. на Раді факультету вперше формально було поставлено справу габілітації українського вченого. Члени Ради одноголосно проголосували за допущення С. Томашівського до габілітації. Доповідачами у справі габілітації українського історика – фактично опонентами – було обрано знаних польських істориків В. Конопчинського та В. Семковіча [17]. У справі габілітації львівського дослідника була скликана спеціальна Комісія, до складу якої, крім декана, увійшли професори факультету І. Хшановський, В. Семковіч, Я. Домбровський, Я. Бистронь, К. Нітсх. Своє перше засідання Комісія відбула 9 березня 1927 р. [18]. На ньому темою габілітації С. Томашівському було визначено «Руський епізод Ліонського собору 1245 р.». [19].

Зауважимо, що, розглядаючи кандидатуру С. Томашівського як майбутнього працівника факультету, його керівництво звернулося за характеристиками до львівських колег – декана гуманістичного факультету Львівського університету та членів редакційного комітету знаного журналу «Kwartalnik Historyczny», з яким українського історика пов'язували довгі роки співпраці. Отримані рекомендації були надзвичайно прихильними. Наприклад, львівський декан інформував, що, звернувшись до грона професорів гуманітарного факультету, отримав від них схвальні відзиви про українського історика. Узагальнивши отримані рекомендації, він зазначив: «В часі війни та після неї др. Томашівський перебував у Берліні, зараз живе у Львові та працює в одній із місцевих гімназій, належить до полонофільського грона, в будь-якому випадку – залишається в опозиції до знаних місцевих шовіністів» [20].

Ознайомлення рецензентів з науковим доробком та габілітаційною працею українського вченого зайняло декілька місяців. У своїх відгуках вони високо оцінили науковий доробок українського колеги. В. Конопчинський, проаналізувавши головні віхи творчого шляху претендента від першої наукової розвідки – до зрілих повоєнних студій, вказав на різнобічність його дослідницької лабораторії, оскільки вона обіймала і ґрунтовні синтетичні праці з багатьох галузей гуманітарного знання (історіографії, статистики, історичної демографії тощо), і розлогі джерельні публікації. З огляду на це, рецензент запропонував «допустити кандидата до подальших стадій габілітації» [21].

Інший рецензент – В.Семковіч зосередився на оцінці габілітаційної праці С. Томашівського «Руський епізод Ліонського собору 1245 р.». Вказавши, що рецензований текст є лише частиною більшої україномовної студії львівського історика, присвяченої митрополиту Петру Акеровичу, він наголошує на значній науковій вартості, піднятої вченим проблеми. Адже ані польським, ані українським попередникам С. Томашівського не вдалося створити скільки-небудь цілісної картини взаємин Русі та Заходу в княжу добу. Своєю розвідкою, – наголошував В.Семковіч, – український учений «продемонстрував повне знання історичних джерел – західних та руських.., вміння їх використовувати, застосовуючи необхідні засади історичної критики, що дало в результаті сумлінну та цікаву працю, котра є цінним причинком до історії унії грецької церкви на Русі з Римом» [22]. З огляду на це, твердив рецензент, студія С. Томашівського «відповідає всім вимогам до габілітаційних праць».

Декан факультету досить оперативно та докладно інформував львівського історика про просування його габілітаційної справи [23]. Оскільки рецензії надійшли до габілітаційної комісії наприкінці навчального року, справу габілітації довелося відкласти на осінь 1927 р. На прохання самого С. Томашівського, з огляду на його зайнятість вчительськими обов'язками у Львові, датою габілітаційного колоквіуму було призначено 7 листопада 1927 р. [24]. На колоквіумі, що відбувся того дня після обіду були присутні вісім професорів Філософського факультету, включаючи рецензентів В. Семковіча та В. Конопчинського, а також нового декана С. Закшевського [25]. Як свідчить протокол засідання габілітаційного колоквіуму, претендентові було задано чотири запитання: постать руського митрополита Петра в 1244 – 1245 рр. на підставі габілітаційної праці; місце польської церкви на Русі; П. Орлик – останній представник польської орієнтації в українській політиці; мотиви молдавської кампанії Б. Хмельницького [26]. Широка ерудиція та високий фаховий рівень, продемонстровані С. Томашівським під час проведення габілітаційного колоквіуму, дали підстави членам комісії затвердити габілітацію українського претендента без необхідного в таких випадках габілітаційного викладу.

Рішення габілітаційної комісії було затверджене на засіданні Ради Філософського факультету 25 листопада 1927 р. Як говорить мова документу: «Рада Факультету... ухвалила одноголосно надати Йому [С. Томашівському] veniam legendi, з окресу «Історії Руси» [27]. Вже 29 листопада необхідний комплект документів, супроводжуваний клопотанням декана Філософського факультету, був надісланий у Варшаву до Міністерства віровизнань та громадської освіти. 13 лютого 1928 р. міністр затвердив рішення Ради факультету, котрим С. Томашівський був габілітований як доцент історії України на Філософському факультеті Яґеллонського університету [28]. Про це рішення міністра львівського історика повідомив декан С. Закшевський через десять днів [29].

Захист габілітаційної праці відкрив С. Томашівському можливість викладати українську історію в Яґеллонському університеті на посаді приват-доцента. Історик, як свідчить його власноручний план занять, у перший рік своєї праці читав лекційні курси та проводив семінарські заняття з історії Київської, Галицько-Волинської та Литовсько-Польської доби українського минулого [30]. Тижневе викладацьке навантаження вченого складало три лекційні й дві семінарські години. Перебіг викладацької діяльності С.Томашівського в Яґеллонському університеті висвітлюють документи, що відклалися серед актів Сенату. На посаді приват-доцента український учений пропрацював один рік, суміщаючи її з подальшим вчителюванням у VI Краківській гімназії. Останнє вочевидь відволікало його від наукової та педагогічної праці в університеті. Цінуючи свого працівника, адміністрація факультету, на засіданні спеціально скликаної комісії, підняла перед міністерством питання щодо призначення С. Томашівського на посаду професора, з відповідною оплатою праці, що дозволило б йому зосередитися виключно на роботі в університеті [31].

У клопотанні до Міністерства віровизнань та громадської освіти декан Філософського факультету підкреслював, що український учений «працює як сила педагогічна на університеті з надзвичайно добрими результатами, не занедбуючи при цьому праці наукової, котрої результати представляв на засіданнях Краківського Кола Польського Історичного Товариства» [32]. Це клопотання знайшло прихильний відгук у міністра. В його постанові вказувалося, що міністерство готове заключити контракт із С. Томашівським щодо покладання на нього повних обов'язків професора історії України в Яґеллонському університеті терміном на один рік – з 1 жовтня 1929 до 30 вересня 1930 рр., з можливістю по-

дальшої пролонгації. При цьому, український учений не звільнявся з посади гімназійного вчителя, формально перебуваючи у безкоштовній відпустці. Цікаво, що посада С. Томашівського мала оплачуватися з фондів, котрі міністерство планувало використати на організацію Руського Інституту [33].

Після року перебування на посаді професора, С. Томашівський у травні 1930 р. звернувся з проханням до керівництва факультету відносно продовження з ним контракту на наступний навчальний рік. У цій справі декан письмово звернувся до членів Ради факультету з запитом, чи варто у справі продовження контракту з С. Томашівським скликати спеціальну комісію? Всі члени Ради одноголосно висловилися за продовження контракту на наступний навчальний рік без окремого обговорення цієї справи [34]. Невдовзі відповідне клопотання, підписане деканом, було надіслане до Варшави. У ньому зокрема зазначалося: «Оскільки нам залежить на тому, щоби проф. Томашівський міг цілковито віддатися праці на Університеті в галузі своєї спеціальності та не відволікався від своїх наукових і університетських занять працею в середній школі, Рада Філософського факультету прийняла згадану ухвалу (продовжити контракт із С. Томашівським – В. Т.), котру деканат представляє до затвердження» [35]. Міністерство затвердило клопотання Ради факультету і контракт було підписано терміном на рік – до 30 вересня 1931 р. [36].

Останніми, за хронологією, документами, що відклалися у фондах Архіву Яґеллонського університету та стосуються С. Томашівського, є листи вдови видатного історика до ректорату Філософського факультету. Після передчасної смерті чоловіка 21 грудня 1930 р., М. Томашівська у своїх зверненнях просила керівництво університету порушити клопотання перед Міністерством віровизнань та громадської освіти щодо виплати їй одноразової грошової допомоги та призначення удовиної пенсії [37].

Найцннішим, серед віднайдених нами, документів є остання (з відомих на сьогодні) автобіографія С. Томашівського, написана за декілька місяців до смерті. Найвірогідніше, мотивом для її написання послужило чергове продовження контракту з ученим, що вимагало подання до міністерства усталеного комплекту документів, включно з автобіографією претендента [38].

Такими у світлі документальних матеріалів, котрі зберігаються в архіві Яґеллонського університету, постають останні роки життя та діяльності С. Томашівського. Їх вивчення наштовхує нас на подальші пошуки документів, що висвітлюють життя та діяльність видатного історика-державника, в інших архівосховищах Польщі. Так, як свідчить листування керівництва університету та Філософського факультету, матеріали, котрі стосуються працевлаштування С.Томашівського та захисту ним габілітаційної дисертації, відклалися також серед документів Міністерства віровизнань та громадської освіти (IV Департамент), що зберігаються в Архіві Нових актів у Варшаві. Також, віднайдені документи стимулюють подальші архівні пошуки у сховищах багатьох навчальних закладів не тільки Польщі, але й інших країн Центрально-Східної та Західної Європи, з якими була пов'язана доля українських науковців у міжвоєнне двадцятиліття.

Загалом же, дослідження архівних матеріалів, що проливають світло на співпрацю українців з Яґеллонським університетом, значно розширюють наші знання про особливості міжнаціональної комунікації в ньому та дозволяють реконструювати малознані сторінки життя та діяльності, пов'язаних з ним, українських інтелектуалів. Проте, найважливіше, що вони дають можливість суттєво розширити наші уявлення про польсько-українські культурні взаємини у міжвоєнний час, а це дозволить переосмислити та скоригувати, поширені дотепер, численні негативні стереотипи як у колі дослідників, так і в масовій свідомості.

1. *Філяр Т. Україніка у Кракові // Між сусідами. – Краків, 1993. – Вип. 3.*
2. *Місило Є. Українські цінності у варшавському сховищі // Слідами пам'яті. Літописний календар. – Варшава, 1996.*
3. *Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004.*
4. *Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового Товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві. Каталог-інформатор. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005.*
5. *Stopka K., Banach A., Dybiec J. Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2000.*
6. *Саган Г.В. Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.*
7. *Литвин М. Українське культурно-освітнє життя в Кракові (кінець XIX – перша третина XX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 16. – Львів, 2008.*
8. *Бортняк Н., Швагуляк М. Томашівський Степан // Довідник з історії України. – Т. 3. – К., 1999.*
9. *Халак Н.В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.*
10. *Suchyj O. Stepan Tomaszewski (1875 – 1930) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka. – Rzeszów, 2007.*
11. *Michalewska K. Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego (1849 – 1945 // Inwentarz akt wydziałów i studiów Uniwersytetu Jagiellońskiego 1850 – 1939 (1954) / Pod red. J. Michalewicza. – Kraków, 1997.*
12. *Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Syg. WF II 121: List S. Tomaszewskiego do Grona profesorów Wydziału filozoficznego Wszechnicy Jagiellońskiej w Krakowie, Lwów, dnia 24 maja 1926.*
13. *Ibid.: List W. Sobieskiego do S. Tomaszewskiego, Kraków, 8.06.1926.*
14. *Ibid.: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Lwów, 11.06.1926.*
15. *Ibid.: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Berlin, 3.07.1926.*
16. *Ibid.: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Lwów, 12.02.1927.*
17. *Ibid.: Sprawozdanie w sprawie przebiegu habilitacji p. dra Stefana Tomaszewskiego z zakresu historii Rusi.*
18. *Ibid.: Zaproszenie Dziekana Wydziału filozoficznego, Kraków, 5.03.1927.*
19. *Ibid.: Protokół spisany na posiedzeniu Komisji dnia 9 marca 1927 r.*
20. *Ibid.: List do JWielmożnego Pana Dziekana Wydziału filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Lwów, 6.05.1927.*
21. *Ibid.: Wł. Konopczyński. Ocena prac dra Stef. Tomaszewskiego z zakresu historii nowożytnej.*
22. *Ibid.: Wł. Semkowicz. Ocena pracy dra Stefana Tomaszewskiego p.t. «Ruski epizod soboru lugduńskiego 1245».*
23. *Ibid.: List S. Tomaszewskiego do W. Sobieskiego, Lwów, 21.06.1927.*
24. *Ibid.: List S. Tomaszewskiego do S.Zakszewskiego, Lwów, 23.09.1927.*
25. *Ibid.: Protokół spisany na posiedzeniu Rady Wydziału w dniu 7 listopada 1927 r.*
26. *Ibid.: Protokół dyskusji habilitacyjnej (kollokwjum).*
27. *Ibid.: Do Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie, Kraków, dnia 29 listopada 1927 r.*
28. *Ibid.: Do Dziekanatu Wydziału filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie na ręce Rektoratu, Warszawa, 13 lutego 1928 r.*

29. *Ibid.: List S. Zakszewskiego do S. Tomaszewskiego, Kraków, 23.02.1928.*
30. *Ibid.: Program wykładów, które zamierzam mieć w roku akademickim 1928/9.*
31. *Ibid. – Syg. S II 619: Protokół spisany na posiedzeniu Komisji odbytej w dniu 22 kwietnia 1929 r.*
32. *Ibid.: Do Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie, b. d.*
33. *Ibid.: Odpis. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Warszawa. Dn. 17 czerwca 1929 r.*
34. *Ibid.: Do JWPanów Członków Komisji Historycznej, Kraków, dnia 20 maja 1930 r.*
35. *Ibid.: Do Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego w Warszawie, Kraków, dnia 26 maja 1930 r.*
36. *Ibid.: Dziekanatowi Wydziału filozoficznego U.J. w Krakowie, Kraków, dnia 18 czerwca 1930 r.*
37. *Ibid.: List Marii Tomaszewskej do Rektoratu Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Lwów, dnia 2 stycznia 1931 r.*
38. *Ibid.: Curriculum vitae Stefana Tomaszewskiego.*

Telvak V.V. The pedagogical activity of Stepan Tomashivsky in the Jagiellonian University. The article is devoted to the investigation of Krakiv's period of the Stepan Tomashivsky's life and activity on the basis of the Jagiellonian University's archive documents. The circumstances of his research work proving and his pedagogical ativity in the University has been researched.
***Key words**:* Stepan Tomashivsky, Jagiellonian University, pedagogical activity.

Л. О. Рощина

РОЛЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО В РОЗБУДОВІ УГКЦ

У статті проаналізована діяльність митрополита Шептицького як реформатора УГКЦ. Доведено, що структурна розбудова церкви сприяла її зміцненню, зростанню популярності серед населення Галичини. Під керівництвом митрополита УГКЦ стала національною церквою, яка консолідувала навколо себе національно свідому частину інтелігенції краю.
***Ключові слова:** митрополит, УГКЦ, реформи, структурна розбудова, національна церква.*

А. Шептицький – одна з визначних постатей новітньої історії України, яка своєю піввіковою працею причинилась до національного відродження української державності. Українська греко-католицька церква під його керівництвом по суті компенсувала українцям відсутність незалежної держави. Перебування А. Шептицького на провідних церковних посадах греко-католицької церкви (1899 – 1944) і його всебічна праця викликають обґрунтований науковий інтерес.

Митрополит Андрей не відмежовував Церкву від суспільного життя, навпаки, намагався якнайтісніше їх поєднати. Така позиція сприяла виникненню багатьох релігійно-суспільних організацій та відобразилася в активній співпраці між світською та духовною інтелігенцією, яка у своїй діяльності керувалася християнським патріотизмом. Сучасна Українська держава має забезпечити конфесійний мир громадянам та зосередити їх релігійні почуття на культурному й моральному зростанні народу. У цьому контексті дослідження багатогранної діяльності митрополита А. Шептицького має чимале пізнавальне й практичне значення.

Проблема діяльності митрополита А. Шептицького залишається достатньо новою та ще не знайшла необхідного відображення в науковій літературі. Проте, у деяких дослідженнях релігієзнавчого, теологічного та соціологічного спрямування ми зустрічаємо перші спроби вивчення проблем, безпосередньо або тісно пов'язаних із цією темою. Серед праць сучасних науковців слід виділити дисертації Я. Біласа та Л. Крупи [1; 2]. Першим досліджено місце та роль А. Шептицького в національно-визвольному русі українців, а останньою – вплив митрополита на культурно-просвітницьке життя Галичини. Стаття З. Суханової і Н. Сулими-Матлашенко є однією з перших спроб охарактеризувати життя та діяльність митрополита від його народження та до смерті [3].

Діяльності митрополита А. Шептицького присвячені й студії церковних діячів [4 – 6]. Вони містять значний фактичний матеріал та аналіз окремих аспектів церковної діяльності митрополита, стосунків з папським престолом. Однак у них відчувається конфесійний вплив та не завжди неупереджений підхід до оцінки певних подій та фактів. У дослідженні залучені й автентичні джерела. Це, перш за все, твори самого митрополита, які дали змогу більш детально проаналізувати його діяльність, зрозуміти ставлення до тих чи інших проблем [7; 8]. Підсумовуючи характеристику історіографії та історичних джерел, слід відмітити постійне прирощення знань, розширення кола документів у науковому обігу. В той же час кількість праць з цієї проблеми досить обмежена і представлена, в основному, церковною періодикою, що зумовлює необхідність подальшого дослідження. Метою цієї статті є аналіз діяльності митрополита А. Шептицького як церковного діяча.

Останній народився 29 липня 1865 р. у с. Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині. Походив із заможної українсько-польської боярської родини, яка виховувала хлопця в польському дусі. Бажання стати греко-католицьким священиком, яке виникло в Романа ще з дитинства, з роками переросло в чітку мету. Ґрунтовна світська освіта й активна церковна діяльність забезпечили А. Шептицькому стрімку церковну кар'єру: в 31 рік він став ігуменом Онуфріївського монастиря Василіан у Львові, у 34 – Станіславським єпископом, у 35 років – митрополитом Галицьким та архієпископом Львівським.

Українська громадськість негативно сприйняла прихід на митрополичий престол А. Шептицького (через його польське коріння) і розцінювала це призначення як спробу влади "спольщити" українську церкву. Тому перші роки праці митрополита були спрямовані на пошук шляхів порозуміння та консолідації з галицькою інтелігенцією. Вже в першій промові до віруючих як митрополита Галицького та архієпископа Львівського А. Шептицький заявив: "Різні люди можуть всіляко думати і говорити про мене. Але я хочу, щоб усі це знали і розуміли, що коли я обіймаю становище митрополита руського, то я їм хочу бути і я їм буду" [5, 19].

На початку XX ст. митрополит провів структурну перебудову УГКЦ. 1906 р. у Львові було засновано східну галузь отців Редемптористів – чину Найсвятішого Ізбавителя, а в Уневі засновано монастир Студитів, який взяв за приклад уклад староукраїнського чернечого життя Києво-Печерської Лаври [9, 133]. Ігуменом монастиря у 1913 р. став брат митрополита о. Климентій, було розроблено Повний устав для студитів. Вже у 1908р. митрополит вислав кількох братів Студитів до Боснії, де вони в місцевості Каменіца побудували монастир і були душпастирями українських колоністів, поки югославська влада 1923 р. не виселила "невигідних їм ченців". У 1908 р. Чинові О. О. Василіан церква придбала три будинки на вулиці Потоцького у Львові, де розмістились сиротинець, Дівоча вчительська та Дівочий інститут.

Митрополит Андрей працював над консолідацією та одностайністю священнослужителів. З цією метою проводив "соборчики", візитації, реколекції. Внаслідок наполегливої роботи до 1910 р. духовенство уже спільно виступало на захист своїх прав і свого провідника не тільки перед "зовнішніми" (польськими, російськими), але й перед "внутрішніми" (українськими) критиками [2, 19]. Греко-католицька церква брала активну участь у розгортанні українського національно-кооперативного

руху в Східній Галичині, який розпочався 1904 р. Священики очолювали кооперативні організації на місцях. Значну кооперативну діяльність розгорнуло товариство "Просвіта" під керівництвом К. Левицького. Церква виділила "Просвіті" значні господарські садиби в Коршові і Миловані [10, 12].

1912 р. митрополит на Євхаристійському конгресі у Відні виголосив промову, якою привернув увагу широкого кола до краси й величі слов'янського богослужіння й обрядовості. Вже тоді митрополитом була висловлена думка, що роль греко-католицької церкви в Україні особлива – саме через неї має бути покладено початок з'єднання Заходу і Сходу [11, 1]. Ідея досягнення порозуміння між християнськими церквами не покидала А. Шептицького до кінця життя.

Початок Першої світової війни митрополит зустрів у Львові, відмовившись емігрувати, коли російські війська зайняли Галичину. 6 вересня 1914 р. у церкві Успення Пречистої Діви Марії А. Шептицький виголосив проповідь, у якій закликав народ вірно держатися своєї віри. Російську православну церкву він називав "казьонною", що підпорядковувалась світській царській владі. Маючи великий авторитет серед народу, митрополит відкрито викривав імперіалістичний характер війни, закликав клір та мирян не визнавати нової влади. За розпорядженням графа Шереметьєва Шептицького було заарештовано і депортовано до Курська, а потім перевезено до Суздаля [12, 133]. Таким чином, церква залишилась без керівника, проте, не дивлячись на агітацію російської влади, греко-католицькі священики не поспішали переходити в православ'я. Лютнева революція в Росії принесла свободу митрополитові. Він виїхав до Петрограда, де висвятив шість священнослужителів УГКЦ, керівником над ними призначив о. Леоніда Федорова-студита [13, 27].

Повернувшись на Батьківщину, митрополит жваво береться за виконання своїх обов'язків. У 1917 р. з особистої ініціативи А. Шептицького о. Йосиф Боцян був призначений єпископом грецького обряду в Луцьку. Ця справа занепокоїла польські кола і знайшла широкий відгомін у польській пресі. З цього приводу посол при Ватикані вніс протест, заявивши, що призначення сталось без дозволу Польщі. На цей протест відповів кардинал Гаспаррі – державний секретар, стверджуючи, що „митрополит діяв на підставі признанної йому власті, тому призначення має залишитись і теперешній Папа не може поступити інакше, як прийняти цей факт до відома і визнати його" [6, 18].

Митрополит палко вітав створення ЗУНР, для підтримки якої у 1921 р. зустрічався з президентом Міллєрадом, маршалом Фошем і гаряче відстаював право українців на власну державу. З цією метою він відвідав Рим і говорив з Папою. Йому було дано деяку надію, але й вказано на труднощі, які випливають з факту окупації Галичини Польщею, з упадку української держави у східній Україні та просування більшовиків аж за Збруч. В цілому митрополиту обіцяно, що Галичині буде надано автономію [14, 13].

У міжвоєнний період політичні зусилля митрополита були зосереджені на легітимних методах самореалізації галичан у контексті антиукраїнської політики диктаторської Польщі. Зовнішні та внутрішні обставини в Галичині зумовили формування в митрополита переконань: при потребі за допомогою зовнішнього союзника боротись за національні ідеали. А. Шептицький виступав на захист українського населення під час "пацифікації" й подій на Волині та Холмщині в 1938 – 1939 рр.; вбачав перспективи розвитку краю в підкоренні владі доти, доки закони не будуть суперечити Божим законам; закликав до щоденної, напруженої праці всі прошарки українського суспільства; засуджував терористичну (підпільну) діяльність УВО та ОУН, що викликало взаємні непорозуміння та протистояння між ними [15, 34].

У 1920 – 1925 рр. польська влада проводила щодо української меншості політику конфронтації. 1924 р. було прийнято закон, що забороняв користуватися українською мовою в урядових установах. Через реформу С. Грабовського (міністра освіти Польщі) більшість україномовних шкіл перевели на двомовність з переважанням польської мови. Українців не допускали до Львівського університету, було скасовано кафедру української мови та літератури. Почались утиски й греко-католицької церкви [16, 59]. Звичайно, таку політику уряду А. Шептицький прийняти не міг, закликаючи віруючих триматись своїх культурних традицій та мови.

Однією з причин непорозуміння між владою Польщі та А. Шептицьким була його переконаність у тому, що греко-католицька церква – це суто українська установа, яка повинна берегти східні церковні традиції та підтримувати національні прагнення свого народу, сприяти зростанню його популярності. Такий підхід призвів не тільки до конфлікту з польською владою, а й з частиною церковної ієрархії на чолі з єпископом Хомишиним та Василіанським орденом, які скоріше наголошували на своїх зв'язках з римо-католицтвом, ніж на самобутності греко-католицької церкви [13, 45]. Протистояння тривало до 1925 р., коли між Ватиканом і польським урядом було укладено конкордат, що захищав права греко-католиків Польщі. Проте, ця угода не гарантувала захисту від репресій священиків та віруючих. Причиною для репресій могло стати спілкування українською мовою, відмова від використання в полонізованій формі прізвищ своїх парафіян тощо [4, 33].

Гіршим було становище православних у Польщі. У 30-х рр. XX ст. польський уряд проводив політику масового ополячування православних Волині. Було знищено понад 200 православних храмів, біля 150 передано римо-католикам. На захист православних виступив А. Шептицький, а коли на його протест уряд Польщі не відреагував, митрополит звернувся до Лігі Націй. Це дало свої результати. Поляки припинили руйнацію церков, але відносини з митрополитом залишались вкрай напруженими [17, 146].

Наприкінці 1930-х рр. українська греко-католицька церква нараховувала 3040 парафій, 4 млн. 383 тис. віруючих [18, 69]. Під її егідою було створено мережу молодіжних організацій, жіночих товариств та навіть власну політичну силу – Українську католицьку національну партію. Про її здатність мобілізувати молодь, особливо сільську, свідчить масовий зліт "Молодь за Христа", організований 1933 р., що зібрав понад 50 тис. учасників. УГКЦ сприяла прогресові в розвитку освіти, передусім духовної. У 1928 р. вона заснувала єдиний український вищий навчальний заклад у Галичині – Теологічну академію у Львові, ректором якої став Й. Сліпий. Було також засновано три нових семінарії [9, 125]. Отже, митрополит А. Шептицький перетворив УГКЦ на національну церкву, яка дбала не лише про духовність, а й про дотримання національної мови, культури, традицій.

Після приєднання Західної України до СРСР за Пактом Ріббентропа-Молотова, предметом особливого занепокоєння радянських керівників стала авторитетна в Західній Україні греко-католицька церква. Репресії, якими супроводжувались радянські перетворення на західноукраїнських землях, не обійшли й УГКЦ. Було закрито Духовну академію, семінарію й духовні школи, припинили діяльність усі церковні видання та релігійні

товариства. На початок червня 1941 р. із Західної України було депортовано в Сибір і Казахстан близько 1,5 мільйона населення, в тому числі й священиків. Церковні та монастирські землі підлягали конфіскації, було наказано ліквідувати всі монастирі [3, 333].

Прагнучи втілити в життя українську національну ідею, митрополит Андрей продовжував піклуватися інтересами папського престолу. Користуючись повноваженнями, наданими йому у 1908 р. Пієм X, він 9 жовтня 1939 р. поділив територію СРСР на екзархи Апостольської столиці. Екзархами було призначено на Волинь, частину Полісся, Холмщину та Підляшшя, возз'єднаних з УРСР – єпископа М. Чернецького; в Центральну частину Росії та Сибір – ігумена Студитів К. Шептицького; у східну Україну – єпископа Й. Сліпого; у Білорусію – єпископа А. Неманцевича [19, 73]. Скоріше за все, вчинок А. Шептицького був відомий Москві, де звикли до послідовної антирадянської позиції греко-католицького митрополита, але змушені були рахуватись з його авторитетом у світі.

А. Шептицький сміливо викривав поведінку більшовиків в Західній Україні: "На кожнім кроці видно більшовицьку злобу, ненависть до релігії і священиків і взагалі вороже ставлення. Більшовики чваняться, що прийшли „спасати й визволяти Україну", а на ділі вони всілякими способами намагаються її тільки поневолити і руйнувати. Ось так вони грають комедію „визволителів і спасателів" [7, 233]. З початком окупації України німецькою армією у 1941 р. А. Шептицький вітав німецьку армію як визволительку. Проте, спочатку ззовні лояльне, а згодом різко негативне ставлення митрополита до німецького окупаційного режиму було продиктоване дещо хибними міркуваннями про "цивілізованість німецької нації" та пошуком можливого союзника у боротьбі з більшовицьким режимом [1, 15]. Події Другої світової війни остаточно сформували політичну платформу А. Шептицького: висловлюючи своє ставлення до радянського, а згодом до нацистського режиму, він прийшов до висновку, що Україна та українці повинні самостійно боротися за свою незалежність і в цьому опиратися тільки на Бога й на власні сили. У цей час авторитет владики був настільки значним, що жоден антигуманний уряд не посмів його фізично ліквідувати.

Влітку 1944 р. в Західну Україну вступила Червона армія. Поки тривала війна, сталінська політика відносно Української греко-католицької церкви була поміркованою. Церкви трактували як державну власність, але надавали їх в оренду священнослужителям за невелику плату. Священиків і дяків, також студентів теології звільняли від військової служби. Значна роль у досягненні компромісу між урядом СРСР і УГКЦ належала А. Шептицькому.

Останні роки життя митрополит присвятив ідеї єдності церков. 30 грудня 1941 р. він написав листа до українських православних архієреїв, в якому зазначав: „До осягнення наших національних ідеалів треба нам єдності… Передусім, думаю, щоб ми всі бажали помирення, щоб того помирення бажало й наше духовенство, і вірний нарід…" [8, 70]. Помер А. Шептицький 1 листопада 1944 р., похований у підземеллі собору Св. Юра. За свідченнями очевидців, в день похорону біля міста були сконцентровані війська, а місто нашпиговано енкаведистами. На похоронах були присутні і релігійні діячі різних віросповідань, і представники радянської влади.

Отже, призначення митрополитом греко-католицької церкви графа Андрея Шептицького викликало неоднозначну реакцію в українському середовищі, розцінювалось як спроба імперського уряду та поляків знівелювати становище української церкви. Проте, церковні реформи й конструктивно-національна діяльність митрополита призвели до їх примирення та довготривалої співпраці. У церковній діяльності митрополит виявив себе, перш за все, як реформатор, адже провів структурну розбудову УГКЦ, заснував чернечі ордени, дбав про розвиток церкви не тільки в Галичині, а й за кордоном, заснував Богословську академію у Львові. А. Шептицький був далекоглядним і гнучким релігійним діячем, використовував своє становище, в першу чергу, для добра церкви та народу, а під його керівництвом Українська греко-католицька церква стала національною, українською церквою.

1. *Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблема національно-визвольного руху українців: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.*
2. *Крупа Л.Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичини кінця XIX – першої половини XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003.*
3. *Суханова З.Г., Сулима-Матлашенко Н.В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху // Сторінки історії України. – К., 1992.*
4. *Цвенгрош Г. Апостольський Престол і Митрополит Андрей Шептицький. – Львів, 1991.*
5. *Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. – Львів, 1995.*
6. *Кравченюк О. Поляки і митрополит Шептицький // Патріярхат. За єдність церкви і народу. – 2002.– Ч. 4.*
7. *Твори слуги божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи. – Т. 1. – Торонто, 1965.*
8. *Митрополит Андрей Шептицький. Твори. – Рим, 1983.*
9. *Кость П. Історія української церкви. – Львів, 1992.*
10. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Спр. 46.*
11. *Гель І. Митрополит Андрей Шептицький і українська національна ідея // Літературна Україна. – 1996.– 8 лютого.*
12. *Мартирологія українських церков: у 4 т. – Т. 2: Українська католицька церква. Документи, матеріали. Християнський самовидав України / Упор. О. Зінкевич, Т.Лонгин. – Торонто, 1985.*
13. *Красівський О. За українську державу і церкву. Громадська і супільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького в 1918 – 1923 рр.. – Львів, 2006.*
14. *Горняткевич Д. Апостол Любови // Визвольний шлях. – Лондон, 1960. – № 1.*
15. *Галата С. Митрополит Андрей Шептицький: для українців – поляк, для поляків – українець // Політика і культура. – 2002. – № 27.*
16. *Історія християнської церкви в Україні / Упор. В. Бондаренко. – К., 2009.*
17. *Голиат Р. Краківська конференція про митрополита Андрея // Світло. – 1995. – Ч. 4.*
18. *Рощина Л. Політична діяльність митрополита Андрея Шептицького // Схід. – 2007. – № 2.*
19. *Лисенко О. До питання про становлення церкви в Україні у період Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3.*

Roshina L.O. Mytropolyt Sheptyts'ky's role in UGCC development. In the article is analysed the mytropolyt Sheptyts'ky activity as the UGCC reformer. It's proved that the church structure development promoted its strengthening and increasing of its popularity among the Galychyna population. Under the mytropolyt leadership UGCC became the national Church that has consolidated the intelligency people full of the national consciousness.

Key words: mytropolyt, UGCC, reforms, structure development, national church.

І. Ю. Робак

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВАЛЕНТИНА ОТАМАНОВСЬКОГО

У статті відтворюються останні події життя та діяльності видатного українського громадсько-політичного діяча, вченого і організатора науки В. Отамановського в Харкові впродовж 1958 – 1964 рр.

Ключові слова: *Отамановський, Харківський державний медичний інститут, Центральна Рада, Крути, СВУ.*

Наступного року виповнюється 120 років від дня народження одного з друзів І. Гуржія, відомого свого часу громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (зокрема учасника горезвісного бою під Крутами), знаного вченого, дослідника широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краєзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора Валентина Дмитровича Отамановського.

За роки незалежності про його життя і діяльність вийшло стільки літератури, що біографію В. Отамановського, здавалося б, можна вважати цілком відтвореною. Навіть серед порівняно невеликої кількості дисертацій, захищених по персоналіях за спеціальністю 07.00.07. – історія науки і техніки, є дисертація З. Савчук «В. Д. Отамановський (1893 – 1964) – вчений, педагог, організатор науки» (Київ, 2006) [1].

Проте, незважаючи на постійний інтерес дослідників, біографія В. Отамановського залишається недостатньо вивченою. Насправді детально досліджені тільки декілька (хоча, безумовно, важливих і яскравих) епізодів життя Валентина Дмитровича, пов'язаних з його роботою на Поділлі в 1920-х роках і участю в процесі «Спілки визволення України» (1929 – 1930 рр.) [1 – 9]. Інші ж біографічні відомості буяють «білими плямами». Недостатньо вивчена і остання сторінка його біографії – перебування і робота в Харкові (1958 – 1964 рр.). Так, С. Кот намагався створити цілісний біографічний нарис, присвячений В. Отамановському [8]. Йому вдалося вперше у вітчизняній літературі правдиво висвітлити чимало сторінок біографії вченого. Проте, його праця більш схожа на публіцистику, адже жодного посилання на джерела або історичні дослідження в ній немає. До того ж не позбавлена вона й фактографічних помилок. Тільки однією фразою згадується харківський період життя В. Отамановського в довіднику В. Верстюка і Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради» [9]. До того ж тут невірно названий ВНЗ, у якому останні роки працював Валентин Дмитрович [9, 142]. Відтак, темою цієї статті є відтворення заключних п'яти з половиною років життєвого шляху В. Отамановського.

Останні роки свого життя Валентин Дмитрович провів у Харкові. До того, із серпня 1949 р., він завідував кафедрою латинської мови (латинської мови та іноземних мов) Саратовського медичного інституту. Однак гідних житлових умов не мав. У Харкові йому запропонували квартиру. 14 жовтня 1958 р. він за конкурсом був обраний завідувачем кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту. 19 жовтня прибув із Саратова до Харкова і зупинився в готелі «Харків». 20 жовтня вже приступив до роботи. Незабаром отримав квартиру в новобудові на проспекті Леніна за дві тролейбусних зупинки від головного корпусу інституту. Туди, разом з дружиною Марією Іванівною Григор'євою-Отамановською, і перебрався. Дітей у них не було.

На кафедрі, з притаманними йому енергією і професіоналізмом, він підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу. З ініціативи та під керівництвом професора В. Отамановського молоді викладачі стали досліджувати наукові праці вчених-медиків. На матеріалі вивчення граматичних і термінологічних особливостей латинської мови праць М. Пирогова, він запланував дві кандидатські дисертації, які були виконані та захищені вже після смерті професора. Взагалі під його керівництвом всі викладачі кафедри працювали над кандидатськими дисертаціями. Валентин Дмитрович організував також роботу щодо інтеграції курсу латинської мови з курсами клінічних кафедр, кафедр анатомії та фармакології. Сам професор остаточно замкнув коло своїх наукових інтересів на історії медицини. Підготував монографію «Аптечное дело на Украине в XIV – начале XIX вв.». Будучи активним членом Всесоюзного товариства з розповсюдження політичних і наукових знань (з 1963 р. – товариство «Знання»), він читав лекції з історії вітчизняної медицини. У травні 1963 р. переобрався на ту ж посаду на новий п'ятирічний термін [10, 1-47; 11, 190; 12, 193-196].

10 березня 1964 р. у центрі Харкова, на вулиці неподалік від Харківського мединституту, на шляху до кафедри, Валентину Дмитровичу стало зле. Поруч розташовувалася клініка внутрішніх хвороб обласної клінічної лікарні, куди його негайно доправили. Втім, пацієнтові не зарадила навіть своєчасна допомога лікарів. Хворий незабаром помер від інфаркту міокарда. Поховали В. Отамановського на міському кладовищі [10, 28]. Його дружина незабаром повернулася до Казані, звідки була родом, і будь-яких родичів В. Отамановського у Харкові не залишилось [10, 3,41].

У Харкові колеги по роботі знали В. Отамановського як добропорядного і поважного радянського професора. Дотепер йде відгомін про його воістину енциклопедичну ерудицію. Проте, співробітники навіть не уявляли, якою був насправді масштабною і трагічною постаттю професор. Як свідчать бесіди із співробітниками Валентина Дмитровича, зокрема з досить відповідальними посадовими особами (такими, як секретар парткому початку 1960-х рр. і перший проректор ВНЗ), вони навіть не здогадувалися про його бурхливу революційну молодість, роль в історії української науки 1920-х рр., репресії та поневіряння, які він пережив. Чому?

Щоб це з'ясувати, спробуємо піддати джерелознавчому аналізу особову справу В. Отамановського з Харківського державного медичного інституту [10], що зберігається нині в архіві Харківського національного медичного університету. Зовнішня критика не залишає сумнівів в оригінальності джерела. Немає жодних підстав підозрювати текстологічну фальсифікацію документів справи. Вони відкладалися у відділі кадрів, а потім архіві солідної науково-педагогічної установи – Харківського медичного інституту, де постійно перебували під пильним наглядом адміністрації та контролюючих органів. Доступ до справи мала обмежена кількість посадових осіб, які не могли бути зацікавлені в підробці документів. Отже, час, місце і умови виникнення джерела визначаються однозначно. Штампи і печатки установ підтверджують автентичність тексту. Всі інтерполяції належним чином оформлені, що також доводить їх справжність.

Що стосується внутрішньої, власне історичної критики джерела, то з визначенням його достовірності справа значно складніша. Ряд фактів, що містяться в справі, не викликають жодних сумнівів. Так, у документі під назвою «Личный листок по учету кадров» В. Отаманов-

ський особисто вказав, що володіє 14 західноєвропейськими і західнослов'янськими мовами (не враховуючи стародавніх!) [10, 2]. Це підтверджують свідчення (зокрема щодо його лінгвістичної підготовки) дійсного члена АМН СРСР В. Терновського та доктора філологічних наук О. Лук'яненка, що містяться в справі. Або вказана в тому ж «Листке» кількість наукових праць [10, 3-4]. Вона відповідним чином підтверджена підписом відповідної посадової особи і печаткою. Вказані відомості про освіту, наукові ступені та звання підтверджені відповідними нотаріально завіреними копіями документів [10, 10-12].

Проте, водночас низка фактів біографії В. Отамановського, заявлених ним особисто в «Личном листке» й автобіографії, виявилися недостовірними. Зокрема він власноруч написав, що у 1920 – 30-х рр. працював завідувачем відділу рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Хоча достеменно відомо, що протягом 1929 – 1931 рр. він знаходився в ув'язненні за справою СВУ, про що сам зазначив в, опублікованих нині, «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [1 – 9; 13, 699; 14; 15]. Деякі факти зі своєї біографії В. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р., ані слова про «Братство самостійників», про Центральну Раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу та навчання у Відні – теж мовчання. Обійшов Валентин Дмитрович і репресії, яким піддавався, а судимість у справі СВУ, яку він не зазначив, була знята посмертно лише 1989 р. [16].

Підсумовуючи внутрішню критику джерела, відзначимо, що, поруч з безперечно доведеними фактами, в ньому містяться й недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В. Отамановського, викладених ним особисто в «Личном листке по учету кадров» і автобіографії за період з 1917 до, принаймні, 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені дослідниками (політична діяльність у «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді 1917 – 1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження у справі СВУ та ін.) у цих документах відсутні. Використовуючи джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено відзначаємо, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту, професора В. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах тоталітарного радянського ладу, коли з'явилося джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялися КДБ. У кожному ВНЗ працював, принаймні один, «куратор» від КДБ, а у «вишах» з іноземними студентами, яким був ХМІ, навіть більше. Тому приховати, наприклад, участь у «контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Тим більше В. Отамановського «органи» «супроводжували» постійно. Про це свідчить і лист начальника управління МДБ у Саратовській області, датований червнем 1952 р. і опублікований у книзі В. Пристайка й Ю. Шаповала [7, 344]. У листі йдеться про «розробку» В. Отамановського і введення до його оточення спецагента. До речі, в Саратові Валентин Дмитрович теж «перекрутив» свою біографію, як і в Харкові [17, 182].

Дозволимо припустити, що між В. Отамановським і «компетентними органами» існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Однак за що був такий «подарунок»? За співпрацю? Якщо В. Отамановський працював «сексотом» КДБ, то навіщо начальник Саратовського УМДБ 1952 р. розпочав його подальшу «розробку» «по подозрению в проведении организованной антисоветской деятельности и причастности к украинским националистам» [7, 344]? Чому та «розробка» не мала жодних негативних наслідків для Валентина Дмитровича (навпаки, 1956 р. – захист докторської дисертації, 1958 р. – отримання вченого звання професора)?

Або ще один факт стосунків з владними структурами, який важко пояснити. Конкурс у Харківському медичному інституті відбувся в жовтні 1958 р., тобто в розпал навчального року. Природно, що директор Саратовського медінституту наполягав на тому, щоб Валентин Дмитрович залишився хоча б до кінця семестру і віддав розпорядження не видавати йому трудової книжки. Справа дійшла до конфлікту, для розв'язання якого В. Отамановський долучив прокурора Саратовської області та обком профспілки медпрацівників [10, 1, 19]. І таки довів свою правоту. З погляду сучасності, цілком нормальна практика, але тоді навряд чи пересічна радянська людина та ще й з таким «минулим», наважилася б на подібний вчинок. Тим більше, з погляду радянської моралі, директор був цілком правий. Отже, виходить, Валентин Дмитрович мав певну підтримку якихось владних структур? Розгадати цю загадку життя визначного українського революціонера і науковця, відтворити повноцінну і реальну біографію В. Отамановського допоможе прискіплива робота в архівах (передусім, колишнього КДБ), комплексне вивчення всіх опублікованих матеріалів про життя і суспільну діяльність Валентина Дмитровича, його творчої спадщини. Очевидно, що до цієї досить делікатної, але принципово важливої проблеми підходити слід коректно, з урахуванням специфіки радянської доби і того соціального простору, яким була українська наука і в широкому сенсі українське культурне і громадське життя тих років. Проте, й обминати таких питань не слід, бо в іншому випадку спотворюється реальна історія науки, культури і суспільства радянської України в цілому, стає неможливим зрозуміти долю тогочасних науковців, врешті-решт, втрачається сенс науки як суспільного інституту, в основі якого мають бути морально-етичні засади.

Ще одне завдання, яке стоїть перед дослідниками життя та діяльності В. Отамановського, полягає в тому, щоб знайти та опублікувати рукопис його монографії «Аптечное дело на Украине в XIV – начале XIX вв.», яка на момент його смерті була вже завершена [10, 28]. Отже, ми бачимо дві найближчі перспективи наукових розвідок досліджуваної теми: з'ясування стосунків В. Отамановського з «компетентними» органами наприкінці життя і пошук рукопису його монографії.

1. *Савчук З.С. В. Д. Отамановський (1893 – 1964) – вчений, педагог, організатор науки: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.*
2. *Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. – Вінниця, 2005.*
3. *Кароєва Л. Валентин Дмитрович Отамановський // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді та повідомлення. – Х., 1997. – Ч. 1.*
4. *Кот С.І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К.; Хмельницький, 1991.*
5. *Малюта О. Отамановський Валентин Дмитрович // Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 3.*

6. *Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / Ред. В. Косаківський. – Вінниця, 1993.*
7. *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К., 1995.*
8. *Кот С. Валентин Отамановський // Крути. Січень 1918 року: док., мат., дослідж., кіносценарій / Упор. Я. Гаврилюк. – К., 2008.*
9. *Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. – К., 2007.*
10. *Архів Харківського національного медичного університету. – Ф.: Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР. – Отдел кадров. – Д. 28: Отамановский Валентин Дмитриевич.*
11. *11. Вчені університету / За ред. А. Циганенка. – Х., 2002.*
12. *Історія Харківського державного медичного університету: 1805 – 2005 / За ред. А. Циганенка. – Х., 2005.*
13. *Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. Смолій та ін. – К., 2010. – Т. 7.*
14. *Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина...*
15. *Отамановський В.Д. Моє каяття // Там же.*
16. *Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 26, 27 вересня.*
17. *Нуштаев А.И., Завьялов А.И., Якупов И.А. Вклад профессора Валентина Дмитриевича Отамановского в развитие истории медицины и классической филологии // Медицинская профессура СССР: Краткое содержание и тезисы докладов научной конференции. – М., 2010.*

Robak I.Y. The Valentyn Otamanovsky's life and activity: the Kharkiv period. In the article last events of the life and activity of the prominent Ukrainian public figure, scientist and science organizer V. Otamanovsky in Kharkiv in the 1958th – 1964th are restored.
Key words: Otamanovsky, Kharkiv state medical institute, Central Rada, Kruty.

Т. Ю. Герасимов

АВСТРО-УГОРСЬКИЙ ФАКТОР У ПОВСЯКДЕННІЙ ІСТОРІЇ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті охарактеризовано вплив іноземних військових адміністрацій на основні проблеми повсякденного життя мешканців міст Подільської губернії.
***Ключові слова**: австро-угорські війська, повсякденність, Поділля, Гетьманат.*

Питання перебування військ Австро-Угорщини на Поділлі в 1918 р. є досить складним та дискусійним. Найголовніше полягає в з'ясуванні меж фактичного впливу іноземних адміністрацій на території Подільської губернії за Гетьманату, а також характер їх взаємодії з українською владою. На нашу думку, висвітлення повсякденної історії подільських міст дає можливість розглянути проблему в новому ракурсі та загалом збагатити наші знання про один із найсуперечливіших періодів в українській історії. Крім того, автор поставив перед собою за мету всебічно дослідити австро-угорський «слід» у різних компонентах соціально-побутового життя подільських міст, з'ясувавши його позитивні та негативні сторони.

Загалом, у вітчизняній історіографії радянського та новітнього періодів дислокація іноземного контингенту розглядається в переважно негативному контексті. Зокрема це стосується висвітлення соціально-економічних [1] та політичних відносин [2] у Подільській губернії. З огляду на це, твердження В. Лозового, що австро-угорський контингент був «фактичною реальною владою» в Подільській губернії [1, 187], має серйозне наукове підґрунтя. Щоправда, після 1991 р. історики перестали вживати термін «інтервенція», замінивши його словом «окупація». Проте, останній термін щодо перебування армій Четверного союзу на території України в 1918 р., на наш погляд, є суперечливим. Це стосується, наприклад, думки П. Григорчука, що «окупація була легітимною і дислокація іноземних військ на території УНР мала союзницький характер» [2, 38]. У такому разі, будь-яке розташування в державі закордонних військових з'єднань (приміром, збройних сил США в європейських країнах-членах НАТО) слід називати «окупаційним». Саме тому ми вважаємо доцільним використовувати терміни «союзники» та «союзні війська», які до того ж вживалися в тогочасній документації [3, 10зв.].

25-й австрійський [4, 38], а також 514-й угорський корпуси розташувалися в Подільській губернії після підписаної 9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську між Центральною Радою та Центральними державами угоди та на основі конвенції між Німеччиною та Австро-Угорщиною [5, 122].

За Гетьманату подільські міста переживали важку житлову кризу, оскільки швидке збільшення чисельності міського населення в 1914 – 1918 рр. відбувалося за повного зупинення будівництва. За таких умов міські житлові приміщення Подільської губернії постійно перебували під загрозою реквізиції, що посилювалася через перебування в містах австро-угорських військ. Відповідно до «Наказу військової офіції Української Держави», для «впорядкування заплутаних питань з розміщення військових та урядових закладів і закладів української та союзних держав» створювалися спеціальні комісії з представників іноземного союзного командування та зацікавлених верств і відомств. У губерніях мали діяти відповідні органи-відділи з квартирного відведення з представників місцевих гарнізонів. І хоча реквізиція в Наказі передбачала грошову компенсацію та в окремих випадках надання власникові кватири чи будинку альтернативного помешкання [3, 10зв.], вірогідність розквартирування у Могилеві-Подільському австро-угорського гарнізону в серпні 1918 р. призвела до паніки серед його мешканців [6, 441зв.]. Однак окремі домовласники від реквізиції мали навіть вигоду. Так, наприклад, у Вінниці вони зверталися до австро-угорського командування з проханням виселяти квартиронаймачів, які нібито недбало ставились до помешкань, із подальшою реквізицією цих квартир [7, 2].

Однозначно негативний вплив на житлові умови мешканців окремих подільських міст мав рух на захід австро-угорських військ у середині осені 1918 р., внаслідок революції в Австро-Угорщині. У ті дні, наприклад, до Могилів-Подільської міської управи щоденно надходила маса прохань від місцевих домовласників та квартиронаймачів «про захист порушених прав» [8, 1]. Житлові проблеми подільських міст супроводжувалися проблемами благоустрою. В значній мірі вони були пов'язані з опаленням, оскільки ближче до зими містам важче було отримати дрова, що були основним опалювальним матеріалом. Однією з причин дров'яної кризи в губернії була масова вирубка скарбових лісів австро-угорськими військами, що вивозили дрова за межі регіону. Щоб владнати ситуацію, на Губернській паливній нараді, що відбулася восени 1918 р., вирішили узгодити вирубування лісів з австрійським командуванням у відповідності з місцевими потребами населення [9, 2].

По-іншому виявили себе австрійці в Кам'янці-Подільському. 17 серпня 1918 р. вони видали міській електростанції нафту [10, 3], відсутність якої неодноразово спричиняла зупинку подачі електричного струму до міста. Однак раптова поява світла о 21.30 год. [11, 3] вия-

вилася короткочасною, адже з 18 серпня губернський центр був знеструмлений аж на 50 днів [12, 3]. Перебування австро-угорських військ поблизу Могилева-Подільського завдавало чималих клопотів місцевим човнярам, які здійснювали переправу через р. Дністер. 14 серпня 1918 р. військові видали відповідну заборону під приводом стратегічного розташування переправ, оскільки річка слугувала південним кордоном Української Держави з Бессарабією. Проте, водночас австрійські солдати самі здійснювали переправи на військовому поромі, а цивільних осіб переправляли за відповідну платню [13, 2]. Через союзників зазнавало збитків також вінницьке земство, що утримувало телефонну станцію, оскільки за попереднім розпорядженням Міністерства внутрішніх справ (МВС) зв'язок іноземним військовим надавався безкоштовно [14, 1].

Значну активність австро-угорська адміністрація виявляла у санітарній справі, зважаючи на загрозливу епідемічну ситуацію в Україні. Ставлення союзників і місцевої української влади до належного санітарного стану міського середовища було різним. Про це красномовно свідчило те, що в Києві німецькі військові розпочали свою адміністративну діяльність із наказу вимити гарячою водою та милом місцевий вокзал, чого, як зазначав у спогадах О. Гольденвейзер, «ніхто до того та після того і не подумав» зробити [15, 209].

З не меншою рішучістю діяли на Поділлі австрійці, одна з штаб-квартир санітарних органів яких функціонувала в Жмеринці [16, 115]. Так, у травні 1918 р. австро-угорська команда влаштувала санітарну комісію для оздоровлення Могилева-Подільського, адже в місті загрозливих масштабів набирала епідемія тифу. Однак міська дума Могилева запротестувала проти намірів іноземних військових, розцінивши це як втручання у внутрішні справи міста [17, 208]. З іншого боку, це стало поштовхом для вжиття владою міста заходів щодо покращення міської санітарії. Щоправда у вересні союзники виявили повторну зацікавленість санітарним становищем Могилева-Подільського, пояснюючи це вже можливою появою в місті холери. Тоді ж, за сприянням австрійців, утворили змішану комісію в складі австрійського лікаря, могилівського міського санітарного лікаря та представника державної варти [18, 2]

У Вінниці через крайню обмеженість власних перевізних ресурсів міська влада в липні 1918 р. розпочала переговори з австро-угорським санітарним управлінням щодо надання підвід для вивозу нечистот і сміття з найбрудніших частин Вінниці й, зокрема, берегів Південного Бугу [19, 1]. У серпні допомога була отримана, хоча міська дума заплатила за послугу союзникам 25 тис. крб. [20, 1].

Значну увагу, дислоковані в Українській Державі іноземні війська, приділяли боротьбі зі сказом тварин, що, в першу чергу, стосувалося безпритульних собак, оскільки поширеними були випадки, коли вони кусали людей. У жовтні 1918 р., відповідно до наказу австро-угорської команди, собаки в господарствах обов'язково повинні були цілодобово бути прив'язаними та оснащені намордниками. Винних у невиконанні цього розпорядження австро-угорська військова адміністрація штрафувала [21, 2].

Зважаючи на зацікавленість української влади та іноземних військ у ліквідації та запобіганні небезпечних епідемій, виникала необхідність правової регламентації їх взаємодії. У червні 1918 р. Міністерство народного здоров'я та державного опікування циркулярно звернулося до повітових земських управ Подільської губернії, відповідно до якого «австрійська військова санітарна організація при небезпеці для війська виникнення та існування епідемічних хвороб серед населення мала входити з приводу засобів боротьби з тими хворобами в обов'язкове порозуміння з місцевими санітарними організаціями і здійснювати свої заходи щодо населення обов'язково через місцеві органи». Повітові управи були зобов'язані інформувати австрійські організації про місце перебування дільничних земських лікарів та про рух епідемічних хвороб серед населення [22, 30]. Того ж місяця австрійська комендатура, відчуваючи занепокоєння від загострення епідемії тифу, запросила вінницького міського лікаря для наради лікарів з питань боротьби з поширенням хвороби [23, 257]. Слід зауважити, що присутність союзницьких військ у містах Поділля разом з тим вносила у боротьбу місцевого самоврядування з епідеміями ускладнення, оскільки деякі важкодоступні дезінфікуючі засоби перебували на австро-угорських складах [24, 1].

Проте, значно неприємніший епізод у взаємовідносинах місцевого самоврядування із австрійцями стався влітку 1918 р. у Вінниці. У червні 1918 р. австро-угорське військове командування розпочало пошук пристосованого приміщення для переведення туди шпиталю 514-го польового угорського корпусу. Спеціально створена ними комісія визнала оптимальним варіантом реквізицію будівлі Пироговської лікарні, привід для чого виходив із незадовільного фінансового становища вінницького земства. Натомість австрійці у рапорті до МВС обіцяли забезпечити роботу лікарні на 100 %, надаючи також місцевому населенню медичну допомогу [25, 90–91]. З метою заспокоєння вінницької громадськості, 3 липня 1918 р. австро-угорське командування звернулося з офіційною заявою до місцевого населення [26, 1]. Пироговська лікарня перебувала в руках союзників до листопада 1918 р., коли після відходу австро-угорських військ її повернули земству [27, 2]

Враховуючи зобов'язання України постачати Центральним державам продовольство, іноземні адміністрації виступали зацікавленою стороною в його розподілі всередині країни, що нерідко супроводжувалося втручанням у діяльність українських продовольчих органів. Наприклад, у червні 1918 р. австрійська комендатура Бершаді затримала 4 вагони борошна, призначені до відправки у Київ, Бердичів та Вінницю. Комендант відмовився його пропустити, посилаючись на те, що з «району Бершаді було вивезено дуже багато хліба і місцеве населення може залишитися без хліба». Разом з тим влітку відбувалася реорганізація Державного хлібного бюро, що мало монопольне право в Україні на постачання хліба містам. Згідно затвердженої гетьманом постанови уряду 18 липня, у регіонах створювалися управління місцевих відділів, які складалися з представників: від Міністерства продовольчих справ, від німецько-австро-угорської господарської комісії та від центрального управління хліббюро.

Вплив іноземних військ на хлібопостачання міст важко оцінити однозначно. Наприклад, для запобігання «голодного бунту» влітку 1918 р. гайсинське міське самоврядування вирішило запросити для обговорення ситуації представників союзних військових властей, щоб розробити заходи для постачання населення продуктами. Австро-угорська комендатура обіцяла надати одну тис. пудів борошна для розподілу за картками серед мешканців міста. Зрештою, нами не знайдено в історичних джерелах жодного випадку голоду в містах протягом існування Гетьманату.

Варто однак зазначити, що в середині жовтня 1918 р. союзники, хоча й опосередковано, заледве не спричинили продовольчий крах у Могилеві-Подільському. Це сталося через пожежу на залізничному мосту, внаслідок чого авст-

ро-угорська адміністрація наклала на місто контрибуцію в сумі 500 тис. крб., 200 тис. з яких мали залучити з продовольчого фонду, зібраного з великими труднощами. Однак невдовзі конфлікт було владнано, оскільки причетність міста до вибуху не була доведена [28, 44-46].

Як у згаданих вище випадках з окремими домовласниками, вигравали також від іноземної військової присутності особи, які працювали в цукровій галузі. Так, господарі цукроварень збували цукор за попередньою домовленістю із союзниками, доповідаючи владі про австро-німецькі «реквізиції» [29, 115]. Доходило навіть до того, що в окремих випадках цукрові оборудки навіть списувалися на «свавілля» іноземних військ. Наприклад, у серпні 1918 р. в Ольгопільському повіті місцевий акцизний контролер і агент Соколівського цукрового заводу та ще кілька осіб написали акт, згідно з яким, австрійці нібито реквізували два вагони цукру, а насправді його продали спекулянтам, заробивши «чистими» 80 тис. крб. [30, 3-4].

Мало хто з подільських городян отримав користь від обігу в губернії австрійської крони, яка оберталася нарівні з російськими та українськими грошима (офіційно 1 крона коштувала 50 коп.) [29, 70-71]. Адже австрійські купюри мали суттєвий недолік: надруковані на крихкому папері, вони швидко ставали непридатними, особливо через розповсюджений серед широких мас спосіб зберігання їх у вузликах та кисетах за пазухою, внаслідок чого крони обтріпувалися при згинаннях і розривалися. Через це навіть злегка потріпані крони відмовлялися приймати, вважаючи за недійсні. Урядові заклади бракували навіть трохи порвані крони, адже вони могли повністю втратити свою цінність [31, 1].

У липні 1918 р. вінницька громадськість почала шукати реальні шляхи для того, щоб наявні у населення крони не перетворилися на пил. Так, один із місцевих банків мав взяти на себе інкасацію порватих крон для того, щоб обміняти їх у Львівському відділенні Австрійського Державного банку на нові [32, 1]. У період виведення австро-німецьких військ з території України, 8 листопада 1918 р., було зроблено урядове розпорядження про повне припинення обігу крони [29, 86].

Іноземний фактор міг певним чином полегшити ситуацію з високим рівнем безробіття в Українській Державі, оскільки за їх сприяння в місцевого населення була можливість виїздити на роботу за кордон. Приміром, у листопаді 1918 р. до Німеччини союзники запрошували кілька тисяч кваліфікованих і некваліфікованих подільських робітників у видобувну промисловість, пропонуючи контракти на 6 місяців [34, 2].

У сфері дозвілля міські мешканці Поділля також відчували австро-угорський вплив. У Могилеві-Подільському він міг їх як радувати, так і створювати незручності городянам. Так, у міському саду тішив місцеву публіку грою австрійський оркестр, у репертуарі якого були популярні твори Ф. Ліста і Р. Вагнера [17, 216]. Разом з тим іноземці зайняли могилівський театральний заклад «Міраж», влаштувавши в ньому польовий театр [35, 2].

Отже, за Гетьманату повсякденне життя подільських міст було досить тісно пов'язане з розташованими в губернії австро-угорськими військами. Тому, вирішуючи свої нагальні побутові проблеми, міське самоврядування та городяни мусили з ними рахуватися та співпрацювати в деяких сферах. Не зважаючи на окремі випадки втручань у внутрішні справи міст з боку союзників, загалом їх загальний вплив на буденне життя городян Поділля не був виключно негативним.

1. *Лозовий В.С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11.*
2. *Григорчук П., Яременко О. Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 р. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. III.*
3. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д-230 – Оп. 1. – Спр. 1801.*
4. *Ковальчук М. Перша світова війна і Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського // Київська старовина. – 2008. – № 2.*
5. *Нагаєвський І. Історія Української держави XX століття. – К., 1994.*
6. *ДАВО. – Ф. Д-37 – Оп. 1. – Спр. 3.*
7. *Изобретательные домовладельцы // Слово Подоліи. – 1918. – 1 октября.*
8. *Квартирный кризис // Жизнь Подоліи. – 1918. – 16 октября.*
9. *Совещание по топливу // Слово Подоліи. – 1918. – 23 октября.*
10. *В хроніці з дня 18 с. м. // Подольский край. – 1918. – 19 августа.*
11. *Вчера уехал из Каменца… // Подольский край. – 1918. – 18 августа.*
12. *Каменец уже 3 ночи погружён во мрак // Подольский край. – 1918. – 21 августа.*
13. *Ходатайство лодочников // Жизнь Подоліи. – 1918. – 6 ноября.*
14. *Положение земской телефонной сети // Слово Подоліи. – 1918. – 19 сентября.*
15. *Гольденвейзер А.А. Из Киевских воспоминаний (1917 – 1921 гг.) // Архив Русской Революции. – Т. 6. – Берлин, 1922.*
16. *Жванко Л. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців // Київська старовина. – 2005. – № 6.*
17. *Сайн-Витгенштейн Е. Дневник. 1914 – 1918. – Париж, 1986.*
18. *Санитарное обследование // Жизнь Подоліи. – 1918. – 26 сентября.*
19. *Оздоровление города // Слово Подоліи. – 1918. – 30 июля.*
20. *К очистке города // Слово Подоліи. – 1918. – 9 августа.*
21. *Бешенство собак // Жизнь Подоліи. – 1918. – 18 октября.*
22. *Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-260 – Оп. 1. – Спр. 135.*
23. *ДАВО. – Ф. Д-230 – Оп. 1. – Спр. 1508.*
24. *Противохолерные предприятия в военном городке // Слово Подоліи. – 1918. – 14 сентября.*
25. *ДАВО. – Ф. Д-255 – Оп. 1. – Спр. 133.*
26. *Пироговская больница // Слово Подоліи. – 1918. – 3 июля.*
27. *В связи с переходом… // Слово Подоліи. – 1918. – 17 ноября.*
28. *Герасимов Т.Ю., Романюк І.М. Забезпечення хлібом подільських міст в період гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Вісник аграрної історії: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 2011.*
29. *Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004.*
30. *Мнимая реквизиция // Подольский край. – 1918. – 14 августа.*
31. *Австрийские деньги // Слово Подоліи. – 1918. – 29 июня.*
32. *Порванные кроны будут обменяны // Слово Подоліи. – 1918. – 12 июля.*
33. *На улице // Слово Подоліи. – 1918. – 15 ноября.*
34. *В Германию… // Подольский край. – 1918. – 1 ноября.*
35. *Могилёв-Подольский // Слово Подоліи. – 1918. – 16 июля.*

Gerasimow T.Y. The Austro-Hungarian factors in the daily history of the urban residents of the Podillia province during the Hetmanat of Pavlo Skoropadsky. The article is about the influence of the foreign military administrations on the main problems of everyday life of the Podillia province urban residents.

Keywords: Austro-Hungarian army, daily life, Podillia, Hetmanate.

Н. Ф. Визір

ЮРІЙ ЛАЩУК – ЛЕГЕНДА УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМОЛОГІЇ

Статтю присвячено одній з найвизначніших постатей української керамології доктору мистецтвознавства, професору Юрію Пилиповичу Лащуку. Висвітлено життєпис вченого, етап його формування як науковця.

Ключові слова: *Юрій Лащук, керамологія, гончарство, монографія, польова експедиція.*

У березні 2012 р. відомому вітчизняному вченому Юрію Пилиповичу Лащуку (1922 – 2003) виповнилося б 90 років. Ю. Лащук – один із фундаторів української керамології, автор понад 300 наукових робіт, серед яких чільне місце займають монографії «Гуцульська кераміка» (1956), «Закарпатська народна кераміка» (1960) «Косівська кераміка» (1966), «Українські гончарі» (1968), «Львівська кераміка» (1970), «Олекса Бахматюк» (1976), «Народне мистецтво Українського Полісся» (1992), «Українські кахлі» (1993) «Покутська кераміка» (1998).

Хронологічна послідовність виходу в світ наукових праць свідчить про відданість вченого темі гончарства західноукраїнського регіону упродовж всього життя. Вони та багато інших творчих надбань стали результатом багаторічних польових досліджень, безпосереднім спілкуванням з майстрами, спогляданням тисячів виробів у музеях України й зарубіжжя.

Далекого 1958 р. Юрій Пилипович захистив кандидатську дисертацію «Косівська кераміка XIX – XX ст.». За радянської доби, коли влада всіляко унеможливлювала фундаментальні народознавчі студії, Ю. Лащук був поодиноким ученим, хто все своє наукове життя присвятив вивченню народної кераміки. Не дивно, що після кандидатської дисертації керамологічної тематики, на відміну від багатьох інших кандидатів наук – керамологів, він не змінив свої наукові вподобання, продовжував розпочаті дослідження й 1973 р. захистив докторську дисертацію «Українська народна кераміка XIX – XX ст».

Одним із основних завдань керамології є не лише «напрацювання й теоретична систематизація об'єктивних знань про гончарство» [1, 50], а й «збирання, систематизація й аналіз творчої спадщини кількох поколінь українських дослідників гончарства» [1, 51]. Безперечно, сучасна наука неможлива без ґрунтовних напрацювань попередників, висвітлення «основних аспектів вивчення гончарства на різних етапах історичного розвитку» [1, 51]. Глибокий аналіз біографії дослідника українського гончарства дає можливість повною мірою висвітлити широкий спектр діяльності особистості, етапи формування й розвитку керамологічної діяльності, оцінити внесок вченого в розвиток керамологічної науки, окреслити передумови формування наукових поглядів, об'єктивно оцінити творчу спадщину, розкриваючи актуальність досягнень для того часу та перспективність для майбутніх наукових розробок.

Дослідження творчого шляху вченого неможливе без аналізу його походження, дитячих років, родинних зв'язків, його близького оточення, освіти, формування світогляду, перших наукових пошуків. Відтак, метою статті є аналіз основних етапів становлення видатного гончарознавця Ю. Лащука.

Юрій Пилипович Лащук народився 15 березня 1922 р. у с. Липки Гощанського району Рівненської області в родині вчителів. Батько – Пилип Филимонович (1895 – 1943) – походив з родини небагатого липківського селянина (Гощанський район, Рівненщина). П. Лащук, знаючи досконало російську та польську мови, завжди говорив рідною, навіть з чужинцями, «щоб утвердити в свідомості співрозмовника пошану до мови, а через неї – до нації, на землі якої він перебуває» [2, 403]. За постійне пропагування національної ідеології, заклики до визвольної боротьби, розповсюдження націоналістичної літератури батько Ю. Лащука був змушений упродовж життя постійно змінювати місце роботи. Залишивши родину в с. Голубному, влаштувався вчителем-вихователем в Уневську школу-інтернат для сиріт. Тож, з 1928 р. родина вимушено розділена: батько з донькою Нонною – в Уневі, мати з Юрієм та Ангеліною – в с. Голубному, де Феодосія Степанівна Лащук (Баторевич) працювала вчителькою, була директором школи. Мати Ю. Лащука була високоосвіченою жінкою, навчала дітей європейській культурі, літературі, музиці. В сільській хатині було фортепіано, багато книг українською мовою, лунала польська, французька, російська мови. Не зважаючи на знання батьками різних мов, Лащуки завжди говорили винятково українською мовою.

Улітку родина з'їжджалася до Унева: нові знайомства з прогресивною інтелігенцією, українські книжки, газети, синьо-жовті прапори і вперше почуте «Ще не вмерла Україна». Дитинство молодших Лащуків проходило під знаком виховання національної свідомості, віри в Бога й шанобливого ставлення до традицій.

Після закінчення польської семирічної школи в Голубному Ю. Лащук навчався у Варшавській гімназії ім. А. Міцкевича (хоча батько й був проти), де набув знання польської, німецької, латинської мов, факультативно вивчав французьку й старогрецьку мови. Закладені ще в дитинстві глибоко патріотичні почуття завадили Ю. Лащуку спокійно отримувати освіту. Читання «Кобзаря», антиімперські виступи за «право кожного народу відправляти богослужіння рідною мовою» дали підстави адміністрації гімназії для звільнення студента з гуртожитку. «То була душа гайдамацька. З нього вилізло те, чим він дише» [3]. Випускний четвертий клас гімназії довелося закінчувати в Острозі. Опісля гімназії – обов'язкові в радянській освітній системі 9 – 10 класи в середній школі Дрогобича. Потім було навчання на Вищих лісогосподарських курсах у Львові, Інституті державних наук Української Господарської Академії в Чехії.

1944 р. Юрій разом з матір'ю й меншою сестрою Ангеліною (батько й сестра Нонна на той час були страчені німцями) емігрували до Австрії. 1945 р. родина Лащуків повернулася на батьківщину. 1947 р. всі разом виїхали до Львова, подалі від сталінської окупації, де Ю. Лащук став студентом Львівського інституту прикладного й декоративного мистецтва (1947).

З неабияким захопленням про інтелігентність брата говорила Ангеліна Пилипівна: «То була людина класичного світу, то була людина європейської освіченості. На танцях, забавах якась дівчинка сидить – ніхто не запрошує. Він підходить, ту дівчинку запрошує, танцює з нею. То душа була аристократична» [3]. Ю. Лащук знав кілька мов, був залюблений у живопис, фотографував, мав талант до музики: умів гарно співати, грати на фортепіано. У студентські роки Юрій Пилипович познайомився з майбутньою дружиною Надією Дзюбей, уродженкою Косова – народномистецького західноукраїнського Монмартру, багаторазове відвідування якого, напевно, й сприяло залюбленості студента у «вогнецвітні дивотворіння гончарів» і вирішило подальшу наукову долю майбутнього керамолога. Таким чином, починаючи навчання на відділі графіки Львівського інституту прикладного й декоративного мистецтва, гончаролюбний студент отримав диплом кераміста (1953). Так зародилася глибока і єдина на все життя любов до народного гончарства.

Варто зазначити, що Ю. Лащук був надзвичайно допитливим, мав вражаючу бібліотеку, що містила

різноманітну мистецьку літературу. Ще студентом, згадує дружина, йдучи на побачення, ніколи не розлучався з книжкою: «Йдемо вулицею, я говорю-говорю, а він мовчить, дивлюся – Юра уважно читає книгу находу… Він в усьому був таким» [4]. Ю. Лащук зібрав чималу приватну колекцію народної кераміки, раритетний фотоархів, науково-мистецьку бібліотеку, які люб'язно передав на збереження до Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Окрім того, професор усіляко підтримував становлення української керамологічної школи в Опішному: був головою Науково-методичної ради Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, членом Ученої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, членом редколегій фахових керамологічних видань Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України: Національного «Українського керамологічного журналу», Національних наукових щорічників «Українська керамологія» й «Бібліографія українського гончарства».

Послідовниками його керамологічних надбань і творчих звершень є багато сучасних дослідників українського гончарства, які з пошануванням студіюють доробок людини-легенди, характерника української керамології. Народна мудрість свідчить, що людина живе доти, доки про неї пам'ятають. У пам'яті людей, які знали видатного дослідника гончарства, які прислухалися до порад мудрого Вчителя, які послуговуються науковою керамологічною спадщиною вченого, вічно нуртуватиме й закликатиме до пізнання й збереження культурної спадщини українців величний образ «диригента великого хору керамологів» (за влучним висловом Олеся Пошивайла).

1. *Пошивайло О. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. – Кн. 1: 2001 – 2005. – Опішне, 2007.*
2. *Лащук Ю. Юрій Лащук: Пройдене і пережите // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За ред. О. Пошивайла. – Опішне, 2002. – Кн. 2.*
3. *Зі спогадів Ангеліни Лащук, 12.06.2007 // Польові матеріали автора.*
4. *Зі спогадів Надії Лащук, 14.09.2007 // Польові матеріали автора.*

Vyzir N.F. Yuri Laschuk – the legend of the ukrainian ceramology. This article is devoted to one of the greatest person of the Ukrainian ceramology, to the doctor of the art, the Professor Yuri Pylypovich Laschuk. Also briefly described the biography of the scientist, the stages of his formation as the scholar.

Key words: Yuri Laschuk, a ceramology, a pottering, a monograph, a field expedition.

В. І. Лахно

НЕПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджуються неповсякденні ситуації, в які потрапляли остарбайтери, перебуваючи в Третьому Рейху. Аналізується сприйняття східними робітниками свого перебування у нетрудових таборах, втечі, акти спротиву чи помсти окремим німецьким громадянам, процес звільнення з «рабства» тощо.

***Ключові слова**: неповсякденність, остарбайтери, пересильний табір, розподільчий табір, свято, Третій Рейх.*

У німецькій історіографії повсякденності протиставляють незвичайні, унікальні випадки, що відбуваються в житті людини. Вони прямо протилежні повсякденню – це неповсякденність [1, 51] або опозиція повсякденності [2, 30]. На думку німецьких вчених, цими опозиціями є свята та різні екстремальні ситуації. І якщо свято – це завжди неповсякденність, то екстремальні ситуації можуть стати повсякденністю, коли людина увесь час перебуває в екстремальному середовищі [2, 30]. Саме така повсякденність сформувалася у депортованих з України до Третього Рейху, коли вони опинилися у незвичних для себе умовах роботи та проживання. Проте, й у такій екстремальній повсякденності вони потрапляли в надзвичайні ситуації, що не були для них щоденністю, але мали значний вплив на її формування.

Окремі аспекти проблематики розглядалися у працях С. Гальчака [3], А. Кравченко, С. Батурина [4], Т. Пастушенко [5], П. Поляна [6]. Однак у них неповсякденність східних робітників розглядається в контексті більш загальних проблем і подій. До сьогодні означена проблематика не стала предметом спеціального наукового дослідження. Джерелами розвідки є інтерв'ю, спогади, листи, щоденники колишніх остарбайтерів. Окремі з них опубліковані у спеціальних збірках, частина інтерв'ю взята автором особисто, упорядкована та зберігається в архіві Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка. Метою цієї наукової розвідки є дослідження унікальних випадків, що траплялися з остарбайтерами під час перебування у Третьому Рейху.

З окупацією українських земель німецька влада розпочала масові депортації населення України до Німеччини. Їдучи до Рейху, українські юнаки та дівчата не мали жодного уявлення про своє майбутнє. На думку Т. Пастушенко, «для більшості робітників, які виїжджали до Німеччини, це був… від'їзд у невідомість» [5, 74]. «У мене було таке відчуття, що нас везуть у якусь тьму, попереду тьма, яка заполонила всю душу, страху, якому вже не було межі», – пригадує колишня депортована – О. Понеділок [7, 224]. Частина завербованої молоді взагалі не задумувалася над майбутнім: «… їдемо молоді усякі: хі-хі, ха-ха» [8, 2]. Або ж, як пригадує Галина Г.: «Духом не падали. Едем, песни поём… кричим: «В бой за Родину… В бой за Сталина!» [9, 114].

Після перетину українського кордону робітники зі сходу опинялися у проміжних таборах, які знаходилися переважно на території Польщі. Тут остарбайтери проходили перевірку щодо національності, професії та стану здоров'я. Досить часто завербованих затримували в таких таборах на 2 – 3 тижні карантину і тільки потім відправляли до пересильного чи розподільчого табору уже на території Третього Рейху. Тут їх документували, а також робили додаткові дезінфекції (саноброблку), медичні експертизи, що передбачало стрижку (наголо), «прожарку» одягу та особистих речей, обробку шкіри спеціальним розчином [6, 235]. Медичний огляд відбувався в принизливих умовах, за присутності сторонніх осіб, часто без відокремлення чоловіків і жінок. Усі жінки підлягали гінекологічному оглядові. Вагітність часто переривалася навіть на п'ятому місяці. Не рідко проводилася стерилізація жінок. Німецька дослідниця Г. Шварце наводить приклад одного пересильного табору у м. Зест (Вестфалія), через який щоденно відправляли 1000 остарбайтерів. Із Зеста за короткий час у центральний табір для пологів і абортів було переведено 256 жінок з 20 тис. осіб [10, 33-39].

За твердженням Т. Лапан, першим негативним враженням українських дівчат-остарбайтерок на території Рейху було психологічне насильство під час медогляду та дезінфекцій [11, 132]. Саме тут більшості молодих дівчат довелося вперше прилюдно роздягтися. «Мы советские девчёнки, воспитанники, активисты в своё время, комсомолки. Нас это очень угнетало», – пригадує В. Галустова [12, 191].

Після пересильних установ східних робітників відправляли до розподільчих таборів (у Німеччині їх нараховувалося біля 20) або бірж праці, де вони підлягали «розпродажеві» у буквальному розумінні цього слова, оскільки ціна однієї робочої одиниці становила 18 марок за жінку та 25 за чоловіка. Сюди приїздили власники підприємств і сільські господарі (бауери) для купівлі майбутніх працівників. Для роботи на підприємствах відбиралися здорові юнаки й дівчата, у село ж потрапляли всі інші. П. Овчаренко пригадує: «У Перемишлі нас розділили на три групи. Перва група – крєпкі, ті пішли на завод, на фабрики. А друга група… де легша трошки робота… У третій групі… такі були слабенькі… до хазяйнів» [13, 67]. П. Петрошенко помітив інший принцип відбору робочої сили: «…хазяєва ходили і цікавилися: хто звідкіля? Звідки родом? З міста? Де працював? Чи на заводі? Ті та ті потрібні. А цей з села він каже: «Якщо взяти людину військову, то вона не вміє і коней запрягти, і не знає як з плугом там мати справу». Це в їх інтересах…» [14, 152]. В. Першка обрали для роботи в сільському господарстві, бо у нього були мозолі на долонях, а отже, він умів тяжко працювати і не цурався будь-якої роботи [15, 69]. Інколи при відборі застосовувалися випробування. М. Кобзиста пригадує: «Купили вони (бауери. – В. Л.) нам їсти… я мигом усе виїла, та дівчина (яку також відібрали. – В. Л.) довше сьорбала. Я з'їла бистро – значить і робитиму бистро» [16, 101]. У результаті випробувань Марія потрапила до бауера.

Перебуваючи у Третьому Рейху, остарбайтери кілька разів на рік відмічали свята: релігійні, державні, інколи особисті. Найпопулярнішими були Різдво та Великдень. Відомо, що католицькі та протестантські країни користуються Григоріанським календарем у той час, як православні відзначають релігійні свята за Юліанським. Розбіжність між календарями складає 13 днів. Перебуваючи в Німеччині, остарбайтери не забували про православні свята, називаючи їх «нашими»: «Сьогодні перший день нашого Великодня.., а тут ще до 6-ти годин далеко, щоб взяти вечерю, щоб хоч того смердячого супу поїсти. Така наша Паска, а німецьку так само провели, але на ту не шкода, бо чужа, а це ж наш український Великдень» [17, 21].

Інколи господарі запитували у східних робітників, коли вони відзначають те чи інше релігійне свято, щоб зробити невеликі подарунки, «… хоч який празник їхній вони й за наших питають: «А у вас коли, – допустім, – Паска чи Різдво...», прийдем ми з роботи, а нам шось ізпечене лежить на столі і або халатик, або вбуться» [18, 7-8]. У такі дні окремим остарбайтерам вдавалося відвідати церкву, а деякі шкодували про позбавлення такої можливості. Так, примусова робітниця Антося у листі до подруги в Німеччину скаржилася: «Я просиділа в таборі, як той турок нехрещений, нікуди не виходила». Дівчина була віруючою і переживала, що не змогла відвідати церкву на велике релігійне свято. У цей день Антося згадувала як відзначають цю подію в Україні: «Як до цього дня було готуєшся, радієш, прибираєш, всього напікаєш… радісно та весело. Всі гуляють, обмінюються писанками, гойдаються на гойдалці» [17, 21-22].

Східні робітники відзначали й державні свята – Новий рік та Перше травня. Найяскравіші враження у остівців залишилися від святкування Нового року. Про свій перший Новий рік, зустрінутий у німецькій неволі, К. Герасимова згадує так: «А перший год, як ми приїхали, який вони нам перший Новий год устроїли?!.. Ми дома такого і не бачили. Це ж як у 42 році. 43-й ми встрічали. Очередь в столову. Вони ж, ви оце не знаєте, а нам оце ж у столовій столи стоять такі длінні і скільки нас чоловік і стільки і… Бутилка вина і бутилка сі… сітро чи що воно, якийсь сіроп, тарілки там куча в другой і канфети і по яблуку. Ну, ну всьо, і печенья усього, і це каждому, каждому, каждому – скіки нас, стільки порцій. І тоді нас туди завели – сідайте і ми так сіли, очі розбігаються і руки стоять все. Дак ми думаєм: «Боже, ми ж такого ніколи не бачили. Дома такого у нас не було. Оце так да!» Вони считай понаставлювали і пішли. «Дівчата, кушать давайте!» Откривать почали вино. Радуваться і почали ж празнувати. Тільки почали празнувать. Ну, вже трохи випили, трохи закусили, а тута: «Ау! Ау!» – тривога, бомбьожка, ну, нічого, пронесло – пролетіли мимо. Вони нас не бомбили. Тоді не бомбили. Погули, погули самольоти і полетіли на другий курс. Дак ми вже далі гуляли. Йолка була, йолка стояла, шо ви – не жарт, ігрушки на ній всякі, отаке на ній. І мєжду прочим і запомнилося, коли б ото, що не було, а оце саме дужче на всю жизнь, у школі колись робили, колись сяке-таке, що там в школі…» [19, 19]. Є. Тараненко настільки вразило святкування Нового року в Німеччині, що вона називає цю подію «найбільшим святом і найбільшою радістю» тих років. Саме там дівчина вперше побачила, як прикрашають житло на честь торжества, які бувають гірлянди, вперше спробувала шампанське, лимонад червоного кольору та німецькі солодощі [20, 238-239].

Траплялися випадки, коли остарбайтери самі організовували й відзначали святкові дні. Так, на Новий Рік східні робітники фабрики з виробництва годинників «Тіль» містечка Рула (Тюрінгія) «...принесли з лісу ялинку, іграшки робили з листівок, кольорового паперу. Наряжались, хто в що гаразд. Гадали, дурачились й не спали до ранку» [21, 340]. Інколи східні робітники мали змогу відзначити особисту подію – День народження. Як правило, влаштовували його господарі в сільській місцевості.

У святкові дні окремі остарбайтери, як правило, не працювали: «…два дні не робили, бо празники… були», «...на 1 травня ми не робили» [17, 22]; отримували додаткове або покращене харчування: «… було коли полоник картошки дадуть і чимось як підливою якоюсь приллють. Це ми знали, шо празники» [22, 4]; одержували подарунки. Наприклад, східна робітниця, працюючи в бауера, від господарки отримала на свято сукню, сорочку, три пари панчіх, дві пари шкарпеток і ще «деяку дрібницю» [23, 72].

Окрім святкових днів, східні робітники мали право на вихідний (не менше одного дня на тиждень). Як правило, це була неділя. Проте, часто вона ставала для них днем відробітку різноманітних штрафів. Про них остівці дізнавалися лише недільного ранку. Тому не всі могли відпочивати у вихідний день [3, 191]. Траплялися випадки, коли вихідний день ставав буденністю і в робітника змінювався лише вид роботи: «...а нам... ні вихідного. В такі дні на полі ми пахаємо, а у вихідні миєм посуд та прибираємо» [24, 43]. У вихідні дні остарбайтери гуляли містом чи селом, відвідували рідних чи знайомих, які працювали неподалік, ходили до різних закладів, влаштовували танці.

Перебуваючи в Рейху, окремі східні робітники отримували допомогу (продуктами харчування, одягом, житлом, книгами тощо) від місцевих громадян. Як правило, така допомога була неочікуваною й рідкісною. Наприклад, інколи місцеві жителі допомагали втікачам, сплачували штрафи за східних робітників. Так, за втечу двом дівчатам був призначений штраф у 200 марок. Поліцейський, за їх словами, «змилувався» і заплатив за них 400 марок [25, 44].

Неповсякденними у житті остарбайтерів були випадки спротиву чи помсти своїм господарям або «наглядачам» у таборі чи на роботі. Вони траплялися коли людина була доведена до відчаю, мала нестримний характер або просто намагалася такими діями покращити

собі настрій. Були випадки, коли, не бажаючи слухати образи чи терпіти тілесні покарання, остарбайтери вступали з господарями в бійку. Так, Н. Федорчук пригадує: «Хазяйку я була одлупила… старого з свиньми закрила… отака я була» [26, 490]. Приклад наївної та кумедної помсти робітниці-остарбайтерки своїй господині продемонструвала полтавчанка О. Головко: «… сіла оце біля грубки у їх на штубі (кімната господарів) у тому хвартусі, що свиней порала. Думаю нехай понюхають хоть трохи пани гівно, а то тільки піджарене сало їдять, то мусять понюхать і сирого» [27, 230].

У пошуках кращої долі або з метою повернення на батьківщину примусові робітники здійснювали втечі. Наприклад, Б. Зіоменко, знаючи, що його повинні відправити до концтабору, зрозумів: єдиний спосіб уникнення цього – втеча: «Нужно бежать отсюда… И мы как рванули» [28, 48]. Проте, не всі східні робітники втікали, коли траплялася нагода. Основними причинами цього були: незнання мови та місцевості, відчуття різниці з місцевим населенням, а нерідко й попередній досвід товаришів. Так, коли С. Петрашенко з товаришем вирішили втекти, пригадали чотирьох своїх земляків, які втекли з трудового табору, але були спіймані й відправлені до концтабору, де й загинули. Тому хлопець не бачив сенсу тікати: бо «затримають, уб'ють» або ж «утечеш.., допустім я пішком би добрався додому, – заберуть наново, і ще і печінку відіб'ють» [14, 157].

Одним із видів покарань остарбайтерів було відправлення до виправно-трудового, штрафного чи концентраційного таборів. До першого направляли виключно за дрібні порушення. Термін перебування в таборі був чітко обмеженим – 3 або 6 тижнів. Після відбуття покарання працівник повертався на попереднє місце роботи [6, 100-101]. За більш серйозні порушення (втечі, крадіжки, саботаж) відправляли до штрафного чи концентраційного таборів. В окремих випадках застосовувалася смертна кара. З розмов, особистого чи досвіду своїх колег остарбайтери мали уявлення про умови перебування в таких таборах: «Зразу попереджали нас, що за саботаж – концлагер. Що це значить – ми вже розуміли» [29, 221]. Примусова робітниця Антося так описує один з виправних таборів: «Це таке, як совітська тюрма або примусова праця. Там дуже б'ють і по 4 години всього сплять на добу, а то увесь час тяжко працюють. Водять їх під рушницями. То такий карний лагер» [17, 20].

Починаючи з 6 січня 1943 р., діяло «Положення про проведення страт», яким запроваджувалася смертна кара для остарбайтерів. Причому інших східних робітників після страти їх товариша приводили до шибениці з метою показу наслідків будь-якої непокори або злодійства. «Як хто де, шо украде, така висока шибениця і під горло тією шибенецею і хай теліпається, поки вмре там» – пригадує Г. Вільховик [22, 4].

Окремим епізодом у пам'яті східних робітників стало їх звільнення. Працюючи в різних країнах Рейху, вони були звільнені як радянськими військами, так і союзниками. Зустріч із першими викликала суперечливі емоції – від радості, вдячності й співчуття – до осуду грубої поведінки радянських вояків [5, 186-187]. У випадку звільнення союзницькими військами реакція східних робітників була стриманішою та зводилася до вдячності, радості та подиву. Радість викликало саме відчуття отримання свободи, а також продовольчі пайки, які щедро роздавали визволителі. Найбільше здивування викликали чорношкірі солдати, яких значна частина остарбайтерів бачила вперше.

Після звільнення окремі колишні господарі пропонували своїм робітникам залишитися в країні, не повертатися на батьківщину, обіцяючи їм достатній рівень життя. «Нємка упала мені в колінах, і мені ноги цілувала!!! І просила, щоб я осталась! «Не їдь, – каже, – в Росію, там не хароші люди! Не їдь, оставайся тут. Ти тут будеш жить, ти тут вийдеш заміж, тобі тут дом дадуть, ти тут будеш жить отако!!!» [30, 3]; «…мене хазяйка оставляла, щоб я не їхала на Україну, а там була. «Я, – каже, – тебе і у номер упишу і будеш ти коло нас жить». І, Господи, вона мене як помолила, шоб я ж там осталася» – пригадують полтавки [31, 55].

Поведінка деяких східних робітників у період звільнення мала і ознаки помсти: підпали будинків місцевих громадян, самосуд над колишніми власниками, крадіжки, мародерства. Такі дії колишні остарбайтери виправдовували грабунками, здійсненими німцями в окупованій Україні, а також особливостями менталітету радянської людини. Проте, навіть маючи можливість, не всі остарбайтери могли скоювати крадіжки через негативний попередній досвід ще в радянській повсякденності або це не дозволяли виховання та стиль життя родини.

Зараз колишні остарбайтери по-різному оцінюють своє перебування в Німеччині. Більшість із них шкодує про той період свого життя. Інші, навпаки, особливо чоловіки, вважають, що таким чином вони уникли смерті: «Бог його зна, може в армію забрали та зразу попав під перву кулю» – розмірковує С. Безпалько [32, 14]. Завербованого Г. Марченка також не встигли призвати до армії. З його ровесників були сформовані неозброєні загони радянської армії, пізніше знищені німцями. Таким чином, перебування в Німеччині врятувало юнака від смерті [33, 84]. Частина східних робітників вважає, що у Рейху вони отримали унікальний досвід, якого не мали б живучи на батьківщині. Пізніше він дав їм можливість порівняти стилі й рівень життя як мінімум двох країн. Вони розмірковують: «…я не жалію, шо попала в Германію, я побачила, як должні люди жить… хіба це ми живем?!» [30, 5-6].

Таким чином, перебуваючи в Третьому Рейху, остарбайтери свідомо чи несвідомо потрапляли в екстремальні ситуації. Такі випадки, згідно німецької історіографії, є неповсякденністю або опозицією повсякденності. До них, у випадку зі східними робітниками, відносяться: перебування у нетрудових таборах (проміжних, пересильних, розподільчих, виправно-трудових, штрафних), акти спротиву чи помсти окремим німецьким громадянам, втечі, процес звільнення з «рабства» тощо. Окремі враження у примусових робітників залишилися від проведення свят і вихідних днів.

1. *Головко В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) / Ред. С. Кульчицький. – Кн. 1. – Ч. 1. – К., 2009.*
2. *Пушкарёва Н.Я. История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник, 2007. – М., 2008.*
3. *Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003.*
4. *Кравченко А., Батурин С. Українські невільники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. – Львів, 2005.*
5. *Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953). – К., 2009.*
6. *Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. – М., 2002.*
7. *Олександра Іванівна Понеділок // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Упор. Г. Грінченко. – Х., 2004.*
8. *Фонд Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка в Державному архіві Полтавської області (далі – Фонд ПНПУ в ДАПО). – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 54.*

9. Галина Г. // Невигадане...
10. Шварце Г. Примусова праця – вступ до проблеми // Тріщина через все життя. Спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд. – Кьольн, 2007.
11. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьому Рейху // Україна модерна.. – К.; Львів, 2007.
12. Васса Іванівна Галустова // Невигадане...
13. Овчаренко Парасковія Іванівна // Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно. – Полтава, 2011.
14. «Після довгої розлуки ми повернемось в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Упор. І. Ястреб та ін. – Х., 2009.
15. Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». – Полтава, 2005.
16. Кобзиста (Шевченко) Марія Федорівна // То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко. – К., 2006.
17. Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Упор. О. Воропай. – Лондон, 1966.
18. Фонд ПНПУ в ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 59.
19. Фонд ПНПУ в ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 49.
20. Тараненко Євгенія Григорівна // Маленькі люди на великій війні...
21. Чабанова (Стрєльцова) Євгенія Арсентіївна // То була неволя...
22. Фонд ПНПУ в ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 42.
23. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-3388. – Оп. 1. – Спр. 365.
24. Бобир Галина Йосипівна // Маленькі люди на великій війні...
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. Р-166. – Оп. 3. – Спр. 259.
26. Федорук Надія Олексіївна // То була неволя...
27. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2003. – Вип. 7.
28. Борис Іванович Зіоменко // Невигадане...
29. Ганна Іванівна Федорченко // Невигадане...
30. Фонд ПНПУ в ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 50.
31. Денисенко Марія // Маленькі люди на великій війні...
32. Фонд ПНПУ в ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 2. – Спр. 58.
33. Геннадій Андрійович Марченко // Невигадане...

Lakhno W.I. The nonroutine of the Ukrainian Ostarbeiters of the Third Reich during the Second World War. In the article the nonroutine situations in which the Ostarbaiter fell while the Third Reich are researched. Are analyzed the perception by the Eastern workers of their staying in the unearned camps, the escapes, the acts of resistance or retaliation to some German citizens, the process of release from the "slavery" and so on.
Key words: nonroutine, Ostarbaiter, Transit Camp, Camp Distribution, holiday, the Third Reich.

А. О. Данілова

ПАРТИЗАНСЬКИЙ ГОСПІТАЛЬ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УЧАСНИКІВ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена вивченню медичних умов в партизанських з'єднаннях під час Другої Світової війни. Виділяються типи партизанських госпіталів, охарактеризовані умови лікування хворих та поранених партизанів.
***Ключові слова**: Друга Світова війна, партизанські з'єднання, медицина.*

Під час проведення великих військових операцій, блокувань, далеких переходів, в умовах табірного життя та частої зміни стоянок в партизанських загонах і з'єднаннях з'являлося чимало тяжкопоранених і хворих бійців, які потребували стаціонарного лікування. На початку війни перед медичними працівниками партизанських загонів і з'єднань були поставлені складні й відповідальні завдання, основним з яких була організація централізованого надання медичної допомоги хворим і пораненим партизанам, тобто створення партизанських госпіталів. Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю розуміння дійсного стану умов праці партизанських лікарів та умов перебування бійців в партизанських госпіталях на окупованій території. Партизанські медичні працівники не мали реально існуючого тилу, з усіх боків їх оточував тільки фронт. У таких важких обставинах лікарів необхідно було забезпечити необхідними приміщеннями та місцями для лікування поранених і хворих.

Поставлене питання не було предметом спеціального вивчення в радянській і сучасній історіографіях. У наукових дослідженнях з цієї теми в більшості випадків описуються лише подвиги докторів і замовчуються умови їх роботи. Історики не вивчали питання повсякденного побуту медичного персоналу партизанських з'єднань. Поодинокі питання, що стосуються цієї проблеми, представлені в роботах В. Кучера [1], Н. Старожилова [2] та колективній монографії «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941 – 1944 гг.» [3]. Питання медичного обслуговування в партизанських з'єднаннях відображене також в роботах колишніх лікарів, що за часів Другої світової війни були членами партизанських загонів і з'єднань. Серед них важливе місце посідають студії Н. Маєвської [4], Т. Гнєдаша [5], М. Дудко [6], М. Тарасова [7]. Значну кількість матеріалу містять спогади командирів та бійців партизанських з'єднань [8 – 10]. Наявні джерела мають переважно мемуарний характер і містять недостатню кількість аналітичного матеріалу. Для написання статті були використані неопубліковані архівні джерела, які представлені звітами медико-санітарних служб партизанських з'єднань [11 – 14]. Отже, метою статті є з'ясування значення партизанського госпіталю в повсякденному житті учасників Руху Опору періоду Другої світової війни.

За розміщенням партизанські госпіталі були представлені трьома типами – госпіталі, що були розташовані власно на території табору, госпіталі, що розміщувалися в селянських хатах або сараях на території селищ та пересувні партизанські госпіталі.

При розташуванні госпіталю у партизанському таборі начальник санітарної служби вибирав місце посередині табору для кращого обслуговування і надійнішої охорони [6, 75]. Залежно від пори року, будували землянки або курені. Узимку на території табору партизанські госпіталі найчастіше розміщувалися в землянках. Лікар партизанського з'єднання С. Ковпака Н. Маєвська у звіті писала, що її «першою квартирою» була «власноручно вирита землянка в лісі Путивльського району Сумської області» [11, 77]. Санітарна землянка цього з'єднання була поділена на дві частини: в одній приймали хворих, а інша була пристосована для приймального покою (ізолятора). Спеціально вирита для госпіталю землянка у з'єднанні Салая зсередини була обтягнута білим парашутом. «В ній знаходилась чергова сестра й перші хворі (на одній стороні) і поранені (на іншій). Там були зосереджені всі наші медикаменти», – згадував лікар з'єднання В. Покровська [12, 7].

За умов тривалого перебування на певній території, партизани іноді влаштовували госпіталі в будинках, які вивозили з навколишніх селищ. Так, партизани із з'єднання О. Федорова розібрали й вивезли з селища Єліна простору хату-п'ятистінку [8, 342]. За будівництва такої землянки кожну колоду з розібраної хати нумерували і кла-

ли на своє місце. Вузькі, довгі вікна партизани прорізали під самим дахом зрубу, зміцнювали стіни мохом, сіном, землею, застеляли дерном пласкі стелі з дощок. Лікар цього з'єднання Т. Гнєдаш описав таку землянку зсередини: «У госпіталі дерев'яна підлога, ліжка з колод, обідній стіл, місце для аптечки, дві печі. В операційній світло, три вікна під дахом, білі стіни, біла стеля й навіть двері, закриті білою фіранкою із шовку» [5, 115].

Улітку партизанські госпіталі влаштовували в куренях та наметах. Той таки Т. Гнєдаш описав процес побудови такого намету: «Григорій Іванович приносить шовковий парашут молочного кольору. Утрьох закріплюємо між дубами довгу жердину на мотузках. Виходить намет із гладким похилим дахом. Лопатами знімаємо траву й дерен до піску. Обрубуємо коріння дерев. Закріплюємо на кілочках стіни намету. У самому наметі піщана підлога й навколо неї бордюром лежить пісок. Нехай повна чистота буде не тільки в операційної, але й навколо неї. Гречка в'яже віник із хвойних гілок і зарівнює підлогу, маскує намет зверху гілками. Неподалік від табору спилюємо товсту березу. Робимо два столи, два табурети, вішалку. Застеляю столи чистими серветками. Ставлю розкладний операційний стіл, покриваю його новим простирадлом» [5, 61].

Під час розгортання санітарної частини просто неба партизанські медики перш за все робили «хірургічний» стіл, збиваючи три-чотири дошки і розміщуючи їх на чотирьох стовпчиках, вкопаних у землю. Цей стіл обносили огорожею, зверху залишали простір для світла [6, 76]. Особливо важливою для партизанів була організація безпеки хворих, особливо з повітря. З цією метою над стелями землянок висаджували дерева, всі намети маскували гілками та корою дерев.

Іншим різновидом були госпіталі, розміщені у селах, звільнених від окупантів. Перший хірургічний госпіталь з'єднання під командуванням О. Сабурова був організований у селищі Мальцевка [11, 133]. З'єднання О. Федорова розмістило госпіталь у с. Ніколаєвка [8, 406]. Для поранених підбирали відповідні приміщення, якими найчастіше були світлиці сільських хат. У них розставляли ліжка і лави; якщо їх не було – на підлогу стелили сіно, а зверху – рядна або простирадла. Особливо старанно готувалися до прийому поранених в операційній. Для неї відводили велику світлу кімнату, в якій встановлювали стіл для проведення операцій, а на окремому столику розміщували хірургічні інструменти, стерильні матеріали й засоби для наркозу. Щоб запобігти обсипанню на стіл штукатурки під час мінометно-артилерійського обстрілу, стелю завішували простирадлами або парашутним полотном.

Типовою була операційна у с. Чияне Поліської області, яку описав лікар партизанського з'єднання під командуванням М. Наумова М. Тарасов: «Ми розгорнули парашут, вимиті селянські столи накрили простирадлами, зібрали й установили свій операційний стіл Юдина й у нас вийшла непогана операційна, готова приймати поранених партизанів» [7, 48]. Відвідавши цей госпіталь, Секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко і Начальник ШПРУ Т. Строкач «залишилися задоволені» [13, 4].

Колишній начальник штабу партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака Г. Базима писав: «У Старій Гуті ми створили дуже добрі умови для поранених. Таких умов у нас не було на жодній стоянці. Для поранених були відведені кращі приміщення села. Медичний персонал організував за ними прекрасний догляд. Перебоїв у харчуванні не було, і страви готувались смачні. А головне, поранених не тривожили частими переїздами. Тут поранені почували себе, немовби десь в армійському госпіталі, на Великій землі» [4, 62].

Іноді для розміщення поранених і хворих партизанів на території селищ використовували громадські будинки. Так, партизанське з'єднання О. Сабурова організувало госпіталь у с. Червона Слобода в будинку місцевої лікарні [11, 133]. Партизанський загін з'єднання під командуванням С. Ковпака розташував госпіталь в будинку школи с. Аревичах [10]. Командир з'єднання О. Сабуров згадував один із таких госпіталів в будівлі школи: «Поранені лежали на ліжках, на дошках, покладених на лави, а деякі просто на підлозі. І накриті були хто чим: хто різнобарвними ковдрами, хто рядном, хто якимись домотканими шалями» [9].

Особливим типом був рухомий пересувний госпіталь. Такий госпіталь влітку пересувався на возах, а взимку на санях і перевозив разом із пораненими та хворими все медичне майно. Зазвичай вози для хворих та поранених партизанів брали з тієї роти, з якої він прибував, а після одужання бійця віз повертався в роту разом із ним. Витяг з листа лікаря Ангствурма дає опис госпіталю такого типу: «Усе лікування поранених здійснюється на ходу і в постійному русі. Віз і ноші – основні транспортні засоби. Тряска на возі спричиняє пораненому партизанові великі страждання» [6, 38]. Для захисту поранених від дощу підводи обладнували легким каркасом, з натягнутим на нього брезентом, парашутом або плащ-наметом. Дно підводи вистеляли соломою або сіном, потім клали матраци або пуховики, накривали їх простирадлами, ряднами чи парашутним полотном. Під голови пораненим клали подушки. Під час переходу поранені перебували під наглядом чергового лікаря [4, 63].

Під час лікування хворих та поранених партизанів медико-санітарні служби партизанських з'єднань особливу увагу приділяли їх харчуванню, організація якого відрізнялася. У деяких загонах за харчування хворих відповідав той підрозділ, до якого вони належали, наприклад, як у з'єднанні Салая [12, 8]. В інших загонах продукти харчування для поранених і хворих партизанів надавала господарська частина загону [4, 85]. Іноді, наприклад у з'єднанні О. Федорова, страви для поранених готували працівники медико-санітарної частини.

Хворих майже регулярно забезпечували такими продуктами харчування, як цукор, м'ясо, молоко, овочі, навіть за умов нестачі продуктів. У всіх загонах і з'єднаннях хворих намагалися годувати двічі й тричі на день гарячою стравою. Їм давали картопляно-круп'яні супи, бульйони з конини і яловичини, кашу, млинці, картоплю з м'ясом. У загоні Ворошилова гарячу їжу давали пораненим тричі на добу, причому її калорійність була досить високою, а молока давали стільки, скільки поранений міг випити [14, 13зв.]. Лікар Т. Гнєдаш згадував: «У лихоліття, коли ми все харчувалися корою з дерев, голками з ялинок, для поранених діставали яблука, вершкове масло, курей» [5, 14]. Значну допомогу медичним працівникам партизанських загонів дефіцитними продуктами та різним майном надавало місцеве населення. Наприклад, жителі с. Бєрков Козелецького району Чернігівської області повністю взяли на своє утримання госпіталь місцевого загону [3, 149]. Часто партизани залишали жителям на утримання корів, захоплених у ворога, молоком яких напували поранених і хворих.

Представники партизанських медичних служб намагалися зробити умови в госпіталі більш зручними для хворих та поранених. Для стаціонару в землянці робили нари, застеляли їх соломою, покривали ряднами, і зверху, якщо можливо, білою парашутною тканиною. Простирадл і ковдр на ліжках у госпіталях не було, а замість них використовували гілки, листя, солому. Були випадки, коли листя на нарах застилали кінською шкірою [15, 120]. Партизанський лікар

М. Дудко зазначав: «Взимку ми шили валянки з ватних зимових ковдр – це для поранених зручне і тепле взуття» [6, 77].

Санітарні частини загонів забезпечували гігієну в партизанських госпіталях усіх типів. Санітарки умивали тяжкопоранених партизанів, змінювали і прали білизну. Силами медичних кадрів у госпіталях забезпечувалася чистота, особливо напередодні святкових дат. Так, у госпіталі з'єднання О. Федорова напередодні річниці Жовтневої революції робили генеральне прибирання. У госпіталі настилали свіжі хвойні галузки й сіно [5, 127]. Біля входу в палати завжди була до блиску намита підлога, з розкиданими на ній свіжими гілками ялинок. О. Сабуров писав, що «сестри вранці і ввечері миють підлогу», а «свіже вологе повітря й запах хвої вбивають важкі запахи лікарні» [9].

Таким чином, для лікування хворих та поранених партизанів, яких не було можливості евакуювати, у партизанських загонах і з'єднаннях створювали госпіталі, які найчастіше розміщували в лісі або селах, якщо останні перебували на території партизанських країв. Для організації партизанського госпіталю використовували громадські та житлові будинки, а в лісі будували землянки або ставили намети. Особливої уваги в госпіталях медики приділяли харчуванню та дотриманню санітарно-гігієнічних вимог серед хворих та поранених. Незважаючи на різноманітні складнощі, що оточували партизанів, медичний персонал успішно проводив лікарську роботу на окупованій території.

1. *Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944). – К., 1974.*
2. *Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной Войне. – К., 1983.*
3. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941 – 1944: В 2 кн. – Кн. 2: Партизанская борьба / Редкол.: Ю. Кондуфор и др. – К., 1985.*
4. *Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах. – К., 1985.*
5. *Гнедаш Т.К. Воля к жизни. – М., 1988.*
6. *Дудко М. Радянська медицина на службі у партизанів України. – К., 1966.*
7. *Тарасов М.М. Медицина у партизан в Великую Отечественную войну // Советское здравоохранение. – 1947. – № 8.*
8. *Федоров А.Ф. Подпольный обком действует. – М., 1975.*
9. *Сабуров А.Н. Силы неисчислимые [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.ru/book.*
10. *Вершигора П.П. Люди с чистой совестью. – М., 1986 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bookz.ru.*
11. *Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1785.*
12. *ЦДАГОУ. – Ф. 95. – Оп. 1. – Спр. 6.*
13. *ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1789.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 3.*
15. *Чуб М.И. Так было: Документальная повесть. – Симферополь, 1980.*

Danilovà A.A. The partisan hospitals in the daily life of the participants of the Soviet Resistance movement during the Second World War. The article is devoted to the medical conditions in partisan formations during the Second World War. The types of the guerrilla hospitals are defined. The conditions of the treatment of the sick and wounded partisans are characterised. **Key words**: The Second World War, partisan formations, medicine.

О. В. Лук'яненко

ПОБУТОВІ УМОВИ КОЛЕКТИВІВ ПЕДІНСТИТУТІВ УРСР ЧАСІВ «ВІДЛИГИ»

У статті аналізуються матеріально-побутові умови організації навчального процесу у вищій педагогічній школі УРСР часів «відлиги» (1953 – 1964 рр.).

Ключові слова: *повсякдення, матеріально-побутові умови, педінститути, УРСР, «відлига», студенти, викладачі.*

Найбільшу частину свого життя викладачі та студенти проводили у стінах педагогічних інститутів. Однією з головних умов, що визначала специфіку їхньої буденності, було створення аури другого дому на робочому місці. Ми вдалися до практики «оприсутнення минулого» [1, 53], аби з'ясувати: у яких умовах працювали викладачі та студенти протягом «відлиги»; чи позначилось декларoване зростання добробуту на покращенні роботи «вишів»; чи були готові освітяни братися за зміни у повсякденному житті, коли держава не допомагала розв'язувати проблеми інститутів?

Післявоєнна доля вищих навчальних закладів мала багато спільного, що було визначене загальним кризовим становищем країни, що піднімалася з руїн Другої світової. Один із найстаріших у країні – Ніжинський педінститут зміг повернути собі усі приміщення, які належали йому до війни, у 1953 р. мав чотири повноцінних гуртожитки для студентів, а на чергові державні асигнування навіть розпочав будівництво нового [2, 3]. Однак у більшості ВНЗ існувала проблема, властива зокрема Полтаві. На початку 1953 р. затягувалася відбудова навчального корпусу та повернення власності Полтавського педінституту, втраченої під час війни. В окремих приміщеннях розташовувались приватні квартири та навіть приміщення «Кінопрокату». Інші «виші» також були у доволі тісних умовах протягом довгого часу «відлиги». Так, в Умані інституту доводилось ділити перший поверх власної будівлі з торгівельними та господарськими установами і дитячим кінотеатром міста [3, 238]. За відсутності власних, орендував чужі площі Київського педінституту іноземних мов [4, 3]; приміщення загальноосвітніх шкіл винаймали Житомирський, Кам'янець-Подільський [5, 3], Мелітопольський педінститути [6, 1-2]. Останній на орендованих площах спромігся розмістити лише один факультет [7, 5]. У Дніпропетровському педінституті іноземних мов 1953 р. жодна кафедра, окрім кафедри марксизму-ленінізму, не мала власної окремої кімнати. Навіть деканати знаходилися в одному кабінеті, перегородившись «по-комуністичному» фанерними перегородками [8, 4].

Зміцненню матеріально-технічної бази педагогічних «вишів» на зорі десталінізації часто заважало те, що плани відбудови корпусів систематично губилися, перероблялись і перераховувались, у зв'язку з подорожчанням чи здешевленням будівельних матеріалів [9, 124]. Облбудтрести інколи не давали матеріалів чи людей для завершення робіт [10, 4]. Так, з причини недбалості підрядчиків затягувалась відбудова Вінницького педінституту [11, 103] та Одеського педінституту іноземних мов [12, 17].

Стан же наявних приміщень також часто бажав бути кращим. У старих аудиторіях Полтавського педінституту взимку в окремих кабінетах температура повітря не перевищувала 14 градусів [13, 53]. Схожими були температурні умови в інших вишах: у Черкаському педінституті протягом усієї зими за «стандарту» 12 – 16 градусів вона інколи знижувалась до 4 тепла [14, 25]! Коли ж окремих викладачів зауважували на спробах зігрітись біля електроплитки чи заварюванні чаю на «казенній електроенергії» у зимові дні, справи доводили ледь не до

звільнення [15, 72]. Часто відбудовчі процеси затягувались не на один рік [16, 1]. Іноді пропозиції продовжити будівництво господарчим способом (залученням власних сил і потужностей) заборонялись урядом як невластиве системі [17, 27зв.]. Хоча за відбудови Київського університету до Міністерства без остраху звинувачень у симпатіях буржуазним ідеям цього часу надходили проекти відбудови вузу, зорієнтовані на кращі зразки Каліфорнійського, Оклахомського чи Колумбійського університетів [18, 1].

Довгобуди в основному були завершені до 1955 – 1956 рр. В одних містах проблема браку приміщень була розв'язана шляхом відбудови (Полтава [19, 1], Кіровоград [20, 2]), в інших – шляхом злиття та переведення в інші міста (наприклад, із Білої Церкви у Горлівку) [21, 3]. Внаслідок цього навчальний процес став проходити організованіше.

Не дочекавшись допомоги від влади, освітяни педагогічних «вишів» вирішували допомогти собі самі. До часу стала кампанія з політехнізації навчання та переходу підприємств та установ на самообслуговування. За короткий час молодь зробила те, на що у партії не вистачало грошей, уваги та часу. У Києві звітували, як молодь самотужки протягом 1958 р. збудувала 15 навчальних корпусів, 6 гуртожитків, 48 майстерень та лабораторій, 13 стадіонів, 5 спортзалів, 100 спортмайданчиків, висадила 36 парків і скверів [22, 178]. Схожими були успіхи в інших містах. Молодь Бердичівського педінституту на 1956 р. відбудувала сараї, сторожку, водогін, теплиці та викопала водоймища [23, 2]. У Харківському педінституті та Одеському педінституті іноземних мов студенти також зорганізувались на облаштування власних інститутів [24, 13; 25, 23].

До кінця періоду десталінізації умови навчання уже було не порівняти з тими, у яких викладачі та студенти зустрічали епоху Хрущова: далися взнаки численні фінансові вливання з боку Міністерства [26]. Так, були значно розширені та насичені новинками НТР приміщення Кримського [27, 2], Чернігівського [28, 5], Миколаївського [29, 3-4], Полтавського педінститутів [30, 2]. Однак збільшення набору абітурієнтів поставило «виші» перед новою хвилею кризи приміщень. Зокрема Полтавський педінститут знову повернувся до ситуації, коли йому бракувало місця навіть кафедрам (із 16 кафедр тільки 5 мали власні кімнати [31, 34]). Скарги на повторення ситуації початку «відлиги» почали лунати з Донецького, Бердичівського та Дрогобицького педінститутів [32 – 34].

Осібно стояли проблеми забезпечення житлом та харчуванням студентської молоді педінститутів. Інколи гуртожиток перетворювався на засіб утримування контингенту студентів (так, у Луцьку 1953 р., абітурієнтам математичних спеціальностей надавали першочергове право на кімнату, аби залучити молодь на фізмат) [35, 5]. Однією з характерних причин нестачі житлових приміщень для студентів було те, що приміщення у гуртожитках педагогічні виші забирали під навчальні аудиторії (у Полтавському педінституті 72% (!) площі гуртожитків забрали під навчальні аудиторії [36, 2]), бібліотеки чи квартири для професорсько-викладацького складу (це було властиве також педагогічним вузам Вінниці та Рівного [38, 21; 39, 2]) або ж навіть стороннім людям за спекулятивними цінами [40, 171]. Проте, серед числа педінститутів були і такі, що вповні забезпечили молодь житлом ще 1953 р., як це зробили Дрогобицький та Житомирський педінститути [40, 5]. Звичайно, пояснення цьому можна знайти у доволі невеликій кількості контингенту студентів. Та приплив абітурієнтів «з глибоких поліських районів» уже 1954 р. вимагав більших площ [42, 6].

Середня плата за гуртожитки становила 10 крб. на місяць, до суми додавалось 5 крб. за користування білизною [43, 311]. Тим, хто не мав змоги жити у гуртожитку навчального закладу, доводилось шукати житло на стороні. В усьому СРСР навіть 1957 р. більше 100 тис. студентів жили «на кутках» [44, 1; 45]. За інформацією Н. Хоменко, «кутки» коштували від 50 до 150 крб. на місяць. Таку суму молоді доводилось часто виплачувати з власного гаманця. Інколи держава забезпечувала студентів стаціонару квартирними грошима. Хоча ці виплати були доволі помітним ударом по «скарбницях вишів». Так, у Полтаві до 1960-х рр. навіть за мінімальної суми 50 крб. на місяць, квартирні виплати для 467 осіб становили близько 700 тис. 50 крб. видатків [46, 1]. Варто брати до уваги, що це були «офіційні» розцінки. Були випадки «приватної спекуляції», коли «виші» були змушені платити власникам квартири значно більше за розміщення студентів на квартирах, як то було у Черкаському та Уманському педінститутах [47, 10]. Та й бухгалтерії ВНЗ (як у Київському педінституті) часто затримували виплату квартирних, а молодь опинялась за крок до виселення з приватних квартир [48, 47]. Витрати «вишів» на розселення студентів були ще більшими, якщо взяти до уваги потреби розселити, окрім стаціонару, студентів-заочників. Так, Харківський педінститут 1953 р. за допомогою преси та радіо шукав для цього 2,5 тис. «кутків» [49, 79зв.]. Не дивно, що важко було розселити таку кількість молоді у повноцінних квартирах, тому багато ВНЗ укладали договори зі школами міст про розміщення та харчування у класах чи спортзалах, як то робили в Уманському та Київському педінституті іноземних мов [50, 4; 51, 18].

«Виші» періодично проводили рейди перевірки умов проживання студентів «на кутках» (полтавські «побутові комісії» [52, 118] та ніжинські «рейдові бригади» [53, 54]). Життя молоді «на кутках» іноді коштувало їй не лише фінансів: майбутніх педагогів примушували працювати на господарів квартир. Скажімо, молодь Харківського педінституту іноземних мов через такі випадки не встигала готуватись до занять [54, 1].

О. Сергійчук зауважувала, що гуртожитки протягом цього періоду були перевантажені. У 1959 р. житлова площа для студентів у 21 вузі становила менше 3 м кв. на одного іногороднього студента (при нормі 10 м кв. [55, 14]) (так, Львівські освітяни мали від 3,1 до 4,1 м кв. на людину [56, 49]). Зі збільшенням контингенту молоді влада не будувала нові приміщення, а просто скорочувала мінімальну житлову площу. Міністерські директиви 1959 р. закріпили норму по УРСР у 2,6 м кв. на студента [57, 106]. О. Ісайкіна підрахувала, що 12-місні кімнати були стандартними для тогочасних гуртожитків УРСР [58, 10] (у Полтавському педінституті в них селили від 5 до 14 осіб [59, 128-131]).

Наприкінці «відлиги» молодь педагогічних ВНЗ у більшості мала дах над головою та не скаржилась на неможливість готувати їжу. Поодинокі випадки відсутності їдалень (як було у Донецькому педінституті 1963 р. [60, 5]) ставали радше винятком, аніж закономірністю, характерною для початку 1950-х рр.

1. *Потапенко Я. Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Переяслав-Хмельницький, 2010.*
2. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 1874.*
3. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО) . – Ф. Р-3070. – Оп. 1. – Спр. 300.*

4. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1297.
5. Там само. – Спр. 1296.
6. Там само. – Спр. 1873.
7. Там само. – Спр. 1294.
8. Там само. – Спр. 1292.
9. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. П-12. – Оп. 1. – Спр. 710.
10. Там само. – Ф. П-15. – Оп. 1. – Спр. 1365.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) . – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 106.
12. Там само. – Спр. 107.
13. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 392.
14. ДАЧО. – Ф. Р-193. – Оп. 8. – Спр. 174.
15. Архів Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка (далі – АПННПУ). – Ф. 3. – Оп. 1954. – Спр. Накази. – Т. 3.
16. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 471.
17. Там само. – Спр. 513.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 177.
19. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 440.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1869.
21. Там само. – Спр. 1861.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 226.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1859.
24. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО) . – Ф. Р-4293. – Оп. 2. – Спр. 741.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 242.
26. ЦДАВОУ. – Ф. 4621. – Оп. 7. – Спр. 24.
27. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4182.
28. Там само. – Спр. 4194.
29. Там само. – Спр. 4185.
30. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 847.
31. Там само. – Спр. 908.
32. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4165.
33. Там само. – Спр. 4170.
34. Там само. – Спр. 4171.
35. Там само. – Спр. 1300.
36. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 420.
37. Там само. – Спр. 470.
38. ЦДАВОУ. – Ф. 4621. – Оп. 7. – Спр. 7.
39. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1874.
40. АПННПУ. – Ф. 3. – Оп. 1953. – Спр. Накази. – Т.2.
41. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1294.
42. Там само. – Спр. 1293.
43. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – Вип. 15.
44. ЦДАВОУ. – Ф. 4621. – Оп. 1. – Спр. 62.
45. Там само. – Оп. 7. – Спр. 18.
46. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 420.
47. ДАЧО. – Ф. П-2087. – Оп. 1. – Спр. 26.
48. Державний архів Київської області. – Ф. П-485. – Оп. 3. – Спр. 6.
49. ДАХО. – Ф. Р-4293. – Оп. 2. – Спр. 497.
50. Державний архів м. Києва. – Ф. Р-985. – Оп. 2. – Спр. 32.
51. ДАЧО. – Ф. Р-1418. – Оп. 2. – Спр. 181.
52. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 908.
53. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1874.
54. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 495.
55. Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953 – 1964 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
56. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 106.
57. Там само. – Спр. 237.
58. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945 – 1955 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.
59. АПННПУ. – Ф. 3. – Оп. 1956. – Спр. Накази. – Т. 2.
60. ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4171.

Lukyanenko O. V. The every day life conditions of the Pedagogical Institutes stuffs in the Ukrainian Soviet Socialist Republic during the «thaw» period. The attention is given to the material living conditions of the educational process in higher pedagogical schools of the Ukrainian Soviet Socialist Republic during the «thaw» period (1953 – 1964).
Key words: everyday life, material living conditions, Pedagogical Institute, Ukrainian SSR, «thaw», students and teachers.

І. Л. Георгізова

СТВОРЕННЯ ЖІНОЧИХ ГРОМАДСЬКИХ СТРУКТУР В ПЕРІОД РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1991 – 2008)

У статті проаналізовано створення жіночих громадських структур в сучасній Україні.
Ключові слова: *жіночий рух, громадські організації, дискримінація.*

В період незалежності, на противагу попереднім періодам української історії, жіночий рух стає невід'ємною частиною життя українського суспільства, а процес його відродження набуває багатьох виявів. Одним із них є створення та діяльність жіночих організацій, які об'єднують жінок з метою здійснення різноманітних заходів, спрямованих на покращення становища жінки в українському суспільстві, адже в основі жіночого руху лежить принцип розгляду будь-якої колективної проблеми, передусім з погляду жінок, які ставлять під сумнів і критикують соціальні дискримінаційні умови, з якими вони стикаються. Проблема становища жінок, жіночого руху не є новою, але залишається актуальною як для самих жінок, так і для всього суспільства. За умов розбудови української державності жінки прагнуть займати вагоме місце у суспільно-громадському житті, розуміючи, що насправді демократичним є лише те суспільство, де панує реальна гендерна рівність.

Необхідність наукового дослідження теми визначається домінуванням у гуманітарних науках однобоких підходів до висвітлення процесів і явищ суспільного життя, так званої "чоловічої моделі" нашого суспільства, з його чоловічими пріоритетами. Таке висвітлення історичних процесів і явищ обмежує наукові дослідження, подає неповну картину історичної реальності, не сприяє розумінню вагомої ролі жінок у суспільно-політичному і соціально-економічному житті. У наукових дослідженнях, політичній та інших формах діяльності має панувати гендерний підхід, тобто рівновага чоловічого і жіночого чинника в суспільних процесах сучасної України.

Проблема жіночого соціуму в радянський період історії України вважалася „закритою", панування офіційної ідеології про емансипацію радянської жінки, її рівноправність з чоловіками призвела до серйозних перекосів у розумінні місця і ролі жінок не тільки на побутовому, а й на державному рівні. Цей сумний спадок призвів до того, що місце жінки в системі відносин після проголошення незалежності все ще залишалося другорядним, тому привернення уваги до даної проблеми стало актуальним. Крім того, на сучасному етапі державотворення Україна приєдналася до Міжнародної Конвенції „Про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок", взявши зобов'язання вживати відповідних заходів у політичній, законодавчій, соціальній і культурній галузях для забезпечення всебічного розвитку і прогресу жінки з тим, щоб гарантувати їй користування правами й свободами людини на основі рівності з чоловіками [1, 126].

З кінця 1980-х рр. в українській науці з'являється нове бачення реалій жіночого буття за радянських часів. Відзначаючи досягнення радянської влади у законодавчому закріпленні рівності жінок і чоловіків, наданні жінкам можливості набувати освіту і працювати на виробництві нарівні з чоловіками, водночас відсутність автономії жінки як особистості відзначили О. Цуницька [2], О. Ярош [3], І. Жерьобкіна [4], Н. Лакіза-Сачук [5]. На думку О. Стяжкіної, об'єктивний історіографічний

аналіз дозволяє констатувати, що дослідження 1950 – 80-х рр. щодо становища жінок були частиною ідеологічно навантаженої концепції історії СРСР. Проблема жінок і жіночого руху вирішувалася в контексті завдань комуністичного будівництва. Роль і місце жінки в суспільстві було підпорядковане інтересам патріархальної тоталітарної держави [6, 517].

Частково проблематику історичних жіночих студій було визначено концептуальними дослідженнями науковців української діаспори. Досить критичною є їх оцінка становища української жінки за тоталітарної системи. До таких вчених можна віднести М. Рубчак – професора історії, директора Програм з європейських досліджень, члена виконавчого комітету кафедри гендерних досліджень Університету Валпасаріо (США). Вона є авторкою статей з історії та теорії націоналізму, порівняльного фемінізму й історії жіночого руху. Дослідниця зокрема обґрунтовує думку, що світогляд жінки в 90-х рр. XX ст. був спричинений впливом радянської ідеології, внаслідок чого, „самі жінки стають активними прибічницями таких поглядів, сприймаючи як належну заразом і новітню радянську „ікону" жіночості, що поєднує образи трактористки-стаханівки і матері-героїні, що народжує здорових дітей для прийдешньої соціалістично-утопічної майбутності" [7, 124].

В Україні однією з передумов становлення гендерної політики став український фемінізм та жіночий рух кінця XIX – початку XX ст., тому роль жінки в українській історії стала предметом гендерних досліджень В. Агеєвої [8] й О. Маланчук-Рибак [9]. Визначними для формування напрямів досліджень жіночого руху стали роботи Л. Смоляр, яка вперше зібрала і узагальнила значний фактичний матеріал з історії жіноцтва та зробила порівняльний аналіз діяльності українських жінок минулого та сучасного із застосуванням гендерного підходу [10 – 12]. Важливими у цьому контексті є й студії М. Богачевської-Хом'як, яка наводить основні положення феміністичної теорії початку XX ст., а також специфічне побутування феміністичних ідей в українському культурному просторі [13].

З 1991 р. в Україні утверджуються демократичні традиції, створюються умови для активної участі жінок в громадсько-політичному житті, формується усвідомлення „жіночого питання" як такого. Останнім часом змінився політичний і громадський статус жінки України, але через низку чинників вона залишається загалом відчуженою від політики. Поступове відродження жіночого руху в незалежній Українській державі стимулює подальше зростання його ролі в сучасній політиці, інтересу до його історії, відбувається переосмислення ролі жінки в суспільстві.

Україна має свою власну, непросту історію становлення жіночого руху. Активізація діяльності неурядових жіночих громадських організацій була помітна з перших днів незалежності, проте жіночий рух, поряд з іншими, зіткнувся з усіма проблемами становлення демократичної системи. Серед основних факторів ми виокремлюємо такі: відсутність громадянського суспільства; труднощі створення неурядових організацій; кризовий стан економіки і зміни, які в ній відбуваються; розпад сфери соціальних служб, на які раніше опиралися жінки; низький рівень знань про свої права і невміння їх захищати; відсутність співробітництва і солідарності серед жіночих неурядових об'єднань; недостатній зв'язок теорії і практики жіночого руху. Специфіка українського жіночого руху у перші роки незалежності значною мірою була зумовлена суспільно-політичною ситуацією в Україні, коли питання державотворення та національного відродження посідали першорядне значення для усіх її громадян [14, 43].

Попри всі негаразди, які присутні в жіночому русі, можна з впевненістю говорити, що саме період економічних і політичних трансформацій на початку становлення Української державності заклав підвалини його сучасного розвитку, оскільки збільшення політичних прав дозволило заявити жінці на повний голос про свої права. Економічна криза дала змогу жінкам боротися за захист власних прав у сфері праці. Політична трансформація сприяла також зростанню відкритості до сприймання західних ідей і широкого знайомства з міжнародним документами про права людини, що створило нові орієнтири для українського законодавства, в яких відображалися рівні права і можливості жінок і чоловіків. Під тиском світового співтовариства Україна стала більш відкритою державою і почала надавати відкриту інформацію про становище жінок світовому співтовариству, демонструючи конструктивну співпрацю з жіночими організаціями.

Поява та розвиток жіночих організацій стали суттєвим чинником політичного плюралізму в розбудові громадянського суспільства в Україні. Почала формуватися нова структура політичної системи, якісно змінювалися її складові, однією з яких є жіночий рух, який структурується як за формами, так і за змістом діяльності, що сприяє активній співпраці з органами державної влади, громадськими об'єднаннями, інтеграції в міжнародні жіночі структури. Зокрема, почали видозмінюватися старі соціальні інститути – трансформувався Комітет радянських жінок, змінилася суть офіційних журналів для жінок, виникла нова періодика, активізувалася діяльність органів, пов'язаних з жіночими проблемами [15, 225].

Разом з тим, активістки жіночого руху розуміли, що для жінок єдиним можливим шляхом реалізації власних інтересів є їхнє перетворення на суб'єкт. Серед конкретних пропозицій у цьому контексті виділялися наступні: створення організації, яка б займалася вихованням декількох претендентів на вищі політичні посади в країні; організація політичної жіночої партії; відкриття мережі жіночих політичних клубів; проведення роботи в нових політичних партіях, з метою включення „жіночого питання" в їхні політичні програми. Щодо питання, яким шляхом буде розвиватися жіночий рух України, його активістки вважали, що це можуть бути неформальні групи жінок, які зможуть винести думки жінок з різних проблем на рівень їх соціального бачення. Інший напрям передбачав створення власних незалежних структур.

Жіночий рух в Україні розвивався під дією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. До зовнішніх належать міжнародне право, міжнародний жіночий рух, програми розвитку ООН, спрямовані на досягнення гендерної рівності тощо. До внутрішніх відносяться політичні, соціальні, економічні, історичні, правові аспекти розвитку сучасної України. Однією з характеристик демократично організованого суспільства є функціонування самоорганізованих, добровільних об'єднань громадян, розвиток яких регулюється Законом України „Про об'єднання громадян" від 1992 р., в якому затверджено „право громадян на свободу об'єднання, яке є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини, і гарантується Конституцією та законодавством України" [16, 504]. Такі об'єднання є самоврядними, вони незалежні від держави і спроможні проводити колективні акції на захист своїх інтересів [17, 11]. Ще однією проблемою, яка гальмує

розвиток жіночого руху, є рівень усвідомлення співвідношення державотворчих та жіночих питань. Деякі прихильниці жіночих організацій вважають, що жіноче „розкріпачення" є другорядним і мусить підпорядкуватися будівництву суверенної держави [18, 10].

Отже, думка про те, що суспільство почне вирішувати проблеми гендерної рівності аж тоді, коли побудова держави буде закінчена, явно свідчить про те, що гендерні проблеми заздалегідь приречені на безкінечне відкладення. Один напрямок діяльності не повинен виключати інший, тому що жінка не має права відмовлятися від відстоювання власних інтересів, які б соціальні питання вона не вирішувала. Тут надзвичайно важливо нагадати, що становище жінки в суспільстві залежить від тих визначень, які діяльність жінок отримує в процесі суспільних відносин. Тільки через окремі сильні дієздатні жіночі організації жінки зможуть обстоювати власні права, здійснювати організований вплив на державні структури.

1. *Балакірєва О.М. та ін. Про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок: Доповідь про виконання в Україні Конвенції ООН. – К., 1998.*
2. *Цуницька О.В. Жіночий рух: через пізнання історії – до практичних дій // Жінка в Україні: Наук. зб. / За ред. А. Комарової та ін. – Т. 23. – К., 2001.*
3. *Ярош О.Б. Жіноче обличчя політики: міжнародне жіноцтво у політичній системі суспільства // Політика і час. – 2001. – № 2.*
4. *Жеребкина И.А. Женское. Политическое. Бессознательное: Проблемы гендера и женское движение в Украине. – Х., 1996.*
5. *Лакіза-Сачук Н.М. „Жіноче питання" в контексті демократизації // Політика і час. – 1994. – № 11.*
6. *Стяжкіна О.А. Культурний простір жіночого буття в Україні в 50-90-ті роки: моделювання, тенденції, стереотипи // Жінка в Україні...*
7. *Рубчак М. Християнська Богородиця чи Берегиня? Фемінізм на противагу вічно жіночому // Філософська думка. – 2000. – № 1.*
8. *Агєєва В. Жіночий простір. – К., 2003.*
9. *Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Л, 1999.*
10. *Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. – О., 1998.*
11. *Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vlada.kiev.ua/women/zhruk.htm.*
12. *Смоляр Л.О. Жіноцтво в діяльності громад (XIX – поч. XX ст.) // Сучасність. – 1998. – № 9.*
13. *Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадянському житті України: 1884 – 1939 рр. – К., 1995.*
14. *Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // Ї. – 2003. – № 27.*
15. *Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. – Донецьк, 2003.*
16. *Закон України „Про об'єднання громадян" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34.*
17. *Конституція України. – К., 1996. – 54 с.*
18. *Жінка на порозі XXI століття: становище, проблеми, шляхи соціального розвитку: Зб. мат. Всеукр. Конгресу жінок (Київ, 21 – 23 травня 1998 р.). – К., 1998.*

Georgizowa I.L. The creation of the women's public structures during the development of the Ukrainian statehood (the 1991 th – 2008th). In the article the creation of the women's NGO in the modern Ukraine are analysed.

Key words: women's movement, NGO's, discrimination.

М. П. Тупчієнко

МІФОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ЗАЛІЗНУ СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ У ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

У статті, на підставі вивчення міфологічних, фольклорних та археологічних матеріалів розглядається питання про час та механізми виникнення міфологічного образу залізної людини у слов'янській міфологічній традиції. Визначаються можливі впливи на формування цього образу традицій інших етносів.
***Ключові слова**: залізо, міфологія, епос, фольклор, традиція.*

Це дослідження є продовженням попередніх спроб автора реконструювати міфоритуальну символіку заліза у традиційній культурі східних слов'ян, що знайшло своє відображення у цілому ряді публікацій [1]. У них зокрема зазначалося, що уявлення слов'ян про залізо як матеріал, що має пряме відношення до організації і структури Всесвіту знайшло своє відображення у міфах ряду стародавніх та сучасних народів, які взаємодіяли в минулому із слов'янами та їх предками. Тому метою статті є розкриття символічного сприйняття людини як залізної істоти у традиційній культурі. Це має допомогти усвідомити не лише прагматичну цінність металу в народній культурі, але й виявити вплив цієї давньої технічної інновації на світоглядні аспекти життя народу.

Актуальність теми визначається, з одного боку, зростаючим інтересом серед етнологів до духовних аспектів народної культури, в тому числі й до міфоритуальної складової народних ремесел. [2; 3], а з іншого – потребою усвідомити необхідність і закономірність креативної складової в міжкультурних діалогах та запозиченнях не тільки минулого, але й сьогодення, що обумовлюється сучасними викликами та загрозами для етнічних культур інформаційною глобалізацією. Наші матеріали базуються на дослідженні етнографічних, археологічних та писемних джерел кількох народів, предки яких взаємодіяли між собою в минулому протягом тривало часу (слов'ян, фіно-угорців, германців, греків, хетів, кавказьких народів), але центральне місце займає в дослідженні епос та фольклор народів Східної Європи (українців, білорусів, росіян). З методологічного погляду робота є спробою комплексного дослідження означеної проблеми, з залученням досягнень, окрім суто історичних методів, ще й методів семіотики.

У попередніх публікаціях автора було показано, що, незалежно від етнічного забарвлення, міфопоетичній традиції властива певна універсалія ототожнення світу з конкретними об'єктами природи, культури або ж частинами цих об'єктів, серед яких мали місце образи залізного світового дерева, залізного двору, залізної споруди (терему, палацу, будинку), залізних птахів і тварин тощо. Не винятком з цього правила є й образ світу у вигляді залізної людини. Російський апокриф «Голубинная книга…» описує голову Адама у вигляді всесвіту, в якому зірки асоціюються із волоссям [4]. Та й самі небесні світила та сузір'я, які мали металеву природу, міфопоетичною уявою індоєвропейських народів, в тому числі й слов'ян, ототожнюються із людьми [5]. У цьому контексті стає зрозумілим билинний сюжет про виковування ковалем для Іллі Муромця трьох залізних волосин майбутньої шлюбної долі [6, 46], яка таким чином набуває антропоморфних рис небесної залізної людини, оскільки, за поширеними уявленнями, майбутнє передрікали саме зірки. Недаремно в російських весільних піснях присутній коваль, який кує молодим вінець [7, 388 389] – щасливу шлюбну долю, а в українських родильних піснях коваль прямо виступає творцем новонародженої дитини – втілення щастя-мети подружнього життя, яку виковує на ковадлі:

Коли коваль ковалихі
Ковалятко кує
Ковалиха ковалеві
Ковадло лаштує.

Більше того сам коваль був обов'язковим кликаним гостем на народинах або хрестинах. Прикметно, що вже наприкінці XIX ст., як відзначає дослідник дитинства в українській етнічній культурі З. Кузеля, ні батьки новонародженої дитини, ні запрошені ковалі вже самі не розуміли змісту цього звичаю [7]. Для нас важливо, що саме зачаття народною уявою асоціювалося із виковуванням залізних виробів. Недаремно й ковальські вироби, як ножиці, цвяхи, серп певним чином антропоморфізуються в українських загадках, наприклад: «Два пани наділи одні штани», «Лежу – одна нога, іду – вже дві, а на ногах стою, то дві голови», – відгадкою яких є «ножиці» або ще: «Маленький хлопчик у шапці ходить», – відгадкою якої є, відповідно, «цвяшок» [8, 134, 137], а також про серп: «Мусій горбатий – на все поле багатий» [9, 219].

Стійкість міфологічних уявлень про наділення людини залізною природою проявляється також у називанні не тільки казкових героїв, але й реальних історичних постатей та літературних героїв «залізними» іменами. Візьмемо хоча б російську казку «Кощей Бессмертный» (№ 158), записану О. Афанасьєвим, в якій помічником головного героя – Івана-царевича виступає Булат-молодець [10, 485 500]. Водночас в Україні, починаючи від славнозвісного очільника гайдамацького повстання Максима Залізняка, є досить поширеним прізвище Залізняк. Очевидно не випадково Максим Горький для однієї із своїх героїнь – Васси Желєзнової в однойменному романі обрав саме «залізне» ім'я.

Найдавніші міфологічні свідчення про виковування із металу тіла людини знаходимо в сакральних текстах населення Малої Азії – III – II тис. до н. е. Зокрема представляють інтерес хетські тексти, перекладені з мови хаті, що описують процес «оновлення», «другого народження» царя – сакрального символу колективу. Таке оновлення пов'язується з виготовленням нового «тіла» царя. Одна із частин цього «тіла» – «голова» виготовлялася саме із заліза [11].

Однак чи не найяскравіше зберегла уявлення про виготовлення людського тіла із заліза (в тому числі й небесного метеоритного походження) нартська міфоепічна традиція населення Кавказу – найближчого до області проживання хетів регіону. З нартських сказань

про народження героя Сасрикви відомо, що його запліднила матір усіх нартів Сатаній від «пастуха» – людини, наділеної рисами істоти іншого, потойбічного світу. Абхазький дослідник В. Ардзимба зауважує, що акт народження героя, особливо в абхазьких сказаннях, описується як громовий удар. Підкреслюється також, що тіло дитини, розпечене подібно до вугілля, було жаркішим від вогню. Крім того, в історії народження Сасрикви винятково важливу роль відіграє коваль. Він висікає образ дитини з чорного каменю, виготовляє для нього залізну колиску і, нарешті, загартовує Сасрикву в розплаві сталі. Ця особливість історії виникнення героя виявляється також в тому, що деякі частини його тіла виявляються сталевими чи залізними (за одними варіантами, у Сасрикви сталева права нога, а відповідно до інших варіантів – ліва нога і рука його із заліза) [12, 97; 13, 39].

Згідно з адигзькими текстами, що описують народження Сосруко (адигзька форма імені героя Сасрикви), при народженні дитина «була гарячою – голою рукою не могли його взяти» чи «з каменю вийшов Сосруко – блискучий, палаючий вогнем» [14, 191,194; 15, 126,194,195,235,368-369]. Далі уточнюється, що тіло Сосруко сталеве від народження і воно лише розм'якшується в кузні. Інакше кажучи, у цих абхазьких і адигзьких сказаннях зачаття, поява на світ і загартування описуються так, неначе мова йде про виготовлення людини з небесного заліза ковальським способом [11], що має прямі аналогії в українському фольклорі. До того ж нартський епос демонструє символічний зв'язок народження залізного героя одночасно із метеоритами, каменем, вогнем та громовим ударом, що цілком вписується в коло семантичних значень заліза.

Образ металевої людини має місце і в грецькій міфології. Мова йде про Талоса та Ахіллеса. Талос – мідна людина критських легенд, яка була виготовлена богом-ковалем Гефестом. Талос був подарований Зевсом царю острова Крит Міносу для охорони острова від ворогів. Окрім одного місця – гомілки, мідне тіло Талоса було невразливим до зброї. У гомілці закінчувалася, закрита мідним цвяхом, єдина жила, що була наповнена кров'ю безсмертних богів – іхором. Вона проходила, починаючи від голови. через все тіло велетня. Проте, Талос гине, коли, під дією чар Медеї, сам виймає цвях і випускає всю свою кров [16, 491]. У цьому міфі, окрім оповіді про металеву людину, важливими є також свідчення про символічні зв'язки життя цієї металевої людини з кров'ю та лімінальною зоною острова, який втілював собою не тільки територію держави, але й окремий, непроникний для чужинців світ. Тобто, і в цьому випадку має місце явне перегукування семантичного поля металевого Талоса з тими символічними значеннями заліза, які були вже розглянуті вище.

Інший персонаж грецької міфології – фесалійський герой Ахіллес – син царя мирмидонян Пелея та морської богині Фетиди – також виявляється наділеним металевою природою. Його мати Фетида, щоб зробити свого сина невразливим і безсмертним, щоночі загартовує тіло сина, розігріваючи його у вогні, а вдень натирає його їжею богів – амброзією. В іншому варіанті вона загартовує тіло сина, опустивши його у води підземної ріки Стікс. З усіх частин тіла героя лише п'ята, за яку тримала Ахіллеса Фетида, залишилася не загартованою, а тому й вразливою. Крім того, Ахіллеса виховує кентавр Хирон, який годує свого вихованця внутрощами левів та ведмедів, а також вчить співати та грати на кіфарі. [17, 137 140]. Видається, що тема невразливого Ахіллеса є подальшим розвитком образу критського мідного Талоса, яка була спровокована появою нового металу – заліза. Однак ця нова тема розроблялася вже не критянами, а їх завойовниками – ахейцями. Адже всі операції загартування тіла героя і розігрівання у вогні й подальше натирання його амброзією, потім опускання у води Стіксу, повністю відповідають технології загартування стальних та залізних виробів. Крім того, в епосі Ахіллесу приписуються такі психічні риси, як невблаганність та нестримний гнів, якими також характеризується й залізна зброя. Із залізом Ахіллеса зближує й його символічний зв'язок з конем (Хироном), хижаками (левами, ведмедями) та звуком (гра та спів), що також притаманне символічним значенням заліза. Врешті, зближують обох міфічних персонажів – мідного Талоса та залізного Ахіллеса, ще й їх слабке місце на нозі – гомілка та п'ята (насправді та ж гомілка – «ахіллесове сухожилля», яке забезпечує рухливість всієї ступні, включно з п'ятою). До того ж обидва виступають у ролі охоронців – один острова, а інший – війська і табору ахейців. Адже відмова Ахіллеса брати участь у війні приводить до того, що троянці вриваються в ахейський табір і навіть підпалюють один корабель.

Однак для нашого дослідження важливим є те, що культ залізного Ахіллеса був надзвичайно популярним у Північному Причорномор'ї, оскільки острів Левка, на який переселилася душа загиблого героя, локалізувався в гирлі Дунаю. Свідченням наявності цього культу були як давні топоніми, наприклад, «Ахіллесів біг» – піщана коса в гирлі Дніпро-Бузького лиману, так і пам'ятки торевтики із сюжетами біографії Ахіллеса. Чи не найяскравішими із таких пам'яток є електрові горити із сценами життя Ахіллеса, знайдені у скіфських царських похованнях в чортомликському, ільїнецькому, п'ятибратньому та мелітопольському курганах. Всі горити були зроблені за однією матрицею в одній майстерні, ймовірно в Ольвії, грецькими ювелірами на замовлення скіфської знаті [18 – 21]. Останнє може свідчити, що міф про залізного Ахіллеса був не тільки відомим, але й визначався популярністю, окрім греків, ще й серед місцевого іраномовного скіфського населення Степу.

На Алтаї, населення якого в області міфопоепічних увлень пережило значний вплив скіфської культури, зафіксовані вірування, що бог-першотворець Ульгень виготовляє богатиря Манди-шире, добувши метал (суміш чавуну та срібла) як сік із каменя [22, 35]. Натомість у фінській «Калевалі» виплавлення заліза богом – ковалем Ільмариненом описується як процес створення антропоморфної істоти, наділеної язиком й ротом, яка здатна навіть давати клятву служіння людям (Руна. IX, 180-205).

Як бачимо, у міфопоетичній традиції народів, що мали певний вплив на формування слов'янських назв заліза та сталі [23] були досить поширеними уявлення про створення людини із заліза, найдавнішими із яких є малоазійські хатсько-хетські, що датуються ще III – II тис. до. н. е. Водночас міфологічні уявлення про виковування чи загартування залізного людського тіла тісно переплітаються із такими символічними значеннями заліза, як вогонь, камінь, метеорити, грім, кров, кінь, хижаки, звук тощо, що цілком вписується в розкриті автором в інших публікаціях семантичні значення цього металу. Водночас, поряд із універсальним міфологічним образом залізної людини, перспективним залишається розкриття механізмів виникнення окремих символічних значень залізної природи конкретних анатомічних органів людини, її соціальної та психічної організації.

---

1. *Тупчієнко М.П. До питання про символіку залізних виробів у захисних обрядах від грози в традиційній культурі українців // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5; Тупчієнко М.П. Аспекти міфо-ритуального символічного зіставлення заліза з компонентами неживої природи (мінералами) в народній уяві // Етнічна історія народів Європи. Вип. 31. – К., 2010; Тупчієнко М.П. Семантичні паралелі технологій обробки коноплі та заліза в народних уявленнях східних слов'ян // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12; Тупчієн-*

ко М.П. Структурно-організуюча символічна функція заліза в космогонічних міфах // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4.
2. Босий О.Г. Священне ремесло Мокші. – Кіровоград, 2004.
3. Боряк О.О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців. – К., 1997.
4. Данилов К. Древние российские стихотворения собранные Киршею Даниловым. – М., 1938.
5. Тупчієнко М.П. До питання про семантику метеоритів в контексті проблеми символіки сировини в залізоробному виробництві // Матеріали до української етнології. – К., 2003. – Вип. 3 (6).
6. Былины. – М., 1986.
7. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа: матеріали з полудневої Київщини: зібрав Мр. Г. // Матеріали до укр.-руськ. етнології. – Львів, 1906. – Т . 8.
8. Де живе жарптиця? / Запис. І. Гурін. – К., 1991.
9. Чубинський П. Мудрість віків: у 2 кн. – Кн. 2. – К., 1995.
10. Афанасьев А.Ф. Народные русские сказки: в 3 т. – Т. 1. – М., 1985.
11. Ардзимба В.Г. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов) // Древний Восток: этнокультурные связи. – М., 1988.
12. Инал-ипа Ш.Д. Нартский эпос абхазцев // Нартский эпос: материалы совещания. – Орджоникидзе, 1957.
13. Нарт Сасрыква и его девяносто девять братьев: абхазский народный эпос. – Сухуми, 1962.
14. Нарты: адыгский героический эпос. – М., 1974.
15. Гадагатлъ А.М. Героический эпос «Нарты» и его генезис. – Краснодар, 1967.
16. Ботвинник М.Н. Талос // Мифы народов мира: в 2 т. – Т. 2. – М., 1992.
17. Ярхо В.Н. Ахилл // Мифы народов мира: в 2 т. – Т. 1. – М., 1992.
18. Манцевич А.П. Горит из кургана Солоха // Тр. гос. Эрмитажа. – 1962. – Т. 7.
19. Онайко Н.А. Античный импорт в Поднепровье и Побужье в IV – III вв. до н.э. // САИ. – 1970. – Д. 1 – 27.
20. Тереножкин А., Мозолевский Б. Мелитопольский курган. – К., 1988.
21. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К., 1980.
22. Веселовский А. К вопросу о дуалистических космогониях // Этнографическое обозрение. – 1890. – № 2.
23. Тупчієнко М.П. Перспективи використання досягнень лінгвістики у виявленні шляхів формування символіки заліза у східнослов'янських народів // Духовність українства XXI століття: VI Всеукр. наук.-практ. конф.: Мат. конф. – Вип. 10. – Кіровоград, 2006.

Tupchienko M.P. The mythological ideas about the ferrous essence of man in the traditional culture. In the article, on the basis of the mythological, folklore, and archaeological materials the question about the time and mechanisms of the origin of the mythological character – the ferrous man in the Slavic mythological tradition is examined. The possible influence on the forming of this character in traditions of the other ethnos are determined.
Key words: iron, mythology, epos, folklore, tradition.

Н. М. Лопацька

БІБЛІОТЕКА ТА АРХІВ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ (кінець XVI — перша половина XVII ст.)

Стаття присвячена дослідженню основних напрямків культурної та просвітницької роботи, що здійснювалися на базі Дерманського монастиря та простежено їх вплив на ситуацію, що склалась на території Волині у кінці XVI – першій половині XVII ст.
Ключові слова: *Дерманський монастир, бібліотека, архів, міжконфесійна боротьба, чернецтво, унія.*

Дерманський монастир – це унікальна духовна обитель, яка наприкінці XVI – на початку XVII ст. мала не лише значення релігійного осередку, але й поєднала у собі особливість структури культурно-освітнього, просвітницького, господарсько-адміністративного та політичного характеру. Зумовлено це було тим, що патроном монастиря у цей час був князь В.-К. Острозький, який забезпечував його фінансово і матеріально. В зв'язку із цим, діяльність монастирської братії розвивалась цілком у фарватері політики, яку проводив згадуваний князь. Період кінця XVI – початку XVII ст. в історії Волині пов'язаний із протистояннями уніатів та православних, тому князь В.-К. Острозький дбав про те, щоб його духовні обителі теж долучались до антиунійної діяльності.

Метою цієї статті є аналіз аспектів, пов'язаних із надбаннями Дерманської примонастирської бібліотеки та архіву, а також визначення їх впливу на збереження духовних традицій у дусі православ'я на Волині кінця XVI – початку XVII ст. Необхідно зазначити, що в історичній науці є чимало фахових праць, автори яких досліджували і досліджують проблеми, пов'язані із функціонуванням духовних осередків періоду міжконфесійного протистояння на українських землях. Проте, мало вивченим залишається питання комплектування монастирських бібліотек, архівів. З-поміж авторів, в працях яких містяться матеріали із такої проблематики, варто зазначити Г. Бухала [1], Т. Бикова [2], Я. Вагилевича [3], Я. Запаско [4], Я. Ісаєвича [4], І. Лосієвського [5], І. Мицька [6; 7].

Усі надбання Дерманської друкарні, примонастирської школи XVI – XVII ст. складають неоціненний фонд книжної скарбниці минулого та належать до історичних пам'яток українського мистецтва, історії, літературознавчих та мовознавчих надбань. Із розвитком книгодрукування почали з'являтися і перші книгозбірні, бібліотеки. Такі книгосховища у другій половині XVI – першій половині XVII ст. могли собі дозволити лише заможні князівські, магнатські родини та монастирі. Якщо перші лише збирали та купували книги для особистого користування, то церковні обителі поповнювали фонди наукових сховищ, а ченці стали першими переписувачами вітчизняних видань. Іноки також займалися перекладами зарубіжних, але не лише богослужебних, а й світських творів.

Найбільшу частину бібліотеки Дерманського монастиря складали книги та видання, що належали безпосередньо обителі. У цій колекції знаходилися книги, видані українською, церковнослов'янською, польською, латинською, грецькою, німецькою та італійською мовами. Відтак, бібліотека зберігала рукописи, стародруки. Окремим підрозділом був монастирський архів. Кількість книг, що за період правління князів Острозьких входили до монастирської бібліотеки, сягає з похибкою у сто видань – від трьохсот до чотирьохсот книг лише світського характеру, не враховуючи богослужебних. Документально засвідчує наявність у монастирі сорока книг світського характеру запис у люстрації Острозького староства 1571 р., з описанням церковних маєтків, де зафіксовано: „Item ksiąg pospolitych ruskich czterdzieści" [8, 201-202; 9, 46; 10, 49; 11, 165-168; 7, 45]. Серед рукописів Дерманської монастирської бібліотеки, які збереглися до наших днів, є Дерманський пом'яник, що знаходиться у фондах Острозького державного історико-культурного заповідника. Розпочинається він із роду князів Острозьких, а також містить вписані родоводи князів Слуцьких: „...пом'яник князя Юрія Семеновича Слуцького, князь Олександр... князь Володимир, князь Семеон" [12, 17,19]; Соломирецьких: „...рід князів Соломерецьких, князь Ісакій.., княгиня Євдокія" [12, 3] і Гольшанських: „...пом'яник князя Семена Юрійовича Гольшанського, князі Василь, Іоанн, Семеон, Михайло, Георгій.., княгині Феодосія, Анастасія, Євпраксія, Софія" [12, 11-12]. Кількість вписаних – 724 особи. Записи вагомі тим, що ми бачимо реальну картину приналежності вказаних родин до православної віри, оскільки чимало членів княжих династій належали до цього відгалуження християнства. Не менше князів із роду Острозьких обій-

мали посади архієпископів. Федір – князь Острозький, вписаний до лику святих. Решта відомих постатей згадуються теж як князі та княгині, які своїм авторитетом та діями тривалий час утримували засади православної віри та церкви. Це є ще одним підтвердженням того, наскільки шанувалася православна церква на Волині та безпосередньо у Дермані. Також це засвідчує, що впливові представники князівських родин виступали благодійниками та фундаторами монастиря у Дермані, за що, головним чином, і вписувалися до Дерманського пом'яника. В останньому містяться згадки про людей, які постраждали від набігів та побиття татар, зокрема відзначено 155 імен. Серед тих, хто прийняв „мученицький вінець", згадані князі: Радіон, Лев, Димитрій, Григорій та 10 духовних осіб: архімандрит Матвій, ієрей Микита, інок Іона, інок Никифор, інок Єлисей, схимник Герман, інокиня Євдокія, схимниця Євпраксія, схимниця Пелагія [12, 16-17]. Прикметно, що дві останні були представницями княжого роду. Згадуються також вони як черниці жіночого православного монастиря міста Холм.

Про склад бібліотеки Дерманського монастиря початку XVII ст. частково свідчать видання місцевої друкарні та чисельні підготовчі рукописи до них. Без сумніву, серед книг у духовному осередку знаходилися острозькі видання, в тому числі праці Мартина Броневського, Клірика Острозького, Василя Суразького та книги релігійного характеру. Незаперечним фактом є те, що до монастирської бібліотеки, принаймні частково, влилась бібліотека М. Смотрицького, що складалася з великого числа кириличних і латинських друків та рукописів [5, 87-96]. В „Exetesis", написаному в монастирі, М. Смотрицький цитує праці Іоанна Златоуста, Августина, Іоана Дамаскіна, Феофілакта, Григорія Назіанського, Кирила Олександрійського, Амброзія, св. Бернарда [3, 241-242].

У другій половині 1630 – першій половині 40-х рр. бібліотеку поповнили видання унійного спрямування. Головним їх вкладником до бібліотеки був архімандрит Іван Дубович – автор ряду праць, як польською, так і руською мовами. Свої праці йому також надсилав брат Олексій – автор щонайменше шести панегіриків на честь покровителів унії [3, 49]. Судячи з того, що Іван Дубович писав свої твори в монастирі і використовував при цьому праці отців церкви (Василя Великого, Іоана Златоуста, Іполита, Іоана Дамаскіна, Єфрема, Кирила Олександрійського, Оригена та ін.), всі ці видання теж знаходилися в Дерманському осередку. З монастирської бібліотеки автор брав книги істориків Баронія, Никифора, Калікса, Зонара, Теодора, Созомена, М. Кромера, М. Стрийковського [3, 55-57, 60]. Саме під час настоятельств М. Смотрицького та І. Дубовича у бібліотеці монастиря з'явилися праці апологетів унії: І. Потія, П. Скарги, А. Саляви, Л. Крези, Й.-В. Рутського. Потрібно зауважити, що І. Дубович, обіймаючи посаду дерманського архімандрита, у своїх працях порушував питання щодо календарної реформи папи Григорія XIII. Хоча праця „Kalendarz Prawdziwy cerkwi Chrystusowey" унійного настоятеля видана у Вільно 1644 р., проте, очевидно, він написав її у монастирі в Дермані. Дискусія у такому руслі була досить актуальною на той час, тому „до полеміки православних із латиниками навколо реформи календаря з часом включилися також уніати. Діло, в якому особливо порушується календарна справа, видане польською мовою „Kalendarz Prawdziwy cerkwi Chrystusowey" о. І. Дубовичем, дерманським архімандритом" [13, 217-218]. На сьогодні збереглось чимало книг, рукописів, стародруків, які входили до колекції монастирської бібліотеки. Про те, що бібліотека обителі у Дермані складала відносно великий та цінний комплекс друкарської, рукописної спадщини, свідчить той факт, що 60 збережених у ній екземплярів видань польською та латинською мовами передано до науково-просвітницького Братства імені князів Острозьких, створеного 1909 р. у м. Острозі. Братство у 1910 р. упорядкувало давньосховище, в якому зберігалася колекція книг, що раніше належали монастирській бібліотеці у Дермані. Серед них такі найцікавіші: Біблія в перекладі Я. Вуєка (Краків, 1599 р.), польсько-латино-грецький словник Г. Кнапського (Краків, 1621 р.) [14, 3]. У каталозі стародруків Речі Посполитої XVI – XVII ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею, укладеному О. Позіховським та С. Позіховською [14], представлено окремі книги, стародруки, які належали саме бібліотеці Дерманського монастиря. Свято-Троїцька обитель поповнювала фонди власної бібліотеки не лише за рахунок системи благодійництва, пожертвувань, а й мала можливість самостійно купувати окремі книги. Про це свідчать записи у придбаних друках. Таке своєрідне повідомлення міститься у праці А. Бірковського, яке вказує, що книгу придбали для Дерманського монастиря за 16 злотих у п. Анни Комарової: „...та книга придбана до Дерманського монастиря, ... за 16 злотих. У пані Анни Комарової 26 травня 1654 р." [14, 9]. Книги з бібліотеки Дерманського монастиря мали екслібриси – знаки з малюнком на книжках, надписом „Ex libris" (із книжок) і назвою бібліотеки чи прізвищем власника книгозбірні. Видання, що належали Дерманському монастирю, вирізнялися екслібрисом дерманської бібліотеки, який найчастіше фіксувався з зазначенням власника книгозбірні – Олександра Іодка та Заславських-Острозьких. Багато друкованих видань, що зберігалися у монастирській бібліотеці, вийшли з друкарських осередків таких міст, як Вроцлав, Краків, Люблін, Варшава, Львів тощо. Видання, що зберігались у бібліотеці монастиря, переважно були польсько- та латиномовними. Традиційно бібліотечні фонди духовних осередків формувала богословська література. Тому у Дерманському монастирі теж переважали видання такого характеру. Підтвердженням цього є перелік книг, зафіксованих у каталозі стародруків Речі Посполитої XVI – XVII ст., у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога та Волинського краєзнавчого музею: Я. Надасі (1614-3/III 1679) „Rok niebieski Albo przewodnik do Szczęsliwej Wiecznosci, Jesusowi krolowi niebieskiemu" (Kalisz, 1697); (міститься запис інвентаря бібліотеки Дерманського монастиря); „S. Oyca Naszego Bazilego Wielkiego... O ustawach mniskich S. Bazyliusz Wielki życia zakonnego w cerkwi świętey wschodniey patriarcha y fundator przed tym v prawach zakonych greckim, lacinskim i slovianskim; a teraz polskim językiem y drukiem... pokazany to iest roku p. 1686"; Біблія в перекладі Я. Вуєка (Краків, 1599) [14, 24,73-74].

У монастирській бібліотеці знаходилися також словникові видання, зокрема неабияку цінність складає польсько-латино-грецький словник Г. Кнапського (Краків, 1621) – „Thesaurus Polono Latino Grecus, seu Promtuarium lingue latinae et grecae, Polonorum usui accommodatum" [14, 18]. До пізнішого часу (XVIII ст.) належить також чимало видань богословського характеру, ряд творів історичного змісту. Про книги, які зберігалися у фондах бібліотеки монастиря, можна дізнатися із записів, вміщених у виданні „Волинські єпархіальні відомості" за 1870 – 80-ті рр., де згадуються такі друки: церковна історія єпископа Ф. Кирського, латинською мовою з творами Г. Ниського (Базель, 1536); усі твори В. Великого та Г. Назіанзина грецькою мовою (Базель, 1551); тлумачення на пророка Ісаю грецькою мовою, видане П. Христіаном 1580 р. в Парижі; Старий Заповіт грецькою, латинською та німецькою мовами, виданий Давидом Вольтером

у двох великих томах 1596 р. в Гамбурзі; опис Греції грецькою мовою (Франкфурт, 1583); грецько-латинський Лексикон, виданий Севастіаном Генріком Петрі 1584 р. в Базелі; п'ятитомник про вселенські собори латинською та грецькою мовами (Венеція, 1585); Новий Заповіт грецькою мовою, виданий Безою 1589 р. в Женеві; духовні бесіди святого Макарія Єгипетського грецькою та латиною (Франкфурт, 1594); недільні та святкові повчання Каліста II Константинопольського патріарха, слов'янською мовою в листі під назвою „Євангеліє вчительське" (Крилів, 1606); Мінея, надрукована у грудні у період правління царя Михаїла Федоровича за святішого патріарха Філарета 1612 р. в Москві; усі твори В. Нисього грецькою та латиною (Париж, 1615). Як бачимо, монастирська бібліотека містила грецькі видання, зокрема історичного та мовознавчого характеру. Це свідчить про інтерес діячів обителі до видань такого характеру.

Серед видань у Дерманській бібліотеці зберігалася і агіографічна література. Впродовж XVI – XVII ст. у таких книгах друкували зразки „праведного" життя для мирян. У праці вміщували описи життя святих та подвижників, вказуючи на моральні засади та принципи, яких слід дотримуватися людям у повсякденному житті. Тобто, мова йшла про „правила" не лише для ченців, а й для світських осіб: сумлінність у праці, зневага до багатства, наживи та матеріальних благ, доброта та чесність, турбота про ближнього. Такі засади вважались нормами у житті християнина. До такої категорії книг належать праці Св. Василія Великого, які згадуються у переліку друків, що знаходилися в обителі. Звичайно, його видання цілком присвячені правилам, яких повинні дотримуватись ченці, тобто аскетичному способу життя. Норми та правила чернечого існування вбачалися в наступному: в усамітненому проживанні, смиренному ставленні до монастирської братії, вмінні висловлювати співчуття та гальмувати свій гнів. Чітко вказувалася і мета подвижництва – „спасіння душі". Як вже згадувалося, у фондах монастирської бібліотеки була представлена „Книга о постничестві" Василя Великого (Острог, 1594) [2, 25-27; 15, 100]. Вона користувалася неабиякою популярністю серед ченців, священиків: „Мали цю книгу у своїх бібліотеках визначні православні діячі Іов Княгиницький та Іов Борецький" [16, 64]. Зміст агіографічних видань вміщував повчання не лише для чернечої общини, а й для кола світських осіб, оскільки автори цих праць наполягали на благочесті, високих моральних ідеалах, справжніх людських якостях. Популяризація агіографічних видань наприкінці XVI – першій половині XVII ст. з одного боку, була явищем закономірним, з іншого – необхідним, адже у працях такого типу варто не лише описувати устрій чернечих общин, а й вказувати певні правила проживання, яких слід дотримуватися усім мирянам. Важливо довести справедливість та доцільність православних засад та норм у період міжконфесійного протистояння на Волині та в Дермані зокрема.

Окрему частину монастирської бібліотеки складав архів. Хронологія його документів починалася із 1512 р. Однак до нашого часу найдавніші і найцінніші матеріали не дійшли, оскільки під час пожеж кінця XVI – початку XVII та XX ст. вони були знищені. І лише з розповідей теперішніх послушниць (оскільки зараз тут діє жіночий Свято-Троїцький монастир) відомо, що архів містив хронологічну підбірку документів, укомплектовану за століттями, від часу заснування обителі. Із матеріалів, які фіксують події XVI – XVII ст. і пов'язані з ними, збереглися Дерманський пом'яник та окремі документи щодо функціонування монастиря в уніатський період [17, 182-185]. У колекції єпископа Павла Доброхотова, що знаходиться у фондах архіву Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії, є опис архіву Дерманського монастиря, в якому наявні документи від 1530 до 1790 рр. [17, 188]. Також там зберігалися документи правового характеру, а саме: допити свідків у спірних земельних справах, претензії та свідчення щодо здійснених наїздів у XVII ст.; захист права власності на нерухоме майно, що належало монастирю; виписки з книг судових актів духовного осередку про передачу за правом успадкування певних об'єктів. Праці І. Дубовича підтверджують, що в архіві зберігався лист духовенства і шляхти Руської землі до папи Сикста IV 1476 р., знайдений у Вельбівненській церкві під Острогом та деякі листи князя В.-К. Острозького [3, 59]. Значна ж частина дерманського архіву до сьогодні не збереглася, оскільки була втрачена через пожежі та знищена представниками радянської влади у 1940-х рр.

Отже, в кінці XVI – на початку XVII ст. Дерманський монастир став центром збереження духовних традицій у дусі православ'я і поширив свої впливи через видання, культурно-просвітницьку діяльність, навчальну роботу не лише на територію Волині, а й на українські землі в цілому. Безумовно, надбання примонастирської бібліотеки засвідчили масштабність ідеологічного впливу Дерманської обителі на свідомість українського населення та його переконання. Популяризація мовознавчих традицій, історичних надбань у тогочасних умовах дали можливість представникам української спільноти заявити про себе у багатокультурному середовищі Речі Посполитої.

1. *Бухало Г.В. Дерманський Святотроїцький монастир. – Дубно, 1990.*
2. *Быкова Т.А. Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий. – Л., 1972.*
3. *Wagilewicz J.D. Pisarze polscy Rusini, wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini. – Przemyśl, 1996.*
4. *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 1: 1572 – 1700. – Львів, 1981.*
5. *Лосиевский И.Я. Библиотека М. Смотрицкого // Памятники культуры: новые открытия 1984. – Л., 1986.*
6. *Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької Академії (1576 – 1636): Бібліографічний довідник. – К., 1990.*
7. *Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990.*
8. *Biblioteka ordynacyi Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskego. – Warszawa, 1876. – T. 2.*
9. *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. Серія: Історичні джерела / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – Т. 1.*
10. *Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // Лавра. – 2000. – № 2.*
11. *Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI – XVII ст. в науковому доробку Володимира Вуйцика // Волинська ікона: Дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10.*
12. *Острозький державний історико-культурний заповідник. – КН. 961/VI С – 565: Дерманський пом'яник.*
13. *Ковалів о. В.-Й. Календарний неспокій в Острозі наприкінці XVI ст. // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя", 1996 – 1998 рр. – Острог, 2000.*
14. *Стародруки Речі Посполитої XVI – XVII ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею: Каталог. – Луцьк, 2005.*
15. *Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотеки А.И. Кастерина / Сост. В. Ундольский // Чтения ОИДР. – 1848. – Т. 9.*
16. *Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання / Ред. І. Пасічник. – Острог, 1997.*
17. *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Укл. В. Ульяновський. – К., 1992.*

Lopats'ka N.M. The Derman monastery's library and archive at the end of the XVI – the first half of the XVII century. The article is devoted to the reconstructs of the basic directions of the cultural and elucidative activities carried out by the Derman Monastery. The Monastery influence on the situation that existed on the territory of Volhynia at the end of the 16th century – the first half of the 17th century is observed.
Key words: Derman Monastery, library, archive, interconfessional fight, monasticism, Union.

С. А. Кісіль

КУЛЬТУРНЕ БРАТСТВО СЕРЕДИНИ XVII ст. НА СЛУЖБІ У ВЛАДИ І НАРОДІВ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

У статті аналізуються культурні зв'язки між українським і російським народами в контексті діяльності православних братств середини XVII ст.
***Ключові слова**: культурне братство, духовність, Є. Славинецький, П. Могила.*

Вироджується слово братство, не вписуючись у сучасне прагматичне мислення, інформаційні потоки, які відносять його до часів архаїчних, патріархальних. Тим часом агони вже постмодерні диктують прозріння на проблеми мудрого співіснування різних форм історичного життя, якими без сумніву виступають Україна і Росія. Характеристика їх унікального культурного братства середини XVII ст. належить В. Ключевському. Його наукова творчість нагадує нам першородні зв'язки історії з словесністю, релігійним, філософським мисленням. В умовах переосмислення осьових ліній сучасного, підірваного життя, є потреба подолання багатьох стереотипів, категоричних відлучень, які блокують вихід із екологічних, соціальних глухих кутів, карти яких в руках не політиків, а культурних лідерів, хранителів досвіду оптимального вирішення воістину глобальних проблем буття. На превеликий жаль цей досвід формувався катастрофічною класичною історією. Її тверезим адептом був без сумніву В. Ключевський. Саме йому вдалося поєднати патріотизм і об'єктивний розгляд історичної долі, драми своєї Вітчизни. Для всіх надзвичайно актуальними виступають проникливі характеристики політики, культури Заходу і Росії, їх сильні і слабкі сторони, які оцінити належить російським, українським історикам, політологам і взагалі тим, хто переймається проблемами планетарного прогресу, людинознавства. Військові, політичні колізії середини, другої половини XVII ст. відтіснили загальнолюдський зміст змагань, пошуків культурної історії братніх, слов'янських народів. Важливо підкреслити, що народжувалися вони в схожій і відмінній соціальній і культурній атмосфері.

Сучасники XVII ст. не випадково визначили сутність своєї епохи, як час, коли «старина і новизна перемішалися». Нова доба історії, з її розсудковим раціоналізмом, соціальним екстремізмом бажаною емансипацією, гарантом якої є всесильне Просвітництво сприймалася як з оптимізмом, так і з напруженими духовними пошуками допустимого співвідношення віри і знань, морального-матеріального, компетенції Творця і творіння, на ім'я людина. Скоріше не буржуазні революції, а вищезазначені поступки складають основу процесу трансформації традиційної цивілізації в нову, західноєвропейську, таких її напрямків суспільної думки, як гуманізм, Відродження, Реформація. В контексті цих концептуальних проблем є можливість і необхідність розглянути російсько-українські зв'язки в галузі культури в середині XVII ст., що дозволяє усвідомити своє місце у європейському світі.

Академічні поняття не завжди можуть описати драматизм українсько-польських і українсько-російських відносин, які мала відрегулювати Переяславська Рада. Адже найбільш болючим було «сподобалась мені» земля, яку можна було «замість масла на хліб намазувати», давня надія на одновірців, братів. Розв'язати тугий вузол суперечностей неможливо без свідомого бажання сторін взяти відповідальність за вибір методів захисту своїх інтересів, бажань. Польська шляхта скористалась силою своєї держави, полонізацією, покатоличенням, як засобами духовного роззброєння українських земель, а точніше людей, які володіли спадком своїх предків. Так, освіта, віра пересіклися не на життя, а на смерть з політикою.

Потребу в культурно-державній консолідації, як способі колективного, етнічного історичного виживання відчули в Західній Європі, передусім представники полісного – міського – середовища, які промовисто назвали себе братствами. Братські школи, Острозька і Києво-Могилянська академії, фундаторами яких були такі духовні аристократи, як Костянтин Острожський, Єлисей Плетинецький, Петро Могила і власне та галерея культурних діячів, які разом з трудящим народом України, його авангардом – козацтвом, складали державний авторитет нації напередодні Переяславської Ради. Вражає різноманітність зв'язків індивідуальних, колективних, їх неоднозначна політична орієнтація. Їх учасниками були, в першу чергу, митрополити, а також друкарі, перекладачі, лексикографи, автори воістину полемічної літератури. В драматичних пошуках, зверненні до патріархальної, античної традиції йшов пошук духовних і політичних ідеалів, надійних союзників. Результатом їх було видання в Острозі 1581 р. першої слов'янської Біблії, першого православного катехізису «Ісповідання віри» київського митрополита Петра Могили, яке в 1643 р. на Соборі вселенських патріархів в Ясах було визнано за істинне для всієї Православної церкви Східного обряду. Для нас, людей сучасних, поняття Східного православного обряду не має належного культурно-історичного змісту. Однак для сучасників подій середини XVII ст. воно було предметом безкомпромісних пошуків, звинувачень один одного в боговітступності, справжньої жертовності.

Життя вимагало від релігійних, політичних і культурних українських діячів неоднозначних орієнтацій, виборів на пересіченні в першу чергу духовних векторів Заходу і Сходу. Чисельні джерела переконують, що зіткнення «старини і новизни» набувало драматичної конфронтації в різних сферах суспільного життя того часу. Утвердження світської освіти, експериментальної науки наштовхувались на проблеми віри і знань – дотримання закону спасіння, громадянської самоорганізації, повноваження – «священства і царства». У царині міжнародній – на можливість співіснування держав етнічно суверенних та імперських, а по суті суперництва за ресурси, в умовах наростаючої їх глобалізації, згасання духовної ноти італійського гуманізму, до якої більшість населення, задавлене умовами виживання, культурною сліпотою, дорости не могло, а елітна меншість, яку поглинала спокуса принад нового життя, не хотіла її чути, разом з плачами жертв таких «неофітів» як Олівер Кромвель. Криваві європейські революції XVII – XVIII ст. не дозволяють замаскувати соціологічними штампами світоглядні парадигми, які набули характеру зловісних бумерангів. Ренесанс як мобілізація свого і чужого історичного досвіду, на зламі різних способів життя, не міг не породити полемічну літературу в буквальному розумінні цього слова. Непересічні мислителі України, Білорусі та Росії цього часу невипадково своєрідним інтегралом теорії і практики тогочасного життя визнали освіту. Адже саме вона безпосередньо пов'язана з суспільними потребами, вирішуючи їх як за допомогою нового досвіду, знань, так і традиційних культурних

орієнтирів, перевірених часом, історичними уроками поколінь. Соціальна, езотерична історія нового часу вимагає переосмислення полемічної літератури, яка підняла ті проблеми, які мали застерегти, стримати повінь культурного динамізму, від спрощеного розуміння Природи великої і малої, передбачаючи плату за черговий сплеск свободи, – самотність божевілля, хаос егоїстичних інтересів, вульгарність, абстраговані від болей життя поняття, їх лукаві маніпуляції.

Гідним представником полемічної літератури, яка усвідомлювала історичну генезу як греко-славянської православної цивілізації так і римо-гальського світу, був автор славнозвісної «Палінодії» Захарій Копистенський: «А што ся римляне хвалять наукою тогосветною – чужим пер'цем хваляться, в чужом плащу напинаются. Грецкою теды мудростью хвалятся. И мы россове, если для наук в краи немецкие удаемося не по латинській, але і по грецькій розум удаемося, где як свое власное находим от греков... поверенное отбираемо с росторопностю, однак сметье отметуемо, а зерно беремо, уголе зоставуемо, а золото выймуемо... Был неколи час, а той барзо довгій гды Римляне в неволи будучи, наук не имели, а в невежестве и простоте жили» [1].

Особливою концептою історичного мислення духовних, культурних діячів того часу була релігія, в першородному її розумінні. З. Копистенський, І. Вишенський, їх однодумці усвідомлювали, що давньогрецьке і давньолатинське словникове визначення релігії сфокусувало не тільки стадійну, але й світоглядну парадигму традиційної і новоєвропейської поведінки людини в природному, соціальному середовищі, деформуючи її майбутнє. Глибина, ідентифікація національної пам'яті цього часу неможлива без подолання спеціалізації – ізоляції гуманітарних наук, абсолютизації раціонально-експериментальних критеріїв культурного прогресу. Адекватно оцінити результативність останнього не дозволяє «розірваність» мотивів діяльності, творчості людини, які залишаються архетипними [2, 14-17] чи секуляризованими в розумінні «грекофілів» і «латинствующих».

Програми братських слов'яно-греко-латинських шкіл, Острозької, Києво-Могилянської академій свідомо трималися історичного коріння греко-слов'янської православної цивілізації, законів її спасіння [3]. Вони краще своїх нащадків розуміли історичну природу Еллади – першого європейського народу, його культурний феномен, визнаючи і своїх предків його творцями, хранителями. Нетиповою для історичної науки залишається увага до проблеми пересічення, синтезу східної, євразійської та егейської традицій в межах більшої половини культурної історії людства. Спрощеними залишаються античні ремінісценції культурних лідерів європейського світу, який шукав нових, кращих шляхів життя.

Нові люди як Західної, так і Східної Європи звернулись до уроків найтривалішої епохи – Античності. Змістом цих уроків для них були наслідки попередніх витків культурної еволюції. Вони давали підстави для оптимізму в оцінках трудової, полісно-громадянської діяльності людини. Водночас болючі явища кризи античного полісу, жорстокі війни, рабство, неминуче ставили проблему духовної відповідальності людини за свою творчість. Гасло «studia humanitatis» мало подолати середньовічне приниження людини, окрилити її можливостями своїх знань, громадянського партнерства, застерігаючи водночас міфологемами, релігійно-філософськими поняттями, що майбутнє залежить від морального розуму людини, яка усвідомлює не тільки свої права, а й обов'язки.

Антична література – це в першу чергу історичний культурний досвід традиційної доби, який мав як вивільнити творчу енергію, так і застерегти її від соціальних, ноосферних катастроф. Творчо переосмисливши традицію різних хронологічних і світоглядних спільнот, класична культура античної Греції виявила себе як традиційна і модерна для свого часу, здатна для збереження цілісного Космосу (Порядку) життя, дерзновенного його пізнання і впорядкування в інтересах людини. Розуміючи її історичну природу, ми повинні залучити до конкретизації характеристики античних ремінісценцій матеріал, що розкриває її культурну результативність. Міфологічна і писемна спадщина Еллади – як метафізична, онтологічна, ноосферна пам'ять, енциклопедія історичного життя вимагає особливих вимірів, відповідних критеріїв, акцентів, головним з яких – свідоме духовне сходження до законів спасіння, збереження життя [4]. Вони допоможуть розчистити від статистичної інформації, упередженості першородне значення вузлових онтологічних понять безцінний досвід, вистражданий нашими предками, феноменальні можливості Природи великої і малої, повчальні уроки їх співіснування. У зв'язку з цим, класична антична спадщина давно стала засобом як спекуляції, так і етнічної ідентифікації, самопізнання. Духовні пам'ятки традиційної доби зберегли історію народження народів, їх випробування рабством зовнішнім і внутрішнім. Вони донесли до нас не випадкові перемоги малих народів і держав над великими, доводячи умовність категорії сили.

Драматичною обставиною історичної долі України була суперечливість релігійно-етичних і суспільно-політичних орієнтирів її західних і східних сусідів-братів. Саме в XVII ст. її розвинута історично, культурно більшість гідно відповіла на виклики нового часу. Як суб'єкт європейської історії, Україна змогла довести Соборністю, освітою свою соціальну, культурну повноцінність як народу, здатного зберігати і розвивати загальнолюдські цивілізаційні надбання. Потребу в культурно-державній, соборній консолідації як засобу етнічного виживання, захисту на українських землях усвідомили в першу чергу представники полісного (міського) середовища, які промовисто назвали себе братствами. «Поліс – це не стіни, а люди» – багатозначимо наголошував історик-класик Фукідіт, до якого, на думку А. Бонара, Західна Європа «доросла тільки наприкінці XIX ст.» [5], можливо, відчувши втрату своєї соборності під час кривавих буржуазних революцій. Боротьба українського народу в середині XVII ст. мала як загальноєвропейські закономірності, так і специфіку захисту своїх соціальних і національно-релігійних прав.

Проблема орієнтирів великих спільнот в реальному житті виступає як духовний, культурно-історичний особистий вибір, позиція [6]. Цікавим доказом, ілюстрацією пошуків перехідної епохи є особистість Єпіфанія Славиницького. Долаючи крайнощі «грекофілів» та «латинствующих» у східнослов'янському середовищі, він переконував своїх сучасників, чисельних учнів, «що знамениті отці церкви знали не тільки граматику, а й риторику, софістику, філософію, землеробство, астрономію і всю еллінську мудрість, заради якої покидали вітчизну, щоб на чужині вчитись у знаменитих язичницьких учених». Йому вдалось утвердити Україну, своїх білоруських предків в умовах бурхливих військово-політичних змагань, які відтіснили на другий план культурну складову історії того часу.

У розпалі Визвольної війни, у 1649 р. московський цар Олексій звернувся саме до київського митрополита Сильвестра Косова, з проханням прислати в Москву «Києвських учених монахов». Офіційною метою запрошення вихованців Києво-Могилянської колегії було редагування за грецькими зразками православної літератури. Про культурний рівень «справщиків» говорять

наступні факти, підтверджені архівними матеріалами. У видатковій книзі патріаршого приказу є запис про грошову винагороду «старцю Епифанию, что в чудовом монастыре живёт, за то, что он перевёл государю, патріарху на руський язик дохтурскую книгу». Мається на увазі переклад відомої праці А. Везалія, яка вийшла в Базелі 1543 р. і відіграла неабияку роль у тогочасній медицині. Наприкінці 1650-х рр. Є. Славинецький, разом зі своїми колегами працював над перекладом «Великого атласа», надрукованого голландцем І. Блеу. Рукопис цієї книги складає півтори тисячі аркушів, з яких на долю Є. Славинецького припало більше третини. Серед перекладів Є. Славинецького значиться й робота відомого просвітителя-гуманіста Е. Роттердамського «Громадянство звичаїв дитячих».

В описі літературного надбання Є. Славинського, складеного його учнем Євфимієм і опублікованого В. Ундельським, поміж іншими працями значиться «Космографія» І. Блеу. Переклад цього твору, зроблений, під керівництвом Є. Славинецького, А. Сатановським та співробітником Ісайєю, знайомив російського читача з геліоцентризмом М. Коперника. Є. Славинецькому належить чимало філологічних праць (усього разом з перекладами – 150). Вони були оцінені сучасниками, на що вказує надпис на його надгробку: «Зде лежит мудрый отец Єпифаний, претолковник изящних писаний, філософ и иерей в монахе честный» [7].

Виступаючи живою ланкою між римо-гальським та греко-словянським православним світами, Є. Славинецький на собі відчув їх тяжіння один до одного і відштовхування [8, 160]. Як свідчать офіційні джерела, молодший вчитель Києво-Могилянської академії прибув разом з А. Сатановським 12 липня 1649 р. і був прийнятий в Посольському приказі дяком М. Волошеніновим [9]. Монастир, в якому проживали і виконували «царську службу» українські і білоруські «освічені монахи», сучасники не випадково назвали «особой иноземской монастырь» [10, 5-10]. Згідно «Жития милостивого мужа Федора Ртищева», царедворець, меценат, з дозволу царя і патріарха, побудував його «близ пути из града Киев в царствующий град лежащего... призва из Киева из Святыя Лаври Печерские и из Межигорского монастырей иноков числом тридесять» [11, 399-400].

Саме в цьому монастирі, за даними В. Ключевського, склалося «учене братство» [12, 14], яке представляли різні за долею, поглядами, позиціями, діячі, чий потенціал був залучений до реалізації неоднозначних реформ російської влади, в особі її представника Ф. Ртіщева. Вже в його будинку Є. Славінецький зустрівся з непересічною особистістю часу, «вогненним протопопом» Аввакумом Петровим. Його життя, погляди, взаємовідносини з політичними, духовними і культурними діячами того часу неможливо охарактеризувати з допомогою загальних оцінок. Бідний провінційний попович не випадково став духовним лідером, благословення якого так і не дочекався, скоріше «тішайший», Олексій Михайлович Романов. Безкомпромісний захисник не «царства», а «священства» приняв свідомо численні муки, страту, про що свідчить «Житие протопопа Аввакума им самим написанное и другие его сочинения» [13]. Без сумніву, цей твір є доказом драматизму не просто культурних, а й духовних пошуків, застережень, зміст яких розкривається з часом, пояснюючи, можливо, чому сонце одних гріє, а інших спалює.

Особисті свідчення Аввакума розповідають, що його знайомство з Є. Славінецьким відбулося вже в 1649 р. Звертає на себе увагу коротка, але надзвичайно принципова характеристика «освіченого монаха»: «Знаю я Епифана-римлянина до мору егда он приехал из Рима. Тогда же учению его приложилася руководством Федора Ртищева» [13, 114]. Аввакум з викликом-звинуваченням вказує на Є. Славінецького, як на представника чужого «римського» світу. На відміну від російської влади, яка задекларувала себе багатозначимо «третім Римом», супер-державою, надсилою, Аввакум свідомо не вважає стару і нову західно-європейську традицію для себе взірцем. Як людина щира, Аввакум визнаd переваги освіти своїх опонентів, називаючи себе «немыслен гораздо, неука человек», виправдовуючись перед своїми послідовниками, до того ж «руководством Федора Ртищева». Останній доручив йому до неволі дати розгорнуту відповідь на питання, яке цікавило багатьох людей того часу: «Достоит ли учитися риторике, диалектике и философии».

Маючи вроджений дар слова, Аввакум виступав захисником патріархальної, самобутньої національної культури і головне – законів християнського, духовного братства. «А к Федору Ртищеву бранится со отступниками ходил и бывало придя в избу свою... зело печален, понеже в дому у него с еретеками шумел много о вере и о законе», переконуючи їх, що «Лучше тебе быть с сею простотою да почиет в тебе Христос, нежели от риторства аггелом слыть без Христа» [13].

До кінця XVII ст. європейський світ ще продовжував називати себе християнським, втрачаючи його консолідованість в ході жертовних, світоглядних і соціальних революцій [14]. Як головне надбання античної культури [15], християнство, відкривши богоявленням, езотеричні складові духовної еволюції історії, залучило людину до подолання хаосу і сотворіння світу як Миру. Збереження його як глобальної умови життя знаходимо у Нестора, Іларіона, Пересопницькому Євангелії, листах волинського князя М. Курбського до Івана Грозного, «Камені віри» П. Могили та полеміках «ученого братства» [16].

1. *Копыстенский З. Палинодия // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1978. – Кн. 1.*
2. *Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 2008.*
3. *Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К., 2008.*
4. *Антична література: Антична міфологія. Антична література. Антична риторика. – К., 2005.*
5. *Бонар А. Греческая цивилизация. – М., Б.р.*
6. *Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. пр. – К., 1988.*
7. *Російський державний архів давніх актів Росії (далі – РДАДА).*
8. *Пушкарев Л.Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII в. – М., 1982.*
9. *РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 4.*
10. *РДАДА. – Ф. 210. – Оп. 1. – Спр. 203.*
11. *Древняя российская Вивлиофика. – М., 1791. – Ч. XVIII.*
12. *Ключевский В.О. Западное влияние в России XVII в. – М., 1897.*
13. *Житие протопопа Аввакума им самим написанное и другие его сочинения. – М., 1960.*
14. *Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990.*
15. *История мировой культуры. Наследие Запада. – М., 1998.*
16. *Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К., 1993.*

Kisil S.A. The cultural brotherhood of the middle of the XVII century at the service for the government and people in Ukraine and Russia. In the article the cultural connections between the Ukrainian and Russian peoples in the context of the Orthodox brotherhoods' activity at the middle of the XVII century are analysed.

Key words: cultural brotherhood, spirituality, E. Slavynets'ky, P. Mogyla.

Л. Ф. Циганенко

ДОСВІД ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДВОРЯНСТВА БЕССАРАБІЇ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ (XIX – початок XX ст.)

Розглядаються питання розвитку доброчинності та піклування в Бессарабії в XIX – на початку XX ст. та участь у цьому процесі представників місцевої еліти. Аналізується внесок дворянства губерній у розвиток освіти, становлення шкільної системи в краї.

***Ключові слова**: дворянство, Бессарабія, освіта, доброчинність, піклування.*

Особливим феноменом життя українського суспільства у конкретно-історичні періоди є благодійність. Історія українського суспільства містить чисельні прояви доброчинності та меценатства. Реальна, а не декларована допомога постраждалим, хворим та збіднілим є складовою частиною нашої національної історії. Дослідження вітчизняних традицій милосердя, багатого історичного досвіду поєднання державного, громадського і приватного компоненту в практиці піклування, багатоманітності напрямів і форм благодійності, дає багатий матеріал для перетворення морального виховання у практичну дійсність, що в сучасних умовах так необхідне сьогоднішньому суспільству.

Спеціальне вивчення історії соціального піклування та доброчинності в Російській імперії розпочалось ще у середині XIX ст. Серед історичних досліджень останнього часу потрібно назвати праці О. Ткаченко [1], О. Доніка [2], М. Дмитрієнко, О. Яся [3], Ф. Ступака [4], в яких проаналізовано форми доброчинної діяльності, інституціональний розвиток філантропії, економічний механізм благодійності, доброчинно-меценатські види діяльності відомих представників української еліти. Однак до сьогодні ще недостатньо висвітлені питання розвитку доброчинності на регіональному рівні, тому дослідження ролі і місця бессарабського дворянства в справі соціальної допомоги та піклування має актуальне значення. Крім того, дворянська доброчинність тривалий час була затиснута ідеологічними настановами, що вимагає встановлення історичної справедливості щодо представників цієї верстви, які своєю активною життєвою позицією, забезпечили собі одне з провідних місць серед населення краю.

Після приєднання в 1812 р. Бессарабії до Російської імперії, особливої актуальності в губернії набули питання культурно-освітнього розвитку краю. Місцеве дворянство не залишилося осторонь від цього процесу, створюючи спеціальні органи – піклувальні ради або комітети, здійснюючи нагляд за навчальним процесом і надаючи матеріальну допомогу учням. 1816 р. в Бессарабії було відкрито перший цивільний навчальний державний заклад – дворянський «Шляхетний пансіон», в якому 1820 р. навчалося 18 вихованців [5, 67]. Місцева еліта взяла активну участь у відкритті 12 вересня 1833 р. Першої класичної чоловічої гімназії, у 1835 р. при ній – шляхетного пансіону з 30 стипендіями для дітей дворян. В якості почесних піклувальників Першої Кишинівської чоловічої гімназії виступали губернатор і губернський предводитель дворянства. Першим опікуном гімназії був тайний радник О. Стурдза [6, 54]. До обов'язків піклувальників гімназій, крім безпосереднього керівництва радою, входило надання матеріальної допомоги закладу, поповнення фондів його бібліотеки тощо. Значною подією для Бессарабії стала організація і проведення предводителем дворянства Г. Бальшем 1845 р. благодійної акції: в Кишиневі було відкрито дитячий притулок для хлопців – перший в Бессарабії приватний благодійний заклад [7, 160].

Протягом 60 – 90-х рр. XIX ст. дворянство Бессарабії брало активну участь у створенні та утриманні благодійних товариств, діяльність яких була спрямована на культурно-освітній розвиток місцевого населення. Альманах «Бессарабія» називає близько 40 благодійних товариств, серед яких: «Комісія з улаштування народних читань», «Товариство допомоги потребуючим освіти», «Товариство допомоги учням I гімназії», «Товариство допомоги учням II гімназії», «Товариство допомоги учням реального училища», «Товариство допомоги учням начальних училищ губернії», «Губернське товариство опіки дитячих притулків» тощо [8, 69].

Водночас у доброчинній діяльності цього періоду зростає роль жінок-дворянок. О. Катаржі – дружина бессарабського губернського предводителя дворянства – 1878 р. заснувала «Товариство допомоги потребуючим освіти», а у 1880-х рр. починає свою діяльність «Благодійне товариство» в Кишиневі, головою якого була жінка губернатора краю С. Константинович. Крім роботи в товаристві, Софія Антонівна на власні кошти утримувала в місті притулок та дешеву їдальню для бідних [9, 30]. Серед благодійниць краю потрібно також назвати Л. Артамонову (дружина генерал-майора), Р. Сицинську – голову Кишинівського благодійного товариства «Миколи Чудотворця». Ці організації допомагали сім'ям нижчих чинів, що служили в армії; безземельним селянам у справах придбання землі, студентам різних навчальних закладів. Недостатність державного та місцевого фінансування, за наявності величезної кількості людей, які потребували допомоги, примушувала дворян зосередитися на організації більш ефективної і масштабної допомоги. У зв'язку з цим був організований комітет, який мав координувати будівництво шпиталю у Кишиневі. Очолював цей комітет І. Стурдза [10, 25].

Особливої уваги заслуговує діяльність дворянок Бессарабії в справі становлення і розвитку жіночої освіти в краї. 1864 р. Л. Белюгова, дочка статського радника, на свої власні кошти відкрила першу в Бессарабії Кишинівську жіночу гімназію (з 1871 року – перша жіноча земська гімназія), яка давала можливість її випускницям отримати гідну освіту і роботу вчителів, лікарів, сестер милосердя, фельдшерів і акушерок. Пізніше в краї було відкрито ще декілька приватних жіночих гімназій, зокрема 1876 р. гімназія М. Аховської (за іншими документами – Оховської). 1880 р. М. Абрамова, дружина статського радника, відкрила в Кишиневі приватне трикласне училище для дітей обох статей. 1892 р. в Кишиневі баронеса Ю. Гейкинг заснувала дитячий садок, якій згодом перетворився на школу, а потім на гімназію. Юлія Петрівна була донькою останнього окружного військового начальника Бессарабії генерал-лейтенанта П. Шумлянського і графині А. Мусіної-Пушкіної [11, 312].

Питання освіти знаходилися в колі постійного контролю і підтримки з боку повітових та губернських предводителів дворянства. Так, голова Одеського навчального округу в листі № 18349 від 4 січня 1897 р. до повітового предводителя аккерманського дворянства А. Томачинського констатує: «Виходячи з інформації директорів народних училищ Бессарабської губернії... стало відомо, що завдяки Вашим зусиллям Аккерманські повітові збори асигнували: 1000 крб. на обладнання училищних бібліотек; 200 крб. на преміювання вчителів за створення церковних хорів з учнів, а решту від асигнованої суми – на видачу допомоги вчителям на випадок хвороби. Вважаю своїм почесним обов'язком висловити Вам мою щиру подяку за сприяння та допомогу в справі розвитку шкільної освіти» [12, 2]. Схожі листи надходили й на ім'я наступників А. Томачинського – Василя Навроцького, М. Понсе.

На початку XX ст. однією з розповсюджених форм доброчинної діяльності дворянства була підтримка учнівської та студентської молоді. Дворянська громада Бессарабії щорічно витрачала більш, ніж 8000 крб., на стипендії і допомогу дітям збіднілих дворян, що навчались у вищих та середніх навчальних закладах. Відомо, що, починаючи ще з 1884 р., губернський предводитель дворянства щорічно асигнував 3000 крб. допомоги дітям дворян на отримання належної освіти.

У фондах Ізмаїльського архіву Одеської області зберігається багато документів, які свідчать про доброчинну діяльність місцевого дворянства у справах освіти. В основному це листи від голів повітової земської управи до предводителя дворянства Аккерманського повіту з проханнями призначити стипендії. Причому стипендіальне утримання представників повіту досить пильно контролювалося повітовими предводителями дворянства.

У Кишиневі на початку XX ст. завдяки зусиллям Р. Доливо-Добровольського було відкрито жіночу гімназію для дівчат з багатодітних купецьких і міщанських родин та сиріт. Фундатор за власний рахунок (90 тис. крб.) побудував розкішний мурований будинок та надав кошти на його утримання (близько 200 тис. крб.). В гімназії постійно перебувало до півсотні дівчат віком від 7 до 17 років. Восени 1904 р. у Кишиневі було завершено будівництво дворянського пансіону-притулку для дітей спадкових дворян Бессарабії, які навчалися в одному з середніх навчальних закладів міста. Кошти на побудову цієї установи були частково зібрані місцевим дворянством, а частково надані державою (250 тис. крб.) [13, 40]. В листі на ім'я Аккерманського повітового предводителя дворянства сповіщалося, що цей гуртожиток буде знаходитися під постійним наглядом директора і вихователів, «діти будуть утримуватися в чистоті, їм буде запропонована здорова їжа, і особлива увага буде приділена їх фізичному розвитку» [14, 113].

Одним з пріоритетних напрямків доброчинної діяльності дворянства Бессарабії кінця XIX – початку XX ст. було опікування долею дітей-сиріт. Однією з відомих установ був притулок Кишинівського губернського земства. За свідченням сучасників, у 1890 р. на його утримання земство витратило 8 тис. крб., а до 1902 р. витрати склали 30 тис. за щоденної присутності у притулку близько 560 дітей (85 % яких були мешканцями м. Кишинева) [15, 35]. Більшість коштів на їх утримання надавали дворяни міста. Після закінчення війни з Японією було створено губернський Олексіївський комітет для опіки дітей-сиріт воїнів, що загинули під час військових дій. Новим в діяльності цього комітету було те, що опікуванню підлягали не лише сироти з дворянських сімей, а й діти церковнослужителів, санітарів, дружинників. На означених осіб планувалося виділення допомоги з державного бюджету.

На 1908 – 1909 рр. дворянським губернським правлінням були заплановані заходи у галузі опікування дітей, покликані поліпшити умови їх утримання і знизити смертність. Планувалося організувати постійний медичний нагляд за дітьми, який мали здійснювати фельдшери лікарні, з обов'язковими щоденними об'їздами, з частотою відвідувань не рідше одного разу на тиждень. Під патронатом дворянина І. Башоти, який був членом громадянського комітету, у Кишиневі була побудована нова міська лікарня. Крім того, передбачалося збільшити витратити на утримання дітей до 5 крб. на місяць, виплачувати премії за «гарне виховання» до закінчення початкової школи. На кожну дитину вирішили видавати 18 крб. на рік для навчання у початковій школі, а якщо навчання продовжувалося в нижчій професійній школі, то до закінчення освіти призначалася щорічна субсидія в розмірі 60 крб. Крім цього, на кожну дитину, з досягненням нею повноліття, виділялася одноразова матеріальна допомога в сумі 120 крб. [16, 172].

У справі доброчинності дворянство Бессарабії спрямовувало свої зусилля на ті сфери громадського життя, які потребували негайного вирішення – розвиток мережі закладів соціального захисту збіднілого населення та охорони здоров'я, сферу освіти, духовності і культури. Поступово дворяни краю стають важливим суб'єктом громадської діяльності, з яким був пов'язаний важливий етап розвитку освіти, культури, благодійності і меценатства. Дворяни активно сприяли розширенню мережі початкових і середніх загальноосвітніх закладів у регіоні, будучи зацікавленими у піднятті загальноосвітнього рівня населення. Вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування, з метою організації початкових і середніх загальноосвітніх закладів у містах і селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність. Благодійники будували на власні кошти приміщення училищ і гімназій, як почесні опікуни жертвували кошти на їх утримання, дарували землі, будівельні матеріали, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання. Значною мірою, завдяки ініціативі представників дворянства, були закладені основи системи доброчинності і соціальної опіки в краї.

1. *Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.*
2. *Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008.*
3. *Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – № 6.*
4. *Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2009.*
5. *Оганян Л.Н. Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX в. – Кишинев, 1974. – Ч. I.*
6. *Крупенский А.Н. Краткий очерк о Бессарабском дворянстве 1812 – 1912: К столетнему юбилею Бессарабии. – СПб., 1912.*
7. *Батюшков П.Н. Бессарабия: Историческое описание. – СПб., 1892.*
8. *Бессарабия: Географический, исторический, статистический, этнографический, литературный справочный сборник / Под ред. П. Крушевана. – М., 1903.*
9. *Бессарабский справочный календарь на 1890 г. – Кишинев, 1889.*
10. *Обзор деятельности Кишиневского городского общественного управления за 1909 – 1912 гг. – Кишинев, 1913.*
11. *Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. – Кишинев, 2006.*
12. *Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 6.*
13. *КУІА. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 18.*
14. *КУІА. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 17.*
15. *Лашков Н.В. Бессарабия: К столетию присоединения к России. 1812 – 1912 гг.: Географическое и историко-статистическое обозрение состояния края. – Кишинев, 1912.*
16. *КУІА. – Ф. 770. – Оп. 1. – Спр. 19.*

Tsyganenko L.F. The experience of the charitable activity of the Bessarabia nobility in the field of the education (the XIX – the beginning of the XX centuries). The question of the development of charity and welfare in Bessarabia at the XIX – the early XX centuries, and the participation of the local elite representatives in this process have been discribed in the article. The contribution of the province nobility in the development of education and the establishment of the school system in the province are analised.

Key words: nobility, Bessarabia, education, charity, surveillance.

Р. І. Кравченко

ХАРКІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІТЕТ ТОВАРИСТВА ОПІКИ ТЮРЕМ

Стаття присвячена розгляду процесу створення Харківського губернського комітету Товариства опіки тюрем у середині XIX ст. Досліджено законодавчу основу діяльності товариства, регіональні особливості створення та діяльності губернського комітету опіки тюрем, участь громадськості у здійсненні загальнодержавних пенітенціарних ініціатив.
Ключові слова: *Товариство, опіка, губернія, тюрми, пенітенціарна система.*

Важливою особливістю імперської каральної системи першої половини XIX ст. є гуманістичний характер правових ініціатив. Процес формування пенітенціарної системи Російської держави проходив під значним впливом православної ідеології та загальноєвропейських гуманістичних тенденцій, які знаходили підтримку серед представників вищих органів державної влади. Звичайно, на регіональному рівні значна кількість рішень втілювалася за певних обмежень чи затримок. Тому особливо актуальним є розгляд процесу створення регіональних управлінських структур пенітенціарної системи держави, що дозволить більш детально відтворити історичні реалії.

Дорадянська історіографія історії Російського товариства опіки тюрем представлена значноюкількість праць, серед яких варто виділити дослідження Д. Країнського [1], В. Юферова [2]. За радянських часів діяльність Товариства опіки тюрем розглядалась у працях М. Гернета [3]. Сучасний етап розвитку науки характеризується підвищеною увагою до цієї проблематики. Особливий інтерес до питання діяльності Товариства опіки тюрем приділяють російські науковці М. Детков [4], А. Лісін, М. Петренко, О. Яковлева [5]. Зроблені перші кроки відносно дослідження історії Товариства і українськими вченими [6; 7]. При цьому процес створення та діяльності безпосередньо Харківського комітету Товариства опіки тюрем досліджено недостатньо [8; 9]. З огляду на це, метою статті є розгляд процесу створення Харківського губернського комітету Товариства опіки тюрем, дослідження законодавчих основ діяльності та участі представників громадськості у даному процесі.

Ініціатива створення в Росії товариства опіки тюрем належить В. Веннінгу, члену Лондонського тюремно-благодійного товариства, заснованого відомим тюрмознавцем Дж. Говардом, який присвятив частину свого життя та діяльності Росії, де й помер 20 січня 1790 р., надаючи допомогу хворим під час епідемії холери в Херсоні. Правила діяльності товариства були затверджені 19 липня 1819 р. Олександром I, за доповіддю Міністра духовних справ і народної просвіти князя О. Голіцина [10, 22]. Олександр I прийняв товариство під власну опіку та всіляко сприяв його діяльності. Товариство було приватним союзом, який спочатку не мав значних адміністративних повноважень. В. Веннінг домагався передачі усіх тюрем під управління товариства та планував перебудувати їх за особливим планом, але цей проект не був здійснений. Товариство на початковому етапі було скоріше філантропічним, ніж адміністративно-господарчим об'єднанням.

Відповідно до Правил, затверджених 19 липня 1819 р., предметом діяльності товариства було визначено моральне виправлення злочинців та покращення побутових умов їх утримання. Засобами виправлення були визнані: постійний нагляд за ув'язненими, розміщення їх за характером злочину, настанова в правилах християнського благочестя, заняття арештантів пристойними справами та як можливий засіб покарання – ув'язнення непокірних до карцеру. Загальною метою діяльності товариства визначалося покращення умов відбування покарання в існуючих місцях ув'язнення, але воно не отримало права самостійного керівництва. Усі дії воно погоджувало з місцевими органами державного управління.

Товариство складалося з осіб, які добровільно вступили до його складу та зробили грошовий внесок. Особи, які зробили разовий внесок, називалися "благодійниками". Внески могли бути зроблені в будь-якій формі – грошима, одягом, продуктами харчування. Справами товариства завідував комітет, що складався з президента, трьох віце-президентів, директорів, скарбничого та двох секретарів. Члени комітету мали право відвідувати в'язниці у будь-який час. Кожен рік збиралися загальні (генеральні) збори членів та благодійників, які затверджували звіт товариства. У разі необхідності зміни порядку діяльності могли бути скликані надзвичайні збори. Про діяльність товариства публікувався звіт. Показово, що в перших звітах не вказувалися особи, які брали участь в діях товариства, "потому, чтобы христианское смирение их не оскорблялось теми похвалами, кои Комитет обязан будет воздать состоянию многих порученных им заведений" [11, 6].

Товариство було відкрито у Санкт-Петербурзі, але одним з його обов'язків було визначено розширення діяльності шляхом відкриття комітетів в інших місцевостях. 1824 р., з ініціативи губернатора В. Муратова була здійснена спроба створити у Харкові губернський комітет товариства опіки тюрем, головним об'єктом якого мав стати Харківський тюремний замок. 1 січня 1824 р. губернатор направив листи-запрошення до деяких осіб з пропозицією взяти участь у роботі новостворюваного комітету. Листи були направлені Б. Герсеванову, М. Бедрязі, П. Лабутіну, А. Маєру, Г. Квітці, М. Лосєву, харківському міському голові Г. Радіонову [12, 30]. Серед Харківських чиновників, військових, купців було зібрано 603 руб. 26 коп. для подальшого використання на потреби товариства. Через які причини подальші дії комітету були припинені нам невідомо, але кошти, що були зібрані для прирощення відсотків та вміщені до Приказу громадської опіки, зберігались. Протягом 1824 – 1828 рр. лише відсотків накопичилось 115 руб. 45 коп. До речі, гроші були віддані під 5 % річного прибутку [13, 32]. У подальшому кошти були використані на влаштування при Харківському тюремному замку лікарні, а створення губернського комітету товариства опіки тюрем було відкладено.

Харківський комітет товариства опіки тюрем був створений лише у 1843 р. Губернатор князь М. Долгоруков та віце-губернатор К. Данзас, якого було призначено відповідальним за створення комітету, звернулися до осіб, які, на їх думку, мали взяти участь в діях комітету. Листи були направлені Харківському міському голові Ф. Рудакову, предводителю дворянства Харківського повіту М. Ковалевському, голові казенної Палати барону М. Розену, колишньому міському голові Г. Гринченку, купцям 1-ї та 2-ї гільдій О. Бєлкіну, О. Щербініну, О. Скриннікову, В. Еліокіну та деяким іншим особам [14, 47]. Усі вони погодилися взяти участь в діяльності товариства та внести певні кошти на користь місцевого комітету [14, 60].

Серед найбільших благодійників виділялися: князь М. Цертельов – 10 руб., підпоручик С. Абаза – 30 руб., вахмістр М. Абаза – 10 руб., 1-ї гільдії купець О. Бєлкін – 20 руб., 1-ї гільдії купець О. Скринніков – 20 руб., 1-ї гільдії купець В. Еліокін – 20 руб., радник губернського правління Г. Тарановський – 7 руб., надвірний радник П. Прожанський – 10 руб. [14, 44]. Аптекар О. Фрейндлінг звернувся до комітету з пропозицією "выдавать... для больных арестантов без платежа за лекарства денег,

с тем чтобы посуда в коей будут доставляемы лекарства возвращена была мне, тем самым надеясь заслужить внимание Начальства» [14, 70].

В травні 1844 р. Харківський губернатор кн. М. Долгоруков звернувся з листом до графа О. Бенкендорфа, як голови товариства опіки тюрем, з проханням затвердити склад комітету. Перший склад Харківського комітету опіки тюрем включав таких осіб: Голова – генерал-ад'ютант, кн. М. Долгоруков. У 2-му відділенні – нагляд за «нравственностью арестантов, занятию их работами и попечением о церкви Харьковского тюремного замка» – совісний суддя Нахімов, управляючий палатою державного майна Маєвський. У 3-му – арештантські роботи – голова цивільної палати Хорват, предводитель дворянства Харківського повіту Ковалевський, гвардії полковник Веселовський, комерц-радник Кузін. У 4-му – нагляд за порядком та моральним виправленням арештантів – віце-губернатор Данзас, жандармський штаб-офіцер полковник Кукушкін, губернський прокурор Навроцький, 1-ї гільдії купець Андрєєв. У 5-му відділенню – спорядження засланих до Сибіру – голова казенної палати барон М. Розен, гвардії полковник Шарейтер, колишній міський голова Г. Гринченко, 1-ї гільдії купець М. Котляров. Секретар комітету – губернський з карних справ стряпчий Брюхович. Скарбничий – комерц-радник Кузін [14, 8]. Для членів Харківського комітету товариства опіки тюрем була написана Інструкція, яку направили президенту товариства на розгляд [14, 195-207] і 23 лютого 1844 р. затверджено [15, 12-19].

У 1847 р. після смерті князя М. А. Долгорукова віце-президентом комітету був затверджений Чернігівський, Полтавський та Харківський генерал-губернатор генерал-ад'ютант С. О. Кокошкін.

На початку 1848 р. капітал Харківського комітету становив близько 60 тис. руб. Досить значна сума була накопичена завдяки пожертвуванням різних осіб, переводу до недоторканого капіталу залишків коштів, що виділялися державою на харчування та лікування в'язнів. Значна кількість грошей була переведена в кредитні білети Приказу громадської опіки, що давали постійний та надійний прибуток. Досить значна сума (3338 руб. 96 коп.) щорічно виділялася Харківською міською думою на утримання в'язнів тюремного замку. Щорічні пожертвування членів Харківського товариства опіки тюрем протягом 1840 – 50-х рр. становили близько 600 – 700 руб. Слід зазначити, що кожен губернський комітет щорічно публікував звіти про власну діяльність. Можна досить легко прослідкувати основні статті витрат комітету.

1848 р. у Російській імперії діяли 52 губернських комітети, в тому числі 13 дамських та 264 повітових відділень товариства опіки тюрем. До складу товариства входили 129 віце-президентів, 1489 членів губернських комітетів та 2516 членів повітових відділень [16, 33]. Капітал товариства становив 604241 руб. 35,5 коп. Протягом року товариство отримало від державних установ 557079 руб. 15,5 коп. У всій країні було зібрано приватних пожертвувань на користь товариства 155578 руб. 18,75 коп. Більша частина коштів була використана на покращення діяльності тюремних установ, а близько 50 тис. руб. залишків були зараховані до недоторканого капіталу товариства. Оскільки в підпорядкуванні товариства знаходилася більшість тюремних установ Російської держави, цікаво розглянути загальну картину їх життя та діяльності.

На території сучасних українських земель найбільші тюремні заклади діяли в Одесі, де утримувалося близько 500 в'язнів, Сімферополі – понад 200, Херсоні – понад 300, Києві – понад 300, Катеринославі – понад 250 засуджених [16, 22]. Протягом 1848 р. були влаштовані аптеки при тюремних замках в Одесі, Херсоні та Катеринославі. Розглянувши статистичні дані, стає зрозумілим, що найбільшу кількість злочинів на регіональному рівні та відповідно злочинців, які утримувалися у тюрмах, становили особи, засуджені за бродяжництво, крадіжки, відсутність документів, злочини проти віри, підпал, пияцтво та вбивство.

7 листопада 1851 р. набув чинності новий Статут товариства опіки тюрем. При президентові товариства була створена Рада віце-президентів. До складу місцевих комітетів автоматично включалися представники місцевої адміністрації, суду, духовенства, предводителі дворянства та міські голови. З'явилося станове обмеження, до складу товариства могли входити лише особи благородного, духовного та купецького станів. 1855 р. товариство було підпорядковане Міністерству внутрішніх справ, а міністр отримав звання президента товариства. Дослідники негативно оцінюють зміни, здійснені відповідно до нової редакції статуту товариства. Тюремне товариство було наповнено офіційними особами, які ставилися до своїх обов'язків формально та приділяли їм мало уваги. Чимало осіб вступали до товариства, сподіваючись отримати вигідні підряди на закупівлю продовольства чи інших товарів. Був відсутній єдиний загальнодержавний виконавчий орган товариства.

Постійними віце-директорами губернських комітетів призначалися начальник губернії, єпархіальний архієрей, директорами – губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, совісний суддя, губернський прокурор, інспектор лікарської управи, міський голова. У повітових відділеннях товариства постійними членами призначалися повітовий предводитель дворянства, суддя, стряпчий, окружний начальник державного майна, повітовий лікар, благочинний та міський голова. При вступі до товариства обов'язково надавалося посвідчення в благонадійності та кожен з директорів давав наступну розписку: "1852 г. Сентября 23 дня. Я, нижеподписавшийся, даю сию расписку Харьковскому губернскому попечительному о тюрьмах Комитету, в том что я нигде и ни по каким делам под судом и следствием не состою и ни к каким сектам не принадлежу в чем и подписываюсь» [17, 19].

Особи, які отримували від комітету платню, не могли бути директорами. Також не могли бути директорами комітету наглядачі тюремних замків. Заборонялося вступати до товариства особам, які перебували під судом та неплатоспроможним боржникам. Усі директори Комітету у грудні поточного року мали внести щорічний внесок на наступний рік (5 руб. у повітових містах, 10 руб. – у губернських та не менше 15 руб. – у столицях). Кожен директор для входу до в'язниць отримував спеціальний білет [17, 1 – 17].

При губернському комітеті створювалася канцелярія у складі секретаря, скарбника та економа – завідуючого господарством. Було дозволено оплачувати діяльність членів канцелярії з коштів губернського комітету. Чиновники канцелярії отримували всі права дійсної державної служби та мундир за формою МВС. Дозволялося залучати до діяльності чиновників інших міністерств із збереженням їм грошового утримання. Канцелярія губернського комітету товариства опіки тюрем мала печатку. Комітети виносили рішення за кількістю поданих голосів, при цьому голос віце-президента мав переважаюче значення. Журнали кожного засідання губернського комітету підписувалися головою та секретарем. Перед кожним засіданням директори комітету мали письмово повідомити своє ставлення відносно питань, що мали розглядатися на засіданні.

Кожне місце ув'язнення знаходилося під опікою одного з директорів комітету товариства. Над арештант-

ськими ротами опіку несли два директори комітету. Директори комітету, яким було доручено контролювати збирання грошей у спеціальних кухликах, отримували книги, до яких все записували. Видавати кошти без журнальної постанови, за підписом одного з віце-президентів товариства, було заборонено. Перевірка каси губернського комітету відбувалася щомісячно, а один раз на рік проводилася загальна перевірка документації губернського комітету [17, 5]. Засідання губернського комітету товариства опіки тюрем відбувалося двічі на місяць, на квартирі смотрителя Харківського тюремного замку. На засіданнях комітету кожного місяця перевірялися книги запису коштів міських та повітових тюремних установ.

Таким чином, товариство опіки тюрем створене як громадська інституція, в процесі власного розвитку пройшло декілька етапів. Протягом 20 – 40-х рр. XIX ст. у підпорядкуванні губернських комітетів товариства опинилися ключові важелі управління діяльністю пенітенціарних установ держави. Після введення 1851 р, в дію Статуту товариства, до складу губернських комітетів та повітових відділень були введені посадові особи державного управління, суду, представники станових органів дворянства. При цьому відбулося значне обмеження приватної ініціативи, членство у складі товариства не завжди сприймалося позитивно.

Харківський губернський комітет товариства опіки тюрем був створений у 1843 р. Досить довгий час діяльність комітету була обмежена опікою над тюремними установами, розташованими у Харкові. Лише наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. виникли повітові відділення товариства. Являючись у загальному розумінні громадською інституцією, товариство повністю залежало від персонального складу членів. Якщо до діяльності комітетів та відділень вдавалося залучити активних та ініціативних осіб, то діяльність такого комітету чи повітового відділення можна було вважати вдалою. В іншому випадку його діяльність завмирала та у звітах можна було прочитати, що "жодних дій Комітет не чинив".

1. *Краинский Д.В. Материалы к исследованию истории русских тюрем в связи с историей учреждения Общества попечительного о тюрьмах. – Чернигов, 1912.*
2. *Юферов В.Н. Материалы для тюремной статистики России. – СПб., 1873.*
3. *Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5 т.. – М., 1961. – Т. 2.*
4. *Детков М.Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России. – М., 1999.*
5. *Лисин А.Г. и др. Тюремная система Российского государства в XVIII – начале XX в.: Учеб. пособ. – М., 1996.*
6. *Бабушкин А. История попечительства и посещения тюрем в России // Тюрьма и общество. – Донецк, 2000.*
7. *Ступак Ф.Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002.*
8. *Россіхін В.В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2005.*
9. *Мачулин Л.И. История тюремного Харькова (1668 – 1917 гг.). – Х., 2005.*
10. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України: В 2 т. / Упор. Г. Радов, І. Резник. – Т. 1. – Ч. 1: 911 – 1917. – К., 1998.*
11. *Отчёт Посетительного комитета тюремного общества. – СПб., 1821.*
12. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 59. – Спр. 248.*
13. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 32.*
14. *ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 2.*
15. *ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 18.*
16. *ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 23.*
17. *ДАХО. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 37.*

Krawchenko R.I. The Kharkiv province committee of the Prisons' guardianship society. In the article is observed the creation process of the Kharkiv province committee of the Prisons' guardianship society in the middle of the 19th century. Have been investigated the legislation basis of the Society's activity, the region peculiarities of the committee creation and activity.
Key words: Society, guardianship, province, prisons, penitentiary system.

П. В. Єлесін

ПРЕДСТАВНИКИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ЯК ФУНДАТОРИ ОСЕРЕДКІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Аналізується діяльність православного сільського духовенства України із заснування початкових шкіл у другій половині XIX – на початку XX ст. Окреслені основні особливості фундаторських ініціатив у цій сфері.
***Ключові слова**: сільське духовенство, освіта, церковнопарафіяльна школа, початкове училище, ініціатива.*

Історичні аспекти діяльності українського православного духовенства другої половини XIX – початку XX ст. мають ту наповненість, до якої у сучасній історичній науці відновлюється жвавий дослідницький інтерес. Зумовлений він також тим, що означена проблематика протягом десятків років радянського режиму, в зв'язку з її ідеологічною і класовою "безперспективністю", перебувала фактично поза межами об'єктивного наукового розгляду. Серед комплексу культурно-просвітницьких заходів, здійснюваних носіями духовного сану протягом означеного хронологічного періоду, особливу увагу вчених привертає активність православного кліру в сфері початкової народної освіти. За роки незалежності окремі практичні вияви цієї активності вже неодноразово ставали предметом спеціальних історичних досліджень [1 – 3]. Проте, і надалі актуальним залишається окремий розгляд, одного з важливих напрямів освітньої діяльності духовенства – заснування ним у другій половині XIX – на початку XX ст. осередків початкової освіти на селі, що й становить мету цієї розвідки.

У силу об'єктивних причин, серед яких, з однієї сторони, традиційно вищий ступінь освіченості парафіяльного духовенства, порівняно з іншими представниками сільської громади, а з іншої – підпорядкування церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, як найбільш поширених типів навчальних закладів на селі, духовному відомству (а отже, й автоматичне входження їх до сфери безпосередньої позабогослужбової діяльності духовних осіб), саме представники сільського кліру були основними суб'єктами, що займалися поширенням освіти в селянському середовищі. Згідно справедливого твердження І. Петренко, фактично всі проблеми щодо відкриття школи, її благоустрою, забезпечення всім необхідним для навчально-виховного процесу лежали на плечах сільських священиків [1, 108]. Відзначимо при цьому, що фундація початкових навчальних закладів, на нашу думку, була основоположним та найбільш перспективним заходом, адже саме вона являла собою базис для розбудови освітньої галузі, а отже – й для практичного поширення освіти на селі.

Показовим моментом, який характеризує істинну спрямованість соціальної діяльності сільського духовенства, є те, що від самого початку становлення церковнопарафіяльної освіти, відкриті сільськими священиками початкові навчальні заклади, як правило, розміщувалися в їхніх же будинках. Так, основна частина, відкритих у 1860 р., 759-ти шкіл Чернігівської єпархії не мала окремих приміщень, а працювала при оселях сільських священиків [4, 119]. Ініціаторами заснування всіх без винятку

шкіл, відкритих у сільській місцевості Полтавської єпархії 1863 р., були представники духовенства, причому в їхніх же будинках функціонували 29 (62 %) з 47 початкових осередків освіти [5, 12-16; 6, 20-21].

Схожа ситуація спостерігалася й у Київській єпархії, яка, до речі, в 1866 р., із заснування духовенством початкових навчальних закладів, була одним із лідерів серед єпархій Російської імперії [7, 301]. Переважаючу незабезпеченість окремими шкільними приміщеннями підтверджують і дані за окремими повітами: зі 105 осередків освіти Сквирського пов., 94 розташовувалися в будинках священиків і причетників [2, 36]. При цьому, згідно рапорту благочинного 3-го округу Васильківського пов., з функціонуючих 1866 р. в окрузі 14 шкіл – лише 2 працювали в будинках духовних осіб, решта – в будинках волосних управ та спеціально відведених чи збудованих для них приміщеннях [8, 1]. Зрозуміло, таке явище було поодиноким винятком і, вочевидь, пов'язане з високим рівнем громадянської позиції місцевих органів громадського самоврядування.

На користь високої цінності соціальної активності духовенства, представники якого займалися навчанням з дітьми в тих же приміщеннях, де й проживали, свідчить наступна цитата зі звіту обер-прокурору Священного Синоду за 1866 р.: "Школы по большей части помещаются в домах духовных лиц… Столь бескорыстная деятельность могла бы быть в высшей степени благотворна, если бы само духовенство было бы достаточно обеспечено" [7, 301]. Дійсно, нерідко духовні особи не мали власного житла, а проживали в церковних будинках, знімали квартири тощо [4, 119]. Навчання дітей у власному будинку об'єктивно містило в собі ряд побутових незручностей як для представників сільського кліру, так і для членів їхніх родин, що не могло не впливати на організацію та хід навчального процесу. Доволі показовим є приклад священика с. Яцьки (Васильківський пов. Київської губ.) М. Вишинського, який, за відсутності окремого приміщення для церковнопарафіяльної школи, навчав селянських дітей у власному будинку, де, крім нього самого, проживали ще 9 членів його родини. На честь пастиря свідчить той факт, що такимчином школа працювала 10 років – з 1860 р. до 1869 р. [9, 663].

Необхідно відзначити, що кількість учнів, які приходили на навчання до будинків духовних осіб, в кожному окремому випадку суттєво різнилася між собою. Середній учнівський контингент сільських церковнопарафіяльних шкіл, які відкривалися та функціонували в оселях священиків і причетників, становив 10 – 20 осіб (або й менше – 4 – 8), але, при цьому в будинках окремих представників сільського кліру навчалися 35 – 50 осіб [5, 12-14]. Наприклад, священик с. Антонова (Сквирський пов. Київської губ.) О. Сікорський у власному будинку навчав грамоті, священній історії, катехізису та російській граматиці 30 дітей [10, 23]. Церковнопарафіяльна школа с. Мазинок (Переяславський пов. Полтавської губ.) впродовж 25-ти років розміщувалася в квартирі псаломщика, де займала невелику кімнату. За роки існування цього осередку освіти його відвідало 700 хлопчиків [1, 109].

Уявлення про те, наскільки суттєвими могли бути незручності для родин духовних осіб, допомагає скласти не лише кількість учнів церковнопарафіяльних шкіл, але й окремі предмети, що вивчалися в оселях сільського кліру. Зокрема священик с. Слободо-Потоку (Вінницький пов. Подільської губ.) Зайончковський у власному будинку навчав дітей співам у церковному хорі [11, 249]. Із поступовим розширенням навчальної програми початкової школи, яка була відкрита в своєму будинку дяком с. Шершенці (Балтський пов. Подільської губ.), до нього, крім учнів, стали приходити й спеціально наймані вчителі [12, 393]

Шукаючи практичний вихід із незручностей, носії духовного сану вдавалися до цілком оригінальних кроків. Наприклад, причетники церкви с. Озерян (Лохвицький пов. Полтавської губ.) диякон Якубовський та псаломщик Неліпа в 1863 р. відкрили одночасно 2 школи, кожен у власному будинку: перший навчав 7 учнів, а інший – 3 [5, 15]. Такий крок, очевидно, був продиктований необхідністю розділити учнів у різних приміщеннях, через недостатню житлову площу обох причетників. Відкривши 1860 р. у своєму будинку початкову школу для 20 учнів, священик с. Юшкового Рогу (Таращанський пов. Київської губ.) Г. Сікорський через тісну оселю займався з дітьми в кімнатах лише взимку, а в теплий період року для потреб церковнопарафіяльної школи відводив комору, де спеціально була викладена підлога, прорубані вікна, поставлені лавки [10, 23].

У зв'язку з усіма викладеними вище обставинами, в більш сприятливому становищі знаходилися ті заклади початкової освіти, які функціонували в окремих приміщеннях. Представники сільського кліру користувалися можливістю відкрити церковнопарафіяльні школи, у випадку наявності незайнятих церковних приміщень. Так, священик с. Ястребщини (Глухівський пов. Чернігівської губ.) М. Громаковський відкрив школу, учні якої збиралися на навчання в церковній сторожці [1, 111]. Священик с. Демидового (Херсонська губ.) навчав дітей у старому церковному будинку, що призначався для псаломщика [13, 23]. Парафіяльна школа, заснована в 1860 р. священиком В. Крижановським у с. Янківці (Уманський пов. Київської губ.) також розташовувалася у вільному на той час церковному будинку [14, 70-71]. Незважаючи на те, що соціально-гігієнічні умови навчання в таких школах знаходилися інколи на низькому рівні, це жодним чином не знижувало соціальної ваги освітніх ініціатив сільського духовенства. Менш поширеними випадками були ті, коли при відкритті шкіл священиками (нерідко за власний кошт) одразу винаймалися окремі приміщення. Найчастіше такими ставали звичайні сільські хати [10, 23].

Найбільш громадсько активні духовні особи, звичайно за наявності достатньої фінансової спроможності, якою відзначався далеко не кожен священно- та церковнослужитель, будували або купували постійні приміщення для церковнопарафіяльних шкіл на власні гроші. Серед таких, зокрема, були священик с. Церковищ (Козелецький пов. Чернігівської губ.) Л. Могилевський [4, 119], священик с. Рудого Села (Сквирський пов. Київської губ.) [2, 36], священик с. Ширмівки (Бердичівський пов. Київської губ.) А. Метельський. Цілком природно, що такі дії високо оцінювалися та винагороджувалися як єпархіальним керівництвом, так і сільською громадою [15, 660].

Ініціативно-організаційний аспект діяльності сільського духовенства в сфері освіти виражався, подекуди, в розбудові вже існуючої парафіяльної освітньої мережі. Так, священик с. Лучки (Кобеляцький пов. Полтавської губ.) М. Яновський для вже діючої церковнопарафіяльної школи почав будувати нове приміщення й, крім цього, відкрив у селі школу грамоти [1, 110]. Священик с. Чутового (Полтавський пов.) Г. Коломинський зі вступом на службу до означеної парафії, де вже діяла церковнопарафіяльна школа для хлопчиків, ініціював відкриття закладу подібного типу для дівчат [16, 22]. Примітно, що у відкритті шкіл, призначених для початкової освіти дівчат, видну роль відігравали дружини священиків. Зокрема в с. Ряському (Констянтиноградський пов. Полтавської губ.) школа для 20 дівчат була

відкрита дружиною священика А. Романовською [6, 21]. Особливо діяльну допомогу при влаштуванні школи священику с. Мар'яно-Чегодарівки (Ананьївський пов. Херсонської губ.) Й. Вербицькому надавала його дружина, за що їй була висловлена подяка від вищого єпархіального керівництва, а священик отримав дозвіл прописувати це в своєму послужному списку [17, 5].

Суттєвим напрямком діяльності православного сільського духовенства як фундатора осередків освіти на селі була систематична усна просвітницька робота, спрямована на переконування сільських жителів підтримувати відкриття закладів початкової освіти – ухвалювати колективні постанови з цього питання на сільських та волосних зборах, виділяти кошти на облаштування приміщень, закупівлю навчальної літератури та приладдя, а найголовніше – віддавати своїх дітей на навчання [18, 45]. Пропагування освіти було невід'ємним компонентом церковної проповіді. Наприкінці XIX ст. з церковного амвону звучали проповіді на такі теми: "Отдавать детей в школу – священный долг родителей", "Грамотность полезна и необходима в жизни человека", "О необходимости обучения детей грамоте" [19, 8,11].

Окремі священики досягали в результаті такої роботи значних успіхів. Наприклад, священик с. Брянові Кустичі (Стародубський пов. Чергінівської губ.) В. Янчевський, переконав своїх парафіян віддати на навчання понад 130 дітей; священик с. Британів (Борзенський пов. Чернігівської губ.) – збудувати будинок для школи, на що селяни виділили будівельні матеріали, а дехто – навчальну літературу [4, 119-120]. Просвітницька робота в цьому напрямі приносила подекуди й особливі соціально значущі результати. Так, зусиллями псаломщика церкви с. Аврамове (Херсонська губ.) П. Варехи сільська громада постановила закрити шинок і відкрити школу [13, 20].

Крім навчальних установ церковного відомства, в деяких випадках сільське духовенство ставало й ініціатором відкриття світських початкових училищ. Зокрема священики невеликого містечка Ротмистрівки (Черкаський пов. Київської губ.) Серговський і Гукович у 1913 р., від імені місцевих жителів, висловили намір відкрити 4-класну чоловічу прогімназію. Незважаючи на те, що дозволу на це вони так і не отримали (очевидно, через недостатню кількість населення для функціонування закладу такого типу), ця ініціатива є достатньо показовою [20, 30]. Іншим доволі екстраординарним прикладом є діяльність священика с. Пужайкового (Балтський пов. Подільської губ.) А. Тиховського, який, незважаючи на те, що в селі вже діяли 3 заклади початкової освіти – двокласне і однокласне сільські міністерські училища та церковнопарафіяльна школа, 1912 р. клопотався про відкриття в населеному пункті ще одного училища вищого типу [21, 4].

Отже, дослідження фундаторської діяльності православного духовенства України в сфері початкової освіти другої половини XIX – початку XX ст. засвідчує, що організаційні ініціативи представників сільського кліру, незважаючи на всі труднощі їх практичного втілення, приносили соціально важливий результат, який виражався у поступальному розширенні шкільної мережі, а відтак, і поширенні грамотності. При цьому, відкриття та початкове функціонування закладів церковнопарафіяльного (а подекуди й світського) типу, здійснюване сільськими священиками та причетниками, значною мірою залежали від соціокультурного середовища конкретної місцевості, фінансової спроможності духовних осіб, добробуту сільських парафій тощо.

1. *Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884 – 1917 рр.). – Полтава, 2008.*
2. *Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008.*
3. *Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Федоренко С.А. Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2008; Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в систему освітньої урядової політики царської Росії (1884 – 1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; Яковенко Г.Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006; Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003.*
4. *О распространении грамотности между поселянами Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия. – Часть официальная. – 1861 – № 10.*
5. *Сведения об успехах народного образования по Полтавской епархии за 1863 год // Полтавские епархиальные ведомости. – Часть официальная (далі – ПЕВ ЧО). – 1864. – № 1.*
6. *Сведения об успехах народного образования по Полтавской епархии за 1863 год // ПЕВ ЧО. – 1864. – № 2.*
7. *Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1868. – № 7. – Отд. 2.*
8. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 112а.*
9. *Слепушкин И. Пожертвование, каких дай Бог побольше, на общую пользу // КЕВ. – 1869. – № 20. – Отд. 2.*
10. *Об участии духовенства в народном образовании // Журнал министерства народного просвещения. – 1860. – Октябрь. – Часть неофициальная. – Отд. IV.*
11. *А. Церковно-приходская школа и церковный хор в с. Слободо-Потоке // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1884. – № 12.*
12. *Церковно-приходская школа в с. Шершинцах Балтского уезда // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1890. – № 19.*
13. *Ніточко І.І. Освіта: Документи. Факти. Спогади (Березівський район). – Одеса, 2009.*
14. *Семенчук О.О. Священицька родина Крижановських серед духовної еліти XIX – початку XX ст. // Гілея. – К., 2011. – Вип. 44.*
15. *Радецкий В. Памяти почивших священнослужителей // КЕВ. – 1894. – № 21. – Часть неофициальная.*
16. *Донесение священника Александровской церкви с. Чутова Полтавского уезда, Григория Коломинского, от 26 Ноября, Его Преосвященству, Иоанну, Епископу Полтавскому и Переяславскому // ПЕВ ЧО. – 1870. – № 1.*
17. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 1142.*
18. *Беленький В. Особый способ открытия сельской школы // Полтавские епархиальные ведомости. – 1873. – № 2. – Часть неофициальная.*
19. *Оглавление проповедей, помещенных в Приложении к "Руководству для сельских пастырей" за 1898 год // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – Т.1.*
20. *Державний архів Черкаської області. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 14.*
21. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. 190.*

Yelesin P.V. The representatives of the Orthodox clergy as the founders of the primary schools in the Ukrainian villages at the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries. In this article is observed the impact the Orthodox rural clergy's activities on the establishment of the primary schools at the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries. The main peculiarities of the constituent initiatives in this sphere are described.

Key words: rural clergy, education, parish school, primary school, initiative.

Н. О. Гончарова

УЧАСТЬ ДВОРЯН БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ОПІЦІ НАД ЦЕРКОВНИМИ ШКОЛАМИ (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті на основі аналізу архівних документів висвітлюється внесок дворянства Акерманського та Ізмаїльського повітів у розвиток початкової церковної освіти в Бессарабській губернії.

Ключові слова: *церковно-приходська школа, школа грамоти, попечитель, дворяни, Акерманський повіт, Ізмаїльський повіт.*

У Комунальній установі «Ізмаїльський архів» зберігаються матеріали Акерманського та Ізмаїльського повітових відділень Бессарабської губернської єпархіальної училищної ради (ф. 784 і 785). Справи цих фондів містять статистичні відомості про церковно-приходські школи та школи грамоти вказаних повітів за період 1884 – 1917 рр. Основний масив документів – це щорічні звітні відомості та шкільні листки. Звітні відомості подаються в таблицях, що містять стовпчики з такими даними: назва школи; дата відкриття школи; хто є вчителем; з якою освітою; з якого часу є вчителем; хто є законовчителем; з якою освітою законовчитель; хто затверджений попечителем школи; у чому проявляється його опіка про школу.

Шкільні листки повітові відділення отримували від єпархіальної училищної ради та потім надсилали до всіх церковно-приходських і шкіл грамоти повіту. Шкільні листки мають вигляд своєрідних питальників та містять інформацію: про розряд школи; населений пункт, в якому знаходилась школа; якщо в даному населеному пункті кілька шкіл, то вказувалась церква, при котрій школа розміщувалась. Далі наводяться відомості про законовчителів та вчителів, їх освіту, розмір жалування чи грошової допомоги та тривалість служби; про попечителя школи; дані про кількість учнів і їх розподіл за станами й віросповіданням; про шкільне приміщення (кому належить, за плату чи безоплатно ним користувалась школа); обсяг витрачених коштів на утримання школи; число книг у бібліотеці. Всі дані наводились станом на 31 грудня звітного року.

Серед різноманітної важливої інформації фондів 784 і 785 найбільш цінними для з'ясування внеску представників дворянської верстви в процес розвитку освіти в Бессарабській губернії на межі XIX – XX ст. є відомості про діяльність попечителів церковних шкіл. Метою статті є спроба, на основі аналізу звітів шкіл та повітових відділень Бессарабської губернської єпархіальної училищної ради, визначити роль дворян-попечителів початкових навчальних закладів та охарактеризувати основні напрямки їхньої діяльності на прикладі Акерманського та Ізмаїльського повітів.

Так, в Акерманському повіті 1884 р. при Спасо-Преображенській церкві с. Будаки була відкрита церковно-приходська однокласна школа. Попечителем її з 1892 р. став дворянин, корнет Кавалергардського Її Величності полку П. Демидов [1, 3]. Внесок його на утримання школи щорічно складав 50 крб. [2, 13]. Церковно-приходська школа, що працювала у с. Пуркари Акерманського повіту з 1887 р., мала за попечителя І. Манкова. Цей дворянин жертвував на користь школи 25 крб. щорічно [1, 5]. З 1896 р. опікуватися цим навчальним закладом почав колезький радник М. Германсон. Він щорічно виділяв на потреби школи 100 крб., а також «забезпечував опалення натурою» [3, 7]. 1889 р. у посаді Турлаки Акерманського повіту при Свято-Миколаївській церкві було відкрито церковно-приходську однокласну жіночу школу. З 1894 р. її попечителем став дворянин М. Клейнер. Він щорічно відпускав на потреби цієї школи 20 крб. [2, 72]. Поміщик О. Берт був попечителем церковно-приходської школи в с. Антонівка (1889 р.). Внесок його на користь школи щорічно складав 50 крб. [4, 2].

В Ізмаїльському повіті з 1890 р. діяла Кугурлуй-Матроська однокласна церква-школа. У 1894 р. її попечителькою стала потомственна дворянка Є. Фареннікова [5, 34]. За постійне піклування потребами школи в 1895 р. вона була нагороджена грамотою та біблією від Св. Синоду [6, 6]. Поміщик М. Димитріу був попечителем церковно-приходської однокласної школи с. Готешти Ізмаїльського повіту, відкриття котрої датується 1890 р. На потреби школи він щорічно жертвував 25 крб. [7, 2]. За його підтримки, в 1893 р. для школи було зведено окрему будівлю [8, 89]. З 1905 р. попечителем цієї школи став поміщик Г. Маріс [5, 19].

У с. Ново-Ганасени Ізмаїльського повіту з 1890 р. діяла церковно-приходська однокласна школа, попечителем якої з 1893 р. був поміщик Антоній Давидогло. Перша його пожертва навчальному закладу склала 200 крб. [7, 2]. Надалі щороку на потреби школи він виділяв 25 крб. У 1896 р. за попечительську діяльність А. Давидогло був нагороджений біблією від Св. Синоду [6, 8]. Казанджикська церковно-приходська школа Ізмаїльського повіту почала роботу в 1890 р. З 1895 р. її попечителем був дворянин І. Лебедєв, який пожертвував 200 крб. на зведення шкільної огорожі та відпускав кошти на опалення школи [9, 3]. Бараганська церковно-приходська школа Ізмаїльського повіту відкрилась у 1891 р. Попечителькою навчального закладу була дочка місцевого поміщика О. Папанікуло [6, 3]. Вона щорічно жертвувала 25 крб. на шкільні потреби [7, 3]. Того ж року в Ізмаїльському повіті були відкриті Бадик-Молдавська та Ларгська церковно-приходські школи [7, 4]. Їх попечителем став місцевий поміщик І. Терзі, котрий виділяв щорічно 25 крб. на утримання кожної з шкіл. Крім того, він пожертвував 100 крб. на зведення будівлі Бадик-Молдавської школи, а також за власний кошт закінчив фарбування будівлі Ларгської школи [10, 2]. Для останньої І. Терзі пожертвував 60 крб. на огорожу та подарував портрет государя імператора [6, 8].

Попечителькою церковно-приходської жіночої школи у с. Шабо Акерманського повіту (1891 р.) була дружина колезького радника М. Домбровська. На користь школи Марія Федорівна щорічно віддавала 50 крб. [3, 4]. В Ізмаїльському повіті з 1892 р. діяла Єнікіойська церковно-приходська школа. З 1899 р. нею опікувався Г. Плингас, член Кагульської земської ради [11, 5]. Він щорічно виділяв на утримання школи 25 крб. та одночасно пожертвував 100 крб. на ремонт шкільної будівлі [7, 3; 11, 5]. За свою діяльність нагороджений Біблією від Св. Синоду. Член Кагульської земської ради А. Галан являвся попечителем Баурчі-Молдавської церковно-приходської школи Ізмаїльського повіту (1892 р.), щорічно жертвуючи на потреби школи 25 крб. [12, 5]. Церковно-приходська однокласна школа м. Кагул Ізмаїльського повіту була утворена в 1893 р. З дня заснування закладом опікувався член Кагульської земської ради Г. Драгомир, який виділяв 25 крб. на утримання школи [7, 2]. З 1898 р. попечителем Кагульської школи став власник м. Кагул О. Каравасілі [5, 39].

Дружина посесора М. Терзі була також попечителькою Рошської церковно-приходської школи Ізмаїльського повіту 1893 р., надаючи щорічно на шкільні потреби 25 крб. [12, 3]. З 1898 р. справами школи став опікуватись син колезького асесора А. Муратов [6, 9]. 1893 р. в Ізмаїльському повіті була заснована Бурлакська церковно-приходська школа. З того ж року попечителем її став місцевий поміщик М. Абаджиєв, котрий щорічно жерт-

вував на потреби школи 50 крб. [11, 5]. Крім того, він придбав класні меблі, дошку та ікону на суму 80 крб. [6, 3; 5, 16]. Попечителем Кирганської церковно-приходської школи (1893 р.) був поміщик І. Кранч, який жертвував щорічно 25 крб. на утримання школи [7, 3]. Крім того, з дня заснування закладом опікувалась місцева землевласниця Є. Фелікрані, котра безкоштовно надавала школі приміщення [6, 6].

Церковно-приходська однокласна школа в с. Вадулуй-Ісак Ізмаїльського повіту діяла з 1893 р. З моменту виникнення попечителем школи був поміщик К. Атанасіу. Він придбав для неї облаштування на суму 60 крб. та щорічно жертвував на потреби школи 100 крб. [8, 65]. У 1903 р. попечитель надав допомогу в оновленні шкільної будівлі. К. Атанасіу за внесок у народну освіту був нагороджений Св. Синодом Біблією [6, 4]. У с. Когурлуй Ізмаїльського повіту церковно-приходська однокласна школа діяла також з 1893 р. Попечителем її з 1895 р. став поміщик Г. Георгієвич. Він жертвував на шкільні потреби 25 крб., а також сприяв зведенню шкільної будівлі [5, 55]. У с. Чеболакчія Ізмаїльського повіту церковно-приходська однокласна школа також була відкрита 1893 р. З моменту створення, закладом опікувався поміщик І. Маріс, який виділяв на його утримання 25 крб. щорічно [7, 4]. З 1905 р. попечителем цієї школи став поміщик Г. Маріс, який зробив значний внесок у зведення 1906 р. шкільної будівлі [13, 22].

Поміщик М. Атанасіу був затверджений попечителем Гаванесської церковно-приходської однокласної школи Ізмаїльського повіту того ж 1893 р.) [6, 4]. Наступним попечителем цієї школи у 1906 р. став поміщик М. Атанасіу [5, 18]. Татар-Баурчійською церковно-приходською школою Ізмаїльського повіту, яка діяла з 1893 р., опікувався член Кагульської земської ради М. Балбарєв. На потреби школи він щорічно жертвував 30 крб. [7, 3]. Місцевий поміщик І. Киселевич був попечителем Мантівської церковно-приходської школи Ізмаїльського повіту (1893 р.). Він щороку жертвував на її утримання 25 крб., власним коштом винаймав для школи приміщення, а також придбав шкільні меблі вартістю 80 крб. [10, 3]. У 1893 р. з'явилась церковно-приходська однокласна школа й у с. Тігеч цього ж повіту. Значну підтримку школі надавала дворянка В. Лігінзевич, яка 1903 р. стала попечителькою закладу [8, 52].

Потомственна дворянка В. Вишневська була попечителькою Ново-Капаклійської церковно-приходської школи з 1894 р. Вона подарувала школі будинок вартістю 800 крб. [7, 5], а за благодійницьку діяльність була нагороджена Біблією від Св. Синоду. Тартаул-де Ларгська церковно-приходська школа Ізмаїльського повіту, також створена у 1894 р., мала попечителем місцевого поміщика С. Карра, який щорічно жертвував 25 крб. на потреби школи та придбав для неї меблі вартістю 80 крб. [10, 4]. Церковно-приходська однокласна школа в с. Копкуй Ізмаїльського повіту була відкрита 1895 р. З дня заснування попечителькою школи стала дворянка Г. Екзарх, яка жертвувала на потреби школи 25 крб. [5, 52; 8, 25].

В Ізмаїльському повіті з 1895 р. діяли церковно-приходські однокласні школи в с. Кочалія та с. Циганка [8, 66]. З 1899 р. попечителем Кочальської школи був затверджений поміщик Г. Данко, власник частини вотчини Борочани Бендерського повіту [5, 53]. Значну допомогу Циганській школі надавав поміщик М. Коваліоті, який став її попечителем у 1904 р. [14, 2]. Калмацуйська церковно-приходська школа Ізмаїльського повіту була відкрита в 1895 р. З дня заснування її попечителем став поміщик Г. Антіла, який щорічно жертвував 50 крб. на потреби школи та сплачував за опалення. Землевласник Ж. Шерер був затверджений попечителем Борчагської церковно-приходської школи в 1895 р., а на потреби школи пожертвував 300 крб. [6, 3]. З 1897 р. працювала церковно-приходська однокласна школа у с. Камедамганія Ізмаїльського повіту. Її попечителькою з 1903 р. була поміщиця О. Галіно [14, 3].

При Свято-Георгіївській церкві с. Волонтирівка Акерманського повіту були відкриті церковно-приходські однокласні чоловіча та жіноча школи. Обома навчальними закладами з 1898 р. опікувався дворянин, земський начальник Микола В. [2, 16-17]. У с. Саратени Ізмаїльського повіту церковною школою грамоти (1898 р.) опікувався з 1904 р. дворянин Г. Пясецький [15, 72]. Попечителем школи грамоти (1899 р.) с. Саразика Ізмаїльського повіту був затверджений поміщик А. Алмазов. За його підтримки, в цьому ж році для школи було збудоване нове приміщення [5, 78; 8, 5]. При соборній церкві м. Акермана працювала школа грамоти, попечителем якої з 1901 р. являвся титулярний радник М. Коваленко [16, 3]. Поміщиця Є. Філіппова з 1901 р. була попечителькою Василівської церковно-приходської однокласної школи Ізмаїльського повіту. За її сприяння цього ж року для школи було зведено нову будівлю [8, 88].

Прихід Свято-Покровської церкви с. Шабо мав церковно-приходську однокласну школу, попечителькою котрої з 1903 р. була дружина придворного радника М. Кисляківська [2, 76]. При цій церкві діяла також школа грамоти. Опікувалась навчальним закладом дворянка М. Окулич [2, 42]. Поміщик Д. Кафрізі у 1904 р. був затверджений попечителем школи грамоти с. Московей Ізмаїльського повіту, заснування якої архівними документами датується 1880 р. [15, 62]. Церковно-приходська однокласна школа при Свято-Липованській церкві с. Вознесенськ з 1904 р. мала попечителем поміщика Г. Зергачева [17, 2].

В Акерманському повіті при Свято-Михайлівській церкві с. Гура-Рош була заснована церковно-приходська однокласна школа, попечителем якої з 1904 р. був дворянин Г. Власов [2, 19]. Поміщик, почесний громадянин Г. Цанко-Квійчик у 1905 р. був затверджений попечителем церковно-приходської однокласної школи в с. Садик Ізмаїльського повіту (1891 р.). Він пожертвував кошти на зведення будівлі школи в 1905 р. [5, 84]. Попечителем Волканештської школи грамоти в Ізмаїльському повіті з 1905 р. був поміщик І. Хадяш-Радов [8, 87].

При церкві Св. Іоанна Предтечі у м. Акермані діяла недільна церковна жіноча школа, опікувалась якою дружина поміщика К. Мутафова [2, 12]. При цій же церкві було відкрито недільну церковну змішану школу «Акерманського відділу Союзу російського народу». Її почесним попечителем був потомственний дворянин, статський радник В. Пуришкевич. Учительська другокласна школа приходу Свято-Покровської церкви с. Іванівка-Руська теж отримувала попечительську підтримку від цього статського радника [2, 57]. У 1903 р. Акерманському собору місцевим дворянином Ілюхіним було заповідано 1000 крб. на облаштування при соборі школи, «яка переслідувала б й місіонерські цілі». У 1905 р. Акерманське відділення Кишинівської єпархіальної училищної ради постановило клопотати перед Радою про облаштування церковно-приходської школи, канцелярії та книжкового складу відділення при Акерманському соборі [18, 26].

Отже, охарактеризовані архівні документи – шкільні листки та звітні відомості – є доволі цінним та інформативним джерелом з історії благодійної діяльності дворянства в Бессарабській губернії. Специфікою цих джерел є те, що їх доцільно вивчати в системі зведених за різні роки статистичних даних та в комплексі з іншими групами джерел відповідної проблематики.

1. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). – Ф. 784. – Оп. 1. – Спр. 12.
2. КУІА. – Ф. 784. – Оп. 1. – Спр. 55.
3. КУІА. – Ф. 784. – Оп. 1. – Спр. 16.
4. КУІА. – Ф. 784. – Оп. 1. – Спр. 26.
5. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 58.
6. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 33.
7. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 6.
8. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 55.
9. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 41.
10. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 34.
11. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 45.
12. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 25.
13. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 60.
14. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 64.
15. КУІА. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 63.
16. КУІА. – Ф. 784. – Оп. 1. – Спр. 46.
17. КУІА. – Ф. 784. – Оп. 1. – Спр. 58.
18. КУІА. – Ф. 784. – Оп. 1. – Спр. 3.

Goncharova N.A. The participation of the Bessarabia province nobles in the church schools guardianship (the end of XIX – the beginning XX centuries). In the article on the basis of analysis of the archival documents is highlighted the contribution of the nobility of the Akkerman and Izmail counties in the development of the primary church education in the Bessarabia Province.
Keywords: church parish school, school diplomas, trustee, nobles, Akkerman County, Izmail County.

А. В. Седляр

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛЯ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ (кінець XIX — початок XX ст.)

У статті визначено вплив муніципальних органів на розвиток культурної ланки життя міст Волинської та Подільської губерній наприкінці XIX – на початку XX ст.
***Ключові слова**: дума, управа, бібліотека, музей, театр.*

Налагоджена робота театрів, музеїв, бібліотек тощо завжди є важливою складовою сфери послуг будь-якої цивілізованої громадської спільноти. Розвиток культури підвищує загальний рівень освіченості соціуму, а також певною мірою формує його світогляд. Відтак, органам державного та місцевого управління необхідно сприяти прогресу цих ланок суспільного життя.

Роботу органів міського громадського управління Волині та Поділля в галузі культури, вплив театрів, музеїв тощо на духовне та патріотичне виховання населення вивчали А. Безуглий та П. Слотюк [1, 64-66], С. Блашкевич, В. Дацун та Р. Кондратюк [2, 270], О. Завальнюк та О. Комарніцький [3, 67-68], В. Іваневич [4, 136]. Вони розповідають про міські бібліотеки, театри, інші культурно-просвітницькі заклади на Волині та Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. При цьому для них спільною є думка про відсутність належної кількості коштів для нормального розвитку культури в цих регіонах. Разом з тим, можна констатувати відсутність загального комплексного дослідження з вказаної теми. Мета статті – з'ясувати значення муніципальних органів щодо розвитку культури в містах Волині та Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст., визначити рівень їх допомоги у створенні й фінансуванні бібліотек, театрів та інших установ.

Для культурного розвитку населення, перш за все, важливе значення мала підтримка міським самоврядуванням бібліотек. Так, житомирське міське управління передавало кошти для місцевої бібліотеки-читальні попечительства про народну тверезість, а після відмови останнього у 1905 р. від таких субсидій повністю взяло читальню на своє утримання. Щорічний бюджет бібліотеки дорівнював 1200 руб. Вона мала більше 650 абонентів і володіла 4682 томами книг [5, 140]. У 1902 р. рішення про будівництво бібліотеки прийняла Вінницька міська дума. Проте, лише через п'ять років її було відкрито, після спорудження невеликого приміщення. Незважаючи на це, вже через два роки бібліотека обслуговувала 1800 читачів [6, 105]. У Житомирі міська публічна бібліотека-читальня була заснована місцевою думою 1896 р. [7, 19]. На початку XX ст. ця установа перебувала в поганому стані. Не вистачало коштів для ремонту її приміщень, внаслідок чого псувалася література. Водночас міська управа не надавала достатнього для цього фінансування [8, 3].

Роль органів міського громадського управління щодо організації бібліотечної справи в невеликих містах, порівняно з більшими, була значно суттєвішою. Можна розглянути статут публічної бібліотеки ім. О. Пушкіна в Гайсині, яка була відкрита наприкінці 1900 р. Засновником цього закладу було міське громадське управління. Воно асигнувало бібліотеці щорічну субсидію у 150 руб. Крім цього, джерелами прибутків бібліотеки були щорічні членські внески читачів, приватні пожертвування, плата за користування літературою та збори з концертів, вистав та інших розважальних заходів, що влаштовувалися для поповнення її бюджету. Літературний фонд складали російські книги, журнали й газети. На чолі бібліотеки стояв розпорядчий комітет у складі шести осіб. До його складу входили міський голова і представники місцевих двокласного та духовного училищ як постійні члени, а також троє змінних – за вибором загальних зборів членів бібліотеки. Очолював комітет міський голова. До обов'язків цього органу входили призначення бібліотекаря, нагляд за майном, щомісячна ревізія бібліотеки, пошук коштів для покращення її фінансового стану та поповнення літературою. Крім цього, комітет складав щорічний звіт про роботу, який надсилався міській управі. До загальних зборів членів бібліотеки входили ті, хто асигнував на її відкриття та сплачував щорічно на утримання не менше 3 руб., або ж зробив одноразовий внесок не менше 30 руб. [9, 14-19]. Подібними були правила роботи Могилів-Подільської бібліотеки, відкритої у 1912 р., які встановила міська дума. Вона визначала порядок розподілу коштів та звітністю бібліотеки. Одним із положень зазначалося, що читальня повинна мати виключно літературу, яка не є вилученою з обігу державною адміністрацією [10, 4]. В лютому 1902 р. міністр внутрішніх справ затвердив статут Проскурівської міської публічної бібліотеки ім. О. Пушкіна. У своїй діяльності бібліотека була підзвітна міській управі. Міська дума затверджувала протоколи зборів розпорядчого комітету, списки членів бібліотеки [11, 335]. Ці установи у провінції не отримували субсидій від держави, в їх управлінні не брали участь представники губернської адміністрації. Тобто, організація бібліотечної справи тут залежала практично лише від міського управління.

Російські публічні бібліотеки в губернських центрах менше залежали від контролю міських дум. Вони діяли під попечительством губернаторів, які призначали кількох членів розпорядчих комітетів та затверджували рішення бібліотечної адміністрації. В управлінні бібліотек Кам'янця-Подільського та Житомира брали участь члени різних організацій, наприклад, земського управління. Водночас міське управління подільського губернського центру лише в 1908 р. отримало місце в адміністрації цього закладу, а розпорядчий комітет житомирської бібліотеки у квітні 1909 р. взагалі вирішив, що немає потреби включати до свого складу представника міської думи [9, 31]. Зрештою, ці установи отримували щорічну субсидію від держави. Щоправда вона була вкрай обмеженою і не могла суттєво сприяти покращенню бібліо-

течного господарства. Літературні фонди російських публічних бібліотек Житомира і Кам'янця-Подільського були досить об'ємними – на 1909 р. відповідно 22070 та 14477 томів. Замовлень на книги було зроблено більше 30 тис. за рік. Тобто, бібліотеки мали багато літератури та користувалися популярністю у читачів. Водночас держава не поспішала схвально відповідати на багаторазові клопотання губернаторів про збільшення грошової допомоги цим установам. Більше того, субсидії зменшилися з 3 тис. руб. до 1600 для Житомирської та 800 для Кам'янець-Подільської бібліотеки. За умов дефіцитних бюджетів й міські управління не могли собі дозволити суттєвих асигнувань. Кам'янець-Подільська міська дума щорічно передавала місцевій бібліотеці лише 300 руб. [9, 24]. Внаслідок цього робота останньої значно ускладнювалася. У квітні 1905 р. голова розпорядчого комітету Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки Т. Червінський повідомив губернатора про те, що цей заклад дуже обмежений у коштах, не має змоги вже протягом багатьох років поповнюватися новими виданнями, тому поступово занепадає й перетворюється на провінційну читальню [3, 66 – 67]. Невисокою була й заробітна платня працівників бібліотек. Так, бібліотекарі в Житомирі та Кам'янці-Подільському за рік отримували 250 руб. й належали до групи державних службовців з найнижчими прибутками [12, 46].

Таким чином, діяльність бібліотек у містах Волині та Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. значно ускладнювалася через постійний дефіцит коштів, які були в їх розпорядженні. Однією з причин такої ситуації була відсутність або обмеженість фінансової допомоги цим закладам з боку органів міського громадського управління. Навіть у губернських центрах міське самоврядування не мало змоги надавати суттєві субсидії російським публічним бібліотекам. У провінційних містах бібліотечна справа через відсутність коштів у самоврядування та бідність населення взагалі була на початковому рівні.

Наступною формою підтримки та розвитку культури було відзначення пам'ятних дат в історії Російської імперії. Зокрема можна відзначити святкування сотої річниці перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. Наприкінці серпня – восени 1912 р. органи громадського управління міст Волині та Поділля після пропозиції губернаторів провели низку заходів, спрямованих на вшанування цієї знаменної події. В Рівному було організовано народні читання в театрі та кінотеатрі. Також проводилися святкові урочистості та гуляння для населення за участі оркестру військової музики. Для військ, які перебували в місті, влаштували спортивні ігри та фейєрверк. Потрібно відзначити, що одним із завдань, що ставилися перед міським управлінням за вказівкою губернатора, було "зближення народу з військами". Для цього солдатам дозволили взяти участь у святкуванні разом з населенням [13, 3]. А Житомирська міська дума постановила перейменувати одну з вулиць міста у вулицю 1812-го року, закупити книги про цю війну, щоб роздати їх учням початкових шкіл, та асигнувати кошти на спорудження пам'ятника імператору Олександру I [14, 62зв.].

Відзначаючи п'ятдесяту річницю проголошення Маніфесту про скасування кріпацтва, збори уповноважених Дубна постановили прийняти на міські кошти сплату за навчання шести учнів місцевого училища. Їх мала вибрати муніципальна влада з числа найбідніших дітей. Цікавим виглядає те, що кількість вакансій мала бути розподілена порівну (по дві) між православним, католицьким, та іудейським населенням [15, 56].

Іншою пам'ятною датою цього періоду було 300-річчя правління Дому Романових в Росії, яке відзначалося на початку 1913 р. Так, Луцька міська дума організувала проведення хресних ходів до соборного храму, святкового молебню, а також військового параду вулицями міста. Крім цього, для незаможних жителів Луцька влаштували благодійні обіди за міські кошти. У святкуванні взяли участь і навчальні заклади. У всіх школах міста зачитали доповіді про значення цього свята, а в міській гімназії після урочистостей організовано бал для учнів [16, 30зв.].

Під час відзначення сторіччя приєднання Південно-Західного краю до Російської імперії міський голова та православні гласні Луцька в липні 1893 р. брали участь у святковій процесії, організованій місцевим православним братством [17, 42]. А Кам'янець-Подільська міська дума для відзначення сотої річниці приєднання Поділля до Російської імперії постановила провести низку заходів. Зокрема член Подільського єпархіального історично-статистичного комітету Є. Сіцинський написав історію м. Кам'янця-Подільського. Один примірник цього видання міський голова передав імператору Миколі II. Також були проведені урочисті збори в будинку міської управи та народні святкування на бульварах. Міська бібліотека організувала лекцію, присвячену цій річниці [18, 20].

Крім річниць певних подій, муніципальні органи вшановували й ювілеї визначних осіб. Так, у 1899 р. Житомирська міська дума підтримала рішення ініціативної групи щодо встановлення в місті пам'ятника О. Пушкіну. Слід відзначити, що в цьому випадку міське самоврядування Житомира не погодилося з рішенням волинського губернатора, який не вважав за потрібне вшановувати 100-річний ювілей поета. Дума знайшла компромісний варіант у вигляді рішення встановити пам'ятник не на державні або муніципальні кошти, а за рахунок добровільних пожертвувань. При цьому його макет та ескіз були виготовлені безкоштовно. У травні 1899 р., за участі представників міського самоврядування, пам'ятник О. Пушкіну урочисто відкрили [19, 209]. У січні 1913 р. Балтська міська дума отримала дозвіл від уряду на встановлення пам'ятника імператору Олександру II. Його виготовлення на художньому металоливарному заводі у Санкт-Петербурзі коштувало думі 1525 руб. [20, 19].

Однак у деяких випадках фінансова бідність змушувала органи міського громадського управління відмовлятися від святкування пам'ятних дат. Зокрема у травні 1909 р., після запиту губернатора про те, як міста будуть відзначати річницю перемоги у Полтавській битві, Луцька міська дума, "поділяючи важливість та історичне значення ювілейного торжества 200-річчя Полтавської перемоги", через відсутність коштів відмовилася від участі у ньому, обмежившись вітальною телеграмою на адресу Комітету з організації святкування [21, 59зв.].

Отже, органи міського громадського управління не забували відзначати пам'ятні дати в історії своєї держави. Разом з тим місцеві органи державної влади не дозволяли їм згадувати про українських культурних діячів. На початку 1914 р. комісія, призначена Кам'янець-Подільською міською думою, постановила на честь річниці до дня народження Т. Шевченка назвати його ім'ям одну з міських шкіл та вулицю, влаштувати урочисте засідання думи, прочитати реферат про діяльність поета та організувати в міському будинку вечір, присвячений його пам'яті. У відповідь на це генерал-губернатор розіслав керівникам губерній циркуляр, у якому забороняв проведення будь-яких заходів публічно-громадського характеру на вшанування пам'яті Т. Шевченка. Губернатори мали повідомити про це міських голів та старост [22, 1,3]. Таким чином, будь-яке відзначення подій, що стосувалися української національно-культурної діяльності, було неможливим і тільки після Лютневої революції 1917 р. ці обмеження зникли. У 1917 р. демократичні зміни зумовили розвиток культурного життя різних

національностей. Зокрема в Житомирі у квітні цього року було поставлено перший спектакль єврейською мовою, а весь травень у міському театрі ставилася єврейська оперета [23, 49]. Того ж місяця у Новограді-Волинському, за згоди міської думи, на майдані перед залізничним вокзалом було організовано виставку. На ній кожна національна громада міста створила композицію, у якій відобразила своє уявлення про рідну символіку. Представники українців, поляків, євреїв та росіян були одягнуті у свої національні костюми та представляли садиби, оформлені за відповідними народними традиціями та побутом [24, 259].

Важливу роль у культурному і духовному розвитку суспільства завжди відігравало театральне мистецтво. Проте, на Волині та Поділлі на межі XIX та XX ст. лише великі міста могли дозволити собі утримання театрів. Так, в 1910 р. було споруджено будинок для міського театру у Вінниці. Він був зменшеною копією Київського оперного театру. Мав залу на 1000 місць, невеликий вестибюль, фойє на другому поверсі, сцену й службові кімнати. У той час небагато міст, подібних до Вінниці, мали такі зручні й гарні театральні приміщення [6, 89]. При цьому слід зауважити вагому роль у процесі заснування Вінницького театру міського голови М. Оводова, який, незважаючи на те, що спочатку генерал-губернатор Ф. Трепов заборонив його будівництво, все ж таки зумів отримати відповідний дозвіл керівника Південно-Західного краю [1, 64].

Театри в містах знаходилися у віданні органів самоврядування. Зокрема так було в Житомирі. Підтримання в належному стані театрального приміщення та організація сезонів цілком знаходилися в руках міського управління. Один з гласних Житомирської міської думи відповідав за театральні справи. Він мав бути присутнім на виставах, слідкувати за порядком в залі та на сцені. Для утримання театру містом виділялася субсидія в розмірі 3 тис. руб. [2, 270].

Антрепренери, які хотіли орендувати на сезон театральне приміщення, укладали угоду з міським управлінням. Наприкінці січня 1906 р. Житомирська міська дума дозволила одній з театральних труп постановку спектаклів протягом місяця. Вистави могли проходити польською мовою, за умовами поставленими міською театральною дирекцією. При цьому на користь міста відраховувалися 5% валового прибутку, сплачувалося по 3 руб. з кожного спектаклю за використання стільців. Крім цього, до міської каси надходили кошти, отримані за користування гардеробом. Важливе значення мала грошова застава, яку передавала трупа управі перед початком виступів [25, 3].

Можна стверджувати, що театри в містах Волині й Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. фінансово не були повністю забезпечені. У деяких випадках серед причин цьому були й етнонаціональні чинники. Так, подільський губернатор наприкінці 1907 р. в листі до генерал-губернатора зазначав, що міський театр у Кам'янці-Подільському не знаходить підтримки євреїв та поляків, які складали більшість населення міста. Вони принципово відмовлялися поділяти ідеї розвитку російського театру, внаслідок чого він існував практично лише завдяки субсидіям з боку міста та держави. Відсутність коштів зумовлювала бідність театрального репертуару та неможливість запрошення талановитих акторів, які вимагали більшої платні. Це, в свою чергу, зменшувало інтерес до вистав у населення. Наслідком була тенденція до зменшення прибутків театральних установ. Театр у Кам'янці-Подільському щорічно мав дефіцит близько 7 тис. руб. [26, 1]. Не небагато кращою була ситуація і в Житомирі. Ще гірше стало в 1911 р., коли уряд скасував державну субсидію російським театрам у Південно-Західному краї.

Крім постійно діючих, у містах могли встановлюватися літні театри, а також сцени для вистав. У таких випадках, як правило, органи міського громадського управління надавали приватним особам право на оренду землі або приміщень. Так, в лютому 1909 р. Проскурівська міська дума постановила передати Івану та Миколі Дужакам землю на міському бульварі на 10 років під побудову літнього театру. Підприємці за свої кошти організували освітлення бульвару гасово-розжарювальними ліхтарями, а для забезпечення у ньому порядку наймали двох сторожів. Після закінчення терміну оренди приміщення театру мало перейти у власність міста [27, 108]. Такі угоди були вигідними для всіх. Приватні підприємці отримували прибутки від вистав, місто позбавлялося витрат на утримання бульвару, а міські жителі мали змогу відвідувати концерти. Однак при цьому провінційні міста не користувалися попитом у театральних діячів через відсутність комунікацій та незаможність населення.

Таким чином, розвиток театрального мистецтва у містах Волині та Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. постійно гальмувався через відсутність коштів. Театри підпорядковувалися органам муніципального самоврядування, але лише міське управління Вінниці надавало суттєві асигнування на статті витрат, які стосувалися театрального мистецтва. Не надто великими були і державні субсидії, що також гальмувало розвиток театрального мистецтва.

Органи міського громадського управління намагалися підтримувати й інші види мистецтва. Зокрема влітку 1909 р. Кам'янець-Подільська міська дума безкоштовно передала ділянку землі під побудову художньо-ремісничої керамічної майстерні [28, 3]. Вона ж надавала субсидії художній школі, яка діяла в Кам'янці-Подільському під керівництвом В. Розвадовського у 1905 – 1908 рр. Це був єдиний навчальний заклад такого типу, в якому навчання велося українською мовою. У 1908 р. його закрили через демократичні погляди В. Розвадовського та популяризацію народного мистецтва [4, 136]. А на утриманні Проскурівської міської думи перебувала міська картинна галерея [29, 68].

Важливим кроком у розвитку культури Поділля стало заснування у травні 1918 р. історико-побутового музею у Вінниці. Це було здійснено за ініціативи Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток. Фінансову допомогу для відкриття музею надали державні та громадські організації Поділля. Серед інших установ свій внесок у цю справу зробила й Вінницька міська дума, яка передала музею 5 тис. руб. Він складався з художньо-промислового, археологічного, етнографічного, нумізматичного та кількох інших відділів, а метою його діяльності було зібрання різного роду культурних цінностей, періодична організація публічних виставок, лекцій, співбесід, а також видання власного друкованого органу [30, 6].

Поширеними заходами серед органів міського громадського управління Волині та Поділля були асигнування коштів для виконання церковних співів. Так, Летичівська міська дума щороку призначала кошти на утримання хору при місцевій церкві, яка самостійно була не в змозі це робити [31, 11].

Новим жанром, який з'явився на початку XX ст., було кіномистецтво. З роками воно набуло поширення й у великих містах. Так, 1913 р. в Кам'янці-Подільському працювали 6 кінотеатрів [32, 5зв.]. Міське управління регулювало діяльність цих установ, а їх власники сплачували спеціальний податок до муніципальної скарбниці.

Також муніципальні органи мали право регулювати діяльність кінотеатрів. Кам'янець-Подільська міська дума в січні 1915 р. видала подібну постанову. Кінотеатри мали перебувати виключно в кам'яних будинках, що мають не більше двох поверхів. Велика увага приділялася заходам протипожежної безпеки. Зокрема наголошувалося на тому, що сходи мають бути кам'яними, приміщення повинні провітрюватися та мати кілька виходів. Освітлення кінотеатрів було електричним, хоча в деяких випадках використовувалися свічки в ліхтарях [33, 87]. Таким чином, новий вид мистецтва – кінематограф – також привернув увагу органів міського управління.

Отже, робота органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері культури наприкінці XIX – на початку XX ст. була досить багатогранною. Вони займалися розвитком бібліотечної справи, зокрема заснуванням та фінансуванням громадських бібліотек-читалень, а також розробкою правил користування літературою. Міста утримували театри та контролювали проведення вистав. Крім цього, громадське самоврядування засновувало художні школи, встановлювало порядок роботи міських кінотеатрів тощо. Окремо необхідно відзначити проведення культурно-масових заходів з нагоди відзначення роковин подій, пам'ятних у російській історії. Разом з тим, діяльність міського самоврядування в культурній сфері суспільного життя гальмувалася постійним дефіцитом коштів.

1. *Безуглий А.І., Слотюк П.В. Деякі особливості становлення вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / За ред. П. Григорчука. – Вінниця, 2001. – Вип. 3.*
2. *Блашкевич С.Е., Дацун В.В., Кондратюк Р.Ю. Театрально-музичне життя Житомира наприкінці XIX – початку XX ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть / Відп. ред. М. Кострица. – Житомир, 2000.*
3. *Завальнюк О., Комарніцький О. Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека наприкінці XIX – на початку XX ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2004.*
4. *Іваневич В. До витоків Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / За ред. П. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 6.*
5. *Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 662. – Спр. 310.*
6. *Вінниця. Історичний нарис / Ред. В. Птущенко. – Вінниця, 1964.*
7. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 57.*
8. *Волынь. – 1901. – 4 сент.*
9. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 662. – Спр. 181.*
10. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 246.*
11. *Кубіна К., Кульбаба Л. Подільські бібліотеки на рубежі XIX – XX ст. // Місто Хмельницький у контексті історії України / Редкол.: С. Мельник та ін. – Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006.*
12. *Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914). – К., 2005.*
13. *Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 616. – Оп. 1. – Спр. 1.*
14. *Державний архів Житомирської області. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1120.*
15. *ДАРО. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 11.*
16. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 920.*
17. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 646. – Спр. 16.*
18. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 117. – Оп. 4. – Спр. 12.*
19. *Кострица М., Кондратюк Р. Житомир: підручна книга з краєзнавства. – Житомир, 2006.*
20. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 319.*
21. *ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 875.*
22. *ДАХО. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 192.*
23. *Басара Г.Б. Політичне та соціокультурне життя міст Великої Волині на початку української революції // Історія міст і сіл Великої Волині / Ред. М. Кострица. – Житомир, 2002.*
24. *Ваховський В.С., Коган Л.Г. Новоград-Волинський 1917-го року // Історія міст і сіл Великої Волині...*
25. *Волынь. – 1906. – 28 янв.*
26. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 232.*
27. *ДАХО. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 63.*
28. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 662. – Спр. 197.*
29. *Стрельбіцька Н.І. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Проскурова (70-ті р. XIX – 20-ті р. XX ст.) // Місто Хмельницький у контексті історії України...*
30. *Державний архів Вінницької області. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 1784.*
31. *ДАХО. – Ф. 117. – Оп. 1. – Спр. 784.*
32. *ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 666. – Спр. 69.*
33. *ДАХО. – Ф. 117. – Оп. 1. – Спр. 942.*

Sedliar A.W. The activity of the municipality on the lands of Volyn and Podillya in the field of the culture at the end of the 19th – the beginning of the 20th century. The influence of the municipal institutions on the development of the cultural life in the cities of the Volyn and Podillya provinces was determined in the article.

Key words: duma, uprava, library, museum, theatre.

О. В. Кравченко

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛЕНЬ ОПІКУНСТВА МАРІЇ ФЕДОРІВНИ НАД ГЛУХОНІМИМИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлено історію створення губернських відділень Опікунства над глухонімими. Представлений особовий склад відділень. Розглянута діяльність відділень, спрямована на освіту глухонімих неповнолітніх.

Ключові слова: *Опіка, глухонімі, губернські відділення Опікунства над глухонімими, училища для глухонімих, доброчинність.*

Історія доброчинності в Україні XIX – початку XX ст. цікавить останнім часом багатьох дослідників. Предметом ретельної уваги науковців стали перш за все регіональні аспекти діяльності різноманітних доброчинних установ, товариств та приватних осіб. Важливим питанням у контексті дослідження цієї проблеми, на наш погляд, є вивчення історії соціальної допомоги знедоленим верствам населення, у тому числі обділеним долею дітям – сліпим, глухонімим, невиліковно хворим. Якщо у першій половині XIX ст. опіка над ними була переважно справою приватною, то наприкінці XIX ст. до вирішення питання допомоги особам з фізичними вадами долучилась і держава.

Історія опіки над глухонімими в Російській імперії стала предметом вивчення з другої половини XIX – початку XX ст. Праці, опубліковані у цей час, представляють значний інтерес, оскільки були написані сучасниками тих подій. У першу чергу відзначимо дослідження В. Фірсова [1], М. Богданова-Березовського [2], С. Уманця [3] та ін. Новітніх досліджень з теми небагато, серед них публікації російських дослідників Д. Купрєєва [4], який звернувся до історії виникнення Опікунства над глухонімими та О. Хитрова, який розглянув організаційно-правові засади діяльності Опікунства над глухонімими, методи роботи доброчинних установ, що входили до його складу, та окреслив позитивні й негативні риси функціонування Опікунства [5]. Діяльність Харківського

відділення Опікунства над глухонімими вивчала Ю. Соколовська [6]. Мета цієї статті – проаналізувати історію створення регіональних відділень Опікунства над глухонімими, показати діяльність приватних осіб в організації доброчинної допомоги відділенням.

3 травня 1898 р. відкрилось Опікунство імператриці Марії Федорівни над глухонімими, створене під августійшим заступництвом імператорської родини. Відомий російський дослідник XIX ст. Є. Максимов вважав його громадської установою [7, 37]. «Створення Опікунства над глухонімими, – на думку О. Хитрова, – було прогресивним кроком на шляху розвитку соціальної політики в Росії, оскільки вперше глухонімі почали опікуватися як особлива категорія, що потребувала спеціалізованої, більш складної й кваліфікованої соціальної та медичної допомоги» [5, 33].

Першим головою Опікунства став відомий громадський діяч І. Мердер. Метою Опікунства була організація всебічної допомоги глухонімих в Росії шляхом відкриття притулків, майстерень, будинків піклування як для виховання і освіти глухонімих, навчання усній мові та ремеслам, так й опіці хворих та знедолених. Імператриця Марія Федорівна (вдова імператора Олександра III) з власних коштів виділила капітал в 300 тис. руб. для початку діяльності установи [3, 85].

За різними статистичними даними загальна кількість глухонімих у Росії дорівнювала 150 – 200 тис. осіб, в тому числі дітей шкільного віку – 40 тис. 1897 р. шкіл для глухонімих було 19, а 1906 р. – 60. Кількість учнів в них – 2777 осіб [3, 85]. М. Богданов-Березовський наводить такі дані: на 1900 р. в Росії існували 32 училища для глухонімих на 1300 учнів. На його думку, усього глухонімих в Росії було 150 тис. осіб, серед них дітей шкільного віку – 30 – 35 тис. Отже, лише 6 – 7 % глухонімих дітей у Росії могли здобути освіту, тому опіка над глухонімими була у вкрай незадовільному стані [4, 237].

З відкриттям Опікунства над глухонімими активізувалась діяльність, спрямована на створення губернських відділень. 7 грудня 1899 р. на засіданні Ради Опікунства над глухонімими була обрана Ради Київського відділення: голова – Є. Трепова, дружина Київського губернатора Ф. Трепова, заступник голови – відомий меценат Б. Ханенко, секретар – І. Дьяков, скарбничий – О. Терещенко. Основним фондом відділення стало щедре пожертвування відомого філантропа і цукрозаводчика М. Терещенка в 10 тис. руб. Інші члени родини Терещенків також пожертвували: 5 тис. руб. – вдова дійсного статського радника Н. Терещенко, 1 тис. руб. – дружина надвірного радника Є. Терещенко. Київським місцевим відділенням Опікунства над глухонімими була відкрита школа. Її зародження пов'язано з приватною ініціативою членів невеликого гуртка, яким керувала Є. Трепова [2, 232].

Харківське відділення Опікунства над глухонімими виникло у листопаді 1901 р., з ініціативи вікарія Харківської єпархії Інокентія, єпископа Сумського [8, 3]. 8 березня 1902 р. був затверджений склад Ради відділення, але незабаром його голова єпископ Інокентій був призначений єпископом Нарвським, потім – Тамбовським, а відтак, виїхав з Харкова. Лише 6 жовтня 1902 р. заступником голови Ради відділення був затверджений опікун харківського учбового округу таємний радник М. Алексеєнко [9, 3].

До складу ради Харківського відділення у 1903 р. входили: голова – єпископ Тамбовський Інокентій, заступник голови – М. Алексеєнко, членами Ради були директор харківського комерційного училища І. Виноградов, харківський міський голова О. Погорелко, професор Харківського університету М. Сумцов, скарбничий ради – священик Пантелеймонівської церкви В. Вєтухов, секретар Ради – викладач харківського комерційного училища О. Вєтухов та опікунка училища глухонімих – дружина потомственного почесного громадянина Н. Ващенко [9, 4].

На 1914 р. склад Харківської ради відділення глухонімих дещо змінився: головою ради став М. Алексеєнко, товаришем голови – начальник управління землеробства і державного майна Харківської та Полтавської губерній В. Гаген-Торн, професори Харківського університету М. Сумцов та Я. Анфімов, Чугуївський міський голова І. Лубенцев, священик с. Кочеток о. Є. Проскурніков, членами ради були: М. Ілларіонов, засновник училища, протоієрей Миколаївської церкви В. Вєтухов – скарбничий ради, викладач комерційного училища О. Вєтухов – секретар ради, Н. Ващенко – опікунка Харківського училища глухонімих, видавець «Южного края» О. Іозефович (з 1 жовтня 1906 р.) був опікуном школи глухонімих в с. Кочеток та представник від Харківського губернського земства П. Паліцин [10, 3-4].

На Чернігівщині губернатор Є. Андреєвський запропонував влаштувати спеціальний хутір для навчання грамоті, ремеслам і сільськогосподарській праці глухонімих. Він провів збори членів Чернігівського товариства землеробсько-ремісничої виправної колонії і запропонував відвести невелику дільницю землі (10 – 12 дес.) Чернігівському відділенню глухонімих. Спеціальна комісія вибрала дільницю, яка була безоплатно виділена [2, 234].

7 вересня 1901 р. відбулись перші збори членів-засновників Чернігівського відділення Опікунства над глухонімими. Головою був обраний Є. Андреєвський, заступником – А. Заволзький, члени Ради відділення – К. Адамович, В. Федутінов (скарбничий), В. Смирнов, М. Рудін, І. Шраг, М. Сульмєнєв [2, 235]. Був закладений фундамент для приміщення притулку глухонімих, але до закінчення його будівництва 10 глухонімих дітей, з ініціативи Є. Андреєвського розмістили тимчасово в землеробсько-ремісничій колонії [2, 236]. 12 жовтня 1903 р. на засіданні загальних зборів Чернігівського відділення вирішили у вигляді експерименту перевести школу з тимчасового приміщення до міста на один рік. На 1 січня 1904 р. у Чернігівській школі глухонімих за усним способом навчались 12 дітей [11, 11].

Лохвицька школа глухонімих у Полтавській губернії була створена 14 листопада 1901 р. Її засновником став глухонімий купець 2-ї гільдії М. Варда, який подарував Опікунству над глухонімими садибу розміром 12 дес. Садиба складалась з трьох житлових будинків, 2 сараїв, комори, кухні та погреба [12, 240]. У головному будинку знаходилась школа глухонімих. Слід відзначити, що М. Варда мав 10 братів і сестер, з яких 8 – були глухонімими. Він народився у Лохвицях, закінчив Санкт-Петербурзьке училище глухонімих, де також навчались двоє його братів і дві сестри. Купець був засновником та енергійним членом Полтавського відділення Опікунства над глухонімими [13, 60]. 1903 р. у цій школі виховувались 12 дітей: 7 хлопчиків та 5 дівчаток віком від 9 до 15 років, з них – 10 безоплатно. На прохання голови Лохвицької земської управи О. Ходолея Гадяцька, Пирятинська, Золотоніська, Змієвська та Курська управи призначили по 120 руб. для місцевих стипендіатів, отже кількість учнів мала зрости до 17 осіб [12, 242].

Голова Ради Опікунства над глухонімими І. Мердер ще у 1901 р. запропонував відкрити в Одесі відділення Опікунства і при ньому заснувати школу. Очолити відділення погодилась графиня О. Шувалова [2, 191]. Проте тривалий час не могли визначитися з джерелами фінансування Одеського відділення. На думку його засновників, основний фонд мав скласти капітал у сумі 36 тис. руб. колишнього училища глухонімих, який зберігався

в Одеському казначействі. Втім, певні бюрократичні перепони гальмували передання капіталу відділенню Опікунства, клопотання про це залишалось не розглянутим [11, 5].

З іншого боку, Одеська міська дума вирішила видавати щорічно субсидію на утримання училища для глухонімих розміром 2100 руб. та відвести під його будівництво ділянку землі. Деякі земства та міста півдня Росії висловили бажання про виділення одноразових субсидій та стипендій для училища, але факт його відкриття віддалявся, у зв'язку з недостатністю коштів Одеського відділення. Член Ради відділення (колишній міський голова Одеси), таємний радник Г. Маразлі, який на засіданні 22 травня 1903 р. виявив бажання взяти на власний кошт обладнання та відкриття училища і утримання його до 1 січня 1904 р. Того ж року, 25 вересня на дачі Г. Маразлі на Французькому бульварі відбулось відкриття закладу для глухонімих. На 1 січня 1904 р. в училищі перебували 7 хлопчиків. Г. Маразлі забезпечив власним коштом придбання інвентарю та навчальних посібників, учнів – необхідною білизною й одягом. Усе майно було передано ним 1 січня 1904 р. у відання Одеського відділення Опікунства над глухонімими [11, 6].

У 1904 р. був створений спеціальний фонд для влаштування постійного приміщення Одеського училища глухонімих, за рахунок пожертвувань архієпископа Херсонського і Одеського Іустина (300 руб.), Одеського міщанства (200 руб.) та Севастопольської міської управи (100 руб.) [14, 220] З 1905 р., крім 11 хлопчиків, училище почала відвідувати одна дівчинка [15, 557].

Відділення опікунства над глухонімими у м. Олександрівськ Катеринославської губернії було відкрито 1 березня 1903 р. 11 травня 1903 р. відбулася закладка приміщення школи-гуртожитку та лікарні на хуторі глухонімих у 2 верстах від м. Олександрівськ, будівництво яких цілковито було завершено до 11 серпня 1903 р. Маріїнська школа-хутір для глухонімих була відкрита 17 серпня 1903 р. До школи було прийнято 28 учнів віком від 7 до 12 років: 16 хлопчиків та 12 дівчаток. Після обстеження виявилось, що рівень розумового розвитку дітей доволі високий [11, 2].

Опікуном школи став заступник голови Ради Олександрівського відділення Ф. Мовчановський [16, 197]. Відділенням був створений гуртожиток з церквою, відкриті майстерні, парові лазні, зразкова молочна ферма, пасіка, городи, парники, фруктовий садок та ін. Освячення церкви в ім'я Св. Марії Магдалени, збудованої коштом Ф. Мовчановського, та гуртожитку для глухонімих відбулось 20 липня 1905 р. [17, 49]. Уже на 1 січня 1905 р. там виховувалось 32 хлопчики та 26 дівчаток [3, 87]. Діти поділялись на два класи з трьома відділеннями у кожному.

На початку XX ст. Опікунство відкрило 13 відділень у провінціях, в тому числі 7 – в українських губерніях (Олександрівський в Катеринославській губернії, Київський, Полтавський, Таврійський, Харківський, Херсонський і Чернігівський) зі школами та майстернями [3, 86].

Отже, потреба у створенні системи дієвої допомоги глухонімим у Російській імперії назрівала протягом усього XIX ст. Для вирішення цієї проблеми було організоване Опікунство Марії Федорівни над глухонімими. Відкриття відділень Опікунства в Україні розпочалось наприкінці століття. Активну роль у їх діяльності відігравали як світські (губернатори, міські голови, громадські діячі, інтелігенція), так і духовні особи. Відділення Опікунства Марії Федорівни над глухонімими функціонували за рахунок щорічних та одноразових членських внесків та пожертвувань з боку приватних осіб, різноманітних стипендій, земських та міських субсидій. Одним з важливих завдань, які вирішували відділення, була освіта глухонімих дітей і підлітків, шляхом заснування училищ та шкіл. Однак кількість осіб, які навчались у цих закладах, порівняно з реальними потребами глухо-німих, залишалась незначною.

1. *Фирсов В. О призрении глухонемых в России // Вестник благотворительности. – 1898. – № 10.*
2. *Богданов-Березовский М. Положение глухонемых в России. С обзором современного состояния вопроса о восстановлении слуха у глухонемых. – СПб., 1901.*
3. *Уманец С.И. Призрение глухонемых // Общественное и частное призрение в России. – СПб., 1907.*
4. *Купреев Д.В. Возникновение попечительств о слепых и глухонемых в дореволюционной России // Теория и практика общественного развития. – 2006. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: teoria-practica.ru.*
5. *Хитров А.А. Благотворительная помощь глухонемым в России под покровительством императорской фамилии (конец XIX – начало XX века) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www://lib.herzen.spb.ru/text.*
6. *Соколовська Ю.В. Допомога хворим дітям та дітям з обмеженими можливостями у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – 2012. – Вип. 44.*
7. *Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России // Общественное и частное призрение в России. – СПб., 1907.*
8. *Отчёт училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год. – Х., 1902.*
9. *Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых и училища глухонемых в Харькове, состоящего в ведении отделения за 1903 год. – Х, 1904.*
10. *Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Училище глухонемых в Харькове (18-й год). Ремесленная школа для глухонемых подростков в с. Кочетке (10-й год) и хутор-школа в Клугиновке (6-й год), состоящие в ведении отделения – Х., 1915.*
11. *Попечительство государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых в 1903 году. Извлечение из отчета за 1903 год // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1904 – 1905. – № 1.*
12. *Из отчета Лохвицкой школы Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1903 год // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1903 – 1904. – № 15.*
13. *Жизнеописания и некрологи выдающихся лиц на поприще обучения, воспитания и призрения глухонемых. Михаил Дмитриевич Варда // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1905 – 1906. – № 1.*
14. *Смета прихода и расхода Одесского отделения Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых на содержание училища для глухонемых с 1 января по 1 сентября 1904 года // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1903 – 1904. – № 14.*
15. *Извлечение из отчета Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1904 – 1905. – № 19 – 20.*
16. *А. М. г. Александровск // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1903 – 1904. – № 12.*
17. *Извлечение из отчета Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых // Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых. – 1905 – 1906. – № 1.*

Krawchenko O.W. The creation and activity of the departments of the Guardianship by Mariya Fedorivna of the

deaf mute in Ukraine (the end of the XIX – the beginning of the XX centuries). In the article is observed the history of the creation of the province departments of the Guardianship of the deaf mute. There is given the personal of the departments. The department's activity of the deaf mute education has been explored.
Key words: guardianship, deaf mutes, province departments of the Guardianship for the deaf mute, schools for the deaf mutes, charity.

А. О. Сичевський

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ МІСІЇ СЕРЕД СТАРООБРЯДЦІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1904 – 1914 рр. (за матеріалами «Волынских епархиальных ведомостей»)

Стаття присвячена місіонерству Російської православної церкви серед старообрядців Волинської губернії у 1904 – 1914 рр. Автор розкриває процес створення інституту місіонерства, його форми, шляхи, способи боротьби з старообрядництвом.
***Ключові слова**: місіонерство, старообрядництво, безпопівці, попівці, Білокриницька ієрархія, єдиновір'я, Волинська губернія, «Волынские епархиальные ведомости».*

Питання історії інституту православного місіонерства в сучасних дослідженнях набули значної уваги. В той же час мусимо констатувати, що деякі аспекти означеної проблеми, включаючи й певні регіони, поки залишаються маловивченими. Так, дотепер в українській історіографії відсутні наукові публікації, присвячені темі діяльності православної місії серед старообрядців Волинської губернії на початку XX ст.

В імперський період надзвичайно цінні та вагомі дані з означеної тематики відображалися у статтях, що розміщувалися на шпальтах журналу «Волынские епархиальные ведомости». Ці статті мали різний характер як суто подієвий, так і релігійно-догматичний (діяльність єпархіального місіонера Н. Абрамова, його спогади про спілкування з волинськими старообрядцями, подорожі до їхніх населених пунктів, створення єдиновірських приходів, розбір основних положень конфлікту старообрядців з офіційною церквою та ін.). В радянський період ці джерела не входили до сфери вивчень істориків, а за незалежної України до них також практично не було уваги. Виняток становлять праці С. Таранця [1, 120-121], який, описуючи джерельну базу з історії старообрядництва Правобережної України, виділив статті дотичного характеру (7 позицій), та С. Жилюка [2, 135-142], який побіжно звертався до деяких, за загального опису місії в історії Російської православної церкви на Волині, проте, не вдавався у деталізацію відносин саме з старообрядцями. Враховуючи викладені зауваження, метою нашої статті є комплексне дослідження та перша спроба реконструкції антистарообрядницької діяльності православної місії у Волинській губернії впродовж 1904 – 1914 рр. за матеріалами «Волынских епархиальных ведомостей».

На територію Волинської губернії старообрядці переселилися на початку XVIII ст., коли польські магнати заманювали їх принадними обіцянками, адже потребували людей для заселення їхніх маєтностей [3, 1181]. За тривалий час перебування на Волині, старообрядці не змішалися з корінним населенням і не піддавалися його впливу. Єпархіальний місіонер Н. Абрамов зазначав: «Последнее можно объяснить, с одной стороны, замкнутостью жизни волынских старообрядцев, а с другой – их врожденным недоверием ко всему малороссийскому, как к чему-то еретическому, нечистому, греховному» [4, 602].

У релігійному відношенні старообрядці були представлені попівцями-«австрійцями» і безпопівцями. Перших було небагато, вони проживали в м. Житомирі, ділилися на окружників і протиокружників (за цим поділом діяли 2 молільні) та с. Желєзняках Житомирського повіту. Безпопівці мали молільні у поселеннях, де їхня чисельність досягала 200 осіб [4, 602-603]. Житомирські старообрядці трепетно ставилися до православних святинь та ікон, що виразилося і у випадку перенесення з с. Станишівки в Житомир ікони Воскресіння Господнього 6 червня 1910 р. У «Волынских епархиальных ведомостях» знаходимо: «Из домов прилегающей к шоссе Русской Слободки, населенной почти исключительно старообрядцами, торопливо выбегали старый и малый и усердно молились, глядя на проносимую мимо св. икону» [5, 463]. Характерною особливістю безпопівців потрібно вважати те, що вони хоча і належали до федосіївської згоди, але визнавали шлюб, здійснюючи його за благословенням батьків [4, 603].

Станом на 1907 р., у межах Волинської єпархії проживали понад 10 тис. старообрядців. Вони були вихідцями з північних та середніх російських губерній. Старообрядці заснували на Волині свої поселення в трьох крайніх повітах: Житомирському, Овруцькому і Новоград-Волинському [4, 601-602]. До 1904 р. у Волинській єпархії при вирішенні старообрядницького питання, з врахуванням їхнього навернення у єдиновір'я та православ'я, місіонерська робота практично не проводилася. Диякон К. Лещенко в 1914 р., описуючи цей період, зазначав: «Эта вполне основательная миссионерская трудность имела в своей основе две главные причины: отсутствие на Волыни знатоков раскола и его обличения, а равно и враждебное, презрительное отношение раскольников к православной вере и церкви и их представителям» [6, 223].

Покращення в справі місії спостерігалося з 1902 р., відтоді як колишнього єпископа Уфимського і Мензелинського Антонія перевели на Волинську кафедру єпископом Волинським і Житомирським (з 6 травня 1906 р. возведений у сан архієпископа). Єпископ Антоній намагався вести бесіди з старообрядцями, але, не маючи достатньо часу, доручав це своїм учням, які його навідували: Н. Слєдніков, єпископ І. Сахаров, кишинівський місіонер та ієромонах Тарасій. Коли в єпархії відкрився штат протирозкольницького місіонера, він з квітня 1904 р. був заміщений кандидатом Казанської духовної академії Н. Абрамовим [6, 223; 7, 517]. Місіонер знаходився у розпорядженні місцевого преосвященного [8, 56].

Н. Абрамов фактично був єдиним проповідником православ'я серед старообрядців єпархії. З цього приводу він писав: «Необходимо, чтобы в Епархии был не только епархиальный миссионер, но и епархиальная миссия» [7, 518]. Співробітниками місіонера були приходські пастирі [7, 519]. Вважалось, що священик є першим місіонером у приході [9, 860]. Єпархіальний місіонер і священики мали бути проникнуті усвідомленням єдності дій та сприяти один одному в досягненні спільної цілі [8, 59].

Обійнявши посаду єпархіального місіонера, Н. Абрамов зіштовхнувся з проблемою відсутності єпархіальної місіонерської бібліотеки [7, 520], хоча її створення обумовлювалося Синодом у 1888 р. [8, 62]. Він зазначав: «Стыдно признаться, у Епархиального миссионера нет ни одной старопечатной книги, неоходимой ему для бесед с старообрядцами» [7, 520]. У 1904 р. Н. Абрамов так оцінював перспективи своєї місії: «Надеяться на то, чтобы наш волынский старообрядец легко разстался с принятой и вошедшей в его плоть и кровь церковной стариной почти невозможно. Единственное условие, на котором волынские старообрядцы могут войти в единение с Православной Российской Церковью – это принятие ими единоверия» [10, 548].

Місія охоплювала лише деякі старообрядницькі поселення тому, що «один старообрядец в селении никогда не приймет единоверие». До того ж місіонер був не в стані побувати більше 1 разу на рік в кожному старообрядницькому пункті [4, 609]. Відомо, що місіонерська діяльність проводилася в селах: Піліпи [11, 624-631], Довжик Житомирського повіту, Янушевка, Піліпо-Кошари Новоград-Волинського повіту і м. Житомирі [4, 604-608]. В останніх 4 було досягнуто помітних успіхів, тож зупинимось на описі місіонерської справи в кожному з них. В єпархії місію розпочали з м.Житомира. Роль місіонера виконував священик К. Лєбєдєв, який з бесідами відвідував будинки старообрядців та навернув у православ'я декілька сімей [4, 604]. Для посилення місії 5 червня 1904 р., за ініціативою єпископа Антонія і з дозволу Синоду, відремонтований Собор в ім'я О. Невського було перетворено в єдиновірський і урочисто освячено в ім'я І. Богоносця. Настоятелем собору тимчасово призначили ієромонаха Тихона, який навернувся з «розколу», а благочинним – священика К. Лєбєдєва [4, 604].

Н. Абрамов почав працювати у Житомирі з вересня 1904 р. Місіонер вів з старообрядцями приватні бесіди у себе вдома, а публічні – у церковно-приходській школі при кладовищній церкві, що розташовувалася неподалік від старообрядницького поселення «Каракулі». Бесіди проходили щонеділі за участі священика К. Лєбєдєва, ієромонаха Тихона, а з 1906 р. за участі новопризначеного настоятеля єдиновірського собору, священика Є. Шамрінского і псаломщика собору П. Феоктістова. На бесідах декілька разів був присутній владика Антоній, який завжди вступав в полеміку з старообрядцями. З початку 1907 р. на зміну цим бесідам Н. Абрамов відкрив релігійно-моральні народні лекції у колишній церковно-вчительській школі [4, 604-605]. Бесіди незмінно залишалися однією з основних і дієвих форм місіонерства. Так, 1910 р., під час Великого посту, викладач духовної семінарії, священик К. Лєбєдєв провів з старообрядцями 5 бесід. Вони проходили ввечері у кладовищній церковно-приходській школі та іноді тривали до ночі [12, 332].

Відкриття єдиновірської церкви 1904 р. викликало пожвавлений інтерес серед безпопівців, які відвідували богослужіння, а деякі навіть брали в них участь. Інакше віднеслись до церкви «австрійці». Н. Абрамов зазначав: «В единоверческой церкви они справедливо увидели новый тормоз, вредящий успеху их миссионерской пропаганды между безпоповцами» [13, 725-726]. Неоднозначне ставлення до єдиновірської церкви між старообрядцями призводило до суперечок про законність єдиновір'я та «австрійського» священства. Безпопівці у цьому конфлікті звернулися до Н. Абрамова, з проханням «написать что либо об австрийском священстве и показать его несостоятельность». На це прохання, він написав статтю «История австрийского Белокриницкого священства и его несостоятельность» [13, 725-736].

У 1907 р., за результатами діяльності місії, в Житомирі нараховувалося до 70 старообрядців, які перейшли у єдиновір'я та становили приход єдиновірського собору [4, 605]. Про розвиток внутріцерковного життя свідчить і те, що при соборі функціонував хор [14, 11]. Єдиновірський храм був під постійною опікою владики Антонія. Так, 29 січня 1907 р., з нагоди престольного свята, він здійснив в соборі літургію і молебен. Богослужіння здійснювалося за стародрукованим служебником XVI ст., з усіма особливостями доніконівського часу [15, 158]. Такі служби архієпископ Антоній традиційно здійснював і в подальшому [16, 120].

Вагоме значення надавалося і просвіті житомирських старообрядців, що мало б, за задумом представників «панівної» Церкви, покращити показники місії. Для цього 12 жовтня 1912 р. на околиці м. Житомира – Каракулях, заселеної безпопівцями, для старообрядницьких дітей було відкрито церковно-приходську школу – єдину на всю Росію. У 1914 р., внаслідок малої місткості, в ній навчалися тільки 65 учнів при 2 учителях. До жовтня для школи було побудовано більше приміщення вартістю 5000 руб. Завідуючим школою був Є. Шамрінскій, настоятель Житомирської єдиновірської церкви. Учителями були С. Шкарбіна, учитель слов'янської грамоти Т. Макаров, викладач церковного співу, псаломщик місцевої єдиновірської церкви П. Феоклістов [6, 223-224; 17, 720-721].

Варто звернути увагу і на те, що православна місія мусила протидіяти приїжджим «австрійським» місіонерам, проводячи з ними бесіди, інколи і публічні. Так, 1904 р. у Житомирі відбулися бесіди з Д. Варакіним і Є. Мєльніковим [18, 203]. У березні 1907 р. Н. Абрамов, побоюючись публічних диспутів з старообрядницькими місіонерами, звернувся з вимогами до священиків єпархії, щоб коли такі і матимуть місце, то ініціювалися тільки зі сторони православних пастирів та в аудиторіях з слухачами-старообрядцями [19, 183-184]. 9 – 14 березня 1914 р. в Житомирі, у залі народних читань відбулися «прения о вере» православних місіонерів П. Осокіна і Ф. Полякова з відомим начотчиком Ф. Мєльніковим [6, 224-225].

Місія в с. Янушевці почалася 15 серпня 1904 р. з розмови Н. Абрамова із наставниками С. Федотовічем, І. Лукічем та кількома представниками общини [20, 1044], зокрема С. Кравцовим, який потім був проповідником єдиновір'я [4, 605]. Причиною візиту місіонера була втрата бажання янушевськими старообрядцями приєднуватися до єдиновір'я, хоча вони за декілька місяців до розмови з Н. Абрамовим, направили прохання про це владиці Антонію [20, 1044]. Виявилося, що приєднання загальмувалося після відвідин громади «австрійцями». С. Федотовіч розповів місіонеру, що австрійці «говорили, что ваше единоверие – это один обман и сети разставленные для старообрядцев» [20, 1051-1052].

Від'їжджаючи з села, Н. Абрамов записав: «Жалкие, темные люди, думалось мне. Действительно, что может быть печальнее невозможности отличить истину от лжи? <…> Пока царит между старообрядцами непробудная темнота, беседами немного добьешься. Необходимо поэтому, чтобы на помощь миссии пришла школа» [20, 1054]. Для успішності місіонерства в селі відкрили місіонерську церковно-приходську школу, в яку з Вятської губернії був запрошений вчитель Д. Бєляков. Школа сприяла місіонерській проповіді [4, 605]. Відвідування дітьми старообрядців церковних шкіл мало прогресивне освітнє значення, оскільки ще в другій половині XIX ст. старообрядці облаштовували «доморощенные школы». Викладали в них старці, які за віком чи хворобами не могли займатися важкою роботою [3, 1181].

Результати місіонерської діяльності в Янушевці виявилися у 1905 р. 30 січня до єдиновір'я приєднався С. Кравцов, а перед Пасхою 40 старообрядців подали єпископу Антонію прохання прийняти їх в лоно православної Церкви і посвятити для них священиком С. Кравцова. Це прохання було схвалене. Для облаштування храму у М. Баранова був знятий в оренду будинок: в одній половині влаштували церкву, а в іншій – школу і квартиру вчителя. Облаштування церкви обійшлося в 700 руб. 24 липня владика Антоній освятив храм в честь Різдва Пресвятої Богородиці, у сан єдиновірського диякона був посвячений псаломщик М. Баранов [4, 605-606].

Місіонерська діяльність у с. Довжик Житомирського повіту почалася 30 жовтня 1904 р., коли єпархіальний місіонер відвідав село і влаштував бесіду з старообрядцями у молільні [4, 606]. 1905 р. тут відкрили місіонерську

церковно-приходську школу, учителем до якої запросили з с. Поіма Пензенської губернії єдиновірця П. Осокіна. Спочатку навернення старообрядців мали одиничний характер, а до 1906 р. 131 особа подала прохання прийняти їх в лоно православної Церкви і побудувати єдиновірський храм. Владика Антоній задовольнив прохання. У 1906 р. імператор Ніколай II виділив з власних коштів 3000 руб. на влаштування храму. Будівельником храму був синодальний місіонер, протоієрей К. Крючков, який здійснив закладку храму в честь Н. Мурлікійского 16 січня 1907 р. Будівництво храму завершили перед Пасхою 1907 р. Архієпископ Антоній рукопоклав учителя П. Осокіна в сан єдиновірського священика [4, 607]. У 1908 р. на утримання причту церкви Синод виділив 650 руб. на рік: священику – 500, псаломщику – 150 [21, 70].

Першим місіонером в с. Піліпо-Кошарах став владика Антоній, який в кінці 1905 р. відвідав село, заходив у молільню і бесідував з старообрядцями. Тоді за розпорядженням владики в селі відкрили школу грамоти, учителем якої призначили священика місцевої церкви С. Сімоновского. Під час Великого посту Піліпо-Кошари відвідав Н. Абрамов і влаштував у школі бесіду з старообрядцями. Останні зацікавилися єдиновір'ям і захотіли ознайомитися з богослужінням. Виходячи з цього, в Піліпо-Кошари неодноразово був відкомандирований з Житомира єдиновірський причт для здійснення служби, разом з тим продовжувалися і бесіди місіонера. Робота місії призвела до того, що декілька чоловік приєдналися до православної Церкви, а на початку Великого посту 1907 р. 67 осіб подали архієпископу Антонію прохання прийняття їх в православну Церкву на правах єдиновір'я. Прохання задовольнили. На побудову єдиновірської молільні в Піліпо-Кошарах витратили 2000 руб. [4, 607-608]. У 1910 р. Синод на утримання причту єдиновірської церкви виділив 525 руб. на рік: священику – 400, псаломщику – 125 [22, 186].

Окремо зупинимося і на тому, що православна місія у Волинській єпархії потребувала теоретичних обґрунтувань своєї антистарообрядницької діяльності. Створення таких є однією з найбільших заслуг Н. Абрамова, який був надзвичайно ерудованим місіонером і мав хист до релігійної публіцистики, написавши значну кількість статей, що в деталях демонстрували основні проблеми і суперечності полеміки з старообрядцями. Його статті були своєрідним напутнім словом, керівництвом для священиків, в приходах яких проживали старообрядці, та для місіонерів, які ознайомлювалися з творчим доробком Н. Абрамова на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей». У 1904 р. ним були опубліковані такі статті: «Можно-ли признать современное сектантство и раскол христианством в строгом значении этого слова?» [23], «Открытое письмо Епархиального Миссионера. №10. О св. Соборной Церкви. Состовляет-ли общество старообрядцев-безпоповцев Единую, Святую, Соборную и Апостольскую Церковь?» [24]; 1905 р.: «Православное учение о священной Иерархии и её непрерывном существовании до скончания мира» [25 – 27], «Критический разбор старообрядческого Австрийского священства» [18; 28 – 33]; 1906 р.: «О причащении св. Тела и Крови Господних» [34], «О святом таинстве-елеосвящении» [35], «О св. таинстве брака» [36], «Возможно-ли временное пребывание св. соборной Церкви без епископа?» [37 – 39], «Единоверие и его значение» [40 – 43]. Деякі з цих публікацій були видрукувані окремими брошурами і листками та увійшли до спеціальної місіонерської бібліотеки Н. Абрамова, яку він зібрав протягом своєї служби [44].

Отже, в результаті праці інституту православного місіонерства до 1914 р. 800 волинських старообрядців навернулися в єдиновір'я [6, 223], перейшовши в лоно православної Церкви, а в єпархії було відкрито 4 єдиновірських приходи. Цим успіхам місії сприяв ряд факторів: особистісний – залучення до місіонерства талановитого діяча Н. Абрамова, підтримка всіх починань місії архієпископом Антонієм, запрошення до вчителювання знавців старообрядництва і вихідців з Росії, старання священиків К. Лєбєдєва, Є. Шамрінского; матеріальний – дозволив відкривати у старообрядницьких поселеннях церковно-приходські школи, будувати нові єдиновірські храми; пропагандистський – проводився Н. Абрамовим у співпраці з приходськими священиками і завдяки написанню ним ґрунтовних досліджень щодо безпопівства, «австрійського» священства і єдиновір'я; структурно-організаційний – вдале формування мережі єдиновірських приходів у єпархії.

Таким чином, єпархіальна місія за період 1904 – 1914 рр. набула більш-менш чіткого структурного оформлення, що дозволяло задіяним кадрам вести відносно ефективну діяльність у середовищі старообрядців і впливати на окремі процеси, що відбувалися в ньому.

1. *Таранець С.В. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.. – К., 2007.*
2. *Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.). – Житомир, 1996.*
3. *Старообрядческие школы в Юго-западном крае // Волынские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная (далі – ВЕВ ЧН). – 1888. – 1 ноября (№31).*
4. *Абрамов Н. Состояние Миссионерского дела в Волынской епархии со 2-й полов. 1904 года по 2-ю полов. 1907 года // Волынские епархиальные ведомости. – Часть официальная (далі – ВЕВ ЧО). – 1907. – 11 сентября (№26).*
5. *В.Ж. Перенесение святой иконы // ВЕВ ЧН. – 1910. – 17 июня (№25).*
6. *Лещенко К. Успехи Волынской противораскольнической миссии в связи с недавними беседами православного миссионера с старообрядческим начетчиком // ВЕВ ЧН. – 1914. – 3 апреля (№14).*
7. *Абрамов Н. Открытое письмо Епархиального миссионера. №1-й. Задача и цель Епархиальной миссии // ВЕВ ЧН. – 1904. – 11 июня (№17).*
8. *Правила об устройстве миссий и о способе действий миссионеров и пастырей церкви по отношению к раскольникам и сектантам (По определению Святейшего Синода от 25 мая 1888 года за №1116) // ВЕВ ЧО. – 1889. – 1 февраля (№4).*
9. *Бунин Н. Правила миссионерской деятельности приходских священников // ВЕВ ЧН. – 1902. – 21 октября (№30).*
10. *Абрамов Н. Открытое письмо Епархиального миссионера. №2-й. Волынские старообрядцы, и желательная постановка вопроса в беседах с ними // ВЕВ ЧН. – 1904. – 21 июня (№18).*
11. *Абрамов Н. У раскольнической молельни (Из миссионерских впечатлений) // ВЕВ ЧН. – 1904. – 11 июля (№20).*
12. *Беседы со старообрядцами // ВЕВ ЧН. – 1910. – 22 апреля (№17).*
13. *Абрамов Н. Открытое письмо Епархиального Миссионера. №5-й. История австрийского Белокриницкого священства, и его несостоятельность // ВЕВ ЧН. – 1904. – 21 августа (№24).*
14. *Храмовый праздник в Житомирском Единоверческом соборе // ВЕВ ЧН. – 1910. – №1.*
15. *Единоверческое богослужение // ВЕВ ЧН. – 1907. – 11 февраля (№5).*
16. *Хроника. 29-е января в Житомирском единоверческом соборе // ВЕВ ЧН. – 1910. – 4 февраля (№6).*
17. *Д.И. Освящение здания старообрядческой церковно-приходской школы в г. Житомире // ВЕВ ЧН. – 1914. – 23 октября (№43).*
18. *Абрамов Н. Критический разбор старообрядческого Австрийского священства // ВЕВ ЧН. – 1905. – 1 марта.*

19. Копия рапорта Волынского Епархиального Миссионера Николая Абрамова на имя Высокопреосвященного Антония, Архиепископа Волынского и Житомирского, от 13 марта 1907 г. // ВЕВ ЧО. – 1907. – 1 апреля (№10).
20. Абрамов Н. Когда взошла зелень, тогда явились и плевелы (Матф. 13, 26). Из миссионерских впечатлений // ВЕВ ЧН. – 1904. – 21 ноября (№33).
21. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Святейшего Правительсвующего синода, Преосвященному Антонию, Архиепископу Волынскому и Житомирскому, Почаевской Успенской Лавры Священно-Архимандриту // ВЕВ ЧО. – 1908. – 10 февраля (№6).
22. Правительственные распоряжения // ВЕВ ЧО. – 1910. – 4 марта (№10).
23. Абрамов Н. Открытое письмо Епархиального Миссионера. №7-й. Можно-ли признать современное сектантство и раскол христианством в строгом значении этого слова? // ВЕВ ЧН. – 1904. – 1 октября (№28).
24. Абрамов Н. Открытое письмо Епархиального Миссионера. №10. О св. Соборной Церкви. Состовляет-ли общество старообрядцев-безпоповцев Едину, Святую, Соборную и Апостольскую Церковь? (Беседа с старообрядцами-безпоповцами) // ВЕВ ЧН. – 1904. – 1 ноября (№31).
25. Абрамов Н. Православное учение о священной Иерархии и её непрерывном существовании до скончания мира // ВЕВ ЧН. – 1905. – 11 ноября (№32).
26. Абрамов Н. Православное учение о священной Иерархии и её непрерывном существовании до скончания мира // ВЕВ ЧН. – 1905. – 1 декабря (№34).
27. Абрамов Н. Православное учение о священной Иерархии и её непрерывном существовании до скончания мира // ВЕВ ЧН. – 1905. – 11 декабря (№35).
28. Абрамов Н. Критический разбор старообрядческого Австрийского священства // ВЕВ ЧН. – 1905 г. – 11 марта (№8).
29. Абрамов Н. Критический разбор старообрядческого Австрийского священства // ВЕВ ЧН. – 1905. – 21 марта.
30. Абрамов Н. Критический разбор старообрядческого Австрийского священства // ВЕВ ЧН. – 1905. – 1 апреля (№10).
31. Абрамов Н. Критический разбор старообрядческого Австрийского священства // ВЕВ ЧН. – 1905. – 11-21 апреля (№11-12).
32. Абрамов Н. Критический разбор старообрядческого Австрийского священства // ВЕВ ЧН. – 1905. – 1 мая (№13).
33. Абрамов Н. Критический разбор старообрядческого Австрийского священства // ВЕВ ЧН. – 1905. – 11 мая (№14).
34. Абрамов Н. О Причащении св. Тела и Крови Господних (Против старообрядцев-безпоповцев) // ВЕВ ЧН. – 1906. – 1 июня (№19).
35. Абрамов Н. О святом таинстве-елеосвящении (Против стар.-безпоповцев) // ВЕВ ЧН. – 1906. – 21 июля (№21).
36. Абрамов Н. О св. таинстве брака (Против старообрядцев-безпоповцев) // ВЕВ ЧН. – 1906. – 11 августа (№23).
37. Абрамов Н. Возможно-ли временное пребывание св. соборной Церкви без епископа? (Против старообрядцев-австрийцев) // ВЕВ ЧН. – 1906. – 21 марта – 1 апреля (№9-10).
38. Абрамов Н. Возможно-ли временное пребывание св. соборной Церкви без епископа? // ВЕВ ЧН. – 1906. – 11 мая (№14).
39. Абрамов Н. Возможно-ли временное пребывание св. соборной Церкви без епископа? // ВЕВ ЧН. – 1906. – 21 мая (№15).
40. Абрамов Н. Единоверие и его значение // ВЕВ ЧН. – 1906. – 21 января (№3).
41. Абрамов Н. Единоверие и его значение // ВЕВ ЧН. – 1906. – 11 февраля (№5).
42. Абрамов Н. Единоверие и его значение // ВЕВ ЧН. – 1906. – 21 февраля (№6).
43. Абрамов Н. Единоверие и его значение // ВЕВ. – Ч. неоф. – 1906. – 11 марта (№8).
44. Абрамов Н. Состояние Миссионерского дела в Волынской епархии со 2-й полов. 1904 года по 2-ю полов. 1907 года (Окончание) // ВЕВ ЧО. – 1907. – 21 сентября (№27).

Sychevsky A.A. The activity of the orthodox mission among the Old Believers in the Volyn' province in the 1904th – 1914th (on the materials of the «Volyn' eparchial journal»). The article is devoted to the missionary activities of the Russian Orthodox Church among the Old Believers in the Volyn' province in the 1904th – 1914th . The author analyzes the process of the missionary institution forming and the forms, ways and methods of the struggle against the Old Belief.
Key words: missionary work, Old Belief, bespopovtsy, popovtsy, Belokrinitskaya hierarchy, Common Faith, Volyn' province, «Volynskije yeparhialnyje vedomosti».

В. А. Сушко

ЧОЛОВІЧІ СОРОЧКИ У ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

Стаття присвячена українським чоловічим сорочкам як елементу традиційного вбрання та культурному явищу. Стаття базується на етнографічних матеріалах XIX – XX ст., зібраних на теренах Слобожанщини відомими етнографами, та на власних матеріалах автора.
Ключові слова: *українська традиційна культура, Слобідська Україна, сорочка, вбрання, костюм.*

У традиційній культурі вбрання було метамовним кодом, що позначав ступінь соціалізації людини: від народження до одруження відбувалося поступове нарощування кількості предметів вбрання, по весіллі і до старості – збіднення як асортименту, так і кольористики. При безсумнівному патріархальному характері української традиційної культурі та провідній ролі чоловіка, слід визнати, що чоловіче традиційне вбрання і збереглося набагато гірше, і науковці приділяли його розгляду значно менше уваги, аніж жіночому. Тим більш актуальним є питання вивчення особливостей матеріальної культури в етноконтактних зонах, якою є Слобідська Україна від часу заселення.

До початку XX ст. народне вбрання слугувало своєрідним "паспортом" особи, тому саме на нього звертали увагу мандрівники та іноземці. Систематичними дослідження костюму як складової народної культури стають із оформленням української етнографії в окрему науку – від середини XIX ст. Надзвичайне наукове значення для розгляду питання народного вбрання та чоловічих сорочок як важливого елементу ноші донині мають праці класиків вітчизняної етнологї, зокрема Ф. Вовка [1, 165-166], М. Сумцова [2, 1-57; 3, 128-131], Д. Зеленіна [4, 224], В. Білецької [5, 49-108]. Впродовж XX ст. тема народного костюму розкривалася О. Воропаєм [6, 461-464], С. Колосом, І. Гургулою [7], К. Матейко [8], Т. Ніколаєвою [9], В. Борисенко [10] та ін. [11]. До теми українських чоловічих сорочок, розглядаючи комплекс костюму, зверталися й радянські вчені [12]. Метою цієї статті є розкриття значення сорочки як елементу чоловічого вбрання та культурного явища народного життя XIX – XX ст.

Від XIX ст. науковці та аматори – дослідники народної культури Слобожанщини – не могли оминути увагою народний костюм та питання його складових [13]. Дослідниця побутової культури краю XX ст. Л. Чижикова навіть побудувала свою розвідку на фактах з народного будівництва та одягу як найпоказовіших галузей народної культури [14]. Проте, і в її роботі відомостям про чоловічі сорочки (і українців, і росіян!) відведено усього 3 сторінки, з яких 2 – ілюстрації, а жіночому вбранню – сторінки 136 – 206, зокрема сорочкам – 136 – 153 та вклейки. Безумовно, основна увага приділялася жіночому костюму як такому, що складаєть-

ся з більшої кількості краще технічно та композиційно опрацьованих деталей, яскравішому колористично, відтак, інформативнішому для дослідника.

Набагато менше за жіноче вбрання (і святкове, і буденне) збереглося чоловічих сорочок у колекціях музеїв регіону [15]. Це пояснюється надзвичайною практичністю носіїв традиційної культури, а також тим, що ХХ ст. недарма називається часом військової форми: і після Першої світової, і громадянської, і Другої світової війн чоловіки ще довгий час доношували форму, а обновки нерідко кроїлися саме за прикладом гімнастерок.

Сорочка була основою і чоловічого, і жіночого одягу українців. За спостереженням М. Сумцова, уже на початку ХХ ст. на Слобожанщині чоловіки нерідко переставали носити народні строї, переходячи на міське вбрання [3]. Досліджуючи соціальну структуру українського села кінця ХІХ – початку ХХ ст., В. Іванов зазначав консервацію старих звичаїв (і прихильність до старовинного костюму зокрема) лише у двох прошарків селян – у "дукачів" як свідому позицію та бідноти – з економічних причин [16, 4-18]. На жаль, ані описи маєтків слобідсько-українських полковників, ані наукові чи художні твори, ані музейні збірки не дають змогу детально описати чоловічу сорочку українця-слобожанина XVII – XVIII ст.

Носій традиційного світогляду був далекий від фемінізму та понять гендерної рівності, тому від народження дитині намагалися прищепити розуміння власної статі та закріпити статево-соціальну роль. Так, новонародженого хлопчика загортали у батьківську сорочку, а вік, коли дитина вже мала усвідомлювати себе як особу, позначався появою відповідних – "тілесній статі" – елементів вбрання. До семи років дитина ходила лише у сорочці, а потім хлопчик вважався уже досить дорослим для того, щоб перейти з-під опіки матері до батьківського виховання. Це ознаменовувалося у давнину пострижинами та садовінням на коня, а у ХІХ – на початку ХХ ст. – пошиттям перших штанів. Останній обряд мав усі риси "обидених" обрядів (виконання за один раз, не перериваючись). Надалі одяг чоловіків різного віку розрізнявся лише за кольористикою та інтенсивністю оздоблення, будучи подібним як за асортиментом, так і за особливостями виготовлення.

Музейні [17, 43,57,62,64,69-70] та приватні колекції вбрання, а також тогочасні етнографічні розвідки дають змогу твердити, що у ХІХ – на початку ХХ ст. українські чоловічі сорочки шилися з доморобного відбіленого конопляного полотна, а з кінця ХІХ ст. – і з купованих тканин. Лляне полотно для пошиття чоловічих сорочок не використовувалося. Для виготовлення конопляних сорочок здебільшого використовували якіснішу "плоскінь" (для ткання полотна бралися нитки з чоловічих стебел конопель [18, 214]). Купували – дешеві бавовняні тканини, переважно ситець та коленкор.

На Слобожанщині лише у крої чоловічих сорочок до початку ХХ ст. зберігся тунікоподібний тип. Для пошиття таких сорочок полотно перегиналося навпіл та робився отвір для голови та розріз пазухи. Зазвичай перед та спинка з'єднувалися за допомогою деталей, які називалися "бочки" (два прямокутникопобідні шматки тканини з однією з вузьких граней у формі трикутника; вона пришивалася під пахву до рукава). Рукава таких сорочок робилися широкими й або викінчувалися простим рубцем, або збиралися на вузьку обшивку. Досить розповсюдженою на Слобожанщині була чоловіча уставкова сорочка з уставкою, пришитою по пітканню. Рукава таких сорочок збиралися на обшивку або неширокі чохлики. Комір був здебільшого відкладний або стояче-відкладний. Чоловічі сорочки були вужчими за жіночі і могли шитися з двох півпілок (близько метра у диаметрі подола).

Розвитком тунікоподібного типу стала сорочка з пришивними окремо викроєними спинкою та передом. На початку ХХ ст. такі сорочки прикрашалися накладними маніжками, вишитими у брокарівському стилі [17, 64]. Термін *"брокарівський стиль в українському вишиванні"* введений дослідником української культури І. Гончаром на позначення вишивки, виконаної червоною та чорною заполоччю (бавовняні нитки, фарбовані аніліновими барвниками) технікою "косий хрестик". Орнамент рослинний, рослинно-геометризований, рідше антропоморфний або зооморфний. Найуживаніший мотив – троянди. На думку І. Гончара, мотиви вишивки були перейняті народними вишивальницями з реклами мила Брокарі та Роллє, від чого отримав назву і сам стиль.

Згодом майстрині навчилися робити розріз зсунутим вліво і розшивати маніжку прямо на переді сорочки. Викінчення рукава у таких сорочках було або простим рубцем, або неширокими чохлами, рідше – обшивка. Комір робився стійкою. Сорочки "з маніжками" ("на маніжці") шилися як з доморобного полотна, так і з коленкору та ситцю.

Вчитель народної школи М. Скубак, розповідаючи про вбрання південно-східної Слобожанщини останніх десятиліть ХІХ ст., серед чоловічих сорочок згадує "рускіє", що входили тоді у моду. Вони шилися з купованої тканини синього кольору з облямівкою, що імітувала вишивку на комірі, пазусі та подолі. На жаль, автор не повідомив спосіб носіння цих сорочок, але декорування дозволяє припустити, що носилися вони навипуск на відміну від звичайних українських сорочок, що носилися заправленими у штани.

У "гардеробі" дорослого українця-слобожанина на межі позаминулого та минулого століть було 2 – 3 повсякденні конопляні, а також 1 – 2 святкові сорочки, у молодих чоловіків святкові були ситцевими. Повсякденні конопляні сорочка та штани коштували 1,2 – 1,5 крб. для дорослих та 0,7 – 1 крб. – для дітей старше 7 років. Молодші хлопчики мали сорочечки вартістю 20 – 50 коп. Святкова сорочка коштувала дорожче: для дорослого 1 – 2 крб. Підлітки могли мати святкове вбрання від 10 років, "тобто з того часу, коли вони самі вже могли заробити на них" [19, 49-50].

З сорочкою було пов'язано чимало народних забобонів, переказів та "примх". Декілька з них наводить М. Скубак: "На Михайлове чудо (6 вересня) гріх кроїти сорочку або штани. Одна жінка кроїла на Михайлове чудо, а сусідка прийшла до неї та й каже: "сьогодня гріх кроїти: празник, Михайлове чудо". А вона їй і каже: "чудно буде, як покрою". Та з тих пір всю жисть свою вона все різала ножницями, що не запопаде. Як первий раз надіваєш нову сорочку або штани, то крізь них треба прокинути ножик і сказати: "Хто залізо вкусе, той хрещеного, молитвеного (ім'я) скусе; Хто залізо з'їсть, той хрещеного, молитвеного (ім'я) з'їсть". У кого в новій сорочці рубець завернеться в подолі, той буде багатий. Як заведуться вугрі на лиці, то треба його втирати сорочкою спиною, шоб вони зійшли на спину. На Новій рік треба надівати нову сорочку, шоб цілий год були нові сорочки. Як родиться дитина, то в той день не годиться рвати нічого полотняного, а то дитина буде сорочки дуже скоро рвати (зношувати). В понеділок не годиться надівати білої сорочки або штанів, а то не минеш напраслини" [19, 55].

Отже, оскільки саме вбрання впродовж домінування традиційної народної культури становило усталену сукупність типів компонентів, то саме костюм був до-

сить застиглою та ареальною категорією. Однією з важливих в усіх видах сімейної обрядовості була сорочка, чоловіча зокрема. Важливим є і практичне значення цієї проблематики, адже саме костюм учасників, на відміну від учасниць, сучасних народних колективів зазвичай викликає найбільше нарікань умовністю та невідповідністю ані регіону, ані обраній стилістиці.

1. *Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995.– 336 с.: іл.*
2. *Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта (из этнографических экскурсий 1901 г. по Ахтырскому уезду) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. 13 / Под ред. Е.К. Редина. – Х., 1902.*
3. *Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Х., 2002.*
4. *Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. – М., 1991.*
5. *Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментація // Матеріали до етнології й антропології / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Т. 21 – 22. – Ч. 1. – Львів, 1929.*
6. *Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К., 1993.*
7. *Українське народне мистецтво. Вбрання: Альбом / Упор. С. Колос та ін. / Під ред. К. Гуслистого. – К., 1961.*
8. *Матейко К. І. Український народний одяг. – К., 1977.*
9. *Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. – К., 1996.*
10. *Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000.*
11. *Украинцы. – М., 2000; Українці: Історико-етнографічна монографія: в 2 кн. – Кн. 2. – Опішне, 1999.*
12. *Восточнославянский этнографический сборник // Труды Института этнорафии им. Миклухо-Маклая. – Т. 31. – М., 1956; Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX в. – М., 1984.*
13. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. Т. I. – Х., 1898; Иванов В. Современная деревня в Харьковской губернии // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1893 год. – Вып. 7. / Под ред. В. Иванова. – Х., 1893; Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1907; Иванова А., Марусов П. Материалы для этнографического изучения Харьковской губ. Слобода Кабанье // Харьковский сборник...; Муравський шлях – 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М. Красиков та ін. – Х., 1998; Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / Упор. М. Семенова. – Х., 2001.*
14. *Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М., 1988.*
15. *Дяченко М.Т. Етнографічна збірка Харківського державного історичного музею // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3; Астахова О.В., Крупа Т.М., Сушко В.А. Свята та побут Слобожанщини: Альбом. – Х., 2004.*
16. *Иванов В. Современная деревня в Харьковской губернии...*
17. *Астахова О.В., Крупа Т.М., Сушко В.А. Свята та побут Слобожанщини...*
18. *Муравський шлях – 97...*
19. *Скубак М. Одежда крестьян слободы Араповки Купянского уезда, приметы и поверья, относящиеся к ней и к материалам, из которых она сделана // Харковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1890 год. – Вып. 4. / Под. ред. В. Касперова. – Х., 1890.*

Sushko W.A. The Ukrainian men's shirts in the traditional culture of the Slobidska Ukraine. This article is about The Ukrainiane man's shirts as the elements of the tradithional clothes and cultural phenomen. The article had writen on the basis of the ethnographic materials that were collected at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries in the Slobidska Ukraine – one of the regions in the North-eastern of Ukraine by the famouse ethnographers and by the author herself.

Key words: the Ukrainian traditional culture, Slobidska Ukraine, shirt, clothes, dress.

В. В. Масненко

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ УАПЦ 1920-х рр.: МІЖ ТРАДИЦІЙНИМИ ПРАВОСЛАВНИМИ ЦІННОСТЯМИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЮ ІДЕНТИЧНОСТЮ

У статті проаналізовано релігійні практики УАПЦ 1920-х рр., які здійснювалися за реформаторською моделлю, оскільки радикально трансформували існуючу православну традицію. Звернута увага на нетрадиційне висвячення ієрархії, зміни в церковному управлінні (перехід до соборноправного устрою), шлюбність кліру, носіння священиками одягу, ставлення до чернецтва. Розглянуті нові прояви релігійного культу – обряди та молитовні практики. Зроблено висновок, що радикалізм, властивий зазначеній формі українського автокефального руху, перешкодив його масовості, перетворенню УАПЦ в домінантну конфесію. З іншого боку, вказані практики виступали своєрідними маркерами української національної ідентичності.

***Ключові слова**: УАПЦ, релігійні практики, православні цінності, національна ідентичність, автокефальний рух.*

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), яка виникла на хвилі революційних подій, особливо реальних спроб створення самостійної національної державності, є доволі показовим прикладом трансформації релігійних практик модерного часу. По суті це була особлива форма пошуку компромісу між універсалізмом православ'я та українським національним відродженням, масової національної ідентифікації, що стала реальністю в роки революції, і відразу після неї. Більш того у феномені народної підтримки своєї Церкви простежується невідрефлексоване відчуття альтернативності "безбожному більшовизму", спроба знайти якусь соціальну, психологічну, зрештою, духовну нішу поза простором офіційного атеїзму. Показово, що ця альтернатива мислилася саме в координатах українського етнокультурного простору. Зазначене спостереження має принципове значення, оскільки в 1920-х рр. і сама радянська влада намагалася "приміряти національний одяг" – позиціонувати себе як прояв якоїсь "української державності". У цьому сенсі нова Церква і нова влада виявилися конкурентами в боротьбі за право національної презентації.

З одного боку, УАПЦ можна віднести до реформаторської, обновленської течії, оскільки ця конфесія ґрунтувалася на критиці колишнього як синодального, так і патріаршого устрою офіційної Церкви. Останній трактувався не інакше як – "єпископсько-самодержавний". З іншого боку, адепти української автокефалії апелювали до традицій "народного православ'я", до відродження давнього українського устрою церковного життя (хоча й тут необхідно враховувати, що такий традиціоналізм часто виявлявся в досить довільних формах).

У запропонованому розгляді проблеми, нами використовується широке тлумачення поняття "релігійні практики", яким позначаємо різні форми повсякденної поведінки жителів України постреволюційного періоду (20-і рр. XX ст.), пов'язані з їх релігійними віруваннями і самосвідомістю. Це і релігійний культ (обряди, ритуали, свята, таїнства, символи), богослужбовий канон, статус кліру та архієреїв, взаємини між мирянами і кліриками. Релігійні практики можуть мати як груповий (в середовищі громади або всієї конфесії), так і індивідуальний характер. В останньому випадку вони виявляються в

особистісних духовних практиках. Не важко припустити, що ці прояви складніше виявити і досліджувати, оскільки вони мають досить інтимний характер, і, як правило, слабо відображаються в джерелах.

Крім цього, до сфери релігійних практик можна віднести особливості соціальної ролі, поведінки, діяльність служителів культу різного рангу, не лише в просторі церковно-релігійного життя, а й за його межами. Мова йде про ті випадки, коли ця позиція виявлялася в контексті взаємодії Церкви з суспільством або владою. У нашому розгляді такий вид позацерковних релігійних практик мав досить значне поширення, оскільки прихильники УАПЦ намагалися впровадити в життя нову соціальну концепцію, більш чутливу до потреб суспільства та більш гнучку до мінливих обставин існування в умовах радянської дійсності. Як відомо, радянська реальність, що все більш виразно виявляла тоталітарні риси, змушувала кліриків і мирян шукати адекватні способи реагування на дії влади, в тому числі і спеціальних репресивно-каральних органів.

Для розуміння особливостей релігійних практик зазначеної конфесії необхідно мати повне уявлення про її соціальну базу. Тут важливі як кількісні, так і якісні характеристики, що відносяться до мирян і представників кліру. Перш за все, необхідно враховувати досить велику кількість прихильників автокефалії у православному середовищі України. Констатація цього факту показує, що твердження критиків про якийсь "сектантський" характер УАПЦ, вузькість її соціальної бази не відповідають дійсності. З іншого боку, нетрадиційні практики, характерні для цієї Церкви створювали реальні перешкоди для збільшення кількості її адептів, оскільки переважна частина православних віруючих мала консервативні погляди. Взаємодія цих чинників протилежного спрямування і визначили той справді можливий масив підтримки УАПЦ серед українського населення в період 1920-х рр.

Виходячи зі сказаного, можна говорити про досить велику чисельність прихожан УАПЦ саме в центральних регіонах України (передовсім Київщина та Поділля). В більшості це було сільське населення. Хоча, не дивлячись на такий видимий успіх, в "лоні" нової Церкви, навіть у найбільш сприятливий період, перебувало не більше 1/5 православних українців (за іншими даними – 1/6). Сучасний дослідник О. Ігнатуша відносить до УАПЦ один мільйон православних віруючих (14% від їх загальної кількості) та 16,8% – православних парафій [1, 99]. Спроби керівництва Церкви створити автокефальні громади серед українського населення в Російській Федерації та Казахстані (функціонувало до 150 парафій) мали тимчасовий успіх.

"Селянський" склад віруючих нової Церкви багато в чому визначав характер її релігійних практик. Тут був активно реалізований той потенціал "народного православ'я", який сформувався в середовищі українського селянства ще впродовж XIX – початку XX ст., і який так і не змогла викоренити офіційна Церква. На релігійних практиках безпосередньо позначалися також особливості соціального та етнічного складу кліру. Більшість священиків УАПЦ були етнічними українцями і походили з родин священнослужителів. Багато з них мали досвід участі у різних формах українського національного руху, починаючи з кооперації та закінчуючи участю в політичних партіях і військових формуваннях революційного періоду.

Початковий етап розвитку автокефального руху в Україні може бути датований весною 1917 р. – жовтнем 1921 р. і тільки частково відноситься до радянського періоду. Основним лейтмотивом прагнень частини православних віруючих і кліру була вимога "українізації" Церкви. Як правило, під цим поняттям мислилося придбання нею виразних національних форм: перехід до соборноправного устрою, впровадження в літургійну практику української мови, відновлення давніх українських обрядів, спорудження церков в українському національному стилі, українізація духовних навчальних закладів тощо.

Відмінною рисою релігійних практик цього часу, на нашу думку, був пошук можливості отримати для нової Церкви ієрархію, висвячену в традиційний спосіб. Проблема формування ієрархії УАПЦ найбільш гостро відчувалася в 1920 р., після формального проголошення нової Церкви (рішення Всеукраїнського Православного Церковного Собору від 5 травня). Практикувалися письмові звернення прихильників автокефалії (священиків і мирян) до владик РПЦ, поїздки окремих делегацій тощо. Крім владики Парфенія (Левицького), шукали підтримки у Антоніна (Грановського), який проживав у Москві, та єпископа Агапіта (Вишневського). Варто звернути увагу на амбівалентний характер такої практики: з одного боку, автокефалісти проголошували повний розрив з РПЦ і створення нової "народної" Церкви, а з іншого – шукали підтримки її архієреїв (тих, хто симпатизував або ж гіпотетично міг симпатизувати автокефальному руху). Була спроба отримати хіротонію й у грузинського католикоса Леоніда (Окропірідзе). Однак українська делегація до нього не змогла виїхати навіть за межі України. Зрештою, під тиском керівництва РПЦ всі її єпископи на території Україні припинили будь-які зносини з ВПЦР.

Така ситуація підштовхнула керівництво УАПЦ до т. зв. пресвітерської висвяти свого єпископату. На Першому Всеукраїнському православному церковному соборі 23 жовтня 1921 р. в храмі Святої Софії була здійснена хіротонія митрополита В. Липківського, шляхом "положення рук" групи з 30 священиків і присутніх мирян (з використанням мощей (руки) св. Макарія). Іншу хіротонію (24 жовтня) – єпископа Н. Шараївського здійснив вже новий ієрарх разом із Собором. До закриття роботи Собору (30 жовтня) було висвячено 11 єпископів.

Залишається відкритим питання, наскільки такий крок був вимушеним? Зі стенограми Собору стає ясно, що далеко не всі його учасники були прихильниками радикальних дій. Найбільш яскравою антитезою нетрадиційного вирішення ієрархічної проблеми був виступ члена ВПЦР о. К. Соколовського. Цей священик закликав соборян не поспішати з хіротонією, почекати поки не з'являться більш сприятливі обставини для здобуття своєї ієрархії традиційним способом [2, 197-201,226-237]. Виходячи з цього, можна припустити, що рішення про висвячення Липківського приймалося під впливом загальних реформаторських або революційних (по суті антиєпископських) настроїв, що панували на Соборі. З іншого боку, у частини учасників Собору було розуміння, що для більшості прихожан "екстраординарний шлях" хіротонії єпископів не матиме особливого значення. Так, Г. Стороженко переконував учасників Собору, що для селян важливо інше – "мати українських, своїх рідних, як священиків, так і єпископів, які будуть виконувати свої треби згідно з правилами, які ми будуємо з історичної перспективи" [2, 256]. Саме така Церква буде сприйматися селянством як православна.

Новації також охопили сферу устрою та управління новою конфесією. Відомий емігрантський дослідник Української Церкви І. Власовський вважав, що зміни в цій сфері мали навіть більш радикальний характер, ніж неканонічна хіротонія. Оскільки вона була одноразовим актом і її подальше використання заборонено самим Собо-

ром. Відтак, реформа церковного устрою, яка також була порушенням канонів Православної Церкви, реалізовувалася без примусу, виходячи з усвідомленого бажання відмовитися від "монархічного" принципу в житті Церкви [3].

Основою для управління УАПЦ проголошувався принцип "соборноправія", який справді радикально змінив взаємини між кліром і мирянами, трансформував саму природу церковної ієрархії. Реформа була реалізована рішеннями Соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр. щодо внутрішнього устрою Церкви. Канонічні документи (т. зв. "Київські канони") визначали особливе значення мирян в управлінні церквою. З іншого боку, стала реальністю кардинальна зміна ролі єпископів. Тепер вони мали бути не "князями" Церкви, а "істинними добрими пастирями, які не панують над віруючими, а служать Церкві". Їх влада на місцях практично зводилася до ролі радників та голів місцевих Церковних Рад. Собори з одних тільки єпископів замінялися Соборами з представників усіх віруючих, в основному з мирян і священиків. Був реалізований принцип виборності священиків та єпископів. Виходячи з цього, трансформувалися відносини між громадою і священиком.

Таким чином, за переконанням керівництва нової Церкви, її внутрішній лад з "єпископсько-самодержавного" був перетворений на "церквно-соборноправний" або навіть на "всенародно-соборноправний". Тим самим в УАПЦ розгорнулася цілеспрямована діяльність з очищення богослужбової практики від елементів невластивих давній київській традиції.

Серйозною новацією було використання української мови в богослужбовій практиці. По суті національна мова отримала статус сакральної (або змінилося уявлення про природу сакрального щодо мови). Оскільки цій проблемі присвячена досить об'ємна наукова література (а ще більше полемічна), ми не будемо зупинятися на цьому аспекті детально. Допускалося також носіння світського одягу священиками в неслужбовий час й інші іміджеві новації (стриження волосся, бороди). При цьому Церква намагалася враховувати негативне ставлення українських селян до традиційного пишного вбрання архієреїв РПЦ. Так, у виступі І. Липківського на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі було озвучено глузливі відгуки парафіян Звенигородки з цього приводу. Тут же доповідач поділився власним досвідом переконання селян у тому, що в українській Церкві обов'язково будуть реалізовані реформи одягу кліриків: "В нас будуть не князі, царі, а отці, керовники духовного життя. І, думаю, що й відносно одягу не буде таких речей, які робили б зле враження на народ" [2, 249].

Окремо необхідно зупинитися на проблемі сімейного стану єпископів і священиків. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ прийняв рішення: "В справі одруження і розриву шлюбів священнослужителі української Церкви підлягають загальним законам" [2, 384]. Таким чином, священнослужителі повністю прирівнювалися до мирян. Сімейний стан не був перешкодою для отримання будь-якого духовного сану, включно з єпископським. Спеціально наголошувалося, що у справі отримання єпископського сану ченці не мали "ніяких привілеїв". Для священиків допускалися повторні шлюби. Ще І. Власовський звертав увагу на те, що така радикальна реформа сімейного стану була грубим порушенням правил свв. Апостолів, канонів Вселенської Православної Церкви. Більш того це не мало жодних мотивацій в контексті боротьби за самостійність Української Церкви [3, 134]. Єдиною причиною таких нововведень, зі слів їх прихильників, була необхідність наблизити клір до мирян, що сприяло б створенню справді "народної" Церкви. На нашу думку, не варто виключати і особистих мотивів окремих осіб у підтримці такого рішення.

У реальному житті "сімейно-шлюбна реформа" привела до формування сімейного єпископату та до практики повторних шлюбів священиків. Аналіз сімейного стану 705 кліриків УАПЦ на початку 1920-х рр. показує, що з цієї кількості 117 священиків були неодруженими, 477 – проживали у першому шлюбі, 58 – у другому, 3 – у третьому, один священик був одружений уже вчетверте, 7 – розлучених і 42 – овдовілих [4, 54-58]. "Зворотною стороною" такої надмірної "демократизації" сімейних відносин стало падіння моральних устоїв серед священнослужителів, в тому числі і серед єпископату УАПЦ (принагідно варто зазначити, що подібні проблеми спостерігалися й у середовищі інших православних конфесій, які притримувалися традиційних підходів до справи шлюбності). Митрополит В. Липківський був змушений з гіркотою констатувати аморальну поведінку архієпископа Ю. Міхновського, єпископів Г. Стороженка та К. Кротевича [5, 145]. Для виправлення ситуації неодноразово проводилися Всеукраїнські наради та інші організаційні заходи, де приймалися рішення про перевірки персонального складу священнослужителів, в тому числі й в питаннях дотримання моральних норм. Більш того у соціальній доктрині, яку направив ВПЦР УАПЦ на Стокгольмську Всесвітню конференцію християнських громад (серпень 1925 р.), спеціально підкреслювалася активна позиція в боротьбі з сексуальними вадами, оскільки "обмеження впливу Церкви на сексуальні відносини веде до морального падіння громадянства і до загрози життю нації" [6, 220].

Своєрідна практика склалася в новій Церкви щодо чернецтва. Визнаючи його велике історичне значення в житті українського народу, автокефалісти вважали, що в нових умовах відбулося відхилення від первісних ідеалів чернечої традиції. Традицію чернечого єпископату прихильники автокефалії відносили до впливу світської влади. Так, В. Липківський вважав: "Царі стали думати.., що з людьми одинокими, нежонатими, краще робити справу, ніж з сімейними, бо сімейний чоловік – єпископ – має жінку, дітей і т. ін., а монах – це людина, яку можна як вгодно скористовувати. Царі, користуючись велик[ого] впливу монашества, стали обирати на церковне служіння людей [неодружених]... Сказано, щоб єпископ не був монахом, бо монах повинен бути пасомим, а єпископ повинен пасти. Канон писав своє, а життя робило своє. Не дивлячись на цей канон, у Грецької Церкви всі єпископи були монахи. Це було величезне зло для християнської [Східної] Церкви. Монашенський вплив пішов на все мирянство. Все мирянство стало [виконувати вимоги] постів і дбати про своє персональне спасіння. Церква перестала бути громадою віруючих, а стала ареною лицемір[ства]. В такому вигляді, безумовно, про соборноправності Церкви вже не можна говорити".

Справжнім лихом, за В. Липківським, чернецтво стало після того, як Церква перейшла під владу Москви: "Цей народ російський неначе спеціально складений, щоб захопитися монашеством. У російського народу є звички до обрядового виконання всякої релігії, щоб побільше поклонів бити, постити і т. ін. І це [у нь]ого цілком замінює духовну християнську віру. Коли перейшло керівництво Української Церквою до російського народу, то там монашество посунуло на Церкву. Ми бачили, що в московського народу скрізь засновані монастирі. Вони були не тільки Церквою, а й культурою, так що життя Російської церкви була монашеське... Ці монахи могли зробити лише чорну армію в руках царів, які старались про підвищення державного стану, про

те, щоб зібрати Росію... Ми знаємо, що устрій Російської Церкви був не тільки монархічним, [але] й поліцейським, так що монахи зробилися слугами й поліцейських" [2, 177-178].

У IX розділі канонів УАПЦ вказувалось, що "н[ин]і монастирі і по освіті, і по трудовому життю ченців далеко ухилились від свого ідеалу й повинні бути перетворені в напрямку первісних чернечих релігійно-трудових громад". Замість віджилого, грецького чернечого статуту рекомендовано прийняти новий, в напрямі "освітньо-релігійного і трудового удосконалення" [2, 381]. Одночасно керівництво УАПЦ було переконане в тому, що монастирі ще зіграють помітну роль у житті українського суспільства.

Загалом підсумки трансформації релігійних практик були високо оцінені представниками самої УАПЦ. Зокрема митрополит В. Липківський писав: "Перший всеукраїнський церковний собор цілком виконав своє завдання найвищого господаря своєї Церкви: він утворив надзвичайним способом українську народну ієрархію, затвердив головні засади життя української Церкви, її автокефалію, відокремлення від держави, всенародну Соборноправність, рідну мову в церкві, затвердив в ній новий лад, накреслив подальші шляхи її життя і сам став головною основою, на якій має проводитися подальше будівництво Української автокефальної православної церкви" [5, 61].

Реформація в середовищі УАПЦ зачепила і культовий бік. При цьому, загальним настроєм, що панував в автокефальному середовищі було розуміння пріоритетного значення духу Христового вчення над "закам'яніли обрядами" [7, 137]. Зокрема активно використовувалися нові служби та молитовні практики: пам'яті Т. Шевченка, І. Мазепи, Д. Кушніра. 14 жовтня (на Покрову) в усіх українських парафіях київськими канонами пропонувалося проводити святковий молебень на честь святкування відродження УАПЦ. В автокефальній Церкві культивувалося ставлення до Т. Шевченка як пророка. Під час проповіді використовувалися його вірші. 10 та 11 березня у всіх автокефальних парафіях відправлялися святкові служби, присвячені його пам'яті, виконувалася літія "З проханням за спокій раба Божого Тараса", здійснювалося посвячення хлібів і кануна. Служби закінчувалися панахидою.

В УАПЦ склалася цікава культова традиція навколо мощей святого Макарія. о. Д. Бурко залишив досить живий опис останнього свята пам'яті цього святомученика, яке відбулося в соборі св. Софії 14 травня 1931 р. (влада незабаром відібрала собор і ліквідувала одну з останніх громад УАПЦ). Під час літургії Св. Дари спочатку були перенесені з жертовника на раку з мощами св. Макарія, а потім вже на престол. Після заамвонної молитви духовенство і парафіяни пройшлися хресним ходом навколо храму. При цьому, чотири священики несли раку з мощами св. Макарія (носії кілька разів змінювалися). На всіх сторонах храму процесія зупинялася і архієреї (митрополит І. Павловський, архієпископи Ю. Міхновський, В. Самборський, єпископ О. Червінський) благословляли присутніх [8, 157-160].

На Черкащині (Шевченківська округа), в містечку Мліїв, з ініціативи членів автокефальної парафії святкувався день поминання титаря Д. Кушніра, замученого уніатами в 1766 р. У імперський період такого дійства не допускалося, оскільки царські чиновники вбачали в цьому прояв сепаратистських українофільських настроїв. Це місцеве свято, починаючи з 1921 р., щорічно відзначалося 11 серпня. З 1925 р. рішенням керівництва УАПЦ день пам'яті Д. Кушніра став всеукраїнським святом. Особливо урочисто відзначалося в кафедральному соборі м. Переяслава, де впокоїлась голова мученика. 1928 р. у цьому заході в Млієві брав участь Черкаський єпископ Ю. Калишевський, який у проповіді під час літургії зупинився на значенні духовного подвигу мученика Данила. Після служби були проведені соборна панахида, хресний хід, трапеза для духовенства та парафіян, громадянська панахида [9, 52-54].

Керівництво УАПЦ також приділяло чимало уваги вивченню української історії, відродженню народних традицій і обрядів, використання їх в актуальній культовій практиці. Здійснювалася українізація церковного співу (твори А. Кошиця, К. Стеценка, М. Леонтовича). Проповідницька практика розглядалася як один із шляхів відродження давньоукраїнської традиції, що свідомо ігнорувалася в імперський період. Враховуючи значення проповіді, керівництво УАПЦ ліквідувало в адміністративній структурі Церкви "благочинних", замінивши їх на "благовісників" (на рівні повіту, району, округу). Основним призначенням останніх було виступати зразковими проповідниками і радниками священиків у підготовці проповідей. У Києві при соборі св. Софії було створено "Братство працівників слова", яке очолював В. Чехівський – "всеукраїнський благовісник".

Останній писав про особливий успіх УАПЦ в реалізації проповідницької практики. Серед вдалих експериментів він відзначав "нові форми церковних служб, т. зв. проповідницькі служби, з особливим сенсом і текстом, як, наприклад, служба "Звільнення", "Слово Хресне", святочні повечір'я-концерти, повечір'я з колядками та інші" [10, 8-9].

Радикальні зміни, в тому числі й у сфері релігійних практик, як уже було сказано, виявилися не зрозумілі і не сприйняті консервативною частиною віруючих (більшою частиною). Супротивники ж автокефалістів з числа ієрархії і кліру РПЦ кваліфікували ці зміни як "протестантські" або "греко-католицькі". Стратегія поведінки громад і кліру УАПЦ в умовах тотального наступу радянської влади так само може бути розглянута в контексті релігійних практик, орієнтованих на самозбереження і виживання. Зокрема спостерігалося формальне декларування совєтофільських симпатій, адаптація внутріконфесійних комунікацій, конформізм окремих представників кліру, виїзд частини ієрархів (І. Тодорович) за межі СРСР та інші спроби зберегти Церкву і автокефальну ідею.

Таким чином, можна констатувати, що релігійні практики в середовищі УАПЦ 1920-х рр. відносяться до реформаторської моделі, оскільки здійснювалися переважно в контексті радикальної трансформації православної традиції. Як свідчать сучасники, саме радикалізм, властивий зазначеній формі українського автокефального руху, виступав перешкодою для його масовості, перетворенню УАПЦ на домінантну конфесію Радянської України. З іншого боку, вказані практики можна розглядати як своєрідні маркери української ідентичності. Саме в них найбільш виразно виявилися особливості співвідношення між конфесійною та етнокультурною свідомістю українського селянства. Можна висловити припущення, що саме через участь в діяльності автокефальних громад, через здійснення модернізованих релігійних практик, селянство наближалося до усвідомлення своєї національності, ставало частиною сучасної української нації.

Зрештою, новий релігійний досвід мільйонів православних українців, незважаючи на наступну ліквідацію самої Церкви, не минувся безслідно. Він показав, що Православ'я в складних умовах соціальних катаклізмів і трансформацій, демонструвало можливість до саморозвитку й адаптації до нових реалій. Ймовірно, конкретні прояви релігійних практик 1920-х рр. виглядали надмірно

радикальними, такими, що виходили за усталене уявлення про канони традиційного Православ'я. Хоча, з іншого боку, ці новації будили у широких масах живий релігійний етос, прагнення до оновлення релігійного життя.

1. *Ігнатуша О.М. Соціальній склад Української Автокефальної Православної Церкви (1921 – 1930 рр.) // Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези I Республіканських суспільно-політичних читань (22 – 25 травня 1991 р., м. Новгород-Сіверський). – К., 1991.*
2. *Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 р.: Док. і мат. – К.; Львів, 1999.*
3. *Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. 4. – Ч. 1.*
4. *Муринець Н. Проблема сімейного статусу кліру УАПЦ 1920-х рр. // Гілея. – К., 2011. – Вип. 43.*
5. *Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917 – 1930. – Торонто, 1956.*
6. *Євсєєва Т. Національне питання в ідеології і практиці православних конфесій України у 1920-і рр. // Болховітіновський щорічник. 2010. – К., 2011.*
7. *Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 р.: Док. і мат. – К.; 2007.*
8. *Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988.*
9. *Святкування в с. Мліїві на Шевченківщині пам'яті Данила Кушніра 11.08 (29.07) 1928 р. /До історії автокефалії. Публ. С. Кривенка // Родовід. – Ч. 1. – Черкаси, 1991.*
10. *Церква і життя. – 1927. – Ч. 1.*

Masnenko V.V. The UAOC religious practice in the 1920^{ths}: between the traditinal orthodox value and national identity. In the article are analysed the religious practice of the UAOC in the 1920^{ths} years by the reeform model becouse its radicaly transformed the existing Orthodox tradition. The attantion is given to the unconventional ordination hierarchy, the changes in the Church governfnce (the transition to the "sobornopravnaja" system) , the ability to have marriage by the clergy, the priests's wearing apparel, the attitude to monasticism. The new manifestation of the religious cult – rituals and prayers – are described. The conclusion is that the radicalism inherent to this form of Authocefalicmovement prevented to its mass, the UAOC transformation in dominant. On the other hand the given practice were the kind of the Ukranian national identity marks.

Key words: UAOC, religious practice, orthodox value, national identity, Authocefalicmovement.

Л. Л. Бабенко

ВІДОБРАЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ АТЕЇСТИЧНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

У статті розкриваються головні напрямки досліджень радянських авторів, спрямованих на дискредитацію православної церкви та виправдання силових методів її нейтралізації, які широко використовувалися в антирелігійній пропаганді.

***Ключові слова**: державно-церковні відносини, православна церква, атеїстична література, антирелігійна пропаганда.*

Упродовж першої половини XX ст. населення УСРР (УРСР) опинилося в епіцентрі системних змін, викликаних активними спробами вищого партійно-державного керівництва змінити свідомість пересічного громадянина, що ґрунтувалася на багатовікових народних традиціях та християнських віруваннях. Серед інструментарію стратегії і тактики побудови безрелігійного суспільства важливе місце відводилося атеїстичній літературі як наукового, так і популярного характеру. Її автори були носіями більшовицької концепції державної політики в галузі релігії, сформульованої теоретиками марксизму-ленінізму. Зокрема у 1909 р. В. Ленін писав: «Усі сучасні релігії і церкви, всі і всілякі релігійні організації марксизм завжди розглядає як органи буржуазної реакції, які служать захисту експлуатації і одурманенню робітничого класу» [1, 416]. Він не погоджувався з тезою Ф. Енгельса щодо «приватності релігійних поглядів» і наголошував, що партія пролетаріату «зовсім не вважає «приватною справою» питання боротьби з опіумом для народу, боротьби з релігійними забобонами». Завдання соціал-демократії, зазначав він, полягало у роз'ясненні «класової ролі церкви і духовенства у підтримці чорносотенного уряду і буржуазії у її боротьбі з робітничим класом» [1, 425]. Отже, зі встановленням влади більшовиків саме держава мала б, за їхніми уявленнями, здійснювати антирелігійну політику.

З 1917 р. більшовицьке керівництво наголошувало на несумісності співіснування релігії з новою політичною системою. Власне В. Ленін у 1922 р. назвав боротьбу з релігією і церквою «нашою державною роботою» [2, 28]. Остання втілилася в антирелігійній пропаганді, спрямованій на дискредитацію релігійних громад і священництва різних конфесій. Як важливий засіб реалізації антирелігійного курсу більшовики розглядали спеціальну літературу. Вона була покликана розвінчувати традиційний авторитет церкви в очах суспільства, сприяти виробленню механізму заміщення релігійного світогляду новим «комуністичним світосприйняттям». При цьому, в умовах, коли був ухвалений закон про відокремлення церкви від держави, пропагандистська література повинна була переконати широкі верстви суспільства, що зникнення релігії і церкви є закономірним природним процесом, а не результатом насильницького втручання органів державної влади. У цій боротьбі пропаганда, в тому числі й засобами друкованого слова, відігравала роль легального інструментарію. Разом з тим стратегічні завдання вирішувалися негласними оперативними методами органів держбезпеки (ВУЧК – ГПУ – НКВД).

Атеїстична література була розрахована, здебільшого, на лекторів-пропагандистів, а також – широке коло читачів, друкувалася великими накладами і мала відповідати певним критеріям – мати невеликий обсяг, популярний характер, зрозумілий стиль, не переобтяжений теоретичними трактуваннями, містити яскраві приклади, недорого коштувати тощо. На селі книги і брошури передусім потрапляли в сільбуди, школи, хати-читальні, а їх зміст, на вимогу агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, мав бути наближеним до сільського повсякдення: «Роз'яснення походження дощу, граду, грози, засухи, появи шкідників, властивостей грунту, дії добрив і т.п. є найкращим видом антирелігійної пропаганди» [3, 11].

Перші оцінки «контрреволюційної діяльності» духовенства, передусім православного, з'явилися вже на початку 1920-х рр. У своїх працях партійні й державні діячі В. Бонч-Бруєвич [4], А. Воробйов [5], Н. Лукін [6], П. Красіков [7], Я. Окунєв [8], І. Сухоплюєв [9, 10, 11] та інші намагалися розкрити «антинародну сутність» релігії загалом і діяльності духовенства зокрема, роз'яснити з позицій класової теорії «еволюційний процес розпаду і загибелі церкви». Представники партійно-державного апарату намагалися сформулювати алгоритм дії членам партії та її симпатикам, працівникам антирелігійних комісій, лекторам-агітаторам. Автори намагалися, передусім на прикладі Руської православної церкви, аргументувати запрограмовану схильність релігійних організацій і віруючих до контрреволюції.

Так, В. Бонч-Бруєвич у своїй відверто пропагандистській праці взагалі не визнавав право церкви на існування. Він вважав лояльність церковних ієрархів до радянської влади, їх пропозиції щодо створення «живої церкви» лише тактичним ходом реакційних сил старого режиму. Він відверто глузував з ініціаторів церковних

реформ: «Бачите, вони зрозуміли всі свої помилки, вони зрозуміли всі істини нового комуністичного ладу і готові стелити вербами і пальмами доріжку знову прийдешньому рятівникові його величності пролетаріату, кричати «осанна» робітничо-селянському урядові» [4, 11]. На його думку, ліві погляди церковників з'явилися лише тоді, коли був скинутий «експлуататорський клас, на який вони спиралися». Автор не приховував свого задоволення від репресивної складової більшовицької влади: «коли червоноармійський штик і кулемет, коли безжальна діяльність ВЧК, військових трибуналів та інших елементів караючої десниці пролетаріату позбивали пиху білогвардійщини і приборкали архієрейську, попівську і монастирську розлюченість» [4, 15]. Водночас він обережно проводить думку про необхідність налагодження просвітницьких заходів, особливо актуальних для азбучно неграмотного селянства.

С. Струмілін у праці «Бог и свобода», здійснюючи екскурс в історію російського самодержавства, намагався показати спільність інтересів церкви і експлуататорських класів [12]. Автор доводив історичну зумовленість конфлікту Церкви і більшовицької держави [12, 5]. Ця брошура жорсткого антирелігійного спрямування була розрахована на роль «настільної книги» пропагандистів і була видана накладом 10 тис. примірників.

Книга Г. Железногорського з пропагандистської серії «Що потрібно знати кожному робітникові і селянину про свою державу» акцентувала увагу читачів на тому, що християнська теза непротивлення злу заважає проводити нагальні соціально-економічні і політичні перетворення. Адже комуністи закликають до боротьби з експлуататорськими класами, а «релігія затемнює класову свідомість» [13, 9;12].

Оцінюючи протести вищого духовенства на чолі з патріархом Тихоном щодо декрету про відокремлення церкви від держави, заклики до непокори декретам більшовицької влади, спроби організації хресних ходів, один з провідних ідеологів боротьби з релігією О. Ярославський у зверненні до населення Москви у січні 1918 р. писав: «Громадяни побачать, як вся буржуазія приєднається до цієї ходи (йдеться про хресну ходу 28 січня 1918 р. в Москві – Л. Б.). Тому що духовенство повстало на захист зовсім не храмів і віросповідання. Цьому ніхто і ніщо не загрожує. Воно повстало на захист багатств, помість, земель, утримання у 200 тис. митрополитам, на захист мільйонів, накопичених у монастирській казні, на захист ситого, спокійного і багатого життя сотень тисяч гультяїв та багатих людей» [14, 18].

У контексті засудження контрреволюційної діяльності РПЦ 1923 р. була опублікована праця митрополита О. Введенського, котрий очолював обновленський рух [15]. Вона вигідно вирізнялася на тлі інших публікацій, володіючи джерельною базою у вигляді радянських і партійних документів, та інтелектуальною харизмою самого автора. Вона широко цитувалася авторами спеціальних праць у 1920 – 30-х рр., але згодом перебувала в обмеженому доступі. О. Введенський у передмові сформулював головне завдання книги – розкрити контрреволюційність і войовничий монархізм РПЦ. Союз церкви і держави він вважав «неприродним», тому й зробив висновок про необхідність «церковного перевороту». Він закликав до тотальної релігійної реформи і підтримки більшовицьких перетворень.

Тенденція до посилення звинувачень священнослужителів і віруючих у контрреволюційності знайшла своє продовження у 1930-х рр. Так Б. Кандідов стверджував, що всі церковники «шпигуни та агенти світової буржуазії» і підтримують зв'язки з зарубіжжям. Навіть лояльного до радянської влади митрополита Сергія (Страгородського) він охарактеризував як «святошу, распутінського прислужника, лицеміра і ханжу», назвав його «ватажком тихонівців-староцерковників». Для Б. Кандідова Церква – це «середовище решток експлуататорських класів… [наповнене] троцькістами, бухарінцями, зінов'євцями, мерзенними зрадниками, підлими найманцями фашистів» [16, 66-68]. Згадування священнослужителів у контексті боротьби Й. Сталіна з політичною опозицією означало не лише обгрунтування для суспільної думки необхідності і виправдання репресій, але й офіційну інтерпретацію діяльності релігійних громад як ворожої, антирадянської. Сталін та його оточення вважали Церкву «політичним опозиціонером», віруючих громадян – нездатними сприймати інше віровчення, засноване на матеріалістичному тлумаченні суспільних процесів. Релігія заважала концентруватися на модернізації реального світу, ідеї світової революції тощо. Тому держава й сконцентрувала потужні ресурси на виявленні «ворогів народу» в духовному середовищі.

Така інтерпретація державно-церковних відносин тривала і в наступні періоди радянської доби, з певними новими акцентами на вимогу часу. Наприклад перша глава монографічного дослідження Р. Плаксіна «Експлуататорська сутність православної церкви і її антинародна діяльність перед Великим Жовтнем» розпочиналася такою думкою: «Антинародна діяльність православної церкви в період Жовтня, її боротьба з Радянською владою не випадкове явище. Вся дореволюційна історія російського православ'я, сама експлуататорська сутність церкви зумовила позицію церковників стосовно влади трудящих» [21, 5]. Автор на сторінках праці постійно використовує емоційно забарвлені специфічні ярлики щодо духовенства і віруючих – «махрові контрреволюціонери», «вожді антирадянського воїнства», «антинародні сили» тощо. Водночас дослідник акцентував увагу читачів на методах і засобах церковників у боротьбі проти більшовиків: спробах «посварити селян і робітників», звинувачуючи останніх у неробстві, апелювання до батьків «як ревнителів християнського духу», щоб уберегти молодь від «революційної зарази», оцінка жовтневої революції як «пекельного вихору, який гуляє по Русі» тощо.

В інтерпретації Р. Плаксіна постає апокаліптична картина спротиву духовенства й віруючих прогресивним починанням більшовиків – відокремленню церкви від держави і школи від церкви, конфіскації церковного майна, закриття монастирів. Він стверджував, що церковники «оголосили релігійну війну радянській владі». Для підсилення аргументації реакційності останніх автор навіть вийшов за межі заявлених хронологічних рамок дослідження та навів приклади благословення нацистів православними ієрархами на боротьбу з Червоною армією та більшовизмом, підтримки «бандерівського руху» архієпископом Полікарпом (Сікорським) та митрополитом Алексієм (Громадським) [21, 177]. Така пролонгація в часі, очевидно, мала на меті переконати широкі верстви суспільства у доцільності знищення церкви як ворога і потенційного зрадника. Слід також зазначити, що, описуючи детально контрреволюційну діяльність священнослужителів, автор не акцентував увагу на обставинах їх ліквідації. Складалося враження, що робітники і селяни самі з власної ініціативи арештовували контрреволюціонерів. У монографії повністю відсутні згадки про існування органів державної безпеки як механізму репресій.

Традицію звинувачень у «мракобіссі», «контрреволюційності», «шельмуванні народних мас» підтримав і один з відомих радянських фахівців з історії органів держбезпеки та їх боротьби з контрреволюцією Д. Го-

лєнков [22]. У його монографії «контрреволюціонерам-церковникам» присвячено 2 параграфи, які повторювали вже відомий матеріал про «церковну контрреволюцію» і справу патріарха Тихона. Іноді Д. Голєнков робив фактологічні й текстові запозичення у Р. Плаксіна, що можна пояснити обмеженою джерельною базою, засекреченістю архівних фондів. Аналізуючи, наприклад, активізацію обновленського руху, автор подав його як реакцію на «могутній народний рух соціалізму, який змусив найбільш далекоглядних діячів церкви переглянути традиційне ставлення православ'я до соціальних питань», спробу адаптуватися до соціалістичного ладу. Обновленський рух Д. Голєнков розглядає як винятково внутрішньоцерковний конфлікт. Державні органи влади та громадські організації нібито виконували декрет про відокремлення церкви від держави і не втручалися у внутрішні справи релігійної організації [22, 205]. Однак, на відміну від Р. Плаксіна, він вказує на роль органів ВЧК – ГПУ РСФСР у арештах церковників, зокрема, патріарха Тихона, колишнього обер-прокурора О. Самаріна.

Цікаво, що книга, яка витримала чотири видання в СРСР, у 2006 р. була перевидана знову під назвою «Правда о врагах народа» [23]. В анотації зазначається, що «на основі унікального архівного матеріалу показана боротьба органів державної безпеки з ворогами радянської держави з 1917 до кінця 1920-х рр. Автор переконливо доводить, що перемога органів державної безпеки в цій важкій битві стала можливою лише за масової підтримки народу, який зумів за перегинами каральної політики рад розгледіти творчу сутність нової влади, її прагнення врахувати інтереси більшості населення і збудувати велику державу» [23, 4]. Керуючись логікою автора книги, порушення задекларованих демократичних свобод, у тому числі й свободи совісті, масові арешти та фізичне знищення мільйонів громадян, руйнування церков, конфіскації та нищення культурних надбань були лише «перегинами», «вимушеною необхідністю» та «підмурком нової великої держави».

Предметом дослідження іншої групи радянських науковців стала організація антирелігійних пропагандистських кампаній. Спираючись на чітко визначене коло джерел (постанови ЦК КПРС і КПУ, рішення законодавчих та виконавчих органів влади, матеріали антирелігійних комісій), в умовах жорсткої ідеологічної цензури, автори намагалися знайти позитивні приклади витіснення релігійної свідомості «радянськими поглядами на сучасне життя», ефективних методів упливу на віруючих громадян [24]. Чимало публікацій виходило в серії «На допомогу лектору». У невеликих за обсягом брошурах репрезентувалася офіційна статистика щодо кількості релігійних об'єднань, дублювалися оціночні стереотипи, закладені в попередні роки [25].

Дослідники вперто конструювали на сторінках численних праць процес формування світогляду радянських людей, у якому немає місця релігійним віруванням. Особливо наголошувалося на необхідності виховувати комуністичне світобачення у молоді, «яка не пройшла гарту старшого покоління комуністів». Так, В. Степаненко і Р. Чернега пов'язували успішне вирішення завдань з патріотичного виховання трудящих із постійною наступальною боротьбою проти «західної ідеології і особливо проти націоналізму». У цьому контексті дієвим засобом бачилося інтенсивне запровадження нових свят та обрядів, які мали відвернути увагу людей від релігії та національних традицій [26].

Особливої популярності набула тема участі партійних і громадських організацій у антирелігійних кампаніях. Керівну роль партійних комітетів у діяльності комсомольських організацій УРСР з атеїстичного виховання молоді висвітлювали М. Траф'як і Є. Паньків. Вони аналізували діяльність пересувних клубів, наслідки проведення атеїстичних лекцій і тематичних вечорів, роль телебачення і радіомовлення у формуванні атеїстичної свідомості. Відзначаючи певні здобутки антирелігійної боротьби, звуження сфери релігійного впливу, автори все ж змушені були констатувати цілий ряд істотних недоліків, у тому числі непопулярність насаджуваних нових сімейно-побутових обрядів [27]. Тема атеїстичного виховання молоді знайшла продовження у дослідженні О. Воронкіна та В. Литвиненка [28]. М. Траф'як звертав увагу на вплив комсомольських організацій у сільській місцевості, котра вважалася осередком концентрації релігійних забобонів та консервації традиційної релігійної обрядовості. Навівши як доказ поліпшення антирелігійної роботи динаміку зростання відвідування сільських бібліотек, інших закладів культури, автор дійшов висновку про ефективність пропаганди сільських осередків комсомолу [29].

Аналіз історіографії державно-церковних відносин радянської доби, котра в рамках однієї статті з об'єктивних причин не може бути відображена в повному обсязі, показує, що їй притаманний ряд спільних рис. По-перше, акцентування на «контрреволюційності» і «зрадництві» Церкви і духовенства; віра в Бога – обтяжуюча обставина при найдрібнішому порушенні законодавства. По-друге, автори свідомо уникають будь-яких позитивних оцінок діяльності релігійних громад; повністю перебуваючи в полоні партійних завдань. По-третє, обмеженість джерельної бази історичних досліджень з релігійної тематики. По-четверте, фрагменти діяльності релігійних громад на теренах УСРР (УРСР) аналізувалися винятково в загальносоюзному контексті; вірогідно, що через жорстку ідеологічну цензуру специфіка українського релігійного життя залишалася доступною лише для вузького кола користувачів (співробітники радянської спецслужби, вищі партійно-державні керівники, окремі співробітники місцевого партійно-державного апарату, в компетенції яких знаходилися ці питання).

Варто відзначити той факт, що й самі більшовики бачили вади літератури, покликаної розвінчувати релігію. В тезах Агітпропу ЦК КП(б)У 1927 р. висловлювалася стурбованість слабкою конкурентоспроможністю антирелігійної літератури. Так, лише за 1926 – 1927 рр. церковні видавництва випустили 35 найменувань книг загальним накладом 183 тисячі примірників, тоді як радянські видавництва тільки 3 найменування. До того ж останні, посилаючись на нерентабельність антирелігійних видань, відмовлялися від включення їх у видавничі плани та підтверджували їхню непопулярність у читачів [30, 12].

Водночас цілком погоджуємося з сучасним дослідником О. Тригубом, який зазначає, що використання праць дослідників радянської доби можливе за умови критичного осмислення, їх наукової інтерпретації на базі сучасної методології. Адже поряд із штампами й ідеологемами, знаходимо зафіксовані мимоволі окремі нюанси ставлення радянських людей до релігії, національної специфіки релігійного життя в республіці. Вважаємо, що порівняльний аналіз історіографічного масиву, присвяченого державно-церковним відносинам, радянської доби і сучасної вітчизняної історіографії міг би розглядатися як перспективний напрям дослідження.

1. *Ленин В.И. Об отношении рабочей партии к религии // Полн. собр. соч. – 5 изд. – Т. 17.*
2. *Ленин В.И. О значении воинствующего материализма // Там же. – Т. 45.*
3. *Державний архів Вінницької області. – Ф. П-30. – Оп. 1. – Спр. 215.*

4. Бонч-Бруевич В.Д. «Живая церковь» и пролетариат. – М., 1923.
5. Воробъёв А. Церковный раскол на Украине // Антирелігійні питання. – 1924. – № 1.
6. Лукин Н.М. Революция и церковь. – М., 1923.
7. Красиков П.А. На церковном фронте (1918 – 1923). – М., 1923.
8. Окунев Я. «Смена вех» в Церкви. – Х., 1923.
9. Сухоплюев И.К. Новый этап в церковном движении // Знамя коммунизма. – 1922. – № 9/10.
10. Сухоплюев И.К. Украинское автокефальное движение // Партийный работник. – 1922. – № 10.
11. Сухоплюев И.К. Церковный раскол // Агитпропаганда. – 1922. – № 6.
12. Струмилин С.Г. Бог и свобода. – М., 1923.
13. Железногорский Г. Советская власть и церковь. – Х., 1925.
14. Ярославский Е. О религии. – М., 1957.
15. Введенский А.И. Церковь и государство. Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 гг. – М., 1923.
16. Кандідов Б. Церква та шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій. – К., 1939.
17. Кандидов Б. Церковный фронт в годы мировой войны. – М., 1927.
18. Кандидов Б. Церковь и Октябрьская революция. – М., 1929.
19. Кандидов Б. Религиозная контрреволюция и интервенция 1918 – 1920 гг. (Очерки и материалы). – М., 1930.
20. Кандидов Б. Вредительство, интервенция и церковь. – М., 1931.
21. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции 1917 – 1923 гг. – М., 1968.
22. Голенков Д.Л. Крушение антисоветского подполья. – Кн. 2. – М., 1986.
23. Голенков Д.Л. Правда о врагах народа. – М., 2006.
24. Куроедов В.А. Религия и общество в советском обществе. – М., 1984.
25. Религиозные объдинения на территории Харьковской области и основные тенденции их деятельности. – Х., 1980.
26. Степаненко В., Чернега Р. Из опыта работы партиных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одного из важнейших направлений развития советского образа жизни (1971 – 1975 гг.) // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980.
27. Трафяк М.В., Паньків Є.В. Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в роки восьмої пятирічки // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974.
28. Воронкін О.Ф., Литвиненко В.Ф. Про діяльність парторгнізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959 – 1970) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975.
29. Трафяк М.В. Партійне керівництво діяльністю комсомолу республіки по дальшому піднесенню ідейно-виховної та культурно-масової роботи на селі (1966 – 1970) // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975.
30. Бабенко Л.Л. Особливості антирелігійної пропаганди 20-х рр. XX ст. та її альтернативи // Вісник Східноукраїнського національного університету. – 2004. – № 9.

Babenko L.L. The reflection of the Soviet atheistic literature on the relations between the state and the church in Ukraine. In this article are observed the main trends of the soviet authors' researches, directed to the discreditation of the Orthodox church and discharge of the force methods of its neutralization, widely used in the antireligious propagation.
Key words: relations between state and church, orthodox church, atheistic literature.

У. К. Асанова

РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ «НОВОГО МУЗЕЯ» НА ПРИМЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ХЕРСОНЕССКОГО ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В 1920-е гг.

До наукового обігу вводиться новий корпус архівних документів, присвячений історії музейного будівництва у Криму періоду 1920-х рр., виявлений у фондах Державного архіву Російської Федерації. Аналізується участь центральних органів Народного комісаріату освіти РРФСР в цьому процесі, репрезентуються форми співпраці керівних органів та їх регіональних підрозділів у забезпеченні організаційної, методичної, матеріальної, дослідницької ініціативи в процесі роботи кримських музеїв.
Ключові слова: *музеї, Кримська АСРР, Головмузей Наркомату освіти РРФСР, КримОХОРІС.*

Процесс создания единой сети государственных музеев в Крымской АССР периода 20-х гг. XX в., ее окончательное организационное оформление на IV Крымской музейной конференции (Керчь, сентябрь 1926 г.) выделили археологические музеи в отдельную группу профильных учреждений. Согласно решениям конференции, на территории региона определялось три специализированных археологических музея – Херсонесский, Керченский и Феодосийский [1].

Наиболее качественно, методологически обосновано и масштабно тенденции музейного строительства в СССР второй половины 1920 – 30-х гг., массовой, популяризаторской и научно-исследовательской работы археологической специализации проявились в деятельности Государственного Херсонесского историко-археологического музея (г. Севастополь). После установления Советской власти в Крыму «Склад местных древностей» как собрание материалов раскопок за более чем 30-летний период требовал срочной реорганизации. Положение усугублялось размещением на территории Херсонесского монастыря Дома инвалидов, городского приюта для бездомных и стариков, а непосредственно на территории городища – постоя 7 стрелкового полка Казанской дивизии Рабоче-крестьянской Красной армии. Заведующий раскопками, глава Севастопольского ОХРИСа Л. Моисеев в течение 1921 – 1922 гг. неоднократно обращался в Музейный отдел Главнауки Наркомпроса РСФСР, лично к его заведующей Н. Троцкой, с просьбой способствовать возобновлению самостоятельной работы музея, а также ограждения музейной территории от вандализма и разграбления. С. Сорочан, В. Зубарь и Л. Марченко в очерке истории Херсонесского музея формулируют вывод о том, что период разрухи и неустроенности в первые годы после установления Советской власти негативно сказался на научно-исследовательской работе музея, тормозил его развитие [2]. Соответствующую экспозиционную работу организовать возможным не представлялось, в свою очередь удалось обеспечить работу вспомогательных подразделений музея – архива, библиотеки, музейного фонда [3]. Также, при отсутствии материальных средств, Л. Моисееву удалось организовать незначительные археологические исследования в окрестностях городища, впервые исследовать систему его водоснабжения, проследить источники питьевой воды, использовавшиеся в древности и Средневековье. Л. Моисееву принадлежит и первенство исследования поселений – сельских усадеб на Гераклейском полуострове и начало исследования древнейшей оборонительной стены в западной части городища [2].

В феврале 1923 г. комиссия по ликвидации монастырей при КрымОХРИСе вынесла решение о ликвидации монастыря св. Владимира в Херсонесе и передаче его здания музею. Однако, реальный переход монастырских помещений в ведение музея был осуществлен только в 1924 г. В мае того же года, благодаря настойчивости Л. Моисеева, из Харькова перевезено имущество музея, эвакуированное в 1914 г., после начала Первой Мировой войны [4].

Отсутствие финансирования, а также своеобразный характер руководства музейными учреждениями в Севастополе (самостоятельным музеем был только «Музей Херсонесских раскопок», «Музей Севастопольской обороны» имел статус его филиала, а «Панорама штурма Севастополя 6 июня 1855 г.» значилась вспомогательным учреждением последнего; общим руководителем всех учреждений был Л. Моисеев, но финансирование при этом выделялось только на нужды «Музея Севастопольской обороны») привел к конфликту между руководителем и Севастопольским ОХРИСом. Его результатом стало отстранение Л. Моисеева 15 июля 1924 г. от должности и последующее разбирательство по инициативе заместителя заведующего КрымОХРИСом Я. Бирзгала обстоятельств его деятельности как руководителя севастопольских музеев органами ГПУ. В вину бывшему директору музея поставили «злоупотребления», кражу музейных экспонатов и арестовали. В октябре 1926 г. исследователь был освобожден, ввиду отсутствия доказательств его вины. Однако восстановиться на работе в Херсонесском музее Л. Моисееву уже не удалось, репутация была испорчена, ученый более не возвращался к изучению херсонесских древностей [5; 6].

31 января 1924 г. было принято постановление СНК и ЦИК Крымской АССР, которым все здания бывшего монастыря св. Владимира в Херсонесе передавались для организации в них археологического музея с научной экспозицией. Этим решением положено начало деятельности наиболее масштабного профильного музея на территории Крымской АССР [4]. Должность директора Херсонесского музея и руководителя раскопок на территории городища 28 апреля 1924 г. официально занял профессиональный историк, археолог, музеевед К. Гриневич. Ученый родился 21 сентября 1891 г. в Вологде, где получил гимназическое образование. В 1915 г. он окончил историко-филологический факультет Харьковского университета, после чего продолжил подготовку к профессорскому званию. В 1918 г. молодой исследователь занял должность приват-доцента Петроградского университета, впоследствии – был профессором Ленинградского университета. 6 ноября 1919 г., согласно приказу Управления народного просвещения при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России, генерале А. И. Деникине, по рекомендации Л. Моисеева, К. Гриневич стал заведующим Керченским музеем древностей, которым руководил до 10 июля 1921 г, после чего вернулся в Петроград [7 – 9]. Выбор К. Гриневича на должность заведующего Херсонесским музеем, очевидно, был продиктован наличием необходимой квалификации, а также необходимым опытом руководящей работы в музейном учреждении. 18 июня 1924 года К. Э. Гриневич дополнил к должности заведующего музеем исполнение обязанностей заведующего Севастопольским ОХРИСом, став, таким образом, единоличным руководителем всей музейной системы в городе.

Первостепенной задачей работы нового руководителя стало перемещение коллекций музея в новые помещения и начало его работы как экспозиционного учреждения. Согласно решению ЦИК Крымской АССР от 31 января 1924 г., Херсонесский монастырь был окончательно ликвидирован как учреждение, жившие на его территории монахи подлежали выселению, а помещения культового характера – Владимирский собор и Церковь Семи Священномучеников Херсонесских передавались музейному учреждению. К. Гриневич информировал общественность о ходе создания музейной экспозиции. Так, в сентябре 1925 г. журнал «Крым» опубликовал письмо К. Гриневича «Вместо монастыря – Музей». В заметке акцентировалось внимание на том, что «значение этого музейного строительства [в Херсонесе] сводится к тому, что оно является первым примером создания марксистского музея», соответственно экспозиция должна была отвечать необходимым идеологическим нормам. Кроме того, К. Гриневич представлял новое учреждение как «новый тип советского музея, рассчитанного не на хорошо подготовленного посетителя, а на простого грамотного и понятливого рабочего», который мог бы осмотреть всю экспозицию без помощи путеводителей и объяснений экскурсовода [10]. Для популяризации уникального памятника дирекцией музея была выпущена листовка «Что такое Херсонес», в которой излагались основные сведения о его истории и был дан маршрут осмотра городища. Также К. Гриневич отмечал, что, кроме памятников античного и средневекового времени, раскопанных непосредственно на территории Херсонеса, в экспозиции будут представлены материалы раскопок «пещерных городов»: Инкермана, Эски-Кермена, Чильтера и Мангуп-Кале, осуществленные сотрудниками Севастопольского музея краеведения. Анонсировалось и создание специального отдела производств, в котором должна была быть представлена информация об экономическом развитии города и его производительных силах. Открытие античного отдела было запланировано на 7 июня, средневекового – на 1 июля. Полноценно Государственный Херсонесский историко-археологический музей начал свою постоянную работу в августе 1925 г.

С 1925 г. началась работа по созданию постоянной экспозиции музея. К. Гриневичу удалось привлечь к работе коллектив молодых сотрудников, некоторые из которых были его учениками по Ленинградскому университету. Соответственно, можно сделать вывод о значительной преемственности традиций работы музея, заложенных К. Гриневичем в середине 1920-х гг., и развитых в дальнейшем другими руководителями [11]. Данные Научного архива Национального заповедника «Херсонес Таврический», обобщенные профессором В. Зубарем, позволяют установить, что к 1926 г. штат сотрудников музея вырос до 16 человек на постоянной работе. Непосредственно научную работу по учету, анализу и подготовке памятников к экспозиции осуществляли: Г. Белов, Л. Белова-Кудь, В. Блаватский, Е. Веймарн, В. Гайдукевич, А. Данилов, М. Кобылина, А. Котова, И. Мирвич, Н. Пятышева, М. Русанов, А. Семенов, Л. Соловьев, П. Шульц. Вспомогательные функции выполняли: музейные служители – Ф. Бойков, М. Ещенко, И. Хвесько; смотритель городища – Н. Федоров, делопроизводитель – А. Кантипалов; сторожа – Ф. Гончаров, Б. Филлипов, П. Щукин; вахтеры – Ф. Здонек, С. Федоров [4]. Разница между числом постоянных штатных единиц музея и приведенным выше списком (актуальным на период 1925 – 1927 гг.) объясняется тем, что ряд научных сотрудников работали в музее как практиканты, находясь на постоянном обучении в Ленинградском государственном университете, следовательно – принимали участие в работе только во время полевого археологического сезона.

Учитывая стремление К. Гриневича к формированию экспозиции на новой «марксистской» основе, рас-

смотрим основные постулаты данной концепции. Наиболее полно они представлены в его работе «За новый музей: Херсонесский музей как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве» [12]. Автор исследования во вступительном слове отмечал, что «революционное строительство в области народного просвещения вплотную подошло к проблемам широкой демократизации всего музейного дела Республики», а, следовательно, «ни один опыт прокладывания новых путей в музейном строительстве, как бы он мал ни был, не должен быть забыт». Признавалась и экспериментальность предлагаемой музейной концепции: «пусть наш херсонесский опыт будет признан неудачным или подлежащим коренному изменению… Не беда!». Целью своего труда ученый видел утверждение принципа тематической экспозиции, как единственного научного принципа экспозиции для всех музеев. В свою очередь сам принцип тематической экспозиции К. Гриневич оценивал «как одно из средств ввести марксизм в музейное дело». Столь активная пропагандистская риторика директора Херсонесского музея может быть отнесена на счет его повышения по линии государственной службы – с 1927 г. он занимал должность заместителя заведующего Музейным отделом Главнауки Наркомпроса РСФСР, соответственно опыт его руководящей работы мог применяться и распространяться на другие музейные учреждения как в Крыму, так и в других регионах. Это еще более повышает значение методологических разработок исследователя.

В первом разделе своей работы К. Гриневич формулировал необходимость насущной реформы музейного дела, целью которой видел наибольшее приближение музейной работы к широким массам населения. Исследователь указывал, что его концепция основана на практике работы в Херсонесском музее, а также – на впечатлениях от изучения работы музеев Ленинграда и знакомства с экскурсионной практикой музеев других регионов. В кратком изложении основные принципы построения музейной работы на марксистской основе были сформулированы К. Гриневичем следующим образом: «I. Всякий музей должен давать марксистски выдержанное знание определенного объема, судя по содержанию музейных коллекций. II. На музей следует смотреть как на книгу для образовательного чтения, в которой знание дается путем сопоставления не буквенных сочетаний, а расстановкой памятников природы или материальной культуры. Поэтому экспозиция музея – момент первостепенной важности. III. Музей должен быть «самоговорящим», т. е. должен быть рассчитан не только на групповой осмотр экскурсиями, но и на осмотр одиночными средне-подготовленными посетителями. IV. Музей должен обратить особое внимание на связь с массами путем издания специальной научно-популярной литературы, а также правильной постановкой широкой экскурсионной работы. V. Музей должен оставаться центром научно-исследовательской работы над коллекциями музея, привлекая к этому делу также учащуюся молодежь соответствующих вузов. Поэтому наряду с выставочными залами могут быть фондовые с иной расстановкой экспонатов, рассчитанной исключительно для обслуживания научных работников. VI. Музей должен быть внутренне увязан с задачами социалистического строительства всей страны».

Как видим, замысел К. Гриневича предполагал существование музея (и Херсонесского, и любого другого) как объединенного профильного заведения, в котором ведущую роль играла просветительская функция, а научно-исследовательской определялась вспомогательная роль. С одной стороны, такая позиция ученого была продиктована общими тенденциями гуманитарной политики Советской власти 20-х гг. XX в., ставившей ключевой целью ликвидацию безграмотности широких масс населения и привлечения слоев рабочего класса и крестьянства к участию в культурном созидании. С другой стороны, выведение исследовательской функции музеев на вспомогательный уровень было продиктовано стремлением в принципе сохранить этот вид музейной работы, а также сделать его системным и постоянным, в отличие от частного характера таких исследований в досоветское время.

Очертив основные принципы новой организации музейной деятельности, К. Гриневич проиллюстрировал их практическое осуществление в работе Государственного Херсонесского историко-археологического музея. Оценив состояние музея, при вступлении в должность директора, категорией «хаоса», исследователь отметил отсутствие какой-либо системы расположения экспонатов музея и инвентаризации памятников. В связи с этим, первостепенной задачей стало разделение всех экспонатов на две группы по хронологическому принципу: греко-римского и византийского периодов. Из этого разделения логично вытекало создание в структуре музея двух отделов – Античного и Средневекового. кроме хронологической структуризации экспозиции, К. Гриневич считал необходимым представить посетителям необходимые географические и социально-экономические предпосылки развития древнего городища. Данная информация представлялась в музее посредством плана городища на карте и краткой информацией, заполнявшей исторический контекст причин древнегреческой колонизации берегов Северного Причерноморья и возникновения Херсонеса.

Таким образом, наиболее значительной и масштабной в контексте устройства самостоятельной музейной экспозиции стала деятельность, осуществленная в Государственном Херсонесском историко-археологическом музее. Благодаря активности его директора, музей начал свою работу как постоянно действующее учреждение, была сформирована его структура, а также сформулирована авторская концепция построения экспозиции на т. н. «марксистской» основе.

1. *Закс А.Б. Областные музейные конференции в РСФСР 1926 – 1927 годов: по материалам ОПИ ГИМ // Археографический ежегодник за 1980 год. – М., 1981.*
2. *Сорочан С., Зубарь В., Марченко Л. Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2001.*
3. *ГАРФ. – Ф. А-2307. – Оп. 3. – Д. 130.*
4. *Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса – Херсона и его округи (1914 – 2005) // МАИЭТ. – Вып 6. – Симферополь, 2009.*
5. *Романчук А.И. Исследования Херсонеса – Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы: в 2 ч. – Ч. 2: Византийский город. – Екатеринбург, 2007.*
6. *Романчук А.И. Из истории Херсонесского музея: дело Л. А. Моисеева // LAUREA: К 80-летию В. Кадеева. – Х., 2007.*
7. *Герасимова Г. Гриневич Костянтин Едуардович // Українські історики XX століття: біобібліогр. дов. – К., 2004. – Вип. 2. – Ч. 2.*
8. *Латышева В.А. К. Э. Гриневич как археолог // Древности-2004. – Х., 2004.*
9. *Марти Ю.Ю. Сто лет Керченского музея: исторический очерк. – Керчь, 1926.*
10. *Гриневич К.Э. Вместо монастыря – Музей: письмо из Херсонеса // Крым. – 1925. – № 1.*
11. *Кадеев В.И. К. Э. Гриневич как ученый // Вісник Харківського університету. – 1992. – Вип. 25.*
12. *Гриневич К.Э. За новый музей: Херсонесский музей как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве. – Севастополь, 1928.*

Asanowa U.K. The realization of the concept the «new museum» on the example of the State Hersoness Historical and Archaeological Museum in the 1920th. The participation of the central organs of the State commissariat of the education of the RSFSR in the process of the museum building in Crimea at the 1920th is analyzed. Are represented the forms of the cooperation of the central organ and its regional divisions in the maintenance of the organizational, methodical, material, research initiative in the process of the Crimean museums work.
Key words: museums, Crimean ASSR, Glawmuzey of the State Commissariat of education of RSFSR, KrymOHRIS.

М. В. Захарченко

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (20-і рр. XX ст.)

У статті проаналізовано розвиток бібліотечної справи в українському селі в 20-х рр. XX ст.
Ключові слова: *бібліотеки, стінні газети, живі газети, світлові газети.*

Актуальність запропонованого дослідження зумовлена тим, що культурне життя селянства потребує проведення певних паралелей між минулим і сьогоденням. Адже задоволення культурних потреб сучасного селянства відіграє одну із помітних ролей у житті українського суспільства. Проблему розвитку бібліотечної справи в різний час у своїх працях висвітлювали такі дослідники, як В. Афанасьєв [1], В. Боднар [2; 3], Ф. Кокошко [4], І. Рибак [5], Г. Шевчук [6] та ін.

Рівень культури в 1920-х рр. багато в чому залежав від наявності та розвитку бібліотечної системи. Виходячи з констатації цього факту, радянське керівництво доклало максимум зусиль, щоб сформувати в сільській місцевості широку бібліотечну мережу. Протягом означеного періоду бібліотеки стають досить дієвими центрами культурно-освітньої діяльності в селах України. Вже 1922 р. у них налічувалося біля 18 тис. бібліотек. Партійні комітети всіх рівнів приділяли досить значну увагу змісту їх діяльності. У жовтні 1923 р. ЦК РКП(б) прийняв навіть спеціальну постанову „Про посилення партійного впливу на роботу бібліотек", згідно з якою, при повітових, районних комітетах, агітпропвідділах мали бути створені особливі бібліотечні комісії з нагляду за роботою бібліотек [1, 58].

З розвитком бібліотечної мережі в Україні сформувалась система, до якої входили декілька типів бібліотек: загальнодержавні, центральні, повітові, районні, клубні, пересувні. На селі бібліотеки працювали або при сельбудах, або при хатах-читальнях. Їхній книжковий фонд був доволі бідним, але газети поступали регулярно і безкоштовно. Тому, поряд із видачею книг, у бібліотеці проводили читання газет, журналів, брошур уголос. Бібліотечні працівники, крім основної своєї роботи, складали гасла і плакати, проводили різноманітні вечори, залучали до читання селян. Проте, в першій половині 1920-х рр. мережа бібліотек не була ще досить чисельною. Так, на початок 1924 р. одна бібліотека припадала на 14 – 15 сіл. Інакше кажучи, користуватись послугами бібліотек могли лише 16% сільських жителів. Хоча, завдяки енергійним зусиллям у цій сфері, вже на кінець цього ж року кількість сільських жителів, які могли користуватись послугами бібліотек зросла до 30% [1, 65].

Перший бібліотечний з'їзд РСФРР (липень 1924 р.) окреслив план роботи сільських бібліотек. Її стрижнем мали стати зусилля, скеровані на поширення і вдосконалення змісту масової роботи: частіше мали проводитися вечори, виставки, дні та тижні книги [7, 1]. Проте, всі ці приписи значною мірою залишались на папері, оскільки в реальному житті селу бібліотек катастрофічно не вистачало. Вихід із скрутного становища запропонували самі селяни – створити при районних будинках культури та великих сельбудах пересувні бібліотеки, які повинні були обслуговувати селян тих сіл, де не було стаціонарних бібліотек. Для однієї такої бібліотеки необхідно було мінімум 100 книг, тому Головполітпросвіта в першому півріччі 1925 р. виділила райсельбудівським бібліотекам по 400 книг для комплектації пересувних бібліотек. Такі бібліотеки обслуговувалися одним-двома бібліотекарями, які повідомляли жителів того чи іншого села про приїзд «пересувки», знайомили читачів із змістом книг, рекомендували новинки тощо. На кінець 1925 р. в Україні налічувалося біля 1 тис. бібліотек, які мали пересувні фонди, а обмін книгами відбувався між 7522 пересувними пунктами. Сільські бібліотеки з цієї кількості мали 3913 пунктів. Як правило, це були бібліотеки великих сіл, колишніх волосних центрів, які зберегли у вогнищі громадянської війни фонди колишніх земських бібліотек [6, 142]. Однак і пересувні бібліотеки не могли належним чином задовольнити потяг селянства до книг.

Незважаючи на всі труднощі і недоліки, мережа бібліотек поволі все ж таки розширювалися. У селах на середину 1925 р. вже працювали 4376 стаціонарних бібліотек, тобто на 68% більше, ніж 1922 р. [1, 63]. На 100% збільшився книжковий фонд, в певній мірі зросла і якість книг. Втім, більша частина приросту бібліотечного фонду йшла переважно за рахунок суспільно-політичної літератури. Натомість книг для дітей та юнацтва надходило мало. Це пояснювалось насамперед відсутністю коштів для їх придбання. Тому нерідко дітям доводилося очікувати чергу в 50 – 60 осіб, щоб прочитати ту чи іншу цікаву книгу [8, 68]. Загалом, селяни читали книги різноманітних жанрів. Діти читали переважно пригодницькі книги, молодь віддавала перевагу червоній белетристиці, люди старшого віку цікавилися творами української класики та спеціальною літературою із сільськогосподарської тематики. Стосовно мови видання, то з 1924 р. почали переважати україномовні видання [9, 53].

Згідно джерел, 1 сільська бібліотека в середині 1920-х рр. обслуговувала 7,4 селища, а 1 книга припадала на 7,5 осіб селянської людності, тоді як середньостатистичне місто мало 14,1 бібліотеку та 2 примірники книг на кожного мешканця міста [10, 67]. Попри те, що на селі проживало більш, ніж три чверті населення України, тут 1927 р. нараховувався лише 1 млн. читачів, тобто в середньому 1 читач – на 5 селянських господарств, тоді як в місті цей показник був значно вищим: 1 читач – на 2 сім'ї [11, 47]. Щоправда, внаслідок ліквідації неписемності та загального підвищення рівня освіти в цей час, починає зростати кількість читачів у сільських бібліотеках, зі 113 – до 154. В цей же період на селі починає зароджуватись і книготоргівля. Хоча продаж книг не мав успіху, по-перше, тому що селяни часто не в змозі були купувати книги, по-друге, листоноші заносили і продавали на селі книги без будь-якого підбору, по-третє, майже не торгувала книгами кооперація, яка власне була торговим монополістом села. Відтак, 1927/28 р. в українському селі були продані лише 5124 примірники книг [11, 45]. Слабкий розвиток мережі сільських бібліотек пояснювався також тим, що всі вони були на балансі місцевих органів і фінансувалися за залишковим принципом.

Разом з тим читацькі уподобання селян ставали все більш різноманітними. Про це зокрема свідчать результати дослідження відділу політосвіти ЦК КП(б)У, яке було проведене в березні – квітні 1928 р. у 12 округах України. Дослідженням було охоплено 58 сільських бібліотек, які налічували 8240 читачів селян [11, 22]. Дані дослідження показали, що найбільш читабельними серед селян-бідняків були твори Т. Шевченка, В. Винниченка, І. Франка,

І. Нечуй-Левицького, Б. Гринченка і твори молодих українських літераторів Ю. Смолича, О. Вишні, О. Досвітнього. З російських письменників перевагу надавали О. Пушкіну, О. Толстому, М. Лермонтову, М. Гоголю, М. Горькому. Читали селяни і зарубіжну літературу, особливо твори М. Твена, Д. Лондона, Д. Дефо, Ф. Купера, В. Гюго [11, 24-26].

З наукової літератури селяни цікавилися переважно книгами з астрономії, фізики, походження людини, трохи менше – з хімії. Жінки цікавилися книгами з біології, метеорології, медицини, гігієни. Молодь замовляла також книги з військової тематики. Це обумовлювалось загальним інтересом молоді до військової справи. Користувалась попитом і література присвячена кооперації. Книги про культуру побуту не користувалися популярністю. Їх в основному читали жінки, а чоловіки іноді могли прочитати книги про боротьбу з пияцтвом, забобонами та про сімейні взаємовідносини. Популярними були підручники з електротехніки, радіо та моторобудування.

Добре оцінивши всю силу друкованого слова, а надто оперативно інформації, яку подавала періодична преса (основні газети, як правило, мали два випуски – ранішній та вечірній), в ході запеклої боротьби між Лютневою та Жовтневою революціями, більшовицька партія відразу, після опанування владою, доклала всіх зусиль для постійного збільшення тиражів радянської періодики, зокрема в Україні. Це відбулося на тлі того, що протягом 1917 – 1919 рр. загальна кількість періодичних видань, що виходили українською мовою зросла з 84 до 154 [12, 126]. Українська преса цього періоду була різноманітною щодо напрямків і змісту. Це пояснювалося насамперед відсутністю цензури, багатопартійністю, значною кількістю громадських, земських, наукових і релігійних видань. Прийшовши до влади в Україні, більшовики монополізували всі видавництва. В нових умовах періодика стала провідником в маси радянської масової культури, основним засобом формування нової соціалістичної ментальності. На 1 лютого 1923 р. в Україні видавалося 65 газет, з яких 10 були суто українськими, а 6 – змішаними. Наклад всіх газет становив 85 тис. примірників. У вересні 1924 р. кількість україномовних газет зросла до 18, а наклад становив вже 114 тис. примірників [13, 70]. Майже всі україномовні газети були зорієнтовані на селянина: з 18 газет – 12 були селянськими, а з 8 змішаних – 4. Найбільшим попитом користувалися газети „Радянське село", „Селянська правда", „Червоний край" і „Зірка" [13, 49].

У середині 1920-х рр. на селі виникають такі нові форми культосвітньої роботи, як стінні, живі, світлові та фотогазети. Місцеві події з життя окремого села висвітлювали сільські стінні газети. Стінна газета складалася з коротких статей, заміток і прикріплювалася на стіні, в приміщенні сільради, сельбуду, чи навіть кооперації, звідки і назва. Вона вміщувала передову статтю (40 – 50 рядків рукописного тексту), а також замітки на теми, які стосувалися різних аспектів життя селян. Тут же розміщувалися замітки про діяльність сільбудів, хат-читалень, побутові події з життя села і т. інше. В стінгазеті можна було побачити карикатури, прочитати смішну історію і навіть коротенькі літературні твори. Стінгазети навіть вели листування зі своїми односельцями, вміщували той чи інший замовлений матеріал чи давали відповіді на поставлені в листах запитання [14, 8]. Деякі стінні газети на своїх шпальтах вміщували пісні на різну тематику, вітали односельців із святами [15, 50].

Фотогазети почали набувати популярності в міру розвитку виробництва технічних приладів, в тому числі фотообладнання. Вони складалися з малюнків, світлин, які передруковувалися як з інших видань, так і місцевих фотоаматорів. Малюнки і світлини наклеювалися у відповідному порядку, підписувалися і вивішувалися у людних місцях [16, 21]. Досить популярними серед селян були живі газети. Це були свого роду вистави. Так лише в Монастирищенському районі Уманської округи, виступали біля 20 колективів „живогазетчиків" [17, 9]. Жива газета супроводжувалася цирковими виступами, клоунадою, спортивними іграми, піснями, танцями.

Ще одним видом періодичного доведення інформації була світлова газета. Вона випускалася переважно в тих селах, де був кінематограф, або „чарівний ліхтар". Принцип роботи світлової газети схожий із сучасним діапроектором. Для випуску такої газети потрібно було підготувати діапозитиви зі скла та добірку матеріалів. Тексти писали чорнилом, друкованими літерами, короткими фразами [18, 33]. Такі тексти були зрозумілі навіть малописьменним. Інколи на діапозитиви наносились малюнки, які копіювалися з інших газет та книг [19, 22].

Отже, в 1920-х рр. бібліотеки стали досить дієвими центрами культурно-освітньої діяльності в селах України. Варто зазначити, що бібліотечна справа на селі розвивалась досить поступово, адже книжковий фонд бібліотек був доволі бідним. Слабкий розвиток мережі сільських бібліотек пояснювався тим, що вони фінансувалися за залишковим принципом. Однак, незважаючи на всі труднощі і недоліки, мережа бібліотек поволі все ж розширювалася.

1. *Афанасьєв В.В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917 – 1941 рр.). – Х., 1968.*
2. *Бондар В.О. Бібліотечна справа на селі в умовах більшовизації культурно-освітнього процесу 1919 – 1921 рр.: на матеріалах Державного архіву Запорізької області // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Зб. наук. пр. – К., 1998.*
3. *Бондар В.О. Культурно-освітній процес на селі та трансформація бібліотек в інструмент ідеологічного впливу більшовиків на українське селянство в 1919 – 1921 рр. // Бібліотечне краєзнавство: Матеріали краєзнавчих читань. – Вип. 4. – Запоріжжя, 2007.*
4. *Кокошко Ф. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі в 20-і рр. (на матеріалах Півдня України). – Миколаїв, 1998.*
5. *Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 – 1991 рр. – Кам'янець-Подільський, 2000.*
6. *Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К., 1963.*
7. *Красін А. Передвижні бібліотеки на селі // Селянин. – 1923. – 17 серпня.*
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6647.*
9. *Коваленко М. Три роки Синчанської бібліотеки на Лубенщині // Селянський будинок. – 1926. – № 2.*
10. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2691.*
11. *Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 284.*
12. *Українська культура: курс лекцій / Ред. Д. Антоновича. – Регенсбург-Берхтесгаден, 1947.*
13. *Історія міст і сіл УРСР. – Вінницька область. – К., 1972.*
14. *Як скласти стінну газету // Геть неписьменність. – 1924. – 30 листопада.*
15. *Історія міст і сіл УРСР. – Кіровоградська область. – К., 1972.*
16. *Кілька порад до роботи будинку колективіста та сельбудинків // За масову комуністичну освіту. – 1931. – № 4/5.*
17. *Державний архів Черкаської області. – Ф. 2113. – Оп. 1. – Спр. 239.*
18. *Багмут І. Світлова газета // Селянський будинок. – 1924. – № 6.*
19. *Світлова газета // Селянський будинок. – 1925. – № 1.*

Zakharchenko M.W. The Library affair in the Ukrainian village (the 20th years of the XX century). In the article the

development of the library affair in the Ukrainian village in the 20th years of the XX century is analysed.
Key words: libraries, wall newspapers, living newspapers, light newspapers.

Т. І. Самойленко

ФОРМУВАННЯ КІНОІНДУСТРІЇ ТА СТРУКТУРИ РАДЯНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ

Стаття присвячена процесу формування основних напрямів радянського кінематографу.
***Ключові слова**: кінематограф, радянська влада, комуністична ідеологія, кінохроніка.*

Проблеми формування радянського кінематографу вже привертали увагу дослідників. Це зокрема публікації М. Алданова, Д. Єремина, М. Блеймана, А. Жукова, Г. Журова, К. Мальцева. Однак багато аспектів проблеми висвітлено ще недостатньо. Виходячи з цього, автор ставить за мету проаналізувати формування структури радянського кінематографу, зокрема значення кіноіндустрії в житті радянського суспільства.

В Україні з кінця 1919 р. кіновиробництво знаходилося в руках Всеукраїнського кінокомітету та кіносекції Політуправління Наркомвоєнмора. Зйомки проводилися також і політвідділами окремих з'єднань Червоної Армії, тож не дивно, що в цей час випуски кінохроніки у більшості мали воєнну тематику та розповідали про бойові дії на фронтах. Вони ставали своєрідними кіногазетами, які мали сповістити населення про хід подій, труднощі та успіхи Червоної армії.

Перехід до мирного будівництва змусив хроніку переорієнтовуватися на нові теми. Хронікальні стрічки тепер мали висвітлювати основні події політичного, економічного та культурного життя республіки: крім звичних тем громадянської війни, демонструвалися документи, які відображали побут та культуру українського народу, розвиток сільського господарства та будівництво гігантів радянської індустрії. З 1923 р. в Україні починає випускатися кіножурнал «Хроніка», але систематичний випуск кінопубліцистики почався лише 1927 р., коли було створено кіножурнал «Кінотиждень». Так, у 1927 р. вийшло 43 номери, 1928 – 52, 1929 – 71, 1930 – 69. З 1931 р. у Харкові починає свою діяльність Всеукраїнська фабрика «Союзхроніка», яку 1938 р. перейменували на Українську студію хронікально-документальних фільмів [1, 4-6].

В кінці 20-х рр. для хроніки були визначенні завдання відображати життя партії, її осередків, комсомолу, піонерських організацій, діяльність профспілок. Крім цих тем, передбачалося окреслювати економічні питання: раціоналізація, винахідництво, хід індустріалізації та колективізації. Так, 1929 р. ВУФКУ мав випустити до посівної кампанії 8 кінофільмів та спеціальний хронікальний «Кінотиждень» [2, 25]. Хроніки мали акцентуватися на таких моментах: підбір зерна для засіву, найкращі культури для ярового засіву, допомога бідноті, машини та колективна обробка. Підкреслювалося, що посівна кампанія є настільки серйозною, що ніяких затримок в ході зйомок та прокату не повинно бути [2, 57]. Хронікальні стрічки показували епізоди культурного життя, наприклад, відкриття пам'ятника, музею; кадри із робітничого життя: процес виробництва на заводі, бригада ударників; сільські мотиви: передовий колгосп, нова техніка; суботники, воскресники, нові свята тощо. Також кіножурнали мали обслуговувати спеціальні замовлення влади, наприклад, випустити примірник до 10-річчя міліції в Україні, змонтувати матеріал до міжнародного антиімперіалістичного дня, забезпечити демонстрацію необхідних стрічок до соцзмагання або до чергового піонерського зльоту [2, 93,100,128,147]. Окремою темою хронікальних сюжетів стають кращі робітники та герої соціалістичного будівництва.

М. Алданов у 1933 р. опублікував статтю у паризькій газеті, де описував одну із радянських хронікальних стрічок. Він змальовує парад Червоної Армії у Москві, детально зупиняючись на характеристиці державних осіб та народу, який дивився парад. Він звернув увагу на те, що портрет Й. Сталіна тепер висів поряд з образом В. Леніна, що було новинкою. Сталіна він без приниження, але критично подає як своєрідного суперника Леніна: «Проблема Сталіна – проблема отаманства». Вражає Алданова й публіка. На обличчях захоплення, ейфорія, любов до керівництва, що було надзвичайно дивно для періоду жахливих випробувань та експериментів [3, 98-102]. Взагалі, хроніки часто зверталися до висвітлення масових дійств: парадів, демонстрацій, святкувань. Психологічно людина, перебуваючи у потоці інших, у натовпі, зливається з ними думками, стає частиною одного цілого. Відображення цього на екрані сприяло зародженню ілюзії про всенародну підтримку тих чи інших подій, програм тощо.

Кінохроніки не мали популярності серед населення, але вони стали основою для виникнення ігрового кіно. Спеціально продуманий сценарій, залучення акторів, певний сюжет – цим якісно вирізнялися агітаційні фільми. Агітки розвивалися поступово, починаючи від найпростіших різновидів – кіномонтажу, кіноплакатів та кінолистівок – до перших агітфільмів, які стали початком художнього кінематографу. Основну масу агіток складали картини про Червону Армію, її боротьбу проти іноземних інтервентів, білогвардійців, куркульської контрреволюції. Військові дії проти Денікіна, Врангеля, поляків, боротьба робітників та селян проти куркульських банд – це основна тематика агітаційних кінострічок. Деякі агітки висвітлювали проблеми побуту, моралі, сатирично висміювали буржуазію та віруючих. Невелика кількість цих фільмів була присвячена історико-революційній тематиці.

Агітаційні стрічки, як правило, відображали соціальні протиріччя двох ідеологій, боротьбу між новим та старим устроєм. Персоніфікація цього конфлікту виглядала як протистояння селянина та поміщика, бідняка та куркуля, робітника та капіталіста, червоного та білогвардійця. Майже завжди у кадрі була зброя: рушниця за плечем, наган, граната, які символізували готовність до бою. Позитивний герой був безстрашним, хоробрим, сильним та здатним до подвигу, як от врятувати товариша від смерті на полі бою, або ж віддати свій пайок голодним дітям. Агітаційні картини майже не торкалися проблеми формування революційної свідомості своїх героїв, залишаючи цей процес поза кадром.

Документальне кіно підсумовує здобутки хронікального етапу радянського кінематографу. Перші документальні стрічки робилися шляхом монтажу хронік та відзнятого раніше матеріалу. Популярною тематикою документалістів стає історія становлення та розвитку радянської держави, починаючи від революції, закінчуючи здобутками сучасного етапу будівництва соціалізму. Особливістю документальних стрічок стає їх приуроченість до річниць жовтневої революції. В 1930-х рр. тематика документального фільму розширюється. Поряд зі звичними темами, тепер фігурує й висвітлення біографій окремих осіб, розповідь про здобутки певного робітничого колективу або окремої установи. Кінематографісти були поставлені у рамки комуністичної ідеології, тому часто документальне кіно було напівправдивим або, взагалі, фальшивим. Режисери фіксували не «документ» із життя, а «постановку» бажаної дійсності.

Важливе місце посідали культурно-освітні та науково-технічні фільми, які стали своєрідними екранними підручниками, посібниками. В кінці 1920-х рр. було поставлене завдання виробляти щороку культфільмів не менше 30 %, від загальної кількості кінопродукції. На Київській кінофабриці були випущені такі стрічки: «Кіноатлас України», «Закони спадковості», «Травматизм та перша допомога на виробництві», «Бжільництво», «Від руди до металу», «Цукровий буряк», «Виробництво цементу», «МТС», «Хірургія», «Авіашкола», «Грязелікарня», «Суперфосфат», «Рибальство» тощо [4, 44]. Отож, культфільми показували здобутки науки та техніки, розповідали про правила використання новітніх технологій, ставали наочною інструкцією для населення. Багато просвітницьких стрічок були присвячені санітарно-медичним проблемам.

Влада приділяла посилену увагу підготовці кадрів для промисловості та сільського виробництва, свідченням чого є збільшення кількості одиниць наукового кіно, яке використовується як засіб виробничо-технічної пропаганди. Практикуються видання навчальних кінокурсів з окремих галузей науки чи техніки. Крім просвітницької ролі, науково-популярні кінострічки через висвітлення проблем науки та техніки, мали формувати науковий матеріалістичний світогляд населення та викривати буржуазну ідеологію. Поширенню серед мас природно-історичних основ діалектичного матеріалізму сприяли фільми про вчення Дарвіна, Тимірязєва, Павлова, Мічуріна, Лисенка. Так, стрічка А. Згуріді «В глибинах моря» екранізувала основні положення теорії Дарвіна про зародження життя на Землі, а отже, пропагувала атеїстичний світогляд. Таким чином, подібні картини стали найкращими лекціями у антирелігійній пропаганді [5, 85-87].

Одним із напрямів українського кінематографу стала й екранізація літературних творів. Відтак, на екранах з'являються шедеври Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, І. Котляревського, М. Гоголя, І. Нечуя-Левицького. Хоча класика української літератури була дещо скоригована пануючою ідеологією. Справа в тому, що екранізували не весь твір, а фрагменти, які відповідали вимогам більшовицької партії. Класова боротьба, протистояння простих селян та панів – це основні сюжетні лінії цих екранізацій. Не менш помітним недоліком цих картин стає висвітлення української нації як провінційного, не здатного до державотворення, похідного від старшого брату, народу, який завдячує нинішнім становищем республіки більшовицькій революції.

Німе радянське кіно створило власну символіку та стиль, що вирізняли його з-поміж інших кінематографів світу. Під стилем розумілася не лише система формальних прийомів, але й спосіб мислення про світ, який відображався у виборі типу конфлікту, у виборі героя, у його трактуванні [6, 6]. Особливістю кіномистецтва була можливість, за допомогою окремих зображень, викликати у глядача асоціації. Так, мовою фільму, без слів, лише зображенням, кінематографісти 1920-х рр. намагалися показати абстрактні поняття, терміни, історичні та політичні категорії. С. Ейзенштейн назвав це явище інтелектуальним кіно та припускав, що, за допомогою співставлення окремих кадрів, можна екранізувати ідеологічні системи, філософські трактати, наукові праці – викладати цілі системи понять, надаючи будь-якому інтелектуальному узагальненню здатність перетворюватися на безпосереднє переживання спостерігача за екранним зображенням [7, 120-121]. Режисер дещо перебільшував рівень ідеологічного навантаження у картинах, зводячи їх лише до засобу запровадження комуністичного світогляду у маси, та згодом спрямував методи інтелектуального кіно на вираження внутрішнього світу людини.

Характерною стає поетичність, пейзажність та метафоричність кінокартин. Використання живопису в кінематографі – пейзажі, хвилюючі зображення деяких деталей, наростання контрастності – створювали відповідну атмосферу сцени. Вже у 20-х рр. творці кінокартин воліли вирватися з полону чорно-білої палітри. Так, С. Ейзенштейн у заключних кадрах «Панцерника «Потьомкін» використав червоний колір для прапора. Поява кольорового елементу вражала глядача. Мова кіно формувалася саме процесом уподібнення, протиставлення, порівняння, тож є від початку сукупністю метафор. У німому радянському кіно часто революційні події, їх характер та величина висвітлювалися за допомогою природних явищ: розгін страйкарів – забивання тварин на різниці; наростання руху невдоволення – повінь, сам робітничий рух – кригохід на річці, розгніваний народ – кам'яні леви тощо.

Справжнім майстром кіноживопису та кінопоезії став видатний режисер, сценарист, митець – О. Довженко. Художня досконалість та витонченість думки присутні у всіх його роботах, починаючи із 1927 р. «Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Іван», «Аероград», «Мічурін» – зображують події у поєднанні та через неймовірну красу природи та техніки як витвору людських рук. Кадри розкішних українських нив та садів, тихого та буремного села, зоряної ночі, життєдайного сонця передають атмосферу національного космосу, зовнішній та внутрішній світ українського народу. Захоплення технікою, панорама Дніпробуду, парад літаків – показують широту поглядів режисера, який здатний відтворити красу й через штучну, зроблену людиною природу. Довженко використовує здобутки кіноіндустрії, різні прийоми для надання метафоричності об'єктам зображення. Так, змінюючи ракурс зйомки, він грає з позитивними та негативними образами: щоб показати велич, героїчність, монументальність персонажу, режисер знімає його знизу на тлі неба, якщо персонаж негативний, його знімають згори і він стає маленьким, жалюгідним, нікчемним [7, 347-349] О. Довженко – майстер живопису та поет екрану перетворив український радянський кінематограф на справжнє мистецтво. Його фільми завжди проблемні, глибоко змістовні, філософські та самобутні.

Радянський Союз став чи не найпершою країною, де виникла політична тематика художньої кінострічки. Яскравими прикладами стають «Панцерник «Потьомкін», «Мати», «Кінець Санкт-Петербургу» тощо. «Панцерник «Потьомкін» С. Ейзенштейна символізував народження радянського мистецтва кіно. Країна, розорена світовою та громадянською війнами, змогла створити шедевр епохального характеру. Кіношедеври мали на меті показати не лише художню досконалість, а й велич країни. За кінопродукцією можна було судити про розвиток того чи іншого народу, його проблеми та здобутки. Монументальні стрічки мали показувати велику й могутню країну. В. Пудовкін та Н. Зархі продовжили політичну тематику, створивши кінострічку «Мати», де розкривається історія пробудження людини до активного суспільно-політичного життя. Роман М. Горького «Мати» вважається першим твором у дусі соціального реалізму. Він був написаний під враженням революційних подій 1905 – 1907 рр. та оповідав про революціонера-початківця, його боротьбу та захоплення ідеями сина матері, яка теж стає на шлях революційних перетворень. Так, у радянському кінематографі виник ряд картин про людину та історію [6, 12]. У фільмі «Мати» відображена ще одна з особливостей радянського кіно тоталітарної доби – заклик притлумити людські почуття на користь революційним.

У 1930-х рр., поряд із фільмами про сучасність, кіномитці знову звертаються до історично-революційної проблематики. Так, на екранах з'являються фільми, присвячені подіям громадянської війни («Перекоп», «Охоронець музею», «Мірабо», «Останній порт», «Молодість») та революції 1905 – 1907 рр. («Генеральна репетиція», «Чорні дні», «Фата Моргана»). Крім титульної проблематики, у цих фільмах знаходять відображення такі теми, як розшарування селянства та боротьба за землю, боротьба за здобутки революції, перехід кращих представників інтелігенції на сторону революції тощо [8, 40].

Численні дискусії кінця 1920-х рр. щодо проблем радянського кінематографу зачіпали й питання тематики фільмів. Так, було прораховано, якщо кіноіндустрія буде виробляти ідеологічно та художньо витримані картини, то їх кількість становитиме лише 15 – 20 на рік. Це надзвичайно мала цифра, яка пояснювалася значними фінансовими затратами та часом на перевірку змісту картини. Тож, було запропоновано так розподілити тематику кінострічок: «Головне місце в репертуарі радянського кінематографу мають займати, як це було й до нині, героїчні картини. Мета цих картин – мобілізувати свідомість мас, сформувати переконання в необхідності героїчної боротьби за соціалізм, світову революцію. Зміст цих картин доведеться, як і раніше, черпати із історії революційної боротьби робітничого класу та комуністичної партії у нас та за кордоном. Друге місце в репертуарі за своїм соціальним значенням повинні зайняти картини, які розробляють проблеми побуту перехідної епохи від капіталізму до комунізму. І третє місце в репертуарі радянського кінематографу, менше за значенням, але кількісно більше, мають зайняти картини розважального порядку, мета яких, залучаючи маси в кіно, давати розумну розвагу і тим самим боротися з більш шкідливими захопленнями населення (пияцтвом, хуліганством тощо)» [9, 30-31]. Звісно, всі картини мали відповідати більшовицьким критеріям: бути культурними та нести комуністичну ідеологію. В той же час, фільми повинні бути легкими для сприйняття та захоплюючими.

Отже, партія більшовиків прагнула жорстко регламентувати усі прояви життя суспільства, не був виключенням і кінематограф. Потрапивши під особливий контроль влади, він мав виконувати особливу місію формування світоглядних переконань та виховання населення у дусі радянського тоталітаризму. Лише створення «правильних» картин сприяло досягненню цієї мети. Тематика, сценарії, сюжетні лінії, характери героїв, все те, що потрапляло в об'єктив кінокамер, – повинно неодмінно промовляти до глядача глибокими переконаннями, впливати на масову свідомість, трансформуючи її відповідно до комуністичних постулатів.

1. *Кинолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923 – 1941). – К., 1969.*
2. *ЦДАВОУ. – Ф. 1238. – Оп. 1. – Спр. 103.*
3. *Алданов М. Советские люди (в кинематографе) // Искусство кино. – 1991. – № 3.*
4. *Українське радянське кіномистецтво 1917 – 1929. – К., 1959.*
5. *30 лет советской кинематографии: Сб. ст. / Под ред. Д. Еремина. – М., 1950.*
6. *Блейман М. Правда революции – правда искусства. – М., 1961.*
7. *Словник термінів кіно. – Б. м., б. г.*
8. *Жукова А., Журов Г. Українське радянське кіномистецтво 1930 – 1941. – К., 1959.*
9. *Советское кино перед лицом общественности: Сб. ст. / Под ред. К. Мальцева. – М., 1928.*

Samoylenko T.I. Forming of the cinema industry and the structure of the Soviet cinematography. The article is dedicated to the formation process of the main trends of the Soviet cinematography.

Key words: cinematograph, Soviet power, Communist ideology, newsreel.

О. В. Тєвікова

СТИЛЯЖНИЦТВО ТА АНДЕГРАУНД ЯК ЯВИЩА ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (1953 – 1964 рр.)

У статті досліджуються такі конкретно-історичні проблеми, як стиляжництво і культура андеграунду. Зародження цих тенденцій зумовлено політикою лібералізації режиму радянської влади, що отримала назву хрущовська «відлига». Особлива увага приділяється процесу трансформації мислення українських радянських громадян під впливом західної культури, що став можливим у рамках політики послаблення самоізоляції Радянського Союзу від капіталістичних країн.

***Ключові слова**: стиляжництво, стиляги, андеграунд, «відлига», «залізна завіса», самоізоляція.*

Проблема культурного впливу Америки й Заходу на трансформацію мислення радянських громадян є майже недослідженою у вітчизняній історіографії. Соціально-антропологічний підхід до вивчення історії, у ракурсі якого подається окреслена тема, тільки вибудовує собі нішу серед різноманітних історичних напрямів. Натомість російська історіографія вже має низку конкретно-історичних досліджень, що знаменують «зсув» парадигми від макроісторії до мікродосліджень. Мова йде про рубрику «Повсякденність» у журналі «Родина», започатковану в 1993 р. У рамках цього розділу Л. Брусіловська [1], Р. Кірсанова [2], Н. Лєбіна [3 – 5] вивчали західні впливи на культуру радянського суспільства та появу інновацій у його житті. Серед вітчизняних науковців окремі аспекти нашої студії, а саме, розвиток українського костюму в контексті історичних умов і тенденції української радянської моди 1953 – 1964 рр., аналізували Н. Камінська та С. Нікуленко [6].

Інтерес науковців до соціально-антропологічної історії зростає, проте доводиться констатувати, що у вітчизняній і зарубіжній історіографії ще бракує дослідження, яке цілісно розкривало б явища стиляжництва й андеграунду, зумовлені політикою лібералізації 1953 – 1964 рр. Це і становить мету нашої наукової розвідки. Реалізація мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань: проаналізувати період 1953 – 1964 рр. та реформи, проведені М. Хрущовим; розглянути вплив політики послаблення самоізоляції СРСР від Західного світу; охарактеризувати нові тенденції, що з'явилися в житті українського суспільства; з'ясувати наслідки появи стиляжництва та культури андеграунду для подальшого розвитку радянського соціуму.

Період 1953 – 1964 рр. визначається як переломний та парадоксальний етап розвитку радянської держави та її суспільства. Цей час у науковій літературі прийнято називати добою хрущовської «відлиги», що характеризувалася демократичними тенденціями, започаткованими новим політичним керівництвом. Реформи М. Хрущова були пов'язані зі звільненням радянського суспільства від деяких найреакційніших рис тоталітарного режиму Й. Сталіна в усіх сферах життя, наданням громадянам більших свобод та можливостей, послабленням державного контролю над населенням. Часткова й нестійка лібералізація кардинально не змінила основ тоталітарної системи, проте уможливила поширення новаційних явищ і процесів у побуті та культурі населення, непідконтрольних ідеологічній політиці влади, що впливали на зміну парадигми мислення.

Суттєву роль у цьому процесі відіграло знайомство громадян із культурою та життям західнокапіталістичного суспільства, яке було недосяжним і невідомим. Так звана «залізна завіса», встановлена радянською владою, перекривала людський, інформаційний і культурний обмін, не давала змоги дізнатися через засоби масової інформації чи безпосереднє знайомство про реалії, ідеї та цінності, якими жили люди за кордоном. Натомість партійні ідеологи формували негативне враження про капіталістичний спосіб життя, який зображали переважно «чорною фарбою», а слова «західна буржуазія», «західний капіталізм» розцінювалися як щось «несхвальне» й «неприйнятне» [7, 3; 8, 71].

Неможливість ознайомитися з історичною спадщиною та досягненнями світової культури й науки впливала на звуження рамок світогляду українців. Так, украй обмежена співпраця науковців УРСР з їхніми зарубіжними колегами не сприяла налагодженню стійких стосунків і перешкоджала вивченню досягнень провідних світових учених. Зокрема не було українських математиків на наукових симпозіумах в Единбурзі 1958 р. та Стокгольмі 1962 р., лише один історик із УРСР (і той не українець) був на з'їзді істориків 1962 р. у Стокгольмі [9, 190]. Міжнародне наукове й культурне співробітництво переважно проводилося зі слаборозвиненими країнами, що належали до соціалістичного табору.

Послаблення політики самоізоляції від капіталістичних країн вносило свої корективи у світосприйняття радянських громадян і відкривало для них нові можливості. Як зазначалося в редакційній статті журналу «Всесвіт» за 1964 р.: «Пішли в небуття часи культу особи й пов'язані з ними тенденції ігнорувати все позитивне, що можна було б нам запозичити за рубежем. Така тенденція нічого, крім шкоди, нам самим не приносила. Всі ми були свідками того, як за останнє десятиліття прискореним темпом відновлювалися порушені зв'язки, – починаючи від масового туризму за рубежі нашої країни й кінчаючи величезним зростанням наукового і культурного обміну» [10, 157].

Про розширення співробітництва Радянського Союзу з Заходом свідчить проведення у Москві VI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів (1957), в якому взяла участь 131 країна світу. Фестиваль запам'ятався своєю відкритістю, оскільки радянські громадяни могли вільно спілкуватися з іноземцями. Значущою й вибуховою подією стала перша в СРСР виставка робіт П. Пікассо 1956 р. Його мистецтво демонструвало творчу свободу дій і думок, за якою стояла свобода політична, така недосяжна для українців. «Естетичний шок» відчули громадяни Радянського Союзу, коли в Москву 1959 р. приїхав Ів Сен Лоран із показом весняно-літньої колекції від французького модного дому Christian Dior. Приголомшення, яке справили паризькі манекенниці в «заморських одежах», зафіксував легендарний фотограф Г. Сочурек [11]. Вони своїм зовнішнім виглядом і манерою поведінки настільки відрізнялися від радянських жінок, що, здавалося, прибули з іншої планети.

Рамки світогляду радянського соціуму розширювалися і завдяки появі, дозволених ідеологічною пропагандою, деяких іноземних видань і літературних творів (журнали «Берлінські моди», «Венгерська архітектура» та ін., твори М. Дрюона, О. Дюма, А. Камю, Ф. Кафки, А. Конан-Дойля, Е. Ремарка, А. Сент-Екзюпері, Е. Хемінгуея), а також демонстрації в кінотеатрах зарубіжних картин («Римські канікули», «Кохання з першого погляду», «Бабетта йде на війну», «Наречений для Лаури», «Фанфари кохання»), які справляли справжній фурор серед населення.

Процес знайомства із західним світом був контрольований і чітко дозований владою. Проте, так було не завжди. Своєрідну інформаційну революцію на початку 1960-х рр. здійснило радіомовлення США за допомогою радіостанцій «Голос Америки» (близько 62 передач на добу), що велися російською та іншими мовами народів СРСР [12, 137]. Популярними джерелами політичної інформації були також передачі радіостанцій «Бі-бі-сі», «Ватикан», «Канада», «Мадрид», «Рим», «Свобода» [13, 108-114]. Радянські ідеологи намагалися зменшити вплив цих «шкідливих» передач, забороняючи громадянам їх слухати, про що йшлося в постанові ідеологічної комісії ЦК КПРС «Про боротьбу з ворожою радіопропагандою» від 16 січня 1959 р. [12, 136]. Проте, завдяки імпортним або самостійно «доопрацьованим» місцевими майстрами радянським радіоприймачам, потайки, вночі, коли ці передачі «не глушилися», українці отримувати інформацію, протилежну офіційній [12, 108-114; 14, 10].

Усе це сприяло поступовій зміні парадигми мислення, що насамперед засвідчує така нетипова для радянської повсякденності попереднього часу тенденція, як «модництво». Хрущовська доба позначена повсюдним хобі – колекціонуванням фотокарток улюблених кіноакторів, з-поміж яких, важливе місце посідали зарубіжні кумири, чию зовнішність намагалися наслідувати. Зокрема новим явищем моди серед чоловіків стають білі нейлонові сорочки, костюми, довгі плащі й пальта «під Алена Делона» та чорні окуляри «під Збігнєва Цибульського».

Після прокату популярного кінофільму «Римські канікули» жіночі гардероби збагатилися так званими менінгітками – капелюшками, що закривали лише саму маківку голови. Такі шапочки носили навіть узимку, ризикуючи захворіти (звідси й назва) [1, 81; 5, 120]. Особливої популярності здобула зачіска «бабетта» – волосся, зібране на маківці голови та укладене за допомогою начісу. Назва зачіски походить від імені головної героїні кінофільму «Бабетта йде на війну», роль якої зіграла Бріджит Бардо.

Поширення набув і розповсюджений на Заході стиль «New Look», започаткований Крістіаном Діором та стиль Коко Шанель, завдяки яким жіночій одяг стає витонченішим [3, 123]. Геометричні лінії та жорсткі фігури, громіздкі деталі, наприклад, великі намощені підплічники, замінюються м'якими лініями й силуетами, з обов'язковим виділенням талії (прикладом є сценічні костюми Л. Гурченко у кінофільмі «Карнавальна ніч»). Модними інноваціями стають також «шпильки», коротенькі спіднички з розрізами та брюки. Втім, ці нововведення не стали широко розповсюдженими серед жінок. Причин цьому декілька: страх виділитися серед інших та привернути до себе увагу, важкість дістати модну закордонну річ, нав'язування радянською ідеологією відповідного стилю одягу. Засоби масової інформації, передусім найпопулярніший серед жінок журнал «Работница», на своїх сторінках пропагували скромніші зачіски, викройки моделей одягу з лаконічними, простими фасонами [15, 31; 16, 31; 17, 30; 18, 30].

Виняток становила передова радянська молодь, яка за свій зовнішній вигляд та манеру поведінки зазнала найбільшої критики від органів влади й громадськості. Преса образливо назвала носіїв західної культури «папугами», «модниками» та «стилягами». Хлопців-стиляг можна було побачити у вузьких донизу (не більше 25 см) брюках-«дудочках» (хоча стандартна ширина брюк дорівнювала 35 см), картатих піджаках з широкими ватяними плечима, яскравих (переважно жовтих кольорів) нейлонових сорочках у «гавайському стилі», вузьких краватках із зображенням папуг або пальм, за що вони отримали назву «пожежа в джунглях», великих картатих кепі з довгими козирками або м'яких капелюхах [2, 73; 4, 119; 19, 38]. Взуттям стиляг були «румунки» – вузькі

лаковані черевики на каучуковій високій світлій мікропористій підошві, яку називали «манкою» [19, 38]. Дівчата красувалися у взутті на високих підборах, міні-спідницях, при тому, що ідеальна довженна спідниці повинна обов'язково прикривати коліна [16, 31; 17, 30]. Іноді ходили у брюках, які ідеологічна пропаганда засуджувала як вияв вульгаризму й нескромності.

Вирізнялися стиляги й зачіскою. Хлопці «робили півнячий гребінь на голові» – зверху волосся начісували й пригладжували по боках до голови. Вони першими наважилися копіювати із зарубіжних фільмів моду на довге волосся в чоловіків. Дівчат видавали «чаклунка» (довге волосся, яке фарбували в рудий колір), «кінській хвіст» (гладко зачесане волосся) або «бабетта».

У середовищі стиляг були популярні своєрідні предмети розкоші – трофейні запальнички та портсигари, американські гральні карти з напівоголеними дівчатами у стилі pin-up, ще не розповсюджені в той час авторучки тощо.

Такий стиль одягу влада асоціювала з неблагонадійністю й приналежністю до політичної опозиції. У стиляжництві вбачали пряму загрозу ідеологічному вихованню громадян, а тому постійно вели зі стилягами боротьбу як за допомогою нав'язування суспільству певного стилю в одязі, так і через формування негативного образу сприйняття стиляг у ЗМІ. З 1957 р. в «Перці» систематично з'являються сатиричні матеріали про стиляг та карикатури на них [20, 5]. Бажання бути модним фейлетоністи одразу ж назвали низькопоклонництвом перед капіталістичним Заходом. Пропагандистські статті називали їх ідеологічно нестійкими, звинувачували в неробстві та дармоїдстві, приписували антиморальність (вживання жаргону, схильність до розваг і т. ін.) [21, 2; 22, 2].

Модництво 1950 – 60-х рр. не можна вважати відкритим соціальним протестом молоді проти державної влади й офіційної ідеології. Скоріше, це було звичайне бажання краще одягатися, бути схожими на своїх зарубіжних однолітків. Водночас манера поведінки й зовнішній вигляд стиляг віддзеркалювали внутрішні переживання й настрої частини населення, виражали прагнення молодих людей до соціального самоствердження й виокремлення з одноманітного за зовнішнім виглядом і стереотипами мислення натовпу. Стиляги були явищем чисто радянським, хоч і з'явилися в результаті впливу Заходу. Їхня субкультура стала підґрунтям для формування в подальшому відкритого соціального протесту й незгоди за допомоги одягу й манери поведінки (рух «хіпі»).

Зі стиляжництвом тісно пов'язане явище андеграунду, що виникло в Радянському Союзі як реакція на підкорення мистецтва державній ідеології. Цей рух відображав прагнення молодого покоління самостійно обирати для себе шлях культурного розвитку й висловлював протест проти тих стереотипів сприйняття дійсності, смаків і цінностей, які нав'язувала офіційна ідеологія. Культура андеґраунду наслідувала західні стандарти повсякденного життя і включала в себе певні атрибути одягу, манеру поведінки, особливу лексику й систему культурно-естетичних уподобань, притаманних тогочасній західній культурі.

За допомоги імпортних транзисторних приймачів, які добре «ловили» середні й короткі хвилі («Спідола», «Альпініст»), та магнітофонів типу «Комета», «Маяк», «Урал», передова молодь все більше захоплювалася джазом і рок-н-ролом. Завдяки цим нехитрим засобам приймання, записували та з рук у руки нелегально тиражували платівки з «ідеологічно шкідливою» музикою, яку передавали закордонні радіостанції. Виник новий вид підпільного бізнесу, названий у народі «джаз на кістках» або «музика на ребрах» (записи велися на старих рентгенівських знімках у вигляді саморобних гнучких платівок). Поширення здобувають нові танці: рок-н-рол, твіст, шейк, танго, фокстрот, бугі-вугі, джаз, які потайки танцювали в гуртожитках чи на закритих вечірках.

Популярність цих музичних напрямів була настільки значною, що партійно-радянські та комсомольські органи сприймали їх як стихійне лихо, розгорнувши потужну ідеологічну боротьбу в пресі. Розповсюдження набувають статті типу «Психоз під музику», «Таємний агент ФБР Елвіс Преслі» тощо. Лозунг «Сегодня ты играешь джаз, а завтра Родину продашь!» активно використовували на всіх комсомольських заходах, застерігаючи молодь від нездорового захоплення цим музичним жанром [1, 81; 2, 73].

Гучна пропагандистська кампанія розгорнулася на рубежі 1958 – 1959 рр. навколо неформальної молодіжної організації «Голубая лошадь», що об'єднувала понад 5 тис. харківських стиляг. Її очолив студент Харківського політехнічного інституту Є. Гребенюк [23]. «Комсомольская правда» (а слідом й інші газети) у великій статті назвала стиляг «обмеженими людьми з курячим світоглядом», «розбещеною молоддю» і т. д., а також звинуватила в «догідливому наслідуванні моралі буржуазного Заходу», «збоченнях сексуального характеру» [24, 3]. Активісти цієї організації були виключені з навчальних закладів, а Є. Гребенюк навіть ув'язнений. На противагу подібного роду організаціям, влада заохочувала утворення вокально-інструментальних ансамблів (ВІА), котрі фактично мали всі технічні ознаки рок-гуртів. ВІА в подальшому зіграють не останню роль у перебудові радянського тоталітарного режиму.

Отже, обережна й неповна відмова від жорстких політичних схем та ідеологічного тиску, що виявилася в послабленні самоізоляції СРСР від західноєвропейського та загалом капіталістичного світу, спричинила перебудову традиційних стереотипів мислення, зміщення акцентів у світосприйнятті громадян, а також породила серед населення певний оптимізм щодо можливої демократизації життя. Цей процес був поступовим, оскільки стійку дію мали правила поведінки попереднього часу, які продовжувала диктувати ідеологічна пропаганда. Хоча процес впливу західного світу був контрольований і чітко дозований владою, проникнення в Радянську Україну зарубіжної літератури, кінофільмів, музики, моди зумовило руйнування ідеологічної одновимірності, демократизацію й модернізацію мислення. Свідченням цього стали такі явища суспільного життя, як стиляжництво й андеграунд. Політика підпорядкування й регламентації всіх сфер життя дедалі більше наштовхувалася на опір та протидію.

1. *Брусиловская Л. «Московский Бродвей», «джаз на костях» и «пожар в джунглях» // Родина. – 1998. – № 8.*
2. *Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР 40 – 50-х годов // Родина. – 1998. – № 8.*
3. *Лебина Н. Во что одеть «кузькину мать»? // Родина. – 2009. – № 6.*
4. *Лебина Н. Денди в кукурузе // Родина. – 2007. – № 7.*
5. *Лебина Н. XX век: словарь повседневности // Родина. – 2006. – № 1.*
6. *Камінська Н.М., Нікуленко С.І. Костюм в Україні від Київської Русі до XXI ст. – Х., 2004.*
7. *Соколовський М. Зростання добробуту радянських людей і зубожіння трудящих у країнах капіталу // Вільна Україна. – 1953. – 3 квітня.*
8. *Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Толковый словарь языка Совдепии. – СПб., 1998.*
9. *Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. – Дрогобич, 2005.*
10. *До наших читачів // Всесвіт. – 1964. – № 4.*
11. *«Кристиан Диор» в Москве 1959 г. // Softmixer.com: сетевой журнал. – 2011. – 8 серпня [Електронний*

ресурс]. – Режим доступу: http://www.softmixer.com/2011/08/1959.html.
12. *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958 – 1964: Документы / Сост. Е. Афанасьева. – М., 2000.*
13. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5141.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5691.*
15. *Вам можно помочь // Работница. – 1964. – № 8.*
16. *Голикова Н. Платья из клетчатых тканей [Рисунки] // Работница. – 1956. – № 4.*
17. *Лапшина А. Что предлагает мода // Работница. – 1960. – № 4.*
18. *Семенова К. Косметическое поветрие // Работница. – 1962. – № 8.*
19. *Прокопенко А.А. Шаги по матушке Земле. – Полтава, 1999.*
20. *Перець. – 1957. – № 19.*
21. *Вогонь критики по стилягах // Ленінська молодь. – 1956. – 16 грудня.*
22. *Нагорний А. Кого можна назвати «стилягою»? // Ленінська молодь. – 1956. – 21 листопада.*
23. *Голубая лошадь & стиляги // Wtfigo-today. – 2009. – 16 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wtfigo-today.blogspot.com/2009/01/blog-post_969.html.*
24. *Стародуб А., Удовенко Г. Куда прискакали голубые лошади // Комсомольская правда. – 1959. – 13 січня.*

Tevikova O.V. The «Stilyazhnitstvo» and the underground culture as the phenomenons of the Khrushchev's «thaw» (the 1953 th – 1964 th). In this article are investigated such specific historical problems as the «stilyazhnitstvo» and the underground culture. These trends have appeared as the consequence of the Soviet regime liberalizing, known as the Khrushchev's «thaw». Particular attention is paid to the thinking transformation of the Soviet Ukrainian citizens. That was possible under the policy of easing of the Soviet Union self-isolation from the Western European and other capitalist countries.
Keywords: stilyazhnitstvo, «stilyagy», underground culture, «thaw», the «iron curtain» self-isolation.

Л. О. Чорна

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ КОМПЛЕКСНОЇ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ТА ПРИРОДИ ХОЛОДНОГО ЯРУ

У статті розкривається історико-культурне та природоохоронне значення урочища Холодний Яр та діяльність природоохоронних інституцій, місцевої влади із комплексної охорони пам'яток історії та природи цієї місцевості.
***Ключові слова**: Холодний Яр, національний природний парк, Черкащина.*

Одним із найцікавіших місць не лише Черкащини, але й усієї України в історичному та природному аспектах є урочище Холодний Яр. Тут зосереджені археологічні пам'ятки різних історичних періодів [1, 74-78]. Холодний Яр, Чигиринщина асоціюються із Визвольною війною під проводом Б. Хмельницького, Коліївщиною, багатьма відомими іменами в українській історії. В цьому краї залишався незборимим дух боротьби за свободу українського народу. Останнім часом зацікавленість до цієї місцевості ще більше виросла, оскільки вийшов роман В. Шкляра про Холодноярську республіку [2]. Якщо раніше твір на цю ж тему Ю. Горліс-Горського [3] не мав широкого резонансу, то нині, через відмову В. Шкляра від офіційної Шевченківської премії, ця сторінка історії боротьби за українську державність набула широкого громадського розголосу. Побувати у Холодному Яру щороку прагне все більше українців та зарубіжних гостей.

Однак, зважаючи на те, що тривалий час функціонує Чигиринський національний історико-культурний заповідник, а пам'ятки археології та історії Холодного Яру є предметом постійної зацікавленості вітчизняних істориків, ми звернемо увагу на вирішення проблеми взяття під охорону держави того природно-історичного середовища, серед якого розвивалися знакові для кожного українця історичні події. Отже, метою нашого дослідження є аналіз діяльності природоохоронних організацій та місцевої влади Черкащини, починаючи із 1960-х рр і дотепер, зокрема у справі заповідання лісових масивів Холодного Яру.

Холодний Яр, загальна площа якого 6804 га, цікавий своїм рельєфом. За гіпотезою геологів, він знаходиться на північній стороні величезного кратера колишнього вулкану. Центральна його частина – велике плоскогір'я, підняте на 224 м над рівнем моря. Місцевість помережана багатьма ярами загальною довжиною до 250 км, кожен з яких має свою назву, що свідчить про певний період історії. У Холодному Яру б'є велика кількість джерел, течуть струмки, які славляться цілющою водою. Лісові масиви складаються переважно із насаджень дуба (більше 80%), решта припадає на ясен, липу і сосну. Часто можна побачити вікові дерева. У Холодному Яру зростають рідкісні підсніжник білосніжний та складчастий, ведмежа цибуля, азалія понтійська, кадило духмяне, бруслина карликова, тюльпан дібровний, орхідея, горицвіт, гніздівка звичайна, анемона, лілія лісова та ін. Різноманітний тваринний світ, тут мешкають козуля європейська, кабан дикий, олень плямистий, горностай, куниця, лось та ін. Із птахів зустрічаються рідкісні чорний лелека, нерозень, степовий конюк, змієїд, сірий журавель.

Вирішення проблеми заповідання природи Холодного Яру розпочалося ще на початку 1960-х рр. Необхідно підкреслити ініціативу місцевої влади. Так, Виконком Черкаської обласної Ради депутатів трудящих у розпорядженні № 205-р від 5 червня 1964 р. вирішив «просити Раду міністрів УРСР затвердити пам'яткою природи республіканського значення «Холодний Яр» площею 521 га [4, 44], але на той час це питання лишилося без вирішення. Пожвавилася природно-заповідна діяльність на Черкащині зі створенням у жовтні 1967 р. Черкаської обласної інспекції Державного Комітету Ради міністрів УРСР з охорони природи, відповідно до Постанови Ради міністрів УРСР № 371 від 10 червня 1967 р.

До виявлення, інвентаризації та опису пам'яток природи широко залучалася громадськість. Зокрема щиро відданим цій справі був лісничий Креселецького лісництва Кам'янського лісгоспзагу О. Найда. Добре знаючи місцевість, досліджуючи літературні джерела, збираючи народні перекази, він склав великий список пам'яток культури і природи Холодного Яру. Перелік складався із назви пам'ятки, вказувався квартал лісництва та джерело, звідки взято відомості. Тут були пам'ятки історії, починаючи із найдавніших часів: могили скіфів і кімерійців, городище часів Київської Русі, земляні вали, підземні печери. Багато пам'яток стосувалися козацьких часів: місце таємного поховання Б. Хмельницького, Гребля Хмеля (місце поєдинку Б. Хмельницького із С. Чарнецьким), козацькі могили; Холодноярська січ, заснована Песиголовцем і відновлена Й. Шеметом, урочище Бутове (пов'язано із іменем Павлюка). Значна частина списку стосувалася Коліївщини: гора Журбина («Шуми гора») – стоянка загону Сподвижника і Залізняка, Склик – місце великої Ради повстанців, Значок – база повстанців; Циганський яр, де гайдамаки страчували зрадників, Гульбище – храмові місця гайдамаків, Гайдамацькі криниці, Козацьке (гайдамацьке кладовище). Не обминалися і зразки давньої матеріальної культури: колишні доменні печі, поташні, Гута (місце знаходження скляних заводів). Живими свідками історичних подій були тисячолітні і трьохсотлітні дуби, 200-літні тополі, ставки, де гайдамаки хрестили мечі,

Священні озеро та криниця, урочище Гайдамацький яр, Чорний шлях, а також насадження мармурового ясеня, поля хрещатого барвінку. До списку О. Найди ввійшли і пам'ятки недалекого минулого, пов'язані із партизанським рухом часів Другої світової війни [5, 107].

У травні 1968 р. Черкаський обласний виконавчий комітет знову звернувся до Ради міністрів УРСР з проханням затвердити лісове урочище «Холодний Яр» пам'яткою історії та природи республіканського значення. Зусилля природоохоронців увінчались успіхом. Розпорядженням Ради міністрів УРСР №1085-р від 1 листопада 1968 р. частина дубово-грабового лісового урочища Холодний Яр (площею 553 га), поблизу с. Мельники Чигиринського району була проголошена пам'яткою природи. Таким чином, бралися під охорону рослини, занесені до Червоної книги України: цибуля ведмежа, підсніжник звичайний, тюльпан дібровний, бруслина карликова та ін. Урочище, багате історичними і культурними пам'ятками, підпорядковувалося Міністерству лісового господарства УРСР [6, 26-28]. Активізувалася природно-заповідна діяльність на Черкащині після виходу постанови Ради міністрів УРСР № 43 від 28 січня 1972 р. «Про заходи із розширення мережі державних заповідників і поліпшення заповідної справи». В урядовому документі підкреслювалося, що існуючі заповідники представляють лише 6 із 25 основних ботаніко-географічних районів України. Важливо, що Постанова затверджувала класифікацію заповідних об'єктів. Крім того, Держкомітет Ради міністрів УРСР з охорони природи зобов'язувався подати Раді міністрів пропозиції щодо розширення у 1972 р. існуючих природно-заповідних територій [7, 10].

У «Додатку» до цієї постанови подавався «Перелік територій в основних ботаніко-географічних районах, на яких планувалося організувати державні заповідники і заказники у 1972 р.». Серед 28 нових природно-заповідних об'єктів під № 11 зазначалося: «Мотронинські ліси з урочищем «Холодний Яр» у Чигиринському і Кам'янському районах Черкаської області, які відносяться до ботаніко-географічного району «Правобережний лісостеп». Типові діброви з своєрідним рельєфом, джерелами і ставками. Крім природничого, має велике історичне значення. Тут багато пам'яток давнини (Мотронинський монастир, земляні оборонні вали, печери і ін.)» [7, 11]. У відповідності до розпорядження Держкомітету природи УРСР, облінспекція підготувала матеріали для організації Держзаповідника «Холодний яр». У 1973 р. Черкаський облвиконком подав прохання Раді міністрів УРСР затвердити держзаповідник площею 6 тис. га, залишивши його у відомстві Мінлісгоспу, але через негативну відповідь цього міністерства питання не вирішилося [8, 2].

Незважаючи на спротив лісівників, ідею створення заповідника в Холодному Яру продовжували розвивати природоохоронці Черкащини, місцева влада, Держкомітет з охорони природи. У «Пояснювальній записці із організації природоохоронних територій в Черкаській області на 1981 – 1985 рр. і на період до 1990 р.» планувалося організувати у 1983 р. Холодноярський державний заповідник площею 6 тис. га у Кам'янському і Чигиринському адміністративних районах Креселецького і Грушківського лісництв Кам'янському лісгоспзагу» [9, 12].

Знову створення заповідника було заблоковане господарськими державними структурами. Згодом від цієї ідеї відмовилися і природоохоронці, оскільки природний заповідник має суворий охоронний режим, а наявність значної кількості історичних пам'яток на цій території притягує до себе багатьох бажаючих відвідати Холодний Яр. Образно кажучи – люди прагнуть своїми очима побачити ті місця, де відчувається подих героїчних подій української історії. За цих обставин для комплексної охорони пам'яток історії та природи найбільше підходить створення національного природного парку. Цьому сприяли і зміни у природоохоронному законодавстві. Відповідно до класифікації природно-заповідних об'єктів, прийнятої 1983 р., з'явилася категорія «державний природний національний парк», який створюється з метою збереження природних комплексів, що мають особливу екологічну, історичну та естетичну цінність, у зв'язку з сприятливим поєднанням природних та культурних ландшафтів і використання їх у рекреаційних, освітніх, наукових і культурних цілях.

Із виходом у 1992 р. Закону «Про природно-заповідний фонд України» була встановлена класифікація об'єктів природно-заповідного фонду нашої держави, яка діє і нині. Отже, національні природні парки (НПП) є «природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність» [10, 94]. Завданням НПП є збереження цінних природних та історико-культурних об'єктів, створення умов для організованого туризму із дотриманням режиму охорони природних комплексів, проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання.

Відповідно до Закону України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 рр.», затвердженого у вересні 2000 р., у Середньодніпровській частині екологічної мережі України має бути створений НПП «Холодний Яр». На виконання цієї програми, 2001 р. державним управлінням екології та природних ресурсів в Черкаській області було піднято питання про організацію на території Креселецького та Грушківського лісництв ДП «Каменське ЛГ» Національного природного парку «Холодний Яр» [11, 184]. Указ Президента України від 23.05.2005 р. «Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні» прискорив цю роботу. Здавалося, справа багатьох десятиліть іде до завершення, але на чергове звернення природоохоронців у 2009 р. Черкаське обласне управління лісового та мисливського господарства виступило проти заснування НПП «Холодний Яр», мотивуючи це тим, що стан природних комплексів, які мають велику історико-культурну та природоохоронну цінність, не викликає занепокоєння, оскільки уже існує комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення «Холодний Яр» площею 553 га та заповідне урочище «Атаманський парк» (397 га). Крім того, виділені ділянки з особливим режимом господарювання на площі 97 га. Лісове управління також висловило сумнів у природничій цінності лісових насаджень Холодного Яру [12].

Проте, інакше вважають науковці. Світовою та й вітчизняною практикою існування заповідних територій доведено, що природні комплекси найефективніше зберігаються на великих площах. У 2010 р. науковці Канівського природного заповідника Київського національного університету ім. Т. Шевченка підготували наукове обґрунтування, в якому як з історико-культурного, так і природничого аспектів аргументовано доведено необхідність проголошення НПП «Холодний Яр». Незважаючи на спротив господарських органів, всі ті, для кого природа Холодного Яру є не просто лісовим насадженням – «діловою деревиною», а насамперед –

природним середовищем, серед якого відбувалися знакові для України історичні події, – продовжують ратувати за появу НПП «Холодний Яр».

Нині ідеєю охорони природи в Холодному Яру переймається і громадськість. Зокрема розроблено міжнародні проекти із залучення районних та сільських рад до планування розвитку території урочища «Холодний Яр» [13]. Комплексне збереження пам'яток історії та природи Холодного Яру є важливим завданням сьогодення. Необхідно зазначити, що колишній «список О. Найди» значно доповнився як археологічними знахідками, так і місцями, пов'язаними із Холодноярською республікою, спогади про яку ще й дотепер зберігають місцеві жителі. Увійшовши до природно-заповідного фонду України (ПЗФ), Холодний Яр тим самим стане, відповідно до Закону, «національним надбанням» і складовою частиною «світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною» [10, 87].

1. *Кузьмич Н.С. Чигиринщина в контексті археологічних пам'яток України // Черкащина в контексті історії України: Мат. І наук.-краєзн. конф. – Черкаси, 2004.*
2. *Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон. – Х., 2011.*
3. *Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: Роман. – Львів, 1992.*
4. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4754. – Оп. 1. – Спр. 17.*
5. *ДАЧО. – Ф. Р-4754. – Оп. 1. – Спр. 12.*
6. *Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР. – № 11: 28 жовтня – 19 листопада 1968 р. – К., 1968.*
7. *Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – № 2: 28 січня, 7 – 10 лютого 1972 р. – К., 1972.*
8. *ДАЧО. – Ф. Р-4754. – Оп. 1. – Спр. 90.*
9. *ДАЧО. – Ф. Р-4754. – Оп. 1. – Спр. 103.*
10. *Закон України «Про природно-заповідний фонд України» // Правове регулювання заповідної справи в Україні (спеціальне зібрання законодавчих документів). – Чернівці, 2007.*
11. *Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки» // Правове регулювання...*
12. *Архів Державного управління екології та природних ресурсів в Черкаській області.*
13. *Перспективи розвитку території Холодного Яру: Мат. наук.-практ. конф. / Упор. А. Рекун та ін. – Черкаси, 2010.*

Chorna L.O. The historical aspects of the all-around protection of the Kholodnyy Yar memorials and nature. In the article is elaborated the historical, cultural and environmental value of the Kholodnyy Yar tract and on the activities by local authorities. The activity of the nature protection agencies, the lokal authority in the all-around protection of the nature and memorials is observed.

Key words: Kholodnyy Yar, national park, Cherkasy region.

Н. С. Самойленко

РОЗВИТОК СПІВРОБІТНИЦТВА КРАСНОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ З ПРИКОРДОННИМИ РАЙОНАМИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ (1991 – 2011 рр.)

Стаття присвячена розвитку співробітництва Краснопільського району Сумської області України з прикордонними районами Російської Федерації у гуманітарній сфері в 1991 – 2011 рр. Розглянуто форми співробітництва та наведено приклади спільних заходів.

***Ключові слова**: кордон, прикордонний район, прикордонне співробітництво.*

Сьогодні неможливо знайти бодай один регіон якоїсь країни, який би не співпрацював з іншими державами, і в першу чергу – сусідніми. Так склалося історично, що нашим споконвічним північним сусідом є Росія. Розпад колишнього Радянського Союзу призвів до того, що два братні народи, які мають спільну багатовікову історію і тісно пов'язані тривалим перебуванням у складі однієї держави, – спочатку Російської імперії, а потім СРСР, – опинилися по різні боки кордону. Цей так званий російсько-український «новий» кордон почав виконувати бар'єрні функції, а території, що колись були глибинними, раптом стали прикордонними [1, 6].

Сумська область потрапила до переліку прикордонних областей України, маючи протяжність державного кордону з Російською Федерацією 562,5 км та межуючи на півночі та сході з Брянською, Курською і Бєлгородською областями [2]. 110 км цієї смуги припадає на Краснопільський район, який на сході межує з п'ятьма районами Російської Федерації: Бєловським і Суджанським Курської області, Грайворонським, Ракитянським і Красноярузьким – Бєлгородської та на території якого знаходиться ущелина (поблизу с. Миропільське), що є неофіційним кордоном Сумської області України, Курської і Бєлгородської областей Російської Федерації. Відтак, активне співробітництво Краснопільського району з сусідньою Росією зумовлене насамперед його географічним розташуванням [3].

В умовах самостійного розвитку Росії та України виникли нові форми співробітництва. Так, випускники Тур'янської восьмирічної школи (нині Тур'янської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів с. Тур'я Краснопільського району) здобували базову середню освіту в Графовській середній школі нині Красноярузького району (раніше Ракитянського району) на Бєлгородщині, яка знаходилась за 5 км від с. Тур'я, тобто ближче, ніж будь-яка середня школа Краснопільського району. Останній випуск українських школярів в російській школі відбувся 1994 р. За радянськими традиціями у закладах освіти була обов'язково налагоджена робота громадської дитячої організації КІД (клуб інтернаціональної дружби), учасники якого листувалися зі школярами інших республік Радянського Союзу. З 1991 до 1993 рр. у деяких школах Краснопільського району (Тур'янська, Славгородська) у варіативну частину навчальної програми було включено 1 годину гурткової роботи з метою відновлення колишнього КІДу і налагодження співробітництва з сусідніми районами Росії. У форматі роботи гуртків були організовані зустрічі старшокласників сусідніх районів (Тур'я – Графовка (Красноярузький район, РФ), Славгород – Смородино (Грайворонський район, РФ). Зустрічі школярів відбувалися на обох територіях почергово, за віковими категоріями, тобто класами, починаючи з восьмих до одинадцятих і носили щорічний характер. У рамках зустрічей проводились інтелектуальні ігри для певної вікової категорії, обмін виготовленими власноруч сувенірами, а завершувалось все традиційним чаюванням. 1993 р., у зв'язку з обмеженим фінансуванням, загальноосвітні заклади району зовсім відмовились від варіативної складової навчальних програм і тому в зазначених навчальних закладах ця робота почала занепадати [4].

Певний час битва на Курській Дузі 1943 р. відігравала роль основного елементу в ланцюжку відносин Краснопільського району з прикордонними сусідами-росіянами. Так, щорічно 8 серпня в День визволення Краснопілля на урочистості з нагоди цієї події запрошувалися делегації Красноярузького та Ракитянського районів Бєлгородської області. Також делегація Краснопільського району була учасником відповідних подій в Росії. До складу делегацій входило керівництво районів, ветерани Великої Вітчизняної війни. Крім цього, щорічно 14 серпня делегація Красноярузького району Бєлгородської області відвідує могилу Героя Радянського

Союзу І. Вдовитченка, який є уродженцем Красноярузького району і в роки Великої Вітчизняної війни загинув неподалік с. Самотоївка Краснопільського району. Ця співдружність ніколи не залежала від політики держави і базувалася не на примусі, а на внутрішніх переконаннях і спільних ідеалах [5, 2].

Протягом 2003 – 2006 рр. існувала традиція укладання міжрайонних соціально-економічних угод Краснопільського району з прикордонними районами Російської Федерації. Їх підписання здійснювалося в урочистій обстановці на території однієї з держав (за домовленістю). Угоди укладались на календарний рік і включали ряд організаційно-культурних заходів, обмін досвідом у різних сферах життєдіяльності тощо. Крім того, 6 серпня 2004 р. були підписані довгострокові Протоколи про встановлення побратимських зв'язків Краснопільського району Сумської області з прикордонними районами РФ (Бєловським і Суджанським районами Курської області та Красноярузьким і Грайворонським районами Бєлгородської області) про співробітництво в торгово-економічній, науково-технічній і гуманітарно-культурній сферах [6]. Щодо співробітництва у гуманітарній сфері, то в цьому напрямі проводиться ряд спільних з прикордонними районами РФ заходів.

Так, наприкінці липня кожного року в м. Строітєль Бєлгородської області відбувається тематичний пробіг, присвячений подіям Великої Вітчизняної війни. Члени клубу любителів бігу «Явір» Краснопільського району є постійними учасниками зазначеного заходу. Також традиційними з початку 1990-х рр. стали щорічні футбольні турніри між ветеранами футболу смт. Готня (Ракитянський район Бєлгородської області) та смт. Краснопілля. У селах Покровка та Грабовське (Краснопільський район), які межують з Бєлгородською областю, існує давня традиція запрошувати на спортивні турніри сусідні російські райони. 8 серпня 2010 р. в День смт. Краснопілля відбувся міжнародний турнір з футболу. У 2010 – 2011 рр. футбольна команда ФК «Краснопілля» взяла участь у святкових футбольних турнірах, присвячених дням Грайворонського і Ракитянського районів Бєлгородської області та Бєловського району Курської області [7].

13 – 14 серпня 2011 р. в рамках ІІІ міжрегіонального Миропільського ярмарку та Дня Краснопільського району відбулися міжнародні турніри на Кубок голови Краснопільської райдержадміністрації з міні-футболу та волейболу, в яких взяли участь команди Красноярузького, Бєловського, Ракитянського, Грайворонського районів РФ [8]. Крім цього, у с. Миропілля Краснопільського району, яке межує з Суджанським районом Курської області, існує давня традиція проводити міжнародний турнір з волейболу.

З метою розширення міжнародних зв'язків, виховання в учнівської молоді патріотизму і збереження пам'яті про масовий героїзм та стійкість у війні з фашистськими загарбниками відбуваються екскурсійні поїздки: 16 вересня 2010 р. – поїздка вчителів історії шкіл Краснопільського району (27 осіб) за маршрутом Красна Яруга-Яковлево-Прохоровка-Бєлгород (РФ); 16 червня 2011 р. – поїздка вчителів та учнів Чернеччинського НВК Краснопільського району (28 осіб) за маршрутом Красна Яруга-Прохоровка-Бєлгород (РФ); 22 вересня 2011 р. – поїздка 7 учнів Ільок-Пеньківської СШ до Краснопільського району з метою участі у заходах, присвячених 70-річчю партизанського руху в Україні [4].

Також прикордонними Краснопільським (Сумська область) та Красноярузьким (Бєлгородська область, РФ) районами започатковано проведення краєзнавчих конференцій з метою духовно-морального виховання дітей і молоді та заохочення краєзнавців-дослідників. Так, 28 квітня 2011 р. на базі історичного центру в смт. Красна Яруга відбулися краєзнавчі читання на тему «Історія Слобожанщини. Наш край в роки Великої вітчизняної війни», на яких свої наукові доповіді представляли 5 старшокласників зі шкіл Краснопільського району. 24 травня 2011 р. вже на базі Краснопільської ЗОШ І-ІІІ ст. було проведено краєзнавчу конференцію на тему: «Розвиток освіти в Краснопільському районі», в якій взяли участь старшокласниці Ільок-Пеньківської СШ Кучерова Катерина та Кабанова Аліна, з доповідями про розвиток своєї школи від XIX ст. і до наших днів [4].

У 2002 р. під час проведення літньої оздоровчої кампанії відділом сім'ї, молоді та спорту Краснопільської райдержадміністрації була організована 10-денна робота табору наметового типу для шкіл, які мали осередки Всеукраїнської дитячої громадської організації «Екологічна Варта». В роботі табору взяв участь загін, сформований з учнів Красноярузької гімназії, керівником якого була заступник директора гімназії з виховної роботи Г. Радченко. У відповідь, восени 2002 р. з дводенним візитом делегація, сформована з учнів Краснопільської гімназії, відвідала красноярузьких гімназистів [7].

У серпні 2007 р., в рамках Всеукраїнської акції «Збережемо і відновимо рідну спадщину українського народу» на території Ряснянської сільської ради (Краснопільський район) був організований табір наметового типу, в роботі якого взяв участь загін Красноярузького району (Бєлгородська область) під керівництвом Г. Радченко. Проект спрямовувався на організацію трудової діяльності молоді двох сусідніх районів із відновлення духовної пам'ятки українського народу – Свято-Дмитріївського монастиря. У липні того ж року відбувся тижневий краєзнавчий похід православними пам'ятками Росії «Ільок-Пеньківка (Красноярузький район Бєлгородської області) – Горналь (Суджанський район Курської області)». Це був перший спільний похід старшокласників, який набув традиційного характеру і проходив в канун Петровського посту впродовж 2007 – 2011 рр.

У квітні 2008 р. молодіжна делегація Красноярузького району була присутня на молодіжному форумі Краснопільського району «Молодь – рушійна сила майбутнього» [7]. Того ж року виникла ідея проведення до 65 річниці битви на Курській дузі десятиденного історико-краєзнавчого походу Красна Яруга – Тростянець «Біль фронтових доріг», який тривав з 11 до 21 липня 2008 р. Учасниками походу стали старшокласники загальноосвітніх закладів Краснопільського та Красноярузького районів (20 осіб). Керівниками походу були вчителі історії шкіл Краснопільського району В. Шалашенко, Р. Дегтярьов, О. Горобець та науковий співробітник Красноярузького краєзнавчого музею Г. Радченко. Маршрут походу пролягав населеними пунктами Красноярузького району Бєлгородської області та Краснопільського і Тростянецького районів Сумської області. Пішохідний маршрут пролягав від смт. Красна Яруга до м. Тростянець, тобто тими місцями, де відбувалися бойові дії. Учасники походу проводили мітинги пам'яті на Меморіалах загиблим воїнам, зустрічалися з ветеранами Великої Вітчизняної війни, знайомились з картами бойових дій того часу тощо. Аналогічні походи відбулися у 2010 і 2011 рр. та мають стати традиційними [9].

У травні 2009 р. делегація молоді Краснопільського району брала участь у православному рок-фестивалі, який щорічно проходить у с. В'язове Красноярузького району Бєлгородської області під егідою місцевої церкви. У серпні 2009 р. був організований спільний триденний десант у Свято-Дмитріївський монастир Ряснянської сільської ради Краснопільського району, в якому

взяли участь 20 старшокласників Красноярузького і Краснопільського районів [7].

Отже, завдяки активній підтримці адміністрацій Краснопільського району Сумської області та прикордонних районів РФ розвивається їх активне співробітництво загалом та в гуманітарній сфері зокрема. Воно відбувається у вигляді спільних походів пам'яті, екскурсійних поїздок, конференцій, дослідницьких експедицій, спортивних змагань тощо. Ця співпраця допомагає розвивати багатосторонні зв'язки, зберігати та примножувати спільні традиції двох сусідніх народів.

1. *Попкова Л.И. География населения российско-украинского приграничья. – Смоленск, 2005.*
2. *Загальна інформація про розташування Сумської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.state-gov.sumy.ua/docs/.../..._dod2.doc.*
3. *Загальна інформація про розташування Краснопільського району Сумської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://krasrada.sumy.ua.*
4. *Інформація відділу освіти Краснопільської районної державної адміністрації Сумської області // Поточний архів відділу освіти Краснопільської районної державної адміністрації Сумської області.*
5. *Мигаль Ю. Дружба – «не розлий вода»! // Перемога. – 2010. – 27 жовтня.*
6. *Інформація відділу зовнішньоекономічних зв'язків Управління інвестиційної та зовнішньоекономічної політики Сумської обласної державної адміністрації // Поточний архів відділу зовнішньоекономічних зв'язків Управління інвестиційної та зовнішньоекономічної політики Сумської обласної державної адміністрації.*
7. *Інформація відділу у справах сім'ї, молоді та спорту Краснопільської районної державної адміністрації Сумської області // Поточний архів відділу у справах сім'ї, молоді та спорту Краснопільської районної державної адміністрації Сумської області.*
8. *Моцний О. Ярмарок спортивний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krasnews.at.ua.*
9. *Цилюрик О. Щоб міцніла дружба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krasnews.at.ua.*

Samoylenko N.S. The development of the cooperation of the Sumy district Krasnopolsky region of the Ukraine with the Russian Federation border districts in the humanitarian sphere (the 1991th – 2011th). The article is dedicated to the development of the cooperation of the Krasnopolsky region of the Sumy district of the Ukraine and the Russian Federation border districts in humanitarian sphere in the 1991th – 2011th. Are described the forms of the cooperation. The cooperative activities examples are given.

Key words: border, border district, cross-border cooperation.

Я. В. Кушнірчук

СОЦІАЛЬНА РОБОТА І ДУХОВНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СФЕРІ (2000 – 2010 рр.)

У статті розглядаються основні аспекти соціальної діяльності православного духівництва в місцях позбавлення волі і їхня роль у ресоціалізації засуджених після звільнення в період першого десятиріччя XXI століття.

***Ключові слова**: соціальна робота, православне духовенство, пенітенціарна система.*

В умовах суспільної трансформації церковно-релігійна ситуація в Україні з кожним роком привертає до себе все більше уваги. Соціальні доктрини, висунуті кожною з православних конфесій, направлені в одне русло, даючи можливість зосередити увагу на спільній меті українського духовенства у суспільному служінні. В 2000 р., під час проведення ювілейних Соборів духовенство твердо наголосило на домінуючій ролі соціальної роботи як невід'ємної складової функціонування релігійних організацій. Окрема увага відводилася налагодженню державно-конфесійних відносин у питаннях душпастирської опіки Збройних Сил і пенітенціарної системи. За останнє десятиріччя духовенству вдалося підписати ряд важливих домовленостей, які надали можливість проводити своє служіння в місцях позбавлення волі. Духовно-просвітницька робота священнослужителів у місцях позбавлення волі на початку 2000-х рр. стала важливою складовою духовного відродження, виправлення та ресоціалізації ув'язнених, більшість з яких становили прихильники традиційної для України православної віри. Підписання в 2011 р. оновленої угоди УПЦ з Державною пенітенціарною службою України (ДПтСУ) зумовило особливу активізацію уваги до питання душпастирської опіки в'язниць.

Дослідженню питання соціального служіння православного духівництва з ув'язненими в сучасній науковій літературі присвячено не надто багато уваги. Основний доробок у цій сфері належить переважно соціологам та релігієзнавцям. Мета цієї статті полягає в окресленні основних етапів розвитку душпастирської опіки ув'язнених як однієї із складових соціального служіння православного духовенства УПЦ, що активно розвивалася в 2000-х рр.

22 квітня 1998 р. Указом Президента України № 344 на базі Головного управління виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України було утворено Державний департамент України з питань виконання покарань [1]. Рішення про створення Департаменту як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, який мав безпосередньо реалізовувати єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, було прийнято на підставі Концепції реформування кримінально-виконавчої системи, затвердженої урядом у 1991 р., та зобов'язань, узятих на себе Україною під час вступу до Ради Європи.

З 1999 р. почалася активізація діяльності УПЦ щодо налагодження співпраці з новою державною службою. 25 листопада 1999 р. предстоятелем УПЦ (МП) митрополитом Володимиром та керівником Державного департаменту України з питань виконання покарань І. Штаньком було підписано угоду про співпрацю, яка була першим кроком на зустріч один одному [2]. Головним її завданням було визначити основні засади спільної діяльності з духовної підтримки людей, що перебувають у місцях позбавлення волі. В 2001 р. на прохання Держдепартаменту було створено українську міжконфесійну християнську місію "Духовна та благодійна опіка в місцях позбавлення волі", засновниками якої стали 12 конфесій і являлися частиною Всесвітньої Асоціації В'язничного Служіння. На засіданнях цієї місії вирішувалися спірні і проблемні питання духовно-пастирської роботи в установах виконання покарань.

Проте, практичні шляхи реалізації угоди 1999 р. між духовенством і Держдепартаментом знайшли відображення у протоколі намірів про співпрацю, який був підписаний 17 липня 2003 р. між духовенством УПЦ (МП) та очільниками кримінально-виконавчої сфери [3]. Обов'язки більш тісної співпраці духовенства із пенітенціарною службою були покладені на Синодальний відділ по співпраці із Збройними Силами та іншими військовими формуваннями. Саме цей структурний підрозділ Священного Синоду УПЦ забезпечував плідну взаємодію з усіма силовими структурами України. До 2009 р. головним завданням діяльності відділу була координація духовно-пастирської роботи серед осіб, які перебували у місцях попереднього ув'язнення та відбування покарань. Підрозділ займався узгодженням діяльності свя-

щеників, які служили у в'язницях, і проводив превентивну роботу серед засуджених з метою їхнього морального відродження, профілактики злочинів, захворювань на ВІЛ/СНІД і туберкульоз [4].

Слід зазначити, що попри специфіку роботи в пенітенціарній сфері УПЦ не займалася спеціальною підготовкою священнослужителів для подібного служіння. Починаючи з 2003 р., православне духовенство активно увійшло в пенітенціарну сферу, отримавши сприяння з боку держави після підписання відповідних домовленостей. Домінуючим завданням для духовенства було спорудження церков, каплиць і облаштування молитовних кімнат на територіях в'язниць і місць тимчасового утримання ув'язнених. Тут проблема не рідко полягала у поліконфесійності українського православ'я, що часто призводило до конфліктних ситуацій. Загалом останнє слово у вирішенні цього питання мало керівництво місць відбування покарань, яке й визначало, до якої конфесії буде відноситися та чи інша молитовна кімната чи церква. Станом на 2010 р. при Синодах УПЦ (МП) та УПЦ (КП) діяли відповідні синодальні відділи щодо роботи із засудженими.

На початку роботи із засудженими духовенство поступово і разом з тим послідовно проводило заходи із ув'язненими, які майже у всіх єпархіях зводилися до відвідування і духовних бесід. Так, 2005 р. у Новгород-Сіверському слідчому ізоляторі було проведено захід за участю священиків на чолі із правлячим архієреєм. На території ізолятора діяв храм на честь ікони Божої Матері "Несподівана Радість", подібні відвідування тюремних установ були обов'язковою частиною соціального служіння православного духовенства всіх конфесій і єпархій УПЦ. Вже з початку 2000 р. кількість храмів і каплиць на території в'язниць невпинно зростала [5, 35].

Слід зазначити, що УАПЦ через недостатнє фінансове забезпечення була не спроможна проводити подібне соціальне служіння, проте майже під усіма колективними домовленостями, що підписувалися Вищою Церковною Радою з державними службами, керівництво конфесії ставило свій підпис.

Окреме місце в опікуванні духовенством ув'язнених займали неповнолітні. Підтвердженням цього була зустріч в лютому 2006 р. голови Синодального відділу УПЦ (МП) у взаємовідносинах із Збройними Силами та іншими військовими формуваннями архієпископом Августином та керівником держдепартаменту В. Кощінцем, під час якої розглядалися основні засади духовно-пастирської опіки неповнолітніх, засуджених у виправних закладах України [6].

Наріжним каменем з початку налагодження співпраці духовенства та пенітенціарними закладами була відсутність спеціального інституту капеланства, яка ускладнювала процес інтеграції. Важливу допомогу у перейнятті досвіду тюремного служіння українське духовенство отримувало від Міжнародної асоціації тюремного служіння (МАТС). Остання представляє собою всесвітню асоціацію національних пастирських спільнот "Тюремне братство". Кожна національна пастирська спільнота МАТС є самостійною організацією і очолюється національним керівництвом [7].

Підписання домовленостей надало можливість духовенству проводити духовно-пастирську роботу у більшості закладів кримінально-виконавчої системи. Священик закріплювався за місцем служіння, згідно рішення правлячого єпархіального архієрея. Непоодинокими випадками було служіння окремого священика одразу у декількох храмах

Вже в 2008 р. православне духовенство проводило своє служіння у всіх 183-х установах кримінально-виконавчої системи, тоді у цій сфері діяло близько 50 храмів (з них 34 були окремими спорудами), 34 каплиці (окремих 7), та 115 молитовних кімнат і куточків, споруджувалося 19 церков. Окремим питанням була кількість засуджених, які утримувалися у місцях позбавлення волі. В той час їх нараховувалося 148 тис. осіб: у слідчих ізоляторах – 30 тис., в 10 виховних колоніях близько 2 тис. неповнолітніх засуджених.

Підписання ряду домовленостей з Державною пенітенціарною службою і активна діяльність духовенства свідчила про те, що душпастирська діяльність у пенітенціарних закладах носила масштабний характер і потребувала координації пастирських зусиль у цій сфері. З цією метою в 2009 р. рішенням Священного Синоду УПЦ (МП) створено спеціальний відділ у справах пастирської опіки пенітенціарної (тюремної) системи [8]. Фактично з моменту створення цього відділу на нього були перекладенні функції, які до того зосереджувалися у відділі співпраці зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями. Головою відділу було затверджено священика В. Яценка. Основним завданням роботи відділу є забезпечення плідної взаємодії з кримінально-виконавчою системою України, узгодження діяльності тюремних священиків в державі, а також превентивна робота серед засуджених щодо їхнього духовного-морального відродження [9, 168].

З моменту створення відділу робота з засудженими значно пожвавилася і проходила одразу у декількох напрямках, одними з яких було сприяння у будівництві храмів та молитовних кімнат в установах кримінально-виконавчої системи, комплектування необхідною літературою, предметами церковного вжитку, катехізаторська робота та проведення бесід з особовим складом Державного департаменту України з питань виконання покарань, залучення засуджених до церковного життя, духовно-просвітницька робота із різними категоріями засуджених [10].

У рамках проведення душпастирської роботи православне духовенство УПЦ (МП) 2009 р. проводило служіння в 183 установах кримінально-виконавчої системи, де діють 56 храмів (у т. ч. 33 окремі споруди) та 125 молитовних кімнат. Споруджувалося 24 храмові споруди. За статистикою Держдепартаменту регулярно відвідували богослужіння 17277 осіб. Станом на 1 жовтня 2009 р. у 183 установах кримінально-виконавчої системи утримувалися 146505 тис. осіб, серед яких у 32 слідчих ізоляторах – 36686 тис., у 137 кримінально-виконавчих установах відкритого та закритого типів – близько 120 тис. засуджених (із них 6244 жінки), в 10 виховних колоніях – близько 1523 неповнолітніх засуджених [11].

Соціальне служіння православного духовенства у в'язницях проводилося практично у всіх єпархіях УПЦ, що дало поштовх до зародження нових документальних підвалин співпраці між Церквою і Державним департаментом. З метою гармонізації відносин і сприяння в активній інтеграції православного духовенства в пенітенціарну сферу 26 травня 2010 р. відбулася зустріч між Митрополитом Київським і всієї України Володимиром і головою Державного Департаменту України з питань виконання покарань О. Лісіцковим, під час якої було обговорено основні аспекти подальшої співпраці між духовенством і Департаментом.

Станом на 2010 р. православні храми при в'язницях і служіння духовенства у пенітенціарній сфері було присутнє у більшості єпархій УПЦ. Так, в АР Крим при УВП і СІЗО діяли 3 храми та церкви, 2 молитовні кімнати, 1106 засуджених відвідували служби. Вінницька область – 5 храмів і церков, 1 каплиця, 1 молитовна кімната, 929 осіб відвідували служби. Волинська – 1 храм, 2 молитовні кімнати, 475 засуджених відвідували служби.

Дніпропетровська – 14 храмів та церков, 10 молитовних кімнат, 1748 засуджених відвідували богослужіння. Донецька – 6 храмів та церков, 2 каплиці, 10 молитовних кімнат, 1191 засуджений відвідував служби. Житомирська – 3 храми, 3 каплиці, 340 засуджених відвідували служби. Закарпатська – 1 храм, 25 засуджених, які відвідували служби. Запорізька – 3 храми та церкви, 2 каплиці, 5 молитовних кімнат, 893 засуджених відвідували служби. Івано-Франківська область – 1 церква, 2 молитовні кімнати, 106 осіб відвідували служби. Київська – кількість УВП і СІЗО, де проводила роботу УПЦ – 6, 5 храмів і церков, 635 осіб відвідували служби. Луганська – 16, 5 храмів і церков, 5 каплиць, 22 молитовні кімнати, 1456 осіб відвідували служби. Львівська – 6, діяло 2 храми, 5 каплиць, 14 молитовних кімнат, 474 засуджених відвідували служби. Миколаївська – 6, 13 молитовних кімнат, 1430 засуджених відвідували служби [12].

Одеська – 6, 2 храми, 4 каплиці, 5 молитовних кімнат, 806 засуджених відвідували служби. Полтавська – 9, 2 храми, 14 молитовних кімнат, 513 засуджених відвідували служби. Рівненська – 6, 1 храм, 3 каплиці, 3 молитовні кімнати, 475 осіб відвідували служби. Сумська – 3, 5 храмів та церков, 5 каплиць, 7 молитовних кімнат, 451 засуджений відвідував служби. Тернопільська – 3, 2 храми, 6 каплиць, 3 молитовні кімнати, 240 засуджених відвідували служби. За часів управління Харківською єпархією митрополитом Никодимом (Руснаком) в єпархії було 13 УВП і СІЗО, де проводила роботу УПЦ, діяли 5 церков і храмів, 3 каплиці, 9 молитовних кімнат, 2297 засуджених відвідували служби. Херсонська – 5 УВП і СІЗО, де проводила роботу УПЦ, діяли 6 храмів і церков, 6 молитовних кімнат, 270 засуджених відвідували служби [12]. Хмельницька – 5, 4 храми і церкви, 5 молитовних кімнат, 1161 засуджений відвідував служби. Черкаська – 3, 1 храм, 1 каплиця, 4 молитовні кімнати, 319 засуджених, які відвідували служби. Чернівецька – 2, 2 храми, 223 засуджених відвідували служби. Чернігівська – 6, 3 храми, 5 молитовних кімнат, 616 засуджених відвідували богослужіння [11].

У період з 2005 до 2010 рр. активно розвивалася робота серед засуджених і в Кіровоградській області. В 2008 р. на території Кіровоградського ВК №6 освячено храм на честь священномученика Романа, будівництво якого тривало два роки. Загалом у пенітенціарній сфері області діяли 6 УВП та СІЗО, 5 храмів, які регулярно відвідували 106 засуджених. При єпархіальному управлінні діяв відділ роботи з пенітенціарними закладами, який очолював протоієрей Є. Назаренко [13].

Дані показують, що робота духовенства із засудженими проводилася досить інтенсивно, попри те, що інколи вона носила специфічний характер. Перепоною у злагодженому служінні священиків у місцях позбавлення волі слугувала нерідко і стратифікація серед засуджених, і поділ їх на окремі «касти». Через цей факт нерідко служіння духівника ускладнювалося, оскільки так звана «вища каста» засуджених відмовлялася приймати Причастя з однієї чаші з іншими. Кожен священик сам обирав засоби для того, щоб вирішити подібні колізії і запобігти конфлікту. В деяких храмах Таїнство проводили за окремою перегородкою, але найчастіше Причастя ділили на дві різні чаші.

Важливу роботу проводило православне духовенство і у жіночих колоніях. Там служіння священиків полягало у ресоціалізації ув'язнених жінок не лише працюючи з ними, але й налагоджуючи зв'язки з їх родинами. Щодо неповнолітніх проводилися різні бесіди і конкурси, які становили собою частину виховних заходів. [14, 357].

Отже, соціальна робота православного духовенства із засудженими протягом 2000-х рр. набула досить помітного розмаху. За цей час в установах виконання покарань були збудовані і почали функціонувати біля 70 православних храмів і 36 каплиць. Майже всі православні конфесії утворили спеціальні Синодальні відділи і налагодили роботу у різних сферах із ув'язненими. Духовно-просвітницька робота священнослужителів у місцях позбавлення волі отримала широкий характер і всіляке сприяння з боку держави, що в свою чергу дало можливість налагодженню державно-конфесійних відносин і більшій інтеграції духовенства в соціум.

1. *Указ Президента України №344 від 22 квітня 1998 р. про утворення Державного департаменту з питань виконання покарань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/98.*
2. *Угода про співпрацю між державним департаментом України з питань виконання покарань та УПЦ (МП) від 25 листопада 1999 р. // Поточне діловодство Синодального відділу у справах пастирської опіки пенітенціарної системи УПЦ (МП).*
3. *Угода про співпрацю між державним департаментом України з питань виконання покарань та УПЦ (МП) від 17 липня 2003 р. // Поточне діловодство Синодального відділу у справах пастирської опіки пенітенціарної системи УПЦ (МП).*
4. *Андрущенко О. Рік із життя Української Православної Церкви 2005 р. – К., 2006.*
5. *Літопис Єпархій // Вісник Прес-Служби УПЦ . – 2005. – № 48.*
6. *Хроніка Львівської єпархії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://orthodox.lviv.ua.*
7. *Міжнародна організація тюремного служіння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www.kvs.gov.ua.*
8. *Журнал засідань Священного Синоду УПЦ від 30 9.07.09 // Поточне діловодство Київської метрополії УПЦ (МП).*
9. *Діяльність Синодальних відділів, комісій та комітетів 2009 р. / Ред. Ігумен Лонгін (Чернуха). – К., 2009.*
10. *Доповідь Голови Синодального відділу Діловодство відділу у справах пастирської опіки пенітенціарної системи // Поточне діловодство Синодального відділу у справах пастирської опіки пенітенціарної системи УПЦ (МП).*
11. *На шляху до Преображення: Літопис взаємодії державної пенітенціарної служби України і УПЦ / Ред. Б. Степенко. – К., 2011.*
12. *Поточне діловодство Синодального відділу у справах пастирської опіки пенітенціарної системи УПЦ (МП).*
13. *Звіт керівника єпархіального відділу // Поточне діловодство єпархіального відділу у справах пастирської опіки пенітенціарної системи Кіровоградської єпархії УПЦ (МП).*
14. *Від першої особи. Офіційні представники Української Православної Церкви відповідають на запитання користувачів Інтернету. – К., 2009.*

Kushnirchuk Y.W. The social work and spiritually-elucidative activity of the Orthodox clergy in the penitentiary system (the 2000th – 2010th). In the article the basic aspects of the social activity of the Orthodox clergy in the places of imprisonment and their role in the adaptation of convicts after the liberation in the period of the first decade of the XXI century are examined.

Key words: social work, Orthodox clergy, the rehabilitation system.

Україна в умовах трансформацій XIX – початку XX ст.

О. В. Маркевич

ВОЛИНСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР І ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР У ВЗАЄМОДІЇ ТА ПРОТИРІЧЧЯХ (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

У статті на прикладі конструювання взаємовідносин між волинським губернатором і генерал-губернатором розглянуто основні форми та методи, якими влада забезпечувала потреби населення та держави. Проаналізовано завдання, які вимагали від київського начальника вироблення власної тактики управління, узгодження та координації дій й вплив його на формування кадрового складу та подолання відомчих конфліктів.

Ключові слова: *інститут генерал-губернаторства, Київське генерал-губернаторство, волинський губернатор, регіон.*

Проблема формування влади належить до запитуваних тем історії України, коли зростає інтерес до форм і методів, якими та забезпечувала потреби населення і держави. Запропоноване дослідження з'ясовує їх на прикладі взаємовідносин між волинським губернатором – представником губернського рівня влади і генерал-губернатором – регіональної влади.

Функціонування цих інституцій перебувало у полі зору істориків вже з 1880-х рр. й вони висловлювали різні погляди на доцільність запровадження генерал-губернаторств, розмірковуючи над тим, як відбувалося розмежування їх повноважень з губернатором. О. Градовський зауважив, що посада генерал-губернатора перетворилася з адміністративної на політичну, а отже, на територіях, де вона запроваджувалась, відмінності в управлінні лише поглиблювались. Автор доводив, що ті значно ускладнювали становище губернаторів, які «несли основний тягар управління» [1]. Протилежну думку висловив О. Романович-Славатинський у праці «Генерал-губернатор или губернатор?». Аналізуючи діяльність київських генерал-губернаторів, він обґрунтовував необхідність цієї інституції влади в краї, де переважало неросійське населення. Серед переліку їхніх функцій виділив головну – інтеграційну, яку не могли виконати губернатори через брак повноважень, а часто і авторитету серед місцевої знаті [2].

Генерал-губернаторства як механізм управління українськими землями у складі Російської імперії дослідила В. Шандра, визначивши особливості цієї форми влади, відмінності її функціонування на різних територіях та етапах історичного розвитку, а також виявила пропоновані ними шляхи усунення локальних особливостей у законодавстві, соціальних структурах та формах землеволодіння [3]. Японський дослідник К. Мацузато доводив, що запровадження генерал-губернаторства на територіях Російської імперії залежало від лояльності етносів, які її населяли, й умовно поділив на три частини: «внутрішні губернії», де надгубернська влада не застосовувалась, генерал-губернаторства на чолі з «генералами-господарниками» та «генералами-етнополітиками». До останнього він відніс Київське, управління яким здійснювалося не за загальноросійськими законами, що потребувало влади персональної, оперативної, харизматичної й навіть надзаконної, яку й уособлював генерал-губернатор [4]. Московський історик Л. Лисенко, розглянувши еволюцію генерал-губернаторств, визначила їх роль під час інкорпорування територій, зосередивши увагу на соціологічних портретах губернаторів та генерал-губернаторів Російської імперії [5]. А. Мінаков розглядав губернаторський корпус Чорноземного центру у взаємовідносинах з верховною владою, а також генерал-губернаторами, дійшовши висновку, що ті брали активну участь у кадровому забезпеченні губерній [6].

Створення інституції генерал-губернаторства на колишніх річпосполитських територіях відбулося раніше офіційного запровадження губернської моделі управління. Генерал-губернатор М. Кречетніков отримав широкі повноваження для здійснення адміністративних та поліцейсько-фінансових перетворень, які багато у чому повторювали губернаторські з тією різницею, що намісникам одночасно підпорядковувались не одна, а декілька губерній. Павло I відмовився від генерал-губернаторств, але на територіях, які потребували додаткового силового контролю, призначив військових губернаторів. Їх повноваження окреслювались уставом «Про польову піхотну службу», виданим 29 листопада 1796 р., що в загальних рисах збігалися з функціями комендантів, а для забезпечення адміністративного регулювання їм підпорядковувалась місцева поліція [7]. Особливими розпорядженнями на них покладалося адміністративне управління. Військові губернатори, на відміну від цивільних, призначалися лише до деяких губерній, зокрема прикордонних, де дислокувалися значні військові формування. Коменданти міських гарнізонів звітували їм про злочини, скоєні офіцерами чи солдатами, а через місцеву поліцію він також дізнавався про лояльність населення підпорядкованих губерній, стежив за підозрілими особами [8]. Таким чином, повноваження військових губернаторів, що управляли цивільною частиною, були близькими до повноважень генерал-губернаторів. Свідченням цьому стало заснування канцелярії подільського військового губернатора 1796 р., якому в питаннях цивільного управління підпорядковувалися Подільська, Волинська та Мінська (до 1801 р.) губернії. Військовий губернатор мав ширші повноваження, ніж цивільний. Особливим дорученням імператора новопризначеному військовому губернатору О. Беклешову наказувалось розслідувати, наскільки безпідставними були чутки про хабарництво Т. Тутолміна, що ускладнило відносини між шляхтою та місцевою адміністрацією [9, 13]. Слідство не виявило зловживань колишнього генерал-губернатора, натомість з'ясувало розкрадання державного майна віце-

губернатором І. Арсеньєвим, який виконував обов'язки волинського губернатора [10, 1-3].

Подільські військові губернатори ініціювали запровадження у головних судах російської мови разом з польською, повернення колишніх назв становим дворянським інституціям [11, 368]. Військовий губернатор А. Розенберг активно здійснював цивільне управління, зокрема зобов'язав міську та земську поліцію надсилати відомості про поміщиків, в маєтках яких оселяються іноземці [12, 105], а також схвалював на посадах виборних урядовців, представлених волинським губернатором [13, 504]. Широкі повноваження обумовлювалися також особистою довірою верховної влади, оскільки імператор призначав військових губернаторів з відомих йому генералів. Останнє відігравало помітну роль у з'ясуванні особистих суперечок, наприклад, подільський військовий губернатор І. Ессен ініціював звільнення начальника Волинської губернії Г. Решетова за несумлінне виконання посадових обов'язків та відсутність «належної поваги» військовому керівництву [14, 98].

Відносини подільського військового губернатора та волинського цивільного змінилися за врядування М. Комбурлея, який з 29 січня 1813 р. управляв територією на правах генерал-губернатора [15, 61]. У його руках зосередились адміністративні повноваження та нагляд, а також право самостійно приймати рішення щодо благоустрою губернії. За його врядування подільський військовий губернатор майже не втручався у внутрішні справи Волинської губернії, яка до 1839 р. підпорядковувалася військовому губернатору. Ці взаємовідносини обмежувались інформуванням, коли слід було узгоджувати покарання за незаконний перетин кордону чи арешти дезертирів [16].

Після польського Листопадового повстання 1830 р. виникла необхідність змінити управлінський механізм задля швидшої інтеграції територій Правобережної України до складу Російської імперії. 1832 р. було утворено Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Подільської та Волинської губерній. Його завдання полягало у зміцненні російської присутності у краї, інтегруванні регіону у загальноросійську систему шляхом усунення місцевої еліти від врядування на анексованих землях, у переведенні частини шляхти до стану платників податків та залученні її до рекрутської повинності. Виконання цих непопулярних серед населення завдань потребувало єдності місцевої та регіональної влад.

У системі губернського управління генерал-губернатор здійснював загальний нагляд за діяльністю губернських органів влади, розробляв заходи для зменшення кількості місцевої шляхти. В. Левашов шукав порозуміння з представниками місцевої еліти, а тому не вдавався до різких змін. Д. Бібіков, навпаки, посилив інтеграцію регіону в загальноросійську систему. За його ініціативи була створена Київська центральна ревізійна комісія для перевірки дворянських депутатських зібрань на предмет видачі документів про дворянське походження шляхти. У Волинській губернії діяли конфіскаційні комісії, що розбирали справи стовоно вилучення майна в учасників польського повстання та його передачі в державну власність. Їх очолив губернатор, який звітував генерал-губернатору про хід конфіскацій, подавав кількісні характеристики відібраних маєтків. Головний начальник краю схвалював штатний розпис губернських установ, в тому числі і конфіскаційних комісій. Справи, які стосувались збільшення кількості чиновників місцевих органів влади чи виділення додаткових асигнувань обов'язково передавались на розгляд до Києва [17].

Волинський губернатор узгоджував заходи з генерал-губернатором за впровадження інвентарних правил, що захищали селянина, вводячи фіксовані розміри земельних наділів і повинностей [18, 6-8зв.]. Виконання цього завдання було можливим завдяки тісній співпраці київського генерал-губернатора з волинським губернатором. Останній звітував перед Д. Бібіковим про результати діяльності особливого комітету, який накопичував інформацію та розглядав інвентарні відомості [19, 273]. Підвищенню значимості цієї справи сприяло особисте схвалення генерал-губернатором інвентарів для кожного маєтку, який до того ж вимагав від начальників доповідати про факти жорстокого поводження поміщиків з селянами, особливо самогубства, про використання селянської праці у святкові дні тощо. Рішення у справах про смертельні випадки палата кримінального суду передавала губернатору, а указом від 15 жовтня 1848 р. їх особисто переглядав генерал-губернатор. Він отримав також право накладати опіку на маєтки без традиційного попереднього розгляду справи на дворянських зібраннях [3, 281].

Після повстання 1830 р. верховна влада посилила впровадження російської освітньої мережі. Відбулося відкриття Волинської губернської гімназії, яка знаходилась під опікою генерал-губернатора та безпосереднім наглядом начальника губернії. Останній звітував київському сановнику про становище та потреби місцевих гімназій і повітових училищ. 9 листопада 1840 р. Г. Лошкарьов повідомляв Д. Бібікову про незадовільний стан будівлі Рівненської гімназії: тісноту, вологість, що призводило до погіршення здоров'я учнів [20]. Генерал-губернатор ознайомлювався з кошторисами витрат на ремонт шкільних приміщень, субсидіював їх з коштів, виділених для управління губернією.

Спільними зусиллями волинський губернатор та київський генерал-губернатор зміцнювали становище православної церкви. Це завдання стояло перед місцевою адміністрацією до утворення Київського генерал-губернаторства і покладалось на губернаторів, але за врядування Д. Бібікова воно переслідувало ще й політичну мету. Останній підвищував авторитет православної церкви в приєднаних губерніях – сприяв побудові нових храмів, а також намагався змусити католицьке духовенство змінити вороже ставлення до місцевої адміністрації [21, 273]. Поліцмейстери та справники звітували волинському губернатору про те, як проводилась секуляризація майна греко-уніатських монастирів після їх воз'єднання з православною церквою [22, 1-6]. Такого ж змісту відомості отримував генерал-губернатор, який таємно розпорядився, щоб волинський губернатор наглядав за духівництвом, що здійснювало церковні треби для військових та стежив за тим, щоб між ними не виникали глибші взаємини [23, 25зв.].

Кар'єра волинського губернатора залежала не лише від виконання власних повноважень, а й від налагодження співпраці з київським начальником, а тому той намагався протекціонувати відомих йому осіб на цю посаду. Це право використав генерал-губернатор О. Гур'єв, який сприяв призначенню 21 березня 1837 р. О. Звегінцева волинським губернатором, що до цього п'ять років обіймав посаду чиновника з особливих доручень при ньому [24, 2-6]. Він не мав досвіду служби на губернаторській чи віце-губернаторській посаді, тоді як така умова уже широко застосовувалася в управлінській практиці.

Д. Бібіков сповна контролював призначення чиновників на губернські посади, особливо – губернаторів. Він особисто доповів міністру внутрішніх справ про звільнення начальника Волинської губернії Г. Лошкарьова, мотивуючи нездатністю того управляти. Зокрема його обурювала поведінка дружини волинського губернатора, її численні любовні пригоди. Від насмішок панства Г. Лошкарьов ставав грубим, мстивим – риси несу-

місні з його посадою [25, 2зв.-6]. Триразове звернення міністра до генерал-губернатора про рекомендацію відомих йому кандидатур вказують на те, що чиновники призначалися не інакше, як за попереднім з ним узгодженням.

Призначення чиновників на службу у місцеву поліцію також погоджувалося з Д. Бібіковим. Від поліції він отримував інформацію про випадки дезертирства, арештів безпаспортних осіб, несанкціоновані зібрання населення. Поліцмейстерам, городничим, земським справникам генерал-губернатор наказував, що про Волинську губернію він «хочет знать все, что может знать» [26, 7-24зв.]. 27 квітня 1844 р. комітет у справах західних губерній задовольнив вимогу генерал-губернатора про заміщення чиновниками місцевих виборних суддів, діяльність яких не задовольняла головного начальника краю. У цьому випадку зарахування їх на ці посади відбувалося без участі губернатора [3, 284].

Практика погоджувати з генерал-губернатором кадрові призначення була законодавчо оформлена «Загальною інструкцією генерал-губернаторам» від 29 травня 1853 р. [27, 260]. Відтепер генерал-губернатор контролював заміщення практично усіх чиновників, а не лише губернаторів. На вакантну посаду радника Волинського губернського правління губернатор рекомендував чиновника, який довгий час служив у його канцелярії, натомість генерал-губернатор розпорядився про призначення відомого йому титулярного радника Дейшу, який перебував на цій же посаді у Київському губернському правлінні [28, 9]. Впродовж першої половини XIX ст. така практика лише зміцнилася. Наступник Д. Бібікова генерал-губернатор І. Васильчиков відмовив міністра внутрішніх справ перевести на посаду начальника Волинської губернії київського губернатора П. І. Гессе. Основним аргументом стало те, що П. Гессе був не настільки заможним, щоб забезпечити собі гідне перебування на цій посаді. Генерал-губернатор не нарікав на управлінські здібності цього чиновника, а, навпаки, відзначив уміння швидко входити в курс справ, ефективно виконувати спеціальні завдання [29, 1-2], що дає підставу зауважити: матеріальне становище майбутнього волинського губернатора відігравало ключову роль. Міністр врахував думку намісника, оскільки той краще був обізнаний зі специфікою управління Волинською губернією – до цього три роки обіймав посаду волинського губернатора. Тож, на вакантне місце було призначено очільника Пермської губернії П. Клушина [30, 2].

Для координації діяльності чиновників генерал-губернатор розпочав видання спеціальних циркулярів. Останні були загальнообов'язковими для виконання на території регіону нарівні з розпорядженнями Міністерства внутрішніх справ [3, 12]. Значними повноваженнями київський генерал-губернатор користувався для вирішення відомчих конфліктів між губернськими чиновниками: примиряв їх, зберігаючи стабільність в регіоні. Для цього він змінював місце служби конфліктуючих посадовців у межах генерал-губернаторства. Найчастіше стосунки загострювались між губернською адміністрацією та військовими, присутність яких зросла після Листопадового повстання. Суперечка виникла між підполковником корпусу жандармів Ф. Беком та волинським губернатором О. Звегінцевим. Останній у листі генерал-губернаторові скаржився, що Ф. Бек втручався в роботу Волинського губернського правління і погрожував звільненням тим чиновникам, які не виконували б його розпоряджень. Стосунки загострилися після того, як губернатор відмовив Ф. Беку сплачувати його квартирування коштом міських прибутків [24, 19зв.-25]. Напружена ситуація зберігалась до 13 листопада 1837 р., коли вийшов указ про переведення самого О. Звегінцева на службу у Міністерство внутрішніх справ.

Однією з форм контролю за діяльністю губернаторів була система документальної звітності. Свідчення про стан губернії начальник краю щорічно надсилав не лише імператорові і міністру внутрішніх справ, а й генерал-губернаторові. Крім того, губернатор першочергово повідомляв Київ про кожен новий захід щодо удосконалення державного управління. Серед пропозицій волинських губернаторів, поданих генерал-губернатору, було збільшення чисельності російських поміщиків шляхом залучення їх на державну службу та наділення земельною власністю [19, 273-273зв.]. Останнє збігалося з позицією у цьому питанні Д. Бібікова, який уважно розглядав ініціативи волинських губернаторів. Він підтримував заходи, спрямовані на розвиток торгівлі, зокрема відкриття у Житомирі ярмарок, побудови стаціонарних лавок для купців. З розумінням поставився до відведення додаткових пасовиськ для коней та худоби за межами міста та загонів для тварин [31, 18-44].

До створення генерал-губернаторства основною формою контролю за діяльністю місцевих установ були губернаторські та сенаторські ревізії. Губернатор щорічно оглядав присутствені місця. В разі ж отримання верховною владою скарг від місцевого населення, з центру відряджали сенаторів. Сенаторські ревізії Волинської губернії здійснювалися досить часто, зокрема 1799 р. її відвідали сенатори Лазарєв та граф Ільїнський, 1807 р. – сенатор Алексєєв, який з'ясовував продовольчі можливості краю, 1816 р. – сенатор Сіверс розслідував скарги про зловживання волинського губернатора, а 1820 р. сенатор Баранов визначав причини накопичення державних недоїмок. Після створення Київського генерал-губернаторства, верховна влада не вдавалася до сенаторського ревізування, оскільки необхідну інформацію отримувала від генерал-губернатора. Тепер генерал-губернатор сам здійснював ревізії, які за формою можна поділити на офіційні – заздалегідь організовані (тому про них повідомлялося губернській адміністрації) та таємні – проведені з залученням чиновників з особливих доручень. До першої категорії, наприклад, належала ревізія діяльності місцевих установ, що її здійснив генерал-губернатор В. Левашов одразу після призначення. Її результатом стало реформування структури Канцелярії волинського губернатора та розширення владних повноважень губернського правління. У липні 1838 р. огляд Волинської губернії здійснив О. Гур'єв, який наказав волинському губернатору покращити стан шляхів та мостів, а також посилити охорону в'язниць та поновити пожежний інвентар у містах [32, 10]. Ревізію як засіб контролю за діяльністю місцевих установ часто використовував Д. Бібіков, який ініціював таємні перевірки, залучаючи для цього чиновників з особливих доручень.

1839 р. генерал-губернатор розпорядився провести ревізію кордону з Австрійською імперією. Д. Бібіков наказав з'ясувати службову поведінку місцевих чиновників, настрої населення, особливо поляків, а також можливість нелегального його перетину, що призводило до поширення контрабандних товарів [33, 1-1зв.]. У серпні 1848 р. чиновник з особливих доручень, майор Позняк з'ясовував ефективність діяльності чиновників під час боротьби з поширенням холери у Бердичеві та Кременці, зокрема функціонування місцевих лікарень та аптек. Додатковим завданням було відстежити, як запроваджувались і діяли інвентарні правила. Під час серпневої ревізії Волинської губернії чиновник також здійснював нагляд за студентами у літні канікули, дізнавався про розповсюдження заборонених видань, а також з'ясовував як населення краю сприймало рефор-

ми в Австрійській імперії, зокрема вирішення «польського питання» [34, 5-7]. Ревізії чиновників з особливих доручень були додатковим механізмом контролю за діяльністю волинських губернаторів.

Підведемо підсумки. Необхідність змінити управлінський механізм територіями Правобережної України виникла після Листопадового повстання 1830 р. Генерал-губернатори були наділені широкими повноваженнями для «якнайшвидшого злиття цього регіону з внутрішніми губерніями імперії» [3, 379]. Для здійснення цих намірів київські начальники розробляли власну тактику управління, яка полягала у конкретизації політичних, соціально-культурних і економічних державних заходів. З цією метою генерал-губернатор координував дії губернатора під час запровадження інвентарних правил, підсилення православної церкви, впровадження освітньої мережі російського зразка. Губернатор в обов'язковому порядку узгоджував з київським головним начальником власні управлінські ініціативи, а також кошториси витрат на потреби губернських установ, в тому числі й освітніх закладів. Система документальної звітності ставала вагомим механізмом для контролю за діяльністю волинських губернаторів. Генерал-губернатор використовував і ревізії, які проводив особисто або ж залучав чиновників з особливих доручень. Додатковим важелем управління був контроль за кадровим призначенням губернаторів та інших губернських чиновників. Генерал-губернатори долали відомчі конфлікти в межах генерал-губернаторства, аби вони не заважали здійснювати державне управління.

1. *Градовский А.Д. Собрание сочинений. – Т. 9: Начала русского государственного права. – Ч. 3: Органы местного самоуправления. – СПб., 1908.*
2. *Романович-Славатинский А.В. Генерал-губернатор или губернатор? – К., 1889.*
3. *Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005.*
4. *Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи от этнического к пространственному подходу // Ab Imperio. – 2004.*
5. *Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX вв.). – М., 2001.*
6. *Минаков А.С. Губернаторский корпус и центральная власть взаимоотношения (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XX – начала XX вв.). – Орел, 2011.*
7. *Арутюнян В.Г. Генерал-губернаторства при Александре I: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – М., 2008.*
8. *Романцов О.В. Практика унормування правового статусу військових губернаторів у Російській імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – Вип. 3; Романцов О. В. Інститут київських військових губернаторів: джерельна база дослідження // Регіональна історія України: Зб. наук. ст. – Вип. 4.*
9. *Иконников В.С. Александр Андреевич Беклешов (1743 – 1808), малороссийский военный генерал-губернатор, генерал-прокурор. – К., 1890.*
10. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 851.*
11. *Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 26.*
12. *ДАЖО. – Ф. 9. – Оп. 1 (дод.) . – Спр. 15.*
13. *ДАЖО. – Ф. 10. – оп. 1. – Спр. 639.*
14. *Бикташева А.Н. Надзор над губернаторами в России в первой половине XIX в. // Вопросы истории. – 2007. – № 9.*
15. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 27.*
16. *ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 6, 7, 8, 9, 11.*
17. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 10716.*
18. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7700.*
19. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 5966.*
20. *Левицький О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // Киевская старина. – 1906. – Т. 92.*
21. *Середонин С.М. Исторический обзор деятельности комитета министров. Комитет министров в царствование Николая I. – Т. II. – Ч. II. – СПб., 1902.*
22. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 84.*
23. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 106*
24. *ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 2411.*
25. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 793. – Спр. 281.*
26. *ДАЖО. – Ф.10. – Оп. – Спр. 48.*
27. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – СПб., 1854. – Т. 28. – Отд. 1.*
28. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп.297. – Спр. 85.*
29. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 400. – Спр. 157.*
30. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 400. – Спр. 129.*
31. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 89.*
32. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 2509.*
33. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 789 а. – Спр. 177.*
34. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 789. – Спр. 267.*

Markevych O.V. The Volyn governor and governor-general in the interactions and contradictions (the end of XVIII – the first half XIX century). In the article on the example of the construction of the relationship between the Volyn governor and the governor-general, the basic forms and methods of providing the population and the state needs by the rule are discovered.

Key words: institution of governorship-general, the Kyiv governorship-general, Volyn governor, region.

О. Ю. Зосімович

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОБЛІКУ КАДРОВОГО СКЛАДУ СУДІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (на прикладі формулярних списків)

У статті аналізується процес регулювання кадрового складу судів Правобережних земель України, котрі увійшли до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої. Звернуто увагу на посилення вимог, які вносилися до формулярних списків протягом XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: *кадровий склад судів, Правобережна Україна, формулярні списки.*

Дослідження історії судових установ в Україні через призму оцінки їх людського фактору є недостатньо розкритим. Однією із складових цієї проблематики є звернення до особливостей кадрового складу місцевих судових установ, на прикладі судів Правобережної України на етапі переходу цієї території від Речі Посполитої до Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.). Судові чиновники вважались представниками державної служби. Тому до них ставилися вимоги відповідно до загальних норм, законів, приписів, які регулювали діяльність чиновництва. В зазначений період відбулося поступове входження представників місцевого чиновництва до Російської бюрократичної системи. У формуванні його особового складу зберігалися і певні особливості, обумовлені географічними, етнічними, культурними, ментальними чинниками.

Метою цієї статті є аналіз процесу входження судового чиновництва Правобережної України до російського бюрократичного апарату та визначення вимог, які ставилися перед ним, відповідно до законодавчих норм XVIII – першої половини XIX ст. Предметом дослідження є еволюція формуляру послужних списків державних чиновників в російському законодавстві відповідно до вимог, що ставилися перед державними службовцями в цей час, його особливості у зразках, що використовувалися в судах Правобережної України Джерельною базою є нормативні документи російського уряду, які регламентували процес становлення форми послужних списків, накази, що регулювали формування чиновництва

на Правобережжі та формулярні списки судових чиновників повітових судів Волинської губернії.

Проблемі історії державної служби зазначеного періоду присвячена значна кількість досліджень. Серед останніх розвідок – це праці М. Бармака [1] і Б. Галя [2], які висвітлили політику російського уряду в Україні після поділів Речі Посполитої, зокрема проблему кадрів судових установ. Ряд статей, присвячених історії державної служби в Україні, містяться в спеціальному збірнику за матеріалами конференції (2008 р., Київ) [3]. Серед них потрібно відзначити дослідження В. Шандри [4]. В 2009 р. побачила світ п'ятитомна колективна праця [5], яка містить значний масив документів та узагальнених досліджень з історії вітчизняного справочинства.

Серед російських досліджень ґрунтовним аналізом джерел відзначається монографія Т. Архипової, А. Сенина, М. Румянцевої [6]**.** Значну увагу формулярним спискам приділили в своїх дослідженнях М. Румянцева [7], А. Єлпатьєвський [8]. Характеристиці послужних списків як історичного джерела присвячено розділ у посібнику з джерелознавства, підготовленому колективом фахівців Російського гуманітарного університету [9], у якому розглянуто еволюцію формуляру упродовж XVII – XVIII ст. Однак, оцінюючи загалом стан вивченості документальних джерел з історії місцевої бюрократії у сучасній історіографії, слід зауважити, що формулярні списки судових чиновників поки не стали предметом окремого вивчення.

Формулярні списки – це форма систематичного обліку чиновництва, яка існувала в Росії з XVII ст. Їх впровадження було зумовлене вимогою контролю щодо нагород чиновників, аби не відправляти їх у відставку без атестату про чесну та бездоганну службу, а також з метою відстеження та регулювання соціальних характеристик чиновництва [6, 20]. Перший зразок формуляру з'явився 1764 р. Деяких змін він зазнав у 1771, 1788, 1794 рр. Первинна його форма містила наступні графи: 1) чини та імена; 2) вік; 3) з яких верств походить та скільки має у володінні душ чоловічої статі і в яких повітах; 4) вступ до служби, в т. ч. коли вступив та якими чинами і коли був нагороджений; 6) чи брав участь у війнах; 7) чи мав провини, штрафи та чи знаходився під підозрою; 8) чи здатний до продовження статської служби; 9) чи може бути підвищений за чином та чому.

У відомостях 1771 р. деякі графи були об'єднані і додалися вимоги інформації про відпустки, сімейний стан, наявність дітей і місце їх перебування. Вводилась окрема відомість про тих, хто служить і на службі не перебуває, яка стосувалась лише дворян. В ній докладно вказувалось про наявність маєтку, кріпаків, а також про земельну власність дружини. З формулярних списків 1788 р. була виключена графа про сімейний стан і додано дві нові – про отримання чинів під час відставки та чи достойний чиновник нагородження орденом святого Володимира. Додавання графи про відставку пояснювалось прагненням влади виключити зловживання при отримані чину під час завершення служби та забезпечити перевагу при проходженні служби та підвищенні чинів дійсно тим чиновникам, котрі знаходяться на службі [9, 419]. В наказі 1788 р. вимагалось надсилати списки один раз на рік в серпні і в них надавати інформацію про тих, хто служить від корони і тих, хто займає посаду за дворянськими виборами окремо. Графа про провини була поновлена. Вона уточнювала: чи перебував чиновник під судом або слідством і які були вироки.

Форма 1794 р. була введена для чиновників перших восьми класів і не містила принципово нових вимог, лише пункти про службу, нагородження, відставку були об'єднані. Завершував формування системи обліку чиновництва в XVIII ст. Сенатський наказ від 15 березня 1798 р. «О присылке в Герольдию ежегодно к 1 октября послужных списков о классных чиновниках», який не вносив нічого нового і слугував Герольдмейстерській конторі ще одним документом для обліку службовців [10, 164].

Процес уточнення та доповнення формуляру послужних списків тривав і в першій половині XIX ст. Сенатським наказом 13 липня 1827 р. було наказано відображати відомості про маєток, а саме, яким маєтком володіє чиновник: родовим чи набутим, власність батьків та дружини, передбачалися відомості про власність на фабрики, заводи, незаселені землі, будинки (дерев'яні чи кам'яні) і в якому місті знаходяться [11, 605]. Певні особливості мали списки тих осіб, які представлялися для нагородження за бездоганну службу. В 1829 р. ця форма була затверджена [12]. Її появі передували Сенатські накази від 28 січня 1828 р. та 13 вересня 1828 р., які уточнювали графу про відпустки. Слід було вказувати скільки разів і часу чиновник перебував у відпустках, пояснювати причини частого переміщення з посади на посаду. Такі переміщення виправдовувалися лише наказами керівництва для здібних службовців, а такі особи мали право на нагороду [13, 71]. За наказом від 13 вересня 1828 р. потрібно було зазначати відомості про відпустки за останні п'ять років, зокрема питання: чи не перебував у відпустці, і якщо перебував, то коли саме, на скільки часу, і чи з'явився вчасно до посади [13, 827]. Ці вимоги були внесені до формуляру 1829 р. Цього ж року уряд звернув увагу на соціальне походження чиновників і видав наказ про зазначення у формулярних списках з точністю того соціального стану, з якого походить особа [13, 336].

Сенатський наказ від 24 вересня 1830 р. вимагав вносити у формулярні списки службу дворян за виборами [14, 69]. Російський дослідник А. Єлпатьєвський наголошує на тому, що за наказом від 1 серпня 1801 р., виборна служба прирівнювалась до державної [8, 166]. Тому внесення такої інформації було цілком виправданим. 12 січня 1831 р. була видана Думка (Мнение) Державної Ради «Об означении в послужних списках чиновников нахождения их под судом и взысканий на них полагаемых» [15, 16]. В подальшому була видана серія наказів про види покарань, які вносилися до формулярних списків. Їх підсумовував Сенатський наказ від 18 серпня 1837 р. «О внесении выговоров в формулярные списки чиновников», який зазначав: «…в формулярных списках чиновников… показывать: а) выговоры и всякого рода замечания и денежные взыскания, определяемые головными судилищами, тем самым лицам, которые суду были преданы; б) оставление чиновника под судом, свободным от онаго по Всемилостивейшему Манифесту; в) выговоры, сделанные прямо от Высочайшего имени, или по приговору судебных и правительственных мест и начальств вместо денежных пеней лично по одному чиновнику, или в составе присутственного места, если о внесении оных в Высочайших повелениях, приговорах и предписаниях будет сказано; - бытность же под судом чиновников, которые оправданы, признаны невинними и от суда и следствия освобождены, в формулярных списках не показывать» [16, 725]. Щодо штрафів, то законодавство вимагало їх обов'язкове занесення до формулярних списків, але якщо особа виправила помилку, то такі штрафи не вважали перешкодою для подальших нагороджень [16, 749].

З 1835 р. з'явилася вимога зазначати в списках віросповідання в графі разом із чином, іменем та віком. Віросповідання дружини та дітей зазначати в останній графі, разом із відомостями про членів родини [17, 231]. В. Шандра зазначає, що при формуванні державного апарату верховна влада не зважала на етнічне походжен-

ня та релігійну приналежність претендентів, за винятком представників єврейського етносу та «інородців», до яких зараховувались безелітні народи Сибіру. «Таким чином, верховна влада вирішувала імперське питання» [4, 94].

Подальші зміни формуляру відбулися 16 липня 1849 р. Якщо перший, 1764 р., містив 9 граф, то в останньому їх було вже 15. Вперше в цьому формулярі з'являється вимога відображати освіту чиновників. На освіту державних службовців в Російській імперії звернули увагу доволі пізно – на початку XIX ст. 6 серпня 1809 р. було видано наказ «О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках, для производства в Коллежские Ассесоры и Статские Советники», який справедливо відзначав низький рівень освіти чиновників, і, головне, відсутність бажання її отримувати. Причина полягала в можливості кар'єрного зростання не за критерієм знань та вмінь, а за кількістю вислужених років. Особливо не бажали вчитися дворяни. Тому в наказі було зазначено: «Никто не будет произведен в чин коллежского асесора, хотя бы и выслужил положенное число лет в титулярних советниках, если не предъявит свидетельство одного из состоящих в Империи Университетов.., что он обучался в оном с успехом наукам… или что представ на испытание, заслужил на оном одобрение в своїм знании» [18, 1055].

Отже, в Російській імперії формуляр особового складу чиновників склався, головним чином, протягом 1760 – 90-х рр. З часом він зазнавав певних доповнень та уточнень. Справедливо буде зазначити, що кожний раз зміни були пов'язані з посиленням уваги уряду до тих чи інших аспектів соціальної та службової діяльності чиновництва.

Кадрова політика Катерини II на Правобережжі мало чим відрізнялась від загальноросійського зразка. Імператриця втілювала в життя два принципи: уніфікації управління та залучення місцевих еліт до співпраці з владою. Це повинно було сприяти лояльності місцевих дворян та міщан до нового уряду. У Маніфесті генерал-губернатора Мінського, Ізяславського та Брацлавського Т. Тутолміна від 16 травня 1795 р., під час приєднання нових областей, проголошувалося збереження прав власності, віросповідання, а також поширення всіх тих прав, свобод та привілеїв, якими користуються всі піддані Російської імперії [19, 698]. Під час призначення на посаду перевага надавалась тим, хто мав польські чини [19, 695]. В подальшому система надання чинів та рангів була підтверджена Павлом I [20, 742].

Проте, вимоги для місцевих чиновників мали певні відмінності у заповненні пунктів формуляру. Так, у відомостях про дворянський стан, потрібно було вказати, ким і коли він був підтверджений. Аналогічна вимога ставилася перед російськими чиновниками з початку 1770-х рр., але у формулярних списках вона не зазначалась. На Правобережній Україні ця вимога була посилена через люстрації, що проводились стосовно польської шляхти. Їх результатом був перехід багатьох представників польської шляхти до нижчих станів. В 1831 р. було видано Сенатський Наказ «О разборе шляхты в Западных губерниях и об устройстве сего рода людей», який завершував процес перегляду дворянського походження польської шляхти. Він містив рішучі заходи щодо встановлення соціальної приналежності шляхти. Закон встановлював відмінності між дійсними шляхтичами, які були визнані такими Герольдією і особами, «именующимися шляхтою, без утверждения присвояемого себе достоинства законными доказательствами». За першими – зберігалися всі привілеї дворянського стану. Інших було поділено на два розряди – сільських та міських обивателів. Щоправда незначна частина осіб, яких віднесли до міських обивателів, була зарахована до стану почесних городян. В тому числі до них належали і адвокати. Вони були позбавлені військової повинності, яку замінили грошовим внеском. За тими особами, які ще збирали документи про приналежність до шляхетського стану, зберігалось право звільнення від тілесних покарань і рішення за їх кримінальними справами все ще повинен був затверджувати Сенат. Інші привілеї дворянства на них уже не поширювались [21, 135-136].

Як і в російських губерніях, в послужні списки чиновників повітових судів Правобережжя вносилась служба від корони та за виборами [22]. Відмінність полягала, як вважає В. Шандра, в самому ставленні до виборної служби: на відміну від російських губерній, на Правобережжі шляхта надавала перевагу саме їй. Тому, що «це давало змогу відбувати її, перебуваючи у власних маєтках, займаючись господарством [4, 93].

Певні особливості мали формулярні списки адвокатів. Потрібно зазначити, що, на відміну від російських губерній, на Правобережжі при судах діяли адвокати. В їх формулярних списках містилися спеціальні графи: коли і ким був випробуваний та затверджений на адвокатській посаді, чи дотримано було при цьому діюче законодавство, а саме: Іменні накази від 14 грудня 1797, 4 березня 1798 р. і Думка (Мнение) Державної Ради 23 жовтня 1811 р., що регулювали діяльність адвокатури на Правобережній Україні. Наступна графа з'ясовувала рівень знання російської мови. Далі чи атестований в знанні законів, чи завжди дотримувався доброї моралі, чи не був помічений у зловживаннях своїми обов'язками, чи достойний в подальшому займати свою адвокатську посаду [23, 1-15]. В 1839 – 1840 рр. до формулярних списків адвокатів додано вимогу обов'язкового документального підтвердження наявності освіти. До речі, всі адвокати закінчили гімназії або повітові училища. Остання вимога – «сделано ли надлежащее удостоверение, что все допускаемые к должности адвокатов лица не принимали никакого участия в бывшем польском мятеже» [24, 9-10]. Отже, зрозуміло, що вимога благонадійності була посилена. Зауважимо, що адвокатура на Правобережжі була ліквідована 1840 р.

Таким чином, однією з форм контролю та систематизації чиновницького складу судових чиновників були послужні списки, формуляр яких змінювався протягом XVIII – першої половини XIX ст. Кожен раз такі зміни відображали посилення урядових вимог до державного чиновництва. Зокрема зверталась увага на приналежність до дворянського стану, наявність маєтку, дотримання дисципліни, згодом – наявність освіти. Послужні списки містили також інформацію про службову кар'єру, віросповідання, сімейний стан, родинні зв'язки, нагороди тощо. В документах судових чиновників Правобережжя збереглися всі зазначені відомості. Крім того, приділялася посилена увага до доказів шляхетного походження, характеру власності, благонадійності. Від адвокатів додатково вимагалась наявність доказів обов'язкової освіти, складання іспитів на заняття адвокатською діяльністю, знання російської мови тощо. Загалом, у російському законодавстві простежувалася тенденція до уніфікації бюрократичного апарату держави.

1. *Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2006.*
2. *Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст..: Дис. ... канд. іст. наук. – Д., 2000.*
3. *Державна служба в Україні в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Зб. виступів на наук.-практ. конф. / За. ред. А. Вишневського. – К., 2009.*

4. *Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Державна служба в Україні в історичному контексті...*
5. *Історія державної служби в Україні: в 5 т. / Ред. Т. Мотренко, В. Смолій. – К., 2009. – Т. 1.*
6. *Архипова Т.Г., Сенин А.С., Румянцева М.Ф. История государственной службы в России XVIII – XX в. – М., 2001.*
7. *Румянцева М.Ф. Источники по истории российского чиновничества второй половины XVIII в. // Археографический ежегодник за 1991 г. – М., 1994.*
8. *Елпатьевский А.В. Документирование происхождения госслужбы в России XVIII – начала XX в. // Труды ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5. – Ч. 1.*
9. *Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пос. / И. Данилевский и др. – М., 1998.*
10. *Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 1. – Т. 25: 1798-1799. – СПб, 1830.*
11. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 2:1827. – СПб., 1830.*
12. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 4: 1829. – СПб., 1830.*
13. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 3:1828. – СПб., 1830.*
14. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 5: 1830. – Отд. 2. – СПб., 1830.*
15. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6: 1831. – СПб., 1830.*
16. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 12: 1837. – Отд. 1. – СПб., 1830.*
17. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 10: 1835. – СПб., 1830.*
18. *ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 30: 1808-1809. – СПб., 1830.*
19. *ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 23. – СПб., 1830.*
20. *ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 24: 1797. – СПб., 1830.*
21. *ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 6. – Отд. 2: 1831. – СПб., 1830.*
22. *Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 55.*
23. *Державний архів Волинської області. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 298.*
24. *ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 3. – Спр. 203.*

Zosimovycz O.Y. The formation of the registration system of the courts's staff in the Right-bank Ukraine at the end of the XVIII – the first half of the XIX centuries (on the example of the service list model). The author researches the staff control process in the courts of the Right Bank Ukraine, later, after the division of Rich Pospolyta, the part of the Russian Empire. The main attention is given to the rising of the requests in the formulary lists during the eighteenth – the early nineteenth centuries.
Key words: staff, courts, Right-Bank Ukraine, formulary lists.

Н. М. Левицька

КВАЛІФІКАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РІВЕНЬ ВИКЛАДАЧІВ-ГУМАНІТАРІЇВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ (XIX – початок XX ст.)

Досліджується історія та еволюція присудження вчених ступенів викладачам вищих гуманітарних навчальних закладів Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.
Ключові слова: *вчені ступені, професор, доцент, магістр, іспит, дисертація.*

Важливою складовою вимог до професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, зокрема гуманітарних, були їх вчені ступені. Варто зазначити, що офіційна історія присудження вчених ступенів у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, сягає початку XIX ст. Аналіз історіографії свідчить, що пропонована тема знайшла своє відображення у працях Г. Касьянова "Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет", Н. Шип "Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк", С. Стельмаха "Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX ст.: спроба створення колективного портрету", З. Зайцевої "Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського", Г. Додонової "Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.", О. Іванова "Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г.", І. Киричок "Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті", Г. Самойленка "Вчені-філологи Ніжинської вищої школи" та ін. Метою цієї статті є дослідження кваліфікаційно-професійного рівня та присудження вчених ступенів викладачам-гуманітаріям вищих навчальних закладів Наддніпрянської України.

Указом імператора від 24 січня 1803 р. "Про устрій училищ" почалася офіційна історія присудження вчених ступенів, за участю російських державних органів управління [1, 16-18]. У "Збірнику розпоряджень по Міністерству народної освіти" цього ж року вказувалося: "Ніхто не може бути професором, не бувши колись доктором і ад'юнктом, не маючи звання магістра, крім росіян і іноземців, визначених за особливістю популярності в ученому світі". Тим самим підкреслювалася значимість одержання вчених ступенів у педагогічній ієрархії університетів. Відповідно до цього указу, "право давати вчені ступені або достоїнства" надавалося чотирьом університетам: Московському, Дерптському (з 1893 р. – Юр'ївський, пізніше Тартуський), Казанському й Харківському. З листопада 1804 р., коли були затверджені статути цих університетів, що містили розділ "про випробування й проведення в університетське достоїнство" (тобто, регламентували наукову атестацію), почалася систематична підготовка й атестація наукових кадрів у Росії. Згодом право присуджувати вчені ступені одержали університети у Варшаві, Києві, Санкт-Петербурзі.

На відміну від західноєвропейських держав, у Росії до професорського звання вели три послідовні щаблі: державний екзамен із закінченням університету; магістерський іспит і магістерський диспут або захист дисертації на вчений ступінь магістра; докторські іспити й публічний захист докторської дисертації.

В іноземних університетах вчений ступінь доктора можна було отримати без ступеня магістра, а от в Росії (отже, й у Наддніпрянській Україні), випробування на ступінь магістра й доктора проводилися чітко за вимогами міністерства. Вищий ступінь не можна було отримати без попереднього, крім виняткових випадків (за особливі наукові досягнення магістрант міг бути зведений відразу в докторський ступінь). Між затвердженим ученим ступенем і допуском до одержання нового вченого ступеня мав пройти певний проміжок часу: між дійсним студентом і кандидатом – 1 рік; кандидатом і магістром – 2 роки; магістром і доктором – 3 роки. Згодом ці інтервали були скорочені до 1 року [2, 13].

Енциклопедія Ф. Брокгауза та І. Ефрона щодо одержання наукових ступенів зазначає: "Ступінь Магістра отримує особа, що по закінченні університетського курсу, витримає особливе усне випробування у відомій галузі наук і привселюдно захистить схвалену факультетом дисертацію. В особливо поважних випадках факультет може допустити до випробування на ступінь Магістра й особу, що представила докторський диплом іноземного університету. Особа, що витримала магістерський іспит, але не захистила ще дисертацію називається магістрантом. При особливо видатних достоїнствах магістерської дисертації факультет може клопотатися про зведення магістранта прямо в ступінь доктора. Ті, хто має ступінь Магістра, можуть просити про зарахування в потомствене почесне громадянство; при вступі на цивільну службу вони мають право на чин IX класу. Магістрами можуть бути призначені екстраординарними професорами університетів. Магістрам надані такі ж академічні знаки... як і докторам, тільки не золоті, а срібні. Православні духовні академії можуть

удостоювати ступенем Магістра богослов'я. Учений ступінь магістра розуміється також "як перший учений ступінь, що дає право на заняття кафедр" [3, 306-307].

Не дивлячись на те, що Росія вивчала і використовувала досвід західноєвропейської системи атестації, вона все ж йшла власним шляхом. Лише до 1816 р. присудження вчених ступенів здійснювалося на основі статутів університетів і сформованих у кожному з них традицій. 1819 р. вступило в дію "Положення про вчені ступені", обов'язкове для усіх університетів Росії. Відзначимо, що це положення не тільки узаконювало уніфікований, обов'язковий для всіх університетів процедурний регламент присудження вчених ступенів, але й визначало науки, з яких могли проводити випробування на вчені ступені. Розподіл наук на 4 факультети (розділи) – богословський, юридичний, медичний і філософський – ми вважаємо прообразом номенклатури спеціальностей. Його основні розділи були дороблені й уточнені в наступних "Положеннях", прийнятих 1837, 1844 і 1864 рр. Згідно них, учені ступені ранжувалися за схемою "дійсний студент – кандидат – магістр – доктор". Право присуджувати такі вчені ступені надавалося факультетам університетів. Учені ступені кандидата, магістра й доктора передбачалося давати з відповідним зведенням у чиновницькі класи, згідно "Табеля про ранги". Контроль за діяльністю ректорів і професорських колегій університетів у галузі присудження вчених ступенів був покладений на Міністерство народної освіти. Останнє постійно удосконалювало правила "введення в учені ступені". Слід зазначити, що в XIX ст. було видано кілька десятків царських указів і міністерських циркулярів, затверджених імператором, що стосувалися присудження вчених ступенів.

Після введення нової редакції Положення в 1863 р., звання ад'юнкт-професора замінене на звання доцент. За статутом університетів від 1835 р., на посаду професора міг претендувати тільки доктор наук за профілем відповідного факультету. Щоб стати доцентом, треба було мати ступінь магістра з певної галузі знань. Учене звання професора й доцента присвоювалися "професорськими колегіями" факультетів університетів і затверджувалися ректором. Статутом університетів з 1884 р. була скасована посада штатного доцента. З цього часу для заняття посади приват-доцента досить було здати магістерський іспит і прочитати на закритому засіданні дві пробні лекції перед "професорськими колегіями" (одна на тему, визначену факультетом, інша – на вибір здобувача).

Кандидат, який претендував на вчений ступінь, мав продемонструвати знання тільки з предметів, визначених для факультету в обсязі університетського курсу. Знання оцінювалися оцінками "задовільно", "дуже задовільно" і "незадовільно". Повторно іспит можна було скласти не раніше, ніж через рік. При цьому практично відразу ж однією з умов для одержання здобувачем ученого ступеня магістра й доктора стала підготовка дисертації і її публічний захист перед ученими, відомими своїми науковими досягненнями у відповідній галузі знань. Здобувач ступеня одержував конкретну спеціалізацію й іменувався, наприклад, магістром-доктором російської історії, мінералогії й геогнозії, міжнародного права, перської словесності, прикладної математики, карного права тощо. Г. Кричевський зазначає, що така детальна спеціалізація не мала аналогії за кордоном, де вчені ступені іменувалися за факультетом, тому університети Росії стояли на більш високому рівні: "Відбиття зростаючої диференціації наукових дисциплін сприяло своєчасному перегрупуванню кафедр, необхідного для вдосконалювання університетського викладання, а також дозволяло враховувати потреби підготовки наукових кадрів". Звертає на себе увагу той факт, що наукові спеціальності з педагогіки, психології й соціології були зовсім відсутні [4, 8].

Диплом магістра надавав право займати посаду доцента, а іноді й посаду екстраординарного професора. Відмінною рисою вченого ступеня кандидата було те, що він присуджувався особам, які досягли значних успіхів в оволодінні університетськими курсами й написали дисертації. У 1884 р. учений ступінь "кандидат" було скасовано. Замість нього видавався диплом першого ступеня. З огляду на складність здачі магістерських іспитів, Міністерство освіти шукало шляхи полегшення здобувачем подолання цього бар'єра. Таким шляхом стало збільшення "розрядів наук", з яких присуджувалися вчені ступені. Кількість "розрядів наук" постійно зростала, тому що була прив'язана до числа кафедр в університетах, а назва кафедр, здебільшого, визначала назву "розряду наук". За "Положеннями" 1819 і 1837 рр. їх було 14, а за "Положеннями" 1844 і 1864 рр. – відповідно 22 і 40 [4, 9].

Щодо системи атестації православних духовних академій Росії, то до 1814 р. такої системи не було. Учені ступені присуджувалися кожною академією відповідно до свого статуту. 1814 р. керівництво православної церкви спробувало узгодити статути цих академій у частині присвоєння вчених ступенів. У результаті цього священнослужителям за єдиними правилами стали присуджувати вчені ступені "кандидат богослов'я", "магістр богослов'я" і "доктор богослов'я". Перші два присвоювалися випускникам академій за результатами навчання й отриманих знань. Ступінь доктора богослов'я міг бути присуджений тільки на підставі захисту дисертації.

У 1869 р. був прийнятий новий статут духовних академій, а з ним і новий порядок присвоєння ступенів. Ступінь кандидата богослов'я став присвоюватися студентам, що закінчили три, а магістра – чотири курси навчання. Ці ступені позначали лише різні класи академічних дипломів. З 1884 р. найбільш успішним випускникам духовні академії присвоювали ступені, а іншим – звання "дійсний студент", яке було ідентичним до університетських дипломів. Магістерський ступінь у цьому випадку був свідоцтвом одержання вищої богословської освіти. З 1884 р., за результатами захисту дисертацій, присуджувалися ступені: "доктор богослов'я", "доктор церковної історії" і "доктор канонічного права", хоча були і винятки [5, 590].

З 1884 до 1917 рр. присуджувалися тільки два ступені: магістр і доктор. Слід зазначити, що вимоги до російського вченого ступеня магістра були на рівні, а в деяких університетах й вище, ніж це було потрібно для вченого ступеня "доктор філософії" у країнах Європи того часу. Так, учений ступінь доктора філософії, отриманий в університетах цих країн, прирівнювався до ступеня магістра, після проходження атестації в університеті. Це не стосувалося осіб, які отримали в західних університетах учені ступені докторів наук.

Статути університетів передбачали як виняток право професорських колегій "зводити у вищий учений ступінь почесного докторства без випробувань і дисертацій знаменитих учених, що набули популярності ученими працями". О. Іванов зазначає, що таких "почесних докторів" (або заслужених) у російських університетах було всього близько ста. Процес введення у "почесні доктори" був непростим заходом: досить було яких-небудь неточностей або обґрунтованих заперечень від окремих учених, щоб рішення могло бути опротестоване. Найбільша кількість таких "почесних докторів" існувала у сфері богословських наук. За особливі заслуги ними ставали нерідко й церковні ієрархи [6, 22].

З 1884 р. в університетах з'явилося звання "Почесний професор", яке можна було одержати при вислузі

викладачем в одному університеті 25 років. Певні університети під цим розуміли почесне звання "Заслужений професор". Це звання надавало право на пенсію, яка дорівнювала посадовому окладу, і було одним із найбільш шанованих у російському суспільстві. Статутом 1884 р. вводилися зміни й у систему здобуття наукових ступенів. Випускник Духовної академії на четвертому курсі міг подати твір не тільки на здобуття ступеня кандидата, а й магістра. Крім того, замість приват-доцентури, засновувався інститут професійних спеціалістів. Найбільш здібні випускники протягом року проходили підготовку для викладацької діяльності. Їм призначалася стипендія в розмірі 700 крб. на рік. Після закінчення – вони могли залишитися на кафедрі на посаді доцента і отримували ступінь магістра [7, 45].

Вчений ступінь доктора богослів'я здобувався шляхом публічного диспуту, представленням окремого дослідження в галузі богословських наук або тим, що мав визначні наукові праці. Саме так був присуджений ступінь доктора екстраординарному професору КДА, протиєрею Ф. Титову [8, 592]. У 1883 – 1884 рр. для публічного захисту дисертацій, що були представлені на ступінь магістра в КДА, відбулося три диспути [9, 31].

У фондах Державного архіву м. Києва є справа про присудження магістерського ступеня професорському стипендіатові М. Грушевському. Крім іспитів з російської історії, стародавньої історії, середньої та нової історії, з політекономії М. Грушевський представив два твори: "Відносини віча до князівської влади в удільний період російської історії" і "Староруська княжа рада, її видозміни". Професор В. Антонович визнав ці роботи як задовільні [10, 2-8]. Таким чином, здобуттю наукового ступеня передували іспити і твори на обрану тему. Після цього відбувався прилюдний захист. Здобуття наукового ступеня давало право на заміщення відповідних посад, впливало на хід службової кар'єри, на соціально-правове становище викладача в цілому.

Отже, різні законодавчі акти закріплювали право присуджувати вчені ступені за всіма російськими університетами (включаючи і університети Наддніпрянської України), причому для всіх них існував єдиний порядок атестації. Цей порядок поширювався і на інші вищі гуманітарні заклади. Незначні відмінності були лише у Київській духовній академії. За формальними ознаками до 1917 р. російська система наблизилася до західноєвропейської: 2 ступені – магістр і доктор, але вимоги до здобувачів у Росії були значно вищими. У російській атестаційній системі тих часів були присутні всі ті елементи атестації, які є й сьогодні: випробування (іспит), підготовка дисертації за певним науковим напрямом, позитивний висновок факультету, де виконувалася експертиза з опонентами; публічний захист; затвердження. Отримання вченого ступеня було обов'язковим для призначення на викладацькі посади в навчальному закладі (у зв'язку із загальнополітичною реакцією в країні Статут 1884 р. допускав призначення "згори", без належного вченого ступеня). Наявність цих елементів у атестації забезпечувала високий рейтинг вченого.

Система атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації прискорила формування висококваліфікованих викладацьких колективів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України загалом і гуманітарних зокрема. Якщо з 1805 до 1863 р. кількість захищених дисертацій була 625 (з них 160 докторських), то з 1863 до 1872 рр. – 1342 (572 –докторських) [6, 28].

Наслідком становлення системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у дореволюційних вищих гуманітарних закладах стало те, що в українському суспільстві склався соціокультурний портрет професора-інтелігента того часу. У ньому втілювалися любов до батьківщини, висока ерудиція в різних галузях суспільного життя, педагогічна майстерність, наявність наукової школи і наукових праць, творчість та працездатність. Наукові кадри готували з використанням європейського досвіду, але більше враховувалися вітчизняні особливості.

1. *Шаршунов В.А., Гулько Н.В. Как подготовить и защитить диссертацию: история, опыт, методика и рекомендации. – М., 2002.*
2. *Штаты Императорских университетов: Московского, Харьковского, Казанского // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 1. – СПб., 1864.*
3. *Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. XVIII.*
4. *Кричевский Г.Г. Учёные степени в университетах дореволюционной России // Учёные степени в России: XVIII в. – 1918 г.: Сб. науч. ст. – Вып. 1. – Ч. 1 / Под ред. А. Иванова и др. – М.; Ставрополь, 1996.*
5. *Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 12.*
6. *Иванов А. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. – М., 1994.*
7. *Обяснительная записка к проекту устава православных Духовных Академий. – СПб, 1884.*
8. *Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 12.*
9. *Отчет о состоянии КДА за 1883-84 уч. год. – К., 1885.*
10. *ДАК. – Ф.16. – Оп. 465. – Спр. 295.*

Levyts'ka N.M. The qualification and professional level of the humanitarian teachers of the higher educational institutions in Naddnipryanschina (at the XIX – the beginning of the XX centuries). The article is about the history and evolution of the award of the teachers academic degrees in the higher educational humanitarian institutions in Naddnipryanska Ukraine in the XIX – the beginning of the XX centuries.

Key words: academic degrees, professor, associate professor, master, exam, dissertation.

М. Г. Казьмирчук

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ, ЗУМОВЛЕНІ МАТЕРІАЛЬНИМИ ПОТРЕБАМИ (друга половина XIX — початок XX ст.)

У статті проаналізовано матеріальні причини міграційних рухів, заробітчанства та етносоціальних конфліктів у Київській губернії пореформеного періоду.

***Ключові слова**: міграційні рухи, Київська губернія, пореформений період.*

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Київщині динамічними стали міграційні процеси, які супроводжувалися переміщенням населення із зміною місця проживання та праці як у Російській імперії, так і поза її межами. Соціально-економічна сутність міграційних рухів населення Київської губернії полягала не тільки у потребі робочої сили, але й у реалізації прагнень заробітчан та мігрантів задовольнити власні матеріальні потреби, змінити соціальний статус. Напрямки та масштаби міграцій відбувалися внаслідок загострення демографічних, етнічних та економічних проблем. Цьому сприяла індустріалізація і швидке зростання кількості населення міст Київської губернії. На сьогодні міграційними процесами у Київській губернії дослідники не займаються, хоча у вітчизняних архівах збереглося багато джерел, а у бібліотеках – статистичних даних, необхідних для розкриття цієї малодослідженої проблеми.

Дослідники аграрної історії стверджують, що з другої половини XIX ст. кількість населення в Російській імперії, зокрема й в Україні, зросла за сорок пореформених років на 72 %. За період від першого перепису 1897 р. – до 1914 р. міське населення зросло вдвічі [1,

52]. Київська губернія за щільністю населення посідала друге місце після Московської губернії. Населених пунктів Київської губернії, станом на 1887 р. налічувалося 11305, з них – 12 міст (одне губернське), 109 містечок, 7146 самостійних і 4038 суміжних селищ, а кількість мешканців становила 2492112 осіб. У містах проживали 370619 мешканців, у селах та містечках – 2121493 особи. Щільність населення становила 55,5 мешканців на 1 квадратну версту [2, 49,50]. У 1905 – 1914 рр. населення Київщини зросло з 4,2 млн – до 4,9 млн [3]. Місто Київ у 1874 р. мало 127 тис. населення [4, 10], 1879 – 230 тис., а 1900 – 247439 мешканців [5, 20]. 1912 р. в Київській губернії нараховувалося 4820069 мешканців [6, 77].

Таку демографічну тенденцію деякі історики хибно пояснювали поліпшенням матеріального становища та покращенням медичного обслуговування, якому сприяли земства. Парадоксально, але разом з тим відзначалася неспроможність селян купувати землю, незважаючи на її попит, наводилися значні показники безробіття на селі та масові переселенські рухи [7, 43]. Матеріальні негаразди місцевого населення пов'язані із зростанням трудової міграції до Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст., яка здійснювалася особами, котрі потребували заробітку в певні періоди або сезони.

Використовуючи інформацію, зібрану фабричними інспекторами щодо національності робітників заводів та фабрик Київської губернії, можна відстежити рушійні сили трудової мобільності. Багато робітників приходили до Київської губернії із сусідніх губерній, особливо із Чернігівської [8, 68]. Так, на Григорівський цукровий завод І. Зайцева Київського повіту конторою заводу було найнято 250 чернігівців-контрактників [9, 88]. Тальнівський цукровий завод графині С. Шувалової Уманського повіту наймав у 1890 – 1891 рр. 252 робітників, з яких 125 були із Смоленщини. Ще з 1886 – 1887 рр. на Тальнівському цукровому заводі працювали робітники із Смоленщини та Могилівщини [10, 142,143]. Від того був робітник місцевим або ні, залежали певні умови вербування на роботу. Зазвичай із немісцевими укладалися письмові угоди, де, як правило, відзначалася кругова порука. Сезонними робітниками, які набиралися на фабрики, переважно були не місцевими. О. Нестеренко вважає, що причиною відбирання немісцевих робітників було запобігання втечам робітників, гарантії лояльності, менших вимог до господаря та адміністрації заводу [11, 12,13].

Статистичні дані свідчать, що заробітчанством займалося з кожним роком дедалі більше селян, особливо це стосувалося городників. Із Київської губернії селяни-заробітчани їхали переважно у сусідні – Херсонську й Новоросійську губернії, які у весняний час відчували велику потребу в робочій силі. Так, мешканці Черкаського повіту зазвичай поповнювали ряди заробітчан Херсонської губернії від 15 травня – до 15 вересня [12, 53]. У 1894 р., на основі видачі паспортів, зафіксовано 70 тис. заробітчан, при чому з 1886 до 1894 рр. їхня кількість зросла вдвічі. За деякими даними, заробітчан було значно більше – 3 % населення Київської губернії, або 100 тис. осіб [13, 61]. У 1908 р. на польових роботах було 82170, на промислових роботах – 56443, а на міській службі – 73474 осіб. Якщо 1901 р. на польові роботи вийшли 45 %, а до міста пішло 26 %, то вже у 1908 р. проценти відповідно поділилися на 38 і 34 [14, 53]. Поряд із цим, про зростання кількості заробітчан у 1906 р. свідчило зниження заробітної плати сільськогосподарським робітникам, порівняно з 1905 р. Денна плата робітника навесні 1906 р. у Київській губернії становила в середньому від 37 до 47 коп., жінка-робітниця отримувала – 29 – 36 коп., а напівробітник – 19 – 25 коп. За обробіток однієї десятини платили від 4 до 7 руб. [15, 13,14]. Зрештою, це було більше, ніж 1867 р., коли робітникові платили від 20 до 30 коп., а робітниці – від 15 до 30 [16, 71]. У 1914 р. 73833 селянам було видано паспорти для поїздки в Херсонську, Таврійську, Катеринославську губернії, Кубань та інші місця на польові роботи, роботи на фабриках і заводах та на службу [17, 57].

Заробіток у хліборобських губерніях був незначним через великий наплив робочих рук. Так, з 1 дес. приватновласницької землі та у маєтках Київської губернії (Липовецький, Уманський, Звенигородський, Таращанський) селянин в середньому отримував 27 руб. 50 коп., але цей заробіток різко коливався і не був чітко визначеним. Натомість були й свої вигоди – працюючи у приватновласницьких маєтках, селяни користувалися інколи безкоштовним правом злучки власних коней та волів з племінними кіньми та волами, вдосконаленими сортами насіння та забирали бурячиння на корм худобі. Заробіток у південних губерніях і промислових районах був у 1,5 рази вищим, ніж у землеробських.

На початку XX ст. робітники висували зовсім не революційні гасла. Вражає кількість справ, де головним приводом до збурення було наймання промисловцем немісцевих робітників і небажання його сплачувати достойну зарплату. У с. Паріївці Липовецького повіту натовп, на чолі з Ю. Лук'янюком, К. Бабієм, Ф. Ковенькою та І. Дегуком прогнав із панської економії немісцевих робітників. Слідство з'ясувало, що селяни Паріївки звернулися до Соколовського – управляючого маєтками графа Б. Тишкевича – з проханням підвищити зарплату до 1 руб. Отримавши відмову, місцеві на роботу не вийшли, а згодом розігнали заробітчан. Селяни с. Зозівка Липовецького повіту, на чолі з А. Гаврилюком і М. Шевчуком зібралися під конторою економії і вимагали підвищення зарплати, розганяли робітників і службовців. Селяни із Чернявки, на чолі з Є. Рябцем та Д. Пономарцем вимагали від Л. Михайлівського – управляючого економією графа Ігнатієва – збільшити зарплату. За відмову погрожували заробітчанам і службовцям. Вимагали також розрахувати і звільнити службовців. Протягом 17 – 25 травня 1905 р. селяни із сіл Шуляківки, Богатирки, Галайкова, Веселого Кута, Кошевої, Луки, Косяківки, Скибинців, Кривця, Любчі, Журавлівки, Збаржівки та містечка Ківшеватого Таращанського повіту, вимагаючи підняти зарплату, розганяли немісцевих робітників і навіть службовців підприємства. Така ж ситуація була в Звенигородському та Уманському повітах, а у с. Хижняки місцеві робітники вимагали: «Уходити куди завгодно, віддати землю селянам». Заворушення мали місце також у селах Андрушівці, Лескове, Мервині, Монастирищі, Великій Ростовці, Фронтівці, Чернявці, Юшківцях, Яцківцях Липовецького повіту, Лукашівці, Новосілках Радомисельського повіту. Всі вони мали однаковий характер – селяни з'являлися на бурякові плантації або в економії з вимогами підвищити зарплату. За відмови – розганяли немісцевих заробітчан [18].

У 1897 р. із 226,5 тис. робітників Київської губернії – 173,5 тис. були місцевими, а 53 тис. прийшлими. Так само у Волинській та Подільській губерніях серед робітників переважало місцеве населення. 1902 р. у Київській губернії 430 підприємств мали від 6 до 1000 і більше робітників (загалом 50,3 тис.), з них немісцеві – 14,1 тис. [19, 358,362]. У Смілянському маєтку графів Бобринських використовувалася переважно місцева робоча сила із 60 населених пунктів. Маєток у Смілі мав 89,7 %, Грушківській економії – 87,1 %, а Капітонівській – 79,5 % місцевих робітників [20, 57]. Проте, й такі маєтки та підприємства не оминали сутички між місцевим та немісцевим населенням, зумовлені боротьбою

за матеріальні блага. Так, 1906 р. Л. Скородід, який служив у смілянській економії з 1897 до 1899 рр. та був звільнений за непослух, нібито заявив: «Я, Скородид, соберу таких, как я, и выгоним вас, Агитона и белозерских рабочих из Смелянской экономии потому, что вы, как нерусский человек, не можете нами управлять, а белозерские рабочие не должны работать в Смелянской экономии, где могут работать лишь смелянские крестьяне» [21, 2,3,45]. Графи Бобринські здавна дотримувалися позиції, що росіянам слід віддавати перевагу, тому вони набирали на роботу фахівців-технологів і техніків із росіян, а з 1854 р. директорами заводів та їхніми помічниками були там тільки росіяни або вихованці Смілянських технічних класів.

Поміщик С. Хорват мав такі самі, як і у графів Бобринських, проблеми із місцевими селянами дев'яти сіл Радомисельського повіту через наймання поляків. Будучи за походженням поляком, він наймав на роботи у своєму маєтку тільки поляків римо-католицького віросповідання, не дозволяв навіть за гроші селянам займатися бортництвом у власних угіддях. Скарги селян були перевірені і виявилося, що «действительно все главные должности занимают преимущественно католики, приехавшие из разных губерний, а все черные работы выполняют местные крестьяне» [22, 2, 45].

Значні масштаби наприкінці XIX – на початку XX ст. набув переселенський рух на Київщині. Першопричиною було малоземелля та надлишок робочих рук. Хоча Київська губернія не мала значних проблем з аграрним перенаселенням, слід відзначити, що охочих переселитися до Східного Сибіру не бракувало. За приблизними даними, протягом 1885 – 1889 рр. до Сибіру із Київської губернії виїхали 2326 мешканців [23, 122]. Так, у 1893 – 1896 рр. мешканці села Юшківці Липовецького повіту подали прохання про переселення їх державним коштом до Східного Сибіру. Це бажання у 13 селян із сім'ями виникло після розмови із волосним старостою та писарем сільських сходів, прикладом стало переселення селян м. Животіва Таращанського повіту, на викуплені у купця О. Сиром'ятнікова, землі у Тобольській губернії. Своє палке бажання переселитися селяни пояснювали тим, що не мають засобів до існування в рідному селі, змушені шукати роботу по сусідніх селах [24, 2,3]. До Єнісейської губернії у 1894 р. переселилися селяни Скибинець та Кашперівки Таращанського повіту, а того ж року до Тобольської губернії – мешканці багатьох сіл Київського повіту [25, 1,8]. Селяни переселялися в сусідні губернії, шукаючи кращої долі. У 1890 р. 159 селян Звенигородського повіту переселилися до Херсонської [26, 15], а селяни Скибинець Таращанського повіту – до Волинської губернії [27, 1, 3].

Переселенські настрої селян Київщини турбували владу імперії, тому у 1893 р. Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор О. Ігнатьєв наказав різним чиновникам відзвітувати про ситуацію в Київській і Волинській губерніях. Один із них – Л. Лічков відвідав 33 волості Київської губернії, аби скласти точне уявлення про переселенські рухи. У результаті опитування серед селян, з'ясувалося, що 20 % сімей не мають поля, а 8 % – навіть садиби. Сім'ї, які переселилися через невигідні для життя умови, складали лише частину всіх переселенців, а решта – стихійні переселенці, які почули чутки про кращу долю. Особливо поширеними були чутки про пільги у сплаті податків та орендних платежів. Не менш актуальним стихійне переселення було й через високі ціни на землю на Київщині [28, 1,5].

У 1893 р. із Черкаського повіту переселилися до Кубані 97 родин, приблизно 485 осіб. Загалом переселенці мали з собою певну кількість їжі, одягу, підводу та від 150 до 250 руб. [29, 57]. Переселенський оптимізм у багатьох селян тривали недовго, дехто, зрозумівши, що обіцяних матеріальних благ на Далекому Сході імперії немає, почали просити про повернення [30, 38; 31, 3].

Уже на початку XX ст. переселенські настрої знову пожвавлюються через зростання населення та малоземелля. Так, 1903 р. мирові посередники звітували, що було подано 220 прохань про переселення, з яких 50 були задоволені [32, 310]. У цей період переселялися переважно до Америки [33, 23; 34, 6], яка стає країною емігрантів [35, 48], Царства Польського [37, 1, 3], Палестини. Передусім міграційні рухи зачепили представників польського та єврейського етносів у Київській губернії. У 1890 р. до Америки та Палестини переселилося 5000 євреїв. Переважно це були небагаті прошарки євреїв – дрібні торговці та ремісники. Євреї, які переселилися до Америки, писали до своїх родичів про «можливість добре влаштувати свій побут». Серед євреїв Київщини також розповсюджувалися чутки про купівлю баронами Ротшильдом та Гіршем значних площ землі у Палестині для утворення єврейських колоній. Барон Гірш також купив землі для російських євреїв у Аргентинській республіці [38, 2,3].

Отже, прагнення до задоволення матеріальних потреб населенням Київської губернії призвело у другій половині XIX – на початку XX ст. до активізації міграційних процесів. Переміщення населення відбувалося внаслідок соціально-демографічних, етнічних та економічних факторів. Досліджуваний період відзначається зростанням народжуваності, але водночас, через зростання капіталістичної системи ведення господарства, підвищенням смертності серед населення Київської губернії. Зростання кількості населення, урбанізаційні процеси, соціальні конфлікти між місцевими та прийшлими заробітчанами створювали умови для міграційних рухів.

1. *Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. – 2006. – № 2.*
2. *Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Мозговой. – К., 1887.*
3. *Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923.*
4. *Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч. 1. – Б. м., б. г.*
5. *Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К., 1900.*
6. *Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год с приложением адрес-календаря губернии. – К., 1914.*
7. *Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000.*
8. *Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2.*
9. *ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 5.*
10. *ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 6.*
11. *Нестеренко О.О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1951.*
12. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.*
13. *Труды Пятого Киевского областного съезда / Под ред. Т. Локтя. – К., 1903.*
14. *Хуторские хозяйства Киевской губернии: результаты обследования, произведенного в 1908 – 1909 гг. – К., 1911.*
15. *Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии на 1905 и 1906 гг. Зима и весна. – К., 1906.*
16. *Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867.*
17. *Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год с приложением адрес-календаря губернии. – К., 1914.*
18. *Російський державний історичний архів. – Ф. 1405. – Оп. 107. – Спр. 8098.*
19. *Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки. – М., 1958.*

20. *Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К., 1913.*
21. *ЦДІАУ. – Ф. 273. – Оп. 1. – Спр. 10.*
22. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 135.*
23. *Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з польс. – К., 1998.*
24. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 56.*
25. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 266.*
26. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 544. – Спр. 292.*
27. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 620. – Спр. 60.*
28. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 333.*
29. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.*
30. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 698. – Спр. 456.*
31. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 697. – Спр. 10.*
32. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 703. – Спр. 58.*
33. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 12.*
34. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 713. – Спр. 11.*
35. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 712. – Спр. 45.*
36. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 35. – Спр. 100.*
37. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 38. – Спр. 737.*
38. *ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 544. – Спр. 292.*

Kaz'mirchuk M.G. The migratory processes in the Kyiv province caused by the material needs (the second half of the XIX and the beginning of the XX century). In the article are analyzed the material causes of migratory movements, the migrant workers and Ethno-Social conflict in the Kiev province during the post-reform period.
Key words: Migration movements, Kiev province, post-reform period.

А. В. Лень

РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО УДОСКОНАЛЕННЯ В ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена дослідженню основних аспектів технічного вдосконалення розвитку цукрової промисловості України у другій половині XIX – на початку XX ст.
***Ключові слова**: Україна, промисловість, технічний прогрес, цукрове виробництво, цукроварня.*

Промисловий переворот в Україні розпочався із цукрової промисловості. Тому метою цієї статті є аналіз науково-технічного прогресу в пореформений період та етапи його проходження в цукровій галузі. Свого часу дослідженням технічних аспектів розвитку цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії зазначеного періоду займалися Р. Буравченко [1], В. Олянич [2], Л. Раковський [3], В. Спічак [4] та ін. Проте, на сьогодні день залишається ще чимало аспектів, які варто дослідити детальніше. Актуальність зумовлюється й потребою узагальнити історичні умови становлення цукрової промисловості на українських землях в означений період.

Після скасування кріпосного права в Російській імперії, почала динамічно розвиватись ринкова економіка. Зростання продуктивності харчової промисловості здійснювалося за рахунок удосконалень у техніці та технології виробництва. Власники заводів постійно прагнули до збільшення норм експлуатації робітників, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалося ліквідацією ручної праці на підприємствах і заміною її машинами, поліпшенням технологій виробництва тощо [5, 98].

Хоча перехід до промислового виробництва та технічне вдосконалення цукрової промисловості розпочалося ще до 1861 р. Так, упродовж 1820-х рр. перший цукробуряковий завод з'явився у с. Макошино Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. 1827 р. було збудовано першу цукроварню на Харківщині, 1828 р. на Полтавщині, у с. Будавка був заснований перший цукровий завод [2, 48]. Протягом 1840 – 50-х рр. зростають купецькі мануфактури, засновані на вільнонайманій праці та передовій на той час техніці. Зокрема 1843 р. збудований перший в Україні паровий цукроворафінадний завод, обладнаний за «останнім словом» техніки, з використанням французьких технологій [6, 58]. З часом будівництво цукроварень в Україні збільшилося. Уже наприкінці 1840-х рр. тут нараховувалося 2/3 всіх заводів імперії [7, 40].

Технологічне оснащення на перших цукробурякових заводах було примітивне і базувалося на ручній праці. Цукроварні потребували кваліфікованих робітників, майстрів і управлінців. Спочатку майстрів-цукроварів набирали з кріпаків, посилаючи їх перед тим на навчання. Школами практичного навчання цукроваріння були найдавніші цукрові підприємства. Іншим джерелом кваліфікованої робочої сили були іноземні фахівці. Найнявши за високу ціну майстра-іноземця, поміщики ставили їм умову навчати майстерності учнів із кріпаків [6, 57].

Завдяки потужному розвитку цукрової промисловості, Україна пройшла перший етап промислового перевороту за рахунок внутрішніх ресурсів, хоч і з використанням іноземної техніки, технологій та виробничого досвіду. Ще до скасування кріпосного права в Україні вже існував підготовлений та навчений робітничий клас і комерційні підприємства, які працювали на ринок. Наступним важливим кроком у цукроварінні було скасування кріпосного права, що сприяло виникненню соціально-економічних умов, за яких став можливим процес створення великої машинної індустрії та збільшення ринку найманої праці. Перетворення цукроваріння на ринкову галузь промисловості, широкий приплив капіталів, невпинні процеси централізації капіталів і концентрація виробництва – все це забезпечило умови для успішного здійснення технічної революції в цій галузі [8, 75-76].

Розвиток техніки цукрового виробництва характеризується двома найголовнішими послідовно змінюваними типами заводів: вогневим і паровим [4, 151]. Робота на цукроварнях здійснюється наступним чином. Буряки з кагатів надходили на завод по гідравлічних транспортерах. Бурячня, де корінь мили, являла собою двоповерхову споруду та була невід'ємною частиною заводу [9, 16]. Далі буряки подрібнювали на стружку. На перших заводах буряки різалися вручну, сік витискали малопотужними гвинтовими пресами, а потім на відкритому вогні випалювали до утворення маси необхідної густини, яку розливали у форми для кристалізації та пробілки. Згодом на вогневих підприємствах почали впроваджувати терки для подрібнення буряків, а також гідравлічні преси, значно місткіші котли. З перемеленого буряка сік через фільтри вичавлювали на гідравлічних пресах; або цукристий початок виділявся за допомоги вимочки бурячної мезги у воді, мацераційним способом, пускаючи окріп на бурячне різання [1, 42].

Розвиток техніки отримання соку пов'язаний з двома способами –пресовим і дифузійним. Перший характерний для початкового періоду розвитку цукробурякового виробництва, інший – виник одночасно з пресовим, але отримав розвиток значно пізніше. Пресовий спосіб отримання полягав у тому, що подрібнений буряк ошпарювали, а потім пресували. При цьому виходив буряковий сік, вихід якого сягав 90% від ваги буряків, тоді як пресування холодної мезги давало не більше 65% соку. Цей метод швидко поширився серед техніків Російської імперії і дав поштовх розвитку винахідництва, адже корінні недоліки, властиві обробному способу, не були усунуті, тому техніки продовжували шукати нових, більш раціональних шляхів вилучення цукру з

буряків. Ці шляхи були знайдені в дифузійних способах, які поступово витісняти пресовий спосіб [4, 151-152].

Буряковий сік містив велику кількість шкідливих хімічних елементів, котрі негативно впливали на організм людини. Тому головною умовою для отримання високоякісного продукту були способи очищення соку [3, 97]. В галузі очищення соку вітчизняне цукробурякове виробництво від виникнення пішло принципово відмінним, від західноєвропейського, шляхом. В основі був спосіб обробки бурякового соку «вапняним киселем». Уперше така обробка була застосована в 1836 р. Як показала практика, подібна зміна режиму була більш раціональною, тому гаряча дефекація отримала широке застосування [4, 153].

Буряковий сік очищали не тільки вапном (дефекація), а також вуглекислим газом (сатурація). Для цього використовували метод Вейра, за яким, замість того, аби змащувати соком попереднього дифузора новозавантажену свіжу стружку в останньому дифузорі і замість того, щоб направляти гідравлічним тиском деяку кількість соку з останнього дифузора в дефекатор, він змащує свіжу стружку гарячим і фільтрованим соком із першої сатурації, що було економічно вигідніше. Реакція соку була лужна, тоді як за старого способу – слабокисла. Запровадження дифузного способу випарювання соку з буряковиці, замість попереднього пресованого, було значним успіхом, з погляду виробництва [1, 45-46]. Спосіб нагрівання соку перед дефекацією також зазнав деяких змін. Спочатку це нагрівання вироблялося у відкритих котлах, забезпечених змійовиками або паровими барабанами. З 1870-х рр. стали нагрівати в трубчастих калоризаторах, а пізніше – в швидкохідних решоферах.

Витіснення підприємств з вогневою системою виробництва, зростання кількості парових машин, збільшення дифузорів, запровадження механізації допоміжних та підготовчих робіт було викликане збільшенням конкуренції з боку технологічно модернізованих цукроварень. Так, у 1874 – 1875 рр. на 245 заводах (в Україні на той час діяли 126 цукрових підприємств) матеріальні засоби виробництва мали такий вигляд: функціонували 534 парові гідравлічні преси, 7 ручних, 558 вимочувальних циліндрів системи графа Бобринського, 657 дифузорів системи Роберта, 6 вальц-пресів системи Лебе, 1 вальц-прес системи Пуазо, 16 відцентрових машин, 2 мацераційні вимочувальні циліндри, 1 мацератор, 7 порядків холодної вимочки Давидова, 4 порядки гарячої вимочки Шаховського, 2 порядки гарячої вимочки Сойманова, 4 гвинтові преси, 14 чанів холодної вимочки Шліценбаха, 6 фільтрів. Усі 245 заводів за своїм соковидобувним технічним оснащенням розподілялися так: 108 підприємств із паровими гідравлічними пресами без вимочки, 60 – з дифузією, 63 – мали гідравлічні преси з вимочкою, 1 – із відцентровими машинами (Синява), 1 – з мацератором, 1 – з гвинтовими пресами без вимочки [10, 43]. Однак заводи, що працювали за вогневою схемою, існували ще досить довго в усій Україні [11, 48].

Витіснення старих заводів підприємствами з паровою системою виробництва, особливо в правобережних губерніях України, впродовж 1860 – 70-х рр. відбувалося досить швидкими темпами. Київська, Волинська та Подільська губернії вважалися головним районом із виробництва відповідної продукції в усій Російській імперії. Цей густозаселений регіон з помірним кліматом мав багаті чорноземи, а отже, був найпридатнішим для розвитку сільського господарства, особливо для вирощування сировини для цукроварень [12, 27]. Вже всередині 1860-х рр. 90 цукроварень, із 113 діючих на Правобережжі були паровими. Домінувала в цукровому виробництві Київщина, де 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула 5800 тис. берківців. На Волині в 1875 р. було перероблено лише 243 тис. берківців [13, 208].

Незважаючи на нарощування технічного забезпечення і механізації, виробництво відбувалося недостатньо високими темпами. Наприкінці 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. відбувалася заміна вогневого методу паровим майже на всіх цукрових заводах України. Зростаюча технічна база заводів давала можливість витісняти із ринку цукру підприємства з меншим технічним забезпеченням. Якщо зважити на неоднорідність ґрунтів, то технічне переобладнання й використання більш прогресивних методів виробництва ставало просто життєвою необхідністю. Перехід на паровий метод змінив і ускладнив процес отримання цукру. Буряки з кагатів надходили на підприємство уже по водяних транспортерах. Окрім гідравлічного, широко використовували гужовий, ручний, елеваторний способи транспортування та за допомогою архімедових гвинтів.

Потім сировина надходила на заводські ваги. У 1890-х рр. з'явилися перші автоматичні ваги, з яких буряки подавалися елеваторами для роздрібнювання на стружку. 1892 р. на 109 підприємствах були ланцюгові елеватори, з них вертикальні – на 109 заводах, нахилені – на 10 заводах, з гумовими насосами – на 14, шнурові – на 14, дротові – на 3. Для різки цукрових буряків використовувалися передові на той час системи, зокрема Расмуса, Гербста, Ріттера, Пауліка, Місіочевича, Бергрипа, Ванека. Зі стружки у дифузійних апаратах безперервної дії одержували дифузійний буряковий сік [1, 44-45]. Знецукрену стружку – жом – використовували як корм для худоби. Потім сік очищали вапном (дефекація) і вуглекислим газом (сатурація). Фільтрували і прояснювали сірчистим газом. Очищений сік згущували у багатокорпусних випарних установках, одержуючи сироп. Сироп обробляли сірчистим газом, фільтрували, після чого уварювали у вакуум-апаратах, одержуючи так званий туфель-суміш кристалів цукру і між кристального розчину, з якого на центрифугах відокремлювали кристали цукру [2, 61]. Центрифуги, барабани яких мали до 0,8 метра в діаметрі, робили до 1000 – 1200 обертів [14, 527]. Цукор охолоджували, висушували і направляли на склад.

Отже, можна зробити висновок, що наприкінці XIX ст. процес виробництва цукру на підприємствах ускладнився як у технічному, так і в технологічному аспектах. В Україні наприкінці 1880-х рр. було 148 заводів, які виробляли 17 млн. пудів цукру. На кінець 1890-х рр. кількість заводів зросла до 159, з виробництвом – 29 млн. пудів. Технічне забезпечення цукрової галузі досить активно та безперервно розвивалося. Більш динамічним цей розвиток був на Правобережжі України. Необхідність розвитку технічного забезпечення цукрових заводів зумовлювалася науково-технічним переворотом. Причому технічне переобладнання сприяло становленню та розвитку не тільки цукроваріння, а й інших галузей промисловості на землях підросійської України.

1. *Буравченко Р.В. Технічне забезпечення цукрової промисловості в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. –2003. – Вип. VI.*
2. *Олянич В.В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2000.*
3. *Раковский Л.Э. Сахарная промышленность Украины в 60 – 90-е гг. XIX в.: Дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1995.*
4. *Спичак В.В., Остроумов В.Б. Развитие сахарной промышленности в России. – Курск, 2010.*
5. *Москалюк М.М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – Рада, 2009.*

6. *Горин Н.О. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840 – 1890-ті рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43.*
7. *Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952.*
8. *Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972.*
9. *Сулима К.П. Свёклосахарное производство в санитарном отношении: Дис. ... д-ра медицины. – СПб., 1892.*
10. *Завадский Й.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.*
11. *Заец А.С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация. – К., 2001.*
12. *Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004.*
13. *Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.*
14. *Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / Под ред. В. Добровлянского и др. – Т. 4. – СПб., 1904.*

Len A.W. The development of the technical improvements of the Ukranian sugar industry (the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries). Article is devoted to the study of the basic aspects of the technical development of the sugar industry in the Ukraine in the second half of the XIX – the early XX centuries.
Key words: Ukraine, industry, technical progress, sugar production, sugar mill.

О. С. Сидорович

ЗНАЧЕННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОРМАЛЬНОГО СТАТУТУ 1897 р. ДЛЯ РОЗВИТКУ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена аналізу особливостей нормального статуту 1897 р. Висвітлюються як негативні, так і позитивні сторони зазначеного нормативного акта та досліджено вплив його запровадження на розвиток споживчої кооперації Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.
***Ключові слова**: споживчий кооператив, нормальний статут, Лівобережна Україна, кооперація.*

Нормативно-правове регулювання діяльності самоврядних організацій завжди відігравало велике значення в їх успішному функціонуванні. Чи не найбільшою мірою це твердження стосується діяльності кооперативних організацій, зважаючи на їх особливий статус і специфіку діяльності. В цьому контексті цінним, на нашу думку, є досвід правового забезпечення діяльності споживчої кооперації в дореволюційний період. Зокрема нас цікавить запровадження найважливішого для розвитку споживчої кооперації в означений період нормативно-правового акту, а саме – нормального статуту 1897 р. та його вплив на розвиток споживчих товариств Лівобережної України. Ця проблема знайшла відображення в ряді досліджень [1 – 3], проте, опубліковані праці висвітлюють тему без урахування видової та регіональної специфіки.

У 1890-х рр. почалося поступове зростання споживчої кооперації Лівобережної України. Причиною була сприятлива економічна кон'юнктура для створення саме цього виду кооперативних товариств. До кінця XIX ст. товарно-грошові відносини на селі майже повністю витіснили натуральний обмін. Крамарі, які захопили торгівлю в тому чи іншому селі, підвищували ціни в деяких випадках майже вдвічі, порівняно з міськими. Цьому сприяли віддаленість і замкненість більшості сіл, недосконалість транспортної системи, що викликало труднощі у зв'язках із містами як торговими центрами. Зростанню цін сприяв також і голод, дві хвилі якого прокотились Російською імперією в 1891 і 1897 рр. [4, 53], та економічна криза, що виявилась у спаді промислового виробництва (почалась восени 1899 р. та сягнула найбільшого піку в 1901 – 1902 рр.). У відсотках до середнього рівня цін 1890 – 1899 рр. на найважливіші ринкові вироби, то в 1905 р. вони зросли на 16,4 % [5, 73]. І це в той час, коли реальна заробітна платня сільськогосподарських робітників мала тенденцію до зниження: у 1890 р. вона складала 44,5 коп., 1895 р. – 52,7 коп., 1900 р. – 52,6 коп., 1905 р. – 49,1 коп. Проте, економічні причини зростання кількості споживчих кооперативів у 1890-х рр. були не єдиними. Насамперед відіграло свою роль спрощення процедури заснування споживчих товариств за зразковим статутом, який було офіційно затверджено урядом 13 травня 1897 р. [6, 9]. До цього часу статут необхідно було затверджувати в Петербурзі, в Міністерстві внутрішніх справ. Часто така процедура затягувалась на рік і більше. Після 1897 р. засновники лише подавали вже розроблений зразковий статут на розгляд губернатора, який і вирішував – затверджувати його чи ні. Якщо ж товариство хотіло виробити власний статут, то воно мало його затверджувати як і раніше у Міністерстві внутрішніх справ.

Проект нормального статуту було розроблено 1896 р. в Нижньому Новгороді, на нараді споживчих товариств Російської імперії, яка була скликана Петербурзьким відділом комітету сільських, ощадно-позичкових і промислових товариств. Мотиви скликання цієї наради, яку ще часто називають першим з'їздом споживчих товариств Росії, були зумовлені зростанням споживчої кооперації і розумінням її важливості для населення. Тоді ж, під час проведення наради у Петербурзькому відділі комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, було вирішено створити «Постійну комісію у справах споживчих товариств», яка і розробила зразковий статут, спираючись на побажання представників споживчих товариств. Діяльність «Постійної комісії» складає важливу сторінку в історії споживчої кооперації. Вона здійснила статистичне дослідження товариств, випустивши докладну працю Н. Рейтлінгера, щорічно публікувала звіт статистичних даних про товариства, займалась виробленням системи звітності і ряду інструкцій органам правління товариств, була ініціатором клопотань щодо потреб товариств і брала участь в кооперативних з'їздах [7, 51]. Програма діяльності «Постійної комісії» включала такі заходи: видавництво періодичного органу для споживчих товариств, розробка питання про кредит для споживчих товариств, ревізія і контроль діяльності споживчих товариств, ведення і видавництво списку фірм, місцевих джерел придбання товарів, розробка питання про спільні закупки споживчих товариств.

На жаль, із запрограмованих заходів «Постійній комісії» здійснити вдалося небагато. З них найбільший інтерес для нас представляють звіти комісії. Для їх створення комісія розсилала в усі споживчі товариства Росії опитувальні листи. Картина розвитку споживчої кооперації, що постає у цих звітах, була неповною, тому що відповіді анкети надходили не від усіх споживчих товариств. У 1897 р. на розіслані анкети дала відповідь лише третина товариств. Із 12 товариств Лівобережжя лише Новгород-Сіверське на Чернігівщині прислало відповідь про результати своєї діяльності [8, 180]. Так, на торгово-промисловому з'їзді в Нижньому Новгороді 1896 р., IV-та секція якого власне і була нарадою споживчих товариств Росії, були присутніми 34 представники від 28 споживчих товариств імперії. З'їзд тривав з 4 до 15 серпня, а засідання IV-ї секції – з 7 до 15 серпня. Перш

за все нарада обговорила проект положення про спілки кооперативних установ змішаного типу, про спільну діяльність споживчих товариств і проект нормального статуту, який розробила комісія під керівництвом П. Ісакова. У цілому цей проект, з деякими змінами, ліг в основу нормального статуту, опублікованого через 9 місяців після наради в Нижньому Новгороді [7, 88].

Запровадження нормального статуту позитивно відбилось на зростанні споживчих кооперативів особливо в сільській місцевості. Адже тут не завжди була освічена людина, здатна правильно скласти статут і подати його на затвердження до Санкт-Петербургу. Хоча в багатьох випадках і після запровадження нормального статуту шлях від подання статуту на затвердження і до відкриття торгівлі займав півроку і більше. Наприклад, клопотання про затвердження статуту Анєнковського споживчого товариства з Лебединського повіту на Харківщині надійшло до канцелярії губернатора 18 березня 1911 р., а торгівля в крамниці була відкрита 22 вересня 1911 р. Такий тривалий термін був пов'язаний не в останню чергу із тим, що губернатор, перш ніж ставити свій підпис під цим статутом, через Лебединського повітового справника з'ясовував ступінь політичної благонадійності засновників цього товариства, а після затвердження статуту губернатор ще мав затвердити членів його Правління [9, 1-19]. Саме тому бюрократична переписка між канцелярією губернатора, повітовим справником і засновниками товариства тривала так довго. Аналогічна система діяла і при затвердженні інших споживчих товариств регіону [10, 1-33,165,270].

Зразковий статут мав ряд особливостей, які вплинули на подальший розвиток кооперативних установ на Лівобережній Україні. Відтак, варто детальніше проаналізувати деякі параграфи цього документу. Важливим пунктом цього статуту є параграф № 16, де зазначається, що кожен член споживчого товариства має право лише на один голос на загальних зборах, незважаючи на наявну у нього кількість паїв, і це право голосу нікому не можна передавати. За цим статутом у параграфі № 2 товариство мало право: влаштовувати для зберігання товару склади чи орендувати їх; вступати в домовленості і зобов'язання з особами і установами щодо поставок різноманітних товарів чи відносно грошових засобів необхідних для товариства; набувати власність і нерухоме майно на загальних підставах [11, 4]. Кошти товариства складають обіговий капітал, утворений із вступної плати, пайових внесків чи позик, які може брати товариство, спираючись на рішення загальних зборів, і запасний капітал, який складається із щорічних відрахувань за прибутками, не менше 10%, прибутків від продажу статутів товариства і розрахункових книжок, випадкових надходжень та ін.

Досить негативним, з нашого погляду, є той факт, що, згідно параграфу № 11, запасний капітал має зберігатися виключно в державних зобов'язаннях чи в державних кредитних установах аж до того часу, коли товариство не зазнає збитків на покриття яких, згідно параграфу № 10, потрібно спрямовувати запасний капітал. Таким чином, вільні кошти, які є у вигляді запасного капіталу, не можуть бути застосовані на поповнення обігового капіталу для закупівлі товарів, оренди чи купівлі приміщень і т.д., а повинні бути покладені в державні цінні папери чи ощадну касу, і навіть відсоток із цих грошей, згідно параграфу № 7-г, є для товариства недоступним. Звичайно ж, виправданням для цієї норми статуту є піклування про платоспроможність товариства у випадку банкрутства чи значних збитків. Проте, товариство могло б значно зміцнитися у фінансово-торговому відношенні, а отже, усунути теоретичну ймовірність банкрутства, якщо б воно мало доступ до запасного капіталу. Можливо, варто було б дозволити споживчим товариствам користуватися лише певною, визначеною у відсотковому відношенні, частиною запасного капіталу. В реальності виходило так, що через брак вільних коштів, товариство змушене було вдаватися до кредиту, невиплата якого ставила кооператив під загрозу банкрутства.

Нестача обігових коштів, дійсно, була однією із проблем споживчих товариств Лівобережної України. І обмеження у використанні запасного капіталу стримувало їхню господарську активність [12, 24]. Примітним є той факт, що у проекті зразкового статуту, який було розроблено на нараді 1896 р., дозволялись певні запозичення із запасного капіталу [13, 25]. Проте, у 1897 р., офіційно запроваджуючи статут, думку представників споживчих товариств не врахували і запасний капітал було визнано недоторканим. Іншим не зовсім продуманим, на нашу думку, пунктом зразкового статуту є параграф № 13, за яким кількість паїв, що може придбати окремий член товариства, визначається загальними зборами. До дозволу придбання декількох одиниць чи десятків паїв товариство могло вдатися у випадку нестачі обігових коштів. Теоретично цього вдалося б уникнути, запозичивши гроші із запасного капіталу, якщо б це було дозволено. Однак за наявності членів багатопайщиків товариство знаходилося під постійною загрозою виходу із тих чи інших причин цих членів із складу товариства з одночасним вилученням із обігового капіталу товариства відчутної частини коштів у вигляді паїв цих членів. До речі, це було однією із причин краху перших споживчих товариств Лівобережної України у 1870-х рр. З іншого боку, наявність членів багатопайщиків часто схиляла загальні збори до запровадження нарахування відсотку із прибутку виключно на пай, або ж – більшої частини на пай, а меншої – на забирання товарів. Нарахування відсотку із прибутку виключно на пай не стимулювало членів товариства до придбання товарів у власній крамниці. Відсутність же нарахування відсотку із прибутку на забирання – не стимулювала до купівлі товарів у споживчій крамниці сторонніх покупців, якщо там ціни були середньоринковими.

Таким чином, запровадження дозволу купування декількох паїв однією особою і нарахування відсотку із прибутку на пай чи навіть виключно на пай було таким, що не тільки не відповідало кооперативним принципам, але й було економічно невигідним для споживчого товариства. Отже, опосередковано відсутність дозволу запозичувати грошові засоби із запасного капіталу була причиною багатьох економічних негараздів споживчих товариств Лівобережної України. І тому наявність у товариствах членів багато-пайовиків, нарахування відсотку з прибутку виключно на пай було елементами одного ланцюга, початок якого (як одна із причин економічних негараздів товариств) полягав у забороні позичати грошові засоби із запасного капіталу.

Крім того, у зразковому статуті закладені положення, які дозволяли органам влади втручатися в діяльність кооперативу. Для проведення загальних зборів потрібно було отримати дозвіл поліції. Дуже часто поліція вела нагляд за діяльністю товариства і протягом його існування [14, 63-65]. Усі відомості про кількість споживчих товариств, соціальний склад їх членів та політичну благонадійність збирались і сортувались місцевими поліційними управами та передавались до губернських жандармських управлінь [15, 1]. За цим же статутом губернатор мав право закрити споживче товариство, якщо воно відходило від норм статуту; через інші причини товариство міг закрити лише Міністр

внутрішніх справ. Після 1906 р. ця стаття була викладена у більш короткій формі: «Споживче товариство може бути закрите за розпорядженням Міністра внутрішніх справ [16, 391]». Часто губернатори відмовляли у затвердженні того чи іншого статуту споживчого товариства взагалі без пояснення мотивів. Подібні випадки мали місце і в Лівобережній Україні. Так, Харківська повітова земська управа була змушена взяти на себе клопотання про затвердження статуту товариства споживачів із слободи Мерефа, тому що її мешканці з невідомих причин не могли довгий час виклопотати затвердження статуту. В Чернігівській губернії мешканці с. Журавки отримали таку відповідь від губернатора, на прохання затвердити устав споживчого товариства: «Не бачу необхідності задовольнити ваше клопотання» [16, 384]. Проте, правова ситуація із споживчою кооперацією в Російській імперії, де не існувало громадянського суспільства, не була виключенням із правила. У більшій чи меншій мірі суворий адміністративний нагляд здійснювався над усіма самоврядними організаціями.

Отже, незважаючи на певні недосконалості нормального статуту, його запровадження 1897 р. створило правове поле, в межах якого споживча кооперація досліджуваного регіону отримала новий поштовх до подальшого розвитку.

1. *Половець В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861 – 1917). – Чернігів, 1996.*
2. *Фареній І.А. З історій становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2003.*
3. *Волошкевич Г.А. Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Одеса, 2007.*
4. *Височанський П.Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Ч. 1: Дорадянська доба. – Катеринослав, 1925.*
5. *Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. Історія споживчої кооперації України: Підручник. – Львів , 1996.*
6. *Аліман М. В. Від витоків до сьогодення // Вісті ЦССТУ. – 1996. – № 25.*
7. *Меркулов А. В. Исторический очерк потребительной кооперации в России. – Х., 1919.*
8. *Рейтлингер Н.А. Обзор положення и деятельности потребительских обществ в России по данным 1897 г. – СПб., 1899.*
9. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 190*
10. *ДАХО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 214.*
11. *Устав общества потребителей «Сбережение Трудовой Копейки» слободы Тернов, Терновской волости, Купянского уезда, Харьковской губернии. – М., 1911.*
12. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3795. – Оп. 2. – Спр. 175.*
13. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1701.*
14. *ЦДІАУ. – Ф. 321. – Оп. 1. – Од. зб. 102.*
15. *ЦДІАУ. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 205.*
16. *Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России: его теория практика. – М., 1913.*

Sidorovich O.S. The value of the 1897 normal statute introduction on the development of consumer societies in the Left-bank Ukraine at the end of the XIX – at the beginning of the XX centuries. The article is devoted to the analysis of features of the 1897th year normal statutte. Both negative and positive sides of the above-mentioned normative act and the influence of it's introduction on the development of the consumer cooperation in the Left-bank Ukraine at the end of the XIX– at the beginning of XX centuries is explored.

Keywords: consumer cooperative store, normal regulation, Left-bank Ukraine, cooperation.

С. В. Макарець

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВЕЛИКИХ ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПОЛТАВЩИНИ В УМОВАХ АГРАРНИХ РЕФОРМ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано результати економічної діяльності поміщицьких господарств Полтавщини в умовах аграрних реформ кінця XIX – початку XX ст. Висновок автора – поміщицькі господарства були фактором занепаду, а не розвитку.

***Ключові слова**: поміщицьке господарство, землеволодіння, оренда, ефективність, Полтавщина.*

Скасування 1861 р. кріпосного права поклало початок глибоким соціально-економічним і політичним перетворенням у Російській імперії, до складу якої на той час входила й основна частина території України. Нова система виробничих відносин, в основу якої була покладена приватна власність на засоби виробництва і вільнонаймана праця, вимагала від безпосередніх товаровиробників забезпечення максимальної ефективності господарювання як вирішального фактору успішної конкуренції на ринку товарів і послуг. Беручи до уваги сучасний стан ринкової трансформації аграрного сектору економіки України, важливо вивчати і використовувати досвід функціонування великих (поміщицьких) і дрібних (селянських) господарств в умовах відповідних реформ кінця XIX – початку XX ст., серед яких особливе місце посідають столипінські перетворення 1906 – 1911 рр. Сьогодні серед теоретиків і практиків сільськогосподарського виробництва також точаться гострі дискусії щодо ефективності великих і дрібних господарств. Одні вчені стверджують, що альтернативи великим господарствам немає, інші ж віддають перевагу дрібним землевласникам.

У сучасній історичній літературі існують різні оцінки ефективності поміщицького господарства XIX – XX ст.: від характеристики його як епіцентру передового досвіду [1 – 3] до заперечення будь-якого прогресивного значення такого типу землеволодіння [4 – 6]. Метою цієї статті є аналіз питання, суть якого можна сформулювати так: поміщицьке господарство Полтавщини епохи капіталізму – фактор розвитку чи занепаду?

Особливістю Полтавської губернії кінця XIX – початку XX ст. було те, що тут знаходилися як великі господарства представників привілейованих станів, що мали по кілька десятків тисяч десятин землі (1 дес. = 1,0954 га), так і дрібні. Згідно з офіційною класифікацією, поміщицьке землеволодіння на рубежі XIX – XX ст. розподілялося на дрібнопомісне (до 100 дес.), середньопомісне (від 100 до 500 дес.) і велике латифундіальне (від 500 і більше) [7, 65]. На Полтавщині земський перепис 1910 р. зафіксував 5549 поміщицьких господарств [8, 406], серед яких дрібнопомісних було 3481 (62,73%), середньопомісних – 1468 (26,46%), а великих – 600 (10,81%). Отже, основна маса поміщиків, яка сформувалася переважно з колишньої козацької старшини, мала у цьому регіоні порівняно незначні сільськогосподарські угіддя, розмір яких коливався від 50 до 100 дес. землі. Загальновідома формула успішного економічного розвитку передбачає неухильне розширення виробництва. Що ж до полтавських поміщиків, то аналіз динаміки їхньої господарської діяльності протягом кількох десятиліть свідчить скоріше про занепад, ніж про розвиток. Якщо прийняти дворянське землеволодіння 1862 р. за 100%, то у 1867 р. на території Лівобережної України воно складало вже 98%; 1872 – 94; 1877 – 90; 1882 – 85; 1887 – 79; 1892 – 74; 1897 – 68; 1902 – 61; а 1905 – лише 58% [8, XXV]. Всього за 55 років (1863 – 1918) дворяни втратили на Полтавщині 1029039 дес. землі; духовенство

– 8743 дес. У той же час купці збільшили своє землеволодіння на 68650 дес.; міщани – на 54871; козаки – на 805104, селяни – на 603216 [9, 39]. Таким чином, навіть за менш сприятливих умов представники непривілейованих станів після скасування кріпосного права розвивали своє виробництво, тоді як поміщики-дворяни його згортали. Виникає природне запитання щодо причин такої незрозумілої, на перший погляд, тенденції. Адже логічно, що масштаби виробничої бази в умовах ринкової економіки значною, якщо не вирішальною мірою, визначають рівень конкурентоздатності відповідної господарської структури. У цьому випадку потрібно брати до уваги всю сукупність виробничих відносин, які склалися на рубежі двох століть. Після аграрних перетворень 1860-х рр., 10187 землевласників, із числа привілейованих станів, мали у розпорядженні 1726773 дес., тоді як 301397 осіб чоловічої статі колишніх поміщицьких селян одержали 505133 дес., тобто – 1,6 дес. на душу [10, 439]. Загалом же непривілейовані стани усіх категорій (козаки, колишні поміщицькі, державні та удільні селяни) за переписом 1882 – 1889 рр. складали понад 80% мешканців краю [11, 140], або 346598 дворів. При цьому, 59083 родини орної землі взагалі не мали, а 148135 домогосподарів мали її недостатньо, тобто менше 6 дес. на двір. Загалом же безземельних і малоземельних селян було на Полтавщині 74,29% – 257489 дворів [12, 38]. Наявність понад 1,5 млн. осіб, для яких власне господарство не давало достатніх засобів для існування, досить суттєво впливала на поведінку поміщиків. Переважна їх частина вирішила за краще не вести свого господарства, а здавати землю в оренду селянським громадам і окремим особам на кабальних для орендаря умовах. Через постійне зростання попиту на землю, землевласники найчастіше оформляли орендні угоди терміном на один рік. У Полтавській губернії на початку XX ст. земські статистики нарахували 746,5 тис. дес. орендованої землі. З цієї кількості 146,9 тис. (19,57%) належало селянам, а решта – 599,6 тис. дес. (80,43%), – поміщикам [13, 57]. Знаючи загальну кількість поміщицької землі – 1069,1 тис. у 1910 р., констатуємо факт передачі в орендне користування представникам непривілейованих станів 56,12% усіх сільськогосподарських угідь цієї категорії землевласників.

Як же використовувалася орендна земля і чому поміщицьке господарство було, на думку автора цих рядків, не елементом розвитку, а фактором занепаду? Причин було декілька. Одна з них – поганий обробіток селянами орендованої на один посівний сезон землі. У 1904 р. на Полтавщині річна оренда мала місце у 56,42% випадках [14, 258]. Щоб одержати пристойний урожай, окрім угноєння, потрібно було належним чином обробити ґрунт. Основними знаряддями в ті часи були плуг, безполозове чи полозове рало, соха і борона [15, 202]. Про значення сільськогосподарського інвентарю у господарстві землероба земські економісти на регіональному з'їзді, який відбувся 1910 р. у Катеринославі, говорили так: „У процесі сільськогосподарського виробництва інвентар відіграє настільки важливе значення, що саме ним характеризується у значній мірі саме господарство і ступінь його розвитку" [16, 105]. Всеросійський перепис 1917 р. зафіксував на Полтавщині 470787 селянських господарств. Із розрахунку на одне господарство плугів було 0,51, сівалок – 0,07, віялок – 0,13, молотарок – 0,03, жаток – 0,05 одиниць. У незадовільному стані знаходилося також забезпечення селянських господарств робочою худобою, яка була відсутня більш як у третини (38,86%) дрібних землевласників. Не мали ніякої худоби 64577 господарств (9,96%). Без корів були 182623 (38,79%) господарства [17, 97]. Вищенаведені статистичні дані свідчать про неможливість забезпечити ефективний обробіток селянами, орендованої у поміщиків, землі. Тогочасна преса рясніла повідомленнями про важкі умови оренди. Так, на початку XX ст. у Лохвицькому повіті чиста прибутковість десятини орендованої землі дорівнювала 14 крб., тоді як орендна ціна складала 16 крб. [18, 27]. „Оренда землі, за існуючих цін, є справжнім лихом, – писав у пресі полтавський селянин В. Завгородній. – Я знаю багатьох господарів із числа середніх, які захоплювалися орендою останні 5 – 6 років. І що ж? Вони зараз напівзлидарі: оренда остаточно їх розорила" [19, 27]. Таким чином, говорити про те, що основна маса поміщицького землеволодіння була в умовах Полтавщини кінця XIX – початку XX ст. фактором прогресу, немає жодних підстав.

Тепер звернемося до з'ясування питання ефективності тих поміщицьких маєтків, які вели власне господарство. Існувала певна залежність кількості тих чи інших знарядь праці від розміру поміщицького господарства. Залізними плугами краще були забезпечені середньопомісні маєтки (200 – 300 дес.), в яких на один плуг припадало 12,9 дес. Навіть у великих господарствах, що мали понад 1000 дес., на один плуг припадало менше орної землі, ніж у дрібнопомісних – відповідно 14,7 дес. проти 15,8 дес. Подібна тенденція була характерна також і для таких механізмів як сівалки. У дрібнопомісних маєтках на одиницю ріллі жаток було більше, ніж у великопомісних – відповідно 69,5 дес. і 109,2 дес. Дещо кращі показники мали середньопомісні маєтки (150 – 200 дес.) – 61,9 дес. посіву на одну жатку. Що ж до парових молотарок, то й у цьому компоненті середньопомісні маєтки (200 – 300 дес.) мали найкращі показники – 289,3 дес. на жатку проти 818,3 дес. у дрібнопомісних (50 – 100 дес.) і 476,5 дес. у тих, хто мав понад 1000 дес. посіву. Загальні показники аж ніяк не свідчать про високий рівень технічного забезпечення поміщицьких господарств. Порівняно із непривілейованими станами, вони мали лише удвічі кращі показники забезпечення сільськогосподарської діяльності відповідними машинами і механізмами. Чому ж, питається, поміщицькі господарства були так погано оснащені необхідними знаряддями праці? Відповідь очевидна: у цьому не було особливої необхідності, адже поряд знаходилася велика кількість малоземельних і безземельних селян, готових до найму за будь-яку ціну, навіть за харчування. „Значною перешкодою до розповсюдження знарядь у поміщицьких маєтках є прийнята у багатьох місцевостях система ведення господарства за відробітки або за половину врожаю, причому власницькі землі обробляються селянським інвентарем, – читаємо в одному з офіційних видань 1903 р. – При такому способі ведення господарства немає потреби витрачати кошти на удосконалення інвентарю, купівлю плугів, сівалок та інших знарядь. Поряд із цим, у поміщицьких господарствах відсутність деяких машин і знарядь пояснюється дешевизною робочих рук. Через цю дешевизну господарям немає потреби прагнути до підвищення продуктивності праці і купувати машини" [20, 124]. У більшості випадків основна турбота поміщика, – писав 1881 р. відомий знавець селянського побуту В. Василенко, – полягає у тому, „щоб роздати усі землі селянам і козакам, а потім, одержавши половину або іншу частину урожаю, обмолотити його і продати" [21, 93].

У популярному свого часу календарі-довіднику „Вся Россия" за 1897 р. професор С. Богданов так роз'яснював причини небажання поміщиків купувати більш досконалі знаряддя праці: „Снопов'язалка, наприклад, потребує близько 2,5 крб. на купівлю одного лише шпагату для кожної десятини! А вартість машини, запасних частин, а слюсар, а коні, а дорогі робітники – у що це обійдеться? Та ще, окрім цього, на руках у господаря залишається перевезення кіп із поля. Але ж десятину у

наших середніх губерніях селяни навколишніх сіл збирають за 2,5 – 3,5 крб. з усім, включаючи і перевезення" [22, 68].

На завершення нашого огляду звернемося до результатів господарювання одного з найбільших і найкращих з погляду економічних показників господарства Полтавщини – Карлівської економії герцогів Мекленбург-Стрелицьких. Станом на 1914 р. розмір цього маєтку сягав 54497 дес. землі, а його вартість складала 2627,5 тис. крб. Під посівами знаходилось 25923 дес. (47,56%). У розпорядженні власників було 6518 голів робочої худоби і велика кількість знарядь для обробітку ґрунту, посіву і збирання врожаю. Хоча маєток із року в рік і відчував нестачу збиральних машин і транспортних засобів, проте ліквідувати цей недолік власники навіть не намагалися. Причина була загальновідомою. „Недостатня кількість землі і відсутність пасовищ у селян поставили їх у повну економічну залежність від сусідніх землевласників, які нерідко користуються своїм виключним становищем на шкоду селянам, – писав один із очевидців відомого повстання 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях. – Орендна плата сягає 18 крб. за десятину. Якщо ж земля здається не за гроші, а за відробітки, то оренда обставлена такими умовами, які за своєю суттю у повній мірі відповідають, згаданій раніше, орендній платі" [23, 60].

Із усієї кількості поміщицької землі згаданого маєтку 9150 дес. (16,56%) знаходилися в оренді у селян. Тільки 12,3% орендованих угідь економія здавала за гроші, тоді як 87,7% – за відробітки [24, 23]. Отже, навіть у найпередовіших господарствах відробітки були звичайним явищем. Не можна не погодитися у цьому зв'язку з найрадикальнішими критиками існуючих у царській Росії порядків: „Загалом і в цілому сучасне поміщицьке господарство в Росії більше тримається кріпосницько-кабальною, ніж капіталістичною системою господарства", – писав 1906 р. один із сучасників [25, 233]. Факт широкого розповсюдження відробітків дав підстави тогочасним радикалам зробити висновок, що у більшості маєтків „ніякого поміщицького господарства нема", що „поміщицька земля обробляється тим самим селянським реманентом, працею розореного, зубожілого, закабаленого селянина" й у цьому зв'язку „про „культурність" господарства російських поміщиків можна говорити тільки на сміх" [26, 125]. Із цим висновком важко не погодитися.

З точки зору подальшого дослідження проблеми ефективності поміщицьких господарств заслуговують на увагу такі питання, як співвідношення дрібнопомісних, середньопомісних і великих господарств привілейованих станів у виробництві і збуті на внутрішньому і зовнішніх ринках зерна, м'ясо-молочних продуктів, птиці, технічних культур тощо.

1. *Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство: фактор розвитку чи занепаду? // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20.*
2. *Темірова Н.Р. Поміщики в Україні в 1861 – 1917 рр. : соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.*
3. *Жук В.Н. Великі поміщицькі господарства Полтавщини і розвиток у них тваринництва (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Полтавської держ. аграрної академії. – 2005. – № 1.*
4. *Якименко М., Краснікова О., Селіхов Д. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 – 1917 рр.: причини, зміст, наслідки // Економіка України. – 1997. – № 7.*
5. *Присяжнюк Ю., Горенко Л. Ринкова еволюції аграрних відносин в Україні (друга половина XIX – 1905 р.) // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2000. – № 5.*
6. *Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство // Український селянин. – Черкаси, 2006. – Вип. 10.*
7. *Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979.*
8. *Материалы по статистике движения землевладения в России. – СПб., 1911. – Вып. 20.*
9. *Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918 – 19 рр. – Полтава, 1919.*
10. *Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958.*
11. *Яснопольский П.Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России. – К., 1913.*
12. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава, 1916.*
13. *Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1991. – № 2.*
14. *Земские подворные переписи 1880 – 1913 гг. Поуездные итоги / Сост. З. и А. Свавицкие. – М., 1926.*
15. *Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991.*
16. *Труды областного съезда представителей земств и сельских хозяев Юга России: Доклады. – Екатеринослав, 1910. – Т. 1.*
17. *Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. – М., 1923.*
18. *Земли Полтавской губернии и их доходность : Лохвицкий уезд. – Полтава, 1911. – Т. VII.*
19. *Константиноградские сельскохозяйственные известия. – 1915. – № 8.*
20. *Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Вып. XI: Применение и распространение в России сельскохозяйственных машин и орудий. – СПб., 1903.*
21. *Василенко В. Об обычном праве в Малороссии // Юридический вестник. – 1881. – № 9.*
22. *Вся Россия. – СПб., 1887. – Т. 2.*
23. *Крестьянское движение 1902 г.: Сб. док. – М.; Л., 1923.*
24. *Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX вв. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1962. – Сб. V.*
25. *Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повне зібр. тв. – К., 1970. – Т. 12.*
26. *Ленін В.І. Проект промови з аграрного питання // Повне зібр. тв. – К., 1971. – Т. 15.*

Makarets S.W. The economic effect of the large landowner's farms of the Poltava region in the conditions of the agrarian reforms of the end of the XIX – the beginning of the XX centuries. In the article were analyzed the results of the economic activity of the landowner's farms in the Poltava region at the time of the reform of the end of the XIX and at the beginning of the XX century. The author's conclusion – the landowner's economies weren't the factor of the development but were the factor of the decline.

Key words: landowner's farm, landownership, land leasing, efficiency, Poltava region.

С. В. Ковальчук

ЕВОЛЮЦІЯ «ГРОМАДСЬКИХ ПРАВ ТА ВОЛІ» В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ «СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ» ТА ПАРТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ-ДЕМОКРАТІВ

У статі автор надав бачення розробки питання громадських прав та свобод у програмних документах нелегальної ліберальної організації «Союз визволення» й того чи відбулися зміни цих пунктів у програмі партії кадетів, що стала наступницею Союзу.

Ключові слова: *програма, громадянські права, Союз визволення, партія, кадети.*

Вимога заміни необмеженого самодержавства вже на початку XX ст. стала у Росії загальною для всієї ліберальної опозиції. Розбіжності всередині її зводилися лише до різного розуміння моделей нової політичної системи й технологій їхньої реалізації. Модернізаційні процеси післяреформеного періоду показали недостатність урядових реформ, здійснених у 1860 – 70-х рр., які не торкнулися найголовнішого – архаїчної політичної

надбудови, що на цьому етапі не тільки не відповідала вимогам часу, але й стала гальмом для об'єктивно назрілих перетворень у країні.

Важливо підкреслити, що, розробляючи модель нової політичної системи, російські ліберали активно використовували передові західноєвропейські теорії й досвід країн з конституційними й парламентськими устроями, розраховуючи застосувати ці теорії й досвід в умовах Росії початку XX ст. Одним з яскравих прикладів такого симбіозу ідей, є, знайдена нами в Державному архіві Одеської області (ДАОО), стаття «Избирательное право и избирательная тактика», заборонена одеським цензором із внутрішньої цензури. Невідомий автор навів порівняльний аналіз видів виборчих систем Франції, Великобританії й Німеччині з Росією й визначив шляхи подолання демократичної й конституційної відсталості [1, 35-36].

Об'єктом дослідження є партія конституційних-демократів напередодні та в роки першої російської революції 1905 – 1907 рр. Метою статті є розгляд й визначення того, чи відбулися зміни у програмних документах «Союзу визволення» (нелегальна ліберальна політична організація, що виникла в червні 1903 р., і на основі якої в жовтні 1905 р. виникла провідна ліберальна партія конституційних-демократів [2]) і його наступника – Союзу партії кадетів.

Необхідність кардинального реформування існуючої політичної системи знайшла відбиття вже в першому програмному проекті «Від російських конституціоналістів», опублікованому в № 1 «Освобождения». У ньому йшлося про «центральне» значення політичної вимоги «без станового народного представництва» у постійно діючій й щорічно скликаній верховній установі із правами вищого контролю, законодавства й утвердження бюджету [3, 10]. Ключові положення остаточного програмного проекту «Союзу визволення» одержали закріплення в опублікованому «Проекте Основного закона Российской империи». Проект розроблявся декілька місяців наприкінці 1904 р. й уже був готовий до публікації, але вийшов друком тільки 1905 р. у Парижі.

У розділі «Основні права громадян», всі російські громадяни, відповідно до законів, ставали перед ним рівними, свобода кожного громадянина забезпечувалася законом, вводилося право недоторканності приватної власності, листування, свободи зборів і союзу [3, 3-10]. Не важко помітити, що основні статті проекту – це вимоги політичних прав і свобод. Із загальних вимог можна виділити ряд більш конкретних, необхідних з юридичного погляду, понять: недоторканність приватної власності, конфіденційність особистого листування, свобода пересувань, відповідальність посадових осіб. Винятком у законодавчому розділі був п. 22, що вводив обмеження для деяких осіб і місцевостей, у зв'язку з надзвичайними ситуаціями, а так само осіб, що перебували на військовій службі. Сутність конституційного правління полягала в забезпеченні невідчужуваних і основних прав особи, які, як показує історичний досвід різних народів, здатний надати лише він. За словами В. Хіжнякова (одного з майбутніх кадетів), визнання принципів свободи совісті, слова, зборів і союзів «є справжнім вираженням найглибших потреб та вимог» руху [4, 3].

Ще одним з варіантів політичної програми Союзу була стаття «Демократическая партия и ее программа», опублікована в № 69 – 70 журналу «Освобождение» (виник 1902 р. й проіснував до 1905 р., спершу в Штутгарті, потім у Парижі). «Освобождение» був друкованим органом «Союзу визволення». Це був нелегальний та заборонений у Росії журнал [4]). Загальні вимоги прав і свобод у статті розділені на три тематичні групи.

До першої групи укладачі програми віднесли закони, що забезпечують загальні права людини й громадянина: «Насамперед, рівність всіх перед законом, без урахування стану, віросповідання й національності. Будь-які станові привілеї й будь-які обмеження особистих і майнових прав груп населення повинні бути скасовані». У цю же групу ввійшли закони про недоторканість особи, житла, регламентації обшуків, арештів, свободи пересування й скасування паспортної системи. Інша тематична група програми являє собою ті аспекти громадянських прав і свобод, які є основою взаємин церкви та держави, тобто свободи совісті. Малися на увазі свобода совісті, припинення релігійних переслідувань, свобода віросповідання, відділення церкви від держави: «Ніхто не може бути змушений сповідати будь-яке віровчення або належати до якої-небудь віросповідної організації». Третя група пунктів політичної програми «визволенців», об'єднала наступні права громадян: свобода друку (скасування цензури, мовних та інших обмежень), свобода усного слова, зборів, пов'язане із правом на свободу друку: «За злочин і провини, зроблені шляхом друку, винні відповідають тільки перед судом, причому жодна думка, висловлена в пресі, не підлягає переслідуванню й у судовому порядку, якщо вона не передбачає загального карного правопорушення» [5, 305].

Фактично саме ця програма, у поєднанні з «Проектом Основного закону», стала ядром ліберально-демократичної системи світогляду, прав і свобод громадянського суспільства. Практично всі пункти, що стали політичними вимогами прав і свобод особи «Союзу визволення», увійшли у стислішому, структурованому вигляді до програми кадетів, а деякі статті увійшли навіть без змін. Програма конституційних-демократів була прийнята на її установчому з'їзді, який проходив у Москві 12 – 18 жовтня 1905 р. У її розробці взяли участь відомі кадети (колишні «визволенці») П. Мілюков, П. Струве, кн. Д. Шаховский, С. Котляревський, М. Кутлер, О. Кауфман, Ф. Кокошкін, О. Кізеветтер (колишні засновники й члени «Союзу визволення») та ін. [6, 29-30]. Партія мала відкрито та рішуче боротися за встановлення політичної рівноправності, особливо встановлення виборчого права, що було визначено як необхідність для країни. Програма партії починалася із розділу, який надавав інформацію щодо прав громадянина, які базувалися на визнанні цінності кожної людини, рівноправності всіх перед законом, на них не могли впливати такі фактори: стать, віросповідання, національність, станова приналежність.

Перший розділ програми, названий «Основні права громадян», містив у собі не тільки ті права, якими громадяни володіють, внаслідок наявності в них політико-правового зв'язку з конкретною державою й обумовлені як політичні права, але й особисті права, якими кожний індивід володіє незалежно від свого громадянства. Це можна пояснити тим, що російське законодавство не визнавало й не забезпечувало навіть елементарних прав людини (п. 2) на свободу й віросповідання, (п. 7) недоторканість особи й житла, таємницю приватного листування, (п. 9) свободу пересування й виїзду за кордон. Важливо підкреслити, що в програмі кадетів не тільки декларувалися права людини, але й вказувалися умови їхньої реалізації, так само правові гарантії насамперед у формі судового захисту, з боку незалежної судової влади, надані потерпілому. Також права на відшкодування збитків від незаконних дій державної влади. Згодом цей момент увійшов як структуроутворюючий елемент у цілий ряд ліберальних законопроектів [7, 66]. Стосовно жіночого питання (п. 14), каменем спотикання було голосування жінок на виборах. Проти цього виступили мусульманські делегати партії, була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що «національні меншини мають право залишитися при власній думці з цього питання» [8, 3-4; 1].

Таким чином, у програмних документах «Союзу визволення» й партії кадетів не тільки декларувався базо-

вий перелік прав людини в ліберальному трактуванні, але й передбачалася їхня конкретизація стосовно російських умов. Свобода друку розглядалася у взаємозв'язку із правовою регламентацією механізму судової відповідальності за злочини й провини, зроблені з використанням засобів масової інформації. Вказувалися основні принципи майбутніх законопроектів відносно свободи зборів, організації товариств і союзів (дозвільний порядок), подачі петицій (колективний і індивідуальний характер). Кадетські ідеологи вважали, що треба внести в програму положення про проведення демократичних реформ, залучити до їх розробки населення, а вже потім почати втілювати пункти програми в життя [9, 281]. П. Струве писав: «Бачити монархію конституційною, правовою» [10, 38].

На думку А. Павка, програма кадетів репрезентувала радикально-демократичний варіант парламентського, цивілізованого вирішення комплексу соціально-економічних та політичних питань російської дійсності [11, 336-337]. Історик В. Кувшинов відзначив, що кадети стали двигуном буржуазного лібералізму, вони поєднали у своїй програмі «ідею конвергенції» (теорія поступового зближення соціальної та капіталістичної систем, у суспільствах змішаного типу, що синтезують у собі позитивні сторони обох систем) [12, 18-19]. У свою чергу Ф. Селезнев погодився з тим, що кадети поділяли й деякі соціалістичні ідеї, але обраний ними шлях політичної та економічної модернізації Росії був однозначно західноєвропейським [13, 60].

Підбиваючи загальний підсумок аналізу положень ліберальної програми, присвячених формуванню в Росії громадянського суспільства, слід відзначити кілька моментів. По-перше, формування програмного розділу «Права й свободи особи» являло собою тривалий процес, протягом якого йшло розширення «поля» громадянських і політичних прав особистості, що свідчило, на наш погляд, не просто про уточнення формулювань, а насамперед – радикалізацію вимог визволенців. По-друге, розширення прав і свобод цілком відповідало політизації й радикалізації політичного процесу Росії на початку XX ст., коли в нього усе активніше втягувалися демократичні верстви населення, тобто різночинська інтелігенція й особи вільних професій. По-третє, програмний розділ кадетської партії відносно громадянських прав і свобод акумулював позитивні наробітки попередніх етапів розробки програмних положень на сторінках журналу «Освобождение» і найбільш адекватно відбивав вимоги, побажання й настрої широких демократичних прошарків інтелігенції. По-четверте, все це давало шанс формуванню громадянського суспільства в Росії й дозволяло прискорити процес становлення правової держави й її інститутів.

1. *Державний архів Одеської області. – Ф.9. – Оп.1. – Спр. 443.*
2. *Общественное движение в России в начале XX в. / Под ред. Л. Мартова и др.: В 5 т. – СПб., 1910 – 1914.*
3. *Освобождение. – 1902. – № 1.*
4. *Российский Государственный архив социально-политической истории. – Ф. 279. – Оп. 2. – Спр. 224.*
5. *Освобождение. – 1905. – №. 69-70.*
6. *Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 40.*
7. *Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов: Док. и мат. 1906 – 1916 гг. / Сост. Н. Хайлова. – М., 2002.*
8. *ГАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 63; 66.*
9. *Секиринский С.С.. Шелохаев В.В. Либерализм в России. Очерки истории (середина XIX – начало XX вв.). – М., 1995.*
10. *Струве П.Б. Patriotika: Политика, культура, религия, социализм. – М., 1997.*
11. *Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К., 2002.*
12. *Кувшинов В.А. Кадеты в России и за рубежом (1905 – 1943 гг.). – М., 1997.*
13. *Селезнев Ф.А. Конституционные демократы и буржуазия (1905 – 1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2007.*

Kovalchuk S.V. The evolution of "The Social rights and freedoms" in the "Liberate Union" and party of constitutional democrats policy documents. In this article author represents his view the consideration of the problem of the social rights and freedoms in the policy documents of the illegal liberal organization "The Liberate Union" and discovers whether such points were changed in the program of the cadets' party, the successor of the Union.

Key words: program, social rights, «liberate union», party, cadets.

І. В. Пятницькова

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано участь населення Південної України в кооперативному русі на початку XX ст. Автором було визначено кількість населення, що брала участь у товариствах різних напрямів діяльності, проаналізовано соціальний статус, матеріальний рівень членів кооперативів, освіту, вік та стать учасників кооперативного руху досліджуваного регіону.

Ключові слова: *кооперація, кооперативний рух, соціальний склад.*

Кооперація на Півдні України зародилася у кінці 60-х рр. XIX ст. і розвивалася швидкими темпами. На 1 січня 1917 р. у регіоні вже діяли близько двох тисяч кооперативних організацій. Це були споживчі, ощадно-позичкові, кредитні, сільськогосподарські товариства, громади, різного напряму діяльності артілі, а також кооперативні союзи. Незважаючи на поширення кооперації в регіоні, питання участі населення в ній залишається малодослідженим.

Окремі аспекти цієї проблеми були висвітлені в працях російських учених С. Прокоповича [1], М. Хейсіна [2] і українських дослідників Б. Стопневича [3], П. Пожарського [4], В. Марочка [5], І. Фаренія [6]. Проте, запропонована тема розглядається науковцями в загальному контексті вивчення історії кооперативного руху, а отже, потребує ґрунтовнішого вивчення, з урахуванням регіональних особливостей. Саме тому мета цієї статті полягає в аналізі участі населення Півдня України у кооперативному русі на початку XX ст. Вона передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати ступінь участі населення у кооперативах різного напряму діяльності, охарактеризувати матеріальний, соціальний рівень членів товариств, їх стать, вік, національність та освіту.

На початку XX ст. найбільшого розмаху у регіоні набула кредитна кооперація. На 1 січня 1905 р. безпосередню участь в ній брали близько 74 тис. мешканців Півдня України. Позитивні результати діяльності кредитних товариств заохочували до участі у них все більше населення. І вже на початок 1914 р. кількість пайщиків південноукраїнських кредитних і ощадно-позичкових товариств дорівнювала близько 567,1 тис. осіб, тобто в 7,6 разів більше, порівняно з попереднім періодом. В умовах війни кількість членів південноукраїнських кредитних кооперативів продовжувала зростати з меншою інтенсивністю. На 1 січня 1917 р. у кредитній кооперації безпосередньо брали участь біля 580 тис. членів [7].

Значна частина населення регіону брала участь у споживчій кооперації. На початку 1905 р. – близько 62 тис. осіб. На 1січня 1912 р. кількість членів споживчих товариств складала понад 80 тис. осіб. Високі ціни, продовольчий дефіцит в умовах війни сприяли збільшенню кількості членів споживчих товариств. Автором

підраховано, що на початок 1917 р. членами споживчих товариств були близько 255 тис. мешканців регіону [8].

Кількість членів сільськогосподарських кооперативів не була такою великою, як у кредитних або споживчих. У середньому на одну таку організацію припадало близько 100 членів [9]. Значно меншою була кількість членів спеціалізованих сільськогосподарських товариств та артілей. Так, Чорноглазівське та Столипінське молочні товариства Катеринославщини мали в своєму складі відповідно 20 та 11 членів [10, 6] .

На основі вищенаведених даних автором було зроблено припущення, що на початок 1917 р. на Півдні України безпосередньо членами різних кооперативів було близько 10 % населення регіону. Найбільший відсоток кооперування спостерігався в кредитній кооперації – 6 % [11]. Особливо високим він був у Бердянському повіті Таврійської губернії. На 1910 р. участь у ній брали 30,4 % його населення, в 1914 р. цей показник збільшився до 53,8 %, а в 1917 р. досяг позначки 57,8 % [12, 30].

Відсоток участі населення Півдня України у споживчій кооперації складав близько 2,5% [11]. Проте, в окремих місцевостях він був значно більшим. Так в населених пунктах Херсонської губернії у споживчій кооперації участь брали від 0,9 до 28,75 % мешканців [13, 1-91]. Членами сільськогосподарських кооперативів та артілей різного напряму діяльності на початок 1917 р. були близько 1,5 % населення регіону [14].

Слід зауважити, що у товаристві членом був лише один представник від родини. Враховуючи, що середньостатистична родина за даними «Статистического справочника Таврической губернии» 1915 р. складалася з 5 осіб, можна припустити, що у кооперативному русі напередодні Лютневої революції опосередковано брали участь близько 4 млн. мешканців, тобто більше третини всього населення регіону [15, 35].

У порівнянні з іншими регіонами України, зайнятість населення досліджуваного краю у кооперації була значною. Так, наприклад, на початку 1914 р. члени кредитних і ощадно-позичкових кооперативів трьох південноукраїнських губерній складали 31 % від їх загальної кількості в Україні, у той час як на Лівобережжі цей показник становив 18 % [16].

Найбільш репрезентованим у кооперації соціальним прошарком суспільства було селянство, а саме близько 80 – 90 % членів кредитних, сільськогосподарських, споживчих кооперативів. Так, станом на початок 1913 р. селяни складали 86,5 % від загальної кількості членів кредитних кооперативів Півдня України. Інші категорії населення були представлені в кредитних кооперативах значно менше, зокрема 1,6 % складали ремісники, 1,3 % – робітники, 1 % – представники інтелігенції, 0,9 % – торгівці, 0,7 % – промисловці, 8 % – особи, які займалися підсобними заняттями [17, 62]. На відміну від інших регіонів України, на Півдні діяв значний відсоток робітничих споживчих товариств, з переважно робітничим соціальним складом членів.

До кооперативного руху активно долучалися представники інтелігенції, особливо вчителі, священики, секретарі земських управ, агрономи, лікарі. Хоча в складі кооперативних товариств вони чисельно поступалися особам інших соціальних категорій, інтелігенція була найбільш дієвою групою. Як правило, саме її представники виступали засновниками кооперативних товариств, очолювали їх, входили до управляючих органів.

У кооперації участь брали різні за матеріальним забезпеченням особи, проте, основу цих організацій складали середні за матеріальним достатком та заможні члени. На це вказують дані обстеження з кількості землі, худоби у власності членів кооперативних товариств, порівняно з цими ж показниками по всьому населенню регіону. Показовим є обстеження земельного забезпечення членів 18 сільськогосподарських кооперативів Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Лише 7 % членів цих товариств та громад були безземельними (більшість з них складали представниками інтелігенції), 43 % володіли землею площею до 10 дес., 50 % – більше 10 дес. Натомість в усьому повіті лише 6,7 % населення мали у власності більше 10 дес. землі і 90,4 % – до 10 дес. та 2,9 % мешканців вказаного повіту не володіли земельними наділами. Разом з тим члени кооперативів також мали в своєму господарстві 1 – 3 корови, 2 – 4-коней та іншу худобу [18, 6-8].

Забезпечених осіб в кооперації приваблювала можливість примноження своїх статків, розвитку господарства шляхом отримання кредитів, здійснення через кооперативи посередницьких операцій, оренду сільськогосподарської техніки тощо. У кооперативних товариствах брали участь і малозабезпечені категорії населення. Ремісникам, підсобним працівникам на початку XX ст. було складно конкурувати з великими капіталістичними компаніями. Для того, щоб мати можливість працювати, вони об'єднувалися в артілі, де на спільні кошти купували необхідне обладнання, винаймали приміщення і спільно виконували роботу. На Півдні України діяло різноманіття артілей, близько 35 різних спеціальностей, серед них артілі вантажників, будівельників, посильних, офіціантів, артілі зі спільного обробітку землі, переробки і продажу молочної продукції [19].

Слід відзначити, що з початком Першої світової війни у кооперативному русі більш помітними стали процеси соціальної диференціації і більш чіткого виділення кооперативів за матеріальним і соціальним статусом їх членів [4, 38-39].

Хоча суттєвих обмежень для вступу до того чи іншого кооперативу не існувало, більшість членів кооперативних товариств були чоловіками, жінки у їх складі займали лише від 1 до 3 % [2, 154]. Разом з тим на Півдні діяли і суто жіночі кооперативи. Зокрема в Одесі працювало ремісниче і споживче товариство «Співдружність російських модисток». Засновницями та активними учасницями цього товариства були міщанки М. Погрібна, О. Гачкова, О. Поташова [20, 1-10].

Виходячи з даних звіту економічного відділу Верхньодніпровського повіту, можна дійти висновку, що членами кооперативних товариств переважно були чоловіки у віці 20 – 40 років (77 %), другу за кількістю категорію складали особи віком від 40 і старше (21%), найменше у кооперативах були представлені члени віком до 20 років (1%) [18, 3-8]. Причиною пасивності молоді в діяльності кооперативів була заборона участі у них неповнолітніх, а також традиція, за якою керував усіма справами в родині старший чоловік.

У літературі не висвітленим залишається питання рівня освіти членів кооперативного руху. Слід зауважити, що Росія наприкінці XIX – на початку XX ст. посідала найнижчі позиції серед інших держав за показником освіченості населення. У країні на 100 мешканців лише 21,1 % вміли читати і писати, натомість у Франції – 97, Італії – 51,5 %. Подібною була ситуація й у досліджуваному регіоні [15, 54-55].

У порівняні з показниками серед усього населення, відсоток участі у кооперативах неосвічених осіб був дещо меншим. Так, показник неписьменних членів на початку 1913 р. у сільськогосподарських кооперативах регіону складав лише 10 %, з коливаннями від 0 до 20% в окремих товариствах [18, 6]. Можна припустити, що у споживчих товариствах, особливо робітничих, та артілях показники щодо освіченості членів були значно нижчими, оскільки соціальну основу цих організацій скла-

дали незаможні особи, більшість з яких не могли дозволити собі отримати освіту.

Населення Півдня України, через особливості заселення, у національному плані досить різноманітне. Все ж найбільш численну групу складали українці. За даними перепису 1897 р. вони налічували близько 60 % мешканців регіону, 19 % складали росіяни, 5,2 % – німці, 3 % – євреї, 2,8 % – греки, 2 % – болгари, 4,6 % – татари та ін. [15, 14].

Характерною була і національна приналежність членів південноукраїнських кооперативів. Більшість була українцями. У кооперативному русі на Півдні України також брали участь росіяни, євреї, німці, болгари. Діяли і суто національні кооперативи. Зокрема на початок 1912 р. у регіоні були відкриті 53 єврейські кредитні кооперативи [21, 7]. У Таврійській губернії в німецьких та болгарських поселеннях діяли національні кредитні кооперативи [22, 20].

Таким чином, на початок 1917 р. членами кооперативів регіону були близько 850 тис. осіб, разом з членами родин у русі брали участь до 4 млн. мешканців регіону, що становив третину від їх загальної кількості. Найбільш чисельними були кредитні кооперативи. За кількістю членів у них південноукраїнські товариства займали провідні позиції серед інших регіонів держави. Більшість кооперативів регіону, як і всієї країни, були сільськими. Селяни в їх складі становили близько 90 %, решта 10 % – представники місцевої інтелігенції, службовці, міщани, робітники та інші.

Основу кооперативних товариств складали особи середнього рівня достатку та заможні. Більшість членів робітничих споживчих товариств та артілей були людьми малозабезпеченими та такими, які мали середні статки. На Півдні України, як загалом і по всій країні, основну масу членів кооперативів становили чоловіки 20 – 40 років. Серед членів кооперативів був незначний відсоток жінок та неписьменних осіб. У регіоні діяли також національні єврейські, болгарські кооперативи.

1. *Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России его теория и практика. – М., 1913.*
2. *Хейсин М.Х. Кредитная кооперация в Росии (исторический очерк и современное положение). – Пг., 1919.*
3. *Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919.*
4. *Пожарський П. Соціальний склад української кооперації: історико-статистичний нарис. – К., 1928.*
5. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоритичний аспект (1861 – 1929). – К., 1995.*
6. *Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2003.*
7. *Визначено на основі: Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1911 г. – СПб., 1912. – С. 42 – 255; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909 г. – Херсон, 1911. – С. 143, 146; Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь, 1915. – С. 46 – 137; Ежегодник России за 1906. – СПб., 1907. – С. 193 – 194; Зак С. Кредитная кооперация в России за 10 лет // Вестники кооперации. – 1916. – № 6. – С. 43; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. – С. 558 – 567.*
8. *Визначено на основі: Стопневич Б. Вказ. пр. – С. 101 – 103; Хейсин М.Х. Указ. соч. – С. 160; Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. – К., 1914. – С. 24 – 25; ЦДІАУ. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 413.*
9. *Визначено на основі: Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по аграномическому отделению за 1913 г. – Херсон, 1914. – С. 104 – 106; Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. – Ананьев, 1915. – С. 13 – 56; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. – Верхнеднепровск, 1914. – С. 3 – 4; ЦДІАУ. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2486. – Арк. 38 – 39.*
10. *Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1363.*
11. *Визначено на основі: Ежегодник Росии за 1905 г. – СПб., 1906. – С. 40; Ежегодник России за 1906. – СПб., 1907. – С. 193 – 194; Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ... – С. 42 – 255; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда...; Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): статистический очерк. – М., 1956. – С. 28, 29, 44; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России... – С. 558 – 567; ЦДІАУ. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 413.*
12. *25 років будівництва сільськогосподарської і кредитної кооперації до 25-річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільського кредитного союзу 1902 – 1907 рр. / За ред. О. Одінцова. – Х., 1927.*
13. *ЦДІАУ. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 413.*
14. *Визначено на основі: Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве... – С. 123 – 125; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда... – С. 4; Отчет об оказании земской агрономической помощи... – С. 32.*
15. *Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь, 1915.*
16. *Визначено на основі: Рашин А.Г. Население России... – С. 44; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России... – С. 558 – 567.*
17. *Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве...*
18. *Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда...*
19. *Визначено на основі: Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2894а. – Арк. 3 – 91; ДАОО. – Оп. 7. – Спр. 370. – Арк. 2 – 270; ЦДІАУ. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2226. – Арк. 87 – 93.*
20. *ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 222. – Арк. 59.*
21. *Кооперация среди евреев (по данным 1911 и 1912 гг.) / Ред. И. Блюм, Л. Зак. – СПб., 1913.*
22. *Тотомианц В. Ф. Кредитная кооперация в России // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 3.*

Piatnyts'kowa I.W. The participation of the Southern Ukraine population in the cooperative movement at the beginning of the XX century. The article is devoted to the cooperative movement in the Southern Ukraine in the beginning of the twentieth century. The author has defined the number of people who took part in various companies, has analysed their social status, financial level, level of education, age and sex.

Key words: cooperation, cooperative community, social structure.

І. О. Шандра

ФОРМУВАННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ З'ЇЗДІВ СУДНОВЛАСНИКІВ ЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКОГО РАЙОНУ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядаються умови виникнення та формування структури З'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району, основні принципи та напрями їх роботи, співпраця з іншими підприємницькими установами на початку XX ст.

Ключові слова: *З'їзди судновласників, Комітет З'їздів, представницька організація, каботаж.*

З розвитком мореплавства у світі розпочалися глобальні перетворення: людство отримало повне уявлення про нашу планету, водний простір Землі перетнули морські маршрути, найвіддаленіші місцевості одержали транспортний зв'язок. Завершилася епоха, коли народи жили відокремлено, почалося формування міжнародної торгівлі та єдиного світового простору.

У пореформений період склалися сприятливі умови розвитку судноплавства на Чорному та Азовському морях. Зростання обсягів продукції сільського господарства, металургійного виробництва, вуглевидобутку та машинобудування в Південному економічному районі потребували їх збуту на внутрішньому та зовнішньому ринках. Однією з можливостей такої торгівлі був каботаж Чорноморсько-Азовським басейном та морський торговий експорт. Як зазначав 1907 р. морський міністр, адмірал І. Діков, «Південь наш має не тільки величезну кількість руди найвищої якості, але й чималі поклади кам'яного вугілля в одному районі з рудою; при таких даних наше залізо легко завоює першість на найближчих ринках Азії та Африки, тим більш, що і дешевизна доставки буде на боці Росії» [1, 88]. Проте, це були тільки плани на майбутнє, реальність виглядала інакше. З метою узгодження всіх суперечностей у морських перевезеннях на початку XX ст., судновласники вдаються до самоорганізації – створення представницьких організацій.

Наукова розробка питання підприємницьких союзів почалася ще на початку XX ст. і мала на меті вирішення, у першу чергу, практичних завдань – вироблення ефективних методів відстоювання економічних інтересів буржуазії у владних коридорах [2]. Дослідниками імперських часів був зібраний багатий фактичний матеріал щодо діючих представницьких організацій, але часто він мав тільки інформаційно-довідковий характер [3 – 5]. У більшості радянських і новітніх дослідженнях проблема судноплавства в Чорноморсько-Азовському басейні розглядається у воєнно-стратегічному аспекті [1; 6; 7]. У сучасній істоіографії виділяються праці О. Шляхова, присвячені історії судновласників Чорного та Азовського морів у пореформені часи [8; 9]. Однак вивченню процесу формування З'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського басейну поки не приділяється належної уваги. З огляду на це, метою статті є висвітлення історії виникнення та розвитку З'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського регіону на початку XX ст.

Загальний обсяг транспортних перевезень Російської імперії в цей час не відповідав потребам економіки, що зростали. За вантажомісткістю російський торговий флот поступався французькому вдвічі, норвезькому – у 2,5, німецькому – втричі, англійському – в 15 разів [7, 256]. На долю чорноморсько-азовських портів припадало 57 – 59 % вартості експортних товарів та 27 – 30 % імпорту [10, 63; 6, 108]. Основна маса вантажів перевозилася на іноземних суднах, бо судновласникам було вигідно купувати дешевші та технічно досконаліші іноземні кораблі. Питома вага вітчизняних суден у зовнішній торгівлі була незначною: на 1909 р. їх частка становила всього 12,3 % за тоннажу близько 9,2 % від загального морського торгівельного обігу Російської імперії. Таке становище пояснюється низьким рівнем субсидіювання цієї галузі: в Росії на ці потреби виділялося 4,5 млн. руб., тоді як у Франції – 15 млн. руб. [11, 16]. Серед інших причин підприємницькі організації називали відсутність спеціальних заходів для забезпечення російського судноплавства вантажами та зменшення портових витрат, безмитне ввезення суден іноземного виробництва, відсутність заохочення вітчизняних суднобудівельних заводів.

Зростаюче значення судноплавства за капіталістичних перетвореннь, з одного боку, та необхідність координації інтересів влади та підприємців у цій сфері – з іншого, призвели до виникнення 1908 р. Всеросійських з'їздів судновласників із постійним місцем перебування керівних структур у столиці. З метою об'єднання та представництва загальних інтересів російських судновласників З'їзди мали проводити виставки, організовувати навчальні заклади, збирати статистичні дані, проводити дослідження та видавати необхідні матеріали [12, 51]. Редакція журналу «Русское судоходство» з нагоди відкриття Загального з'їзду судновласників із захопленням писала, що цей форум має стати «запорукою твердо вкоріненого усвідомлення в життєвій необхідності правильно організованого представництва судноплавної промисловості» [13, 9].

У грудні 1908 р. було Найвище затверджено «Положення про З'їзди судновласників», відповідно до другого параграфу якого, могли бути зібрані загальні з'їзди судновласників, районні та групові (кількох районів) [4, 113; 14, 11]. Спираючись на цю норму, одеські судновласники виявили бажання заснувати в Одесі районний З'їзд судновласників. Одеський морський порт був другим за обсягом вантажообігу після Санкт-Петербурзького. До Одеського порту щорічно прибували близько 1,1 тис. парових та 120 парусних суден, тут розміщувалася головна контора Російського товариства пароплавства та торгівлі [10, 62].

Головою Комітету Загальних з'їздів судновласників П. Летуновським був визначений порядок відкриття районних з'їздів: письмове подання заяв для участі в них, підтвердження Комітетом З'їздів судновласників репрезентативності представлених заяв, спільна нарада представників районних та загальних з'їздів з приводу програми та часу зібрання, затвердження програми Комітетом З'їздів судновласників, відкриття першого районного з'їзду одним із місцевих судновласників [14, 4].

Положенням про З'їзди судновласників не встановлювався фіксований розмір членських внесків та не вказувалося, що вони мають бути однаковими в усіх районах. З огляду на це, Комітет З'їздів судновласників надавав повну самостійність місцевим підприємцям у визначенні цієї ставки, а також частки, яка мала надходити на загальні витрати всеросійського зібрання.

Після отримання позитивної відповіді на запит від центрального комітету судновласників, організаційний комітет Чорноморсько-Азовського району розсилав запрошення всім зацікавленим особам. У циркулярі вказувалося на те, що нинішнє державне та економічне становище Російської імперії «потребує об'єднання судновласників з метою правильного з'ясування та раціонального захисту інтересів торгового мореплавства, тобто, потребує створення організацій, які мали б можливість висловлювати на місцях авторитетні думки з різних питань торгового мореплавства й представляти їх у вищих урядових інстанціях» [14, 5]. Такою організацією захисту інтересів торгового флоту мали стати З'їзди судновласників Чорноморсько-Азовського району. Згоду на участь дали Російське товариство пароплавства та торгівлі, Російське страхове та транспортне товариство, Російське дунайське пароплавство, а також інші акціонерні товариства та окремі судновласники. Таким чином, З'їзди судновласників Чорноморсько-Азовського району об'єднали близько 40 % всього парового торгового флоту зовнішніх морів Російської імперії [14, 7].

Перший з'їзд проходив 10 – 20 серпня 1909 р. в Одесі. На ньому розглядалися стандартні організаційні питання (обрання посадових осіб, ревізійної комісії, визначення розміру членських внесків) та доповіді (про мита на іноземні судна, заохочення вітчизняного суднобудування, криголами та привила сертифікації суден). Програма була затверджена Міністерством шляхів сполучення й Міністерством торгівлі та промисловості. На організаційному засіданні були присутні голова Одеського біржового комітету В. Мунц, начальник Одеського торгового порту В. Давидов, чиновники, суднобудівельники та судновласники [14, 28 – 31; 10, 127].

Перший з'їзд був відкритий головним організатором та ідейним натхненником цього підприємницького форуму П. Регіром-молодшим, якого одноголосно було

обрано Головою з'їзду. Його батько Петро Петрович Регір був маріупольським підприємцем, який одним із перших почав займатися вугільним каботажем. У 1889 р. він придбав свій перший вантажний англійський пароплав, який назвав «Прогрес». З часом він стає власником великої судноплавної компанії. Судна П. Регіра з високим відсотком рентабельності доставляли донецьке паливо в балтійські порти: щорічно з Маріупольського порту навколо європейського континенту до Санкт-Петербурга, Кронштадта, Риги доставлялося близько 100 тис. тонн кам'яного вугілля, а на зворотному шляху російський ліс та зерно транспортували в порти середземноморських країн [10, 61]. Із часом усе помітнішу роль у справах батька стає відігравати Регір-молодший, якому і належала ініціатива створення представницької організації судновласників.

Після тривалих дебатів на з'їзді було визначено розмір членських внесків – сімдесят п'ять рублів, з яких тридцять – належало відправляти до столичної контори. Представницька організація азово-чорноморських судновласників не була фінансово могутньою, оскільки їх бюджет коливався в межах 2 – 3 тис. руб. на рік, у той час, коли З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії мали бюджет 1,5 млн. руб. на рік, а З'їзди бакинських нафтопромисловців – 2,5 млн. руб. на рік [5, 71; 3, 143].

Першим кореспондентським відправленням З'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району була телеграма вдячності на ім'я міністра торгівлі та промисловості із запевненням, «що їх посильна робота буде сприяти створенню правильної мореплавної програми, яка допоможе нашому торговому флоту піднятися на належну височінь» [14, 36]. Виникнення районних з'їздів судновласників схвально сприйняли вже існуючі організації офіційного представництва. Так, Одеський біржовий комітет у своєму зверненні вітав «молоду організацію» та висловлював побажання успіху в роботі на благо процвітання російського комерційного флоту.

З'їзди судновласників Чорноморсько-Азовського району мали збиратися не рідше одного разу на рік, а у випадку нагальної необхідності – частіше. За місяць до запланованого початку роботи форуму, його програма подавалася на затвердження міністра торгівлі та промисловості й міністра шляхів сполучення. Окрім міністерств, повідомлення про скликання з'їзду судновласників Чорноморсько-Азовського району направлялося місцевій адміністрації та всім районним з'їздам судновласників. Проте, право голосу мали лише судновласники-господарі. Найбільш впливовими учасниками З'їздів судновласників були управителі Північного пароплавного товариства, Російського дунайського пароплавства, Російського транспортного та страхового товариства, делегати від З'їздів представників промисловості та торгівлі, З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, Імператорського товариства судноплавства та ін. [15, 6-7].

Завідування справами районних з'їздів покладалося на місцеві комітети, які обиралися з членів з'їзду у складі не менше трьох осіб [14, 13-14]. Кожного року комітет оновлювався на третину, причому колишні члени могли бути знову обраними. До обов'язків районного комітету входило: підготовка програми та попередня розробка всіх питань для обговорення; складання списку кандидатів у члени районного комітету; виконання рішень районного з'їзду; підтримка зв'язків із державними установами в питаннях зацікавленості районних З'їздів; завідування майном представницької організації, ведення фінансової звітності [14, 16]. Комітет З'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району був затверджений у такому складі: П. Регір (голова), О. Тимрот, Г. Марголін, Б. Марков, Ф. Звороно, І. Островський [14, 25]. Питання, поставлені на голосування, вирішувалися простою більшістю голосів. Правомочними вважалися рішення комітету з'їздів, якщо на ньому були присутні не менше трьох його постійних членів.

Наполегливими клопотаннями судновласників Чорноморсько-Азовського району отримали силу закону такі положення: про виділення із державного казначейства коштів на портобудування, про заходи щодо заохочення вітчизняного суднобудування, про облаштування хлібної гавані в Одесі, про облаштування набережної в Ростові-на-Дону та ін. [15, 1]. Комітет судновласників брав активну участь у підготовці проекту «Правил, які визначають порядок видання свідоцтв торгових суден», проекту закону «Про заохочення суднобудування» [16, 2-3]. Підприємницькі об'єднання буржуазії мали досвід співпраці, взаємно підтримуючи свої клопотання. Так, у питаннях управління торговими портами З'їзди судновласників спиралися на аналогічну думку З'їздів представників біржової торгівлі та сільського господарства, а в питаннях страхування суден їх підтримав Одеський біржовий комітет [16, 8].

З'їзди судновласників Чорноморсько-Азовського району підтримували активні ділові контакти з найстарішою регіональною підприємницькою організацією – З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії. Більш кваліфікованих партнерів, ніж ця представницька організація, важко було б знайти. З'їздами гірничопромисловців докладно розроблялися питання про порти, пристані, суднобудування, торгове мореплавство та каботаж [2, 78-86]. Комітет судновласників направляв своїх доповідачів на засідання З'їздів гірничопромисловців та неодноразово звертався до них за підтримкою у вирішенні невідкладних клопотань. Доповідь голови Комітету З'їздів судновласників П. Рігера з питання «Про морські перевезення донецького вугілля в порти Балтійського моря» увійшла до програми роботи XXXV з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [17, 5], а на їхніх XXXVI та XXXVII з'їздах інтереси судновласників було доручено представляти секретарю Комітету М. Юдицькому [18, 6]. Було розглянуто та підтримано спільне клопотання про необхідність урядового сприяння розвитку каботажу [18, 39]. Налагоджена система представництва інтересів підприємців в урядових установах, яка десятиліттями майстерно відпрацьовувалася Південними з'їздами гірничопромисловців, дала свої результати – усі клопотання «тарифними установами були задоволені» [15, 15]. Схожість позицій гірничопромисловців та судновласників із багатьох питань економічного розвитку країни була об'єктивно зумовленою. Тому гірничопромислові З'їзди теж направляли своїх представників для участі в роботі з'їздів судновласників [15, 7].

Невідкладні проблеми регіональні З'їзди судновласників намагалися вирішити через своє центральне представництво. Члени Комітету загальних З'їздів брали участь у міжвідомчих нарадах, тарифних з'їздах, комісіях урядових та громадських установ, де обговорювалися питання вітчизняного судноплавства. Судновласники Чорноморсько-Азовського району ставали учасниками й інших громадських організацій та заходів. Так, П. Регір-старший був головою Одеського біржового комітету, М. Рабинович очолював Херсонський біржовий комітет, Д. Хараджаєв керував Маріупольським біржовим комітетом [9, 68].

Питання мореплавства на урядовому рівні знаходилося в підпорядкуванні відділів торгового мореплавства й торгових портів Міністерства торгівлі та промисловості. Громадські організації були представлені в управлінні цією галуззю своїми висуванцями до Ради у справах торгового мореплавства при тому ж міністерстві. Судновласники Чорноморсько-Азовського району наголошували на недостатньому рівні взаємодії між владою

та капіталом, а тому для оперативного та ефективного прийняття рішень запропонували створити Особливу нараду мореплавних підприємств. Подання з цією пропозицією від 1 липня 1909 р. було схвалено профільним міністром. П. Рігером розроблено проект «Положення про наради мореплавних підприємств при відділі торгового мореплавства» [16, 10]. Звітуючи в жовтні 1912 р., Комітет З'їздів судновласників «висловлював жаль» з приводу невирішеності цього клопотання [15, 3]. Для позитивного розв'язання питання судновласникам не вистачило фінансової ваги та авторитетності, на порядку денному уряду виявилися більш нагальні завдання.

Робота З'їздів судновласників була досить ефективною, схвальне ставлення щодо рівня їх професіоналізму висловлювали урядовці, підприємці і, звичайно ж, самі члени Комітету З'їздів. У його звіті за перший рік роботи зазначається: «Комітет лестить себе тому надією, що таке ставлення членів З'їзду до загальної справи залишиться таким самим і надалі, а це дасть можливість продовжувати роботу з непохитною впевненістю в тому, що труди З'їздів принесуть дійсну користь, усім нам близькій, справі вітчизняного торгового мореплавства» [16, 13]. З'їзди судновласників Азовсько-Чорноморського району стали важливою з'єднувальною ланкою між підприємцями та владними структурами. Їх діяльність виявилася, з одного боку, механізмом економічного розвитку та регулювання, з іншого – черговим проявом самоорганізації підприємців у пореформену добу, перетворення їх на впливову суспільно-політичну силу.

1. *Шацилло К.Ф. Развитие Черноморского флота накануне Первой мировой войны (1907 – 1914 гг.) // Исторические записки. – Т. 75. – М., 1965.*
2. *Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Х., 1908.*
3. *Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России // Зап. Император. рус. техн. о-ва. – 1912. – № 4.*
4. *Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – СПб., 1913.*
5. *Справочная книга для горнопромышленников юга России: в 2 ч. – Ч. 1. – Х., 1916.*
6. *Козлов Д.Ю. Российские планы войны на Черном море и «проблема проливов». 1907 – 1914 гг. // Вопросы истории. – 2007. – № 8.*
7. *Эфенди-заде Д.М. Русский морской торговый флот на рубеже XIX – XX вв. // Исторические записки. – Т. 105. – М., 1980.*
8. *Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004.*
9. *Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1.*
10. *История предпринимательства в Украине (1861 – 1917 гг.) / Сост. В. Ляшенко. – Донецк, 1998.*
11. *Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). – Т. 2. – Х., 1910.*
12. *Справочная книжка о собраниях, съездах, публичных лекциях и народных чтениях / Сост. В. Чарнолуский. – СПб., 1912.*
13. *Труды общего съезда судовладельцев в С.-Петербурге (27 февраля – 4 марта 1913 года). – СПб., 1913.*
14. *Труды I съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района (10 – 20 августа 1909 г.). – Одесса, 1909.*
15. *Труды III съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района (7 – 10 октября 1912 г.). – Одесса, 1912.*
16. *Труды II съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района (27 сентября – 4 октября 1910 г.). – Одесса, 1910.*
17. *Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3403.*
18. *Труды XXXVII съезда горнопромышленников юга России (25 ноября – 4 декабря 1912 г.). – Т. 1. – Х, 1913.*

Shandra I.O. The Formation of the representative congress of the Black and Azov Seas' districts ship-owners in the begining of the XX century. In the article are reviewed the conditions of the appearance and formation of the Black and Azov Seas's districts ship-owners structure, the major principles and directions of their work, their partnership with another manufacturers in the begining of the XX century.

Key words: Congresses of ship-owners, congresses committee, representative organization, coasting trade.

О. В. Черемісін

ВИБОРИ ДО ХЕРСОНСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У 1913 р.

У статті розглядаються питання організації та проведення виборів у Херсоні в 1913 р. Характеризуються позитивні та негативні сторони процесу, відношення виборців до власних кандидатів у гласні на конкретному прикладі. Зроблені висновки про проведення виборів на повсякденному рівні.

Ключові слова: *Південна Україна, міське самоврядування, міські вибори.*

Головним завданням сучасного українського державотворення є радикальна зміна системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ, основна мета яких полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи в один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління та формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і історичний, що дає змогу вивчати та аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані культура та технологія управління, свідомість людей, суб'єктивні права та обов'язки, законність, існуючий правовий порядок тощо.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна, незважаючи на те, що низка праць має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал правових норм, основних положень «Жалуваної Грамоти» 1785 р., Міських Положень 1870 та 1892 рр. і практичної роботи органів самоврядування. У радянській історіографії в окремих роботах надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до його господарської діяльності зокрема.

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990-х рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування. Однак, не дивлячись на багатство та розмаїття досліджень на тематику діяльності міського самоврядування до сьогодні майже не розглядалися питання: організації та проведення виборів; передвиборчої агітації; відношення виборців до кандидатів у гласні та інші. Відтак, метою цього дослідження є спроба виявлення особливостей проведення виборів, позитивних та негативних сторін означеного процесу, відношення виборців до власних кандидатів у міські депутати на конкретному історичному прикладі. Цікавість до херсонських виборів 1913 р. викликана тим, що вони розтягнулися майже на рік і мали гучний резонанс не тільки в південноукраїнському регіоні, а і на загальнодержавному рівні.

На початку 1913 р. в Херсоні розпочалась кампанія з виборів до органів міського самоврядування. Попередній склад Міської Думи не зміг вразити населення позитивним відношенням до роботи, оскільки із всього складу місцевого уряду можна було нарахувати лише десяток гласних, які могли і хотіли працювати (і це при тому, що саме ці 10 осіб брали участь у діяльності 12 міських комісій). Серед негативних факторів у роботі попереднього складу Думи відмічались такі: діяльність без чітко сформованого плану дій; збільшення дефіциту міського бюджету за рахунок витрачання коштів із прибутків, яких не існує; гласні не раціонально вели господарство, а тому незадовільним був благоустрій; зокрема не завершено будівництво каналізаційної системи та не переобладнано базари [2, 3].

Відтак, виборам приділялась особлива увага, оскільки на новий склад Міської Думи покладалось багато сподівань. Необхідно було завершити благоустрій порту (для цього були потрібні 4 млн. руб.), переоблаштувати базари, площі та вулиці, завершити процес проведення каналізації та багато інших питань. В цілому міське населення покладало багато сподівань на плідну діяльність самоврядування і завершення багатьох важливих проектів для Херсона, а для чого потребувався компетентний склад Думи [3, 3].

Місту передбачали велике майбутнє із розвинутим господарством, а діячів для цього за минулі роки було мало. З моменту поширення Міського Положення 1870 р., до 1913 р. в Думі вдалось створити лише ядро працівників самоврядування, тому місцева інтелігенція бажала, за рахунок нових виборів, збільшити кількість працьовитих «муніципалів» і тому проводила необхідну агітацію. Хоча на передвиборчих зібраннях помітне було недоброзичливе ставлення міських мешканців до кандидатів у гласні з вищою та спеціальною освітою. Інтелігенції таке відношення взагалі було незрозумілим, оскільки для багатьох питань ведення міського самоврядування необхідні були спеціалісти, а більшість міщан їх просто не розуміла. Різними промовами міських жителів закликали уважніше ставитися до освічених людей, оскільки за ними було майбутнє міста, але більшість населення залишалось несприйнятливою до слів інтелігенції [4, 3].

Один з міських мешканців, який називав себе «Сторонній», не погоджувався з тим, що виникла нагальна необхідність обирати в Думу освічених людей, оскільки у попередньому складі інтелігенції було майже половина, а інша половина складалась із осіб вільних професій. Для вирішення питань, які потребували спеціального вивчення запрошувались інженери, медики та інші професори. І не дивлячись на те, що склад Думи був інтелігентним, саме вони і винні в тому, що міське господарство залишається у занедбаному стані, адже більше часу проводили за балачками, а не за реальними справами. Підсумовуючи свою доповідь, «Сторонній» прийшов до висновку, що найкращими гласними для Херсону будуть підприємці [6, 3].

Кандидати в гласні Міської Думи мали власну точку зору на задачі діяльності самоврядування на майбутній строк (1913 – 1917 рр.). Так, Г. Федоров вважав найголовнішими питання, пов'язані з міською земельною власністю, водопостачанням, відкриттям нових шкіл та електричним освітленням [5, 3]. З приводу каналізації він розходився у поглядах з іншим кандидатом – О. Бєгуном і вважав, що, перед тим як завершити проведення каналізації, необхідно в першу чергу потурбуватися про загальну міську санітарію [2, 3].

Всіх тогочасних кандидатів у гласні можна умовно поділити на три групи: прогресивні (брали участь у роботі попередніх скликань Міської Думи), праві (відомі власними громадськими справами) та «вибіркові» (не відомі міській громадськості, але такі, які заслуговували на увагу). На жаль, херсонських виборців не задовольняла жодна група. Перші, тому що готові були піти на компроміси з будь-ким, заради задоволення власних потреб. Інші, оскільки на них не можна було сподіватися, а треті – не розробили власний план дій.

Херсонський житель А. Камаський радив усім на виборах дотримуватись принципу працездатності кандидатів у гласні. На його думку, найкраще було обрати до нового складу Думи «ядро старої» та доповнити їх новими працездатними гласними, які б дійсно працювали на користь міста [8, 3]. Інший міський житель – Г. Пачоський рекомендував виборцям підтримувати кандидатури Н. Соколова та родину Тропіних, оскільки вони є відомими меценатами та побудували за власний кошт лікарню, родину Вадонів оскільки вони великі землевласники та раціональні господарі, а отже, з користю будуть працювати заради міста [9, 3].

Нові вибори гласних Міської Думи були призначені на 15 січня 1913 р. (всього кандидатів у гласні нараховувалося 526), що стало або помилкою, або спеціально спланованим актом на користь зацікавлених осіб, оскільки, згідно Міського Положення 1892 р., річний бюджет міста мав бути сформований у листопаді та затверджений до 1 січня нового року, а херсонський бюджет не був своєчасно затверджений і це питання вирішили перенести на засідання 23 січня 1913 р. [10, 3]. Відтак, виникло цілком закономірне питання, який склад Міської Думи буде затверджувати бюджет: старий або вже новий? Як з'ясувалось, прав на затвердження бюджету не було ні у попереднього складу (до 23 січня він втрачав права), ні в майбутнього (оскільки новий склад ще не набирав правоздатності). В старому складі Міська Дума все ж таки зібралась 23 січня 1913 р. [16, 4], але річного бюджету затверджено не було. Він був затверджений лише на засіданні міського самоврядування 12 березня 1913 р. у сумі 933031 руб. 48 коп. [17, 4].

Можна припустити, що питання міського бюджету було одним із виявів виборчих технологій, відкриваючи можливість маніпулювання свідомістю виборців, щоб залишити при владі попередній склад гласних, оскільки вони були краще знайомі з господарством, а новий склад самоврядування міг заплутатися в бюджетних справах і наробити помилок.

15 січня 1913 р. о 10 ранку жителі Херсону прийшли до будинку Міських зборів для виборів. Список виборців складався із доволі відомих працівників земства та міста, підприємців та домовласників, меценатів та інтелігенції. Слід також відзначити, що до списку кандидатів у гласні Міської Думи увійшло багато молодих людей [11, 3]. І хоч проведення виборів ледве не було зіпсовано сваркою між прибічниками різних кандидатів («марченківцями» та «блажківцями») в першому турі було обрали 12 осіб [12, 3]. В іншій групі чимало кандидатів відмовились взяти участь у виборах і лише загальними проханнями вдалося вмовити 15 осіб. У третій групі погодились взяти участь лише 7 кандидатів [13, 3]. Під кінець виборів міський голова Н. Блажков відмовився виставляти свою кандидатуру у гласні нової Думи [14, 3] та приголомшив присутніх тим, що буде і надалі виконувати обов'язки міського голови, якщо склад Думи залишиться попереднім, а обиратись у мери з новим скликанням не ризикне [15, 3]. Таким чином, вибори почалися та завершилися скандалом. У провину всім ставилась принциповість сторін і неможливість знайти порозуміння. Результатом всього стала недовіра до майбутньої спільної роботи.

Після цього група міських мешканців утворила власну партію під назвою «Раціональне міське господарство», на чолі якої став доктор Вітвицький. Її метою стало проведення до Міської Думи осіб, на яких можна було покластися і які б могли створити дійсно раціональне міське господарство [18, 3]. Ця група херсонців подала

скаргу цивільному губернатору про некоректність проведення виборів і просила визнати їх недійсними, розглянувши відповідне питання на спеціальному засіданні губернського у земських і міських справ присутствія [19, 3]. Херсонська громадськість вважала проведення виборів неправомірними за таких причин: не були опубліковані списки кандидатів у «Херсонських губернських відомостях» за місяць до виборів (тобто, 15 грудня 1912 р.), а лише 17 грудня, що було порушенням чинного законодавства [20, 3]; на виборах були присутні зацікавлені особи, які вчинили скандал та силоміць нав'язували іншим певні кандидатури; у приміщенні міських зборів знаходились особи у нетверезому стані і під впливом алкогольних напоїв вчиняли тиск на волю виборців; відбувся підлог голосів (оскільки виборців було лише 218, а бюлетенів нарахували 222) [21, 3]. Щоправда, Херсон у 1913 р. був не єдиним містом, де мав місце скандал на виборах. Так, під час підрахунків голосів в Одесі було, наприклад, встановлено факт підміни 200 бюлетенів культурно-господарського блоку до самоврядування на чорносотенні. Бюлетені з іменами прогресивних кандидатів згодом знайшли в урнах Міської Управи [22, 3].

Результати засідання губернського у земських і міських справ присутствія не змусили себе довго чекати і вже на початку березня 1913 р. результати херсонських виборів до Міської Думи були скасовані [23, 3]. Після недовгих дебатів нові вибори були призначені на 26 квітня 1913 р., якщо ж повний склад Міської Думи знову не буде обраний, третій етап мав відбутися 30 квітня 1913 р. [24, 3]

Представники партії «Раціональне міське господарство» запропонували перед новими виборами поділити місто на декілька дільниць, щоб від кожного району були обрані власні представники в Міську Думу [25, 3]. Ця система могла спрацювати за умови масовості виборців, а цим Херсон похвалитися не міг. Якщо прийняти до уваги, що на херсонських виборах з 1870 до 1909 рр. взяли участь у середньому від 205 до 500 осіб (враховуючи, що кількість мешканців 1870 р. була близько 50 тис. (0,82 % виборців)), 1909 р. – 68 тис. (0,6 % виборців), а 1913 р. – 70 тис. (0,3 % виборців), виходить, що активність городян у виборах скоротилася на 0,52 % за 42 роки [1, 36-84; 7, 147-149]). Отже, ділити місто на окремі виборчі дільниці не мало сенсу. Тим більше перед новими виборами серед мешканців зовсім не помічалося морального піднесення. Цю обставину можна пояснити тим, що виборці не довіряли будь кому з кандидатів. Перед новими виборами ідеї різних сторін помітно один від одного не відрізнялися, але негативним фактором було їх протистояння, що могло погано вплинути на процес проведення виборів. Домовитися напередодні виборів представникам різних угрупувань так і не вдалося [26, 3].

Нові вибори відбулися, як і планувалося, 26 квітня 1913 р., й, як можна було очікувати, в результаті особистої неприязні кандидатів, багато гласних категорично відмовились балотуватись на них. Загальними результатами виборів (за майже повної відсутності агітації) була задоволена лише група «прогресивних» кандидатів [27, 3]. За оцінками громадськості в Міську Думу були обрані працьовиті та дієздатні кандидати, які могли легко перетворити Херсон на одне з найрозвиненіших міст Півдня України.

Міська Дума у новому складі неквапливо розпочала свою роботу 3 червня 1913 р. з розгляду питань розвитку порту та благоустрою, хоча з невеличким інцидентом між Н. Блажковим та Ф. Аршавським [28, 4]. Залишалося обрати міського голову. На спеціальній нараді з цього приводу до порозуміння справа не дійшла. Найбільш вірогідним кандидатом на посаду мера визнавався Н. Соколов. Єдиним серйозним конкурентом був Н. Блажков. Вибори міського голови призначили на 21 червня 1913 р., але згодом були відкладені до серпня 1913 р. з таким поясненням «Навіщо нам поспішати? Жили собі добре при старому міському голові, от і надалі так жити і будемо. Буде у нас все. Почекаємо» [29, 3]. У кінці серпня 1913 р. вибори міського голови відбулись за присутності 28 гласних. Найбільше голосів набрали Е. Яковенко – 15 та Н. Блажков – 13. Був також намічений план міського розвитку на майбутні 4 роки [30, 3].

Таким чином, «трагікомедію» з виборами до Міської Думи, яка відбувалася більше 7 місяців (хоча для цього потрібно було значно менше часу), можна пояснити такими факторами. По-перше, активність виборців була на досить низькому рівні, причому більшість апатично відносилась до результатів виборів, тоді як меншість (0,01 %) внутрішньо усвідомлювала необхідність раціональної роботи міського самоврядування, від чого залежав добробут міста. По-друге, міські жителі з недовірою відносилися до ідей, які пропагували кандидати в гласні й тому підтримували лише окремих діячів, що зумовило назви різних партій: «марченківці», «блажківці» тощо. По-третє, контингент виборців був поділений на декілька частин, що мали вороже один до іншого ставлення. По-четверте, свідомість виборців знаходилась у рамках позиції, що добробут міста залежить лише від роботи діячів самоврядування, а від них вимагається лише прийти на вибори і проголосувати, тобто не відбулось внутрішнього усвідомлення, що добробут міста залежить саме від міських мешканців. По-п'яте, діячі міського самоврядування, здебільшого, працювали на власну, ніж на користь громадськості.

1. *Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. – Херсон, 1896.*
2. *Бегун О.Н. К выборам в городскую думу. Анкета о думе // Юг. – № 863.*
3. *Яичков К.М. К выборам в городскую думу. Анкета о думе // Юг. – № 864.*
4. *Зебе. К выборам в городскую думу. Анкета о думе // Юг. – № 865.*
5. *Федоров Г.В. К выборам в городскую думу. Анкета о думе // Юг. – № 866.*
6. *Сторонний. К выборам в городскую думу. Анкета о думе // Юг. – № 867.*
7. *Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. – Херсон, 2003.*
8. *Камаский А. К выборам в городскую думу. Итоги и перспективы // Юг. – № 869.*
9. *Пачоський Г. К выборам в городскую думу // Юг. – № 870.*
10. *Федоров Г.В. К выборам в городскую думу. Состав новой думы // Юг. – № 871.*
11. *Список кандидатов в городскую думу // Юг. – № 872.*
12. *Выборы в городскую думу // Юг. – № 873.*
13. *Выборы гласных // Юг. – № 878.*
14. *О выборах // Юг. – № 879.*
15. *Не постоянный. Н.И. Блажков и выборы городского головы // Юг. – № 883.*
16. *Городская дума (заседание 23 января) // Юг. – № 886.*
17. *Городская дума (заседание 12 марта) // Юг. – № 920.*
18. *Вокруг городских выборов // Юг. – № 921.*
19. *Вокруг городских выборов // Юг. – № 923.*
20. *Вокруг городских выборов // Юг. – № 926.*
21. *Вокруг городских выборов // Юг. – № 929.*
22. *Одесские муниципалы // Юг. – № 939.*
23. *Отмена выборов // Юг. – № 948.*
24. *К выборам в городскую думу // Юг. – № 953.*
25. *Сегодня выборы. Список кандидатов // Юг. – № 954.*
26. *Новая дума // Юг. – № 964.*
27. *Вокруг новой думы // Юг. – № 965.*
28. *Городская дума (заседание 3 июня) // Юг. – № 967.*
29. *Я-ль. Вокруг да около // Юг. – № 1007.*
30. *К выборам городского головы // Юг. – № 1049.*

Cheremisin O.W. The elections of the city self-garvement in Kherson in the 1913th. In the article the questions of the organisation and elections in Kherson in the 1913th. Are characterised the positive and negative sides, the relation of the voters to the deputies on the concrete example.
Key words: Southern Ukraine, self-garvement, elections of city.

В. В. Боримський

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР В ОЦІНЦІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

У статті проаналізовано погляди Симона Петлюри на Варшавський договір 1920 р.
Ключові слова: *Симон Петлюра, Варшавський договір, рецепція.*

Варшавський договір 1920 р. – дотепер доволі суперечлива проблема в історіографії. Протилежні погляди на нього з'явились відразу після підписання, що зокрема засвідчило його сприйняття з боку С. Петлюри. Останнє так чи інакше згадується практично в кожному дослідженні означеної проблеми, хоча підходи фахівців суттєво різняться. Так, скажімо, історики, які симпатизують більше «гетьманському режиму» Скоропадського, як правило, стверджують, що головним мотивом Петлюри за підписання договору було маніакальне бажання бути при владі ціною будь-якої авантюри [1]. В. Липинський, наприклад, у листі до А. Жука писав, що «нащадки петлюрівців у третім поколінні будуть поляками» [2, 765]. З погляду М. Грушевського, Варшавська угода постає як акт зради українського народу, а його творця називає «новим Тетерею». Цей договір, на його думку, був «справою малої жменьки людей, котрі поставили собі задачею за всяку ціну утримати за собою химерну роль української влади» [3]. З іншого боку, деякі дослідники подають суцільно позитивний образ С. Петлюри, а Варшавський договір кваліфікують правильним і мудрим рішенням [4; 5].

Радянська історіографія розглядала події 1920 р. в контексті радянсько-польської війни. При цьому Польща замальовувалась як маріонетка імперіалістичного Заходу, а сама війна як «третій похід Антанти». Роль Петлюри в війні, відповідно, виглядала як роль прислужника панської Польщі. Армія УНР називалась не інакше, як петлюрівськими бандами. Відповідно мотиви Петлюри при укладенні договору пояснювались особистими амбіціями та корисливими прагненнями [6].

У сучасній історіографії також немає єдності в оцінках дій С. Петлюри. Так, В. Солдатенко вважає, що С. Петлюру цікавила тільки особиста влада, бодай над якоюсь частиною України. Ні конструктивної програми державотворення, ні проектів соціальних перетворень не передбачалося [7, 148]. Т. Зарецька вважає, що підписання договору вимагало неабиякої мужності: «Сьогодні необхідно зрозуміти, у якій боротьбі з собою Петлюра йшов на цей крок, тоді мало хто з його оточення зрозумів це» [8, 162]. Натомість С. Литвин переконує, що, попри всю контроверсійність оцінок Варшавського договору в історіографії, безсумнівним є те, що він був єдино можливим кроком на шляху продовження збройної боротьби українського народу проти більшовицького поневолення і за становлення української державності [9, 400].

Проте, більшість дослідників, оцінюючи дії С. Петлюри, роблять свої висновки, як правило, не враховуючи поглядів самого Голови Директорії. З'ясувати, як він оцінював політичну ситуацію на час укладання договору та якими він бачив перспективи України, розкрити особливості його ідейно-політичних переконань і є метою запропонованої статті.

У баченні С. Петлюрою Варшавського договору можна виокремити декілька провідних мотивів. Передусім він вважав, що визнання України Антантою буде панацеєю від всіх труднощів українського державного існування. Відтак, визнання Антанти було одним з головних завдань української зовнішньої політики періоду Директорії. Засуджуючи М. Грушевського й В. Винниченка, С. Петлюра вважав, що Україні не довіряють через Брест-Литовський мирний договір. Попри великі зусилля уряду УНР, спрямовані на встановлення дружніх відносини з європейськими країнами, ніхто не поспішав встановлювати з Україною реальних політичних відносин. Намагання уряду УНР та С. Петлюри впродовж 1919 р. домогтися визнання Антантою незалежності України залишилися безуспішними. Замість визнання, підкреслює Н. Полонська-Василенко, Антанта застосувала повну блокаду України, не дозволила доставити навіть санітарні матеріали та медикаменти, які український уряд закупив на суму $ 8 млн. у Американської Ліквідаційної комісії. Антанта не допускала в Україну не лише зброю, а й одяг і ліки [10, 535]. С. Петлюра був переконаний, що як тільки УНР буде визнана незалежною державою та отримає довіру Антанти, Україна займе в її політиці ту нішу, яку займає Польща, тобто своєрідного «щита Європи». Він неодноразово наголошував на месіанській ролі України у справі боротьби з «більшовицькою навалою» та переконував, що роль України недооцінюють. І Антанті, і більшовикам, і Денікіну була вигідна єдина-неділима Росія. Єдиною країною, яка була зацікавлена в існуванні української держави була Польща. У листі до А. Лівицького від 11 листопада 1919 р. С. Петлюра писав: «Полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини зі світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б, мали більш сприяючі для нас обставини» [11, 140]. Наявність 130-тис. армії, а також політична і військова підтримка з боку Антанти, робили Польщу впливовим гравцем у регіоні Східної Європи. Завдяки договору УНР мала стати «союзником союзника» Антанти, а тому, на думку С. Петлюри, це давало підстави розраховувати на міжнародну підтримку. Ось як він сам пізніше це пояснював: «Наше порозуміння з поляками в 1920 р. треба розглядати як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби» [12, 517]. Головний Отаман вважав, що після визнання УНР Польщею, послідує визнання України всіма іншими країнами. Однак цього не сталося.

Наступний аргумент С. Петлюри на користь договору можна охарактеризувати приказкою: «Краще синиця в руках, ніж журавель в небі», адже він керувався принципом, що Українська держава має бути будь-якою ціною, можливо навіть ціною значних територіальних поступок. Серцем України він вважав Наддніпрянщину, відповідно з неї треба було починати відродження державності: «В справах територіально-державних я керувався і керуюсь принципом соборності України. Основою державности повинна бути Центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її. Коли об'єктивні обставини складаються так, що сьогодні соборности, етнографічно-територіального принципу нації не можна здійснити, було би божевільством в угоду максималізму територіального відмовлятись від державної самостійности на тих землях, де цю самостійність можна зреалізувати. Якби таким шляхом, яким хотів іти Грушевський у цій справі, йшла Італія, Румунія, Югославія, то вони ніколи б не створили своєї державности» [12, 519]. Цей уривок з листа до генерала-хорунжого М. Удовиченка чи не найкраще демонструє ставлення С. Петлюри до моральної дилеми – бути чи не бути українсько-польському союзу.

«Я вірю, – запевняв він, – що Україна як держава буде. Може не зразу такою великою, як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях для Української Державности стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Укр. Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії, нереальні комбінації, що призведуть до того, що ніякої України не буде... В першу чергу Чорне море – Дніпро, як дорога і зв'язок з Заходом і з Кавказом, а потім уже, після того, як збудуємо свої заводи зброї і організуємось, – ширша програма національного будівництва і заокруглення кордонів» [13, 453]. Таке пояснення свого бачення С. Петлюра виклав у листі до Ю. Гуменюка. З цих слів видно, що кордони України, визначені в договорі, не сприймались ним за остаточні.

Наступним аргументом на користь договору був принциповий вибір між Європою та Азією. Україна вела бої на всіх фронтах і припинити бойові дії з одним з ворогів та знайти собі союзника було першочерговим завданням. Росія, червона чи біла, на думку С. Петлюри, ніколи не погодиться на самостійність України. Характеризуючи політичні настрої в суспільстві та серед українських партій, у 1922 р. він писав: «Я бачив, що українські партії... не усвідомили собі головного: чи Україна, як самостійна держава, повинна в своїй закордонній політиці спиратись на Європу чи на Москву – Азію? Виявилось, що азійська спадщина в нас занадто ще сильна» [12, 516]. Таким чином, порозуміння з Москвою здавалось Головному Отаману нереальним: «Коли я в квітні 1920 р. робив умову з поляками, то мав на увазі визначним політичним актом розпочати уперту боротьбу серед нашого громадянства, з його нахилами та тенденціями політичних порозумінь і договорів з Москвою, яку я вважаю за історичного і вічного ворога нашого» [11, 532]. «Стратегія національної боротьби, – продовжував він, – як і боротьби військової, вимагає: бити в першу чергу по головному ворогові, з другорядним потім можна раду дати! В своїй діяльності я керувався принципом, що таким ворогом була, є і буде Московщина» [13, 452].

Що ж стосується ставлення С. Петлюри до договору вже в часі його реалізації, тобто влітку 1920 р., то воно набуло відтінку розчарування польськими союзниками. Ще у травні він писав до міністра закордонних справ та голови дипломатичної місії у Варшаві А. Лівицького: «Ваша праця привела до бажаного кінця. Україна визнана яко суверенна держава з боку Річі Посполитої Польської... Я певен, що досягнені нашою місією в Польщі здобутки будуть вписані в історії як сторінка нової ери нашого справді реального державного життя» [11, 209].

Під час походу на Київ він писав Ю. Пілсудському, вимагаючи припинити зловживання польських військ, скаржачись, що вони поводять себе як окупанти і йому важко в таких умовах зберігати моральний стан військ та суспільства на достатньому рівні [13, 266]. А вже в серпні заявляв, що, в разі підписання поляками миру з більшовиками, УНР вважатиме себе вільною від будь-яких союзницьких зобов'язань. Проте, згодом, потрапивши в безвихідне становище переконував, що гарні відносини з Польщею треба обов'язково зберегти [13, 396]. І навіть після військової поразки та Ризького миру, який фактично був одностороннім розірванням Варшавського договору польською стороною, С. Петлюра, висловлюючи жаль з приводу такого стану речей, все ж не шкодував про укладення цього союзу: «Варшавська угода 22 квітня 1920 р. була історично вимушеними фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхово думає про неї. Її уємні моменти були відомі відповідальним діячам, що підписували її, але не могли бути переборені чи нейтралізовані через об'єктивні причини міжнародного характеру» [12, 390]. Так характеризував договір Головний Отаман уже 1923 р., тобто після закінчення збройної боротьби. Варто зазначити, що, завдяки зусиллям Ю. Пілсудського, союзницькі відносини продовжили існувати і це виявилось зокрема в підготовці Другого Зимового походу, який однозначно слід вважати продовженням українсько-польської співпраці, розпочатої Варшавським договором.

Отже, на основі розгляду статей, листів та документів С. Петлюри, можна зробити такі висновки. По-перше, військово-політичний союз із Польщею сприймався ним як тактичний хід для визнання УНР країнами Антанти, а відтак, він очікував не тільки зняти міжнародну блокаду України, а й отримати підтримку Заходу. По-друге, Польща мала стати ситуативним союзником проти Росії. По-третє, втілення «національного ідеалу», тобто об'єднання всіх етнічних українських земель було ще далеко попереду. Порівнюючи українську ситуацію з італійським Рісорджименто, він вважав головним завданням створити спочатку самостійну державу в серці України, а вже потім – доводити справу до кінця.

1. *Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. – Кн. 1. – Луцьк, 2003.*
2. *Липинський В. Повне зібрання творів. Архів, Студії. – Т. 1. – К.; Філадельфія, 2003.*
3. *Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Борітеся – поборете! – Відень, 1920. – № 2.*
4. *Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917 – 1923. – Т. 2. – Кн. 5.*
5. *Мірчук П. Українська державність 1917 – 1920. – Філадельфія, 1967.*
6. *Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.). – Х., 1954.*
7. *Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. – Т. IV: Рік 1920. – К., 2010.*
8. *Зарецька Т. Українсько-польські паралелі: Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип. 12.*
9. *Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана – К., 2001.*
10. *Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2. – К., 1993.*
11. *Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. 3. – К., 1999.*
12. *Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979.*
13. *Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1956.*

Borymsky W.W. The Warsaw Treaty in the Symon Petliura perception. In the article the Symon Petliura's views on the Warsaw Treaty by the 1920th are analysed.
Key words: Symon Petliura, Treaty of Warsaw, reception.

Україна в радянський період

І. А. Фареній

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ ВІД РЕВОЛЮЦІЇ ДО НЕПу

У статті розглядається економічний потенціал кооперативних організацій України періоду революції 1917 – 1920 рр. і початкового періоду НЕПу.
***Ключові слова**: кооперація, революція, НЕП.*

В історичній літературі радянських часів виробилося й тією чи іншою мірою виявляється дотепер положення про реорганізацію (а вірніше – одержавлення) у роки громадянської війни більшовицькою владою кооперативної мережі. На початку 1990-х рр. в українській науковій літературі А. Морозовим був оприлюднений висновок, що в умовах „воєнного комунізму" „юридично не існуюча кооперація фактично продовжувала існувати до переломного моменту відродження кооперативного життя", а на початку 1920-х відбулося лише її „юридичне відновлення" [1, 41-42]. У представленій розвідці автор має намір підтвердити, запропоноване А. Морозовим, бачення започаткування кооперативного життя в роки НЕПу і на конкретних даних показати правильність його позиції щодо безпосереднього генетичного зв'язку між кооперацією доби революції та радянського періоду.

Епохи революційних потрясінь містять у собі не лише явища соціально-політичного життя. Серед сфер суспільного буття, без якої, вочевидь, соціум не може існувати, – економічна діяльність людей. Одна з його складових періоду 1917 – 1920 рр. – кооперативне господарювання. Незважаючи на криваві потрясіння, господарську розруху, фінансовий хаос та параліч транспорту, кооперація періоду революції визначала обличчя суспільного життя. Відомий радянський державний діяч Д. Мануїльський у ті роки говорив, що „специфіка українських умов починається там, де мова йде про справжню українську кооперацію" [2, 1]. У період революції кооперація не лише не призупинила свій розвиток, а й стрімко нарощувала організаційно-господарський потенціал. Кількісні показники кооперативних організацій за період 1917 – 1920 рр. значно зросли. Якщо напередодні 1917 р. в Наддніпрянській Україні діяли 9 тис. кооперативних товариств [Див.: 3, 60,96 та ін.; 4, 20; 5, 11-12; 6, 186,197-199 та ін.], то в 1919 – 1920 рр. їх нараховували 14 – 18 тис. [7, 1-2,39,42], а кількість членів кооперативів сягала майже 7 млн. осіб [8, 6].

Зміцнювалася й союзна мережа кооперації. Якщо у 1916 р. існувало близько 70 союзів кооперативів [Див.: 6, 261-262,273-274], то у 1917 – вже близько 100 [9, 37], а на кінець 1918 і 1919 – 1920 рр. – їхня кількість коливалася в межах 200 – 250 [7, 1,39; 10, 38; 8, 6]. У роки революції відбулося загальнонаціональне єднання кооперативних організацій України. Впродовж 1917 – 1919 рр. виникли і розпочали активну роботу всеукраїнські кооперативні союзи і центри з різних галузей діяльності.

Такий організаційно-господарський розмах кооперативного життя часів революції та громадянської війни був зумовлений специфікою економічної ситуації, що склалася на той час. Приватний сектор економіки в умовах постійних воєнних дій припинив свою активність. Державний сектор, який активно створювався радянською владою, в силу свого зародкового характеру, теж не міг дати позитивних результатів роботи. В умовах кризи товарного ринку, спекуляції, інфляції населення було вимушено будувати своїми силами власну збутопостачальну систему, оптимальною організаційною формою якої могла бути тільки кооперація. Відомий кооперативний діяч, член правління Всеукраїнського центрального сільськогосподарського кооперативного союзу П. Діброва з цього приводу зазначав: „В час загрози національно-господарський організм міг захищати себе лише кооперативною самоорганізацією" [11, 4].

Тому не дивно, що кооперативна мережа виявила високий потенціал дієвості і поширення свого впливу на сферу народногосподарську життя. У 1914 р. частка кооперації у здійсненні загального товарообороту складала 7%, 1915 – 14%, 1916 – 32%, 1917 – за різними даними, від 32 – до 46%, 1918 – від 28 – до 40% [12, 51]. Послугами кооперативів в роки революції користувалася більшість населення України – за деякими оцінками, 20 млн. осіб [13, 64].

Інтенсивна робота кооперативної мережі дала їй можливість в умовах громадянської війни і народногосподарської розрухи акумулювати величезні матеріально-фінансові ресурси. Власні капітали та вклади населення тільки невеликої частини кооперативних союзів (Всеукраїнський центральний сільськогосподарський кооперативний союз, Київський, Одеський та Харківський союзи установ дрібного кредиту та деякі ін.) на 1920 р. оцінювалися в 10 млн. крб. золотом. Позичені капітали цих союзів також досягали майже 10 млн. крб. золотом [14, 4-5]. В умовах фінансового хаосу та інфляції кооперативні установи, мобілізувавши свої господарсько-фінансові можливості, вдалися до випуску цінних паперів – „акцептованих чеків" – для їх використання в якості платіжного засобу при розрахунках між собою. Ці документи забезпечувалися поточними рахунками кооперативних організацій в Українському народному кооперативному банку і виявляли до себе велику довіру суспільства та органів влади. На подив самих же кооператорів, „акцептовані чеки" стали застосовувалися не лише в межах кооперативних структур, а як звичайна грошова одиниця, яку населення назвало „кооперативні гроші" [15, 26-27; 16, 12; 17, 17; 18, 79].

Високий рівень фінансово-економічної активності та життєздатності кооперації змусили одного з високопосадовців більшовицької партії І. Саммера визнати, що „кооперація взагалі, а споживча особливо, залишилась як єдина організація, що підтримує економічне життя країни" [Цит. за: 19, 7]. Не менш конкретним щодо кооперативних структур був Д. Мануїльський, назвав-

ши українську кооперацію – „національний український трест, що є зараз на Україні державою у державі” [2, 1].

Ця „держава” далеко не повністю припинила самодіяльне існування в умовах її реорганізації радянською владою. Новостворені, на основі використання матеріально-фінансових та кадрових ресурсів кооперації, структури, за словами відомого історика кооперації П. Височанського, який був безпосереднім учасником подій, існували „лише на папері” [19, 21]. За твердженням іншого авторитетного кооператора – В. Брука, „реорганізація кооперації на Україні, розпочата в 1920 р. і обмежена терміном у декілька місяців, затягнулася на цілий рік і більше, все-таки не була завершена остаточно навіть до 1922 р.” [20, 13]. Відомий кооперативний діяч В. Целларіус у 1927 р. писав, що лише „за невеликими винятками, і сільськогосподарські, і кредитові союзи на місцях зберегли свою самостійність” [21, 28].

Матеріали органів радянської влади свідчать, що у сільській місцевості на серпень 1920 р. ніяких заходів з реорганізації ще не проводилося [22, 33,49; 23, 2]. Тому не дивно, що вже через місяць після опублікування спільного декрету ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 26 жовтня 1921 р. „Про сільськогосподарську кооперацію” в Україні зареєстрували свої статути і розпочали діяльність близько 2,5 тис. сільськогосподарських кооперативів [1, 41-42]. Чи було б таке можливим, якби ті кооперативи не існували до виходу названого декрету? Реорганізація кооперативної мережі за лічені місяці, та ще й в умовах загостреної соціально-політичної ситуації на селі не могла мати відчутних результатів. Формально неіснуючі кооперативні товариства, очевидно, продовжували свою роботу, адже сільська місцевість у той період була малоконтрольована радянською владою.

Отже, у процесі реорганізації не припиняли своє існування і кооперативні товариства, і їхні союзні утворення. Символічно, що благополучно пережив реорганізацію перший у Наддніпрянській Україні союз кооперативів – Бердянський, який розпочав роботу ще в 1902 р. За повідомленням сучасника, відповідний декрет радянської влади часів громадянської війни „Бердянського союзу майже не торкнувся і союзові аж до видання нового декрету про с.-г. кооперацію пощастило зберегти функції самостійного союзу” [24, 25]. У 1920-х рр. ні для кого не було відкриттям, що тодішнє кооперативне життя є лише органічним продовженням його попередньої дорадянської історії. У 1924 р. журнал селянської кооперації «Сільський господар» з цього приводу зазначав: „Сільськогосподарська кооперація… до початку 1923 р. …по всій Україні… носила характер реставраційний”. При цьому навіть у кадровому та ідейному контекстах „реставраційні тенденції домінували над соціялістично-революційними”, – підкреслював „Сільський господар” [25, 23].

Про безпосередній генетичний зв’язок кооперації періоду НЕПу та дореволюційної епохи красномовно свідчать повідомлення у кооперативній пресі 1920-х рр. про часи виникнення тих чи інших кооперативних організацій. Так, у 1923 р. журнал „Сільський господар”, інформуючи про стан роботи кооперативних союзів на Харківщині, не забував згадати, що засновані вони були саме у дорадянський період. Говорячи про Богодухівський союз, журнал зазначав, що він „має початок від Богодухівського с.-г. т-ва, що виникло 7 грудня 1907 р.”. Ізюмський „Союз має свій початок в Ізюмському повітовому с.-г. т-ві, що було організоване в 1912 р.”. Охтирський „Союз має початок з Охтирського т-ва сільського господарства, що було закладено 1898 р”. „Куп’янський с.-г. союз, – писав „Сільський господар”, – був у січні 1921 р. перетворений з Куп’янського союзу установ дрібного кредиту, організованого в жовтні 1917 р.”. Сумський „Союз має свій початок від Сумського союзу кредитових і ощадно-позичкових товариств, відкритого 1916 р.”, – повідомляв журнал [26, 28-31]. У 1925 р. „Сільський господар”, аналізуючи стан у кооперативі „Кустар-Хлібороб” на Харківщині, зазначав, що „раснувалося це т-во з початку 1918 р.” [27, 79]. Журнал „Кооперoване село” у 1927 р. писав про Богодухівське сільськогосподарське кредитне товариство, яке було „організоване 1908 р.” [28, 57].

Подібною ситуація була не лише на Харківщині, а й загалом в УСРР. Бюлетень Всеукраїнської спілки споживчих товариств у 1924 р. писав, що на Поділлі „Бершадський райсоюз з 1914 р. і до цього часу під ріжними назвами обслуговує район” [29, 26]. Сахновщанське сільськогосподарське товариство на Полтавщині, за словами „Сільського господаря”, „бере свій початок від т-ва „Праця”, що було засноване 1918 р.” і „набуло сучасного вигляду... в грудні 1922 р.” [30, 80]. „Сільськогосподарська кооперація західної частини Сумщини, – писав той же журнал у 1925 р., – об’єднується з Лебединським райсільгоспсоюзом”, який „існує з 1918 р.” [31, 46]. Про Олександрійський союз споживчих товариств „Кооперативний бюлетень” повідомляв, що він „розпочав свою діяльність до реорганізації кооперації по декрету 20-го березня 1919 р. 1 січня 1918 р.” [32, 18]. Журнал „Українська кооперація” в 1923 р. писав про Старобільський сільськогосподарський кооперативний союз у Донецькій губернії: „Він організувався ... в 1916 р.” і „не був злитий зі споживчою кооперацією”, – тобто, взагалі не піддався дії декрету радянської влади про реорганізацію кооперативної системи [33, 108]. У тому ж році і журналі про інший кооперативний союз повідомлялося: „Луганський сільськогосподар. кредитовий союз кооперативів розпочав свою діяльність в 1917 р. під назвою „Слов’яносербський кредитовий союз кооперативів” [34, 142]. Про Бердянське кредитне товариство „Винороб” журнал „Сільський господар” писав, що воно „засноване 1917 р.” [35, 79].

Навіть гордість радянської влади – колективні землеробські господарства 1920-х рр. – також виросли з дорадянських часів. Так, сільськогосподарська артіль „Надія” в с. Дворічний Кут на Харківщині розпочала свою історію з 1918 р., коли, за словами одного з місцевих мешканців, „як блискавка пронеслася в... селі думка про колективне господарювання”. Щоправда, „чобіт денікінщини роздушив цю молоду артіль”. Однак „1920 р. був організований громадський обробіток землі” і вже „восени 1922 р. ...зорганізувалася міцна артіль під назвою „Надія” [36, 30]. Схожа доля була і в комуни „Незаможник” у с. Юрковці на Катеринославщині. Колективне господарство розпочало роботу в 1919 р., але „горожанською війною це молоде починання було зруйноване. Члени пішли в Червону армію... В 1921 р. мобілізовані товариші повернулися додому і знову заклали колектив” [37, 22-23].

Досвідчений читач-історик може дорікнути автору цієї статті, що в 1919 – 1920 рр. більшовицькою владою вживалися заходи, часто брутальні, зі створення псевдоколективних землеробських господарств і радянська преса могла їх видавати за справжні колгоспи, засновані в період громадянської війни. Проте, література часів НЕПу, у тому числі й кооперативна, ще не набула повної заангажованості і відносно легко говорила про справжні реалії суспільного буття. Тому не варто зараховувати інформацію про артільні починання 1919 – 1920 рр. як суто пропагандистський витвір. Для переконливості наведемо ще один приклад, який стосується артілі, створеної навесні 1918 р., коли радянською владою вона заснованою бути не могла. У 1926 р. „Сільський госпо-

дар" повідомляв, що „10 квітня 1918 р. ...13 родин селян-бідняків" взялися за „товариську обробку землі" на хуторі Бовин (Ніжинщина), „де й тепер існує т-во" [38, 33].

Кооперативні організації в умовах радянської влади аж ніяк не намагалися приховувати своє дореволюційне минуле. У 1920-х рр. було звичайним явищем відзначати роковини кооперативних установ, не забуваючи при цьому їхнє дорадянське походження. Так, у 1924 р. відзначало своє п'ятиріччя Алчевське робітниче споживче товариство, що розпочало діяльність у 1919 р. За повідомленням журналу „Донецкий кооператор" за 1923 р., робота зі створення цього кооперативу розпочалася ще в часи „реакційної влади гетьмана Скоропадського" і він „пережив повністю громадянську війну на Україні і до 1920 р. знаходився під ударами реакційних властей німців, Скоропадського і Денікіна", а також „пройшов період воєнного комунізму та важкі неврожайні роки" [39, 36-37]. Власне історія Алчевського споживчого товариства – типова доля тодішніх кооперативів.

Десятиріччя своєї роботи у 1925 р. не забула відсвяткувати Полтавська спілка споживчих товариств. У ювілейному виданні спілки пафосно підкреслювалася органічність її дореволюційного походження та пореволюційних реалій. „Десятирічний ювілей Полтавської спілки, – говорилося у вступі до книжки, – є свято перемоги соціялізму під керовництвом Комуністичної партії та її проводаря Володимира Ілліча Леніна" [40, 4]. У 1927 р. цілком офіційно відзначив 25-річчя своєї діяльності згадуваний Бердянський кредитний кооперативний союз [Див.: 41, 84].

Не дивно, що в 1920-ті рр. українська кооперація поставила питання про повернення їй коштів, забраних радянською владою у період громадянської війни, а отже, дорадянська епоха кооперативного життя зовсім не була чужою для пореволюційних часів, навіть, в суто офіційній площині. Вже у серпні 1921 р. Всеукраїнський з'їзд споживчої кооперації постановив „клопотати... перед Раднаркомом УСРР про повернення кооперації цінностей, що їй належали до видання декрету 20 березня, маючи на увазі всі цінності, як товарні, так і сировину, заготовлену на власні кошти кооперацією" [42, 15]. Згодом було поставлено питання й про компенсацію за борги Німеччини українським кооперативним центрам дорадянських часів – Дніпросоюзу та Українбанку [43], передачу коштів останнього в „Дейч-банку" до Всеукраїнського кооперативного банку, який діяв в УСРР [44], а також частки цінностей Московського народного банку, вивезені під час громадянської війни за кордон [45]. Звичайно, в цьому можна побачити лише гонитву радянської влади за коштами. Однак саме величезний фінансово-економічний та організаційний потенціал української кооперації змусив визнати її суспільну значимість і сформувати ставлення до неї як до цінності, що не підвладна завзятим політико-ідеологічним схемам більшовицької партії.

Потужний кооперативний організм, сформований в умовах соціального катаклізму 1917 – 1920 рр., послужив основою розвитку кооперації у пореволюційний період. Кооперації належить велетенська заслуга в нормалізації соціально-економічного життя після тривалої розрухи, зумовленої світовою і громадянською війнами та революційним безладом. Збережений і примножений потенціал кооперативного руху дореволюційної-дорадянської епохи безпосередньо зумовив позитивні наслідки радянської економічної політики. Радянська кооперація 1920-х рр. – це кооперативні організації, створені до і під час революції, це кооперативні кадри, виховані в дорадянські часи, і навіть кооперативна ідеологія. Теорія кооперативного соціалізму, взята на озброєння комуністичною партією, мала цілу плеяду авторів зовсім небільшовицького походження – М. Балліна, М. Левитського, М. Туган-Барановського та ін.

Кооперативні досягнення дореволюційних часів служили орієнтирами для розвитку радянської кооперації періоду НЕПу. У лютому 1924 р. голова Раднаркому УСРР В. Чубарь зазначав: „Нині с.-г. кооперація має значно менше підприємств і коштів, ніж до революції, й ми мусимо відбудовувати те, що було зруйновано під час жорстокої горожанської війни" [46, 20]. А в 1928 р. журнал „Радянський селянин", аналізуючи стан справ у залученні коштів населення на вклади до кредитної кооперації, констатував: „...наша кооперація відстає щодо збору селянських коштів проти довійськової кооперації більш як у 10 раз" [47, 27]. Доба «горожанської війни», за визнанням тодішніх експертів, також давала добрий приклад для радянських часів. За підрахунками П. Височанського, у 1921 – 1922 рр. обороти правобережної контори Всеукраїнського центру споживчої кооперації вп'ятеро були меншими, ніж у Полтавської спілки споживчих товариств за 1918 р. [48, 24].

Враховуючи все вище зазначене, є підстави констатувати: реорганізація радянською владою кооперативної мережі в 1920 р. була передусім політико-економічним проектом, що мав ідеологічне обґрунтування, існував у законодавчій площині, але фактично не був втілений у практику соціально-економічного життя. Проблеми утвердження більшовицького режиму, а згодом принципові зміни у внутрішньополітичному курсі, передусім розгалужена в організаційно-господарському та галузевому відношенні кооперативна система з велетенськими (як для тих умов) торговельно-економічними можливостями та величезною кількістю людей, дозволили українській кооперації пережити руйнівні плани більшовицького радикалізму.

Загалом кооперація впродовж всього періоду революції та громадянської війни забезпечувала збереження продуктивних сил країни, визначила безпосередні соціально-економічні наслідки революційних перетворень 1917 – 1920 рр. і характер подальшого розвитку країни. Кооперація значною мірою стримала руйнівний вплив революційної боротьби та повномасштабних воєнних дій і не дала остаточно зупинити народногосподарське життя. Кооперативна мережа з її матеріально-фінансовими ресурсами, організаційними структурами та управлінськими кадрами – один з небагатьох осередків економічної діяльності, який залишився країні після соціально-політичних потрясінь і став основою для відновлення повноцінного соціально-економічного життя.

1. *Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.*
2. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 378.*
3. *Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. – Полтава, 1919.*
4. *Позичкова кооперація на Вкраїні // Наша кооперація. – 1914. – № 1.*
5. *Українська кооперація в 1913 році // Наша кооперація. – 1914. – № 2.*
6. *Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – Черкаси, 2008.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 213.*
8. *ЦДАВОУ. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 195.*
9. *Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х., 1925.*
10. *Союзи й кооперативи на Вкраїні // Сільський господар. – 1919. – № 7.*
11. *Діброва П. Передова // Сільський господар. – 1919. – № 11.*

12. Фомицкий В. Кооперация в условиях НЭПа // Українська кооперація. – 1923. – № 1/2.
13. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924.
14. Соболів М. Фінансове становище сільськогосподарської кооперації // Сільський господар. – 1923. – Ч. 7.
15. З життя банку // Бюлетень Українського народного кооперативного банку. – 1920. – № 1.
16. К–й Ф. Чергові питання в житті «Українбанку» // Бюлетень Українського народного кооперативного банку. – 1920. – № 1.
17. Хотовицький М. Чекова система в кооперації // Бюлетень Українського народного кооперативного банку. – 1920. – № 1.
18. Кооперативна хроніка // Сільський господар. – 1920. – № 1 – 12.
19. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: В 2 ч. – Катеринослав, 1925. – Ч. 2.
20. Брук В. Пять лет жизни левобережной кооперации (1917 – 1922) // Український кооператор. – 1922. – Ч. 4 – 5.
21. Целларіус В. Етапи розвитку с.-г. кооперації на Україні (Спогади, враження та підсумки) // Кооперoване село. – 1927. – № 20.
22. ЦДАВОУ. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 196.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 195.
24. Макаровський О. 25 років союзного будівництва на Україні (До ювилею Бердянського союзу) // Сільський господар. – 1926. – № 24.
25. Мохор П. Сільськогосподарська кооперація на Київщині // Сільський господар. – 1924. – Ч. 7.
26. По с.-г. союзах Харківщини // Сільський господар. – 1923. – Ч. 8 – 9.
27. Двурічно-Кутянське кустарно-промислове т-во „Кустар-Хлібороб" // Сільський господар. – 1925. – Ч. 9 – 10.
28. Христенко М. Богодухівське с.-г. кредитове т-во (на Харківщині) // Кооперoване село. – 1927. – № 2 – 3.
29. Л. М-кий. З діяльности Бершадського райсоюзу // Кооперативний бюлетень. – 1924. – № 14.
30. Матійченко О. Сахновщанське с.-г. товариство // Сільський господар. – 1925. – Ч. 7 – 8.
31. Периферія Лебединського сільгоспсоюзу. Загальні відомості // Сільський господар. – 1925. – Ч. 15 – 16.
32. Л.М-ко. Александрийский райсоюз // Кооперативний бюлетень. – 1924. – № 14.
33. Нємчинів Т. Старобільський райсельгоспсоюз (Донецької губернії) // Українська кооперація. – 1923. – № 7 – 8.
34. В. В. Луганський союз сільськогосподар. кооперації // Українська кооперація. – 1923. – № 4 – 6.
35. Ліухін В. Бердянське кредитове с.-г. т-во „Винороб" // Сільський господар. – 1925. – Ч. 7 – 8.
36. А. Б. Артіль „Надія" (Село Дворічний-Кут на Харківщині) // Сільський господар. – 1925. – Ч. 17 – 18.
37. Незаможник. Комуна „Незаможник" // Сільський господар. – 1924. – Ч. 15.
38. Гриціненко М. Один із нездорових колгоспів Ніжинської округи // Сільський господар. – 1926. – Ч. 15 – 16.
39. Пять лет существования Алчевского рабочего многолавочного кооператива «Вперед к коммуне» // Донецкий кооператор. – 1923. – № 10 – 12.
40. Десять років існування Полтавської райспілки. 1915 – 1925. (З нагоди ювілею). – Полтава, 1926.
41. До ювілею Бердянського союзу // Кооперoване село. – 1927. – № 4 – 5.
42. Всеукраинский съезд уполномоченных Вукопспилки 16 – 22 августа 1921 г. // Бюллетень Одесского губернского союза потребительских обществ. – 1921. – № 5 – 6.
43. Представництво української кооперації за кордоном // Сільський господар. – 1923. – Ч. 13 – 14.
44. Возвращение Украинбанку денег из немецких банков // Донецкий кооператор. – 1923. – № 2.
45. Ол. Н. Одержання укр. кооперацією паїв був. Московського народного банку // Сільський господар. – 1924. – Ч. 15.
46. Промова Голови Раднаркому тов. Чубаря // Сільський господар. – 1924. – Ч. 5.
47. Демченко Л. Селянство повинно зміцнити с.-г. кооперацію // Радянський селянин. – 1928. – № 6.
48. Высочанский П. О кооперативной торговле // Журнал Киевского губернского экономического совещания. – 1922. – декабрь.

Fareniy I.A. The Ukrainian co-operative societes from the revolution to the new economic politics. In the article the economic potential of the co-operative organizations of the Ukraine in the period of the revolution of the 1917th – 1920th and the initial period of the new economic politics is examined.
Keywords: co-operation, revolution, new economic politicians.

О. В. Вільховик

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена висвітленню ролі Червоного козацтва у більшовицькій інтервенції на землі України. Проаналізовано його національний склад та функції.
Ключові слова: *Червоне козацтво, бригада, корпус, В. Примаков.*

У сучасних умовах закономірним є зростання інтересу до історичних проблем, які не знайшли об'єктивного відображення в радянській історіографії. Особливе місце серед таких тем займають події громадянської війни та створення більшовиками власних збройних сил – Червоного козацтва на території України впродовж 1917 – 1930 рр. Створене в кінці 1917 р., Червоне козацтво виросло з невеликого загону у 12-полковий кінний корпус і відіграло помітну роль у процесі боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на землях України.

Історіографія теми не є численною. Здебільшого, вона представлена працями радянських істориків. Серед них І. Дубинський і Г. Шевчук, які докладно проаналізували створення Червоного козацтва, його чисельність, склад військових підрозділів, частин і з'єднань, акцентувавши, що червоні козаки завжди опинялися на передньому краї громадянської війни. Праця ґрунтується на спогадах І. Дубинського, який під час громадянської війни був командиром кавалерійської дивізії Червоного козацтва [9]. У контексті громадянської війни Червоне козацтво розглядав І. Рибалка, наголошуючи на провідній ролі більшовиків у його створенні [4].

Історіографія радянського періоду української еміграції представлена книгою З. Стефаніва. Він зазначає, що більшовицька влада була встановлена "силами московської регулярної армії в складі 30 тисяч добірного війська, набраного з колишньої гвардії, матросів і московського робітництва" [1]. Червоне козацтво, на його думку, відігравало допоміжну роль і складалося з неукраїнського населення великих міст України.

Сучасні дослідники фрагментарно звертаються до цієї теми, розглядаючи її у контексті української революції чи громадянської війни. Так, Я. Тинченко вважає, що війна Української Центральної Ради з більшовиками виникла через протистояння двох ідей: національної та соціалістичної. Він робить спробу визначити чисельність та склад військ УЦР та Радянської влади, зокрема і Червоного козацтва, на кожному етапі боротьби [15]. Помітне місце займають і праці В. Солдатенка, який наголошує на внутрішніх соціальних причинах падіння Центральної Ради та вказує на необґрунтованість тверджень про численні регулярні війська, в тому числі і Червоного козацтва, якими нібито Рада Народних Комісарів на початку 1918 р. завоювала Україну [13].

Належну оцінку радянським збройним силам періоду громадянської війни дав А. Здоров, провівши аналіз мемуарно-історичних праць учасників національно-визвольних змагань 1917 – 1918 рр., зокрема відзначив, що 25 грудня датується перша документальна згадка про Червоне козацтво – в документах штабу народного

комісара щодо боротьби з контрреволюцією на півдні Росії головнокомандувача В. Антонова-Овсієнка [7]. Мета цієї статті полягає у синтезі висновків і положень науковців, які висвітлюють специфіку політичного і збройного конфлікту періоду Української революції та визначення специфічної ролі Червоного козацтва у встановленні радянської влади на території Україні.

Значну діяльність зі створення та зміцнення збройних сил органи радянської влади розгорнули в 1917 – 1920 рр. Армія та її позиція мали велике значення у політичному житті України, оскільки українська територія була театром воєнних дій Південно-Західного фронту, тут знаходилися і його, і Румунського фронту тили. Київський і Одеський військові округи були найбільшими в країні. Основна частина Чорноморського флоту, яка обслуговувала Румунський та Кавказький фронти, розташовувалася в Севастополі. Війська і флот у межах України включали майже половину особового складу діючої армії напередодні повалення царизму – 3250 тис. солдат і офіцерів та 40 тис. моряків. Крім того, в тилових гарнізонах України розміщувалися біля 400 тис. солдатів і офіцерів.

Більшовики, як відомо, 25 грудня 1917 р. у Харкові проголосили Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що з юридичної точки зору, на думку дослідників, не мало легітимного характеру. В. Калініченко й І. Рибалка наводять слова В. Затонського, тодішнього "народного секретаря освіти", який красномовно характеризує несамостійність, "кишеньковість" українського радянського уряду: "Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й справді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська рада нас не визнавала. Апарату жодного... Секретаріат був у кишені". Політичної сили "кишеньковий" уряд не мав і був лише додатком до штабу російського більшовицького війська В. Антонова-Овсієнка. Формальним командувачем українських частин вважався Ю. Коцюбинський, син українського письменника М. Коцюбинсьського.

Навесні – влітку 1917 р. досить організовано та рішуче виступила в обороні української національної ідеї сільська молодь. Вже у березні зародилася і впродовж усього 1917 р. щораз більше зростала в Україні особлива народна воєнізована організація – Вільне козацтво. Так, вільнокозацький рух був започаткований спершу у Звенигородському повіті на Київщині, з ініціативи селянина с. Гусакове Смоктія, якому допомагали Ковтуненко і Пищаленко із Звенигородки [1, 35]. Членами загонів Вільного козацтва могли бути тільки добровольці у віці від 18 років, хоча були випадки, коли до їх лав вступали і сивочолі діди [1, 40]. Воно контролювало територію, що сягала Дніпра та охоплювала залізничні лінії: Знам'янка – Помічна – Христинівка – Канів. Виникненню цього руху сприяли антивоєнні настрої населення і війська, з одного боку, та негативне ставлення провідників української революції до організації української армії взагалі – з іншого. Вільнокозачий рух ставив за мету згуртувати національно творчі елементи сільського населення України у місцеві військові частини, які стали б рушіями відбудови української державності на селі [2, 6].

Радянські історики наголошували, що Вільне козацтво складалося з офіцерів царської армії, попівських синків, студентів і куркулів [3, 128]. Його звинувачували в тому, що козаки використовували історичну романтику козацької вольниці, романтику козацьких пісень і козацьких легенд [4, 18]. Ставлення більшовиків до Вільного козацтва яскраво висловив тодішній командир більшовицької армії в "Ізвєстіях Ц.В.К.": "Революційна Російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що мало ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. На Україні зустріли ми оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого "Вільного козацтва". Ця організація не тільки не допустила нас в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу і цим заподіяла чимало шкоди нашим військам. Дуже прикро, що мені не довелося зруйнувати це кубло, потопити в калюжі крові тих, хто посмів підняти руку на Червону армію" [1, 40].

Враховуючи гостроту політичної боротьби в Україні, наявність українських військових формувань та потужного антибільшовицького повстанського руху, російські більшовики намагалися якомога швидше створити альтернативну збройну силу, що складалася б з українців, або, принаймні, декларувала захист їх інтересів. Тому більшовиками вже у грудні 1918 р., у Харкові було створене військове формування – "Червоне козацтво". Цю назву більшовики намагалися максимально наблизити до звичного і глибоко шанованого в Україні військового стану. Загони Червоного козацтва підпорядковувались тільки Москві й використовувались у боротьбі з частинами Армії УНР та загонами українських повстанців, а також з військами А. Денікіна, П. Врангеля, збройними силами Польщі [5]. А. Здоров стверджує, що саме "об'єктивна необхідність збройної боротьби із Центральною Радою змусила український радянський уряд (Народний секретаріат) вже в перший (харківський) період свого існування утворити військове відомство як зародок власної армії – Червоне козацтво, забезпечити правові та матеріальні умови його формування" [6, 188].

Червоне козацтво структурно не відрізнялося від інших військових з'єднань більшовиків. При вступі до його лав бійці мали дати обіцянку не залишати його не менш як 6 місяців. Для цього декрет Народного Секретаріату встановив диференційовані норми оплати: солдати отримували – 25 руб., інструктор-командир взводу – 40 руб., командир роти – 50 руб., командир батальйону – 75 руб., полку – 100 руб., дивізії – 125 руб., корпусу – 150 руб., армії – 175 руб [7]. Командиром першого полку Червоного козацтва став В. Примаков

Біографія останнього мала чимало крутих поворотів. Він народився в родині сільського вчителя, що пишався своїм козацьким походженням. За допомогою батька, в дитинстві навчився добре їздити верхи та влучно стріляти. З 1909 р. навчався у Чернігівській гімназії. Жив у сім'ї Коцюбинських як прийомний син. Згодом одружився на доньці письменника Оксані. У 1912 р. вступив до студентського революційного гуртка, що перебував під впливом більшовиків. Досягнувши призовного віку, ухилився від служби, демонстративно поширюючи листівки антивоєнного змісту. За цю "більшовицьку агітацію" був засуджений на довічне заслання у Сибір. У квітні 1917 р. повернувся із заслання вже переконаним революціонером. Вів більшовицьку агітацію серед солдатів 13-го запасного полку в Чернігові. Був делегований на II Всеросійський з'їзд рад до Петрограду. Взяв участь у більшовицькому перевороті, на чолі загону Червоної гвардії бився з полками Краснова під Гатчиною. Як чекіст і більшовик-українець у грудні 1917 р., на прохання українського радянського уряду був командирований до Харкова, де у січні 1918 р. сформував із "прозрілих" солдатів 2-го полку петлюрівської армії курінь Червоного Козацтва, який згодом еволюціонував у полк, бригаду, дивізію, корпус [8].

За його спогадами, Червоне козацтво створювалося на противагу Вільному козацтву, заснованому С. Петлю-

рою і П. Скоропадським (останній тоді ще був генералом, а не гетьманом). У його складі китайців, латишів та росіян було набагато більше, ніж українців [9, 59-60]. Український дослідник Я. Тинченко стверджує, що "з українців вдалося навербувати лише одну сотню. Іншу довелося набирати з харківських червоногвардійців – латиських робітників, евакуйованих царським урядом у 1914 р., разом з особливо цінними верстатами з Риги. Улітку 1918 р. Червоне козацтво поповнилося таким новими придбанням, як сотня інгушів – із вершників інгуського кавалерійського полку ще старої російської армії, а також цілим інтернаціональним ескадроном з австрійських й угорських перебіжчиків" [10, 7].

Натомість В. Савченко стверджує, що основою для формування червонокозачого полку стали 300 бійців так званого 2-го українського запасного полку. Цей підрозділ було створено О. Волохом восени 1917 р. в Харкові внаслідок українізації 234-го запасного полку колишньої імперської армії. 10 січня 1918 р. підлеглі О. Волоха були раптово роззброєні червоногвардійцями під командуванням В. Примакова (сам О. Волох з півсотнею встиг виїхати в Полтаву, де ще зберігалася влада УНР, решта 700 вояків були розпущені по домівках) [11]. Однією з найпомітніших віх у діяльності Червоного козацтва стало взяття Києва у лютому 1918 р. У січні 1918 р. перший полк В. Примакова виступив з Харкова і спільно з іншими військовими силами, що прибули з Росії, розпочав похід на столицю. У січні-лютому 1918 р. полк ніс охоронну службу в Києві, використовувався більшовиками для масових розправ над населенням [12].

Частина українських дослідників відійшла від тверджень про те, що процес творення української державності був перерваний агресією радянської Росії. Так, І. Лисяк-Рудницький відзначав: "Легенда, що її треба здати до архіву, – це казка про "надчисленні полчища" ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917 – 18 рр. та 1918 – 19 рр.) були відносно малі. Кремль до літа 1919 р. не диспонував великою регулярною армією. Совєтська експансія була здатна поширюватися на ті країни, що їх їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи ж не повинна була встояти кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж перших двох років революції сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства на Україні" [13].

Після остаточного встановлення радянської влади українське Червоне козацтво зазнало численних реорганізацій. Я. Тинченко зазначає: "На початку 1919 р. 1-й полк Червоного козацтва розгорнувся удвічі, за рахунок мобілізованих українців і поповнення з Росії, потім став бригадою, а в серпні 1919 р. – 8-ю кавалерійською дивізією робітничо-селянської Червоної Армії. Входили до цієї дивізії московський, латиський і залишки кількох орловських кавалерійських полків, червоні кубанці, добровольці з Уралу. Всі вони звалися Червоними козаками" [14]. У березні – квітні 1919 р. червонокозаки перейшли до партизанської тактики рейдів у тилу військ УНР. У травні того ж року вони боролися з повстанцями отамана Григор'єва, а у липні – вересні – брали участь у боях проти Денікіна на Донбасі. Велику роль Червоне козацтво відіграло у збройній боротьбі з Н. Махном.

У листопаді 1919 р. на базі бригади (разом з 14-ю кубанською кавалерійською бригадою і латиським кавалерійським полком) сформовано 8-у Червону козачу дивізію, яка за наказом командування здійснила рейд по тилах денікінців. Після польсько-радянського перемир'я у жовтні 1920 р., залишки 8-ї дивізії ЧК об'єднали з 17-ю кавалерійською дивізією (в її складі на той час були переважно кубанці й башкири). У результаті було створено перший кінний корпус Червоного козацтва [15]. Проте, у 1930-х рр. Червоне козацтво розформували та перетворили на звичайний механізований корпус. У монолітну та уніфіковану Червону армію червоні козаки в старому вигляді вже не вписувалися. Командира В. Примакова репресували і засудили до розстрілу. Тривалий час (до середини 1950-х рр.) у СРСР взагалі були заборонені згадки про Червоне козацтво. Лише після смерті Й. Сталіна стосовно нього з'явилися перші публікації. Багатьох вихідців з Червоного козацтва було посмертно реабілітовано.

Таким чином, процес встановлення більшовицького режиму в Україні вівся псевдоукраїнським збройним формуванням – Червоним козацтвом. Воно було сформоване, озброєне й вишколене на території радянської Росії та складало невід'ємну частину її збройних сил, проводячи свої операції за єдиним загальноросійським планом. Цим московський уряд намагався всіляко приховати своє керівництво інтервенцією проти держави, яку він перед тим визнав незалежною, та зобов'язався перед міжнародними представниками не втручатися в її внутрішні справи.

1. *Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917 – 1921 рр. – Ч. 1. – Львів, 1947.*
2. *Химиця Н.О. Парамілітарні організації української молоді періоду Центральної Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/nat-ural/Vnulp/Armia/2011_693/12.pdf*
3. *Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. – К., 1967. – 602 с.*
4. *Громадянська війна на Україні, 1918 – 1920 / Під ред. І. Рибалки. – Т. 1. – Кн. І. – К., 1967.*
5. *Довідник з історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vijsko.milua.org/v3.htm.*
6. *Здоров А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.). – Одеса, 2007.*
7. *Здоров А. 1918 рік. Червоне козацтво з'явилося раніше Червоної армії // Історична правда. – 23.02.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/23/27111.*
8. *Українське військо XX – XXI ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vijsko.milua.org/v3.htm.*
9. *Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. – К., 1963.*
10. *Тинченко Я. Темна історія. Життя і смерть комкора Примакова // Новини тижня. – 2007. – № 33.*
11. *Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны. – Х., 2010.*
12. *Червоні аватари України: Забутий пасинок революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://joanerges.livejournal.com/477234.html.*
13. *Солдатенко В. Жертви політичної злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kpu-ch.com/news/_soldatenko_zhertvi_politichnoji_zlochinnosti/2012-01-25-42.*
14. *Тинченко Я. Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vijsko.milua.org/bibli-oteka.ht.*

Wil'khowyk O.W. The Red Cossacks and the institution of the Soviet power in Ukraine. The article is devoted to the illumination of the Red Cossacks role in the bolsheviks intervention in Ukraine. Are analysed the national composition and functions.
Key words: Red the cossacks, brigade, corps, In. Primakov.

О. М. Ситник

ДОКТРИНАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИЗМУ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

У статті проаналізована доктринальна політика більшовизму щодо українського селянства.
***Ключові слова**: політика, ідеологія, більшовики, селянство.*

Завдяки досить умілій агітаційно-пропагандистській тактиці, більшовики за досить короткий строк змогли привернути до себе частину українського селянства (насамперед – бідняцтво). Ідеї передачі землі селянам, а заводів і фабрик – робітникам затуманювали свідомість багатьом біднякам і люмпен-пролетаріям. Це дало змогу більшовикам поширити контроль на значній частині тодішньої території України, де відразу ж встановлювався режим «воєнного комунізму» з його жорсткою централізацією управління, насильницькою мобілізацією до війська, свавільною заготівлею хліба, примусовою працею, розгулом продовольчих загонів, надзвичайних комісій (ЧК) з розстрілами, доносами, обшуками тощо. При цьому, основним об'єктом більшовицької агресії дедалі більшою мірою ставало селянство.

Загалом тематика взаємовідносин більшовизму та українського селянства досить широко висвітлена в працях П. Панченка, О. Мироненка, І. Усенка, С. Дровозюк, С. Кульчицького, Г. Журбелюк та ін. Однак залишається нагальною потреба більш ґрунтовного дослідження доктринальних й ідеологічних аспектів політики більшовизму відносно українського селянства. Відповідним чином мета цієї статті полягає у з'ясуванні особливостей доктринальної політики більшовизму в ставленні до українського селянства.

Тоталітарна держава – СРСР – упродовж усього існування найжорстокішим чином тримала чітко виражену лінію споживацько-експлуататорського напрямку щодо українського села [1, 4], здійснюючи на селі переважно експлуататорсько-каральну політику, спрямовану на максимальний визиск продуктів харчування й придушення найменших проявів спротиву та непокори. Саме така лінія визначила й загальну доктрину більшовицько-комуністичного керівництва щодо села.

Починаючи від 1928 р., визначальною в каральній політиці Радянської держави стала ідея Й. Сталіна щодо подальшого загострення класової боротьби в процесі соціалістичних перетворень, боротьби з так званим «ворожим елементом». Ґрунтуючись на цій ідеологічній установці, органами ОДПУ-НКВС придушувались найменші паростки опозиційності [2, 12]. Чи не найбільш масовими залишалися репресії стосовно селян і робітників, що давало привід для твердження про диктатуру пролетаріату, але вже без пролетаріату. Таким чином, авторитарний сталінський режим перетворився на тоталітарну диктатуру із людиноненависницькою сутністю, проте ідеологічно замаскованою зовні демократичним популізмом сталінської Конституції. Вже за Конституцією УСРР 1929 р. український народ втрачав реальне право на володіння, користування та розпорядження власними національними багатствами [3, 137,138], а пропагандистсько-декларативний характер «сталінської Конституції», що мав свідчити про демократичні права й свободи радянських громадян, насправді прикривав беззаконня та масовий терор. Населення СРСР не мало звертати уваги на репресії, голодомор, а повинно було твердити про щасливе життя в країні Рад. Таким чином, у суспільстві формувалася подвійна мораль, поширювались лицемірство й брехня.

Для радянського тоталітарного режиму характерним було широке використання єдиної ідеології (ідеократичність). Тоталітарний режим прагнув дати пояснення кожному аспекту соціального життя. Соціальні цілі, узгоджені зразки поведінки, вороги характеризуються у спрощеній, іноді в перекрученій формі. Ідеологія має за мету легітимізацію права тоталітарного режиму на існування та претендує на повне уособлення істини, фальсифікує минуле, установлює нові цінності, підпорядковані інтересам держави-партії. Наявний суспільний устрій проголошується вищою формою демократії, режим подається як благо народу. Ідеологічна монополія тісно пов'язана з монополією на інформацію, а всі засоби масової інформації беруться під суворий контроль [4, 137,138]. Відтак, ідеологія як релігія марксизму, пронизує всю тоталітарну державу зверху донизу [5, 39]. Крім цього, вона мала деформувати та зруйнувати духовність селян, маніпулюючи масовою свідомістю народу [6, 47].

Для здійснення масових репресій протягом 1930-х рр. у СРСР був створений потужний каральний апарат. Кримінальне переслідування передбачалося за найменші чи незначні провини (несумісність ідеологічних чи політичних поглядів із офіційною лінією партії, службову невідповідність тощо). Залякані та знесилені постійними кампаніями та суперечливими директивами, керівники всіх рівнів були готові на все, аби зберегти власне життя [7, 156,157]. С. Кульчицький зауважив, що масові репресії були основним методом побудови держави-комуни. Вони тривали навіть після того, як ця держава була побудована. За допомогою репресій некерована владою політична активність суспільства була знижена майже до нуля, після чого кремлівські вожді поставили на перший план інші методи управління – пропаганду та виховання [8, 19]. С. Куртуа стверджує, що численні злочини, скоєні в часи В. Леніна (а особливо Й. Сталіна) є свідченням того, що їх режими діяли в ім'я держави, що практикувала політику ідеологічної гегемонії. Саме в ім'я доктрини, котра є необхідною й невблаганною логічною базою цієї системи, було винищено мільйони невинних людей без якогось особливого звинувачення, коли, наприклад, злочином ставало те, що були вони шляхетного походження, міщанами, куркулями, українцями [9, 27,28]. Саме Й. Сталіним здійснено широкомасштабні репресії, один із перших актів котрих полягав у масовому виселенні «куркулів» і ліквідації «куркульських» господарств [10, 25,167]. Сталінська стратегія «насадження» колгоспів передбачала різке підвищення примусу, що проявився в проголошенні прямого й практично необмеженого насильства стосовно заможної частини села. На думку Б. Чорномаза, задля остаточної перемоги над Україною шляхом терору й репресій намагалися зламати її духовний хребет і деформувати колективний менталітет сільського населення, оскільки в містах населення вже було русифіковане й опору загарбницькій політиці більшовиків не виявляло [10, 99,100].

Ідеологічною базою цього стала теза про загострення класової боротьби з наближенням побудови соціалізму, сформульована Й. Сталіним на Пленумі ЦК ВКП (б) у січні 1933 р. Також посилювалася відповідальність за посягання на встановлений порядок управління [11, 86]. Оскільки під прикриттям «законів класової боротьби» (скажімо, «винищувальна» податкова політика щодо куркульства протягом 1920-х рр.) та запровадженням постійних чисток передбачалося знищення контрреволюціонерів, «прихованих» класових ворогів і незгодних [12]. Організаційно-правові передумови посилення діяльності каральних органів в Україні були глибоко пов'язані з помилковими, а під час навіть авантюрними, ідеологічними настановами партійно-державного керівництва країни. Передусім це стосується теоретично без-

підставної концепції загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму. На базі цієї теорії почалась «масована обробка» свідомості суспільства, яка розпалювала ворожість до «класових ворогів», сіяла в суспільстві підозру, породжувала провокаторів та донощиків [13, 121]. Задля втілення сталінської теорії, в 1930-х рр. була створена особлива політико-правова система, котра характеризувалася надмірною жорстокістю кримінальних санкцій та порушувала принцип правової захищеності громадян.

Досвід засвідчує, що тоталітарна держава не схильна надавати почуттю власної духовної гідності особливого значення. Однак держава, котра не виховує в людей цього почуття, руйнує себе зсередини [14, 387]. Більшовицький режим терором, репресіями та приниженням нищив духовну гідність у радянських громадянах. Особлива доктринальна політика більшовизму була спрямована проти українського селянства – генетичної та духовної основи української нації. Певне морально-психологічне розтління селянства, спричинене наслідками Першої світової та громадянської війн, було використано більшовиками для його упокорення та перетворення у фактично рабський стан. І. Ільїн зауважив, що тоталітарний лад нав'язує людям низку хворобливих ухилів і навичок, котрі поширюються як психічна зараза і в'їдаються в душевну тканину. Зокрема це – політичне донос-ництво (часто свідомо неправдиве), лицемірство, втрата почуття власної гідності, постійний страх [15, 23,24].

Таким чином, система державної влади в Радянському Союзі мала кримінальну природу. Про це свідчить чимало фактів, зокрема те, що за вказівкою Й. Сталіна нерідко розстрілювали безневинних людей, згідно плану та квот, у тому числі дітей від дванадцяти років. Особливо дикримінаційною з кінця 1920-х рр. стала політика тоталітарного сталінського режиму щодо селянства, у котрому вбачався і класовий ворог, і основне джерело постачання продуктів харчування.

Чимало представників українського народу, особливо ті, хто мали досвід Першої світової війни, прагнули боротися за радянську владу, щоб покращити життя суспільства. Насамперед саме вони піддавалися впливу більшовицької ідеології, котра найбільше відповідала тогочасним сподіванням й інтересам народу. Однак невдовзі з'ясувалося, що за цю радянську народну владу доводиться воювати переважно з представниками власного ж народу. І чим далі, то більш масштабними ставали репресивні заходи й терор відносно українців з боку більшовиків. Апогеєм цієї тенденції стали колективізація, розкуркулення й голодомор 1932 – 1933 рр., коли було винищено цвіт української нації. Серед виконавців цього було багато «одурманених» більшовицькою ідеологією українців-патріотів, більшість яких також була знищена тоталітарним механізмом.

1. *Панченко П.П. Політика тоталітарної держави щодо українського села в ретроспективі XX ст. // Український селянин. – Черкаси, 2000. – Вип. 1.*
2. *Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953). – М., 2006.*
3. *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941) / За ред. О. Мироненка, І. Усенка. – К., 2001.*
4. *Політична історія України. XX століття: В 6 т. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938). – К., 2003.*
5. *Работяжев Н., Соловьев Э. Феномен тоталитаризма: полититическая теория и исторические метаморфозы. – М., 2005.*
6. *Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу. Історіографія проблеми // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.*
7. *Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – К., 1992.*
8. *Кульчицький С.В. Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008.*
9. *Куртуа С. Злочини комунізму // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії. – Львів, 2008.*
10. *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті рр. – К., 1991.*
11. *Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України. – К., 2005.*
12. *Журбелюк Г. Трагедія українського селянства і прояви його етнічно-ментальних рис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vuzlib.com/content/view/1826/57.*
13. *Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917 – 1941 рр.): структура, функції, діяльність: Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2000.*
14. *Петрова Л.В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. – Х., 1998.*
15. *Ильин И. А. Тоталитарное разложение души // Собр. соч.: В 10 т. – Т. 2. – М., 1996.*

Sytnyk O.M. Doctrinal policy of Bolshevism towards the ukrainian peasantry. In the article the doctrinal policy of Bolshevism towards the Ukrainian peasantry is analysed.

Key words: politics, ideology, Bolshevism, peasantry.

В. В. Сокирська

ЕТНІЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОРДОНУ В 20-х рр. XX ст.

У силу різних історичних обставин значне число етнічних українців опинилася поза межами Української Соціалістичної Радянської Республіки. Встановлено, що питання правового визначення державного кордону між РСФРР і УСРР в середині 1920-х рр., було надзвичайно складним. Етнічний чинник, корегований економічною та адміністративною доцільністю, покладений в основу вирішення окресленої проблеми, так і не став визначальним при остаточному встановленню державної межі між двома республіками.

Ключові слова: *українське населення, РСФРР, УСРР, державний кордон.*

Сучасна російська і українська історіографії, розходяться в оцінці багатьох історичних подій, але сходяться у визнанні сильного впливу Росії на Україну. Відповідно формуються й лінії політичної поведінки: російська прагне цей вплив зберегти і посилити, українська – послабити. Погоджуючись з цим у принципі, необхідно відзначити, що за такого підходу складна і багатовимірна картина російсько-українських відносин постає як проста гра з нульовою сумою – те, що у одного зменшилося, іншому додалося. Це очевидне спрощення. Не претендуючи на повне освітлення цієї складної теми, звернемося до деяких її історичних аспектів, які, на наш погляд, поки недостатньо вивчені та висвітлені. Не дивлячись на тісну історичну і соціокультурну близькість Росії і України, відносини між ними завжди були просочені духом змагальності й як наслідок – повні трагічних сторінок. Проте, як для Російської імперії, так і для РСФРР володіння Україною було наріжним каменем у системі стабільного і безпечного існування. За її випадання із загального ланцюга руйнувалася вся система.

Національна політика більшовиків визначалась принципом політичної доцільності й зазнавала реформації відповідно до завдань, які ставила перед собою партія. Перетворившись на потужну політичну силу, вони перейшли від політики загравання до національних почуттів, гасел про самовизначення та відокремлення – до агресивної політики щодо відновлення нової могутньої імперії за радянським зразком. Декларовані

кроки більшовицької влади створювали ілюзію демократичної та відкритої національної політики. На жаль, вона проводилась відповідно до принципу революційної доцільності, і, як показали наступні події, утворення суверенної незалежної Української держави ніяк не узгоджувалось із планами більшовиків.

Росія не мала чіткої концепції побудови відносин з національними територіями, що входили до складу бувшої Російської імперії. Договір між РСФРР і УСРР, підписаний у грудні 1920 р., був правовим ескізом міждержавних відносин Росії і України. Руйнуючи імперські структури, більшовицьке керівництво розраховувало на силу російського впливу [1, 11-12]. У нових поведінкових кліше Москви переглядався каркас цілком іншої парадигми, покликаної, за задумом кремлівських еліт, відновити минувшу потужність і велич Російської імперії у новій, радянській формі на євразійському плацдармі. Незважаючи на формальне закріплення права на самовизначення в декретах II Всеросійського з'їзду рад та в Декларації прав народів Росії, керівництво Радянської Росії відразу ж розпочало приховану боротьбу за встановлення контролю над Україною та її ресурсами. Однією з перших постала проблема визначення кордонів.

Процес оформлення сучасних українських кордонів розпочався із падінням Російської імперії. Такі зміни сколихнули всю країну. На завойованих територіях почався національно-визвольний рух. Україна не стала винятком. 16 липня 1917 р. Тимчасовий уряд був змушений офіційно визнати Генеральний секретаріат крайовим органом управління, але межі його компетенції охоплювали лише територію п'яти губерній: Волинської, Подільської, Київської, Полтавської та Чернігівської. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського, східний кордон України встановлювався по так званій демаркаційній лінії, яку було визначено на переговорах між німецько-українською та російською делегаціями у травні 1918 р. Вона проходила лінією Сураж-Унеча-Стародуб-Новгород-Сіверськ-Глухів-Рильськ-Колонтаєвка-Сужа-Беленіхіно-Куп'янськ. Однак останню крапку у цій справі було поставлено 25 лютого 1919 р., під час підписання на спільному засіданні Наркоматів УРСР та РСФСР «Договору про кордони». За ним представники України згодились визнати територію республіки в межах дев'яти губерній колишньої Російської імперії, за винятком Суразького й Новозибківського повітів Чернігівської губернії, та Білгородського і Гайворонського – Харківської, які відійшли до Російської Федерації. Проте, згадана угода не охоплювала всіх територій компактно заселених українцями, тому в 1924 р. кордон знову було переглянуто [2, 102].

З утвердженням так званої інтернаціоналіської ідеї, що випливала з політичної доктрини Комуністичної партії Росії та її філії – Компартії України, питання визначення території та кордонів України в рамках федерації було питанням внутрішнім і не обов'язковим для розв'язання. Закріплення за Україною дев'яти губерній чіткого розмежування за етнічним принципом не передбачало [3, 19]. Питання врегулювання державних кордонів УСРР стало вперше у 1920 р., після масового надходження клопотань від населення і окремих адміністративних одиниць Курської губернії про включення останніх до складу УСРР, з міркувань адміністративного і, головним чином, етнографічного характеру.

У 1923 р. в Росії й Україні розпочався перехід від дореволюційного адміністративно-територіального поділу (губернії, повіти і волості) на новий (округи і райони). Український уряд скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК РСФРР питання про приєднання до власної республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронезькій губерніях, в яких переважало українське населення. Йшлося про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у т. ч. українців 484,8 тис., 60 %), а також повітів і волостей Воронезької губ. з чисельністю населення 1 млн. 243,8 тис. осіб (у т. ч. українців – 930,9 тис., 74,9 %) [4, 22].

Ненормальне протікання вирішення питання врегулювання державних кордонів і недопустима поведінка в процесі передачі або прийомки окремих територій з боку посадових осіб РСФРР, з одного боку, а разом з тим незакінченість робіт зі встановлення твердих і відповідно до економічних, і етнографічних принципів, кордонів УСРР і РСФРР, змушує нас зупинитися на цьому. Так, представлений українським урядом до ЦВК СРСР проект врегулювання державних кордонів УСРР, в основу якого лягли вищевказані клопотання населення, був побудований на етнографічному принципі як основному, а також скоректований певними господарсько-економічними чинниками й аспектами врегулювання кордонів, з метою зручності адміністрування. Цей проект, детально і всебічно розроблений місцевими і центральними органами, був покладений 1924 р. в основу роботи Союзної паритетної комісії. Згідно проекту, наданого українською стороною, до складу УСРР передбачалося включити частину територій Курської і Воронезької губерній РСФРР. Вказана в проекті територія, що включала 5 повітів повністю і 9 – частково, охоплювала територію біля 35 тис. кв. верст з населенням біля 2 млн.

Необхідність зміни існуючого державного кордону УСРР зумовлювалася, перш за все, клопотанням самого населення ряду волостей, а також на основі постанов пленумів повітових виконавчих комітетів про включення останніх до складу УСРР і це цілком було зрозумілим, адже у вищевказаних місцевостях українське населення, за винятком північної частини Білгородського і південної – Корочанського повітів, становило більшість. У повітах кількість українського населення становила від 51 до 100 % [5, 29]. Підтвердження комісією принципів, покладених в основу всієї роботи із врегулювання кордонів, засвідчувало правильність поставленого питання і характеризувалося спільним прагненням сусідніх республік до точного і скорішого виконання постанов XII з'їзду з національного питання [5, 30].

Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1920-х рр. мало у своїй основі досить серйозне наукове обґрунтування. У роботі Центральної адміністративно-територіальної комісії брали участь видатні науковці – історики та економісти Д. Багалій, М. Гуревич, Є. Євтіхієв та ін. Так, у своїх «Історико-етнографічних та лінгвістичних матеріалах, що стосуються північного кордону УСРР і РСФРР» Д. Багалій підкреслював: «Для точного визначення північного кордону УСРР і РСФРР варто мати на увазі різні обставини – теперішні господарсько-економічні, зауваження і побажання самого зацікавленого в цьому місцевого населення, історичні, етнографічні і лінгвістичні особливості. Усім відомо, що кордони губерній як в межах Росії, так і в межах України не мають під собою раціонального господарсько-економічного підґрунтя. Старий поділ території Московської держави, Польсько-Литовської держави, до складу яких входили і українські землі, а також поділ бувшої Російської імперії спирався не на господарсько-економічному, а лише на адміністративний принцип. Те ж саме слід сказати і про Україну, в основу адміністративного поділу якої був використаний частково військовий, частково цивільний принцип, так званий полковий поділ. Часом враховувалися і і мотиви історично-побутові та лінгвістичні. Та в той час, коли Україна перетворилася на

губернію російського типу, вона повинна була підпорядковуватися загальним умовам російського централізму» [5, 50].

Історичним базисом цього питання академік бачив історію колонізації, так як на її основі складалися і господарські форми двох етнографічних типів – великоруського і українського, які брали найбільшу участь в цій колонізації. Посилаючись на праці Московської діалектологічної комісії, видані у 1915 р., а також на дослідження статистів, економістів, істориків кінця XIX – початку XX ст., дані перепису населення 1897 р., Д. Багалій дійшов висновку, що більшість населення повітів Воронезької і Курської губерній становили українці [5, 52].

Для врегулювання цього питання президія ЦВК СРСР в травні 1924 р. утворила комісію під головуванням білоруса Черв'якова в складі двох представників від УСРР і двох – від РСФРР. Що потрібно було розуміти під формулюванням «врегулювання» – спеціальних вказівок не було і тому на першому ж засіданні комісії 1 липня 1924 р. було заслухано заяву представників УСРР М. Полоза і О. Буценко, в якій вказувалося, що під «врегулюванням кордонів» вони розуміють врахування економічних зручностей і національного аспекту. В основу врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР було покладено етнографічний принцип, що зобов'язував приєднати до республіки території, які безпосередньо з нею межували і були населені в більшості населенням національності цієї республіки [6, 10]. Таким чином, представники УСРР і РСФРР, прийнявши за основу одні і ті ж принципи врегулювання кордонів, по-різному тлумачили їх застосування, що визначило весь хід роботи комісії.

Так, у Курській губернії територія, котру передбачали включити до складу УСРР, була заселена переважно українцями: із загальної кількості мешканців у 807200, українці становили 484750 осіб (60 %). Загалом, у Курській губернії відсоток українців був досить високий і якщо мали місце окремі випадки неув'язки кордону з етнографічним принципом, як, наприклад з Білгородським і Корочанським повітами, де українці були в меншості, то включення вказаних територій до складу УСРР обумовлювався необхідністю випрямлення кордонів, зручністю адміністрування, а також наявністю ряду інших умов.

У Воронезькій губернії проектом УСРР із врегулювання кордонів передбачалося приєднання території із загальною кількістю населення в 1243756 осіб, із яких українців 930852 (74,4 %). Ця територія включала увесь Валуйський повіт з населенням 289680 жителів, із яких 159952 українці (54,9%); частину Острогозького – з населенням 212094 жителі, українців – 169996 (80,1%) жителів; Россошанський повіт – з населенням 240440 жителів, із яких українців – 2343454 (97,2%); увесь Богучарський повіт – 159375 жителів, українців – 84,1%; частину Павловського повіту – 139372 жителі, українців – 71510 (51,3%); увесь Калачаєвський повіт – 173104 жителів, українців – 135 665 (78,3%) [6, 47].

Отже, варто відзначити, що, спроектований за етнографічним принципом, новий державний кордон УСРР не тільки не пов'язувався з господарсько-економічними умовами, але і цілком співпадав з сільськогосподарськими і економічними районами. Загалом, проектом УСРР передбачалося включення до складу України частин територій Курської та Воронезької губерній із загальною кількістю населення 2050956 жителів (69,0 % українців). Задоволено ж союзною комісією включення до складу УСРР території з населенням 1019230 жителів (58,1% українців). Натомість відхилено території Курської і Воронезької губерній, з населенням 1031726 осіб (70,1% українців).

До кінця року крапка в питанні врегулювання кордонів так і не була поставлена. Проблема знову випливла на поверхню 1927 р. На виконання постанови президії ВУЦВК від 30 травня 1928 р. Центральна адміністративно-територіальна комісія, за даними Всесоюзного перепису 1926 р. та за ознаками економічного порядку, пробила питання про доцільність внесення змін в існуючі державні межі поміж УСРР та РСФРР. Однак питання врегулювання державних меж поміж УСРР та РСФРР, що його було свого часу внесено урядом УСРР до ЦВК СРСР, так і не було цілком розв'язане. Внаслідок цієї роботи було створено таку ситуацію, коли до складу УСРР приєднано лише місто Путивль і декілька волостей Курської, Воронезької і Брянської губерній РСФРР і, навпаки, до складу РСФРР було передано майже повністю дві округи УСРР – Таганрозьку і Шахтинську. За кількістю населення це становило, приєднану до УСРР, територію з 278081 жителем, до РСФРР приєднувалася територія з 478009 особами.

Таким чином, на кінець 20-х рр. XX ст. на території РСФРР, що безпосередньо межувала з УСРР залишилося українського населення більше, ніж 2 млн. осіб, які мешкали компактними масами на Курщині, Воронежчині та Північно-Кавказькому краї РСФРР. За переписом 1926 р., на Курщині, з загальної кількості населення – 2906060 осіб, українців нараховувалося 554654 жителі або 19%, причому, за окремими адміністративно-територіальними одиницями цей відсоток був значно вищим.

Так, на Воронежчині, з загальної кількості населення – 3308023 особи, українців нараховувалося 1078552 мешканці або 32,6 %. Із 38 волостей у південному регіоні, українці (більше 50%) переважали в 31 волості, причому половина з них була заселена представниками українського етносу (більше 75%). У Північно-Кавказькому краї, з загальної кількості населення в 3 округах, що безпосередньо межували з УСРР, з населенням в 1183480, українців нараховувалося 468977 або 39,6%. Причому, з 21 району, в 9 –українці становили більше 75% мешканців.

Разом з цим варто зауважити, що українське населення Курської, Воронезької губерній та Північно-Кавказького краю посилено цікавилося питанням щодо приєднання до складу УСРР, про що свідчать клопотання, які надходили на адресу президії ВУЦВК як від селищ і волостей, так і від окремих громадян [8, 16].

Таким чином, в результаті адміністративно-територіальної реформи 20-х рр. XX ст., питання встановлення державного кордону між РСФРР і УСРР так і не було вирішене. Було знехтувано основновоположним принципом – етнографічним, що закладається в основу визначення кордону будь-якої держави. Звернення українців, які опинилися поза межами УСРР, так і не були почутими. Радянська Україна створювалася більшовиками не у розвиток проголошеного права народів на самовизначення, а фактично з метою недопущення його практичної реалізації. В культурному відношенні українське населення в межах РСФРР зазнавало явного ламання і грубого перекручування національної політики партії щодо української національності на Курщині, Воронежчині, не кажучи вже про Північно-Кавказький край, де українське населення тотально русифікувалося.

1. *Собрание узаконений и распоряжений робоче-крестьянского правительства. – 1921. – № 1. – 3 января.*
2. *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретро-спектива та сучасний стан. – К., 1994.*
3. *Дубрава О.П. Формування державних кордонів України (1917 – 1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2503.*
5. *ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1807.*
6. *ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1808.*

7. *ЦДАВОУ. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1953.*
8. *ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. – 2523.*

Sokyrska W.W. The ethnic dimension in the formation of the Russian-Ukrainian border ³n the 20s years of the XX century. The article is about the formation of the Russian-Ukrainian border in the 20s years of the XX century. Are analised the influence of the ethnic factor, the economic and administrative feasibility on the solving of this problem.
Key words: Ukrainian population, RSFSR, USSR, the state border.

О. М. Абразумова

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ВИКРИВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ЦІНОВОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1929 рр.)

У статті проаналізовано вплив цінової політики радянського уряду на формування суспільно-політичних настроїв українського селянства в 1920-х рр.
Ключові слова: *нова економічна політика, «ножиці цін», криза збуту, суспільно-політичні настрої.*

Складні трансформаційні процеси періоду переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики, утвердження, здавалося б, зовсім неможливих для партійного керівництва країни Рад товарно-грошових відносин, продовжують привертати до себе увагу дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. Не так давно з'явилися змістовні публікації Л. Бабенка [1], С. Биченка [2], О. Бут [3], В. Голець [4], О. Пиріг [5] та ін., відтворили адекватну картину соціально-економічного життя України років непу. Проте, ряд проблем і хронологічних аспектів все ще залишаються не вивченими, що й визначило мету нашої розвідки.

Запровадження нової економічної політики безперечно сприяло відбудові та зміцненню народного господарств України. Проте, цей процес проходив у доволі складних умовах, а нововведення мали суперечливий характер. Одним із важливих чинників економічного характеру, що викликав особливе неприйняття, зростаюче занепокоєння та невдоволення селянства, що яскраво проявлялося в гарячих дискусіях та емоційних висловах, була фінансова та цінова політика радянського уряду в роки непу. Населення гостро реагувало на «кризу ножиць», пов'язану із шаленою інфляцією та диспропорцією цін.

Радянська держава, хоч і проголосила неп, проте, продовжувала адміністративно-командними методами постійно втручатися в економічну сферу, що призводило до збоїв нормального функціонування її аграрного сектору. В 1923 р. радянське суспільство зіштовхнулося із черговою кризовою ситуацією, яка була наслідком прямого порушення закону вартості у практиці ціноутворення. Оскільки держава була монополістом у виробництві промислових товарів для села, вона могла встановлювати більш високі ціни на товари, ніж ті, що формувалися у конкурентному середовищі. Верхню межу цін на промтовари становила готовність сільського споживача купувати їх за визначеними цінами. «Криза збуту» 1923 р. полягала саме у тому, що, запропоновані селу державними трестами, ціни на промтовари виявилися непомірно високими. Селяни припинили купувати промтовари й незабаром у промислових трестів не стало грошей, щоб придбати сировину і виплачувати заробітну плату своїм робітникам. З іншого боку, держава була оптовим покупцем сільськогосподарської продукції. Як покупець-монополіст, вона встановлювала ціни, що влаштовували її значно більше, ніж селянина-продавця. Нижньою межею хлібних цін була готовність сільського виробника продавати хліб за запропонованими йому цінами. Відмова селян від продажу хліба державі була небезпечною для неї, оскільки ставила під загрозу тільки щойно налагоджене постачання міст і промислових центрів.

Так звані «ножиці цін», які стали однією з причин невдоволення населення, виявилися у співвідношенні між вартістю промислової та сільськогосподарської продукції, яке від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилося від 1:1,7 до 1:3,1 [6, 65]. Так, якщо з 1913 до 1922 рр. ціни на промислові товари, порівняно з цінами на продукцію сільського господарства, виросли в 1,2 рази, то до кінця 1923 р. «розведення ножиць цін» досягло вже 300 %. Подібна цінова політика дозволяла проводити нееквівалентний товарообмін між містом і селом, вилучати з селянських господарств значну частину їх прибутку. Селянська думка в цьому питанні була однозначна – влада не цінує селянську працю: «Ми селяни думали із завоюванням влади робітників та селян нам буде набагато краще. Але зараз бачимо, що нам приходиться гірше, тому що до імперіалістичної війни нам доступніше було купувати фабричні вироби» [7, 63]. Крім обмеженої кількості повсякденних товарів, селянин фактично не міг нічого купити. Сільськогосподарські знаряддя праці, тим більше машини, стали для нього практично недоступні.

Економічні негаразди дестабілізували морально-політичну атмосферу на селі, підриваючи тим самим міцність радянської влади. Розуміючи небезпеку знову опинитися у конфронтації із селянством, партійно-радянське керівництво країни в першій половині 1924 р. здійснило ряд кроків назустріч селянину: було знижено ціни на промислові товари і підвищено ціни на сільськогосподарську продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, розширено масштаби експорту хліба на більш вигідних умовах для селянства, надано пільги на закупівлю землеробського реманенту та кредити на купівлю робочої худоби [8, 545].

Експорт хлібних лишків на зарубіжний ринок сприяв підвищенню вкрай низьких цін на хліб всередині країни, а зниження вартості промтоварів забезпечило зростання закупівельної спроможності населення, що на деякий час звузило розмах «ножиць цін» [9, 3]. Фактично до кінця непу радянській владі так і не вдалось досягти пропорційного співвідношення в цінах на продукцію промисловості і сільського господарства [1, 255].

Наступна криза виникла в 1924/25 господарському році. Вона отримала назву «заготівельної», оскільки було заготовлено лише 2/3 зерна, від очікуваної кількості. Головним пріоритетом в економічному житті країни залишалось відновлення й інтенсивний розвиток великої промисловості, яка розглядалася як основна опора радянської влади в селянській країні. Задля розбудови виробничих потужностей промисловості, будівництва нових підприємств, уряд СРСР розпочав широку закупівлю імпортного устаткування. Для цього потрібна була валюта, яку можна було отримати лише швидко збільшивши експорт зерна. Необхідні кошти планувалось «викачати» із села, підвищивши ціни на промтовари та за рахунок випуску в обіг не підтверджених реальними цінностями грошових знаків. Тим самим влада знову намагалася адміністративними заходами регулювати основні пропорції економічного життя. Як наслідок, навіть така надійна опора більшовиків на селі, як члени комнезамів, були невдоволенні ситуацією. Це добре видно зі змісту листа незаможника в газету «Радянське село»: «А за царя були чоботи 3 рублі, а 6 рублів найкращі, а тепер витяжки 12 і 14 рублів… Ми не раз говорили кооперативам, що ви нас грабуєте. Нам відповідають, не ми вас грабуємо, а грабує Правління. Пояснюють: встановили високі податки на право торгівлі, на фабриках збільшили платню робітникам, все збільшили, а з кого брати якщо не з покупця – селянина» [10, 11].

Однак підвищити ціни на промтовари ще не означало дістати більше продуктів із села. Селянство просто не купувало ці товари, ведучи натуральне господарство, а стимулів продавати хліб у нього ставало усе менше. Це погрожувало скороченням експорту хліба й імпорту устаткування, що своєю чергою стримувало будівництво нових і розширення старих виробництв. У 1925/26 господарському році більше 400 млн. пуд хліба не було вивезено на ринок і залишено в селянських коморах. У 1926/27 році хліба на продаж було запропоновано ще менше. Його натуральні запаси в селянських господарствах наближалися до 1 млрд. пуд. Уряд знайшов тимчасовий вихід із ситуації за рахунок використання валютних резервів і дозволу державного продажу спиртного. Однак перспектив на покращення положення було усе менше. Логічним продовженням викривлених економічних відносин між містом і селом стала криза 1927/28 господарського року. Державі на вільному ринку не вдалося закрити навіть найнеобхіднішої кількості зерна. В цей час вже розгорнулася реалізація курсу на індустріалізацію країни.

У потоці вимог щодо врегулювання цін на промислову та сільськогосподарську продукцію можна виділити декілька основних напрямків щодо способу розв'язання проблеми, запропонованих селянами. Перший полягав в тому, щоб наблизити продукцію сільськогосподарського виробництва до споживача – робітника і навпаки, промислового – до селянина, оминаючи наявну товаровиробничу мережу, тобто фактично проводити безпосередній обмін з фабриками та заводами. Інший варіант розв'язання проблеми передбачав не випускати на ринок надлишок продукції сільськогосподарського виробництва, щоб дати відчути місту, робітникам їх залежність від селянина. Як результат, селяни змогли б диктувати свої ціни, в тому числі й на промислові вироби. Третій – за допомогою Селянського Союзу встановити зв'язок із закордонним ринком, налагодити експорт зерна та імпорт сільськогосподарських машин без посередництва Зовнішторгу, завдяки чому могла бути вирішена і проблема «ножиць» цін [12, 5]. Два останні варіанти радянська влада розцінювала як антирадянські.

Доволі розповсюдженим серед селян був інший метод врегулювання цін. Так, у с. Литвинівка Харківської округи селяни часто вели розмови, що відображали типову мотивацію застосування бойкоту: «Селяни кустарним способом можуть прожити без міста доволі довгий час, і не везти продуктів в місто, тоді вийде що робітники та державні органи самі до нас привезуть фабрикати, тільки щоб отримати продукти сільського господарства, як це було в 1920 – 1921 рр.» [12, 5].

Криза 1927/28 р. була, знову ж таки, спричинена штучним заниженням зерновими хлібозаготівельними організаціями цін на зерно. Селяни не хотіли продавати зерно без мінімального прибутку. Однак, за офіційними повідомленнями ситуація подавалась як «Агітація куркулів та антирадянських елементів», «хлібний страйк» та «натиск на місто» доти, доки не будуть підвищені ціни на хліб. Пресою подавались як типові такі висловлювання: «Ми хлібу не здамо, нехай вам дасть біднота, а нас ви й так обклали податком та самообкладанням» або: «Можу вам подарувати пуд зерна, а для продажу у мене немає» [11, 28]. Однак влада змушена була визнати, що й менш заможні верстви населення (в тому числі біднота) поділяли ці думки [13, 120]. Не менш поширеною у владних колах була й думка про навмисне скорочення селянами посівних площ, що розцінювалося, знову ж таки, як антирадянські дії «куркуля», спрямовані на підрив весняної посівної кампанії: «Ми сіяти більше, ніж потрібно для себе, не будемо, так як нас душать різними податками і доводиться працювати на ледарів-бідноту. Нехай буде більше землі для бідноти» [14, 35].

Надалі хлібозаготівельна кампанія проводилася під особливо пильним наглядом ОГПУ. Так, 14 листопада 1927 р. у довідці економічного управління ОГПУ зазначалося: «Хлібозаготівлі різко скоротилися у порівнянні з темпом вересневих заготівель. Причиною скорочення хлібозаготівель є: для Київщини – збір буряків та відсутність промтоварів; для Кременчуччини – відсутність промтоварів; для Тульчинського округу – нестійкість ринкових цін. Питання про постачання промтоварів не втратило своєї гостроти і досі слугує причиною для виникнення різноманітних чуток та розмов, які переходять в пряму агітацію за невивезення хлібу на ринок» [14, 102].

У 1928 р. хлібозаготівлі знову перебували в центрі життя країни. Селяни дедалі гостріше реагували на грабіж з боку влади, навіть бідняки: «Я хотів би взнати, чи довго буде оцей план хлібозаготівлі. Дядьки кажуть, що Миколка цар дурачок не робив цієї заготовки, а ці злидні, халяви од лаптів, витягають останню кров» [16, 40а]. Весною 1928 р. уряд СРСР ініціював новий закон про єдиний сільськогосподарський податок. Тепер його мало сплачувати кожне окреме господарство, з урахуванням прибутковості кожної галузі. Крім нового закону про єдиний сільськогосподарський податок, у 1928 р. прийнято й закон «Про самообкладання людності на задоволення її громадських потреб», який становив до 35%, від загальної суми основного збору. На додачу, 1928/29 р. запроваджений і так званий експертний порядок оподаткування заможних господарств, хоч часто експерти оподатковували і середняцькі господарства, що спричиняло їх повне розорення [6, 73]. Самообкладання логічно було розцінено селянами як «повернення до воєнного комунізму» та спричинило чергову хвилю недовіри до влади та появу різних чуток, наприклад: «Ввели новий податок, отож, влада обманює селянство, говорячи про єдиний сільськогосподарський податок… буде скоро війна» [17, 1].

Селянство все частіше висловлювало думку, що економічні негаразди пов'язані із більшовицьким пануванням. Наприклад: «Ці неврожайні роки не так нас, селян, вбивають, як ця банда, що управляє державою» [17, 60] або: «Це добра Радвлада, що шкуру десяту дере із селян» [16, 41]. В деяких випадках протести селянства набували відкрито антирадянського характеру та мали націоналістичне спрямування: «Москва посилено експлуатує Україну, викачуючи з неї хлібні лишки, щоб забезпечити хлібом по дешевій ціні кацапів» [11, 37]. Тобто, селяни дедалі краще усвідомлювали як причину своєї економічної нестабільності, бідності та злиденності існуючий лад, коли народ працює, виживає задля незрозумілих примх, програм влади, не отримуючи нічого взамін. Спрямування та характер громадського руху за створення власної організації був яскравими показником реакції сільської спільноти на економічну політику радянської влади в роки непу.

1. *Бабенко Л.Л. Більшовицька політика в галузі торгівлі на селі у 20-х – на початку 30-х років в Україні // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.*
2. *Биченко С.М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» по підвищенню товарності селянських господарств у добу НЕПу // Український селянин. – 2005. – Вип. 9.*
3. *Бут О., Добров П. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20 – 30-і рр. XX ст.: від нових джерел до нового осмислення. – Б. м., 2002.*
4. *Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті рр. XX ст.). – Чернігів, 2006.*
5. *Пиріг О. Ринкові відносини в контексті непу // Пробле-*

ми історії України: Факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип.6.
6. *Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997.*
7. *Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С. Крюкова. – М., 2001.*
8. *Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2 т. – Т. 1: Ленинские аграрные программы в трех русских революциях. – М., 1976.*
9. *Центральний державний архів вищих органів управління України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 1903.*
10. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2239.*
11. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2779.*
12. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2317.*
13. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Док. и мат.: В 5 т. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова и др. – М., 1999.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2212.*
15. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2751.*
16. *Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-184. – Оп. 1. – Спр. 79.*
17. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2824.*
18. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1987.*

Abrazumova E.M. The reaction of the Ukrainian peasantry on the curvature of the Soviet power price policy (the 1921th – the 1929th). In the article the influence of the price policy of the soviet government on the formation of the social and political moods of the Ukrainian peasantry in 1920th is analysed.
Key words: new economic policy, «scissors of prices», crisis of sale, social and political moods.

Г. М. Георгізов

ПОЛІТИЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСТВА УСРР У 1921 – 1927 рр. НА ШЛЯХУ ВІД НЕПу ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

У статті аналізуються причини політичної нестабільності селянства УСРР упродовж 1921 – 1927 рр.
***Ключові слова**: селянство, політична нестабільність, НЕП, колективізація, радянська влада, УРСР.*

У період непу українське селянство довело радянському керівництву свою спроможність відстоювати власні, суспільно-політичні та економічні погляди, що були подолані лише репресивними засобами, одним із яких стала колективізація. Життя та діяльність українського селянства періоду непу знайшли своє відображення у творчому доробку вчених, починаючи з 1920-х рр. До числа найбільш ґрунтовних робіт того часу, присвячених селу, слід віднести дослідження М. Гуревича [1]. Особливе місце займає і праця М. Кубаніна, який проаналізував характер і причини селянського руху в роки громадянської війни [2]. В роботах В. Якиманського [3] та О. Осліковської [4] започатковано вивчення таких питань, як наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння, вилучення земельних лишків та перерозподіл земельного фонду.

Серед наукових праць щодо проблеми, опублікованих упродовж 1950 – 70-х рр., потрібно насамперед виділити дослідження Б. Мигаля [5], І. Ганжі [6], П. Денисовця [7], Р. Ляха [8], М. Березовчука [9], В. Сидорова [10]. Історична наука другої половини 1980 – початку 90-х рр. оцінювала аграрні відносини в радянському селі 1920-х рр. принципово по-іншому, що засвідчили праці В. Марочка [11], С. Ляха [12], В. Верстюка [13]. На сучасному етапі варто відзначити доробок у цьому напрямі С. Кульчицького [14], О. Ганжі [15] та ін. У цілому аналіз історіографії дає можливість виявити взаємозв'язки політичних настроїв, пов'язаних із аграрною політикою більшовиків, натуралізацією селянського господарства та тими подіями, що, зрештою, призвели до політичних трансформацій ленінської доктрини і нової економічної політики радянської влади, вилившись у колективізацію.

Політичні настрої в українському селі формувалися під впливом багатьох факторів як ідеологічного, так і соціального характеру. Найбільшої поляризації вони набули у таких адміністративно-ідеологічних організаціях, як Комітети незаможних селян. Однією з головних ознак політичної нестабільності українських селян, на наш погляд, є кількісні показники членів КНС у колгоспах. З 1,4 млн. членів КНС протягом 1921 – 1922 рр. до колективних господарств вступили лише 70 тис. селян. Про ідеологічне неблагополуччя в самих КНС свідчать і постійні чистки. Не останню роль в цьому процесі повинні були відігравати сільські ради. "В області керівництва КНС місцями була проведена робота з політичної підготовки їх до перевиборів в ради, з якою ж метою на місцях проводились часткові чистки складу КНС" [16, 9]. В подальшому, було виконане бажання керівництва щодо зменшення домінанти заможного українського селянства в Радах та КНС. "З 1 вересня 1921 р. до квітня 1922 р. проводилась перша чистка КНС, в результаті якої було виключено 365 тис. членів, а в другій половині 1922 р., під час другої чистки – ще 112 тис. членів" [17, 59].

Аналізуючи дані про склад, переобраних у 1922 р. виконкомів, можна зробити висновок, що більшовики намагалися схилити ситуацію на свою користь, за допомогою збільшення частки комуністів у системі виконавчої вертикалі, починаючи з волвиконкомів і кінчаючи губвиконкомами, що забезпечувало більш щільний контроль як за селянськими радами, так і за КНС: у волосних виконкомах налічувалось робітників – 12,2%, селян – 80%, службовців – 7,8%, з котрих, 50,5% були комуністи і, відповідно, 49,5% безпартійні ; в повітвиконкомах робітників – 56%, селян – 29%, службовців – 25%, серед них комуністів вже було – 85% і 15% – безпартійні ; в губвиконкомах робітники мали – 45,9%, селяни – 12,8%, службовці – 41,3%, серед яких в лавах ВКП(б) було 95%, а безпартійних – всього 5%" [16, 8]. Знаходження значної частки комуністів в структурі виконавчої влади зумовлювалось необхідністю мати реальні політичні важелі у непівському селі, вкрай деполітизованому і непринадному до реалізації більшовицького ідеалу – колгоспу.

У тому ж 1922 р. до села були відряджені 700 тис. робітників, що мали активізувати ідеологічну боротьбу селян проти куркульства та підготувати підґрунтя для перетворення українського селянина на свідомого послідовника пролетарської масової культури. Остання на селі мала ґрунтуватися на повазі до, проголошених комуністами, марксистсько-ленінських догм. "Маючи свою власність і надію її збільшити, – писав Н. Бухарін, – селянин має всім відому повагу і довіру до більш великих власників і відповідно – буржуа. Тому він не навчиться ненавидіти багатіїв тією ненавистю, що її мають робітники" [18, 15]. Однак, забезпечивши перевагу прокомуністично налаштованому селянству та органам влади на селі, КНС починають швидко втрачати своє виняткове значення. Селяни починають виходити з КНС, зосереджуючись на господарстві. В зв'язку з тим, що перехід де непу, в деяких регіонах, спричинив занепад роботи КНС і масовий вихід бідноти з організацій, РКП(б) знову активізувала політроботу серед бідноти.

Якщо на початку непу КНС були дійсно політичною, економічною і культурною опорою партії більшовиків на селі, однією з головних складових радянського впливу, то в подальшому роль КНС зменшилася, що підтверджує, наприклад, доповідь голови Подільського губвиконкому за травень 1923 р.: "Жодна радянська

компанія не проходить без участі КНС, не один захід на селі не проводиться в життя без їх сприяння.., з сьогоднішньої роботи серед КНС слід відмітити кампанію із втягування незаможного селянства в податкову роботу, боротьбу з самогонкою, конкурс на кращого голову сільради" [19, 16]. Іншу точку зору на проблеми КНС можна знайти в огляді Інформаційного відділу ЦК КП(б)У, де, навпаки, відзначалось, що "на зборах КНС біднота ухвалює проведення самообкладання, а на загальних зборах – проти, мотивуючи тим, що весною прийдеться йти до куркуля за допомогою і останній відмовить" [20, 4]. Не стояли осторонь проблеми і керівники ВКП(б). В. Ленін зазначав з приводу проблем КНС, що середняк на селі перетворився на центральну фігуру радянського господарського піднесення [21, 26.].

Одним з основних політичних конкурентів КНС на селі стали сільські збори, які були досить організованими та політично-спроможними, а тому радвлада повинна була активно боротися з цим проявом селянського незалежності. Ситуація навколо сільських зборів була доволі гострою, що видно з доповіді Чернігівського губкому за 1923 р.: "Вияви самодіяльності селянства поряд з досить слабкою активністю виконавчих органів радвлади на селі, справді може призвести до дійсно не бажаних наслідків, коли сходи, вирвавши ініціативу з рук сільрад, стають неофіційною, але узаконенною "де-факто" місцевою владою" [22, 245].

Проте, ні ДПУ, ні КНС так і не змогли виправити існуючі проблеми. "Більшість членів КНС не знає своїх завдань (15 – 20% бідноти і відповідно 5 – 10% всіх селян), – акцентувалося на засіданні Бюро Чернігівського губкому КПУ від 20 листопада 1924 р., – до цього часу в період господарського будівництва і тому розгорнути широку роботу з популяризації завдань КНС не можуть" [23, 242]. Головним недоліком безуспішної діяльності КНС стали не виправлені перегини і методи роботи в період розкуркулювання, відомі з часів громадянської війни, звідси – замкненість, що збереглася до середини 1920-х рр., а також схильність лідерів КНС до командирських методів.

Занепокоєння влади ситуацією на селі знайшло свій відбиток і у постановах з'їздів. У резолюції XII з'їзду РКП(б), що відбувся 23 – 31 травня 1924 р., про роботу на селі зазначалося: "З'їзд констатує, що ряд законів, які охороняють інтереси бідніших верств села, не доходить до села через хиби радянського апарату і через порівняну відсталість бідняків села. Зважаючи на це, партійний з'їзд ставить в обов'язок всім партійним і комсомольським організаціям на селі в своїй роботі і роботі радянських органів, насамперед через комітети взаємодопомоги, добиватися проведення в життя визначених законом пільг біднішим верствам села (в галузі податкових пільг біднякові, пільгового відпуску лісу, розподілу насінної позики, кредиту, недопущення накладання податку на землю бідняків, фактично ними здану в оренду)" [24, 196].

На нижчому рівні партапарату рішення XII з'їзду реалізувалось наступним чином. Так, в протоколі райпленуму Жулинського району Житомирської округи на Волині від 15 березня 1925 р. зазначалось: "Коли середняків негайно не буде втягнено до КНС, то праця КНС збільшиться у всіх галузях, для цього потрібно робити відкриті збори, на яких яскраво роз'яснювати нову політику партії "обличчям до села" та дорогу середнякові в різні організації" [25, 12]. Отже, можна зробити висновок, що на середину 20-х рр. радянське керівництво не мало в своєму розпорядженні повноцінних механізмів контролю над політичною ситуацією на селі.

Важлива увага приділялась і Комітетам селянської взаємодопомоги. Пропагандистська діяльність КСВ була спрямована на протиставлення куркульському індивідуалізму та розрізненості, соціальну згуртованість та міць бідняків, що організувались в КНС і КСВ. Партійні та державні органи зобов'язувалися надавати всіляку підтримку у створенні та розгортанні роботи КСВ. "Враховуючи нові суспільно-політичні та економічні реалії, XII з'їзд РКП(б) схвально відгукнувся на пропозицію про розширення масштабів діяльності КСВ. Він визначив нові завдання, спрямовані на підвищення ініціативи селянської маси на місцях, збільшення її матеріального достатку" [26, 19.]. Новими напрямами в роботі КСВ стали об'єднання малопотужних селянських господарств у кооперацію і вільний доступ до неї; підтримка економічно слабких господарств через різноманітні можливості кооперації; організація громадських форм праці, об'єднання малопотужних господарств у найпростіші колективні з різноманітною формою власності.

Процес втрачання виняткового положення КНС в українському селі розпочався разом зі стабілізацією ринкових відносин та покращенням побуту самих селян, які залишають КНС та тільки-но утворені колгоспи, прагнучи вести свої господарства одноосібно. Цей процес можна прослідкувати на прикладі обстеження трьох сільських одиниць на Чернігівщині у 1923 – 1924 рр.: середняки – 65%, незаможники – 24% (з них лише 2,2% в КНС), кулаки – 6,7%, кустарі і торговці – 1,7%, батраки – 1,7%, інтелігенція – 0,4%. Представників одноосібних господарств – 99,95%, колективних – 0,05%. В перевиборах сільрад приймали участь – 33,3%, ігнорувало – 66,7%. З політичних міркувань, позбавлено виборчих прав до 10% селян, серед них: куркулі, що користувалися найманою працею, колишні дідичі, дезертири, торговці, церковно-службовці та їх сім'ї [27, 223-232].

Іншою проблемою для органів ВКП(б) стала парадоксальна ситуація, коли в радах селянських депутатів найбільшу активність виявляли заможні селяни, фактично утримуючи їх під контролем. Так, у постанові Чернігівського Губкому КПУ від 20 листопада 1924 р. зроблено наступні висновки: "За відсутності потрібного зв'язку з середняком і не прикріпленню його до КНС, загострені взаємовідносини з заможною частиною селян, відсталість, недостатній культурний та політичний розвиток як членів КНС, так і неорганізованої частини бідноти, призводять до того, що на селі виявляється значна активність куркульства, яке намагається навернути на свою сторону середняцький елемент та закріпити свій вплив серед селянства" [28, 243].

Посилення тоталітаристських тенденцій на селі пов'язувалося зі значною політизацією КНС та КСВ. Якщо у сфері ідеологічній КНС служили засобом пропагування комуністичних, радянських законів, то в економічній – головна увага приділялась кооперуванню. Протягом 1923 – 1924 рр. загалом було завершено формування державно-кооперативного сільськогосподарського кредиту. Саме ЦК КНС виступив ініціатором створення сільськогосподарського банку. За постановою ЦВК та РНК СРСР від 22 серпня 1924 р. з'явиилися значно ширші можливості для різноманітної виробничої діяльності в усіх сферах сільського господарства. Схожі засоби спостерігалися й у подальшому: в положеннях Про спеціальні капітали кооперування селянської бідноти (1928 – 1929 рр.), а також у постанові ВУЦВК і РНК УСРР Про фонди кредитування біднішого селянства зазначено: "До виконання планів кооперування бідноти, а також при остаточному установленні контрольних чисел кооперування бідноти з кожного виду кооперації повинні брати участь організації КНС" [29, 5].

Отже, вище наведені документи свідчать, що впродовж 1921–1927 рр. в УСРР відбувалася реструктуризація

КНС та КСВ. Мета їх діяльності полягала в активізації політпроствітницької роботи на селі та збільшенні результативності більшовицького впливу на селянство. В постановах та резолюціях XII – XIII з'їздів РКП(б) відчувались імпульси майбутніх політико-економічних змін, що призвели до колективізації. Політико-ідеологічна нестабільність селянства штовхала керівництво РКП(б) на подальшу його пролетаризацію, а відтак, мобілізувала сили до подальшого політичного та економічного наступу на заможних селян.

1. *Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Х., 1927.*
2. *Кубанин Н. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) // На аграрном фронте. – 1925. – № 7 – 8.*
3. *Якиманський В. Бюджети селян в 1923/1924 роках. – Х., 1927.*
4. *Осликовская О. 900 степных селянских хозяйств (К вопросу о дифференциации села). – Одеса, 1927.*
5. *Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.). – Х., 1974.*
6. *Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917 – 1920 рр.). – К., 1960.*
7. *Денисовець П.М. Колгоспне буівництво на Україні в 1921 – 1925 рр. – К.,1969.*
8. *Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні 1917 – 1923 рр. – К.; Донецьк, 1975.*
9. *Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень. – К., 1976.*
10. *Сидоров В.А. Классовая борьба в доколхозной деревне, 1921 – 1929. – М., 1978.*
11. *Марочко В.І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. – К., 1989.*
12. *Лях С.Р. Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921 – 1923 гг.). – К., 1981.*
13. *Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К., 1991.*
14. *Кульчицький С.В. Історичне місце радянського комунізму // Сучасність. – 1999. – № 6.*
15. *Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К., 2000.*
16. *ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 113.*
17. *Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К., 1988.*
18. *Бухарин Н.И. О характере нашей революции и о возможности победоносного социалистичекого строительства в СССР // Большевик. – 1926. – № 19/20.*
19. *ДАВО. – Ф. Р.-925. – Оп. – 8. – Спр. 46.*
20. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2824.*
21. *Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М., 1982. – Т. 31.*
22. *ЦДАВОУ. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 101.*
23. *ДАЧО. – Ф. Р-503. – Оп. 9. – Спр. 4.*
24. *Комітети незаможних селян: Зб. док. (1929 – 1930) / Під ред. І. Рибалки. – К., 1968.*
25. *ДАЖО. – Ф. Р-272. – Оп. 1. – Спр. 76.*
26. *Олійник В.М. Самоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті XX ст. – Сміла, 1998.*
27. *ДАЧО. – Ф. Р-665. – Оп. 1. – Спр. 44.*
28. *ДАЧО. – Ф. Р-69. – Оп. 1. – Спр. 1.*
29. *ЦДАВОУ. – Ф. 783. – Оп. 1. – Спр. 2689.*

Georgizow G.M. The political instability of the peasantry in the URSR at the 1921th– 1927th on the way from the NEP to the Collectivization. In the article the causes of the political instability of the peasantry in the URSR during the 1921th– 1927th years are analysed.

Key words: peasants, political instability, NEP, collectivization, the Soviet power, URSR.

М. І. Харламов

СТВОРЕННЯ ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНИХ ФОРМУВАНЬ В УСРР (1924 – 1926 рр.)

У статті розглядаються питання формування системи добровільних пожежних організацій в Україні впродовж 1924 – 1926 рр. Досліджуються державно-правові аспекти створення добровільних пожежних товариств та дружин в УСРР. Аналізуються законодавчі та нормативні акти з проблем організації добровільних пожежних організацій у 1924 – 1926 рр.

***Ключові слова**: пожежна безпека, добровільні пожежні організації, протипожежні заходи, протипожежна діяльність.*

Дотепер малодослідженою залишається проблема створення добровільних пожежних організацій в УСРР середини 1920-х рр., як і загалом тематика створення радянської системи пожежної безпеки на території України. Наукове ж вивчення формування добровільних пожежних товариств в УСРР означеного періоду є досить важливим і своєчасним. Адже, з огляду на сучасний стан протипожежної діяльності органів МНС України регіонального рівня, можна зробити певне припущення, що створення добровільних пожежних товариств суттєво покращило б стан сучасної пожежної безпеки в Україні. Таким чином, аналіз процесів створення, становлення та формування добровільних пожежних організацій в УСРР може допомогти при створенні подібних організацій в Україні на сучасному етапі розвитку українського суспільства, з урахуванням певного історичного досвіду.

Не можна залишити поза увагою той факт, що дослідження становлення системи пожежних добровільних товариств та дружин в УСРР середини 20-х рр. XX ст. поки що не стало предметом наукових студіювань фахових істориків. Сучасні дослідники розглядають передусім питання діяльності пожежних формувань у Наддніпрянській Україні, протипожежної діяльності земств Лівобережної України, протипожежної діяльності органів місцевого самоуправління в Південній Україні. Такі праці безперечно є ґрунтовними та цікавими. Проте, у роботах таких вчених, як О. Козинець [1], А. Томіленко [2], С. Тараненко [3] зовсім не розглядається такий важливий період, як 1920 – 1929 рр. Натомість у дослідженнях таких авторів, як В. Нехаєв, М. Серцов [4, 120], О. Полтанов [5, 31], Ф. Литвяков, Ю. Антипов [6, 61], Г. Смирнов [7, 169] аналізується лише регіональний контекст становлення добровільних пожежних організацій в УСРР 1920-х рр. Мета цієї статті полягає у дослідженні науково-актуальних проблем формування пожежних добровільних організацій упродовж 1924 – 1926 рр.

Добровільні пожежні організації існували на землях України ще у дореволюційний період. Вони діяли, переважним чином, у сільських регіонах. Слід зауважити, що ці установи майже не контролювалися і не фінансувалися з боку уряду та місцевих органів влади. Пожежні добровільні організації, що діяли у той час могли розраховувати тільки на власні сили, вони утворювалися з представників місцевих громад і перед ними ж несли відповідальність. Коштів на ефективний протипожежний реманент, а також на його поточний ремонт не вистачало, внаслідок чого стан пожежної безпеки на селі був вкрай низьким. З іншого боку, варто відмітити, що на незадовільний стан пожежної безпеки на українських землях впливали й інші фактори: від не виконання елементарних норм профілактики боротьби з вогнем – до використання вогненебезпечних матеріалів під час будівництва житлових та господарських об'єктів.

Істотну шкоду протипожежній діяльності добровільних організацій боротьби з вогнем завдала Перша світова війна, революція та громадянська війна. Вогнеборці

гинули на різноманітних фронтах, виїжджали з України, вмирали від епідемій. Після остаточного встановлення радянської влади на території України, з 1920 до 1924 рр., діяльність добровільних пожежних товариств та дружин продовжувала бути не досить ефективною. Не було нормальних умов для боротьби з пожежами, майже увесь пожежний реманент було знищено, вкрадено або зіпсовано. Не вистачало кваліфікованих кадрів для протипожежної боротьби. Пожежі продовжували залишатися одним з найприкріших стихійних лих для України.

Лише у 1924 р. розпочинається більш активна державна робота щодо залучення населення до боротьби з пожежами. Крім цього, організація добровільних пожежних дружин в республіці середини 1920-х рр. відбувалася вже згідно нових принципів. Водночас коштів на створення професійних пожежних команд в містах і селах республіки часто не вистачало, відтак, було прийнято рішення про впровадження нової державної ініціативи. Добровільні пожежні товариства повинні були брати на себе відповідальність за організацію у населених пунктах УСРР мережі добровільних виїзних пожежних дружин. Слід відзначити, що достатньо швидко в Україні розпочалися активні процеси з формування добровільних пожежних дружин, котрі почали частково фінансуватися як з місцевих, так і з державного бюджетів.

В країні почали надавати все більшого значення розвиткові та укріпленню добровільних пожежних організацій. Зокрема про це може свідчити постанова Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) та Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РНК РСФРР) від 1 грудня 1924 р., згідно якої, добровільні пожежні товариства та дружини, а також окремі активні члени цих організацій, за умови виявлення ними хоробрості, відваги та ініціативності при боротьбі з вогнем могли бути висунуті до нагородження орденом Трудового Червоного Прапора [8, 211]. Схожа постанова була затверджена і Радою Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (РНК УСРР).

Начальник інспекції у справах комунального господарства УСРР Горів, а також Головний інспектор зі справ пожежної охорони УСРР Коваленко розробили спеціальне положення про добровільні пожежні організації в республіці. Згідно цього документу, добровільні пожежні організації мали своїми завданнями наступні положення: а) допомогу в урятуванні життя громадян та їхнього майна так підчас пожежі, як і при інших стихійних нещастях, коли буває потрібна допомога: при повенях, ураганах, будівельних катастрофах і т.п.; б) допомогу в розвиткові та переведенні до життя всіляких протипожежних заходів; в) допомогу в поширенні серед населення знань щодо попередження та гасіння пожеж, протипожежного впорядкування житла та будівель, а так само і інших знань, які можуть сприяти ліпшому забезпеченню від пожежних та інших стихійних катастроф; г) матеріальну та технічну допомогу погорільцям, а так само й особам, що потерпіли під час пожежі. [9, 25].

З огляду на зміст означених положень, можна зробити певні логічні висновки. Повноваження добровільних пожежних дружин не обмежувалися лише справою боротьби з вогнем. Роботою пожежних дружин повинна була стати ліквідація наслідків будь-яких стихійних лих. Отже, можна припустити, що пожежні формування України 1920-х рр. мали ознаки багатофункціональних організацій та загонів з ліквідації та мінімізації наслідків надзвичайних ситуацій сучасної України. До того ж важливою функцією добровільних організацій боротьби з вогнем в УСРР того часу стала профілактична робота з попередження надзвичайних ситуацій. Це було цілком новою практикою для радянської системи пожежної безпеки, що в подальшому набула широкого застосування і стала важливою частиною загальної союзної системи попередження та боротьби зі стихійними лихами різних видів.

Добровільні пожежні організації могли створюватися як з ініціативи органів державної пожежної служби різних рівнів, так могли функціонувати і за сприяння приватних та державних установ, що не відносилися напряму до сфери пожежної безпеки. Необхідно відзначити, що це було зроблено у зв'язку з обмеженим державним фінансуванням пожежної справи в Україні на той період. Таким чином, найчастіше добровільні пожежні дружини утворювалися на тій території, що мала високий ступінь вогненебезпечності. Передусім це була степова частина Лівобережної України, а також територія Криму.

Засновникам пожежних формувань з доброї волі надавалося право скликати (з метою утворення дружини) збори громадян для попереднього розгляду питання про утворення організації та збирання підписів щодо бажання увійти до складу новоутвореної добровільної команди вогнеборців. З іншого боку, варто зауважити ту обставину, що при цьому кожного разу був потрібен попередній дозвіл міських виконавчих комітетів та сільських рад.

Добровільні пожежні формування, що діяли протягом 1924 – 1926 рр. були підконтрольні органам державного пожежного дозору і повинні були коригувати власну діяльність, з огляду на інструкції, плани роботи Центрального пожежного відділу при Головному Управлінні комунального господарства НКВС УСРР. З одного боку, це було позитивним моментом у справі боротьби з пожежами. Централізація, відповідальність, дисципліна призводила до створення стійкої, ієрархічної системи взаємовідносин між суб'єктами державної справи боротьби зі стихійними лихами. Проте, подекуди діяльність добровільних дружин, згідно канонічних інструкцій та настанов центральних органів боротьби з пожежами призводила до остраху взяти на себе певну відповідальність у критичній ситуації, до нездатності оперативно реагувати на надзвичайні ситуації, що негативно позначалося на стані цивільної безпеки в окремих регіонах республіки.

Таким чином, створення добровільних пожежних організацій в Україні періоду середини 1920-х рр. мала непересічне значення для загального розвитку системи пожежної безпеки в республіці. Держава певним чином заохочувала населення до створення таких формувань, з метою зменшення збитків від пожеж на території УСРР, особливо в сільській місцевості. І хоча процес утворення добровільних пожежних товариств та дружин у зазначений період був достатньо неоднозначним, слід відмітити, що тогочасним українським урядовцям загалом вдалося поліпшити стан пожежної безпеки в країні загалом та у сільській місцевості зокрема. Перспективними для подальших наукових студіювань у цьому напрямі можуть бути дослідження нормативних документів, згідно яких, відбувалася подальша розбудова системи пожежної безпеки УСРР, аналіз діяльності сільських та повітових пожежних старост на території нашої республіки у 1920 – 30-х рр. тощо.

1. *Козинець О.В. Діяльність добровільних пожежних формувань у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2010.*
2. *Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.*

3. *Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.*
4. *Нехаев В.С., Серцов М.А. Огнеборцы Запорожья: Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области. – Запорожье, 1997.*
5. *Полтанов О.І. та ін. Історія пожежної охорони Кіровоградщини. 1841 – 1997. – Кіровоград, 1998.*
6. *Литвяков Ф.І., Антипов Ю.Ф. 200 лет на линии огня: Историко-краеведческий очерк. – Одеса, 2002.*
7. *Смирнов Г.В. Исторические хроники пожарной охраны Луганска. – Луганск, 1996.*
8. *Голубев С.Г. Пожарное дело в СССР. – М., 1968.*
9. *Нормальний статут добровільної пожежної дружини з додатком інструкції та положення про добровільні пожежні організації в УСРР. – Х., 1925.*

Kharlamow M.I. The creation of voluntary fire-organizations in the Ukraine (the 1924th – 1926th years). In the article the questions of the creation of the voluntary fire-organizations system in the Ukraine in the 1924th – 1926th years are considered. The state-legal aspects of the creation of voluntary fire-companies and brigades in URSR are investigated. The state and normative acts about the problems of the creation of the Ukranian voluntary fire-organizations in the 1924th – 1926th years are analysed.
Key words: fire safety, voluntary fire-organization, fire-prevention arrangements, fire-fighting activity.

Н. Р. Романець

НАСЛІДКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937 – 1938 рр. В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

У статті досліджується вплив «великого терору» на соціально-економічні процеси в українському селі.
***Ключові слова**: шкідництво, репресії, політика, НКВС, «великий терор».*

«Великий терор» 1937 – 1938 рр. займає особливе місце серед репресивних акцій сталінського режиму, здійснених протягом 20 – 30-х рр. XX ст., як за кількістю жертв, так і за соціально-економічними та політичними наслідками. Важливою складовою «великої чистки» стала антишкідницька операція у сільському господарстві, спрямована проти працівників заготівельної, тваринницької галузі, адміністративно-управлінської ланки колгоспів, МТС, сільрад. За допомогою масштабних кадрових чисток влада прагнула стабілізувати ситуацію в усуспільненому аграрному секторі, подолати існуючі кризові явища.

Кампанія по боротьбі зі шкідництвом у сільському господарстві України 1937 – 1938 рр. фактично не досліджена вітчизняними та зарубіжними науковцями. У працях В. Васильєва [1], В. Данилова [2], В. Разгона [3] розглядаються лише окремі аспекти проблеми, яка вимагає комплексного висвітлення. Тому метою цієї розвідки є встановлення соціально-економічних наслідків антишкідницької чекістської операції, що здійснювалася в українському селі протягом 1937 – 1938 рр.

Перші руйнівні наслідки «великого терору» проявилися під час весняної сівби 1938 р. На перебіг посівних робіт вплинули «затримки та недоброякісний ремонт тракторного парку, сільськогосподарського реманенту». Приміром, на Чутівській, Сенчанській, Білоухівській, Градіжській і Жовтнінській МТС Полтавської області «у перші дні польових робіт вийшло з ладу 12 тракторів». Аналогічною була ситуація на Осинівській та Сватівській МТС Донецької області. У доповідних записках НКВС СРСР визнавалося, що однією з головних причин повільного і недоброякісного ремонту сільськогосподарської техніки була «неукомплектованість та низька кваліфікація ремонтних бригад», яка у свою чергу стала результатом масштабної репресивної чистки кадрів МТС, проведеної у 1937 р. [4, 115].

Численні факти виведення з ладу сільськогосподарської техніки зумовлювалися й низькою кваліфікацією трактористів. Новий нарком землеробства Р. Ейхе у своїй доповіді на січневому (1938 р.) пленумі ЦК ВКП(б), характеризуючи нові «кадри кваліфікованих робітників сільського господарства», заявив, що більшість трактористів, комбайнерів, шоферів «у зовсім недалекому минулому не мали жодного уявлення про мотор». І хоча Р. Ейхе стверджував, що ці новобранці демонструють «чудові зразки високої продуктивності праці», реальна ситуація суттєво відрізнялася від задекларованої [4, 29]. Так, на Петровській, Бандурській, Катаржинській, Першій Одеській і Добровеличківській МТС Одеської області майже всі дизельні трактори, які цього року вперше завезли до республіки, були виведені з ладу, через відсутність «трактористів, знайомих з цією конструкцією трактору». Лише на Першій Одеській МТС за один день зіпсували 5 дизельних тракторів. Аварії були настільки серйозними, що трактори потребували капітального ремонту [4, 116].

На якість весняної сівби впливав і стан насіннєвих фондів. За даними більшості облземвідділів, колгоспи не лише виконали, але й перевиконали плани засипки насіннєвих фондів. Однак якість насіння залишалася низькою: «насіння було засмічене, заражене кліщем, мало низьку схожість, високий процент вологості». Проблему якості насіннєвих фондів можна було вирішити шляхом обміну «некондиційного насіння на сортове», але у більшості районів республіки цей процес було зірвано, скоріш за все, через дезорганізацію діяльності системи Наркомзему і «Заготзерно», внаслідок проведених чисток. Взагалі колективні об'єднання досить часто порушували правила агротехніки, орієнтуючись на механічне виконання «кількісних показників», оскільки їх керівництво боялося потрапити під прес репресій за проявлену ініціативу, яка б забезпечила якісну сівбу. Тому, щоб встигнути закінчити посівну кампанію у заплановані строки, колгоспи, не чекаючи завершення обміну, сіяли «некондиційним і непротравленим насінням», «на погано оброблених полях», «ігнорували яровизацію» тощо.

В умовах продовження «куркульської операції» наявність істотних недоліків під час весняної сівби органи НКВС звично пояснювали «антирадянською шкідницько-підривною діяльністю», ще не викритих у земельних органах, МТС і колгоспах право-троцкістських та інших ворожих елементів [4, 117]. Так, протягом березня – квітня 1938 р. чергові «диверсійні групи», які нібито «готували виведення з ладу тракторів», ліквідували у Молочанському районі та колгоспі «Арбейтсталь» Мелітопольського району. За проведення неякісної сівби, шляхом недосіву норми на га, заарештували колгоспника артілі ім. Шевченка Солонянського району Шмідта [5, 291,311].

Окрему увагу органи НКВС приділяли боротьбі «з поширенням провокаційних чуток, спрямованих на зрив весняної сівби», у яких йшлося «про неминучу війну та перемогу фашизму». Приміром, проведення недоброякісної сівби у колгоспі Астраханської сільради Новоселівського району Дніпропетровської області пояснили «антирадянською агітацією» бригадира Віхляєва, який нібито казав колгоспникам: «Скоро буде війна, хліб у нас заберуть, тому працювати немає сенсу». Контрреволюційних агітаторів також виявили у Новомосковському, Васильківському, Михайлівському районах. Станом на 30 березня 1938 р., «за підривну роботу, спрямовану на зрив сівби», у республіці заарештували 58 осіб [5, 293].

Намагаючись стабілізувати ситуацію у колгоспному секторі після першого етапу «великого терору», 19 квітня 1938 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли дві спільні постанови: «Про заборону виключення колгоспників з

колгоспів» та «Про неправильний розподіл прибутків у колгоспах». Перша постанова суворо заборонила «проведення чистки колгоспів під будь-яким приводом». Згідно з нею, виключення колгоспників з колгоспів кваліфікувалося як крайній захід, який дозволялося застосовувати лише до «явно невиправних членів колгоспів, які підривають та дезорганізують колгосп», після використання, «всіх передбачених статутом артілі заходів попереджувального, виховного характеру», на підставі рішення «загальних зборів членів артілі, на яких присутні не менш 2/3 від загальної чисельності членів артілі». Виключений член колективного об'єднання міг оскаржити рішення у райвиконкомі. Голів, членів правлінь колгоспів, районних партійних і радянських працівників попередили про притягнення до кримінальної відповідальності у разі порушення постанови [4, 102].

У постанові «Про неправильний розподіл прибутків у колгоспах» Кремль фактично визнав мізерність грошових виплат за трудоднями, оскільки «основну частину прибутків» правління колгоспів витрачали на колгоспне будівництво, на виробничі та адміністративні потреби. Тому ухвалена постанова запровадила новий порядок розподілу грошових прибутків сільськогосподарських артілей: 60 – 70% грошових прибутків мали використовуватися на оплату трудоднів колгоспників. Використання колгоспних коштів, усупереч статуту сільгоспартілі та інтересам членів колективних об'єднань, центральне керівництво держави кваліфікувало, як «зраду справі колгоспів і допомогу ворогам народу», зобов'язавши обкоми, облвиконкоми та прокуратуру «притягувати винних до кримінальної відповідальності» [4, 105].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності порушників постанов від 19 квітня 1938 р. деталізував наказ Прокурора СРСР, виданий 22 квітня 1938 р. Осіб, винних у порушенні постанови «Про заборону виключення колгоспників із колгоспів», мали карати за статтями 109 та 110 КК РСФРР, а «за наявності контрреволюційного характеру такого роду незаконної практики за статтею 58-7 КК РСФРР і відповідними статтями КК інших союзних республік». Незаконне використання колгоспних коштів кваліфікувалося як злочин «за третьою частиною закону від 7 серпня 1932 р. або за статтею 58-7 КК РСФРР та відповідними статтями КК інших республік, залежно від фактичних обставин справи». Розслідування за цими справами Прокурор СРСР вимагав здійснювати у 10-ти денний термін, забезпечивши їх найшвидше проходження у судах [6, 36зв.,37]. Документи свідчать, що за порушення постанов від 19 квітня 1938 р. репресії широко не застосовувалися. Так, станом на 1 вересня 1938 р. в Україні були порушені 4 справи «за незаконне виключення колгоспників із колгоспів», із яких 3 справи передали до суду, а одну припинили та притягнули до кримінальної відповідальності 7 осіб. «За незаконне використання колгоспних коштів» порушили 13 справ і притягнули до відповідальності 22 особи [4, 179].

Одночасно Кремль почав новий, вже останній «хрестовий похід» проти одноосібника. Постанова РНК і ЦК ВКП(б) «Про податки та інші обов'язки одноосібних господарств» від 19 квітня 1938 р. звинуватила місцеві партійні та радянські органи у потуранні одноосібникам, що дозволяло індивідуальним господарствам ухилятися від виконання державних зобов'язань. Керівництво держави, як і під час попередніх колективізаторських кампаній, безапеляційно стверджувало, що нібито індивідуальник має незаконні переваги, а тому живе краще за колгоспника. Зокрема одноосібники використовували своїх коней «не для здійснення сільськогосподарських робіт у власному господарстві, а як засіб спекуляції та наживи». Правління ж колгоспів наймало «одноосібників на роботу у колгоспах за більш високу платню, ніж виплати колгоспникам». За підрахунками Наркомату фінансів СРСР, неземлеробські прибутки одноосібних господарств від використання одного коня становили в УРСР 1936 р. 680 крб., 1937 – 700 крб. [4, 189]. Тому постанова зобов'язала республіканське та обласне партійно-радянське керівництво «суворо стежити за точним виконанням індивідуальними господарствами всіх державних зобов'язань з податків, зернопоставок, м'ясопоставок» і не допускати ухилення одноосібників від виконання «різноманітних місцевих повинностей (дорожні роботи, вивезення лісу, обслуговування шкіл, лікарень) тощо» [4, 106].

Неповний облік і недостатнє оподаткування прибутків від використання коней для перевезень та на інших роботах, на думку влади, зумовили зростання кількості коней в індивідуальному секторі. До початку січня 1938 р. в УРСР поголів'я коней одноосібників зросло на 48,5%. Ці цифри виглядали, м'яко кажучи, непристойно за середнього зростання поголів'я коней в СРСР на 1,7%. У 43 районах Чернігівської області, «за період з 1 серпня 1937 до 1 січня 1938 рр. одноосібники придбали 938 коней», із них – 718 коней використовувалися винятково для перевезень і 167 коней – на лісоторфорозробках [4, 188].

Посилаючись на такі аргументи, Кремль поновив з 25 квітня 1938 р. державний податок на коней одноосібних господарств. Суми податку для селян України були явно не підйомними: 400 крб. за одного коня і 600 крб. за кожного наступного. Достатньо сказати, що у квітні – червні 1937 р. ринкова вартість коня в УСРР становила від 300 до 1300 крб. Таким чином, одноосібників позбавляли права вибору: без коня вони не могли виконувати сільськогосподарські роботи, а тому їм нічого не залишалося, як вступити до колгоспу, тим паче, урядова постанова стимулювала цей процес. Господарства, які вступили до колективних об'єднань до 1 липня 1938 р. і здали до них коней, звільняли від сплати податку [4, 107]. Новий наступ влади на одноосібників зумовив черговий приплив до колгоспів. Лише у Шепетівському районі до колективних об'єднань вступили 62, із 140 індивідуальних господарств [7, 95].

Продовження Кремлем антишкідницької операції у першій половині 1938 р. ще більше дестабілізувало соціально-економічну ситуацію в аграрному секторі. Під час збиральної кампанії 1938 р. становище з ремонтом та експлуатацією сільськогосподарської техніки стало критичним, загрожуючи повним зривом жнив. НКВС СРСР визнавав, що «майже в усіх краях та областях, де почалося збирання, парк комбайнів і тракторів не був повністю відремонтований». Поряд з цим, після перших днів жнив значну кількість відремонтованих комбайнів відправили на повторний ремонт через погану якість ремонту. Так, на Глинянській МТС Слободзейського району, із 7 комбайнів, на повторний ремонт спрямували 4 [4, 169]. Несправна техніка не лише погано працювала, але й ставала причиною численних пожеж. Приміром, 10 липня 1938 р., через несправність карбюратора комбайну виникла пожежа у колгоспі ім. Шевченко Великоянисольського району Сталінської області, під час якої згоріли 0,5 га пшениці. Лише протягом 10 – 11 липня 1938 р. подібні пожежі були зафіксовані у колгоспах «Осоавіахім» Серговського району Ворошиловградської області та «За науку» Будьоннівського району Сталінської області, внаслідок яких були знищені комбайн, 5 га пшениці і «солома на скошеній площі 6 га». Окрім цього, «парк комбайнів не був повністю забезпечений ні комбайнерами, ні штурвальними». Внаслідок дефіциту кадрів, «значна частина комбайнів працювала

лише в одну зміну». Через незадовільну роботу комбайнів деякі райони республіки перейшли до ручного збирання. Так, у Кам'янець-Подільській області, станом на 19 червня, комбайнами зібрали врожай лише з 6,1% площ, у той час як вручну – з 50 тис. га [4, 171].

Стан сільськогосподарської техніки позначався на темпах збиральної кампанії. Приміром, у Дніпропетровській області жнива мали закінчити до 21 – 23 липня, але на 1 серпня виконали лише 79% плану. Особливо відставали П'ятихатський район – 43,2% виконання, Котовський – 44,5%, Магдалинівський – 46,6%. Повільні жнива призводили до значних втрат сільськогосподарської продукції: у Миколаївській, Одеській, Сталінській і Дніпропетровській областях, де встановилася суха й спекотна погода, хліб перезрів та почав осипатися. У ряді колгоспів Покровського району Дніпропетровської області втрати зерна сягали 20% відсотків врожаю, у колгоспах ім. Сталіна, ім. Комінтерна, «Колос» П'ятихатського району – до 25%. У Старобешівському районі Сталінської області через несвоєчасне збирання, втрачено 50% озимої пшениці на площі 5 тис. га [7, 2].

Недоброякісний ремонт сільськогосподарської техніки вплинув не лише на перебіг жнив, але й на темпи молотьби. Так, наприкінці серпня 1938 р. на Прилукській і Ліповецькій МТС, із 54 молотарок – працювали лише 37. В Ізюмському районі Харківської області, через затримку ремонту молотарок і двигунів, молотьба хлібу почалася лише у 39 колгоспах, із 65 [4, 202].

Під час жнив 1938 р. знову виявилися проблеми, пов'язані зі зберіганням зерна, нібито вирішені владою шляхом тотальної чистки республіканського апарату Комітету заготівель та системи «Заготзерно». Між тим, репресувавши заготівельників, партійно-радянське керівництво держави не забезпечило будівництва нових елеваторів, а тому «для зсипки зерна нового врожаю не вистачало приміщень», і збіжжя зберігали на токах під відкритим небом. Приміром, у Носовецькому колгоспі Ситковецького району Вінницької області до бунту зсипали 1450 центнерів ячменю, який почав псуватися від дощу. 1938 р. у колгоспах Петро-Мар'їнського району Сталінської області під відкритим небом зберігали до 24 тис. пудів хлібу. На Деражнянському та Скибенецькому пунктах «Заготзерно», через перевантаження зерном, були зруйновані два склади [7, 90].

На заготівельні пункти привозили засмічене і заражене кліщем збіжжя. На Божедарівському елеваторі Дніпропетровської області за 4 дні зафіксували 30 випадків надходження зараженого кліщем зерна. Аналогічні випадки мали місце й у Мелітопольському, Веселовському та Бердянському районах, на Чуднівському, Андрушівському пунктах «Заготзерно» Житомирської області [5, 479]. За даними української контори «Заготзерно», станом на 1 вересня 1938 р. збіжжя, зараженого кліщем першого ступеня, нараховувалося 766381 т, другого ступеня – 48266 т, третього ступеня – 172 т [7, 97]. Для порівняння – 1 вересня 1937 р. зараженість збіжжя кліщем другого ступеня становила 81321 т [8, 214]. Поширенню кліща сприяло те, що на пунктах «Заготзерно» зберігалося заражене зерно минулорічного врожаю, яке не встигли очистити, зосередившись на покаранні шкідників. У липні 1938 р. на складах республіки залишалося 183619 т збіжжя, зараженого кліщем першого ступеня, і 77582 т – другого та третього. Приміром, саме так зіпсували зерно на Білоцерківському заготпункті Київської області [7, 99].

Іншою причиною поширення хлібних шкідників була відсутність кваліфікованих кадрів, які б могли контролювати якість зерна і здійснювати боротьбу з кліщем. У доповідній записці НКВС УРСР визнавалося, що «апарат спеціалістів з якості обласних контор Заготзерно був дуже слабким». Так, на Золотоніському заготпункті Полтавської області 4400 т зерна заразили кліщем через неправильний аналіз, здійснений лабораторією пункту [7, 99].

Незадовільний перебіг збиральної кампанії НКВС СРСР пояснював не кадровими наслідками «великого терору», а неналежним оперативним керівництвом «з боку Наркомзему СРСР, республіканських, крайових і обласних земельних органів» та «активною діяльністю антирадянських шкідницьких елементів» [4, 170]. 15 липня 1938 р. М. Єжов направив на місця телеграму, в якій вимагав «негайно організувати всебічне агентурне та оперативне обслуговування збиральних робіт у колгоспах та радгоспах, поставивши за основне завдання своєчасне припинення і викриття діяльності ворожих елементів, які намагаються зірвати нормальний перебіг збирання хлібу». Місцеві органи НКВС повинні були не просто виявити «окремі недоліки жнив», але й забезпечити «своєчасне вжиття необхідних заходів через місцеві партійні та радянські органи для усунення основних недоліків збиральних робіт, виявлення конкретних винуватців, що зривають хлібозбиральні міропримєства, з негайним притягненням їх до відповідальності» [4, 171].

Виконуючи настанову М. Єжова, українські чекісти почали фабрикацію справ нових контрреволюційних організацій. Так, вже у липні 1938 р. «право-троцкістське підпілля» було виявлене «на ряді МТС Дніпропетровської області». «Заарештований директор Нижньосірогозької МТС... Линник зізнався, що він, будучи учасником антирадянської право-троцкістської організації, разом із, завербованими ним до організації, помічником директора Аксельродом та механіками Кульчиєвським та Кисельовим, здійснював шкідницьку роботу в МТС і колгоспах. З метою зриву жнив, вони недоброякісно відремонтували комбайни та у такому стані відправили до колгоспів, де вони систематично простоювали» [5, 479]. За аналогічними звинуваченнями заарештували директорів Новозлатопільської МТС Горєліка, Новомиколаївської МТС Коршунова, Роздорівської МТС Гавриленка, заступника директора Чапаївської МТС Великобілозерського району Белентейчика [5, 503].

Органи НКВС продовжили виявляти та ліквідовувати контрреволюційні угруповання, шкідницька діяльність яких, нібито, була спрямована на зрив сільгоспкампаній, і протягом 1939 р. Так, навесні 1939 р. знову були викриті антирадянські групи, які намагалися зірвати посівкампанію, «шляхом розкладу трудової дисципліни, псування тракторів та причіпного реманенту», поширення «нездорових настроїв серед колгоспників». Фігурантами цих справ у південних областях республіки досить часто виступали особи німецької національності, яких звинувачували не лише у шкідництві, але й у «фашистській агітації». Так, у Люксембурзькому районі Запорізької області націоналістичне німецьке угруповання було викрите у колгоспі ім. Стаханова. Його учасники – Оленберг, Бухміллер, Дель займалися фашистською агітацією і «по-шкідницьки ремонтували сільськогосподарський реманент, навмисно виснажували коней» [9, 94-95].

Отже, можна дійти висновку, що здійснена владою протягом 1937 – 1938 рр. антишкідницька чекістська операція, яка призвела до масштабної кадрової чистки заготівельної, тваринницької галузі, МТС, управлінського апарату колгоспів, сільрад, ще більше дестабілізувала ситуацію в аграрному секторі, загострившi існуючі кризові явища.

---

1. *Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937 – 1938 рр. на економічні процеси в УРСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ.*

– 2004. – №1/2.
2. Данилов В.П. Введение. Советская деревня в 1938 – 1939 годах // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Док. и мат.: В 5 т. – Т. 5: 1937 – 1939. – Кн. 2: 1938 – 1939. – М., 2006.
3. Разгон В.Н. Репрессии против бывших «кулаков» в Алтайском крае в 1937 – 1938 гг. // Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447/ Сост.: М. Юнге и др. – М., 2009.
4. Трагедия советской деревни...
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 62.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 288. – Оп. 2. – Спр. 1.
7. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 28.
8. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 74.
9. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 35.

Romanets N.R. The Consequences of «The Great terror» in the Ukrainian village (the 1937th – 1938th). The article is devoted to the investigation of the impact of «The Great terror» on the socio-economic process in the Ukrainian village.
Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, «Great terror».

Л. А. Ковальська

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РІЗНОВИД ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Висвітлено проблеми партизанського різновиду ведення бойових дій на основі формування військової стратегії в СРСР. Проведено аналіз успішності радянського Руху Опору на різних етапах Великої Вітчизняної війни у розмаїтті джерелознавчих аспектів. Розглянуті завдання поставлені їм радянською владою.
Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, віськове мистецтво, радянська влада.*

Діяльності радянського Руху Опору у роки Великої Вітчизняної війни присвячено багато уваги дослідниками у минулому і сьогодні. В історіографічній науці радянський Рух Опору років війни (у радянській історіографії Рух Опору узагальнюється словом партизанство) розглядався як всенародна боротьба радянських громадян, що не підкорилися німецьким окупантам. Найбільш інформаційною джерельною базою з історії радянського партизанського військового мистецтва є мемуарна та наукова література, створена учасниками партизанських загонів, що суттєво доповнює документальні матеріали. Метою статті є висвітлення проблем формування та відхилення партизанської військової доктрини СРСР напередодні, а згодом – втілення її елементів у розвиток партизансько-підпільного руху в роки Великої Вітчизняної війни.

Формулюванню партизанства як соціального явища присвятили свої роздуми представники-учасники партизанських рухів, відмінні за етнічним та соціальним представництвом, метою та характером. Проблемам розвитку партизанського військового мистецтва приділяли увагу Д. Давидов, В. Ленін, М. Дробов, Е. Че Гевара, І. Старінов, Г. Гудеріан, Ч. Діксон, Дж. Фуллер [1 – 9] та ін.

У військовій теорії класичним є визначення поняття «партизанська війна», сформульоване на початку XIX ст. представником російських партизан років Вітчизняної війни 1812 р. Д. Давидовим: «Партизанська війна складається ні з дрібних, ні з першорядних завдань, оскільки містить завдання не лише зі знищення декількох складів, виступів населення чи нанесення прямих ударів ворогу. Вона поєднує всю сукупність шляхів від тилу ворожої армії до території, на якій відбувається забезпечення її військ провіантом та зброєю, через що й унеможливлюється рух ресурсів для існування» [1, 292].

Теоретичне обґрунтування партизанських бойових дій отримало поширення у науковій та військово-історичній літературі. 1858 р. опубліковано працю генерал-майора Н. Голіцина «Про партизанські дії у великих розмірах, приведених до правильної системи та застосованих у дії армій загалом і російській зокрема», де викладено питання стратегії партизанської війни та захисту тилу від партизанських дій супротивника. Питання партизанської війни знайшли відображення також у теоретичних працях західних військових дослідників К. Клаузевіца та Г. Жоміні. 1884 р. видано працю В. Клембовського «Партизанські дії», яка отримала популярність під час Громадянської війни у Росії на початку XX ст.

Трактуючи партизанство як реалізацію соціально-політичного протесту населення, В. Ленін говорив: «Партизанські виступи не помста, а повноцінні військові дії. Вони мало схожі на авантюру, як напади на тили ворожої армії під час затишшя на головному полі битви. Партизанські дії бойових груп... безсумнівно пов'язані з настроєм мас. Партизанські дії бойових груп звичайно готують бойових керівників мас. Партизанські дії бойових груп не лише не є результатом зневіри у повстанні або неможливості повстання, а, навпаки, є необхідною складовою повстання» [2, 181].

Інший радянський теоретик військової партизанської тактики М. Дробов вважає, що «малу війну можна... визначити як імпровізовані активні дії невеликих загонів, організованих населенням, армією, урядом або партією у своєрідному для кожного випадку типу для нанесення своєму супротивникові безпосередніх матеріальних чи інших втрат всіма доступними їм засобами» [3, 43]. У радянськіий період, крім згаданих, вийшли друком праці П. Каратигіна «Партизанство», багато праць І. Старінова та інших дослідників-учасників [4]. Партизанський різновид військової діяльності характеризує з позицій соціальної революції Е. Че Гевара: «Партизанська боротьба – це боротьба мас, народна боротьба. Партизанський загін як озброєне ядро, є бойовим авангардом народу, його головною силою є те, що він спирається на населення» [5].

Оцінку ведення партизанської війни в тилу німецьких військ під час Другої світової війни знаходимо у інших авторів: «Історія воєн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку роль, яку вів зіграв в останній світовій війні, – зазначав генерал гітлерівської армії Л. Рендуліч. – За своїми розмірами він став зовсім новим у військовому мистецтві. Зі значного впливу на фронтові дії військ, на проблеми постачання, роботу тилу і управління в окупованих районах, він став частиною поняття тотальної війни» [6, 135]. Натомість Г. Гудеріан стверджував, що «у міру того, як війна набувала затяжного характеру, а бої на фронті ставали все більш наполегливими, партизанська війна стала важливим фактором, який суттєво впливав на моральний дух фронтових солдатів» [7]. Подібних позицій дотримуються англійські дослідники Ч. Діксон і О. Гейльбрун: «Втрати, нанесені німецькій армії партизанською війною, не можна визначити тільки кількістю вбитих і поранених, кількістю знищених зброї і складів. До цього слід додати втрату німецькою армією боєздатності та ударної сили, значення якої важко визначити в цифрах» [8, 25]. Ще яскравіше висловлюється Дж. Фуллер: «У Росії партизани, число яких постійно зростало, вселяли жах у серця німецьких солдатів, у нескінченному потоці інформації. На величезних просторах, через які проходили комунікації, партизанські загони відігравали таку ж роль, як і підводні човни в Атлантичному океані» [9, 332].

Кожен радянський громадянин, у своєму прагненні допомогти Червоній Армії швидше вигнати з Батьківщини окупантів, йшов у партизани, а ті хто залишалися у містах і селах проводили підпільну боротьбу або допомогали забезпеченню діяльності партизан. Так трактували партизанство не лише комуністичні ідеологи і вчені-історики, але й самі учасники-керівники партизанського руху років Великої Вітчизняної війни (Д. Медведєв, С. Ковпак, О. Федоров, П. Вершигора, С. Морозов, Є. Березняк). Сьогодні стає зрозумілим, що партизанський рух років війни не може сприйматися так однозначно. Військові дії підрозділів Червоної Армії та НКВС, які в тилу супротивника виконували бойові завдання, називаючись партизанами, нині вважаються спецопераціям, а військовослужбовці – спецназівцями. У такому розумінні термін «партизанство» занадто всеохопний та аморфний.

Для можливостей ведення партизанської війни та її успіхів необхідна низка соціально-політичних, економічних, військових, технічних та природно-географічних факторів, які поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. Провідним фактором є політична ситуація виникнення й розгортання партизанської війни, оскільки лави партизан поповнювали лише представники свого (лояльного) народу. Дезорганізація тилу супротивника стала головним завданням радянських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни.

Склад і організація партизанських формувань, незважаючи на їх різноманітність, все-таки мали багато спільного. Основною тактичною одиницею був загін, який об'єднував на початку війни кілька десятків бійців, а пізніше 200 і більше. У процесі війни багато загонів об'єднувалися у більш великі з'єднання чисельністю від кількох сотень до кількох тисяч осіб. В їх озброєнні переважала легка стрілецька зброя, але багато партизанських загонів і бригад вже мали станкові кулемети і міномети, а в окремих випадках і артилерію. Усі, хто вступав у партизанські загони, складали партизанську присягу, в загонах встановлювалася жорстка військова дисципліна.

Існували різні форми організації партизанських сил – дрібні і великі формування, регіональні (місцеві) і нерегіональні. Регіональні загони і з'єднання постійно базувалися в одному районі і несли відповідальність за захист населення і боротьбу з окупантами якраз на цій території. Нерегіональні партизанські з'єднання і загони виконували завдання у різних районах, проводячи тривалі рейди, будучи пересувними резервами, маневруючи якими, керівництво партизанським рухом могло зосереджувати зусилля на головному напрямі планових ударів для нанесення найбільш потужних ударів по ворогу. Бази і місця дислокації партизанських формувань перебували у зоні великих лісів, у гірських і болотистих районах, які згодом отримали назву партизанські краї. На їх території ставало можливим застосування відкритих зіткнень із супротивником, а в степових районах великі партизанські загони могли успішно діяти переважно у вигляді рейдів.

На початковому етапі Великої Вітчизняної війни розгортання радянського партизансько-підпільного руху мало низку організаційних проблем, що позначилося на швидкій окупації території України та просуванні німців на схід. Говорячи про причини малої ефективності партизанської війни та великих втрат у 1941 – 1942 рр., радянський військовий історик та фахівець з партизанської тактики І. Старінов окреслює прорахунки радянського керівництва загалом та особисто керівника СРСР Й. Сталіна: стратегічні помилки військового керівництва, в результаті яких Велика Вітчизняна війна тривала майже п'ять років; репресії, що знищили професійні, добре навчені кадри і ліквідація необхідних заходів на випадок зовнішньої загрози за кілька років до війни; керівництво військовими діями партизан було доручено людині, яка не мала військової та спеціальної підготовки; у тил ворога закидалися непідготовлені формування; партизанам ставили завдання, які могли бути вирішені лише бойовими зіткненнями, що не відповідало головній тактиці партизанської війни; було відсутнє планування діяльності партизанських сил, що свідчило про некомпетентність керівників штабів партизанського руху [4].

На думку І. Старінова, усі стратегічні помилки радянської влади були результатом відмови від партизанської військової доктрини М. Фрунзе, що полягала у підготовці партизанської війни заздалегідь, задовго до початку війни. Натомість керівництво СРСР обрало наступальну тактику «ведення війни на чужій території». 18 липня 1941 р. керівництво партизанської боротьби було доручено партійним органам, а в тилу ворога підпільним партійним організаціям, що у стратегічному плані привело до відсторонення Генерального Штабу від керівництва партизанською війною та значних втрат у перший рік війни. ЦК ВКП(б), незважаючи на довоєнну військово-теоретичну доктрину М. Фрунзе про підготовку до партизанської війни на випадок агресії, взяв на себе невластиві йому функції військового управління війною у тилу ворога.

Безрезультатним було звернення до ЦК ВКП(б) та Й. Сталіна на початку Великої Вітчизняної війни рад фронтів, ЦК КП(б)У та ЦК КП(б)Б, обкомів низки окупованих областей з пропозиціями про організацію військово-оперативного органу для керівництва боротьбою у тилу ворога. На деякий час було створено Управління з формування партизанських частин у складі Народного комісаріату оборони, але проявити себе воно не змогло й було ліквідоване вже у грудні 1941 р. Тоді Й. Сталін доручає П. Пономаренко створити Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) при Ставці Головнокомандувача та очолити його. Як кадровий політпрацівник П. Пономаренко підбирає керівників штабу з лав партійних органів, політробітників Червоної Армії та інших військових формувань. Така кадрова політика привела до неможливості оптимального планування діяльності партизанських сил, оскільки політробітники не мали спеціальної освіти чи військової підготовки.

У сфері оперативного керівництва П. Пономаренко непередбачено відмовився від централізованого планування дій партизан, аргументуючи це слабкістю оперативного зв'язку, вважаючи, що виводити з ладу об'єкти залізниць та автомобільні шляхи, лінії зв'язку, партизани зможуть й при мінімальному плануванні. Він також пропонував перейти від підготовки поодиноких та групових диверсантів до організованої цілеспрямованої масової диверсійної роботи. Насправді практика показала, що найбільш ефективними були диверсійні акти професійно підготовлених диверсантів-одинаків. П. Пономаренко не зважав, що добре підготовлені спеціалісти мінно-підривної справи можуть бути посередніми диверсантами, оскільки не бачитимуть відмінностей мінно-підривної діяльності диверсантів від простих військових.

Не зовсім вдалою була й тактика масованої диверсійної роботи. Перед партизанами ставили складні завдання, які у багатьох випадках могли вирішуватися лише регулярними частинами Червоної Армії. За підрахунками І. Старінова, 90 % втрат партизани зазнавали у відкритих боях. Військові зіткнення з частинами Вермахту в його тилу пов'язані з більшими втратами, ніж це мало місце на фронті. У своєму тилу частини супротивника могли безперешкодно поновлюватися та поповнювати боєприпаси, а у партизанських з'єднань таких можливостей не було. Саме тому на початку війни

два українських та шість ленінградських партизанських полків, не дивлячись на героїзм особового складу, були знищені німцями. Відкидання доктрини М. Фрунзе про підготовку партизанської війни та ліквідація заходів із завчасної підготовки до неї привели у сприятливих умовах ведення боротьби у тилу ворога до полону близько чотирьох мільйонів радянських військовослужбовців.

Для партизанів відкритий бій – найбільш невигідний вид діяльності. Приховані дії та конспірація – найбільш органічна форма військової діяльності партизан, завдяки якій вже у липні 1942 р. радянські партизани контролювали цілі «краї», загальний периметр їх у два з половиною рази перевищував протяжність радянсько-наміцького фронту, хоча чисельність патизан була в п'ятдесят разів менша за Червону Армію. У зверненні 3 липня 1941 р. Й. Сталін вимагав при вимушеному відступі частин Червоної Армії не залишати ворогу матеріальних ресурсів ведення війни. Запозичивши тактику «випаленої землі» у фінів, які використовували її під час радянсько-фінської війни 1939 – 1940 рр., Й. Сталін не враховував особливості тих подій – перед знищенням усіх ресурсів фіни встигали евакуювати також і місцеве населення. Замість того, щоб роздати неевакуйовані продукти харчування та інші ресурси радянська влада закликала знищувати їх, залишаючи на голодну смерть населення окупованих областей. Незважаючи на великий розмах радянського Руху Опору, відрізати німецькі війська від джерел забезпечення на окупованій території, на початковому етапі війни партизанам так і не вдалося.

Підводячи підсумок, необхідно зауважити, що партизанство та підпілля років Великої Вітчизняної війни були достатньо масовим явищем. За своєю метою вони були направлені проти окупаційної німецької влади та військових частин Вермахту. Не дивлячись на те, що більшість партизанських та підпільних загонів не відповідали вимогам до військових формувань, мали низьку (з точки зору фахових військових та економічних розрахунків на їх утримання) бойову ефективність, вони відіграли важливу роль у мобілізації населення України задля перемоги над фашистським блоком, дезорганізовували тилові комунікації ворога, допомагали військовим частинам Червоної Армії у вирішальні моменти найбільших баталій років Другої Світової війни.

1. *Давыдов Д. Военные записки. – М., 1982.*
2. *Ленин В.И. Современное положение России и тактика рабочей партии // Полное собрание сочинений. – Т. 12. – М., 1958 – 1965.*
3. *Дробов М.А. Малая война, партизанство и диверсии. – М., 1998.*
4. *Старинов И.Г. Мины замедленного действия. – М., 1999.*
5. *Че Гевара Э. Партизанская война: Сборник «Я – конкистадор Свободы». – М., 2010.*
6. *Итоги Второй мировой войны / Под ред. И. Соболева; Пер. с нем.. – М., 1987.*
7. *Гудериан Г. Воспоминания солдата / Пер. с нем. – М., 1954.*
8. *Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. – М., 1957.*
9. *Фуллер Дж. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Пер. с англ. – М., 2005.*

Kovalskaya L. À. The guerrilla kind of the military art in the years of the Great Patriotic war. The problems of the partisan varieties of warfare on the basis of the formation of the military strategy in the USSR are defined in the article. Is analised the progress of the Resistance movement during the different stages of the Great Patriotic war from the point of views of the veriaety historical source aspects. Were considered the tasks set by the Soviet authorities.

Key words: Great Patriotic war, the partisan and underground movement, art of war, the Soviet government.

О. П. Білоус

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ЇХНЬОГО СТАНОВЛЕННЯ

Аналіз проблематики становлення радянського партизанського руху в Україні у другій половині 1941 р.: роль ЦК КП(б)У та НКВС УРСР у формуванні партизанських загонів на території Північно-Східної України, ставлення до руху Опору місцевого населення; трагедія сіл регіону, внаслідок партизанської боротьби.

***Ключові слова**: рух Опору, партизанський рух, партизанський загін, Північно-Східна Україна.*

Незважаючи на широкий інтерес істориків до партизанського руху, надмірну опіку цієї проблематики з боку радянської партійної номенклатури, дотепер вказана тема залишається цікавою для досліджень. Спогади учасників та наукові дослідження в період існування Радянського Союзу, здебільшого, зображали учасників руху Опору «міфічними героями», такими собі ідеальними борцями за справедливість, на окупованих Вермахтом українських землях, універсальними вояками, позбавленими всього земного: сумнівів, почуттів, прорахунків, пошуків, невдач, переживань, поразок, людських радощів.

Лише після 1991 р. відлаковані стереотипні образи казенної історії поволі почали відступати, піднявши лаштунки над реальними подіями, із-за яких з'явилися не завжди красиві й причепурені реалії, пов'язані з неналежною підготовкою, складними взаєминами з місцевим українським населенням, напруженими стосунками в середині партизанських з'єднань тощо. Саме відтоді в науковий обіг вводиться низка нових архівних документів і матеріалів, що дає змогу розкрити маловивчені сторони проблеми та критично переосмислити їхню роль і місце в партизанському русі періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

В українській і зарубіжній історичній науці, на зміну усталеним поглядам, прийшли якісно нові оцінки та бачення його розвитку, діяльності. До корифеїв вивчення періоду Другої світової війни загалом та радянського партизанського руху зокрема приєдналася ціла низка молодих науковців, дослідження яких стали проривом у студіюванні історії Другої світової війни. Справжньою подією став вихід монографії А. Чайковського «Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів та очима історика)» [1], у якій автор висвітлив низку невідомих раніше проблем партизанського руху. Найбільш фаховими роботами останнього десятиліття з історії радянського партизанського руху визнано дві монографії архівістів ЦДАГО України: «Україна партизанська» [2] та «Війна без пощади і милосердя» [3]. Заслуговує на увагу монографія О. Гогуна «Сталінські командос», у якій він поставив під сумнів використання поняття «партизанський рух» [4]. Велику увагу радянським партизанам України приділяє і В. Боярський, автор документального нарису «Партизанщина вчора, сьогодні, завтра», у якій він проаналізував використання багатого історичного досвіду партизанської боротьби в інтересах захисту країни від зовнішніх загроз [5].

Незважаючи на сотні монографій і тисячі статей, науковці, до недавнього часу лише інколи звертали увагу на проблеми становлення радянського партизанського руху, зокрема на ті умови, в яких він формувався. На узбіччі залишалися питання підготовки партизанів на випадок війни, організаційного періоду і спроби цен-

тралізації рухом у перші тижні та місяці війни, проблеми воїнів-оточенців, місцевого населення в системі руху Опору та ін.

Стан підготовки розгортання можливого партизанського руху в УРСР напередодні війни з Німеччиною. У 20 – 30-х рр. XX ст. уздовж західного кордону, зокрема й на території України, Радянським Союзом було створено підпільно-диверсійну мережу для партизанської діяльності на випадок агресії: «Майбутні партизани опановували потрібні їм цивільні і військові спеціальності без відриву від виробництва. Весь склад організаторських, диверсійних та інших спеціальних груп вивчали одну, дві, а то навіть і три спеціальності, необхідні в тилу противника. Так, при організаторських групах загонів чисельністю 8 – 12 осіб могли бути до 20 – 30 таких спеціалістів: 2 – 3 радисти, 3 – 4 підривники, 3 – 4 стрільці, 1 – 2 фельдшери, 1 – 2 хіміки, 1 – 2 електрики, 2 – 3 водії, фотограф, зброяр, перекладач, у деяких загонах були навіть льотчики» [6, 29].

У другій половині 1930-х рр. радянська військова доктрина офіційно трансформувалася в наступальну, відтак «партизанські» напрацювання було згорнуто, матеріальну базу знищено та розграбовано, а людей, залучених до програми, – репресовано. Як згадував відомий фахівець мінно-підривної справи, полковник І. Старинов, «були репресовані повністю всі партизани-підпільники-диверсанти» [7, 120]. Вже по війні, наче підтверджуючи слова останнього, у своїх спогадах колишній начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР), генерал-майор Т. Строкач з цього приводу писав: «До нелегальної боротьби, хоч і говорилось про неминучість оборонної війни, наших людей ніхто не готував. Якби ще 20 червня 1941 р. хтось заїкнувся про те, що підпільну боротьбу доведеться вести в Україні, Білорусі, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, того б назвали панікером... Наш народ не був підготовлений морально до можливих поразок на фронті, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання» [8, 128].

Іншою причиною згортання підготовки до «малої війни» часто називають репресії командно-політичного складу збройних сил, одночасно звинувачуючи у зв'язках з «ворогами народу» або у шпигунстві знавців «партизанської справи». За таким обвинуваченням були знищені або необґрунтовано засуджені до тривалого ув'язнення тисячі потенційних партизанів [9, 3-16]. Не можна відкидати і версію побоювання Й. Сталіна змови проти нього та радянської влади, в чому були звинувачені і знищені відомі воєначальники – М. Тухачевський, О. Єгоров, І. Уборевич, Й. Якір, П. Дибенко та ін. [9, 3-16].

Спроби централізованої організації партизанського руху перед відступом Червоної армії з України. 29 червня 1941 р. директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги була дана вказівка про створення в окупованих ворогом районах партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з частинами німецької армії, для розпалювання партизанської війни там, де це тільки можливо. 18 липня 1941 р. директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецько-фашистських військ», яка ставила за мету партійним організаціям надати партизанській боротьбі «найширший розвій і бойову активність» та поєднати її з діяльністю комуністичного підпілля на тимчасово окупованих територіях [10].

Над створенням і керівництвом партизанських загонів в Україні працювали представники трьох структур – НКВС, КП(б)У і РСЧА. При цьому співробітництво НКВС із партійними структурами було доволі тісним, а от взаємодія армії, з одного боку, і партноменклатури і чекістів – з іншого, лише епізодичною. По суті, кожна із зазначених структур мала власне бачення і розуміння поставлених завдань та вирішення цілей. Як зазначають А. Гогун та А. Кентій – автори збірника документів «Червоні партизани України. 1941 – 1944», «протягом першого року війни між партійними, армійськими структурами і органами держбезпеки йшла постійна міжвідомча боротьба за контроль над керівництвом партизанським рухом, що супроводжувалося гострою взаємною критикою різних відомств» [11, 13].

Схожу картину відображає у своєму звіті полковий комісар І. Сиромолотний, начальник 8-го відділу Політуправління Південного фронту: «Протягом першого року війни організаційний період зі створення партизанських загонів мав ряд перешкод, незрозумілостей. Організацією партизанських загонів займалися обкоми партії, Обласні управління НКВС, 8-мі відділи Політуправлінь і Особливі відділи, розвідвідділи… Потрібно розмежувати роль і відповідальність кожної із цих організацій» [12, 11-12]. Свою оцінку подіям організації партизанських загонів дав і В. Сергієнко, нарком внутрішніх справ УРСР: «Від усіх вказаних організацій на лінії фронту велика кількість представників, які працюють відокремлено і заважають один одному» [13, 24].

Лише навесні 1942 р., після важких поразок Червоної армії під Харковом та в Криму, робляться перші спроби з оптимізації партизанської боротьби. 30 травня 1942 р. створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а 20 червня 1942 р. розпочав роботу УШПР, на чолі із заступником наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкачем. У перші місяці діяльності УШПР перебував на стадії формування: постійно змінював місце дислокації, не мав засобів радіозв'язку з партизанами, відчував гостру нестачу матеріальних ресурсів для забезпечення партизанських загонів. 4-те управління НКВС, передаючи до УШПР матеріальні бази та технічні засоби зв'язку, «спромоглося передати лише кількадесят гвинтівок та автоматів, незначну кількість набоїв.., «забули» дати шифри й позивні для зв'язку з тими небагатьма загонами і групами, що мали радіостанції» [1, 96].

Як бачимо, відсутність єдиного керуючого органу у справах розгортання руху Опору в Україні на початку війни помітно впливала на ефективність діяльності партизанів. Партизанський рух упродовж 1941 – 1942 рр. на території України існував лише в Північно-Східній її частині (відносна близькість від лінії фронту, значне скупчення червоноармійців-оточенців, наявність великих лісових масивів, спільний кордон із Росією та Білорусією). Новоствореному УШПР довелося фактично з нуля вирішувати проблему викорінення низки суттєвих проблем партизанського руху: неефективного керівництва ним з боку партійних організацій, відсутності надійного зв'язку з більшістю партизанських формувань, браку вичерпних даних про стан партизанської боротьби на території західних і частини південних областей, низька ефективність цієї боротьби у великих містах, недостатність масово-політичної роботи як серед партизанських загонів, так і серед населення, слабкість агентурної та оперативно тактичної розвідки [1, 97]. Лише в 1943 – 1944 рр. партизанський рух зумів запрацювати на повну потужність, підпорядкувавши собі цілі служби, які працювали лише в інтересах «малої війни». Кампанія з розгортання руху Опору в перші півтора роки війни фактично була провалена, більшість партизанських формувань цього періоду були знищені, розчинившись під ударами ворога, самоліквідувавшись від нестачі озброєння, ворожого ставлення місцевих мешканців чи зіткнувшись з відсутністю матеріального забезпечення.

Проблема воїнів-оточенців. На червень 1941 р. Вермахт запропонував Червоній армії такі умови ведення війни, до яких вона виявилася зовсім не готовою. Використання танкових груп для зламу радянської оборони було більш, ніж вдале. Усе це призвело до швидкого просування агресора територією України та надвеликих людських втрат. Апогеєм провальної політики вищого командування армії та керівництва держави 1941 р. стала київська оборонна операція, внаслідок якої були знищені основні частини Південно-Західного фронту, а також 6 та 12 армій Південного фронту. Результатом цієї катастрофи стала не тільки півмільйонна армія військовополонених, а й тисячі солдатів-оточенців, більшість із яких у подальшому склала основу партизанських загонів Житомирщини, Київщини, Чернігівщини, Сумщини. Вони ж стали засновниками багатьох підпільних угруповань Північно-східної України. На кінець 1941 р., за даними донесення відділу розвідки прифронтового тилу німецьких військ, «у Брянських лісах зосереджувалося до 10 тис. воїнів-оточенців» [14, 137]. Вони, як підкреслювалося в цьому донесенні, поповнилися заздалегідь залишеними партизанами. Усього боролися в тилу ворога 56,6 тис. військовослужбовців Червоної армії, більшість з них – на території України і Білорусі [14, 138].

Воїни-оточенці в умовах війни являли собою нову соціальну групу, яка мала чітко виражену модель поведінки. Вони перебували на нелегальному становищі, а при зіткненнях із німцями їх (у кращому випадку) відправляли в табори для військовополонених. Швидкоплинний відступ Червоної армії все далі на схід зменшував надію на швидкий перетин лінії фронту. Крім того, багатьом набридла війна, і значна їх кількість навіть не намагалася повернутися в ряди діючої армії, дехто асимілювався з місцевим населенням. Разом з тим вони залишалися солдатами, несли зобов'язання перед владою, в очах якої були уже зрадниками, і, перебуваючи під постійним тиском, повинні були шукати шляхи для реабілітації.

Червоноармійці-оточенці ставали найближчим резервом для партизанських загонів, вони підіймали партизанський рух на новий, більш якісний рівень. Погано організовані партизанські формування на чолі з партфункціонерами отримували поштовх і різноманітність у своєму розвитку з приходом учорашніх кадрових військових: організацію роботи, розвідку, дисципліну, конспірацію, внутрішній розпорядок, різноманітні допоміжні служби. При цьому, як свого часу зауважив М. Коваль, «було б перебільшенням вважати, що сама собою активність військовослужбовців Червоної армії відіграла вирішальну роль у зростанні та поширенні підпільно-партизанської антифашистської боротьби. Віддаючи належне їхнім зусиллям, слід підкреслити, що завдяки завершенню до середини 1942 р. процесу визначення політичної позиції основної маси українського населення створилася сприятлива обстановка для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї все нових сил» [14, 139].

Схожої думки дотримується і відомий американський дослідник партизанського руху в Радянському Союзі Дж. Армстронг: «До літа 1942 р., за німецькими оцінками, воїни-оточенці в партизанських загонах складали до 60 % від загальної кількості партизанів. У подальшому їхня кількість тільки зменшувалася» [15, 148-149] (хоча тут можемо зазначити, що воїнів-оточенців у 1943 – 1944 рр. практично не було, на відміну від початкового періоду війни; партизанський же рух у цей час, навпаки, набув величезного розмаху на окупованих територіях).

Проблема ставлення населення до радянського партизанського руху. З перших днів наступу німецьких військ в Україні, КП(б)У велику увагу приділяв місцевому населенню, намагаючись на його основі розпалити вогнища всенародного спротиву окупантові. Виношувалися наміри допомоги селян, створеним нашвидкуруч партизанським групам і загонам, які не мали будь-яких матеріальних ресурсів та запасів харчування. На думку влади, саме селянство, а не диверсанти та партизани повинні були стати головною рушійною силою на окупованих територіях у боротьбі з нацизмом, при цьому, не звертаючи уваги, що у перші місяці війни цивільне населення України не сприймало радянських партизанів усерйоз, мовляв, якщо навіть армія виявилася нездатною протистояти Вермахту, то що можна було чекати від цих розрізнених груп [16, 131-147]. Окрім того, новою владою застосовувалися різні форми агітації селянства та «переконання населення в тому, що німецький Вермахт і його союзники «прийшли не як вороги українського народу», а щоб знищити «жидо-більшовицьку» чуму, яка гнобить українців і становить небезпеку для Європи» [17, 253], при цьому одночасно зазначаючи, «що хоча більшість населення дружно ставиться до «Німецьких визволителів», усередині країни існують «бандити», якими керує Москва і котрі порушують мир і зусилля до відбудови.., і усіх саботажників, бандитів, партизанів каратимуть смертю» [17, 253].

Незадоволення українців партизанами підтверджує і донесення представника німецького МЗС восени 1941 р.: «Політична безвольність населення Східної України призводить до того, що Вермахт цілком задоволений допомогою українців… У Південній Україні не існує, власне, партизанської загрози. Потрібно навести, як приклад, те, що великі радянські трофейні склади ніяк не охороняються» [18, 322]. Проблему лояльності українців до нової влади, з якою зіштовхнулися радянські партизани, порушує і представник УШПР у Сумському партизанському з'єднанні І. Сиромолотний: «Від Брянських лісів до Сарн у районних центрах було по 3-5 чол. німців, але дуже багато місцевих поліцаїв. Цієї наволочі в окремих селах Сумської і Чернігівської областей було від 15 до 45 – 50 осіб» [4, 15]. Іншими словами, беручи до уваги невелику кількість населення в більшості сіл Північно-східної України, у поліції часто перебувало до третини місцевого дорослого чоловічого населення.

Про вороже ставлення місцевого населення до партизанських формувань писав у своїх спогадах і О. Сабуров, колишній командир Житомирського партизанського з'єднання: «Це село (Зернове, Середино-Будського району Сумської області) у нас як більмо на оці. Розтягнуте на два кілометри, воно перегороджувало шлях нашим партизанам, які йшли на завдання. Тільки хтось з'явиться на горизонті, з села лунають крики «До зброї, бандити ідуть!» – і розпочинається стрільба… За нашими даними, поліцейський гарнізон там нараховував до 350 осіб» [19, 41]. Він же подає приклад толерантного ставлення значної частини селянства Сумщини до націоналістичного руху: «Тризуб – цей знак приналежності до буржуазних українських націоналістів – красувався на воротях майже кожного двору» [19, 41-42].

У травні 1942 р., звітуючи Першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, командування Путивльського об'єднаного партизанського загону звернуло увагу і на проблему мирних мешканців: «Населення Путивльського району після відступу Червоної армії було пригнічене подіями, що відбувалися, та терором німецьких військ, а деякі верстви населення і низка українських сіл були раді приходу окупаційних військ, ворожо налаштовані до партизанів і до радянської влади» [11, 16].

Згідно з донесеннями радянських розвідників, на початковому етапі війни населення допомагало партизанам, постачало їм продовольство лише через побоюван-

ня вбивства ними німецьких військовослужбовців, адже в цьому випадку окупанти розстрілювали 8 – 10 осіб із населеного пункту [20, 76-77]. Уже наприкінці 1942 р., у зв'язку з успішними діями Червоної армії під Сталінградом, а також насильницькі дії, масові страти, сформували стійке несприйняття населенням України загарбників.

Проблема зв'язку з «Великою землею». За офіційною радянською статистикою, до жовтня 1941 р. на окупованих територія України були створені 23 підпільні обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів, 4316 підпільних організацій і груп. У багатьох роботах згадується про те, що для боротьби у ворожому тилу було створено 883 партизанських загони і 1700 диверсійних груп чисельністю близько 35 тис. осіб» [21, 377]. Відомі українські історики А. Кентій та В. Лозицький, спираючись лише на дані 4-х управлінь НКВС УРСР, наводять цифру 1386 партизанських формувань (організовані до 1 березня 1942 р.), при цьому відомості про їхню діяльність надійшли лише від 141 загону і групи [3, 49]. Однією з головних причин розпаду та бездіяльності цих формувань була відсутність радіоз'язку з Великою землею. Цієї ж думки дотримуються І. Патриляк та М. Боровик, автори наукового видання «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду»: «Проблеми зі зв'язком були одними з найбільш «вузьких місць» в управлінні партизанськими загонами та підпільними організаціями… У перший рік війни серед партизанських формувань України радіозв'язок із радянським командуванням мали тільки 1,4 % загонів» [22, 226].

Питання радіозв'язку в число найважливіших виносить і І. Артем'єв, колишній начальник відділу зв'язку ЦШПР, цитуючи свого керівника П. Пономаренка: «Радіо, тільки радіо зараз нам найнеобхідніше. З ним пов'язані і безпека партизанів, і ефективність їхньої боротьби» [23, 6-7]. На перших порах широкого застосування набув спосіб передачі даних через зв'язкових. Наприкінці 1941 р. О. Федоровим для встановлення зв'язку з Великою землею до лінії фронту було направлено декілька груп. Як показав час, деякі з них були викриті і знищені [23, 7]. Уже в 1942 р. тільки ЦК КП(б)У направив на окуповану територію 55 своїх зв'язкових [22, 226]. Це не беручи до уваги внутрішнього зв'язку та між сусідніми загонами, де інших видів обміну інформацією не було практично до кінця окупації регіону. Разом із тим кур'єрській службі не вистачало оперативності, «у результаті їхні зведення втрачали свою цінність» [24, 208]. На момент створення УШПР радіозв'язок було встановлено з 22 загонами [22, 237; 25, 13], хоча дещо іншу цифру наводять І. Курас та А. Кентій [24, 208].

Момент проходження першого радіосигналу широко висвітлено у спогадах колишніх партизанських ватажків. Чернігівським об'єднаним партизанським загоном ім. Й. Сталіна із Москвою регулярний радіозв'язок було встановлено 9 січня 1942 р., після прибуття до партизанів групи радистів на чолі з капітаном Григоренком [26, 136] (хоча сам О. Федоров акцентував увагу читача на 3 січня 1942 р. [27, 288]). 11 квітня 1942 р. отримали можливість спілкування з центром і партизани Путивльського об'єднаного партизанського загону: «У Старій Гуті ми одержали очікувану рацію. 11 квітня з літака вистрибнули на парашутах три радисти з похідною радіостанцією» [28, 75]. Через місяць, після встановлення зв'язку, С. Ковпак та С. Руднєв у листі до секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова зазначили: «Необхідно мати радіозв'язок безпосередньо зі штабом фронту, щоб увесь цінний матеріал радіозведень, що збирається партизанськими загонами, поступав безпосередньо командуванню фронту для ухвалення відповідних рішень» [29]. У лютому 1942 р. вийшов на зв'язок із Москвою і загін ім. 24-ї річниці РСЧА: «Прикидаю текст радіограми: організували партизанський загін, діємо в південній частині Брянського лісу. Чекаємо вказівок» [30, 146]. Радіовузол загону ім. 24-ї річниці РСЧА став центром передачі зв'язку для партизанів Брянського лісу. Про свої перші ефіри з розташування сабурівського загону згадував радист О. Хабло: «З усіх загонів, що діяли у Брянській та Орловській областях, щоденно прибували зв'язкові – привозили для передачі в Центр звіти про здійснені диверсії, розвідувальні дані, інше» [31, 31].

Партизанський рух на другу половину 1942 р. поступово перетворився на грізну силу, яка була вже здатна протиставити ворогові злагоджені бойові одиниці та розгалужену розвідувальну та диверсійну мережі. Створені партизанські дивізії наводили жах на цілі регіони окупованої України. Проте, в умовах війни для розвитку руху Опору було втрачено дорогоцінний час, головною причиною чого стали прорахунки влади ще в 1930-х рр., коли було знищено те, що з такими труднощами відновлювалося вже на території окупованій ворогом.

1. *Чайковський А.С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994.*
2. *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.) / Упор. О. Бажан та ін. – К., 2001.*
3. *Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944). – К., 2005.*
4. *Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941 – 1944. – М., 2008.*
5. *Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. – М., 2003.*
6. *Попов А., Цветков А.. Русский диверсант Илья Старинов. – СПб., 2003.*
7. *Старинов И.Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. – Кн. 2 // Альманах «Вымпел». – 1999.*
8. *Строкач Т.А. Наш позивний – Свобода. – К., 1975.*
9. *Кучер В.І. Рух Опору на окупованій території України: політичний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2004. – Вип. 8. – Ч. 2.*
10. *З постанови ЦК КП(б)У «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – Фонди НМІВВВ). – НД-10804.*
11. *«…Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников…». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944: малоизученные страницы истории: Док. и мат. / Сост. А. Гогун, А. Кентий. – К., 2006.*
12. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 63.*
13. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 63.*
14. *Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.*
15. *Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941 – 1944. – М., 2007.*
16. *Ніколаєць Ю.О. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2010. – № 1.*
17. *Косик В.М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.*
18. *Україна в Другій Світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упор. В.М. Косик. – Т. 1. – Б. м., б. р.*
19. *ОУН-УПА на Сумщині. – Т. 2 / Упор. Г. Іванущенко. – Суми, 2009.*
20. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118.*
21. *Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Курас та ін. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – К., 2003.*
22. *Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової*

війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, 2010.
23. Артем'єв І.М. В ефірі партизани. – М., 1971.
24. Курас И., Кентий А. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). – К., 1988.
25. Кентій А., Лозицький В. Радянські партизани. 1941 – 1944: світло і тіні. – К., 2010.
26. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сб. док. и мат. – К., 1978.
27. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1949.
28. Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. – К., 1973.
29. Лист командування Путивльського об'єднаного партизанського загону секретарю ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущову // Фонди НМІВВВ. – КН-11358. – Д-1987.
30. Сабуров О.М. Відвойована весна. – К., 1980.
31. Мацуй П., Хабло А. Говорит Большая земля. – К., 1990.

Bilous O.P. The Problem Questions of the Activity in the Period of Making the Soviet Partisan Formations in the North-Eastern Ukraine. In the article is analysed the creation of the Soviet partisan movement in Ukraine: the role of the Central Committee of the Ukrainian Communist Party and the People's Commissariat of the Internal Affairs in the formation of the partisan detachments on the territory of the North-Eastern Ukraine, the attitude of the local inhabitants to the resistance movement; the tragedy of the villages of that region as the result of the partisan struggle.
Key words: resistance, partisan movement, partisan detachment, the North-Eastern Ukraine.

О. Г. Перехрест

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО Й УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШІ ПОВОЄННІ МІСЯЦІ

У статті аналізується комплекс чинників, які визначали характер і зміст взаємостосунків західноукраїнського селянства й учасників українського визвольного руху в період німецько-радянської війни та перші повоєнні місяці.
Ключові слова: *західноукраїнське селянство, український повстанський рух, взаємостосунки, земельна реформа, продовольча, матеріальна і моральна допомога, мобілізація, злочинні дії.*

У контексті аналізу соціального становища українського села періоду німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. важливим є питання взаємостосунків між західноукраїнськими селянами та учасниками українського визвольного руху. Окремі його аспекти вже одержали висвітлення в науковій літературі [1], але до цих пір у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні публікації, в яких би розглядався цей сегмент історії українського селянства. З огляду на сказане, метою цієї статті є аналіз комплексу чинників, котрі визначали характер і зміст взаємостосунків західноукраїнського селянства й учасників українського визвольного руху.

Чисельність і популярність українського повстанського руху серед населення західноукраїнського регіону були визначальними чинниками у взаємостосунках тамтешнього селянства з його учасниками. Більшість селян Галичини та Західної Волині підтримали ОУН та, створену нею й діючу під її керівництвом, УПА. Дослідники подають різні дані про чисельність УПА. Так, І. Патриляк зазначає, що за, оцінками сучасних науковців, уже на травень 1943 р. в УПА налічувалося 35 – 50 тис. бійців, а звіти радянських партизанів за березень 1943 р. подають ще більш вражаючу цифру – 80 – 100 тис. стрільців та старшин [2, 19]. І. Білас вважає, що на початку 1944 р., коли чисельність УПА була найбільшою, в її загонах налічувалося близько 45 тис. осіб [3, 245]. Дослідник історії і діяльності УПА П. Мірчук писав, що «в хвилі приходу більшовиків на західноукраїнські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і 20 тис. чужонаціонального елементу» [4, 51]. В. Косик вказує, що, за даними підготовленої німецькими службами у листопаді 1944 р. пам'ятки про УПА, вона мала 60 тис. озброєних вояків [5, 445]. УПА була фактично селянським військом – селянський елемент у ній сягав 70 – 75% [2, 26]. Її загони тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис. км кв., на якій проживало 15 млн населення [6, 19].

У програмних документах, а головне – у повсякденній діяльності, керівництво ОУН приділяло першочергову увагу саме селянству й розв'язанню аграрного питання. У «Нарисі проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави», підготовленому в довоєнний період М. Сціборським, питання, пов'язані з землею, окреслювалися наступним чином: «Велика приватна земельна власність заборонена в Українській державі. Право на володіння й користування землею належить тим, що на ній працюють. Основним типом земельного устрою Держави є трудове середнє селянське господарство» [7, 23]. Таким чином, соціальною опорою нової держави мало стати середнє, заможне селянство.

Виразно революційними ідеями пройнята концепція під назвою «Основні тези націоналістичного земельного програму». Визначаючи юридичні основи нового аграрного порядку, автори документа наголошували: «Право на землю дає не праця на ній, а кров, пролита в обороні, права даної нації суверенно розпоряджатися тою землею, безнастанна боротьба за осягнення і скріплення того права і творча праця на цій землі для добра свого народу, своєї нації, яка є одиноким цілковитим справжнім власником цієї землі протягом віків». Передбачалося відібрати землю у всіх чужинців, які заволоділи нею, скориставшись тимчасовою слабкістю української нації, а також тих українців, які будуть дотримуватися нейтральності у боротьбі за волю. Водночас ті чужинці, які зі зброєю в руках боротимуться за українську державність, одержать таке ж право на землю, що й українці. Всі відібрані землі перейдуть до Українського Національного Земельного Фонду (УНЗФ).

Власне земельна реформа базувалась на засадах соціальної справедливості та рівних можливостей. У всіх, хто володів земельними ділянками, що перевищуватимуть розміри середнього господарства, надлишок мав бути відібраним безоплатно й переданий до УНЗФ. Те саме чекало на земельні угіддя тих, хто не працював на землі особисто. Натомість всі малоземельні й безземельні хлібороби-українці наділятимуться безплатно землею в такій кількості, щоб вони мали «міцні, середні господарства». Встановлену норму наділу не може перевищувати жодне приватне господарство.

У спадщину дозволятиметься передавати лише весь наділ, причому батьки мали заздалегідь підготувати спадкоємця, забезпечивши його фахову підготовку у рільничій школі. Передбачалося, що держава братиме на себе зобов'язання «дбати про організацію фахових шкіл, проведення комасації (польс. komasacja – з'єднання, укрупнення. – О. П.) й меліорації й допомагати утворенню спілок приватних власників, що повставатимуть для закладання тракторних пунктів та машинно-тракторних станцій, опертих на кооперативних або секційних підставах», а також «про піднесення якості господарювання, забезпечення села дешевим кредитом, підтримку самоосвітніх установ та будову народних домів, шкіл і шляхів, однак за участю самих сільських громад». У недбалих приватних господарів земля відбиратиметься на користь інших. Земля стане предметом передачі і купівлі та продажу, але в таких межах, щоб у руках одного господаря не скупчувалося землі понад

норму. Селяни мали право на утворення кооперативів та спільних господарств (колективів) [7, 87, 88].

Разом з тим, українські націоналісти не відкидали того позитивного, що напрацював радянський устрій та інші режими. Так, І. Мітринга, враховуючи ситуацію на сході України, обстоював право на існування колективної форми господарювання на селі, яку вважав не більшовицьким винаходом, а соціальним здобутком давніх часів, описаних утопістами й кооперативними теоретиками. Перевагою колгоспів, які в майбутній Українській Державі повинні набути нового змісту, він вважав дух колективізму, можливість шляхом спільної праці навчити селян мислити інтересами цілої держави, що сприятиме зростанню національної свідомості [8, 100].

Головна Команда УПА у середині серпня 1943 р., проголосивши себе «найвищою й одиноко-суверенною владою» на, звільнених від німецької і радянської влади та польських колоністів, теренах, задекларувала ставлення до селянства й Української повстанської армії. У серпні 1943 р. з'явився текст відозви «За що бореться УПА?», в якій вже в першому пункті вказувалося: «За знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян» [9, 4]. Серед першочергових заходів було запровадження приватної власності українських селян на землю. 15 серпня 1943 р. з'явилося розпорядження ГК УПА за підписом «Клима Савура» (Д. Клячківського), в якому вказувалося, що всі землі України, з їх наземними та підземними багатствами належать українському населенню й стверджувалося, що ліквідується остаточно колгоспна система і частина колгоспної власності передається селянам, а також у їхню власність переходять усі землі колишніх землевласників і польських колоністів [10, 96]. У розпорядженні також стверджувалося, що «Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка, з одної сторони, давала б змогу проводити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї... Якщо більшість колгоспу не бажає собі розподілу колгоспу на приватні одноосібні господарства, то колгоспникам залишається дальша колгоспна господарка на артільних засадах. Такий колгосп є виключно власністю членів даного колгоспу» [11, 203].

Цілком очевидно, що програмні засади УПА адекватно відбивали сподівання селянської маси на власну землю, а форми і засоби її обробітку при цьому були вже принципово не такі важливі. У вересні 1943 р. у контрольованих УПА районах розпочався розподіл вільних земельних угідь обраними по селах земельними комісіями [2, 20]. Відчуваючи себе справжніми господарями краю, упівські загони, що діяли в межах так званої «Колківської республіки», ще влітку 1943 р. взяли на себе охорону селян та урожаю, який вони збирали. «УПА залізним кордоном загородила вступ усім займанцям на українські лани. Під охороною УПА люди живуть і молотять своє збіжжя. Декуди німці, щоб захопити збір у свої руки, посилають на поле польських наймитів, даючи їм зброю в руки. УПА завжди збіжжя відбиває, нагороджуючи смертю на місці вірних вислужників Гітлера» [13, 42]. У «Нарисі історії боротьби української повстанської армії (УПА)» Г. Левенка зазначається: «…Літом 1943 р. розгоряються на Волині запеклі бої з німецькими відділами за збір урожаю. Луччина, Горохівщина, Дубенщина, Ровенщина, Крем'янеччина перетворюються в одно велике поле бою за хліб. Німці мобілізують до цієї кампанії великі піші, панцерні та летунські сили. З цієї акції УПА вийшла переможцем та забезпечила для себе і населення понад 75% збору» [14, 47].

Щоб захистити цивільне населення від нападів польських загонів та німецьких підрозділів ГК УПА організувала місцеву самооборону. Цьому присвячено окремий наказ Клима Савура від 30 серпня 1943 р., в якому зокрема наголошувалося: «Кожний надрайон, район, село повинно стати військовим табором, а весь народ, здібний до оборони і наступу – вояками». У спеціальній інструкції «Самооборона» містилися рекомендації стосовно того, як уникати зустрічі з ворогом, споруджувати схованки, загородження, барикади, траншеї тощо, житла під землею [14, 135-140]. Тісний зв'язок з сільським населенням підтримували й інші самостійницькі формування.

Командування УПА намагалося знайти у селянства розуміння того, що вона бореться за їх корінні інтереси, а тому вимагає матеріальної і моральної підтримки. Утримуючи повноту влади й розбудувавши власну адміністрацію, керівництво самостійницького руху запровадило на території «Колківської республіки» бофони – своєрідну форму позики – облігації, що видавалися населенню як підтвердження грошових внесків у «бойовий фонд» УПА. Існував також диференційований натуральний податок: за умови, що господар володів понад 5 га землі, він мав здати 5 кг м'яса, 2 кг смальцю, 10 кг борошна і ярини. Бідні родини звільнялися від обов'язкового податку, але могли робити добровільні внески [15, 77, 78].

Господарські підрозділи ОУН і УПА, враховуючи складність ситуації, мали дбати про запаси харчів, особливо на зимовий час. 27 жовтня 1943 р. організаційний реферат Крайового Проводу ОУН видав наказ обласним, окружним і повітовим провідникам, у якому наголошувалося: «В зв'язку з тяжким майбутнім харчовим положенням і можливістю знищення нагромаджених хлібних резервів.., приступити до творення збірних і індивідуальних захистів, що служитимуть засобами прохарчування не тільки Організації, але й загалові українського громадства в скрутний час дальших воєнних перипетій. В виду передбачаючих різних політичних можливостей (відворот німців, евакуація, нищення матеріальних дібр), зобов'язую всі клітинні проводи Організації заініціювати і розгорнути відповідні збіркові дії заготовки і скритого магазинування всяких сільськогосподарських ресурсів (збіжжя, бараболі, круп, муки, товщів і ін.), що в найгіршому етапі воєнної кризи будуть відведені до послуг українського народу в боротьбі за фізичне забезпечення і самозбереження» [16, 8]. Наведем характерний приклад того, як виконувалося це розпорядження. Під час допиту в органах НКВС, секретар господарчого Колківського району Д. Загоровець свідчив: «У с. Копилля було викопано 7 бункерів. Заклали туди близько 450 центнерів жита, 45 центнерів борошна, 300 кг сухарів, центнер маку, 68 вичинених конячих шкур, 7 операційних столів, лікарняні ліжка і медикаменти. Все заготовлялося під керівництвом райпроводу ОУН» [15, 80]. Про вагу харчових продуктів свідчить те, що їх нецільове використання могло стати приводом для покарання.

Без підтримки значної частини населення, УПА не змогла б діяти доволі результативно. Та чи могло бути по-іншому, коли у повстанських загонах воювали батьки, сини, брати, сестри тих, хто залишився вдома? Нелегко доводилося мешканцям сіл, над якими тяжіло непосильне ярмо контингентів, реквізицій, фізичних розправ з боку окупантів. Вимагали свою долю радянські партизани і польські бойовики. І все ж таки в Західній Україні саме УПА вважали «своєю» армією.

Сільське населення Західної України постійно надавало продовольчу, речову, транспортну та іншу допомогу повстанцям. За свідченням одного з керівників УПА – начальника оперативного відділу М. Омелюсіка, «операції і саме існування відділів УПА були можливі тому, що все населення дуже сприяло тому рухові та охоче давало всяку допомогу… Треба було подивляти ту готовність селян допомогти чим можна, хоч вони за зв'язки з УПА та за те, що давали харчі, підводи, або нічліг, чи притулок для ранених, – наражувалися на знищення при більшій акції поліції. Все населення активно допомагало чим могло, і це була велика власне потенційна УПА. Транспорт для перевезення та пересування загонів УПА мобілізовували з сіл. Траплялися, що мобілізовувалися для перевозу хури з цілих сіл (200 – 300 хур). Цей апарат функціонував дуже чітко. В одну осінню ніч можна було зробити 80, а то й 100 км, бо хури на певних етапах підготовлялися заздалегідь… Не маючи баз постачання та підтримки з боку держави, мусили спиратися виключно на місцеві господарські засоби, як харчування, так і різні господарські речі – взуття, одяг тощо. Правда, було організовано досить багато різного роду майстерень по цілому терені, однак вони не могли забезпечити потреби… Приймаючи до уваги, що перед тим людність та господарські об'єкти були пограбовані спочатку більшовиками, а потім німцями, війська УПА мали в дечому недостачу, але вони не голодували. Одяг – свій, що здобули (німецька і радянська форми)… харчові засоби перевозились з південних багатших районів на Полісся… До шпиталів на Полісся доставляли овочі та пшеничну муку… Часто приходилось робити реквізиції продуктів за допомогою зброї з німецьких господарських об'єктів… В УПА були великі проблеми з медицинським обслуговуванням. Допомагали виліковувати поранених місцеве населення, приймаючи до себе та доглядаючи» [17, 332-334].

Ось що писав відразу по свіжих слідах подій (у 1945 р.), які пережив і які значною мірою «співтворив», один із провідних членів ОУН М. Лебедь: «В тому часі весь український народ бере участь у боротьбі. З цього погляду таких часів давно уже не було в історії українського народу. Їх можна порівняти хіба тільки до часів Хмельниччини. Немає партій, груп нейтральних. Чоловіки і жінки, старі і молоді працюють та боряться в міру своїх сил, здібностей та фахового знання, проти німецького насильства в обороні життя й майна, гідности та національної чести. Село бльокує місто, де стаціонує ворог, не доставляє харчів. Розбудовується далі ширше власний промисел. Старші гарбарують шкіри, варять мило, шиють чоботи, виправляють полотна, фарбують, шиють одяги, виготовляють бандажі. Дівчата несуть санітарну поміч, організують польові шпиталі, збирають лікувальні зела, харчі, виконують стежну і зв'язкову працю. Студенти медицини під рукою відомого хірурга вишколюються на польових військових лікарів; інші ведуть культурно-освітню та пропогандивну працю, закладають самоосвітні курси… аптекарський відділ виготовляє ліки, ін'єкції… Шкільний інспекторат працює над виготовленням навчального матеріалу та виданням шкільних підручників.

Земельно-господарський відділ має багато турбот і праці з розподілом землі. Селянин оре землю, молотить збіжжя, ховає його старим випробуваним козацьким звичаєм у землю, забезпечує, щоб не загнило, а вночі їде з підводою, щоб довезти зброю, харчі для відділів, інші магазинують у запасних лісних криївках, знаних тільки господарським референтам УПА. Їдуть довгі валки в різні сторони, минають села польовими шляхами, обмінюються здалека гаслами, гальопом перетинають головні шляхи і пропадають у нічній темряві. Це українська повстанська моторизація. Вона йде дуже справно, хоч шляхи її довгі, а контроля ворожа пильна. Полісся доставляє рибу, гриби. Дубенщина – овочі. Матері сушать хліб, гриби, м'ясо, овочі, що можуть пролежати в землі кілька років, то хтозна, як буде за рік – два» [18, 74-75]. Зважаючи на обмежені можливості, розорених війною селян, українські самостійницькі формування часто здійснювали «господарські операції» для поповнення запасів харчових продуктів, медикаментів, амуніції, зброї нападаючи на німецькі склади і бази.

Невпинне просування німецько-радянського фронту на захід підштовхнуло ОУН(Б) до більш інтенсивних контактів з німецькими чинниками. Згідно з березневими домовленостями 1944 р., між гітлерівськими спецслужбами та УПА, в обмін на розвідувальну інформацію, відмову від нападів на німецькі підрозділи, гітлерівці обіцяли зброю і «припинення різного роду самовільних реквізицій» [19, 194]. Ще раніше, у лютому, в одному з наказів УПА йшлося про реквізицію продуктів харчування на потреби Вермахту. Очевидно, у такий спосіб повстанці регулювали обсяги вилученої продукції й отримували взамін зброю і боєприпаси [20, 1].

Коли ж окупанти вдавалися до карально-репресивних дій, українські повстанці відповідали збройною силою. Прикладом можуть бути сутички групи «Саблюка», що відбила експедицію німців, які планували спалити с. Лисовірка Городоцького району Кам'янець-Подільської області, а також напад сотні «Довбуша» і «Сокола» на німецький підрозділ, який готував розправу над мешканцями с. Пирогівка (Віньковецький район тієї ж області). Один з командирів групи «Турів» В. Новак згадував: «Передусім відділи УПА наскакували на німецькі валки постачання та магазини, щоб здобути амуніцію, кращу зброю й військовий наряд. Відділам УПА доводилось теж ставати в обороні населення, коли німецькі інтенданти чи «мародери» грабували селян [21, 59-61].

Слід визнати, що селяни добре усвідомлювали, хто їх вороги, а хто друзі. Від гітлерівців вони намагалися сховати все, що могли: відступаючи, окупанти цинічно й безоглядно грабували українське село. Досить стримано мешканці західноукраїнського регіону ставилися до радянських партизанів, які репрезентували більшовицьку ідеологію і сталінський режим. Командир партизанського загону ім. С. Будьонного І. Артюхов, що оперував на Волині та на Львівщині, скаржився, що місцеве населення, особливо в Галичині, повністю підтримує націоналістів. А заступник начальника УШПР І. Старинов з розпачем казав: «Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого становища, як у звільнених районах Тернопільської області» [19, 209-210].

Натомість командир групи, що рейдувала Поділлям, Саблюк (О. Качан) у звіті писав про свої враження від зустрічей з місцевим населенням: «До нас ставилися з острахом і співчуттям. Дуже сердечно вітали в тих теренах, в яких діяли за німецької дійсності. Гостили, чим могли. В нових теренах (тобто визволених від окупантів. – О. П.) відносилися з недовірою. Тому що чули вже про бандерівців від більшовицької пропаганди» [21, 122,123]. Вірогідно, селяни дізнавалися про «надужиття» (особливо Служби безпеки ОУН) не лише від більшовиків. Багато з них мали власний досвід «спілкування зі співробітниками СБ ще в період окупації. Будь-який спротив селян під час реквізиції чи будь-яких інших заходів, допомога радянським партизанам суворо каралися.

Водночас мала місце й практика примусового залучення сільського населення, зокрема молоді до лав УПА та запровадження в її формуваннях залізної дисципліни. Так, згідно з одним із перших розпоряджень ГК УПА від 15 травня 1943 р., на землях, підпорядкованих УПА,

встановлювалися воєнно-польові суди і революційні трибунали, на які покладалося завдання забезпечити безумовне виконання кожним громадянином розпоряджень ГК УПА як найвищої і єдино суверенної влади в Україні. У цілому розпорядження встановлювали 15 можливих дій і вчинків, котрі за законами воєнного часу мали каратися смертю. Зокрема смертній карі підлягали ті, «хто зобов'язаний до військової служби в Українській повстанській армії – не хоче прийняти зброї до рук і воювати проти ворога і цим послаблює оборонну силу українського народу», а також ті, «хто самовільно покидає лави Української повстанської армії або відділу, до якого призначений», як ті особи, «хто має намір ухилятися від обов'язку чи праці взагалі або у відділі чи місці праці зокрема» [22, 60]. В інформації М. Хрущова, адресованій Й. Сталіну 4 березня 1944 р., повідомлялося, що у вересні 1943 р. ГК УПА «у районах Волині й Полісся були проведені мобілізації чоловічого населення й уведення його в ліси. Оунівці шляхом агітації й застосування терористичних заходів до сімей і родичів ухилявшихся від мобілізації примусово втягнули в УПА значну кількість населення…» [23, 102].

Після визволення Червоною армією західних областей від нацистських окупантів тамтешнє селянство опинилося в не менш складному становищі. Селяни були вимушені коритися радянській владі й виконувати її розпорядження щодо військової повинності та боротьби з підпіллям ОУН – УПА, поставок сільськогосподарської продукції та участі в акціях на допомогу Червоній армії та ін., долучатися до, здійснюваних владними структурами, заходів із «радянізації» регіону. Водночас значна частина селян, незважаючи на категоричну заборону нової влади та репресії з боку радянських спецорганів, продовжувала свідомо симпатизувати учасникам українського визвольного руху й надавати їм продовольчу, матеріальну та іншу допомогу, за першої ж нагоди саботували заходи радянської влади. Частина селян робила це під страхом каральних акцій з боку ОУН–УПА, адже їх керівні органи категорично забороняли населенню виконувати розпорядження радянської влади, а тим більше співпрацювати з нею, погрожуючи за такі дії смертною карою.

Під час громадянського протистояння в західноукраїнському регіоні трагічні наслідки для селянства мала військова мобілізація до Червоної армії, яка, крім прямого призначення – поповнення фронтових частин, була спрямована й на позбавлення ОУН і УПА потенційних людських ресурсів для формування повстанських загонів. ОУН–УПА застосовували тактику зриву радянської мобілізації як агітаційно-роз'яснувальними засобами, так і погрозами та каральними акціями щодо тих, хто погоджувався стати червоноармійцями та їхніх родин. Наприклад, на території Тернопільської області упівці в другій половині серпня – на початку вересня 1944 р. провели ряд сільських сходів та мітингів, на яких місцевому населенню заборонялося вступати до Червоної армії [24, 111; 25, 330]. У Межирицькому районі Ровенської області пропагандисти УПА, закликаючи сільське населення саботувати призов до Червоної армії, попереджали, що сім'ї осіб, які з'являться до райвійськкомату, будуть знищуватися. Внаслідок проведеної оунівцями роботи, із 543 осіб, зобов'язаних прибути до райвійськкомату до 5 березня 1944 р., з'явилося лише 299, а з ряду сіл району взагалі не з'явився жодний призовник. У Здолбунівському районі цієї ж області на початку березня 1944 р. підлягало мобілізації 700 осіб, однак у визначений термін на збірний пункт з'явилося лише 18 осіб [10, 215-216]. До другої декади квітня 1944 р. у лісах, на межі Ровенської та Тернопільської областей, розташовувалося кілька таборів із місцевими чоловіками, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії [9, 419]. Про ефективність подібних пропагандистських акцій, проведених на території Дрогобицької області в 1944 р., свідчить те, що там, станом на 31 серпня 1944 р. не з'явилися на призовні пункти й ухилялися від мобілізації 8818 осіб, із 59196 взятих на облік [10, 283-284].

Нерідко упівці вдавалися до превентивних дій на випередження й проводили власну мобілізацію. Так, наприклад, Мізоцьким райвійськкоматом Ровенської області на 3 березня 1944 р. було оголошено призов військовозобов'язаних у населених пунктах Мізоч, Белашів і Дермань. Дізнавшись про це, упівці в ніч на 3 березня направили в названі села озброєні групи, які оголосили населенню, що «мобілізація в Червону армію припинена» і провели мобілізацію всього чоловічого й частково жіночого населення в загони УПА. Усі мобілізовані були забрані до лісу, а на призовний пункт райвійськкомату з цих сіл не з'явилася жодна людина [10, 213]. Подібні акції мали місце в інших районах західних областей України.

Варто зазначити, що в багатьох випадках упівці заздалегідь готувалися до зриву радянських мобілізацій і оперативного проведення своїх. Не поодинокими були випадки, коли упівські загони перехоплювали колони військовозобов'язаних, які рухалися на призовні пункти військкоматів, а то й колони вже мобілізованих до Червоної армії й забирали їх до загонів УПА. Так, наприклад, було вчинено 12 березня 1944 р. з групою військовозобов'язаних у кількості 75 осіб із с. Сухівці Клеванського району Ровенської області [10, 216].

Однак протидія з боку ОУН і УПА не могла перешкодити радянським військовим структурам провести в західних областях масову мобілізацію населення, насамперед сільського, до Червоної армії. У деяких західних регіонах мобілізація сільського контингенту мала тотальний характер, зокрема на Волині, де мобілізували 16% населення [25, 198]. До кінця вересня 1944 р. в областях Львівського військового округу до радянських Збройних сил були призвані 525898 віськовозобов'язаних, у більшості селян, що свідчило про високі темпи скорочення кількості потенційних бійців УПА в західному регіоні України [25, 330; 26, 339].

Про масштаби з ухилянь від мобілізації і дезерції в Західній Україні свідчить те, що лише в 1944 – 1945 рр. радянськими органами безпеки, під час проведення каральних операцій проти учасників українського визвольного руху, було затримано 96988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову [27, 422].

В умовах громадянського протистояння в західноукраїнському регіоні чимало селян загинуло в результаті дій вояків ОУН – УПА. Націоналісти, особливо відділення Служби безпеки ОУН – УПА, жорстоко розправлялися з тими селянами, які співпрацювали з радянською владою, насамперед керівниками сільських органів влади та сільськими активістами, сім'ями тих мобілізованих до Червоної армії, які проігнорували їхні вимоги бойкотувати призивну кампанію, а також з тими, хто не виконував їхні накази і розпорядження. Наведемо лише декілька характерних прикладів із багатьох подібних, що мали місце в усіх західних областях упродовж 1944 – 1945 рр. Так, на території Ровенської області за січень – лютий 1944 р. збройні формування УПА провели в селах 64 акції, знищивши понад 500 представників радянської влади, а також здійснили 174 акти індивідуального терору, вбивши 464 місцевих активісти та членів їхніх родин [9, 418-419]. У серпні 1944 р. в Поморянському районі Львівської області було знищено керівний склад 8 сільських рад [10, 264]. Упродовж вересня – жовтня 1945 р. у Дрогобицькій області було здійснено 85 нападів

на сільських посадовців та активістів, зокрема вбито 25 голів сільських рад [10, 490].

Безвинні мирні селяни масово гинули під час боротьби радянських каральних органів проти українського національно-визвольного руху. Так, 22 жовтня 1944 р. у селі Кривеньке Пробіжнянського району Тернопільської області керівники загону військ НКВС Полянський і Молдаван, не виявивши в с. оунівської боївки, перебуваючи в нетверезому стані, розстріляли ні в чому не винних 10 селян і спалили 45 будинків з надвірними будівлями, домашнім майном і великою кількістю намолоченого хліба [10, 307-308]. Подібних випадків було чимало. Лише упродовж липня і серпня 1945 р. у Волинській, Львівській, Станіславській і Дрогобицькій областях мали місце 128 випадків злочинних акцій радянських каральних органів щодо безвинних селян. За їх здійснення, за період з 1 січня до 1 вересня 1945 р., у цих областях особливими інспекціями та прокурорами УНКВС, УНКДБ та військ НКВС до кримінальної відповідальності були притягнуті й засуджені 117 осіб військовослужбовців внутрішніх і прикордонних військ, 103 особи працівників НКВС і 14 осіб співробітників НКДБ, крім того, притягнуто до дисциплінарної відповідальності 277 осіб [10, 477].

Значними були втрати селян, членів ОУН та вояків УПА під час протистояння між підрозділами військ НКВС і НКДБ та учасниками самостійницького руху в 1944 – 1945 рр. Саме ці роки були найкривавішими у понад десятилітній (після закінчення війни) боротьбі українських націоналістів. За цей час підпілля ОУН і УПА здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39773 каральні операції. Під час боїв, облав і блокад у 1944 – 1945 рр. загинуло (за радянськими даними) 103313 підпільників, 110758 потрапили в полон, 50058 прийшли до органів НКВС повинитись. Щоправда, наводячи ці показники, дослідники І. Патриляк і В. Трофимович вважають цифру офіційної статистики про втрати підпіллям за два роки понад 260 тис. осіб завищеною, і зазначають, що вона може бути пояснена тільки тим, що до повстанців записували також убитих під час каральних операцій мирних мешканців [27, 422-423].

Трагічною була подальша доля заарештованих. Частина найбільш активних членів оунівських та упівських формувань, за звинуваченнями у тероризмі та вбивствах, засуджені до смертної кари, а більшість, у тому числі й дезертири з Червоної армії та втікачі від призову до неї, засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби в 1944 – 1945 рр. здійснили масову депортацію «членів родин» оунівців, вояків УПА, УНА і УНРА. У 1944 р. із 7 областей (Ровенської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької) у східні райони СРСР були вивезені 12762 особи, а в 1945 р. – 17487 осіб, більшість яких були селяни [28, 122].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на різних етапах війни ставлення сільського населення до українського визвольного руху та стосунки між селянами й збройними формуваннями, які представляли цей рух, не були однозначними. На них впливали чинники, зумовлені розвитком подій на фронті, політикою окупаційних властей стосовно селянства, впливом на нього політичних сил, які очолювали український визвольний рух, ставлення самих учасників руху до селян. Негативні явища, що мали місце у взаємостосунках представників руху з селянством, певною мірою послаблювали ефективність його боротьби. Разом з тим незаперечним фактом є те, що без опори на селянство, насамперед його людські та матеріальні ресурси, без його різнобічної допомоги та сприяння український визвольний рух функціонувати не міг би. Саме підтримка більшістю західноукраїнського селянства визначала історичне обличчя українського самостійницького руху в роки Другої світової війни. Водночас значна частина селянства на західноукраїнських теренах залишалася політично індиферентною стосовно нього й дистанціювалася від збройної боротьби, сповідуючи стратегію виживання в складних умовах війни та перших місяців повоєнного відродження.

1. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993; Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 –1945 рр. – К., 1999; Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х рр. XX ст.: ідеологія та практика. – Львів, 2003; Патриляк І. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2004. – № 5; Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 рр.). – Тернопіль, 2008; Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. – Тернопіль, 2008; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн. / Редкол.: В. Смолій та ін. – К., 2010. – Кн. 1; та ін.*
2. *Патриляк І.К. Радянські партизани і українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. II.*
3. *Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Кн. 1.*
4. *Мірчук П. Українська Повтанська Армія 1942 – 1952. – Львів, 1991.*
5. *Косик В. Україна і Німеччина...*
6. *Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943 – 1959 / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – К.; Торонто, 2001.*
7. *Документи і матеріали з історії організації українських націоналістів. – Т. 7: Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП – ОУН) / Упор. О. Кучерук, Ю. Черченко. – К., 2002.*
8. *Орелюк С. Наш шлях боротьби. – Б. м., 1940. – Ч. 1.*
9. *Архів у 40-річчя Української Повстанської Армії. – Б. м., б. р.*
10. *Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КГБ 1943 – 1959 / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – Кн. 1. – К.; Торонто, 2002.*
11. *Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – T. 4.*
12. *Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944 / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – К.; Торонто, 1999.*
13. *Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА / Ред. П. Сохань, П. Поточний та ін. – К.; Торонто, 1995.*
14. *Левенко Г. Нарис історії боротьби української повстанської армії (УПА) / Г. Левенко // Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА; док. і мат. – Торонто, 1978.*
15. *Никончук О. Повстанська республіка на Волині // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк, 2005.*
16. *Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 43.*
17. *Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 р. // Літопис УПА. – Т. 1: Волинь і Полісся...*
18. *Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. – Ч. 1: Німецька окупація України. – Дрогобич, 1993.*
19. *Кентій А.В. Двофронтова боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 р.) // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К., 2005.*
20. *ЦДАВОУ. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 106.*

21. Кентій А.В. Українська повстанська армія...
22. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999.
23. ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали // УІЖ. – 1994. – № 6.
24. ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали // УІЖ. – 1995. – № 2.
25. Україна і Росія в історичній ретроспективі: в 3 т. / Ред. В. Литвин, В. Смолій та ін. – Т. 2: Радянський проект для України. – К., 2004.
26. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996.
27. Україна в Другій світовій війні... – Кн. 2. – К., 2011.
28. Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в Західних областях України. – Х., 2008.

Perekhrest O.G. The West-Ukrainian rural and the Ukrainian Liberative Movement during the Period of the Great World War and the First postwar Months. In the article are analyzed some aspects, which defined the character and context of the relationships between the West-ukrainian rural and the participants of the Ukrainian liberative movement during the period of the Great World War and the first postwar months.
Key words: west-ukrainian rural, ukrainian liberative movement, relationships, land reform, food, material and moral help, mobilization, illegal acts.

С. М. Боган

СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЮ ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ НА ОКУПОВАНІЙ НІМЕЦЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1941 – 1943 рр.

У статті автор розглядає соціальну допомогу населенню та радянським військовополоненим, що здійснювали колабораціоністські органи місцевого самоврядування на окупованій німецькими нацистськими військами території України в 1941 – 1943 рр.
Ключові слова: *соціальна допомога, управа, грошові виплати, військовополонені.*

Соціальна допомога малозабезпеченим верствам населення з боку органів влади і місцевого самоврядування безперечно була і є однією з вагомих складових громадянського суспільства. Відтак, вивчення системи надання соціальної допомоги населенню і військовополоненим під час Другої світової війни в найскладніших умовах німецької нацистської окупації України має важливе науково-теоретичне і практичне значення. Метою цієї статті є аналіз діяльності органів місцевого самоврядування, господарських структур і громадських організацій на окупованій німецькими загарбниками території України у 1941 – 1943 рр.

Мета визначає наступні завдання: дослідити заходи з надання грошової, матеріальної й іншої соціальної допомоги населенню та військовополоненим; визначити коло суб'єктів, що надавали грошову, матеріальну та іншу соціальну допомогу; дослідити ставлення і участь німецьких окупантів в наданні соціальної допомоги населенню і військовополоненим; з'ясувати види та розміри соціальної допомоги; визначити категорії населення, що отримували соціальну допомогу.

Заполітизовані стереотипи і одіозне ставлення до колабораціоністської адміністрації та інших легальних структур, що діяли в період німецької окупації, не давали можливості зробити об'єктивне і неупереджене дослідження діяльності українських урядовців і громадських організацій, спрямованої на надання соціальної допомоги населенню та військовополоненим. Тема діяльності колабораціоністських органів місцевого самоврядування впродовж 1941 – 1943 рр. останнім часом розглядалась в багатьох публікаціях. Проте, діяльність, спрямована на надання соціальної допомоги населенню і військовополоненим докладно і всебічно поки не досліджувалась. Ця діяльність епізодично висвітлена в монографії В. Шайкан «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни» [1]. Відтак, цей історичний аспект вимагає додаткового окремого історичного вивчення.

В ході дослідження було залучено і вперше введено до наукового обігу архівні матеріали, які зберігаються у державних архівах Дніпропетровської, Миколаївської, Полтавської та Херсонської областей. Зокрема це матеріали наступних фондів: Української допоміжної управи міста Дніпропетровська, міської управи міста Миколаєва, Петропавлівської та Голопристанської районних управ, Ново-Бузької районної контори торгівлі та заготівель. Не менш важливими є також публікації українських колабораціоністських газет «Голос Дніпра» (Херсон) та «Голос Полтавщини» (Полтава).

Активне надання соціальної допомоги малозабезпеченому населенню і військовополоненим з боку українських колабораціоністських органів місцевого самоврядування розпочалося з кінця 1941 р. Тоді німецьким загарбникам вдалося окупувати майже всю територію України і сформувати систему місцевої окупаційної адміністрації. Останній вдалося певним чином налагодити в Україні торгівлю, фінанси, сферу обслуговування, ремісництво і частину зруйнованої промисловості. Це дало можливість акумулювати хоч і незначні, але достатні для надання соціальної допомоги кошти.

Так, у 1942 р. для надання соціальної допомоги найбіднішому населенню Херсона міською управою було виділено 200 тис. крб. [2]. Причому соціальна допомога малозабезпеченому населенню надавалася не лише у містах, а й у сільських районах. Голопристанська районна управа на Херсонщині регулярно надавала грошову допомогу найбіднішим сім'ям. Після розгляду 2369 заяв протягом квітня – вересня 1942 р., до 31 жовтня районною управою було виплачено 211432 крб. 2250 господарям з 6215 утриманцями. Також Голопристанська районна управа надавала малозабезпеченому населенню найнеобхідніші продукти харчування. У цей же період безкоштовно забезпечено продуктами: 3062 службовці організацій та 5496 непрацездатних членів їх сімей, а також 2391 мешканець району «інших категорій» і 3145 непрацездатних членів їх сімей. Їм було роздано: 62602 кг борошна, 6337 кг крупи, 13127 л молока, 4780 кг свіжої риби, 4565 кг солоної риби, 1711 кг капусти, 797 кг буряку, 1048 кг моркви [3, 40-51]. На Херсонщині районні та міські управи навіть спромоглися виплачували пенсії особам похилого віку та інвалідам в розмірі від 50 до 100 крб. [4, 99]. Для цього проводилась реєстрація інвалідів місцевою адміністрацією [2].

Допомогу продуктами харчування отримували і українські поліцейські. В Ново-Бузькому районі на Миколаївщині 1942 р. поліція отримувала на місяць: 99 кг хліба, 8,25 кг м'яса і 19,8 кг масла на 33 особи (м. Новий Буг); 39 кг хліба, 3,25 кг м'яса і 7,8 кг масла на 13 осіб (с. Баратовка); 15 кг хліба, 1,25 кг м'яса і 3 кг масла на 5 осіб (с. Нова Дмитрівка); 39 кг хліба, 3,25 кг м'яса і 7,8 кг масла на 13 осіб (с. Юровка); 21 кг хліба, 1,75 кг м'яса і 4,2 кг масла на 7 осіб (с. Велика Матвіївка); 18 кг хліба, 1,5 кг м'яса і 3,6 кг масла на 6 осіб (с. Ново-Антонівка) [6, 23].

Слід зазначити, що соціальна допомога населенню України надавалася не тільки колабораціоністськими органами місцевого самоврядування, а й окупаційними структурами і військами. На півдні України (в німецькій зоні окупації) місцевим молдованам надсилали з Румунії

«гуманітарну допомогу»: сіль, тютюн, мило, сірники, цукор [2]. 6 червня 1942 р. німецькими солдатами і офіцерами на чолі з військовим лікарем фон Грімлером було обладнано і відкрито український дитячий садок для 140 дітей у Полтаві, на вул. Олександрівській [6]. Восени 1942 р. німецький комісар Дніпропетровська наказав видати вдові відомого українського історика Д. Яворницького Серафимі Дмитрівні 4800 крб. і призначити щомісячну пенсію в 600 крб. [2].

Соціальна допомога радянським військовополоненим здійснювалась, створеними при міських та районних управах, комітетами допомоги військовополоненим. Так, Миколаївський комітет допомоги хворим військовополоненим закликав на Великдень 1942 р. зібрати крашанки і харчі для полонених, а також збирав кошти з мешканців міста, організовуючи «лотереї допомоги». Розігрувались харчі, цигарки, махорка, сірники, дрова, господарські речі [7, 74]. Під патронатом цього комітету працювала лікарня для військовополонених у Миколаєві на вул. Госпітальній [8, 10]. Аналогічний комітет діяв у Херсоні [2].

Ресторан Ново-Бузької районної контори торгівлі й заготівель у грудні 1941 р. годував радянських військовополонених. За рахунком № 5 ресторану від 13 грудня 1941 р. полонені отримали на сніданок суп; на обід – борщ і кашу; на вечерю – борщ. Наступного дня на сніданок подали борщ; на обід – борщ і картоплю; на вечерю – суп. 15 грудня на сніданок була каша; на обід – суп і каша; на вечерю – картопля. Денне меню військовополонених обходилося ресторану в 5,2 крб. Рахунок підписували завідувач буфету і військовополонені [9, 187].

Після того, як у січні 1942 р. мешканцями Полтави було зібрано значну кількість теплих речей для німецьких військовослужбовців, за ініціативою полтавського міського голови Борковського було розпочато збір теплого одягу і взуття також і для військовополонених [6].

У 1943 р. колабораціоністські органи місцевого самоврядування надавали грошову і матеріальну допомогу українським родинам, чиї члени виїхали працювати до Німеччини або пішли добровольцями в німецьку армію. Якщо відправлявся один член – надавалася разова місячна грошова допомога в 180 крб.; якщо двоє – 240; троє – 300. Якщо на роботу до Німеччини або до німецької армії відправлялись більше трьох членів родини, надавалась грошова допомога в 360 крб. Крім грошової допомоги, населенню надавалась матеріальна допомога хлібом та вугіллям [10, 42]. Для отримання соціальної допомоги родинами подавались відповідні заяви до міських та районних управ [11, 1]. За списком «осіб, які виїхали до Німеччини, сім'ям яких видано грошову допомогу», з 1 до 31 березня 1943 р. у Миколаєві сім'ям остарбайтерів видано по 130 крб. Виплату здійснював фінансовий відділ Миколаївської міської управи. В 1944 р. грошову допомогу підвищили до 200 крб. Про це свідчать платіжні відомості цього ж фінвідділу від 9 березня 1944 р. [12, 2-25]. Щоправда, виплата щомісячної грошової допомоги українським сім'ям здійснювалася лише за умови, що вони були на утриманні військових волонтерів або тих, хто виїхав на роботу до Німеччини і окупованих нацистами країн Європи [13, 28]. Надавались і інші пільги. Так, мешканки Дніпропетровська О. Кравченко й А. Ільїна були звільнені від відправлення на роботу до Німеччини, оскільки їхні батько і чоловік пішли воювати добровольцями в німецьку армію [14, 269].

Соціальна допомога надавалася також біженцям з Дону, Кубані та Кавказу. На обліку в Дніпропетровській міській управі щодо отримання соціальної допомоги в 1943 р. перебували: 20 осетинів, 2 балкарця, 6 кабардинців [15, 12]. Також на обліку знаходились біженці з числа донських та кубанських козаків або членів їх сімей (точна кількість не була вказана). Біженцям надавалось безкоштовне житло. Траплялись випадки, коли господарі будинків і помешкань збирали платню, а у випадку відмови били постояльців. Районні управи брали їх під захист і стягували за допомогою української поліції штрафи з домовласників [16, 2]. В окремих випадках, у селах безкоштовне житло надавалося сільськими управами військовополоненим, які підтвердили свою лояльність до нацистського режиму.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. В умовах німецької окупації соціальна допомога малозабезпеченому населенню і радянським військовополоненим здійснювалась колабораціоністськими органами місцевого самоврядування за участю, створених ними, фінансових структур, торгівельно-заготівельних контор і комітетів допомоги полоненим. Німецька окупаційна і військова адміністрація не перешкоджала наданню соціальної допомоги населенню і військовополоненим й іноді навіть долучались до цієї справи. Грошова і матеріальна допомога з боку місцевих колабораціоністських органів місцевого самоврядування, німецької окупаційної і військової адміністрації, господарських організацій і німецьких військових частин надавалася найбіднішому населенню, інвалідам, малозабезпеченим службовцям і поліцейським, дітям, особам похилого віку, сім'ям тих, хто відправився працювати до Німеччини і воювати добровольцем в німецьку армію. При цьому, соціальна допомога сім'ям остарбайтерів і волонтерів німецької армії була обмежена встановленими правилами і не надавалась усім без винятку. За сприяння німецької окупаційної адміністрації та українських колабораціоністських органів місцевого самоврядування надавалась соціальна допомога з Румунії мешканцям півдня України молдавського походження. Соціальна допомога надавалась також біженцям зі сходу, що рятувалися від сталінського режиму. Їм надавалася як грошова допомога, так і безкоштовне житло.

1. *Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005.*
2. *Голос Дніпра. – 1942.*
3. *Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 1501. – Оп. 3. – Спр. 8.*
4. *ДАХО. – Ф. 1501. – Оп. 5. – Спр. 1.*
5. *Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 1048. – Оп. 1. – Спр. 1.*
6. *Голос Полтавщини. – 1942.*
7. *ДАМО. – Ф. 1035. – Оп. 1с. – Спр. 15.*
8. *ДАМО. – Ф. 1035. – Оп. 1с. – Спр. 19.*
9. *ДАМО. – Ф. 1048. – Оп. 1. – Спр. 1.*
10. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.2276 с.ч. – Оп. 1. – Спр. 1163.*
11. *ДАДО. – Ф. 2538. – Оп. 2. – Спр. 14.*
12. *ДАМО. – Ф. 1021. – Оп. 1. – Спр. 30.*
13. *ДАХО. – Ф. 1501. – Оп. 3. – Спр. 14.*
14. *ДАДО. – Ф. Р2276. – Оп. 1с. – Спр. 1785.*
15. *ДАДО. – Ф. Р2276. – Оп. 1с. – Спр. 1163.*
16. *ДАХО. – Ф. 1501. – Оп. 3. – Спр. 14.*

Bohan S.M. The social assistance to the population and the war-prisoners on the Ukrainian territory occupied by the German troops in the 1941 th – 1943 th years. In the presented article the author investigates the social help to the population and the soviet war-prisoners realizing by the collaborating municipals in the Ukrainian territory occupied by German Nazi troops (the 1941 th – 1943 th).

Key words: social help, municipal, payment, war prisoners

І. А. Якименко

СТАН ПОСТАЧАННЯ УЧИТЕЛІВ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ ПРОДУКТАМИ ХАРЧУВАННЯ ТА ПРОМИСЛОВИМИ ТОВАРАМИ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1943 – 1945 рр.)

Стаття присвячена аналізу стану постачання сільських учителів продуктами харчування та промисловими товарами в умовах реалій початкового періоду відбудови народного господарства УРСР.
***Ключові слова**: вчителі, сільська школа, відбудова, постачання, рівень життя.*

У розвитку суспільства надзвичайно важливу роль відіграє система освіти, яка закладає основи формування особистості людини, її світогляду, системи моральних і духовних цінностей. Освіта органічно пов'язана з соціальними відносинами, політикою та ідеологією. Всебічне вивчення освітніх процесів в УРСР за умов повоєнної доби сприятиме глибшому осмисленню сутності суспільно-політичних і національно-культурних процесів в Україні зазначеного періоду.

Одним з найтяжчих випробувань, що випали на долю української системи освіти у XX ст., був період відбудови після Другої світової війни щодо якого в історичній науці досі існують упереджені оцінки. Останні стосуються шляхів та темпів відродження шкільної освіти, матеріально-технічного забезпечення шкіл, організації навчання та виховання учнів, забезпечення школи висококваліфікованими вчителями та матеріально-побутових умов їх життя та праці. Призначення цієї розвідки полягає у висвітленні деяких аспектів повсякденного життя освітян, на плечі яких лягла основна робота з відновлення та налагодження шкільної мережі повоєнного українського села.

Безсумнівно, така важлива проблематика, як історія освіти, не могла залишитися поза увагою як радянських, так і сучасних вітчизняних дослідників. Проте, деякі проблеми досі не знайшли повного та об'єктивного висвітлення. У більшості праць радянських істориків, що стосуються відбудовчих процесів у загальноосвітній школі, оминають гострі аспекти теми. Зокрема, наведені в них кількісні показники кадрового забезпечення школи, її матеріально-технічної бази, рівня життя освітян, не відображали дійсного стану речей. Всі зміни у функціонуванні загальноосвітньої школи подавалися в руслі переможних досягнень соціалістичного суспільства і невпинного зростання матеріального добробуту населення, в тому числі й учителів. У такому ключі написані праці О. Філіппова [1], В. Мойсеєнка [2], Т. Шашло [3], О. Зубаня [4], С. Міщенко [5], М. Грищенка [6].

Сучасна українська історіографія відкрила нову сторінку у вивченні соціокультурних проблем українського суспільства, в тому числі й проблем освіти. Найвагомішим доробком у цьому контексі можна вважати дисертації І. Романюка [7], Н. Красножон [8], І. Рибака [9], Т. Терещенко [10] та ін. Спеціальні дослідження вивченню повоєнного учительства присвятила Л. Романець [11; 12]. Проте, остання, скажімо, не проводить чіткої диференціації між рівнем життя учителів сільських та міських шкіл, а отже, це питання досі не виділяється в окремий предмет дослідження. Джерельну базу нашої розвідки складають передусім документи РНК УРСР. Виходячи з історіографічної ситуації, метою статті є аналіз стану постачання продуктами харчування та промисловими товарами вчителів сільських шкіл, що визначав їх рівень життя у контексті повсякденних соціально-економічних реалій доби повоєнної відбудови.

Матеріальні та демографічні втрати України у Другій світовій війні виявились надзвичайно великими. Значних втрат зазнала й система освіти: було знищено 8104 шкільних приміщень (44 тис. класних кімнат), напівзруйновано 10052 споруд. За роки війни Україна втратила близько 27,5% довоєнної кількості вчителів. Умови освітянської діяльності були надзвичайно важкими: нестача шкільних приміщень змушувала використовувати для проведення занять землянки, бліндажі, хліви, приватні квартири і хати, не вистачало підручників, навчального приладдя. Тисячі українських учителів тривалий час змушені були жити в напівзруйнованих будинках, напівпідвальних приміщеннях, землянках, про що свідчили численні скарги до Ради Міністрів УРСР, Міністерства освіти УРСР, до ЦК КПУ та інших державних структур [12, 73].

З метою покращення рівня життя сільських освітян РНК СРСР розпорядженням від 27.07.1943 р. розповсюдила на вчителів початкових та середніх шкіл, що знаходилися при колгоспах, постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17.03.1940 р. у справі виділення учителям ділянок під індивідуальні городи, допомоги їм у придбанні худоби, кормів, постачанні промислових і продуктових товарів та отриманні позик на житлове будівництво [13, 42]. Проте, наскільки ефективною була така політика та чи сприяла вона покращенню умов життя сільських учителів?

Перевіркою, проведеною Народним комісаріатом освіти УРСР та ЦК Спілки працівників початкової та середньої школи 12.05.1944 р., та на основі матеріалів, що надійшли до НКО з місць, було встановлено, що постачання учителів в ряді районів областей УРСР проходить вкрай незадовільно. Накази Наркомату торгівлі СРСР про постачання вчителів облторгвідділи та облспоживспілки не виконувалися. В ряді районів і областей УРСР вчителі нерегулярно отримували норму (600 г на працівника і 300 г на утриманця) хліба. Траплялося багато фактів зменшення хлібної норми навіть до 180 г або заміна печеного хліба на борошно. Так, наприклад, в с. Радуль Любецького району Чернігівської області вчителі з вищою освітою отримували 500 г хліба, а решта – 300 г. У Кобеляцькому та Зіньківському районах Полтавської області мали місце факти зменшення норми хліба до 180 г [14, 265]. В Березанському районі Київської області до лютого місяця вчителі не отримували нічого, а в лютому – тільки 50% вчителів отримали неякісне борошно і то лише на основного працівника. Це призводило до таких ситуацій, яку описує вчитель середньої школи с. Людовки Жмеринського району Вінницької області, який мав на своєму утриманні 5 дітей, у листі до РНК УРСР від 9.05.1945 р.: «В феврале получил на 6 душ 24 кг хлеба, в марте – 15 кг, за апрель не получил ничего. Дети разутые, раздетые, грязные, вшивые. Дошло до того, что дети советского учителя ходят за подаянием с сумой, ибо иного выхода нет. Это позор!» [15, 71]. Учителі Біловської середньої школи Олександрівського району Ворошиловградської області одержували на утриманців 200 г хліба, а в ряді районів Харківської області усіх утриманців учителів була знято з постачання хлібом або значно скорочено обсяги цього постачання. Так, вчителька середньої школи с. Артемівка Харківського району Харківської області мала 5 дітей, а хліба одержувала тільки на одну дитину, при чому чоловік її знаходився у лавах Червоної армії [14, 265]. Подібна ситуація мала місце і у Чернігівській області, де облторгвідділ дав розпорядження видавати вчителям по 500 г хліба, а про їх утриманців у даному розпорядженні навіть не

згадується. Траплялися випадки, коли учителям, що зовсім не отримали хліба і разом зі своїми дітьми мусили голодувати, у райторгвідділах говорили, що в першу чергу необхідно забезпечити хлібом службовців районних установ, а вчителям не вистачило. Типовими були випадки, коли вчителі простоювали у черзі за хлібом кілька годин і часто не отримували його.

За вказівкою Наркомторгівлі сільські вчителі мали отримувати, згідно норми цукор, жири, овочі, гас, сіль, мило, але і ці вказівки більшість районів не виконувала. Так, на Полтавщині учителі Миргородського району отримували квартальні пайки промислових товарів із затримкою 3 – 4 місяці [15, 46]. Так само не виконувалися торгівельними організаціями на селі і розпорядження про організацію громадського харчування вчителів. У тих же районах, де їдальні для вчителів таки були організовані (Харківська, Дніпропетровська області), якість харчування стояла на неприпустимо низькому рівні (вартість обіду складала 40 – 80 коп.) [15, 266]. Це викликало справедливе обурення та нарікання: «Скоро 1 Мая. Мы вроде не ленимся и по своей отрасли, и по общественной работе помогаем. Люди несут пайки хорошие, радуются празднику, а я получила за все 1 л керосину, 200 г сахару и отруби какие-то, называемые мукой. В колхоз обращалась, чтобы помогли с картофелем – отказали, а купить на базаре для меня дорого…», – писала до РНК завідуюча однієї з сільських шкіл Вінницької області у квітні 1945 р. [14, 54]. Внаслідок бездушного ставлення місцевої влади до учительства, їх перевантаженості працею (не тільки навчально-виховною роботою, а й агітаційною та суспільно-корисною діяльністю), тяжких матеріальних умов, доведені до відчаю педагоги досить часто починали пиячити, впадати в моральний занепад, закінчували життя самогубством, в педколективах постійно точились сварки через розподіл годин, що створювало гнітючу атмосферу [20, 74].

Не кращою була ситуація і з забезпеченням учителів промисловими товарами. Своєю постановою від 25.08.1943 р. РНК СРСР зобов'язав торгівельні організації провести одноразовий продаж сільським учителям промислових товарів на суму 500 крб. на одного вчителя та отоварити промтоварні картки та ордери, які видаватимуть відділи народної освіти. Проте, і це розпорядження не виконувалося. Так, наприклад, колектив Біловської школи (13 осіб) Олександрівського району Ворошиловградської області на травень 1944 р. промкраму не одержав взагалі. В деяких школах Сумської області вчителі отримали за весь період роботи із промислових товарів лише по 300 г солі [14, 266]. Неймовірно складним було й питання забезпечення вчителів одягом та взуттям. В основному доношувався одяг, придбаний у довоєнні роки, перешивався з солдатських шинелей, гімнастерок. Отримуючи мізерну платню, якої не вистачало навіть на харчування, вчитель не міг придбати необхідні речі. Уявлення про зовнішній вигляд повоєнного вчителя дає один із листів-скарг: «Я викладаю літературу, люблю музику, все красиве, витончене. Одягнена в старе порване пальто, великі робочі черевики і білі панчохи. А в учительки Юрченко замість панчіх на ногах брудні ганчірки і порвані калоші...» [12, 74]. Проблема ця гостро стосувалася не лише учителів, але й їхніх дітей. Таку ситуацію описувала вчителька Охматівської початкової школи Жашківського району Київської області: «Я маю п'ятеро дітей. Діти обірвані, останню одежу доношують. Зверталася в райторг – нічого, зверталася в держзабез – нічого. Поможіть мені, бо в мене діти розуті-роздягнені, а скоро зима. Сама я з сил вибиваюсь через недоїдання та перегрузку на роботі» [15, 52зв.].

Внаслідок такого постачання учителі змушені були залишати школу та йти клопотатися до відповідних організацій про видачу їм хлібної норми чи найнеобхідніших промислових товарів. Тут їм часто доводилося зустрічатися з бездушним чи навіть жорстоким ставленням до своїх потреб: «Бездушное, бюрократическое и порой издевательское отношение довели мою семью до нищеты и голода. Помощи мне, как инвалиду второй группы, а также моей семье оказано не было, кроме издевательств», – скаржився до РНК УРСР сільський вчитель з Вінниччини [15, 72]. Перевірки часто встановлювали, що фонди промтоварів, призначених для вчителів, часто використовуються не за призначенням [16, 210]. Негативно позначалася на матеріальному становищі вчителів і регулярна затримка заробітної плати. Так, наприклад, у Лебединському районі Сумської області вчителі у 1944 р. 3 місяці не отримували заробітну плату [16, 210]. У Харківській області на 1.11.1944 р. заборгованість учителям по заробітній платі складала 462 тис. крб. [17, 4зв.], а на 1.03.1946 – 6,985 млн крб. у республіці загалом [18, 298].

Таким чином, можемо зробити висновок, що постачання продуктовими та промисловими товарами учителів сільської місцевості на початковому етапі відбудови у більшості областей УРСР відбувалося вкрай нерегулярно та за нормами, значно нижче, встановлених урядом. Траплялися випадки зняття з утримання неповнолітніх членів родин вчителів. Щоденною реальністю вчителів стали черги за хлібом, затримка заробітної плати, постійний дефіцит промислових товарів (особливо одягу та взуття), що відбивалося не лише на учителях, а і на членах їхніх родин. Брутальне поводження та байдуже ставлення зі сторони владних установ та організацій на місцях, правлінь колгоспів аж ніяк не сприяло вирішенню нагальних повсякденних проблем сільських учителів.

1. *Філіппов О.М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. – К, 1957.*
2. *Мойсеєнко В.Д. Керівництво КПРС розвитком народної освіти: На матеріалах УРСР, 1945 – 1958 рр. – К., 1975.*
3. *Шашло Т.М. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні. – К., 1963.*
4. *Зубань О.К. Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945 – 1952). – Львів, 1967.*
5. *Міщенко С.О. Розвиток освіти Української РСР в роки четвертої п'ятирічки (1946 – 1950): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1955.*
6. *Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. – К., 1957.*
7. *Романюк І.М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Чернівці, 2006.*
8. *Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943 – 1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.*
9. *Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991. – Кам'янець-Подільський, 2000.*
10. *Терещенко Т.В. Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943 – 1950 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.*
11. *Романець Л.М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х рр.): соціальний статус і повсякденне життя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2010.*
12. *Романець Л.М., Романюк І.М. Матеріально-побутові умови праці повоєнного учительства України // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. пр. – Вип. 12. – Рівне, 2008.*
13. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3.*
14. *ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8.*
15. *ЦДАВОУ. – Ф. Р-2. – Оп. 7, т. 3. – Спр. 2783.*
16. *ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9.*
17. *ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 55.*
18. *ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 135.*

Iakimenko I.A. The state of the foodstuffs and industrial goods supply of the rural school's teachers in the initial period of the economy reconstruction (the 1943 th – 1945th years). The article is devoted to the analysis of the state of the foodstuffs and industrial goods supply of the rural school's teachers in the initial period of the USSR economy reconstruction.
Key words: teachers, rural school, reconstruction, supply, living standards.

Л. І. Нечипоренко

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ ВІД ПРОКОМУНІСТИЧНОЇ ДО ОПОЗИЦІЙНОЇ

У статті проаналізовано процеси змін в середовищі української преси під впливом соціально-політичних процесів в період 1985 – 1991 рр. Відображено процес поступового звільнення друкованих засобів масової інформації з-під ідеологічного тиску комуністичної партії.
***Ключові слова**: демократизація, засоби масової інформації, преса, оновлення, суспільні зміни, Перебудова.*

Політичні процеси, які розвивалися в Україні протягом XX ст., накладали свій відбиток на всі сфери соціально-культурного життя країни й долі людей. Преса, з огляду на свої суспільні функції, не трималася осторонь усього того, що відбувалося. За роки незалежності в українській історичній та літературознавчій науках досягнуто вагомих результатів щодо «дослідження й аналізу складних подій та процесів періодів сталінщини, «відлиги», «застою», гласності й Перебудови. Обрана тема в Україні майже не розроблена. На сьогодні існує чимало досліджень про перебіг подій в Україні під час Перебудови, але їх авторами проаналізовані лише окремі аспекти теми. Слід зокрема назвати праці А. Білоуса, І. Белебеха, В. Журавського, В. Карпенка, С. Костилєвої [1 – 5] та ін. Мета цієї статті – проаналізувати суспільно-політичні умови, в яких функціонувала українська преса, причини появи опозиційних видань, а також характерні риси та особливості діяльності періодичних видань у політичному житті радянського суспільства.

Засоби масової інформації (раніше друковані, а потім й електронні) завжди були найефективнішим інструментом впливу на громадську думку, тому вони підлягали ретельному контролю. Щоб здійснювати його якомога ефективніше, теоретики марксизму-ленінізму висунули формулу партійності преси. Найменшого відхилення від «курсу партії» не дозволялося, панувала жорстока цензура під назвою структур «охорони державних таємниць у пресі», невсипуще око цензора перечитувало кожен рядок, кожен факт і кожну цифру звіряло з таємним так званим «переліком» того, що заборонялось показувати у пресі, і тільки після того з'являвся штамп «дозволено у світ», а у вихідних даних видання проставлявся так званий «літівський номер», що означав – цензуру пройдено.

Партійні засоби масової інформації накривали всю територію Радянського Союзу: багатотиражні газети на підприємствах, у великих колгоспах і радгоспах були підпорядковані парткомам; районні, міські, обласні, республіканські – були органами відповідно райкомів, міськкомів, обкомів та республіканських компартійних комітетів; центральні газети та журнали були підпорядковані безпосередньо ЦК КПРС.

Українська РСР була на другому (після РСФРР) місці за кількістю та тиражами друкованих засобів масової інформації. У 1985 р. тут виходили 17 республіканських газет та 3 інформаційно-рекламних бюлетені, 120 різного типу журналів, 37 обласних партійних та 25 комсомольських газет, 42 міські, 67 міськрайонних, 420 районних газет. Їх загальний тираж становив близько 30 мільйонів примірників [6, 25].

Жоден сумнів щодо доцільності й справедливості цієї системи не міг бути оприлюднений; жодна ідея, що не вкладалась у прокрустове ложе принципу комуністичної партійності, не мала права на існування. Затиснута жорстокою цензурою, поставлена на службу монопартійній тоталітарній системі, преса задихалася в безправній атмосфері, творчо деградувала, жевріючи у тісних рамках стереотипів лакування та вихваляння соціалістичної дійсності від, «схвалюючи і підтримуючи» – до «ставши на трудову вахту». В. Карпенко зазначав, що закордонна діаспорна преса піддавала критиці радянську тоталітарну систему зі сторони, самвидавна – з опозиційних низів, а сама компартійна преса, використовуючи перебудовну фразеологію, розкладала її з середини [6, 44].

Небезпеку цього явища першою відчула сама компартія і відповідно почала реагувати – типовими по всій країні стали переслідування журналістів і редакторів та тиск на пресу – інших методів компартія не знала і не визнавала. Це були, викликані синдромом самозбереження, репресії партійних комітетів проти своїх же друкованих органів, які, відчувши відносну волю, почали вислизати з-під партійного керівництва. Таке становище призвело до конфліктів між редакціями та видавцями (комітетами) газет. «Вечірній Київ», відомий своїм традиційним демократизмом, під час Перебудови пішов у руслі гласності далі від інших партійних газет в Україні. Критика компартії, номенклатурних привілеїв, підтримка Народного руху України – все це зумовлювало зворотну реакцію: шалений тиск на газету з боку і міському, і ЦК партії. Не раз редактора «проробляли» на бюро і пленумах міськкому партії, не раз викликали на бесіди у відділ пропаганди й агітації і навіть до секретарів ЦК. Приводи могли бути найрізноманітніші: публікація відразу після чорнобильської трагедії фотографії під заголовком «Київ сьогодні», на якій було мало людей (інкримінація політичної недалекоглядності, підігрування зарубіжній пресі, яка повідомляла про масову втечу жителів зі столиці); критика номенклатурних привілеїв; оприлюднення точки зору, яка не збігалася з офіційною; звичайний недогляд і допущення фактологічної помилки внаслідок цього.

Втручання партійних комітетів у роботу редакцій стали масовими. Хоч як парадоксально, але у час політичної відлиги цензура стала ще жорсткішою. Якщо раніше її втручання були тільки тоді, коли подавалась інформація, записана у «переліку» заборонених для публікації фактів і тем, то тепер про кожен сумнівний з офіційного політичного погляду матеріал доповідалося в партійний комітет і той вирішував: дозволити друкувати чи ні. За кількістю втручань «Вечірній Київ» посідав чільне місце. Зі шпальт газети вилучались фрагменти або знімалися повністю матеріали, які розповідали правду про більшовицькі репресії 1930-х рр.; в яких висловлювались точки зору на війну в Афганістані, що відрізнялися від офіційної позиції; подавалася правда про Чорнобильську катастрофу і її наслідки тощо. Протистояння преси і партійних органів значно посилилося під час передвиборної кампанії до Верховної Ради СРСР 1989 р. Загальнополітичні газети в міру своєї сміливості та можливостей намагалися використати дозволену законом агітацію «за» і «проти» кандидатів.

Преса часів Перебудови, залишаючись в цілому гвинтиком тоталітарної системи, «пропагандистом і організатором», поступово трансформувалась в опозиційну силу, завдяки проголошеному принципові гласності [7, 501], яка стала реальним кроком до свободи слова. Позитивні зміни у самій пресі, викликані Перебудовою, були помітні неозброєним оком: вона стала гострішою, критичнішою щодо існуючого ладу. У розпал Перебудови, надто після прийняття Верховною Радою СРСР Зако-

ну «Про пресу», система засобів масової інформації, передусім друкованих, стала розшаровуватись. Так, у загальній масі виділилась частина видань, що, навіть залишаючись формально партійними, ставали демократичнішими і за суттю фактично протистояли партійній пресі (у Москві – «Огонёк», «Литературная газета», «Московские новости», «Аргументы и факты»; в Україні – «Вечірній Київ», «Літературна Україна», «Комсомольское знамя», одеський «Юг»). Ще одна група часописів – щойно створені, згідно із Законом «Про пресу», друковані органи лише рад народних депутатів, без співвласників в особі відповідних партійних комітетів або засновані іншими, не партійними структурами. В Україні цю групу представляли такі газети, як «За вільну Україну» у Львові, «Народна газета» та «Контрактова площа» у Києві, ряд новоутворених газет у регіонах [8, 77]. Отже, виникла якісно нова ситуація – преса поляризувалася у своїх позиціях, а в надрах системи компартійних ЗМІ зароджувалась нова, справді демократична національна преса.

У 1986 – 1987 рр. суттєві кроки до своєї незалежності роблять«Сільські вісті». З'являються гострі публікації, спрямовані проти безгосподарності, партійно-державного бюрократизму. З'являється на сторінках газети і ряд статей про Чорнобильську трагедію. Проблемі Чорнобиля була відведена окрема рубрика – «Лихо поборoти». Передплатний наклад газети сягнув рекордної цифри – 2 млн 600 тис. примірників [9, 33]. З 1 січня 1991 р. під логотипом «Сільських вістей», замість підзаголовка «Газета Центрального Комітету Компартії України» з'являється інший – «Газета захисту інтересів селян України». Це був ще один крок до незалежності газети, до зміни її кредо.

Гласність, демократизація рад, вилучення з конституції шостої статті, що обумовлювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві, наростаючий шквал критики – все це вибивало ґрунт з-під ніг компартії, підривало її штучно підтримуваний авторитет, взагалі ставило під сумнів комуністичний лад. У союзних республіках наростав національно-визвольний рух, що все гучніше ставив питання про державний суверенітет. Загальна ситуація в країні, викликана створенням ДКНС, була невизначеною і напруженою. Компартія залишалася при владі, функціонували регіональні її організації і партійні комітети за традицією підтримали ДКНС, взяли до виконання його вимоги та рекомендації. Це й дало підстави опозиційній Народній раді в українському парламенті, яка відстоювала суверенітет України, зажадати від голови Верховної Ради Л. Кравчука прийняття постанови про припинення діяльності КПУ до з'ясування міри її участі в заколоті. Під тиском аналогічних кроків Б. Єльцина така постанова, зрештою, була ухвалена Президією Верховної Ради України.

Прокомуністична більшість Президії Верховної Ради противилась чітким оцінкам того, що відбувалося: мовляв, не слід поспішати з висновками, загострювати ситуацію в Україні, не може бути єдиної оцінки тощо. Тоді як представники Народної Ради заявили про підтримку демократичних сил Росії та інших республік в їхніх намаганнях зберегти законно обрані органи влади та конституційний порядок. Чітку позицію в оцінці московських подій зайняли не тільки Народна рада в парламенті, а й низка обласних рад (Львівська, Тернопільська), політичних партій та громадських організацій (Українська республіканська партія, Народний рух України, Союз Українського Студентства, Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників, новостворений молоддю Львівщини Комітет опору диктатурі – (КОД) та інші [10, 317]. Попри заборони, люди виходили на вулиці, влаштовували маніфестації та мітинги, на яких не лише таврували ганьбою спробу московського заколоту, а й засуджували позицію керівництва Компартії України. Чимало відомих представників української інтелігенції публічно засудили спробу державного перевороту.

Тим часом українська преса різко поляризувалася. Компартійні газети у більшості підтримали правила гри, продиктовані декаенесівцями, та заходи ДКНС і партійних комітетів, друкували всі їхні документи й матеріли, спотворюючи справжню реакцію населення, організовували традиційні «листи трудящих» на підтримку путчистів. Передусім це стосувалося органів і газет ЦК КПУ «Радянської України», «Правды Украины», «Робітничої газети», Укрінформу – державного інформаційного агентства України. Саме така позиція констатувалася в офіційній довідці робочої групи, створеної Постійною комісією Верховної ради з питань гласності та засобів масової інформації, «Про діяльність республіканських газет ЦК КПУ у період з 19 по 21 серпня 1991 р.» [11, 3]. Певна частина видань обрала вичікувальну позицію: відверто і прямо не підтримала путчистів у власних матеріалах, але й не засудила, друкуючи офіційні повідомлення без жодних коментарів і без ставлення до путчу політичних партій та рухів. Сюди можна віднести столичний «Київський вісник» та республіканську газету «Сільські вісті» (яка, перейшовши на демократичні засади ще з початком Перебудови, все ж остерігалася давати подіям, що відбувалися в СРСР та Україні, остаточну оцінку, дотримуючись нейтральних позицій), а також чимало обласних видань. Адже, після того, як М. Горбачов започаткував гласність, зміни в Україні відбувались відносно повільно через засилля партійних структур.

Отже, незважаючи на те, що декілька багатотиражних українських газет, зокрема щотижневик Спілки письменників «Літературна Україна», республіканська комсомольська щоденна газета «Молодь України» та київська комсомольська щоденна газета «Комсомольское знамя», спромоглися частково звільнитися з-під контролю КПУ і підтримати рух за демократію та український суверенітет, преса України в роки Перебудови не здатна була адекватно відповісти змістовним наповненням шпальт викликам часу. Це, на нашу думку, було пов'язано з відсутністю тривалої традиції діяльності засобів масової інформації в умовах вільного, нецензурованого слова.

1. *Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993.*
2. *Белебеха І.О. Поразки та надії України. – Х., 1996.*
3. *Журавський В.Л. Динаміка політичних змін в Україні другої половини 1980-х – першої половини 1990-х років: суть, етапи, напрямки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ch20.org/rus/index_rus.htm*
4. *Карпенко В.О. Преса і незалежність України (Практика медіа-політики 1988 – 1998 рр.). – К., 2003.*
5. *Костилєва С.О. Друковані засоби масової комунікації України, 1986 – 2000: історія становлення, тенденції розвитку. – К., 2001.*
6. *Карпенко В.О. На крутому повороті. Газета «Вечірній Київ»: від «перестройки» до незалежності. – К., 2004.*
7. *Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. – Ч. ІІІ: 1917 – 2003 рр. – Х., 2004.*
8. *Потятиник Б.В. Тоталітарна журналістика. – Львів, 1991.*
9. *Іваненко В.Г. Українська журналістика як елемент етнічної культури і фактор формування національної свідомості // Етнічна самосвідомість і національна культура. – 1991. – Вип. 3.*
10. *Семененко А. І. Політичні партії та громадські об'єднання України в процесі становлення та розбудови самостійної України (серпень 1991 р.) // Наукові записки з української історії. – 2006. – Вип. 18.*
11. *Нагайло Б.В. Розвиток вільної преси в Україні // Спостерігач. – 1992. – 11 – 12 грудня.*

Nechyporenko L. I. The transformation of the ukrainian press in the years of the rebuilding from the communist to the opposition. In the article the processes of changes of the Ukrainian press under the influence of the socio-political processes in the period of the 1985th – the 1991th are analised. The process of the gradual release of printing mass medias from the ideological pressure of the communist party.
Key words: democratization, mass medias, press, update, public changes, alteration.

В. В. Плахута

ВПЛИВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НА УКРАЇНСЬКЕ ПОЛІССЯ

У статті на основі нововиявлених історичних джерел розкрито основні аспекти впливу Чорнобильської катастрофи на українське Полісся.
***Ключові слова**: Цивільна оборона, Чорнобильська катастрофа, Полісся, надзвичайна ситуація.*

Бурхливий розвиток атомної енергетики у світі та колишньому СРСР упродовж другої половини XX ст. закономірно передбачав можливості певних екстремальних ситуацій, зокрема аварій. Однак те, що сталося на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції 26 квітня 1986 р. кваліфіковано фахівцями як «запроектна гіпотетична аварія», тобто така, яку навіть не наважувались передбачати. Вивченню питань подолання наслідків радіоактивного забруднення місцевості присвячені роботи багатьох сучасних вчених, але вплив Чорнобильської катастрофи на українське Полісся майже не розглядався.

Якщо матеріальні втрати можна представити у вигляді конкретних економічних і фінансових показників, то чинники, якими вимірюється людське горе, пов'язане зі смертю чи втратою здоров'я, внаслідок катастрофи, покинутим житлом, майном, захворюванням дітей, страхом перед згубними наслідками катастрофи і наступними очікуваннями подальших наслідків визначити значно складніше. Відтак, метою цієї розвідки є аналіз впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на жителів українського Полісся.

Вранці 27 квітня було встановлено серйозне радіоактивне забруднення території, прилеглої до Чорнобильської АЕС, та фактичний її прояв на низці інших ділянок [1, 26-31]. У зв'язку з цим, урядова комісія прийняла рішення про евакуацію населення з міста Прип'ять, що й було виконано до кінця цього ж дня [2, 6]. Уже на той час фіксувалися численні випадки радіаційного ураження людей [3, 71-74]. Однак тільки після передислокації, за допомогою важкої військово-транспортної авіації з м. Шихани (РСФСР) 122-го мобільного загону хімічних військ СРСР та залучення двох літаків РС-30 (здатних проводити висотну радіаційну розвідку), дозорів на 16 маршрутах і всієї мережі спостереження та лабораторного контролю республіки, з'явилася можливість 28 квітня встановити, що радіаційна обстановка продовжує ускладнюватися [2, 44]. Згідно з новими даними розвідки, прийнято рішення про відселення з 10-кілометрової зони, в яку потрапили села Семиходи, Копачі та Шепеличі Чорнобильського району Київської області. За добу – з 2 до 3 травня звідси вивезли 10 тис. осіб.

У ніч з 28 на 29 квітня приступили до уточнення плану евакуації з 30-кілометрової зони, який був реалізований протягом 3 – 5 травня [1, 80-81], коли були вимушені покинути свої домівки мешканці ще 52 населених пунктів України. Всього в ході цих етапів евакуації було вивезено 87542 особи. Для цього задіяли 2 дизель-поїзди, 1 пасажирський поїзд, 2501 автобус і 1306 бортових машин. Також було вивезено 47100 голів худоби, для чого залучили 3360 од. автотранспорту [2, 44-45]. Хоча на цьому процес евакуації населення з забруднених територій не закінчився. З накопиченням інформації про масштаби аварії та її вплив на стан навколишнього середовища та усвідомленням небезпеки для населення прилеглих до ЧАЕС територій, процес вивезення населення продовжувався. Так, за період з 14 травня до 16 серпня 1986 р. було додатково евакуйовано населення ще з 15 населених пунктів, у т. ч. з 8 – Київської області, та 7 – Житомирської [4, 20-24].

Ще до закінчення евакуаційних заходів постало питання про виконання заходів з дезактивації території. Тільки попередні підрахунки показали, що дезактивації потребують 113 населених пунктів, тисячі кілометрів доріг, 10116 житлових і громадських будівель. За два місяці, що минули з дня аварії, було дезактивовано 85 населених пунктів та 28,5 тис. км шляхів [2, 42-45]. Упродовж червня 12 населених пунктів після дезактивації були підготовлені до передачі приймальним комісіям. У два населені пункти (Церемошня і Нівецьке) проведена реевакуація, а в інші 23, намічені за планом, процес реевакуації було призупинено до отримання від Міністерства охорони здоров'я СРСР безпечних для проживання людей норм [1, 44]. Згідно з наказом Начальника Цивільної Оборони СРСР № 012, штабом Цивільної Оборони УРСР був підготовлений графік проведення прийому населених пунктів після дезактивації. Роботи планувалося провести в чотири черги з 5 до 26 червня 1986 р. [2, 36-40]. Упродовж червня дезактивація проводилася головним чином у тих населених пунктах, де евакуація не проводилася, але рівень радіаційного опромінення досягав 0,5 мР/год й більше. Таких населених пунктів у республіці було 31, де проживали 21254 особи [2,45].

На забрудненій радіонуклідами території Полісся були визначені три зони: 1) зона відчуження (рівень радіації по зовнішньому кордону 29 мР/год) площею 982 км кв – охоплювала ЧАЕС, м. Прип'ять, 15 населених пунктів, 4627 дворів, 4 колгоспи, 9 промислових об'єктів, 11 навчальних закладів (раніше там проживали 62852 особи); 2) зона відселення (5 – 20 мР/год) площею – 3320 км кв., на якій розміщувалися 23 населені пункти, 9969 дворів, 5 колгоспів й інших сільгоспгосподарств, 8 промислових об'єктів, 27 навчальних закладів (колишнього населення – 33562 особи); 3) зона жорсткого контролю (3 – 5 мР/год), площею 1500 км кв., 86 населених пунктів, 29754 двори, 2 колгоспи й радгоспи, 16 промислових об'єктів, 44 навчальних заклади (населення – 46200 осіб). На цій території були виведені з господарського вжитку сільгоспугіддя, ліси, зупинена робота підприємств, інших життєво важливих об'єктів [5,159].

Якщо підрахунки матеріальних збитків проводлися, то розміри шкоди, завданої здоров'ю населення, належним чином не фіксувалися. Певна інформація стосовно кількості постраждалого населення міститься в опублікованих значно пізніше протоколах засідань Оперативної групи Політбюро ЦК КПРС, витяги з яких подаються нижче.

Протокол № 6 від 05.05.1986 р.: «Загальна кількість госпіталізованих досягла 2757 осіб, серед них 569 дітей. З них 914 осіб мають ознаки променевого захворювання, серед них 18 осіб знаходяться у дуже важкому стані та 32 особи – у важкому стані».

Протокол № 7 від 06.05.1986 р.: «Станом на 9:00 6 травня загальна кількість госпіталізованих становила 3454 особи. З них на стаціонарному лікуванні знаходиться 2609 осіб, у тому числі 471 дитина. За уточненими даними число уражених променевою хворобою складає 367 осіб, в тому числі 19 дітей. З них у важкому стані –

34 особи. В 6-й лікарні Москви знаходяться 179 осіб, в тому числі 2 дитини».

Протокол № 8 від 07.05.1986 р.: «За добу додатково госпіталізовано 1821 особу. На 10:00 7 травня число осіб на стаціонарному лікуванні становить 4301 особу, в тому числі 1351 дитина. Серед них з діагнозом променевої хвороби нараховується, включаючи працівників МВС СРСР, 520 осіб. У важкому стані знаходяться 34 особи».

Протокол № 9 від 08.05.1986 р.: «Упродвж доби кількість госпіталізованих збільшилась на 2245 осіб, у тому числі 730 дітей. З лікарень виписалось 1131 особа. На 10:00 8 травня кількість осіб на стаціонарному лікуванні склали 5415, в тому числі 1928 дітей. Діагноз «променеве ураження» зафіксовано у 315 осіб. Мінздрав СРСР затвердив нові норми допустимих рівнів опромінення населення, що перевищують попередні в 10 разів. В особливих випадках можливе збільшення цих норм до рівнів, що перевищують попередні в 50 разів. Зобов'язати Мінздрав СРСР розгорнути в Москві три медичні установи для прийому осіб з районів радіаційного забруднення».

Протокол № 10 від 10.05.1986 р.: «Упродовж минулих двох діб госпіталізовано 4019 осіб, з них 2630 дітей. Виписано з лікарень 739 осіб. Всього в стаціонарах знаходиться 8695 осіб, у тому числі з діагнозом гостра променева хвороба – 238 осіб, серед яких 26 дітей. Вирішене питання про госпіталізацію та дезактиваційну обробку осіб, що прибувають в Москву із Української та Білоруської РСР».

Протокол № 11 від 11.05.1986 р.: «За минулу добу госпіталізовано 495 осіб, виписано з лікарень 1017 осіб. Всього на лікуванні – 8137 осіб, з діагнозом глибока променева хвороба (ГПХ) 264 особи».

Протокол № 12 від 12.05.1986 р.: «За минулу добу госпіталізовано 2703 особи, ви писано 678 осіб. На стаціонарному лікуванні перебувають 10 198 осіб, з них 345 мають ознаки ГПХ. Серед них 34 дитини. Відзначити, що Мінздрав СРСР вважає можливим збільшити до 10 рентген на рік гранично припустиму дозу радіоактивного опромінення вагітних жінок і дітей, для іншого населення – до 50 рентген».

Протокол № 13 від 13.05.1986 р.: «За минулу добу госпіталізовано 443 особи, ви писано 908 осіб. На стаціонарі – 9733 особи, в тому числі 4200 дітей».

Протокол № 14 від 14.05.86 р.: «Упродовж минулої доби госпіталізовано 1059 осіб, виписано 1200. Хворих з діагнозом ГПХ 203 особи».

Протокол № 15 від 16.05.1986 р.: «Число госпіталізованих – 7858 осіб в тому числі 3410 дітей. Діагноз ГПХ у 201 особи»

Протокол № 16 від 20.05.1986 р.: «Кількість госпіталізованих за чотири доби збільшилась на 716 осіб. Променева хвороба підтверджена у 211 осіб, в тому числі у 7 дітей». Надалі Оперативна група Політбюро ЦК КПРС обговорення питань стосовно постраждалого населення не проводила [6].

Загалом, унаслідок чорнобильського вибуху, в Україні було радіаційно забруднено 2294 населені пункти, розташованих на територіях 77 районів 12 областей. Станом на 1 січня 2005 р. в Україні налічувалося 2 млн 646 тис. громадян, що мають статус постраждалих від Чорнобильської катастрофи, у тому числі понад 105 тис. інвалідів і 643 тис. дітей. Понад 17 тис. родин одержують пільги через втрату годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою [7].

Таким чином, у зону лиха потрапили найбільш густо заселені українські землі. Унікальність загубленої та покинутої території було оцінено лише після проведення ряду наукових культурно-етнографічних експедицій. Перші дослідження на покинутих територіях було проведено наприкінці 1989 р., коли за ініціативою часопису «Пам'ятки України» розпочала діяти «Чорнобильська експедиція», яка обстежила села 10-ти кілометрової зони відчуження. У результаті були виявлені покинуті напризволяще сотні цінних пам'яток історії, монументального мистецтва, традиційної архітектури та побуту тощо. На основі підготовлених експедицією пропозицій щодо порятунку культурної спадщини Чорнобильської зони 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Держкомітеті з питань Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурної експедиції з метою виявлення, збереження та охорони пам'яток на відселених територіях.

У забруднених районах залишилися понад 2 тис. пам'яток національної історії та культури. Проте, детальний розгляд, взятих на облік пам'яток, засвідчив, що переважна їх частина (80 – 90%) присвячена тільки одному періоду – Великій Вітчизняній війні. Вкрай недостатньо обстежені інші групи пам'яток історії: державного ладу і суспільного життя; соціальних і національно-визвольних рухів; науки, освіти, культури, релігії, виробництва і техніки. Досить незначною залишається кількість виявлених пам'яток, що відбивають важливі процеси й окремі сторінки історичного розвитку України, які довгий час замовчувались, або зазнали ідеологічних перекручень у радянській історіографії [8, 105].

Підводячи підсумки впливу Чорнобильської катастрофи на територію Полісся, котра опинилася в епіцентрі аварії, слід зазначити, що її економічні, екологічні та соціальні проблеми мають довготерміновий характер. Всі вище наведені показники свідчать не тільки про ступінь пережитих населенням потрясінь, а й також про необхідність надання їм адекватної соціальної та медичної допомоги.

1. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 65. – Спр. 1. – Т. 34.*
2. *Архів Міністерства з надзвичайних ситуацій. Опис справ постійного зберігання за 1960 – 1996 рр. – Од. зб. 25.*
3. *ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 1. – Т. 33.*
4. *Вісник Чорнобиля. – 2000. – № 77.*
5. *Чорнобиль. Зона відчуження: Зб. наук. пр. – К., 2001.*
6. *Протоколи засідань ОГПБ ЦК КПРС // Ярошинская А. Чернобыль. Совершенно секретно. – М., 1992.*
7. *www.viche.info/journal/155/*
8. *Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. – К., 2011.*

Plakhuta V.V. The influence of the Chernobyl disaster on the Ukrainian Polissya. On the basis of historical sources newly disclosed the key aspects of the Chernobyl disaster impact on the Ukrainian Polissia are described.

Key words: Civil defense, the Chernobyl disaster, Polissia emergencies.

Всесвітня історія

О. М. Петречко

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТИЯН У ДОБУ МАРКА АВРЕЛІЯ

Розглянуто проблему переслідування християнської церкви у добу Марка Аврелія. Встановлено, що переслідування здійснювалися з ініціативи натовпу, на основі рескрипту імператора Траяна.

***Ключові слова**: переслідування, християнство, імператор, Марк Аврелій, рескрипт.*

Чимало аспектів розвитку раннього християнства викликають гострі дискусії у сучасному антикознавстві. Популярною темою досліджень є питання взаємин римського уряду і ранньої християнської церкви, яку справедливо вважають головним питанням античної історії. Тривалий час ця проблема залишається предметом безкінечної контроверзи [1, 131]. В історіографії немає єдиної думки щодо причин ворожості Риму до християнства [2, 5–36; 3, 116]. Не існує єдиного підходу до визначення правових підстав переслідування християн у I – II ст. н. е. Загалом вони можуть бути зведені до трьох концепцій. По-перше, визнання існування загального закону, прийнятого за Нерона чи Доміціана, чинного на території усієї імперії, яким заборонялося сповідування християнства. По-друге, так звана теорія *coercitio*, що тягнеться від Т. Моммзена. Суть її зводиться до того, що християн карали римські урядовці, не звертаючись до спеціального законодавства, виходячи зі своїх владних повноважень, що базувалися на їхньому *imperium*. По-третє, переслідування християн відбувалося на основі існуючих законів, проти конкретних злочинів: дітовбивство, інцест, магія *etc.* [4, 25; 5, 199]. Деякі дослідники обстоюють позиції, що виходять за межі окреслених концепцій. Зокрема висловлено думку про залежність політики уряду щодо християнства від бажань та поглядів чинного імператора [6, 209].

Доба Марка Аврелія займає особливе місце в історії розвитку християнської Церкви. З одного боку, християнська традиція не вважає цього імператора гонителем. З іншого – четверте переслідування християн пов'язують з його правлінням (*persecutiones Christianorum, quarta iam post Neronem*) [Oros. VII, 15, 4]. Загалом взаємини Римської держави та християнства у період правління Марка Аврелія вивчені недостатньо. Дискусійним залишається питання правових підстав переслідування християн за цього імператора. Актуальність зумовлюється важливістю проблеми для вивчення політики римського уряду щодо християнства і розуміння особливостей релігійного розвитку римського суспільства доби принципату. В українській історіографії дана проблема не розглядалася. Мета статті – з'ясувати правові підстави переслідування християн у добу Марка Аврелія.

В історіографії Марка Аврелія характеризують як філософа, для якого головним були його книги, а вищою насолодою – абстрактна думка [7, 125]. Позитивно відгукуються про цього імператора античні автори. Марк Аврелій, за словами Євтропія, був філософом і за освітою, і за способом життя [Eutr. VIII, 11, 1]. Діон Кассій говорить, що понад усе цей імператор цінував благодіяння [Dio Cass. LXXI, 34]. Християнська традиція теж прихильно ставиться до Марка Аврелія. Навіть Євсевій, який розповідає про гоніння християн за цього імператора, не вважає його ініціатором переслідувань.

Проте, факт гонінь християн дисонує з позитивною опінією щодо освіченого правителя. Для розв'язання цієї суперечності було обрано два шляхи. Зокрема стверджувалося, що відбулося припинення, чи хоча б суттєве обмеження переслідування християн на завершальному етапі правління Марка Аврелія. Приводом для такої зміни у ставленні до християн, називали «чудо», яке сталося під час Маркоманської війни. Євсевій передає, що римське військо опинилося у скруті через відсутність води. Воїни одного з легіонів, який нібито повністю складався з християн, звернулися з молитвою до Бога і домоглися зливи, яка втамувала спрагу воїнів, а блискавки розігнали наляканих варварів. Після цього, говорить Євсевій, з посиланням на Тертулліана, імператор заборонив доноси на християн, погрожуючи смертю донощикам [Euseb., Hist. eccl. V, 5, 1-6]. На цій версії Євсевія базується розповідь Орозія [Oros. VII, 8-10]. Тертулліан розповідає про дощ, який вимолили християни для Марка Аврелія [Tert., Ad Scapul. IV, 6], і говорить про погрозу імператора жорстоко покарати донощиків, але зазначає, що переслідування християн були не відмінені, а лише послаблені [Tert., Apol. V, 6-7].

У "чуді" сумніватися підстав немає, проте, навряд чи імператор пов'язував усе, що сталося, з молитвами християн. Християнство було порівняно мало поширене серед військових, доки не було визнане офіційною релігією імперії на початку IV ст. н. е. Християнські автори не схвалювали службу в армії [8, 284]. Декотрі Отці раннього християнства вчили, що кожен повинен любити свого ворога, а тому військова служба повинна розглядатися як гріховна [9, 279]. О. Лебедєв звертає увагу на те, що війна, під час якої трапився згаданий епізод, відбувалася на чотирнадцятому році правління Марка Аврелія, а найбільше переслідування християн у Галлії припадає на сімнадцятий [2, 101]. Як бачимо, ставлення імператора до християн після зазначеного випадку, не змінилося. Якщо й існував якийсь лист Марка Аврелія, де йшлося про це "чудо", то, ймовірно, лише в інтерпретації Тертулліана [Tert., Apol. V, 6] імператор пов'язував його з молитвами християн.

Інший підхід щодо пояснення зазначеної вище контроверзи полягає у запереченні причетності Марка Аврелія до гонінь на християнство. Для обґрунтування цього твердження припускають, що, цитований Євсевієм, лист християн Галлії до християн Азії і Фрігії, у якому йде мова про переслідування християн, потрібно датувати не II, а III ст. Прихильники цієї гіпотези наголошують на тому, що свідчення про переслідування християн у Ліоні 177 р. дійшли до нас лише у викладі Євсевія. Жоден християнський чи нехристиянський автор перед Євсевієм не згадує про ці гоніння [10, 360–362]. Однак такий підхід не можна вважати достатньо обґрунтова-

ним. Адже є підстави стверджувати фрагментарність джерельної бази проблеми взаємин уряду і Церкви в цілому. Для прикладу, Євсевій пише про ці події тільки через свою зацікавленість Орігеном. Тому мовчання інших авторів про гоніння 177 р. не повинно нас дивувати. П. Керештес вірно зазначає, що у хвилюючому описі Лугдунської трагедії немає нічого, що могло би поставити під сумнів його історичну цінність [11, 75].

У Лугдуні християнська община була заснована близько 150 р., наступна на Заході, після общини у Римі. Ймовірно, засновниками були місіонери з Азії та Фрігії [11, 78]. На час гонінь, християни складали незначну частину населення Галлії, а християнство було однією з багатьох релігій, що поширилися у цій частині імперії зі Сходу. У Галлії, як і у інших західних провінціях, ворожість корінного населення до християн посилювалася етнічними та мовними відмінностями. Проповідь християнства на Заході часто здійснювали вихідці зі Сходу.

Гоніння розпочалися з ініціативи натовпу. Християн не пускали у будинки, лазні та на ринок, забороняли їм з'являтися у громадських місцях, ображали словесно, били, волокли, грабували, закидали камінням, ув'язнювали [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 5-7]. Після прибуття легата провінції, ім'я якого на сьогодні залишається невідомим, схоплених християн доставили для розгляду звинувачень. Упередженість легата, що проявилася під час судового процесу, змусила Веттія Епагата, представника знаті і прихильника християнства, виступити із запереченням звинувачень у атеїзмі і блюзнірстві, що були висунуті проти затриманих. На поставлене легатом питання про його приналежність до християнства, він дав позитивну відповідь і був страчений разом з іншими, за винятком десяти, які зреклися Христа [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 5-11]. До речі, саме за Марка Аврелія звинувачення християн у атеїзмі вийшло на перший план [12, 267].

За наказом легата провінції провели ретельний розшук християн. Були затримані раби, що належали християнам, хоча самі не були християнами. Під тортурами вони давали свідчення проти своїх панів [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 14]. Так були здобуті "докази" щодо тієстових банкетів християн (у грецькій міфології Тієст скуштував страву, приготовану з м'яса його дітей, не знаючи про це) та едіпові зв'язки серед них (Едіп убив Лая, не знаючи, що це його батько, і одружився з Іокастою, не знаючи, що це його мати). З огляду на свідчення про ці жахливі злочини, навіть ті, хто зрікся віри, були засуджені до страти. Це єдиний відомий нам випадок, коли підозрювані у християнстві зазнали покарання після зречення. Багатьох кинули диким звірам, іншим відітнули голову, дехто помер в ув'язненні. Звичним явищем стало добровільне прагнення мучеництва. Знаменитий римський герой Муцій Сцевола, рятуючи своє життя, спалив на вогні праву руку [Liv. II, 12-13]. Скільки ж християн, запитував Мінуцій Фелікс, без жодного стогону спалили не лише руку, але й усе тіло, хоча, за бажанням, могли позбутися цих страждань [Min. Fel., Oct. XXXVII]. Чимало християн спеціально готувалися до публічного мучеництва, щоб гідно пройти через важкі випробування на арені. На запитання суддів щодо суспільного стану, сім'ї чи країни походження вони відповідали стандартною фразою: «Я – християнин» [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 20].

Окремо розглядалися справи звинувачених, які були римськими громадянами. Вони були ув'язнені, а їхню подальшу долю мав вирішити імператор, якому надіслали листа щодо цієї справи. Врешті решт, за наказом імператора, з числа заарештованих римських громадян звільнили тих, що відступилися від віри, решту стратили [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 43; 47]. Євсевій називає імена тільки десяти мучеників, хоча страчено було набагато більше.

Звичайно, механічна екстраполяція того, що відбулося у Галлії на решту імперії була би помилкою. Однак варто прислухатися до слів Євсевія, який вказує, що з цих подій можна зробити обґрунтований висновок щодо стану справ «у інших провінціях» [Euseb., Hist. eccl. V, 2, 1]. За словами Орозія, гоніння розпочалися під час Парфянської війни, близько 166 р. н. е., в Азії та Галлії: *persecutiones Christianorum… graves praecepto eius extiterunt* [Oros. VII, 15, 4]. Ймовірно, у подальшому вони поширилися на інші провінції. Можливо, переслідування у Галлії були винятково жорстокими. Проте, усе це відбувалося у правовому полі імперії. Ідея про «добрих імператорів», які захищали християн, не знаходить підтвердження на прикладі Марка Аврелія.

Як уже зазначалося, існує думка, що християн у I – II ст. переслідували за спеціальним законом, що був прийнятий у період правління імператора Нерона [13, 204]. Така позиція наражається на обґрунтовані заперечення [14, 9]. Справді, свідчення Тертулліана щодо антихристиянського законодавства Нерона вельми непевні. Він стверджує, що цей імператор першим розпочав переслідування християн, а прийнятий проти них закон (*institutum Neronianum*) – єдиний, який продовжував діяти після смерті Нерона [Tert., Ad Nat. I, 7; Apol. V, 3]. Однак факти змушують сумніватися у правдивості цього твердження. Якщо б антихристиянський закон існував, Плінію Молодшому не довелося б звертатися до Траяна за роз'ясненнями у справі щодо християн [Plin., Ep. X, 96, 3]. Якщо ж Нерон справді запровадив якийсь закон проти християн, то дуже сумнівно, щоб він залишався чинним після смерті імператора. Водночас можна погодитися з тим, що переслідування Нерона створили прецедент для пізніших антихристиянських заходів [15, 1031].

Ще менш ймовірним є факт запровадження антихристиянського законодавства Доміціаном. Адже ні Тацит, ні Светоній, ні Пліній не говорять ні про такий закон, ні про переслідування християн цим імператором. Євсевій, хоча і стверджує, що Доміціан розпочав гоніння на християн, але не наводить імені жодного християнина, який би став жертвою цих переслідувань [Euseb., Hist. eccl. III, 17-18]. Окрім того, його праця створена більш, ніж через два століття після принципату Доміціана. Переслідування християн, якщо вони справді відбулися за Доміціана, були короткочасними – саме такий висновок можна зробити зі свідчень Тертулліана [Tert., Apol. V, 4].

На початку II ст. Пліній Молодший, що був легатом провінції Віфінія і Понт, звернувся за консультацією до імператора Траяна щодо справ проти християн, які йому довелося розслідувати. Пліній вагається: чи брати до уваги вік оскаржених; чи милувати тих, хто покаявся; карати християн лише за те, що вони християни, чи за злочини, із цим пов'язані [Plin., Ep. X, 96, 1-2]. Імператор відповів, що єдиного правила у таких справах не може бути. Вишукувати християн не потрібно, але якщо на них є донос і вони будуть викриті, то треба покарати. Тих, хто заперечить, що вони християни, – помилувати. При цьому імператор заборонив брати до уваги анонімні доноси. Ця заборона стосувалася не лише доносів на християн: "анонімні ж доноси не брати до уваги щодо жодного звинувачення" [Plin., Ep. X, 97]. Так з'явився перший відомий нам закон проти християн, причому у формі рескрипту. Тому він залишався чинним і після смерті Траяна, без необхідності його повторення. Імператор Адріан підтвердив положення даного закону у рескрипті Мінуцію Фундану, проконсулу Азії 122 – 123 р. [Euseb., Hist. eccl. IV, 9; 26, 10].

Отже, християни перебували поза законом ще до правління Марка Аврелія. Водночас Євсевій наводить

свідчення Климента Олександрійського, з якого можна зробити висновок, що за Марка Аврелія міг бути прийнятий новий закон проти християн [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 5]. Існують і деякі особливості переслідування християн того часу, на що звернув увагу О. Лебедєв: 1) розшук християн; 2) намагання повернути християн назад до язичництва; 3) заохочення доносів на християн; 4) катування у в'язницях навіть тих християн, які зреклися [2, 32-34]. Траян заборонив розшук християн, тепер їх наполегливо розшукують. На відміну від часів Траяна, уряд прагнув домогтися від християн зречення своєї віри. При цьому застосовувалося жорстоке катування. Полікарпа, єпископа Смірни, на суді переконували зректися Христа, погрожуючи різноманітними тортурами. Часом такі погрози досягали результату [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 7-23; V, 1, 11].

Ще однією особливістю переслідувань християн за Марка Аврелія стало заохочення донощиків. Уже говорилося, що Траян в жодний спосіб не стимулював донощиків і заборонив брати до уваги анонімні доноси. А за новими едиктами, як сказано у Євсевія, безсоромні донощики та любителі чужого уночі і вдень грабують людей [Euseb., Hist. eccl. IV, 26, 5]. На християн доносили іудеї, воїни, їхні власні раби. Завдяки цим доносам, християн арештовували безпосередньо під час їхніх таємних зібрань [Tert., Ad Nat. I, 7, 19; Apol. VII, 3].

Однак є аргументи, які заперечують прийняття нових законів проти християн за Марка Аврелія. Зокрема репресії проти відступників можна пояснити звинуваченням їх у інших злочинах. Ініціатива переслідування християн, як і за Траяна, належала не владі, а натовпу. Так, у Смірні юрба, збуджена процедурою покарання християн, зажадала розшукати і покарати, згадуваного уже, Полікарпа. Останній, почувши про початок переслідувань християн, на прохання вірних, залишив місто і жив неподалік. Зрештою, переслідувачі схопили двох рабів, однин з яких указав на притулок Полікарпа. Останній на суді визнав себе християнином, був засуджений і спалений [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 25-36]. Полікарп охоче спілкувався з проконсулом, але пропозицію останнього – виступити на свій захист перед народом – рішуче відкинув, вважаючи ворожий йому натовп недостойним, щоб перед ним захищатися [Euseb., Hist. eccl. IV, 15, 22]. Єпископ Лугдуна Пофін, вік якого перевищував 90 років, був жорстоко побитий натовпом і через два дні помер у в'язниці [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 29-31].

Хоча події у Лугдуні не відповідають духові доби Траяна чи його безпосередніх наступників, все ж, як вірно зазначає П. Керештес, немає необхідності припускати існування якогось особливого імператорського декрету, щоб пояснити ініціативи місцевого керівництва. Всупереч рескрипту Траяна Плінію, населення переслідувало християн, діючи часто узгоджено з місцевою владою [11, 81]. В одних випадках провінційна адміністрація могла не виявляти надмірного ентузіазму у справі переслідування християн. В інших – антихриститянські настрої натовпу знаходили повну підтримку місцевої влади. Тертулліан наводить приклади як жорстокого переслідування християн провінційною адміністрацією, так і співчутливого ставлення до них [Tert., Ad Scap. 3-5]. Рескрипт Марка Аврелія повторював те, що було встановлено Траяном: тих звинувачених у християнстві, що зречуться – відпустити, тих, хто не відступиться – стратити [Euseb., Hist. eccl. V, 1, 47].

Отже, за Марка Аврелія не сталося принципових змін у ставленні Римської держави до християн. Переслідування християн базувалися на рескрипті імператора Траяна. Інтенсивність переслідувань у конкретній провінції залежала від місцевої влади. Провінційна адміністрація, не бажаючи загострювати стосунки з місцевим населенням, могла санкціонувати переслідування християн, навіть з порушенням закону.

1. *Janssen L. F. "Superstitio" and the Persecution of the Christians // Vigiliae Christianae. – 1979. – № 2. – Vol. 33.*
2. *Лебедев А.П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М., 1994.*
3. *Bryan C. Render to Caesar: Jesus, the early church and the Roman superpower. – Oxford, 2005.*
4. *Canfield L.H. The early persecutions of the Christians. – New York, 1913.*
5. *Sherwin-White A.N. The early persecutions and Roman law again // The Journal of Theological Studies. – 1952. – Vol. III. – Issue 2.*
6. *Ramsay W.M. The Church in the Roman Empire. – London, 1893.*
7. *Ростовцев М.И. Общество и хозяйство Римской империи. – СПб, 2000. – Т. I.*
8. *Swift L.J. Early Christian Views on Violence, War, and Peace // War and Peace in the Ancient World / Ed. by K. Raaflaub. – Malden; Oxford, 2007.*
9. *Webster G. The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D. – Totowa, 1985.*
10. *Thompson J.W. The Alleged Persecution of the Christians at Lyons in 177 // The American Journal of Theology. – 1912. – № 3. – Vol. 16.*
11. *Keresztes P. The Massacre at Lugdunum in 177 A. D. // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1967. – № 1. – Vol. 16.*
12. *Walsh J.J. On Christian Atheism // Vigiliae Christianae. – 1991. – № 3. – Vol. 45.*
13. *Keresztes P. Law and arbitrariness in the persecution of the Christians and Justin's First Apology // Vigiliae Christianae. – 1964. – Vol. 18. – № 4.*
14. *Benko S. Pagan Rome and the early Christians. – Bloomington, 1986.*
15. *Jones D. L. Christianity and the Roman Imperial Cult // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt : Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung / Herausgegeben von H. Temporini und W. Haase. – Berlin, 1980.*

Petrechko O.M. The persecution of the Christian Church's during the rule of Marcus Aurelius. In this article the problem of the persecution of the Christian Church during the rule of Marcus Aurelius was examined. The well-known persecutions were initiated by the mob on the ground of the Emperor Trajan's rescript.

Key words: persecution, Christianity, Emperor, Marcus Aurelius, rescript.

Д. В. Іщенко

МІФИ ПРО СПІЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ У ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУСРАХ РАННЬОМОДЕРНОЇ АНГЛІЇ

Статтю присвячено проблемі політичного застосування міфів про спільне походження як одному із визначальних чинників у формуванні сучасних національних і політичних ідентичностей. Запропоновану тезу проілюстровано на прикладі суспільно-політичних дискурсів, що розгорталися в Англії від Середньовіччя до модерності.

***Ключові слова**: міфи про спільне походження, політичні та національні ідентичності, міф про троянське походження, англосаксонізм, «англійськість» та «британськість».*

Пропонована стаття є спробою привернути додаткову увагу до явища, яке, на нашу думку, повсякчас відігравало істотну роль у формуванні тих політичних та національних ідентичностей, що ними зумовлюється життя сучасних суспільств. Йдеться про особливий різновид міфу, а саме про міф, присвячений «початкам» або «походженню» тих чи інших спільнот. Упродовж

історичного розвитку людства міфи про спільне походження повсюдно застосовувались для виправдання суспільного устрою або легітимації претензій на владу. Таке призначення зумовлювало їхній подальший вплив на конструювання колективних уявлень, які, зрештою, лягли в основу тих ідеологічних конструкцій, що ними послуговуються нинішні нації та «національні держави».

Спробуємо аргументувати наведену тезу, висвітливши практики використання міфів про походження у політичних дискурсах Англії, зокрема у ранньомодерний період, як такі, що зумовили розвиток ідентичностей у сьогоднішньому Сполученому королівстві. Незаперечна першість міфологічного підмурку, на якому розгорталися ці дискурси, належить міфу про «троянські» витоки Британії, з її надзвичайно значимою, і подеколи цілковито автономною, артуріанською складовою. Ту його версію, що функціонувала протягом Високого та Пізнього Середньовіччя, залишивши, як буде показано далі, відбиток на ранньомодерній, а опосередковано і на сучасній, історичній думці, викладено Гальфридом Монмутським у його «Історії королів Британії» (1135 р.) [1, 84; 2, 10-13]. Її поширення, надзвичайно стрімке і масштабне як для XII ст. [2, 14-15,28], канонізувало цілком конкретний міфічний сюжет, заснований на тиких головних віхах: 1) заснування королівства онуком Енея Троянського Брутом [2, 52-54; 3, 17-18]; 2) «славетна минувщина» із звитягами королів Брутової династії, до яких віднесено і народженого у Йорку Костянтина Великого, першого християнського імператора Римської імперії; 3) Артуріанська доба із безпрецедентними перемогами Артура у протистоянні саксонській інтервенції та підпорядкуванні чималої частини Північно-Західної Європи [4, 2-3; 2, 17]; 4) занепад «троянської» Британії і її захоплення англосаксами [2, 258; 3, 137].

Від самого початку Гальфридова троянська традиція продемонструвала пов'язаність із інтересами монархії, чиїм представникам від Нормандського дому присвячено оригінальні манускрипти його «Історії» [2, 34; 3, 5; 5, 13]. Легітимаційний потенціал троянського міфу мусив бути очевидним для спадкоємців Вільгельма Завойовника, включно із французькими Анжу-Плантагенетами, що королювали в Англії від 1154 р. до доби Тюдорів, адже ще Гальфридові попередники, зокрема Дудо Сен-Кантенський, у написаній ним близько 1030 р. «Історії норманів» та Гійом Жюмьєнський і Робер де Торін'ї у, замовленому Вільгельмом, трактаті «Діяння герцогів Нормандії» вивели скандинавських засновників Нормандського герцогства від Енеєвого кузена, троянського принца Антенора [6, 94-95,204; 7, 16; 8, 13-16,237; 9, 135-136]. Таким чином, Завоювання Англії 1066 р. поставало як шляхетне звільнення нормандськими «троянцями» своїх бриттських кузенів з-під «англосаксонського ярма».

Ефективність «гальфридіанської» традиції у забезпеченні легітимності та авторитету династії, зокрема у міждержавних відносинах в Європі, чиї правителі, як от у Франції, заявляли про своє троянське походження ще за Раннього Середньовіччя [10, 72-73; 11, 190], пояснює її популярність протягом XIII – XV ст., так само, як і посилення цієї популярності, з утвердженням 1485 р. династії Тюдорів, чий валійський родовід дозволив її представни-кам задекларувати не лише політичний, але і кровний зв'язок із Брутом Троянським та Королем Артуром [5, 15-16].

Водночас, саме у XV ст. набуває помітних обрисів започаткована гуманістами критична тенденція у репрезентації минулого: по обидва боки Ла-Маншу лунають заяви про неісторичність троянської легенди [12, 136-137], переорієнтовуючи «національні» міфи на племена і народи із менш сумнівною історичною біографією, як от англосакси, франки або галли [1, 101; 10, 78-79]. В англійському історіописанні атаку на троянців розпочав італійський історик Полідор Вергілій, представивши у своїй, присвяченій Генріхові VIII, «Англійській історії» нову схему британсько-англійського минулого із переміщенням «початків» від часів «неісторичного» Брута – на неспростовно достовірну добу римської зверхності. Утім, відкиненння «гальфридіанської» традиції не означало відмову від генеалогічної міфології. Так, за Полідоровою версією, Тюдори виступають нащадками римського імператора Костянтина Великого, від якого, за посередництва Костянтинових наступників (включно із Артуром), Генріх отримав у спадок імператорські вінець та гідність [13, 48-49; 14, 90,98-99].

Цій концепції, проте, не судилося здобути популярність в англійському суспільстві, яке на момент видання Полідорової «Історії» у 1534 р. вже жило в умовах розриву з Римом, спровокованого матримоніальними планами Генріха VIII, і надихалося антиримськими почуваннями. За таких обставин, англійські «поціновувачі старовини» залишились вірними троянсько-артуріанській традиції, а після розриву з Римом – спрямували увесь свій патріотичний і антикатолицький запал на відновлення її послабленого гуманістичною критикою авторитету [1, 98-99; 5, 19-20; 15, 66-68].

Тим часом, в умовах протистояння Риму, наново актуалізувався імперський міф, хоча і відмінний від того, що його сформулював Полідор Вергілій. Політичним поштовхом до його виникнення стали парламентські рішення 1532 – 1536 рр. і, насамперед, ухвалений 1533 р. Акт про обмеження апеляцій, що, посилаючись на «давні автентичні історії та хроніки», проголосив Англійське королівство імперією, а англійського монарха її найвищою юридичною інстанцією [16, 282; 17, 78-79]. Безумовно, мрії про імперію і раніше визначали політику англійської монархії. Так, англосаксонські королі X ст. йменували себе імператорами, висуваючи претензії на панування над усіма Британськими островами та навколишнім морем [18, 28]. За Плантагенетів імперський дискурс поєднався із троянсько-артуріанським міфом, що найяскравіше виявилось за правління Едварда I (1272 – 1307 рр.): намагаючись на зламі XIII і XIV ст. узаконити підкорення Шотландії, від заявив про своє право на сюзеренітет над нею як нащадок Брутового старшого сина Локріна, короля серединної частини Британії, якому, виходячи з Едвардової логіки, мусили підпорядковуватись Локрінові молодші брати, правителі Камбрії (Вельсу) та Альбанії (Шотландії) [2, 56; 3, 19; 19, 68]. Цей аргумент підкріплювався посиланнями й на інший епізод із «Історії» Гальфріда Монмутського, а саме той, у якому король Альбанії Ангусель виконує васальні обов'язки під час Артурової коронації [2, 203-204, 210; 3, 104-105, 109; 20, 492]. Майже одразу зазначені доводи (використані також і у валійському та гасконському контекстах) набули історіографічного вияву на сторінках віршованої хроніки Пітера Ленгтофтського, цілковито заснованій на «гальфридіанській» традиції та підкріпленій ще й посиланнями на пророцтва Мерліна [6, 476-478].

Таким чином, прокламації 1533 р. надали офіційного статусу давнішій традиції, актуалізованій патріотичним піднесенням політичної нації та особливостями Реформації в Англії. На практиці це означало, що англійська історична думка та породжені нею уявлення про спільне походження, аж до вибуху суспільно-політичних криз першої половини XVII ст., вибудовувалась на поєднанні троянського мотиву із імперською та, одночасно, антиримською (протестантською) ідеологіями [13, 43,51-52; 15, 66-68; 21, 17-18,124].

Однак тюдорівськими істориками, насамперед за правління Єлизавети I, було започатковано нову, особ-

ливо важливу для англійської ідентичності, генеалогічну традицію, засновану на дослідженнях англосаксонської історії [1, 101; 4, 14-15]. Англосаксонські студії від початку виявили політичний характер. Так, відомо, що перші історичні трактати на англосаксонську тематику, написані М. Паркером, архієпископом Кентерберійським у 1559 – 1575 рр., було видано як додатковий аргумент на користь легітимності Англіканської церкви [13, 53], а на засіданнях створеного у 80-х рр. XVI ст. Товариства антикварів, до якого увійшли як провідні дослідники «англосаксонізму», так і деякі впливові політики, від початку дебатувалися питання розподілу повноважень між владними інституціями Англійського королівства [5, 55]. Саме така політична спрямованість дискусій у середовищі істориків, очевидно, і посприяла надзвичайно активному застосуванню історичних посилань у рамках протистояння між короною і парламентом, яке, розпочавшись в останні роки Єлизаветинської доби, набуло нестримних обертів за перших Стюартів. Питання розподілу владних повноважень із його протиставленням свобод, представленої у парламенті політичної нації, необмеженій владі монарха виявилось у самому центрі конфлікту, а концепція англосаксонського походження королівства та його інституцій перетворилась за Якова I (1603 – 1625), на ключовий ідеологічний аргумент антиабсолютистської партії. При цьому, оспівування англосаксонських вольностей та, засноване на ньому, позиціонування парламенту як інституції з ширшими і давнішими, аніж у корони, повноваженнями, спричинилося до витворення ще однієї ідеї про походження – германської, за якої властива англійцям організація, із обираністю королів та їхньою підзвітністю громаді, виводилася від «давньої готської конституції», що її нібито занесли до Англії германські племена [4, 20; 5, 53,56].

Розвиток конфлікту продемонстрував подальше примноження колективних генеалогій, сконструйованих за тих політичних процесів, що зрештою, призвели до встановлення Республіки. Так, поряд із популярними серед поміркованіших парламентарів варіаціями англосаксонського міфу, постав, висунутий діггерами, концепт про «норманське іго» над волелюбним народом англосаксонського кореня – «англійськими ізраїлітами», вивільнення яких ідеологи «правдивих левелерів» убачали у фактично анархістичній утопії, в якій не існуватиме «породженої нормандською навалою» влади, а земля належатиме усій громаді [22, 104; 23, 176-179]. Слід відзначити, що першим до нормандського мотиву зернувся сам Яків I ще перед своєю коронацією у Лондоні, заявивши, що Вільгельмове завоювання зробило королів повноправними володарями Англійського королівства, а всі правонаступники монархів нормандської династії мають сповна успадкувати її владу [5, 54; 22, 102]. Своєю чергою, до нормандської ідеї вдався і Парламент, цілковито відкинувши тезу про завоювання і сформулювавши натомість теорію про порозуміння між нормадцями і англосаксами, на якому і повинні засновуватись відносини між королем та «нацією» [22, 103]. Заснованого на такому «історичному» прикладі порозуміння не сталося, що, як відомо, спричинило драматичну страту Карла I і нетривалий, але надзвичайно пам'ятний республіканський період в англійській історії.

Разом з тим, відбиток на англійській ідентичності, залишений розмаїттям міфів про походження та зумовленою ним еволюцією уявлень про «національну» історію, спостерігався задовго до повалення монархії. Як візуалізований приклад такого впливу можна навести картографічну збірку «Театр Імперії Великої Британії» (1611). Її автор Дж. Спід, попри неприховуваний ним скепсис у питанні Брутової легенди, все ж умістив у центрі титульного аркушу свого видання малюнок із зображенням архаїчного бритта, оточеного фігурами римлянина, сакса, данця і нормандця [24, 140-141]. Подібним чином оформлено й обкладинку, виданої 1612 р., топографічної поеми М. Дрейтона «Полі-Ольбіон», на якій, окрім жіночого образу самої Британії, фігурують Брут, Юлій Цезар, Хенгест-Саксонець (Хенгіст Кентський) та Вільям Завойовник [25, 336-338]. Цілком ймовірно, що така історична символіка, а вірніше її символічна комплексність, вже у першій чверті XVII ст. видавалася сучасникам достатньо звичним явищем.

Особливості подальшого періоду, а саме впливовість, що її зберіг Парламент і після Реставрації Стюартів, умови, за яких відбулася так звана Славетна революція 1688 р., утвердження 1714 р. у Великій Британії та Ірландії німецької Гановерської династії, а також невпинна еволюція популярного у межах англійської політичної нації дискурсу про свободи і протистояння тиранії, забезпечили провідну роль ідеї про англосаксонські (подеколи означувані тевтонськими або германськими) корені англійського суспільства та його владних інституцій. Однак усі інші генеалогії не менш яскраво, хоча й більш епізодично, проглядаються у загальній схемі, застосовуваній для репрезентації історії Англії. Г. Мак-Дугл, автор одного із досліджень, присвячених англійським історичним міфам, так само, як і А. Гастінгс у «Конструюванні нації» влучно наводять у цьому зв'язку рядки із дотепного памфлету Д. Дефо «Справжній англієць», у якому «англійськість» представлено ненайкращим продуктом змішання поліетнічних на момент завоювання Британії, римлян, а також саксонців, данців, нормандців із валійцями, скотами, піктами й ірландцями [5, 75-76; 26, 60-61].

Ця «суміш» фігурує й у подальшому процесі витворення британської ідентичності, що особливо інтенсифікувався після злиття Шотландії з Англією 1707 р. [26, 61-62], посиливши і без того примітну генеалогічну гетерогенність у моделюванні англійського, а, відтак, і загальнобританського минулого.

Ця гетерогенність, попри домінування англосаксонського мотиву у власне Англії, лише посилилась, завдяки романтикам, а від них влилася до сучасності у формі достатньо проблемного для англійців питання про різницю між «англійскістю» та «британськістю» [26, 63-65; 27, 1-6,226-232], що були сконструйовані на основі усіх описаних вище міфів: 1) троянсько-бриттського з його артуріанським циклом, 2) римського (пізніше – антиримсько-протестантського) із трансформацією в імперський, 3) англосаксонського в усіх його різновидах, 4) нормандського із його насамперед конституційними конотаціями та, зрештою, 5) британського, заснованого на включеності усіх генеалогій і скомпонованого для інтеграційних потреб у рамках Великої Британії (з її англійською, валійською і шотландською складовими) та Ірландії, об'єднаних 1801 р. у Сполучене королівство. Подальше застосування означених міфологічних конструкцій спостерігається у XIX ст., за доби, «зверненого у минуле», «масового традиціювання», як охарактеризував процеси цього періоду Е. Гобсбаум, [28, 16-20]. Включення цих конструкцій до чинних націоналістичних ідеологій подеколи надає їм майже сакрального характеру щодо «минулого нації».

Однак, як було показано вище, міфи про минуле, «початки», «витоки», спільних предків і походження народів формулювалися та використовувались у цілковито практичних контекстах суспільно-політичного життя, перетворючись на звичні дискурси, усталені такою мірою, щоб визначати історичні уявлення та засновані на них ідентичності. Дослідження політичного застосування таких міфів здатне, на нашу думку, посприяти кращому розумінню уявлень про минуле, актуальних, зокрема, для українського суспільства, а також тієї праг-

матичності, якою повсюдно визначалося їхнє витворення. Досягнення цього розуміння видається необхідним кроком у напрямі до деідеологізації сучасної історичної думки та до забезпечення її політичної незаангажованості у майбутньому.

1. *Ferguson A. Utter Antiquity. Perceptions of Prehistory in Renaissance England. – London, 1993.*
2. *Geooffrey of Monmouth. The History of the Kings of Britain. – London, 1975.*
3. *Гальфрид Монмутский. История бриттов. Жизнь Мерлина. – М., 1984.*
4. *Kenyon J. The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance. – London, 1983.*
5. *MacDougal H. Racial Myth in English History. – Hanover, 1982.*
6. *Gransden A. Historical Writing in England c. 550 to 1307. – NY, 1996.*
7. *Dudo of St. Quentin. History of the Normans. – NY, 1998.*
8. *Albu E. The Normans in their Histories: Propaganda, Myth and Subversion. – NY, 2001.*
9. *Warren M. History on the Edge: Excalibur and the Borders of Britain, 1100 – 1300. – Minneapolis, 2000.*
10. *Huppert G. The idea of Perfect History: Historical erudition and historical philosophy in Renaissance France. – Chicago, 1970.*
11. *Bietenholz P. Historia and Fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age. – Leiden, 1994.*
12. *Brown E. The Trojan Origins of the French: The Commencement of a Myth's Demise, 1450 – 1520 // Medieval Europeans: studies in ethnic identity and national perspectives in Medieval Europe. – NY, 1998.*
13. *Jones E. The English Nation: The Great Myth. – Sutton Publishing, 2003.*
14. *Polydore Vergil's English History. – Vol. I. – London, 1846.*
15. *Levy F. Tudor historical thought. – Toronto, 2004.*
16. *Guy J. The Tudor Age // The Oxford History of Britain. – Oxford, 2001.*
17. *Bray G.L. Documents of the English Reformation. – Cambridge, 2004.*
18. *Armitage D. The ideological origins of the British Empire. – Cambridge, 2000.*
19. *Federico S. New Troy: Fantasies of Empire in the Late Middle Ages. – Minneapolis, 2003.*
20. *Prestwich M. Edward I. – Berkeley, 1988.*
21. *Curran J. Roman invasions: The British history, Protestant Anti-Romanism and The Historical Imagination in England, 1530 – 1660. – Delaware, 2002.*
22. *Foucault M. «Society Must Be Defended». Lectures at the College de France, 1975 – 1976. – NY, 2003.*
23. *The Puritan revolution: a documentary history / Ed. by S. Prall. – London, 1969.*
24. *Ivic C. Mapping British sdentities: Speed's Theatre of the Empire of Great Britaine // British identities and English Renaissance Literature / Ed. by D. Baker, W. Maley. – Cambridge, 2002.*
25. *Helgerson R. The Land Speaks: Cartography, Chorography and Subversion in Renaissance England // Representing the English Renaissance / Ed. by S. Greenblatt. – Berkeley, 1983.*
26. *Hastings A. The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism. – Cambridge, 2004.*
27. *Kumar K. The Making of English National Identity. – Cambridge, 2003.*
28. *Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера. – К., 2005.*

Ischenko D.W. The myths about the common origin in the political discources of the early modern England. The issue is devoted to the problem of the political employment of the myths about the Common origin as the most important factor of the modern political and national identity formation The problem was examined on the basis of the early modern England political discources.

Key words: myths of commom descent (origin), political and national identities, the myth of Trojan origins, Anglo-Saxonism, Englishness and Britishness.

С. С. Дідик

СТВОРЕННЯ ТОРГІВЕЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ПОРУБІЖЖІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В СЕРЕДИНІ XVIII ст. (до історії Новослобідського козацького полку)

Стаття розглядає проблему розвитку торгівельної інфраструктури Російської імперії в контексті історії Новослобідського козацького полку. Новослобідський козацький полк був військовим формуванням, організованим російською владою на південно-західному порубіжжі імперії. Створюючи полк, уряд намагався поставити під свій контроль маси українського населення і залучити його до військової служби. Згодом уряд вирішив використати полк для всебічного освоєння краю, в тому числі і для розбудови торгівельної інфраструктури на південному заході.

***Ключові слова**: торгівельна інфраструктура, Російська імперія, Новослобідський козацький полк.*

У XVIII ст. Російська імперія перетворилася на могутню державу. Вона просунулася на південь, до Чорного моря, поступово підкорюючи і колонізуючи Дике поле. Одним з важливих елементів господарського освоєння було запровадження торгівельних відносин і розвиток торгівельної інфраструктури на порожніх територіях. Одним з таких форпостів та інструментів розширення російської торгівельної експансії на південно-західному порубіжжі російської імперії виступили Новослобідський козацький полк і його столиця-фортеця Св. Єлизавети.

Новослобідський козацький полк був військовим формуванням, організованим російською владою на частині територій "Задніпровських місць" – на Правобережжі України між ріками Дніпро і Південний Буг. Створюючи полк, уряд намагався поставити під свій контроль маси українського населення "Задніпровських місць", які після утворення Нової Сербії починають втечі за кордон – на турецько-татарські та підпольські українські території [1, 351-352] (Див. Карту 1). Спочатку це населення було залучене до військової служби, а саме – до охорони південно-західного кордону. Згодом, коли кількість населення почала зростати, уряд вирішив використати полк для всебічного освоєння краю, в тому числі і для розбудови торгівельної інфраструктури на південному заході.

Висвітлюючи історію Новослобідського полку, історики приділяли недостатню увагу внеску новослобідського населення в розвиток торгівельної інфраструктури південно-західного порубіжжя Російської імперії. В різні часи цією проблемою цікавилось небагато дослідників. Серед них можна назвати В. Ястребова, Д. Яворницького, М. Тищенка, С. Шамрая. Проте, вони не вживали поняття "інфраструктура" і не розглядали розбудову торгівельної інфраструктури в контексті історії Новослобідського полку. Саме це і визначило мету нашої статті. Досліджуючи місце Новослобідського полку в торгівельній інфраструктурі того часу, нами залучено широке коло джерел. Серед опублікованих – "Полное собрание законов Российской империи" та "Сенатский Архив". Неопубліковані – це матеріали: Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонди "Архів фортеці Св. Єлизавети" та "ЗООИД"); Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (фонди "Генеральна військова канцелярія", "Київська губернська канцелярія" та "Канцелярія гетьмана К. Розумовського").

Виникнення Новослобідського полку і Нової Сербії сприяло розвитку торгівельної інфраструктури на південно-західному порубіжні імперії. Оселення людності на неосвоєних і диких землях поставило перед

Карта 1. Новослобідський козацький полк і Нова Сербія 1756-1764 рр.

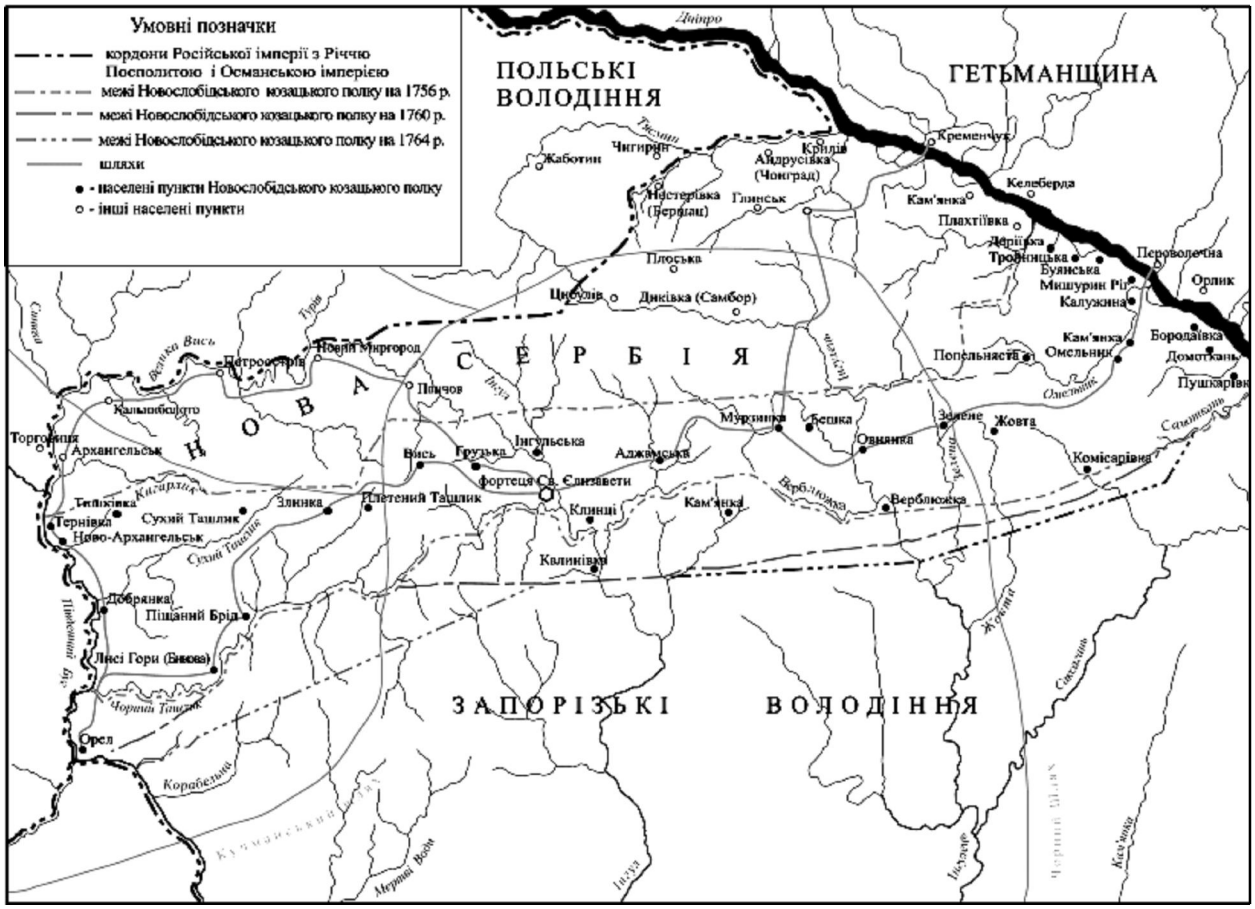

російським урядом проблему виживання цього населення в сурових умовах степового простору, не кажучи вже про його забезпечення певним необхідним мінімумом товарів і речей. Для вирішення цієї проблеми, уряд обрав два варіанти. По-перше, надав козацтву і деяким іншим категоріям населення податкові пільги і торгівельні привілеї. Поступово частина людності втягнулася в торгівлю, купувала все необхідне за кордоном, привозячи в Новослобідський полк і Нову Сербію, забезпечуючи населення необхідним мінімумом продуктів і товарів. По-друге, звернув увагу на можливості розвитку інфраструктури в цьому регіоні, що сприяло залученню до торгівлі не тільки місцевих мешканців, а й купців з-за кордону.

До торгівельної інфраструктури XVIII ст. можна віднести: географічне положення; шляхи сполучення і комунікації, броди, переправи, мости; певний укріплений пункт і системи форпостів, митниць, карантинів і застав; складські приміщення і мережа установ, які забезпечували купівлю-збут товарів. Всі ці компоненти були наявні в Новослобідському формуванні, що дозволило йому зайняти чільне місце в торгівельній інфраструктурі Півдня України. Новослобідський полк займав вигідне географічне положення. Він межував на сході з Гетьманщиною, на півночі – з Новою Сербією, на півдні – з Запоріжжям, на заході – з Польщею, а на південному заході – з турецько-татарськими володіннями. Окрім того, володіння Новослобідського полку перетинали важливі шляхи сполучень. Через територію полку проходив відомий Чорний шлях і його відгалуження – Кучманський шлях. Чорний шлях (Польський, Шпаків; у турків – Чорна Іслах) починався з Перекопського перешийка і доходив до Варшави. Він йшов уздовж Інгульця, перетинав кордони Новослобдіського полку, доходив до Інгулу, Тясмину, Росі [1, 558-559]. Після цього повертав на захід і розходився на три відгалуження. Одне з них – Кучманський шлях, проходило по території новослобожан (Див. карту 1).

Штаб-квартира полку – фортеця Св. Єлизавети – знаходилася на перехресті торгівельних шляхів з Чорноморського узбережжя в глиб Росії і була добре укріпленим форпостом, який зміг би контролювати ці шляхи. В середині XVIII ст. Єлизаветинська фортеця була чи не єдиним торгівельним пунктом на півдні України [2, 83]. Усвідомлюючи важливість фортеці Св. Єлизавети і території Новослобідського поселення взагалі, в 1762 р. на рівні Сенату розглядався проект надвірного радника Лодигіна, який запропонував розширити обсяги торгівлі з Туреччиною, Німеччиною і навіть Італією не через посередника – Польщу, а напряму – через територію Новослобідського полку. Торгівля через землі полку дозволила б російському купецтву не сплачувати мита полякам [3, 135-137].

На території Новослобідського полку були і шляхи місцевого значення. В діловодних документах Новослобідської канцелярії ми зустрічаємо термін "тракт" [4, 18]. Під цим терміном мався на увазі добре відомий всім мешканцям шлях. Посланців з листами відправляли саме такими "трактами". Слободи сполучалися через ці "тракти" (Див. карту 1). Найбільш вагомі шляхи: 1) з фортеці Св. Єлизавети на Кременчуг; 2) з фортеці Св. Єлизавети на Новомиргород (резиденція Новосербського корпусу); 3) з Новомиргорода до Архангельська; 4) з Архангельська до Орла; 5) з фортеці Св. Єлизавети до Орла; 6) з фортеці Св. Єлизавети до фортеці Перево-

лочної. Хоча ці шляхи існували в першу чергу для поштової комунікації, ними ж перевозили свої товари місцеві та іноземні купці [5, 49-49зв.].

Оцінивши вигідність географічного положення і наявність крупних шляхів сполучень на території Новослобідського поселення, уряд відкрив митниці і побудував застави, форпости, мости, переправи. Тим більше, що частину цих турбот уряду можна було перекласти на плечі козацтва. На території полку здавна існували переправи, перевози, мости і греблі. Неподалік від Дніпра функціонували греблі Боравизного і Стрілецька [6, 38]. Мішуринорізька переправа була відома ще з кінця XVII ст. На ній переправлялися з Переволочної через Дніпро до Мишуриного Рогу. Романківська переправа існувала напроти о-ва Великого і с. Романкового [7, 230]. Досить відомим був перевіз в слободі Орел. Його навіть планували використати для розширення торгівлі з закордоном [5, 49-49зв.; 3, 135-137]. Переправа через р. Інгул була у с. Лелеківка, а у с. Інгульська Кам'янка функціонувала переправа через р. Кам'янку [8, 16-17]. Було і кілька відомих бродів, якими переходили ріки. Так, на Бузі був здавна відомий Вітовтів брід – нижче гирла Синюхи. Вище Південного Бугу йшов Синюшин брід – через р. Синюху. Притоки Інгульця – Кам'янка, Бешка були досить мілкі, тому теж мали броди [5, 49-49зв.; 7, 235-237].

Козацька старшина була зацікавлена в розвитку інфраструктури, отримуючи від цього певний економічний зиск. Старшина і заможні козаки полку самотужки будували переправи, греблі, мости і збирали з проїжджих людей податок – "мостовщину". Так, на р. Зеленій міст збудував сотник П. Кот, на р. Інгул – сотник Овнянки М. Авраменко, на р. Аджамці – сотник Ф. Вовк, а підпрапорний слободи Мурзинки Г. Скепа збудував греблю на р. Мурзинці [10, 34; 11, 264].

Намагаючись поставити під контроль торгівлю, на території Новослобідського поселення уряд відкривав митниці, зокрема 1755 р. у слободах Добрянці і Злинці. Безпосередньо у фортеці Св. Єлизавети також функціонувала митниця [12, 45; 13, 1-2а; 14, 481-482; 15, 52,57-59]. Для боротьби з небезпечними хворобами за кожною митницею закріплювався один лікар. У XVIII ст. різні епідемії і важкі хвороби були поширеним явищем. Тому невдовзі споруджено карантинний будинок у м. Архангельську (територія Нової Сербії), а 1764 р. організований додатковий карантинний будинок у слободі Добрянці [5, 49-49зв.; 12, 1-5; 13, 1-2а; 14, 317-318,481-482; 15, 52-53,54-59]. Пізніше для зручності купців, які просувалися територією Новослобідського поселення були розглянуті пропозиції щодо відкриття додаткових митниць. 1763 р. Сенат наказав відкрити митниці в Орлі, Комісарівці, Юхівці. Так, слобода Орел була обрана не випадково. Вона розташовувалася на південно-західному кордоні Новослобідського полку і межувала з польськими і турецько-татарськими територіями. Митниця в Орлі дозволяла контролювати товарообіг і стягувати значні мита. У слободі також функціонував перевіз через р. Південний Буг, що було зручно для переправи купецтва [15, 52-53].

Для охорони купців з товарами і запобіганню провозу контрабандного товару в 1754 р. на території Новослобідського поселення були утворені форпости і застави, які простяглися через всю територію полку від слободи Пушкарівки – до слободи Орел. Ці застави і форпости мали затримувати купців-контрабандистів і боротися з ватагами гайдамаків, які часто здійснювали напади на козацькі слободи і купців. На території Новослобідського полку існували близько 15 таких форпостів, хоча роботи зі спорудження форпостів і застав йшли мляво. Було погано організоване постачання робітників усім необхідним. Не було можливості будувати міцні військові споруди, тому обмежилися копанням вогких землянок. Не всі форпости мали належні укріплення [16, 1-2а; 17, 1-7].

Найміцнішою була фортеця Св. Єлизавети, хоча будували її досить повільно і кілька разів роботи згорталися через дипломатичні ускладнення з Туреччиною. В 1769 р. татари здійснили зухвалий рейд колишньою територією Новослобідського полку і Нової Сербії. Вони грабували села і слободи, а коли підійшли під мури Єлизаветинської фортеці, то не наважилися брати її штурмом [18, 581-585; 19, 64-65,450-451,552,585-586; 20, 168-174,188]. У фортеці населення могло почувати себе більш-менш безпечно. Купці також могли бути спокійні за свої товари. Крім того, в фортеці Св. Єлизавети були збудовані великі складські приміщення, без яких ніяк не могла обійтися жодна фортеця. На цих складах купці могли накопичувати і зберігати свої товари. Поступово фортеця перетворилася на значний торгівельний пункт південно-східного регіону, де можна було купити або продати хліб, худобу, тканини та інші товари [21, 1].

Наявність регулярно функціонуючих ярмарків і постійно діючих крамниць і лавок забезпечували активний товарообмін між місцевими і прибулими купцями. 1754 р. Сенат дозволив ярмарки на території фортеці Св. Єлизавети в такі дні: 1) 5 вересня – день Св. Пророка Захара і Св. Єлизавети; 2) 1 січня – тобто, після Нового року; 3) 23 квітня – день Св. Георгія Переможця; 4) 28 (29) червня – день Св. Петра і Павла [22, 3-6]. На ці ярмарки прибували купці з Росії, Польщі, Молдавії, Криму, Туреччини. На ярмарку торгували продуктами землеробства і тваринництва, полотном, парусиною, вовною, вином [2, 82-83; 14, 233]. Поступово кількість ярмарків зростала, в тому числі й у козацьких слободах [5, 49-49зв.; 23, 77] . Так, 1765 р. на території колишнього Новослобідського полку нараховувалося вже 12 ярмарків. Указом від 18 лютого 1765 р. зафіксовано, що ярмарки відбувалися щороку у фортеці Св. Єлизавети – 4; слободах Орел – 2, Мурзинка – 3, Мішурин Ріг – 3 [5, 49-49зв.; 11, 290]. Ми припускаємо, що 1764 р. на території Новослобідського формування функціонували близько 10 ярмарків.

Окрім ярмаркової, мала місце і стаціонарна торгівля. При фортеці, а пізніше в Єлисаветграді функціонували крамниці і лавки. Так, лавки при фортеці тримали греки, які торгували в основному бакалією, хлібом, тютюном, горілкою і волоським вином [24, 673-674]. Свої лавки і крамниці при фортеці Св. Єлизавети мали росіяни-розкольники. В 1757 р. бургомістр Г. Звенигородський звітував про кількість населення, яке мешкало навколо фортеці Св. Єлизавети, згадавши 14 "торгов и построек" – лавки і крамниці, з яких – 5 належало російським старовірам [25, 1-1зв; 26, 11].

Слід окремо зупинитися на організації збуту спиртних напоїв. На ярмарках і базарах при фортеці Св. Єлизавети активно торгували "гарячим вином" [27, 15-15зв.]. Для реалізації горілчаних виробів на території полку функціонувала мережа шинків і інших "питейных" закладів. Шинки будували і утримували заможне козацтво і старшина. Указом від 14 серпня 1761 р. полковій старшині і сотникам було офіційно дозволено мати млини, хутори, винокурні і шинки. Для утримання полку в кожній козацькій слободі наказувалося мати шинок [28, 33]. З цих шинків збирали гроші на поточні витрати полку і на утримання полкової адміністрації [29, 81]. Якщо врахувати, що в полку було 20 сотень і близько 40 поселень, можна уявити доволі розгалужену мережу з купівлі-продажу спиртного.

Враховуючи наявність усіх компонентів, притаманних торгівельній інфраструктурі середини XVIII ст., а також можливість залучити людські ресурси для розбудови і обслуговування інфраструктури, можна сказати, що Новослобідському полку належало вагоме місце в планах уряду щодо розширення торгівельної експансії. За наказом уряду, населення полку активно використовувалося в процесі розбудови торгівельної інфраструктури. І хоча населення було змушене виконувати розпорядження уряду, в деяких випадках окремі категорії населення навіть намагалися отримати з цього зиск.

1. *Українське козацтво: Мала енциклопедія / Ф.Г. Турченко та ін. – К.; Запоріжжя, 2002.*
2. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – Кіровоградська обл. – К., 1972.*
3. *Сенатский Архив. – Т. 12. – СПб., 1907.*
4. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 325.*
5. *ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1951.*
6. *Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. – К., 2003.*
7. *Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002.*
8. *ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 15325.*
9. *ІР НБУ. – Ф. X. – Оп. 1. – Спр. 15326.*
10. *ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 2108.*
11. *Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV.*
12. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2546.*
13. *ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2692.*
14. *Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. XIV. – СПб., 1830.*
15. *Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Історико-географічний збірник. – Т. 4. – Б. м., 1931.*
16. *ЦДІАУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1248.*
17. *ЦДІАУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13378.*
18. *ПСЗРИ. – Т. 13. – СПб., 1830.*
19. *Сенатский Архив. – Т. 9. – СПб., 1901.*
20. *Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9 – 10.*
21. *ЦДІАУ. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3967.*
22. *ЦДІАУ. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11526.*
23. *ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 248.*
24. *Ястребов В. Греки в Елизаветграде. 1754 – 1777 гг. // Киевская старина. – Т. 8. – 1884. – № 4.*
25. *ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 251.*
26. *ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 252.*
27. *ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 255.*
28. *ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.*
29. *ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 250.*

Didyk S. S. The Creation of the trade infrastrukture on the Russian empire South-West frontier in the middle of the XVIIIth century (from the Novoslobidskiy cossack's regiment history). In the article is considered the problem of the development of the Russian empire trade infrastrukture in the context of the Novoslobidskiy cossack's regiment hystory. The Novoslobidskiy cossack's regiment was the military formation organized by the Russian power on the South-west frontier of the empire. Creating the regiment, the government tried to put under control the all mass of the Ukrainian population and to involve them in the military service. Afterwards the government decided to use the regiment for comprehensive mastering of edge, including the development of the trade infrastrukture on the South-west.
Key words: trade infrastructure, Russian Empire, Novoslobidskiy cossack regiment.

А. Г. Морозов, З. В. Священко

НАДІЛЬНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА СЕЛЯНСЬКА ОБЩИНА У ПРОЕКТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджено позиції щодо надільного землеволодіння та селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії на початку XX ст.
Ключові слова: *Російська імперія, селянська община, аграрна реформа, Редакційна комісія, надільне землеволодіння.*

Регулювання аграрного законодавства є актуальною проблемою для сучасної України. В умовах ринкових відносин потрібна виваженість і поступовість під час підготовки аграрних законів, адже земельне питання – це наріжний камінь соціально-економічної політики держави. У вітчизняній історії є приклади довгострокової підготовки реформ. Один з них – законотворчий процес напередодні столипінських перетворень, коли назріла необхідність руйнування общини.

У червні 1902 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено Редакційну комісію з перегляду законодавства про селян під головуванням товариша міністра внутрішніх справ О. Стишинського. Матеріали для редакційної комісії готували співробітники Земського відділу МВС, зокрема його начальник В. Гурко. Втім, проект редакційної комісії мав глибоко суперечливий характер. Це позначилося на оцінці общинного землекористування. Саме община розглядалася як інститут, спроможний захистити інтереси найбіднішого селянства, відвернути процес його пролетаризації і відповідний сучасному рівню селянського господарювання.

Питання діяльності Редакційної комісії МВС розглядалося у працях В. Леонтович [1], М. Симонової [2], С. Сидельникова [3], І. Щербакової [4], Л. Нестерової [5] та ін., однак загалом означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету з'ясувати позиції щодо надільного землеволодіння та селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Основним принципом цього положення, з-поміж інших, визнавався принцип наділення усього селянства землею, який члени Редакційної комісії розуміли як «створення сільського населення, забезпеченого у своїх потребах особливим, дарованим йому земельним фондом» [6, 11]. Також пафосно проголошувалося, що нове Положення буде діяти «багато років». Члени Редакційної комісії запропонували уряду рахуватися з майновою диференціацією селян як із закономірним процесом капіталізації аграрного сектора економіки. У документі йшлося: «Явище це настільки природне (тобто, майнова диференціація – А. М., З. С.), що перешкоджати йому... означало б суперечити основним началам економічного життя, в якому... саме нагромадження багатства є могутнім знаряддям накопичення господарського та культурного прогресу народу» [7, 451].

Автори нового Положення вважали, що заможні селяни передусім зацікавлені в охороні інституту власності, а відповідно і держави. У зв'язку з цим, рекомендувалося не перешкоджати зростанню чисельності заможного селянства [7, 451]. Водночас такий підхід не означав

і активної державної підтримки цій категорії селянства. Стосовно незаможного селянства нове Положення не відходило від ідей 1880 – 90-х рр. Держава повинна була захищати «слабкі елементи» села від «натиску на них людей, наділених великою енергією, а іноді й нерозбірливістю у досягненні поставленої мети» [6, 14-15]. Найбільшою загрозою для економічно малозаможних селян члени Редакційної комісії вважали обезземелення. Своє бачення ситуації вони обґрунтовували двома положеннями. По-перше, це призводило до пролетаризації селян, тобто зменшення чисельності верстви, на яку покладалася місія охорони династії та трону. По-друге, промислових потужностей було замало, щоб задовольнити реальну потребу у працевлаштуванні обезземелених селян [7, 451].

Враховуючи наведене вище, проектом передбачалося створення умов для остаточного відриву від землі лише незначної частини селянства. Решта – більшість селянського миру – утримувалася на селі низкою законодавчих актів. Гарантом від пролетаризації селян вважався надільний фонд. Саме тому надільні землі проголошувалися невідчужуваними. Так, відповідного до нового Положення, захисту підлягали не лише надільне землеволодіння як інститут, а й конкретна дрібна селянська надільна власність [6, 17-18]. Фактично йшлося не лише про заборону подальшої капіталізації аграрного сектора економіки, а про консервацію напівкріпосного статусу селян. Це досягалося шляхом встановлення межі дрібнення та концентрації селянської землі, створення своєрідного заповідника – дрібної надільної селянської власності [7, 440-457].

Питанням общини члени Редакційної комісії відводили другорядну роль. Було визнано, що община – форма землекористування, що склалася історично, а тому у своєму розвитку вона може трансформуватися у щось інше. Оскільки общину стали розуміти як щось динамічне, то її перестали вважати гарантом непролетаризації селян, єдиноможливою формою господарювання на селі [6, 20-27]. Перегляд ролі та значення общини у соціально-економічному та правовому житті селянства на порядок денний ставив питання про те, які форми господарювання на селі сприятимуть покращенню селянського добробуту. Як не парадоксально, але саме консервативно налаштовані члени Редакційної комісії висловилися за відруби та хутори як альтернативу общині та надільному землеволодінню селян. Вважалося, що саме хутірська система господарювання сприятиме «зміцненню у селян поваги до чужих прав» [8, 23-24]. У такому ж контексті згодом лунали і думки П. Столипіна.

Водночас вважаємо хибним ототожнення розуміння сутності хутірського господарства П. Столипіним та членами Редакційної комісії. По-перше, в аналізованому проекті ідея хуторів та відрубів лише викристалізовувалася, формувалася. По-друге, найголовніше, за новим Положенням, володіння селянами хуторами та відрубами відбувалося на правах общинної та подвірної власності. За аграрною реформою П. Столипіна, – на правах приватної власності. По-третє, О. Стишинський та його колеги, розуміючи, що відрубно-хутірська система зумовить кардинальні трансформації в укладі селянського життя, не хотіли цього допускати.

Ставка на надільне землеволодіння зумовила пильну увагу з боку В. Плеве та його колег. Порівняно з попередніми подібними документами, проект «Положення про надільні землі» мав якісно нові риси. Зокрема, статтею 1 давалося визначення поняття «надільні землі». Під ними розумілися всі землі, отримані селянами по Великій реформі 1861 р., незалежно від розрядів: колишні поміщицькі, державні, колишні імператорські, казенні, удільні. Водночас статтею 2 проекту поняття «надільні землі» поширювалося також на землі, придбані громадами в обмін на землі, що були передані державі чи віддані під розробку корисних копалень. Статтею 3 документу визначався порядок поширення правил про надільні землі на землі, придбані общинами, селянськими товариствами та окремими селянами [7, 11-17].

Новим у «Положенні про надільні землі», порівняно з попередніми аналогами, було обґрунтування юридичної природи селянської надільної власності на землю. Члени Редакційної комісії застосували цікавий принцип – протиставлення індивідуальної, приватної власності, що мала місце у позанадільному землеволодінні та сімейної власності. Останню вони трактували як особливість селянського побуту, що склалася історично. В її основі лежало сімейно-трудове начало, іманентно властиве селянській праці. У документі стосовно цього йшлося: «Доки основним промислом селян є землеробство, майнові інтереси членів селянської родини будуть зосереджені навколо одного, спільного для всієї родини польового господарства, у руках розпорядника цього господарства – господаря – будуть за необхідності зосереджуватися всі майнові засоби селянського двору, котрі... не можуть розглядатися інакше, ніж власність усієї родини» [7, 428-429]. У такий спосіб у новому проекті відбулося закріплення сімейно-трудової теорії селянської власності. Члени Редакційної комісії вважали не просто за доцільне, а за необхідне застосовувати поняття «сімейна власність» [7, 429].

Зберегти общину, на думку членів Редакційної комісії, потрібно було ще й тому, що за общинного землеволодіння власником надільної землі була община, а окремі господарі наділялися правом лише користування землею. У такий спосіб, запропоновані колегами В. Плеве законодавчі ініціативи, ігнорували закріплення поняття «приватна власність» за селянами. Зрозуміло чому. Адже визнання за селянином права приватної власності автоматично на порядок денний ставило питання про наділення його цивільними правами.

Постатейний аналіз нового Положення переконує у тому, що акцент робився на середньозаможних верствах. Сільській бідноті та заможним селянам створювалися, хоча й незначні, умови для виходу зі складу общини та селянської верстви. Після скасування такого інституту, як кругова порука, визнавалося недоречним насильницьке утримання селян в общині [6, 45-47; 2, 74-76]. Тому проектом усувалися другорядні перешкоди до виходу селян із общини, передбачені Положенням 1861 р. Зокрема від селянина, який мав намір вийти з общини, перестали вимагати виплати викупного боргу та договір про його прийом від іншої общини. Право виходу зі складу общини окремим селянам надавалося 26 статтею [9, 243-246]. Єдиною умовою, яку мав виконати селянин, що бажав залишити общину, була вимога відмовитися від прав на присадибну ділянку та польовий наділ [7, 76]. А на це, як ми думаємо, селяни не зважилися б.

Не менш суперечливими були статті нового положення про перехід селян на хутори та відруби. Водночас зауважимо, що це було новим моментом в аграрному законодавстві Російської імперії початку XX ст. Передбачалося три основних способи їхнього створення при общинному володінні: 1) утворення виселок; 2) виокремлення ділянок окремим особам; 3) перехід цілих селянських общин до від общинного володіння до подвірного. За своєю спрямованістю статті про створення виселок більшою мірою відповідали стратегічним інтересам заможного селянства. Підтвердженням такої тези є зміст статей 115, 116, 118, 124 та 125 проекту. Зокрема, статтями 115, 116 визначалися умови створення виселок. Вони

створювалися у малонаселених общинах, які нараховували 20 – 50 дворів, за вимогою 1/5 від загалу господарів. Якщо община нараховувала більше дворів, то потрібна була згода не менше 50 господарів, навіть, якщо це буде менше 1/5. Утворення виселок не залежало від періодичності перерозподілу общинних земель. Бажаючі відійти на виселки наділялися правом отримання рівноцінної землі. За ними зберігалося право користування угіддями. Таким чином, закон захищав виселенців від погіршення їхнього добробуту. Виселенці мали право більшістю голосів обирати форму землеволодіння: подвірну чи общинну [7, 338-347,350-353].

На перший погляд, може скластися враження, що перехід на відруби та хутори був вигідний селянам, а держава була зацікавлена у масовості цього явища. Однак уважне вивчення усіх норм проекту нового законодавства змушує у цьому сумніватися. Насправді члени Редакційної комісії робили ставку не на все селянство, а лише на заможну його частину. Така позиція знайшла законодавче закріплення. Зокрема передбачалося обов'язкове переселення виселенців на надані їм ділянки своїм коштом [7, 338-343]. Фінансової підтримки держава мне надавала ні на переселення, ні на започаткування господарювання на новому місці.

Подібні принципи лежали в основі правил про виділення ділянок окремим господарям. Вони теж містили чимало суперечностей. Відповідно до статті 130 «Положення про надільні землі», вихід окремих членів общини із її складу не залежав від сплати викупу [7, 357-368]. Однак, згідно з її змістом, встановлювалися такі обмеження. По-перше, виселення могло відбутися лише за умови, якщо відбувся общинний перерозподіл землі. По-друге, селянин, що виселявся, зобов'язувався негайно переселитися на виселок [7, 368-374]. У такий спосіб члени общин, в яких не відбувалися земельні перерозподіли, позбавлялися права на переселення на виселки. Відсутність матеріальної допомоги з боку держави також обмежувала коло учасників цього процесу. Нарешті, третій спосіб виходу з общини – перехід до подвірного землеволодіння цілими громадами – також більшою мірою ураховував інтереси общини. Насамперед потрібна була згода 2/3 господарів, що мали право участі у селянському сході. Кожний двір отримував за умов такого переходу відруб на умовах подвірного володіння. Складність полягала у тому, що не завжди можна було отримати згоду необхідної кількості селян.

Підсумовуючи, констатуємо, що впродовж відносно короткого терміну, на розсуд імператора, урядовців, громадськості Редакційна комісія МВС запропонувала проект нового Положення про селян. Безсумнівно, враховуючи бюрократичні традиції імператорської Росії, це був серйозний позитив і, вочевидь, єдиний. На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, яка його розробила. Прагнення членів Редакційної комісії МВС узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880 – 90-х рр., зумовили еклектичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив. Саме община розглядалася як інститут, спроможний захистити інтереси найбіднішого селянства, відвернути процес його пролетаризації, і відповідний сучасному рівню селянського господарювання. Більш досконалою формою господарювання був визнаний хутір. Проект передбачав зняття деяких обмежень, які перешкоджали виходу з общини. Таким чином, автори проекту збиралися сприяти вирішенню проблеми малоземелля та обмежити вихід селян з общини. Прославляючи хутірську систему господарства, вони виступали проти індивідуальної селянської власності на землю, віддаючи перевагу колективній – сімейній або общинній формам власності.

1. *Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914. – М., 1995.*
2. *Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987.*
3. *Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М., 1980.*
4. *Щербакова И.К. Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2003.*
5. *Нестерова Л.В. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.) // Научные доклады высшей школы. – 1960. – № 2.*
6. *Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6 т. – Т. I. – СПб., 1903.*
7. *Труды редакционной комиссии... – Т. V. – СПб., 1903.*
8. *Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. // П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. – М., 1991.*
9. *Труды редакционной комиссии... – Т. II. – СПб., 1903.*

Morozov A.G., Sviaschenko Z.W. The allotment land possesion and the peasant community in the project of the agrarian reform by the Editorial Committee of the Internal Affairs Ministry of the Russian Empire at the beginning of XX century. In this article is explored the position as to the allotment land possesin and the peasant communities in the project of the agrarian reform by the Editorial Committee of the Internal Affairs Ministry of the Russian Empire in the early twentieth century.

Key words: Russian Empire, the peasant community, agrarian reform, the editorial committee, allotment of land.

Н. І. Земзюліна

СОЦІАЛІСТИЧНА СКЛАДОВА МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті зроблено аналіз соціалістичної складової Міжнародного кооперативного руху.

***Ключові слова**: Міжнародний кооперативний рух, соціалістична ідеологія, «кооперативний соціалізм».*

Основою демократії, як відомо, є не лише політичний, а й економічний плюралізм. Після проголошення незалежності, протягом 1990-х рр. в Україні сформувалися передумови для відродження національних політичних партій та різних форм виробництва і власності, серед них і кооперація. Посилюється співробітництво та інтеграція кооперативних товариств на місцевому і національному рівні. У 2001 р. створено національний кооперативний альянс України [1]. У Законі України «Про кооперацію» (2003 р.) задекларовані основні принципи діяльності українських кооперативів [2]. Започаткована діяльність кредитних спілок та сільськогосподарських кооперативів. Реформується і долає кризу споживча кооперація. Відновлюються виробничі сільськогосподарські товариства, промислові, транспортні, житлові, дачні кооперативи. Україна намагається стати активним суб'єктом міжнародних відносин, а це вимагає виконання певних міжнародних принципів. Метою цієї розвідки є спроба розкрити взаємозв'язок світових політичних та економічних інститутів, прослідкувати етапи розвитку світової кооперативної системи в контексті становлення (соціалістичних) демократичних принципів, що форматують сучасні міжнародні відносини.

Історіографія питання різноманітна і охоплює роботи політологічного, економічного, суспільствознавчого рівня. Сучасні дослідження вирізняються багатоплановістю, меншою заангажованістю, порівняно з радянськими, та намаганням реально з'ясувати зміст активізації соціальних рухів початку XX ст., їх економічну складову, громадську ініціативу, здатність реально впливати на міжнародні події [3].

На початку XX ст. соціалістичний рух розколовся на кілька частин. У кожній країні Європи з'явилися по декілька соціалістичних партій, що мали різні програми. При цьому, кожна з партій розкололася на ортодоксів і ревізіоністів. Кожна частина соціалістичних партій мала власне уявлення про сутність кооперації і її роль в перетворенні суспільства [4]. Типовим прикладом розбіжностей служили соціалісти Росії. РСДРП (і більшовики, і меншовики) розглядала кооперацію і як одну з форм організації праці, і як самодіяльну організацію трудящих. На думку більшовиків, кооперативи були не в змозі переродити капіталістичну економіку в соціалістичну. Навпаки, вони були змушені використовувати капіталістичні методи господарювання, пристосовуватися до капіталізму і тим самим перетворюватися в колективних підприємців. Отже, перехід від капіталізму до соціалізму шляхом кількісного зростання кооперативів вважався неможливим [5].

Після революції 1905 р. в РСДРП виділилася група правих меншовиків на чолі з Прокоповичем і Кусковим, які сформулювали російський варіант «кооперативного соціалізму», проголосивши незалежність кооперації відносно до соціалістичної партії. У тогочасному суспільстві кооперації не давали кредитів, обкладали великими податками, а з законодавчого боку тиснули при створенні нових кооперативів. Тому при здійсненні кооперативного будівництва треба було враховувати, що створення теорії про політичний та релігійний нейтралітет в значній мірі зумовлено включенням до складу кооперативного членства вихідців із буржуазії [6].

Партія соціалістів революціонерів (есери) розглядала кооперацію як некапіталістичну форму землеробства, звільнення праці та власності «знизу» в умовах капіталізму. У своїх теоретичних розробках партія відводила кооперації винятково важливу роль у процесі створення об'єктивних передумов для будівництва нового суспільства, оскільки вважала, що кооперація вже за капіталізму створює підстави товариської рівності, прав і обов'язків, характерних для соціалізму. Найважливіше значення есери відводили розподільній функції кооперації, об'єднання в неї споживача і виробника, на противагу капіталістичної анархії і конкуренції. Після перемоги революції есери бачили в кооперації головний спосіб перетворення одноосібного селянського господарства в колективне[7].

Російські соціалісти, зайняті революційною боротьбою в підпіллі, практичної кооперативної роботи не вели і кооперацію Росії очолювали колишні народники, що відійшли від революційної діяльності і сповідували теорію «малих добрих справ». На конгресах МКА Московський Союз представляли такі відомі кооперативні діячі, як І. Озеров, Д. Коробов, В. Зельгейм. За своїми переконаннями, вони були прихильниками утворення нового життя через кооперацію, її політичного нейтралітету і незалежності від держави [8].

Подібні розбіжності пронизували весь соціалістичний рух, тому він не міг протистояти єдиному фронту буржуазному реформаторства, теорії «кооперативного капіталізму». Це яскраво проявилося на VI конгресі МКА, що відбувся 1904 р. в Будапешті, де сталася гостра дискусія між прихильниками теорій «кооперативного соціалізму», який отримав більшість, й ідеологами «кооперативного капіталізму». Прийнята резолюція проголосила кооперацію універсальним засобом перетворення капіталістичного ладу, тобто перемогли прихильники «кооперативного соціалізму». Результатом цього стала спроба частини німецьких і австрійських кооператорів створити опозиційний союз і тим самим розколоти МКА, чого не сталося через бурхливе зростання робочої кооперації. VII конгрес МКА, що відбувся в м. Кремоне, приділив основну увагу конкретним соціальним питанням діяльності кооперації і завершився перемогою соціалістів. Вони склали більшість у новому ЦК.

Після кремонського конгресу розвиток кооперації прискорився. Розширилася географія кооперативного руху. Більшість кооперативних організацій країн Європи працювала під керівництвом соціалістів. У міру наближення Першої світової війни, розкол у II Соціалістичному Інтернаціоналі наростав. У 1910 р. Соціалістичний інтернаціонал на VIII конгресі в Копенгагені обговорив питання взаємин кооперації та політичних партій. Конгрес навіть утворив кооперативну комісію з 75 представників від партій 20 країн. У комісії розгорнулася боротьба між В. Леніним і правими соціалістами, які перемогли і провели резолюцію про політичний нейтралітет кооперації [9].

У тому ж 1910 р. відбувся і VIII конгрес МКА. Його делегати прийшли до висновку, що неможливо обумовлювати членство в МКА повним політичним нейтралітетом діяльності в національних рамках певної кооперативної організації. Було запропоновано підтримати політичний нейтралітет тільки на рівні МКА. Конгрес прийняв спеціальні резолюції щодо програм економічного розвитку та боротьби проти небезпеки світової війни. Це ж питання було одним з головних на останньому передвоєнному конгресі МКА, що відбувся 1913 р. в Глазго. Намагаючись зміцнити антивоєнний фронт, конгрес закликав до встановлення співпраці між споживчими кооперативами та професійними спілками, а також до відновлення членства тих кооперативів, які раніше вийшли з МКА.

Перша світова війна перервала регулярне спілкування між національними кооперативними організаціями в рамках МКА. Ці роки були найважчими в історії міжнародного кооперативного руху. Основною подією цього етапу стала Жовтнева революція в Росії, що розколола світ на дві соціальні системи. Новий етап почався не тільки в міждержавних відносинах, але і в розвитку багатостороннього неурядового спілкування, а МКА був однією з найбільших міжнародних неурядових організацій того часу.

Керівники МКА заявили про невідповідність радянської кооперації кооперативним принципам. Незважаючи на те, що радянський Центросоюз, згідно зі статутом, продовжував виплачувати щорічний внесок в МКА, його лідери не допускали радянських представників на засідання керівних органів Альянсу. Всупереч статуту, який закріплював право призначати членів ЦК МКА за національними організаціями, керівництво Альянсу продовжувало вважати членами ЦК МКА дореволюційних керівників Центросоюзу, які емігрували за кордон. Вони ж розпоряджалися кооперативними фондами в банках західних країн (більше 5 млн. руб.).

Навесні 1919 р. створено III Комуністичний Інтернаціонал. Його програма і резолюція конгресів містили різку критику теорії «кооперативного соціалізму» і передбачали заміну в різних країнах кооперативних керівників-реформістів комуністами, революціонерами. З приходом комуністів до правління Центросоюзу, там почали виношувати ідею створення, на противагу МКА, нового кооперативного міжнародного об'єднання. У березні 1921 р. Рада Центросоюзу вирішила утворити

міжнародне організаційне бюро з пропаганди ідей Комінтерну серед робітників-кооператорів. До складу бюро увійшли п'ять кооператорів-комуністів. Один з них, С. Розовський у журналі «Союз споживачів» опублікував навіть «Проект Статуту Міжнародної Кооперативної Федерації», що залишився нездійсненим. Проте, Міжнародна кооперативна конференція, що відбулася 1921 р. в Москві, під час роботи II Конгресу Комінтерну, створила його кооперативну секцію з представників від Росії, Австрії, Німеччини та Болгарії. Це засвідчило існування реальної загрози розколу Міжнародного кооперативного руху на «білих» і «червоних» [10].

Однак розколу знову не сталося, кооперативна солідарність виявилася сильнішою за ідейні розбіжності. З весни 1918 р., коли Антанта ввела економічну блокаду РРФСР, експортні та імпортні операції країни були скорочені до мінімуму та зовнішня торгівля частково збереглася тільки в кооперативній формі. У розпал громадянської війни та іноземної військової інтервенції РРФСР відвідала міжнародна кооперативна комісія. Вона ретельно ознайомилася з положенням російської кооперації і констатувала, що немає ніяких підстав ставити під сумнів її справжність.

В умовах світової економічної кризи зросла об'єктивна зацікавленість країн Заходу в нормалізації відносин та налагодженні економічних зв'язків з РСФРР. У січні 1920 р. Вища Рада Антанти на своєму засіданні в Парижі ухвалила рішення про скасування економічної блокади Росії і вирішила надати деякі пільги російським кооперативним організаціям. Радянський уряд негайно почав використовувати можливості Центросоюзу, інтенсивно розвивав кооперативні відносини із сільськогосподарським населенням. У зв'язку з голодом у Поволжі, який загрожував 35 мільйонам людських життів, правління Центросоюзу звернулося до X конгресу МКА в Базелі з проханням надати негайну допомогу. Конгрес прийняв резолюцію «Про надання допомоги голодуючим Росії». Кошти, що надійшли до Альянсу від кооператорів різних країн, склали кілька сот тисяч фунтів стерлінгів і були передані Укоопспілці. Були укладені торговельні угоди між Центросоюзом і західними партнерами. Перша делегація радянських кооператорів в складі Красіна та Ногина організувала в Лондоні 1920 р. першу радянську зовнішньоторговельну організацію – всеросійське кооперативне товариство (АРКОС), яка була філією Центросоюзу і працювала за його дорученнями. У Лондоні 16 березня 1921 р., за допомоги англійських і шотландських кооператорів, підписаний перший торговий договір з РРФСР. X конгрес МКА в Базелі також ухвалив рішення про відновлення членства Центросоюзу в Альянсі [11]. МКА визнав, що радянська кооперація відповідає кооперативним принципам та інтересам трудящих. Для подальшого зміцнення єдності міжнародного кооперативного руху в 1923 р. МКА опублікував Маніфест про заснування Міжнародного дня кооперації. З цього часу кооператори всього світу широко використовують Міжнародний день кооперації для демонстрації своїх економічних і політичних вимог.

Безумовно МКА визначав рівень своїх відносин з тією чи іншою політичною силою, виходячи із економічних інтересів своїх членів, але і нехтувати їхніми політичними уподобаннями також не міг. На початку XX ст. більшість членів кооперативного руху були робітники, що визначало політичні уподобання альянсу. Політичні партії, в свою чергу, всіляко використовували кооперацію (громадську організацію) як плацдарм для ідеологічних боїв. Для розуміння змісту питання наведемо частину звіту одного із засновників комуністичної робітничої партії Німеччини К. Шредера, з яким він виступив на VII Конгресі Комінтерну:

«С момента исключения потребительского кооператива в Мерзебурге... обострение борьбы реформистов против революционной опозиции в кооперации вступает в новою фазу... В соответствии с установленной VI Конгрессом тактической линией борьбы против реформизма, отказались от проводимой до тех пор частично линии отступления под напором реформистов. В целях расширения базы оппозиции, XII-й съезд партии постановил организационно объединить все оппозиционные элементы кооперативного движения в оппозиционных группах... Наряду с этим, необходимо согласовать тактику оппозиционных кооперативов с генеральной линией партии. Этот поворот ещё не повсюду проведён. В важнейших кооперативах мы, однако, уже подготовляли членов к возможности исключения из Центрального Союза, проводим мобилизацию членской массы против раскольнической политики реформистов и создаём предпосылки для финансовой независимости оппозиционных кооперативов…

Обмен опытом по международным вопросам кооперативного движения все еще недостаточен... Некоторые примеры показывают, что Кооперация в течение последних месяцев почти не ставила на обсуждение международных проблем. 1. Новая тактика после VI конгресса Коминтерна не была конкретизирована для работы в кооперации, а отдельные страны не получили необходимых указаний. 2. Тенденции развития в области экономики коопдвижения, которое имеет огромное значение для нас, были иллюстрированы лишь материалами о Германии и некоторых других стран. Ее хватает до сих пор подробного анализа экономического развития потребительской кооперации во всем мире. 3. Сращивание реформистской головки движения с капиталистическими трестами также до сих пор иллюстрировались лишь фактами немецкого кооперативного движения. Мы думаем, что такого рода развитие наблюдается и в других странах, что до сих пор не достаточной мере было использовано. 4. Вопрос о поддержке во время стачок, приобретающий теперь совершенно иное значение, благодаря самостоятельному руководству оппозиции экономическими боями, совершенно не был поставлен...

Главные недостатки объясняются недостаточной связью Кооперативной Секции с отдельными странами, которая не может быть установлена только письменно. Весь опыт нашей работы... показывает, что необходимо, по крайней мере, каждые полгода устраивать совещания Кооперации с представителями 3 – 4 важнейших стран. На этих совещаниях можно было бы поставить на обсуждение актуальные проблемы движения в отдельных странах и задачи Кооперации в этом отношении» [12]. Варто також відмітити, що сам К. Шредер, відійшов від комуністичного руху, утворивши ліве крило в соціал-демократичній партії Німеччини.

Отже, світовий кооперативний рух першої третини XX ст. був тісно пов'язаний з пануючими на той момент ідеологічними течіями. Соціалістичні ідеї, які заполонили робітничу громаду та безпосередньо очільників МКА, впливали на зміст рішень, на принципи, що визначали діяльність кооперації. Проголошена політика нейтралітету швидше була політикою лавірування між «правими» та «лівими», між «білими» та «червоними», що і дало можливість зберегти єдність кооперації й її авторитет не лише в економічній, а й політичній сферах до сьогодення. МКА як найбільш впливова громадська організація початку XX ст. доклав максимум зусиль, щоб захистити трудящих від злиднів, від наступу монополій, від ідеологічних експериментів, що були далекими від принципів кооперації. Безумовно, соціалістичні ідеї в знаній мірі формували політику МКА, хоча сам соціа-

лістичний рух визначився зі змістом своїх принципів лише в середині XX ст. Ці дві базові ідеї (кооперація та соціальна справедливість) були домінуючими впродовж всього минулого століття.

1. *Концепція розвитку національного кооперативного руху. – К., 2001.*
2. *Закон України «Про кооперацію» // Голос України. – 2003. – 28 серпня.*
3. *Журба М. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922 – 1927 рр. // Історія науки і біографістика. – 1926. – № 1; Основи кооперації: Навч. посібник / С. Бабенко та ін. – К., 2004; Файн Л. Российская кооперация: историко-теоретический очерк. 1861 – 1930. – Иваново, 2002; Вахитов К. Кооперация: теория, история, практика: Избранные изречения, факты, материалы, комментарии. – К., 2004; Кочарова З. Исторический опыт развития кооперации в 20 – 40-е годы // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – № 1.*
4. *Морозов Г.И. Международные организации. – М., 1969.*
5. *Крашенинников А.И., Морозов А.М Международное кооперативное движение. – М., 1977.*
6. *Вахитов К.И. Кооперация: теория, история, практика. – М., 2004.*
7. *Теплова Л.Е., Уколова Л.В., Тихонович Н.В. Кооперативное движение. – М., 2003.*
8. *Ваткинс В.П. Международный Кооперативный Альянс 1895 – 1970 гг. – Б. м., б. г.*
9. *Коряков И.А. Принципы кооперативного движения. – Чита, 1998.*
10. *РГАСПИ. – Ф. 506. – Оп. 1. – Д. 38.*
11. *Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки XX ст.). – Чернігів, 2006.*
12. *РГАСПИ. – Ф. 506. – Оп. 1. – Д. 103.*

Zemziulina N.I. The socialist component of the International cooperative movement: the retrospektive analysis. In the article the analysis of the socialist component of the International cooperative movement is analysed.

Key words: International cooperative movement, socialist ideology, «cooperative socialism».

П. М. Щербань, Т. Ю. Щербань

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 1917 — 1932 рр.

У статті аналізуються відносини російської художньої інтелігенції з владою в 1917-1932 рр., форми та методи її «радянізації», підсумки ідейно-творчої еволюції.

***Ключові слова**: художня інтелігенція, суспільно-політичний вплив, ідейно-творча еволюція.*

Після приходу більшовиків до влади, ними була поставлена задача побудови не тільки нової економіки та політичної системи, але й культури. За глибоким переконанням нової влади, соціалістична держава повинна була взяти в свої руки друковані органи, освіту, літературу, мистецтво і керувати ними відповідно до конкретних задач побудови соціалізму. Літературу та мистецтво більшовики розглядали як засіб комуністичного виховання трудящих. Перш ніж використати художню інтелігенцію як виховну силу, більшовики намагалися підняти її світогляд на рівень завдань соціалістичного будівництва.

Проблема формування соціалістичної інтелігенції в радянську епоху була предметом дослідження в багатьох історичних працях. Однак узагальнюючої праці щодо формування соціалістичної художньої інтелігенції не було створено. Об'єктом дослідження була не вся художня інтелігенція, а лише її окремі професійні групи.

Крах системи соціалізму означав і крах колишньої легітимної версії радянської історії. Деполітизація історії та розширення методологічного діапазону історичних досліджень сприяли появі історичних праць з інноваційним підходом до теми «влада і художня інтелігенція» [1]. Однак цю тему не можна вважати повністю вичерпаною і такою, що не має дослідницьких перспектив. Мета цієї статті – проаналізувати основні форми і методи суспільно-політичного впливу на російську художню інтелігенцію, підсумки ідейно-творчої еволюції діячів літератури і мистецтва в 1917 – 1932 рр.

Більшовицько-ленінська програма розвитку соціалістичної художньої творчості та формування художньої інтелігенції соціалістичного типу була викладена в основних документах партії з питань літератури та мистецтва. На VIII з'їзді РКП(б) в 1919 р. передусім висувалася ленінська вимога щодо комуністичної партійності мистецтва. «Немає таких форм науки і мистецтва, котрі не були б пов'язані з великими ідеями комунізму і безкінечно різноманітною роботою зі створення комуністичного господарства», – записано в резолюції ЦК РКП(б) [2,113].

В резолюції «Про друк» XIII з'їзду ВКП(б) категоричний тон наказу змінився на лінію толерантного ставлення до інтелігенції, диференційованого підходу до різних її прошарків. У цьому партійному документі йшлося не тільки про підтримку творчості та матеріальну допомогу пролетарським і селянським письменникам, але й про систематичну підтримку найбільш обдарованих представників старої художньої інтелігенції. В резолюції «Про друк» була висловлена важлива для того часу ідея: жоден літературний напрям, школа чи група не повинні виступати від імені партії. Визнаючи, що в літературі існує безліч естетичних напрямів і платформ, ЦК ВКП(б) підкреслював, що не вимагає від усіх художників слідувати чужому їм творчому методу. Своє головне завдання більшовики бачили в тому, щоб за допомогою літературної критики давати дорогу кращим зразкам художньої творчості [3, 254-251].

У червні 1925 р. вийшла спеціальна постанова ЦК ВКП(б) «Про політику партії в області художньої літератури», яка стала програмою діяльності більшовицької партії в сфері художньої творчості до 1932 р. Основною ідеєю цього документу залишалася думка про виховання усіх творчих сил в літературі та мистецтві в дусі соціалізму. Проте, в постанові була чітко сформульована думка, що пролетарське мистецтво може зміцнювати свої позиції лише в процесі вільного змагання з іншими методами і формами художньої творчості. «Комуністична критика, – йшлося в постанові, – повинна вилучити зі свого вжитку тон літературної команди... Марксистська критика має рішуче позбавлятися претензійного, напівграмотного і самозадоволеного комчванства» [4, 394].

Велику роль у подальшій розробці політики влади у сфері художньої творчості зіграли наради при ЦК ВКП(б) з питань мистецтва 1927 – 1929 рр. Нарада з питань розвитку театру (травень 1927 р.) визначила головну задачу театру як його еволюцію в бік перетворення на соціалістичний, пролетарський. Відносно старої театральної інтелігенції була проголошена політика «гнучкого і шанобливого підштовхування» до роботи в соціалістичному театрі [5, 482].

Найважливішим засобом підвищення ідейно-художньої якості продукції театрального мистецтва нарада визнала зв'язок театру з робітничо-селянським глядачем. Саме новий глядач, відповідно рішень наради, мав визначати напрям і обличчя театру, його репертуар. Партійна нарада запропонувала створити при театрах художньо-видовищні ради з представників громадськості, які б стали чинником суспільно-політичного впливу на театри. Нарадою було також запропоновано створити з різноманітних театральних товариств і гуртків єдине

«Товариство друзів театру» в межах Росії, з метою сприяння появі нового радянського репертуару, створенню нових кадрів драматургів, виникненню принципової театральної критики [5, 516].

Аналогічні питання вирішувала в березні 1928 р. Всесоюзна партійна нарада з питань розвитку кінематографу. Особливу роль у справі комуністичного виховання працівників кінематографії нарада запропонувала надати профспілкам. Вони мали брати участь в обговоренні тематичних і виробничих планів кіноорганізацій, сценаріїв на нові теми. Важливою функцією робітничої громадськості мала стати участь в роботі художніх рад кіноорганізацій, а також проведення переглядів фільмів у робітничих клубах [6, 459]. Особливу роль у підвищенні якості кінопродукції було відведено Спілці друзів радянського кінематографу (СДРК). На нараді з питань кінематографії мова йшла також про необхідність докорінної реорганізації кіноперіодики, з метою видалення «бульварщини, рекламності та перетворення на рупор робітничо-селянського глядача» [6, 463-465].

У червні 1929 р. відбулася нарада з питань музики при ЦК ВКП(б). Один з керівних працівників ЦК П. Керженцев зауважив, що композиторів, диригентів, виконавців пролетарського походження у нової влади ще немає, і у зв'язку з цим гостро стоїть питання про ставлення до старої інтелігенції і молоді з «попутницького» табору [7, 7]. На Всеросійській музичній конференції, яка відбулася в Ленінграді того ж місяця (червень 1929 р.) підкреслювалась важливість створення музичних творів, здатних захопити мільйони людей, були визначені задачі музичної критики як важливого засобу впливу на музичну інтелігенцію [8, 213-217].

Отже, художня інтелігенція була зорієнтована партією на виконання нового, чітко визначеного соціального замовлення. Нова влада намагалася зробити художню творчість елементом більшовицької політики, перетворити її на ефективний засіб ідейного впливу на широкі маси населення. Особливого значення більшовики надавали залученню дореволюційної художньої інтелігенції на бік радянської влади. При цьому нова влада робила ставку на особливі властивості російської інтелігенції, якими вона славилася в усьому світі: глибоку духовність, патріотизм і відданість своєму народові. Будучи щиро переконаними, що «мистецтво має належати народу», що воно повинно служити ідеалам найпрогресивнішого класу і суспільного ладу, більшовики намагалися перетворити його з «чистого» та елітарного на доступне для більшості народу.

Однак під час реалізації цієї мети вони зіткнулися з величезними труднощами, адже російська художня інтелігенція не була єдиним цілим. Частина її, яка зустріла Жовтневу революцію 1917 р. з відвертою ворожістю, знаходилася в еміграції. В середині 1920-х рр. за кордоном перебували видатні російські письменники і поети старшого покоління – І. Бунін, О. Купрін, К. Бальмонт, З. Гіпіус, Д. Мережковский, В. Іванов. З Росії виїхали видатні композитори, співаки і музиканти – О. Глазунов, С. Прокоф'єв, С. Рахманінов, І. Стравінський, Ф. Шаляпін, О. Вертинський, художники – І. Репін, В. Кандинський, Л. Бакст, К. Коровін, М. Шагал та ін. Деякі представники старої інтелігенції, які залишилися в Росії, стали «внутрішніми емігрантами» – А. Ахматова, М. Булгаков, М. Волошин, Є. Зам'ятін, В. Короленко та ін. Водночас серед старої інтелігенції виявилося чимало художників, які вітали більшовицьку революцію, – А. Блок, В. Брюсов, С. Єсенін, В. Маяковський, В. Мейєрхольд, О. Серафімович, К. Пєтров-Водкін. Вони, разом з новою інтелігенцією, яка формувалися з робітничо-селянського середовища, намагалися будувати нову соціалістичну культуру.

Художня інтелігенція не була єдиною і в організаційному відношенні. Впродовж 1917 – 1932 рр. у Росії існували численні творчі угруповання: «Серапіонови брати», «Перевал», «ЛЕФ», Російська асоціація пролетарських письменників (РАПП) – в літературі, Асоціація художників революції (АХР), Товариство художників-станковістів (ТСТ), Об'єднання художників-реалістів (ОХР) – в образотворчому мистецтві, Російська асоціація пролетарських музикантів (РАПМ), Асоціація сучасної музики (АСМ), Об'єднання революційних композиторів і музикальних діячів (ОРКіМД) – в музиці, Асоціація нових режисерів (АНР) і Асоціація революційних драматургів (АРД) – в театральному мистецтві, Асоціація революційних робітників кінематографії (АРРК) – далеко не повний їх перелік. Єдності не було і всередині окремих творчих груп. Вони мали, як правило, строкатий і суперечливий склад. Цим пояснювалися часті випадки саморозпуску творчих угруповань, переходу художників з однієї організації в іншу.

Однією з форм ідейно-політичного впливу більшовицької влади на художню інтелігенцію було створення художньо-політичних рад (ХПР). Відповідно до рекомендації наради з питань розвитку театру, Наркомат просвіти РРФСР (Наркомпрос) 17 серпня 1927 р. затвердив положення про художньо-політичні ради при державних академічних театрах, а 8 серпня 1928 р. вийшло положення про аналогічні ради при всіх державних театрах [9, 2]. До складу ХПР входили, поряд з директором та окремими робітниками театру, представники від центральних і місцевих партійних і комсомольських органів, профспілок, від письменників, художників, критиків, а також працівники системи просвіти.

Головними функціями ХПР були: розгляд і оцінка репертуарного плану театру, критичний відбір нових драматичних і музичних творів, участь в перегляді та оцінці нових постанов на генеральних репетиціях, пошуки форм і методів обслуговування організованого глядача [9, 2]. У 1929 р. Наркомпрос видав нове положення про ХПР при театрах, яке передбачало розширення представництва в них робітників з фабрик і заводів до 50 – 60% [10, 17].

У грудні 1929 р. вийшло положення про створення худполітрад при кінофабриках, в червні 1930 р. – при кожному відділенні та прокатній агенції Союзкіно РРФСР [11, 154]. В 1930 – 1931 рр. ХПР почали працювати при художньо-репродукційних видавництвах, при Всеросійському кооперативному товаристві «Художник», при всіх художніх товариствах і Федерації об'єднань радянських художників, при кооперативних об'єднаннях і підприємствах, що випускали художньо оформлену продукцію [11, 87,103,105,120], при Державному видавництві образотворчих мистецтв [12, 55].

Відповідно до рекомендацій наради з питань розвитку кінематографу 1928 р., за активної участі профспілок, були організовані масові обговорення сценаріїв, готових кінофільмів, театральних спектаклів в робітничій аудиторії. В червні ЦК Робмис видав спеціальне положення про громадські перегляди. Таким переглядом називався закритий показ кінофільму чи театрального спектаклю до відкритої демонстрації його широкому глядачеві, на якому були присутніми представники великих підприємств, червоноармійці підшефних частин. Після повідомлення кінорежисера чи художнього керівника театру про задачі фільму чи спектаклю і показу їх, організовувався диспут-бесіда і проводилося заповнення глядацьких анкет [11, 167]. Наприклад, у Ленінграді

міською радою профспілок був створений переглядовий пленум, учасники якого були присутніми на громадських переглядах усіх визначних прем'єр ленінградських театрів і кіно [13, 13].

Подібні перегляди влаштовувалися і в творчих організаціях діячів образотворчого мистецтва. Наприклад, 1929 р. в Москві, під час художньої виставки, на якій були представлені твори п'яти мистецьких об'єднань – АХРР, Товариства ім. А. Куїнджи, «4 мистецтва», «Коло художників» і школи П. Філонова, художники провели декілька співбесід з глядачами, які висловили художникам свої враження [14, 6].

Органи державної влади вдавалися і до методів прямого контролю за творчою продукцією художньої інтелігенції. 26 січня 1929 р. колегією Наркомпроса був створений цензурний орган – Головний репертуарний комітет (Главрепертком), головною функцією якого стала попередня цензура усіх творів, «призначених для публічних постановок або публічного демонстрування на кіноекранах в межах РРФСР» [15, 31]. При Главреперткомі створено ХПР з дорадчими функціями, на чолі з головою репертуарного комітету. Відповідно до його функцій, він мав забороняти постановку на сцені і демонстрацію на екранах художніх творів, які містили агітацію проти радянської влади, розголошували воєнні таємниці республіки, повідомляли неправдиві відомості, розпалювали націоналістичний і релігійний фанатизм та антисемітизм, мали порнографічний характер, були сповнені кримінальною романтикою [15, 32].

Такий потужний наступ на ідейно-естетичні позиції художньої інтелігенції з боку партійно-державних органів та робітничої громадськості мав свій результат. Ідейні та творчі зміни відбувалися у художньої інтелігенції відповідно до типу її професійної ідентичності. Так, служителі богеми неприховано виражали своє роздратування новим репертуаром і тематикою художньої творчості. Голова ЦК профспілки робітників мистецтва (Робмис) Я. Боярський у виступі на І Всесоюзній акторський конференції (1930 р.) навів характерні для певних кіл митців слова однієї акторки: «Стає огидно працювати в театрі, коли кожного дня ти повинен грати робітника смаженого, пареного, робітника під соусом, з гарніром – мимоволі тупієш, дурнієш, деградуєш. Місяцями приходиться чекати, коли через цензурні ворота проскочить п'єса, в якій можна відпочити і пригадати добрі старі часи» [16, 8].

Прагматики від мистецтва відверто і неприховано вдалися до ідейної мімікрії. Ідеологічну тенденційність творчості вони сприйняли як усвідомлену необхідність і без зайвих сумнівів штампували політично кон'юнктурні твори, перетворюючи ідеологію на бізнес. Їх політично актуальна художня продукція («ленініана», «сталініана») часто виконувалась на слабкому професійному рівні, адже авторитет теми слугував їм охоронною грамотою [17].

Художники-подвижники просвітницького типу свідомо поставили свій талант на службу новому суспільству, не маючи іншої альтернативи, окрім забуття в еміграції. Багато хто з цієї страти художньої інтелігенції сприйняв комуністичну ідеологію, прагнучи знайти своє місце на батьківщині, бути потрібними своєму народові. В творчості цієї групи митців дивовижним чином поєдналися важлива для більшовиків ідейність з високим художнім рівнем виконання. Підсумком їх літературно-художнього пізнання сучасності стала поява таких безперечно талановитих творів в літературі, як «Соть» Л. Леонова, «Час, уперед!» В. Катаева, «Піднята цілина» М. Шолохова, «Як гартувалася сталь» М. Островського, «Гідроцентраль» М. Шагінян, «Енергія» Ф. Гладкова та ін. Музичне мистецтво поповнилося першими радянськими творами, що продовжували кращі традиції російського реалістичного мистецтва, зокрема такими, як балети «Червоний мак» Р. Гліера, «Полум'я Парижу» Б. Асаф'єва. В образотворчому мистецтві теж з'явилися талановиті твори, присвячені героїці революції, втіленню нових якостей радянських людей. Полотна А. Дейнеки «Оборона Петрограду», М. Грекова «У загін до Будьонного», Б. Іогансона «Рабфак іде», Г. Ряжського «Делегатка», скульптурні твори І. Шадра «Булижник – зброя пролетаріату», «Сезонник» та ін. стали помітним явищем радянського мистецтва.

Талановиті твори літератури та мистецтва цього періоду були присвячені не лише революції та соціалістичному будівництву, їх теми і жанри були ширшими. Достатньо назвати такі літературні твори, як «Петро Перший» О. Толстого, «Кара-Бугаз» К. Паустовського, «Угрюм-ріка» В. Шишкова, п'єси «Клоп» і «Баня» В. Маяковського, опера «Шах-Сенем» Р. Гліера, створені в цей період, що стали класикою радянської художньої культури.

1. *Морозов А.И. Конец утопии. Из истории искусства в СССР 1930-х годов. – М.,1995; Громов Е.С. Сталин. Власть и искусство. – М., 1998; Манин В.С. Искусство в резервации: художественная жизнь. 1917 – 1941 рр. – М., 1999.*
2. *О политической пропаганде и культурно-просветительной работе в деревне. Резолюция VIII съезда РКП(б) // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 2. – М., 1983.*
3. *О печати. Резолюция XIII съезда ВКП(б) // КПСС в резолюциях... – Т. 3. – М., 1984.*
4. *О политике партии в области художественной литературы. Резолюция ЦК ВКП(б). 18 июня 1925 г. // О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. – М., 1972.*
5. *Пути развития театра: Стенографический отчет и решения партийного совещания по вопросам театра при Агитпропе ЦК ВКП(б) в мае 1927 г. / Под ред. С. Крылова. – М.; Л., 1927.*
6. *Пути кино: Стенограмма первого Всесоюзного партийного совещания по кинематографии при ЦК ВКП(б) (2 – 3 марта 1928 г.). – М., 1929.*
7. *Пути развития музыки: Стенографический отчет совещания по вопросам музыки при АППО ЦК ВКП(б). – М., 1930.*
8. *Наш музыкальный фронт: Материалы Всероссийской музыкальной конференции / Под ред. С. Корева. – М., 1930.*
9. *Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ). – Ф. 963. – Оп. 1. – Д. 144.*
10. *РГАЛИ. – Ф. 963. – Оп. 1. – Д. 41.*
11. *РГАЛИ. – Ф. 645. – Оп. 1. – Д. 130.*
12. *За пролетарское искусство. – 1931. – № 3 – 4.*
13. *Рабочий и театр. – 1931. – 29 – 30.*
14. *Жизнь искусства. – 1929. – № 35.*
15. *РГАЛИ – Ф. 645. – Оп. 1. – Д. 140.*
16. *Боярский Я.И. Очередные вопросы художественного производства: Стенограмма доклада на I Всесоюзной актерской конференции. – М., 1930.*
17. *Янковская Г.А. Социальная история изобразительного искусства в годы сталинизма: институциональный и экономический аспекты: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Томск, 2007.*

Shcherban P.N., Shcherban T.Y. The Politics of the Soviet power cocerning the russian artistic intelligensia in the 1917th – 1932 th years. In the article is analysed the attitude of the Soviet authorities to the russian artistic intelligensia in the 1917th -1932 th years, forms and methods of its „sovietization" and the rezults of the ideal-creative evolution.

Key words: art intelligentsia, political influence, ideological and artistic evolution.

О. О. Бережненко

ЗГОРТАННЯ ПРИВАТНОЇ ТОРГІВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПЕТРОГРАДІ (1918 – 1920 рр.)

У статті аналізується процес згортання приватної торгівельної діяльності в Петрограді в роки громадянської війни. Доводиться, що, незважаючи на прагнення влади ліквідувати приватну торгівлю, при нерозвиненій мережі державної і кооперативної торгівлі, вона все ж таки була неспроможна цілковито забезпечити мінімальні потреби населення, навіть у продуктах харчування і першої необхідності.

Ключові слова: *приватна торгівля, Петроград, торгівельна діяльність.*

В історіографії запропонованої теми дослідження можна виділити декілька періодів. Для праць сучасників НЕПу, котрі займалися дослідженням приватнопідприємницької діяльності, характерним є зазначення головних проблем, актуальних для рішення практичних завдань, а також аналіз причин ліквідації приватної торгівлі у 1918 – 1920 рр. і її повернення з початком НЕПу. Для першого історіографічного періоду властивим також є введення в науковий обіг значної кількості фактичного матеріалу. Історико-економічній думці 1920-х рр. в цілому вдалось намітити коло питань, необхідних для подальшого всебічного вивчення приватноторгівельної діяльності в країні у той же час.

У наступний (радянський) період вивчення досліджуваної проблематики (1930 – середина 80-х рр.), з'явилось чимало загальних праць, в яких розглядалась тематика ліквідації приватної торгівельної діяльності до початку НЕПу. Наголос в них ставився на оцінці «хижацької природи» приватного підприємництва. З другої половини 80-х рр. в численних статтях, які переважно друкувались на сторінках періодичних видань, автори звертались до причин ліквідації приватної торгівлі у 1918 – 1920 рр., розглядали окремі аспекти соціально-економічного розвитку. Авторами була зібрана і систематизована велика кількість фактичного матеріалу. Третій період в дослідженні проблеми почався з розпадом СРСР і продовжується дотепер.

Джерельна база дослідження складається як з архівних, так і з опублікованих матеріалів. Важливою складовою стали документи правлячої більшовицької партії, також законодавчі акти, звіти місцевих економічних нарад, статистичні дані. Найбільший інтерес при дослідженні приватної торгівлі в Петрограді мають матеріали Центрального Державного архіву міста Санкт-Петербурга (ЦДА СПб). Архівні документи дали можливість скласти повніше уявлення про процеси, які відбувались у діяльності приватної торгівлі й її ліквідації в 1918 – 1920 рр.

Оскільки приватні підприємці не здавали власну документацію в державні архіви, то відтворити їх діяльність стає можливим переважно на основі документів різних контролюючих і перевіряючих державних структур. Важливим джерелом є видання періодичного друку – центральні і регіональні спеціалізовані економічні, суспільно-політичні видання. Зазначений комплекс документів складає головну джерельну базу дослідження і дає можливість об'єктивно висвітлити функціонування і ліквідацію приватної торгівельної діяльності. Отже, метою статті є аналіз причин згортання приватної торгівельної діяльності в Петрограді впродовж 1918 – 1920 рр.

При побудові соціалістичної держави, більшовики планували цілковито відмовитися як від послуг приватника, так і від грошей в цілому. Однак реальність виявилась іншою, адже саме приватник відігравав першочергову роль, зокрема в пожвавленні обігу між селом і містом. Незважаючи на зусилля міської влади, вона не здатна була задовольнити потреби широких верств населення, тим більше за доступними цінами, у продовольстві і предметах першої необхідності. 1918 – 1920 рр. відзначилися політикою згортання приватної торгівельної діяльності, подекуди з послабленням, а подекуди з посиленням цього процесу.

Найбільш виразно думка про необхідність ліквідації приватного торгового апарату прозвучала 26 травня 1918 р., коли відкрився І Всеросійський з'їзд Рад Народного Господарства. У прийнятих ним резолюціях, зазначалося: «В галузі обміну і розподілу необхідна централізація і зосередження всього торгового апарату в руках державних органів і в кооперативних організаціях, з проведенням поступової ліквідації приватно-торгового апарату», але не виключали залучення приватної торгівлі до роботи «переважно на засадах комісійних»[1, 18].

Після того, як владі у другій половині лютого 1918 р. вдалося збити хвилю масових пограбувань, приватна торгівля розвинула досить жваву діяльність. Найшвидше увійшла в більш-менш нормальне русло робота ринків. З весни того ж все частіше на сторінках офіційних видань починають з'являтися заклики до муніципалізації і націоналізації всієї приватної торгівельної мережі, замість якої мала виникнути чітко централізована і не настільки розгалужена мережа державних підприємств. Особливо активно магазини почали націоналізувати восени 1918 р.

16 жовтня у місті припинили існування всі ресторани, їдальні закусочні і тому подібні заклади приватних підприємців [2]. Ще в травні було опубліковано спеціальну постанову, яка детально регламентувала вуличну торгівлю. В ній встановлювалися розміри візка, його коліс, ручної ятки та кошика, час торгівлі, заборона торговцям скупчуватися, стояти можна було тільки на відстані трьох сажнів один від одного, не можна було сидіти на табуретах і ящиках тощо. Не дозволялося стояти з візками на Невському пр., Морській вул., Гороховій вул., Садовій вул., Кузнечному пер., а з ятками, встановленими на розкладках, на Невському пр., від колишнього Головного штабу до Дегтярної вул. Торговець повинен був бути в пристойному вигляді, не повинен був голосно і настирливо звертатися до публіки [3, 10]. Варто відзначити, що введення заборон на вуличну торгівлю іноді обумовлювалося побоюваннями спалаху дизентерії та холери, нерідко супроводжувалося вказівкою, що продуктами дозволяється торгувати на ринках і базарах, час яких було обмежено з 7 до 13 години [4, 17]. Згодом з'явилися постанови про заборону вуличної торгівлі то в одному, то в іншому районі міста. У тих, хто порушив заборону повинні були конфісковуватись товари та обливатися гасом [5, 11,30].

Не можна стверджувати, що боротьба з вуличною торгівлею велась з перемінним успіхом. Наприклад, під час проведення 28 серпня 1919 р. облави на дрібних спекулянтів Центрального ринку, було затримано 400 осіб, а за кілька днів кількість продавців відновилася. Таких ринків, базарчиків, стихійних товкучок в місті функціонувало близько сотні [6]. Всім їм протистояла, створена 5 червня 1918 р., служба Торгового нагляду при Відділенні зборів Фінансового відділу Петроградської міської управи, в якій за штатом було лише 17 осіб [7, 2-3зв.]. Викорінення вуличної торгівлі, спроби поставити під жорсткий контроль ринки і базари сприяли концентрації населення навколо громадських їдалень і в чергах до продуктових крамниць. Здавалося, що приватна торгівля ось-ось зійде нанівець, проте, вже на початку 1919 р. стало зрозуміло, що влада нездатна забезпечити жителів достатньою кількістю дешевих обідів в їдальнях. В силу цього виникла необхідність залишити жителям можливість діставати продовольство в інших місцях. У резуль-

таті, кампанія з ліквідації приватно-торгівельної мережі частково затихла.

Чергове вирішення питання боротьби з приватною торгівлею співпало з різким погіршенням в середині літа 1919 р. продовольчого становища. На початку липня 1919 р. голова Петроградської споживчої комуни О. Бадаєв довів до відома жителів, що хлібний пайок буде зменшений, скасовуються будь-які преміальні та інші видачі хліба всім установам і заводам [8]. З 1 липня було введено громадське харчування через їдальні для всього населення. Потім пішли повідомлення, наприклад, що, виданий на 2 дні, хліб слід вважати виданим на 4 дні, що ряд купонів трудового пайку анулюється тощо [9] Обіцяного незначного збільшення хлібного пайку до 0,75 фунта городянам довелося чекати до кінця листопада 1919 р. [10]. З огляду на це, вже у серпні 1919 р. Відділ управління Виконкому Петроради прийняв постанову, якою з 20 вересня торгівля дозволялася тільки на 9 міських ринках, хоча на той час їх діяло понад 40. Купівля-продаж на вулицях, площах і у дворах заборонялася. Тим, хто порушив постанову, загрожувало 6 місяців примусових робіт і конфіскація товарів [11, 2-3зв.]. Ця постанова була сприйнята вкрай негативно. Одним із перших, хто офіційно відреагував на неї, був Відділ комунального господарства Смольнинського району, який знайшов підтримку у Виконкомі Смольнинської ради депутатів. Відділ зажадав внести в списки діючих ще кілька ринків: Горушечний (колишні Мельникова, Іванова та Захарова) і Суворівський [11, 7-8зв.]. Смольнинський виконком був не єдиним, хто звернувся з подібного роду проханням. Фінансовий відділ Ради Виборзького району просив того ж, відзначаючи серед головних причин, інтереси фіску і невдоволення населення [11, 24].

У черговий раз доля приватної торгівлі та ринків вирішувалася на засіданнях Великої Президії Петроради 30 квітня і 2 травня 1920 р. Детальне опрацювання операції було доручено О. Бадаєву, С. Равич і Д. Тріліссеру. 7 травня Президія повернулась до цього питання, вважаючи, що в місті існує близько 30 тис. різних приватних закладів, у тому числі 8 тис. з них, отримали дозволи за останній рік-півтора. Було вирішено, що 20 травня всі ці заклади будуть закриті і «розвантажені» [12, 4,8]. 29 липня 1920 р. новий голова Петроградської споживчої комуни А. Куклін заявив, що вважає продовольче становище міста нестійким, наявних продуктів вистачить лише до 2 серпня і тому хлібний пайок буде скорочений, як і норми відпуску обідів в комунальних їдальнях [13]. Наступного дня Відділ управління взявся до закриття всіх магазинів, ларьків і приватних майстерень. За словами С. Равич, для цього було задіяно 17 тис. осіб. Затриманих торговців відправляли в розподільні каральні пункти [14].

2 серпня Відділ управління провів спеціальне засідання «з вирішення питання щодо приймання, запечатаного в магазинах, товару і передачі його в державні магазини, що засновуються в даний час» [15]. У кінці серпня С. Равич на засіданні Петроради заявила: «Приватна торгівля більше не існує. Тим не менш і в даний час спостерігається вулична торгівля купками. Боротьба з цими останніми спробами доручена виконкомам районних рад» [16]. Тут же повідомлялося, що вже «розвантажено» 5730 магазинів, але «в закритих крамницях і на ринках виявлена така нікчемна кількість продуктів, що сприймати ці лавки і ринки як серйозну підмогу продовольчій кризі у жодному випадку не можна» [17, 1]. Ліквідація вуличної торгівлі «купками» проходила важко і супроводжувалася періодичними облавами.

У результаті наступу міської влади Петрограду на приватний торговий сектор міста, з метою його подальшого згортання, було закрито майже всі дрібні магазини, базари і майже 70% існуючих ринків. Городяни були позбавлені можливості вільно купувати або намінювати необхідні їм продукти за доступними цінами. Ліквідація альтернативи у самозабезпеченні сприяла переходу населення на мізерне громадське харчування, низький рівень організації якого «сприяв» лише збільшенню невдоволення населення міста і, як результат, розвитку «підпільних» форм організації ринків.

Прагнення міської влади Петрограду ліквідувати ринки і вуличну торгівлю було обумовлено не тільки необхідністю перешкодити поширеним розкраданням на фабриках і заводах, з державних розподільчих пунктів і складів, на залізниці, а й бажанням усунути занадто неприємний для влади контраст між мізерними муніципальними обідами і пайками, з одного боку, і досить жвавою торгівлею на ринках та вулицях. Міській владі не вистачало розуміння того, наскільки вигідне збереження цього контрасту, за наявності вкрай важких економічних умов в країні. Усуненням же ринків і вуличної торгівлі влада цілковито покладала на себе обов'язок нести повну відповідальність за виживання городян. У перспективі варто проаналізувати фактори і причини, що призвели до ліквідації приватної торгівлі в кінці 1920-х рр.

1. *Резолюции I Всероссийского Съезда советов Народного Хозяйства. – М., 1918.*
2. *Северная коммуна. – 1918. – № 134.*
3. *Вестник Совета I-го городского района. – № 9 – 10.*
4. *Центральный Государственный Архив города Санкт-Петербурга (далі – ЦГА СПб). – Ф. 142. – Оп. 12. – Д. 4.*
5. *ЦГА СПб. – Ф. 145. – Оп. 12. – Д. 3.*
6. *Петроградская правда. – 1919. – 30 авг.*
7. *ЦГА СПб. – Ф. 73. – Оп. 1. – Д. 80.*
8. *Петроградская правда. – 1919. – 3 июля.*
9. *Петроградская правда. – 1919. – 10 июля.*
10. *Петроградская правда. – 1919. – 27 нояб.*
11. *ЦГА СПб. – Ф. 7455. – Оп. 1. – Д. 4.*
12. *ЦГА СПб. – Ф. 1000. – Оп. 4. – Д. 55.*
13. *Петроградская правда. – 1920. – 29 июля.*
14. *Петроградская правда. – 1920. – 1 авг.*
15. *Петроградская правда. – 1920. – 3 авг.*
16. *Петроградская правда. – 1920. – 21 авг.*
17. *ЦГА СПб. – Ф. 1000. – Оп. 4. – Д. 60.*

Berezhnenko O.O. The abolition of the private trade activity in Petrograd (the 1918th – the 1920th years). In the paper is analysed the abolition of the private trade activity in Petrograd. It's proved that despite the desire of the authority to eliminate the private trade, having the undeveloped network of the state and cooperative trade, it still was not able to fully meet the minimum needs of the population, even in the foodstuffs and basic products.

Key words: private trade, Petrograd, trade activity.

С. В. Корновенко

СЕЛЯНСТВО У ВРАНГЕЛІВСЬКІЙ МОДЕЛІ ОНОВЛЕНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1920 р.)

Стаття присвячена вивченню ролі і місця селянства у врангелівській оновленій моделі Російської державності.

***Ключові слова**: влада білого Криму, селянство, врангелівська модель Російської державності.*

Визначальною рисою революції та громадянської війни на Півдні Росії було те, що остання, як влучно висловився Л. Троцький, „була суто селянською, укоріненою у місцевий грунт і мужицькою люттю випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни". Насамперед це стосується українських територій, які упродовж 1919 – 1920 рр. перебували під управлінням

А. Денікіна та П. Врангеля. Окрім програми „contra”, лідери Білого руху Півдня Росії мали і програму „pro”. У ній чільне місце відводилося селянству. З огляду на феноменальність революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. у Росії, в Україні як історичне та соціокультурне явища ці події перебували та перебувають у фокусі постійної уваги суспільства в цілому, науковців зокрема. Вони були і залишаються предметом постійного обговорення, дискусій, вивчення. В їхньому науковому осмисленні склалися певні історіографічні традиції.

Водночас вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на тому, яке місце у врангелівській моделі оновленої російської державності відводилося селянству. Автор статті ставить за мету розкрити бачення лідерами Білого руху Півдня Росії у 1920 р. місця селянства в оновленій врангелівській моделі російської державності.

Політичне майбутнє оновленої моделі російської державності П. Врангель чітко пов’язував з селянством, з його приватною власністю на землю. Зокрема він наголошував: „Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило свій вік” [1, 106]. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об’єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні такої позиції П. Врангеля щодо ролі та місця селянства, в оновленій ним моделі російської державності, відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання [2].

В унісон думкам П. Врангеля звучали ідеї й військових, зокрема штабс-капітана Яринича щодо сутності селянства, його ролі та місця в оновленій моделі російської державності. Офіцер був глибоко переконаний, що сила Росії у селянстві, „однак за понад три роки революції цією силою не скористалася жодна із партій”. У зв’язку з цим, автор доповідної наполягав на тому, щоб керівництво білого Криму, якщо воно хоче відродити міць Росії, почало це робити від основ: “Міцним є все те, де міцний фундамент. Якщо Росію може врятувати тверда, справедлива влада, то потрібно цю владу створювати не лише згори, а і знизу”.

Розмірковуючи над тим, які верстви суспільства можуть стати надійною основою відродженої моделі російської державності, Яринич без вагань називає селянство. На його переконання, місто вичерпало свій потенціал. Воно перетворилося “в гниле, заразне, смердюче болото. Місто завершило свою роль у революції”. Єдиним “здоровим елементом залишилося селянство”. Тому владі потрібно “зорганізувати здорове селянство.., з нього формувати владу на селі”. Державний апарат на місцях мав, за рекомендаціями штабс-капітана, формуватися за рахунок “середняків, навіть бідняків”. Майнова диференціація не важлива. Він вважає, що чим ширшою в соціальному відношенні буде опора влади на селі, тим для неї краще. Наріжним каменем – критерієм у підборі кадрів – були моральні та професійні якості: “чесний трудівник”. У такий спосіб, на його переконання, білі “виб’ють з рук більшовиків зброю, якою вони наділяють селянство у боротьбі проти нас. Тобто, вони тоді не зможуть сказати, що влада буржуазна”[3, 1-7зв.].

У цьому зв’язку постає цілком слушне, на нашу думку, запитання, наскільки плани представників властей білого Криму відповідали реальному стану справ у сільському господарстві Криму та Північної Таврії. Територія, контрольована Російською Армією (переіменована П. Врангелем Добровольча Армія), відповідала колишній Таврійській губернії й становила близько 60 тис. кв. км, на якій проживали 3 млн осіб, ураховуючи біженців і військових. „На півночі крайньою точкою був Олександрівськ; на сході – Бердянськ і Маріуполь; на північному заході – Дніпро. Орних земель було вдосталь” [4, 329]. Як зазначають статистичні дані, центральною фігурою у сільському господарстві став середняк. Вже на початку 1919 р. середньозаможні господарства становили 60 % від загальної чисельності [5, 35]. Соціальна структура селянства станом на 1920 р. зазнала суттєвих змін, порівняно з дореволюційним 1916 р. Насамперед це стосується Таврійської губернії – регіону, в якому відсоток заможних господарств традиційно був високим. Про це переконливо свідчать дані таблиці 1.

Табл. 1

Зміни розмірів посівів у селянських господарствах України [6, 38]

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)						
	безпосівні	до 1 дес.	1,1 – 3,0	3,1 – 6,0	6,1 – 9,0	9,1 – 11,0	понад 11 дес.
1916	17,3	7	17,1	20,4	13,2	25	
1920	10,2	8,5	26,6	27,1	13,1	4,9	9,6

Так, за 5 років, ураховуючи 4 роки революції та громадянської війни, кількість безпосівних господарств зменшилася на 7,1 %; з наділом до 1 дес. – зросла на 1,5 %; з наділом від 3,1 до 6,0 – на 6,7 %; з наділом від 6,1 до 9,0 – на 0,1 %; на 10,5 % зменшилася загальна кількість заможних господарств, а також спостерігається диференціація на такі, що володіли 9,1 – 11,0 дес. землі (4,9 %) й понад 11 дес. – 9,6 %. Отже, біднота, незаможне селянство, становили 18,7 %, від загальної чисельності селянських господарств.

Не менш промовистою є статистика забезпеченості селянських господарств живим і мертвим інвентарем, що відіграє роль важливого показника як для з’ясування стану галузі, так і рівня добробуту селян. Відповідно до інформації, що міститься у сільськогосподарських переписах, 1917 р. на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній було 15,4 % селянських господарств без худоби, а 1920 – 7,9 %; без робочої худоби – відповідно 44,8 % і 34,1 %; без корів – 35,1 % і 27,2 %; без інвентарю – 43,5 % і 24,9 % [6, 40]. Отже, за час революції та громадянської війни чисельність селянських господарств без худоби зменшилася на 7,5 %, без робочої худоби – на 10,7 %, без корів – на 7,9 %, без інвентарю – на 18,6 %. Таким чином, селянство, у тому числі й Таврійської губернії, вирівнювалося у своїх статках, стаючи середняцьким.

Іншим було становище поміщицьких господарств. Жодною мірою не ідеалізуючи їх власників, зауважимо, що вони являли собою, принаймні до революції, потужний сільськогосподарський комплекс, маючи товарний характер і продукуючи товари на експорт. У 1920 р. від їхнього колишнього потенціалу залишалася одна загадка. Великі поміщицькі маєтки зазнали подвійного удару. З одного боку, вони стали об’єктом нищення радянської влади, яка відстоювала принципи націоналізації, а з іншого – селян, які збагачувалися, грабуючи поміщицький реманент, захоплюючи поміщицькі угіддя. Крім того, революція та громадянська війна внесли серйозні корективи не з кращого боку, в умови найму-продажу робочої сили на селі, в орендні ставки, які не могли бути нормовані.

Яскравим прикладом економічного становища поміщицьких господарств Таврійської губернії є доля маєтку Фальца-Фейна “Асканія-Нова”. Із 400 коней

залишився 1, із 120 верблюдів – 72, із 1000 волів – 60, із 300 корів – 3, із 200 свиней – 67, із 45000 овець – 5000. Різко скоротилися площі оброблюваних земель: із 4370 дес. економічних сільгоспугідь маєтку було засіяно 415 дес. Аналогічним був стан справ із посівними площами в маєтках Карабона (із 2550 дес. – 180 дес.), Желябіна (із 1945 дес. – 120 дес.). Таким чином, оброблялося менше 8 % придатних угідь у маєтках [7, 99].

Наведені нами вище дані засвідчують, що міркування П. Врангеля та його оточення стосовно соціальної основи оновленої моделі російської державності мали під собою реальне економічне підґрунтя. Вони узгоджувалися з тими процесами, що відбулися на селі за роки революції та громадянської війни. Справді, центральною фігурою села став середняк.

Міркування П. Врангеля стосовно ролі та значення селянства в, оновленій ним, моделі російської державності були реалізовані й на практиці. Так, відповідно до наказу Головнокомандувача від 29 березня 1920 р., було оголошено нове „Положення про управління областями, що переходили під контроль Збройних Сил на Півдні Росії". Ним юридично закріплювалася модель державницького механізму на території Північної Таврії та Криму. У врангелівській системі управління важлива роль належала місцевій владі на селі. Зазначимо, що подібно до цих питань ставився і А. Денікін. Однак останній убачав у них лише органи, які, перебуваючи на найнижчій сходинці системи державного управління, були слухняними виконавцями розпоряджень цивільної та військової адміністрацій. Отже, „живої", а відтак дієвої вертикалі виконавчої влади ні Головнокомандувачу ЗСПР, ні Особливій нараді створити не вдалося. „Діалогу" у добровольців із селянством через органи селянського самоуправління у більшості випадків не вийшло, незва-жаючи на те, що представники Білого руху Півдня Росії в 1919 р. докладали до цього чимало зусиль.

Влада білого Криму, конструюючи систему управління, переглянула роль, місце і значення селянської ініціативи та самоорганізації. Волосні та сільські структури розумілися нею як опора влади на місцях, фундамент, на якому зводився каркас оновленої російської державності. Така позиція передбачала, що провідна роль у реалізації владних ініціатив у політичній та економічній сферах на місцях належатиме органам селянського самоврядування. Саме тому, з виходом Російської Армії до Північної Таврії влада білого Криму не чинила перешкод селянській ініціативі з відновлення сільських та волосних сходів, інституту сільських та волосних старшин. Принаймні цього не зафіксовано, у залучених нами до дослідження, джерелах. Навпаки, історичні джерела засвідчують, що командири військових частин, розташованих у повітах Північної Таврії, отримували чіткі інструкції від Головнокомандувача про те, як себе поводити у відносинах із органами селянського самоврядування. Так, начальники цивільних частин діючої армії зобов'язувалися всіляко підтримувати діяльність волосних старшин та сільських старост, зорганізовані ними сходи [8, 24-24зв.]. На це спрямовувався і зміст „Тимчасового положення про земельні установи".

У такий спосіб П. Врангель та його оточення намагалися вибудувати таку модель „діалогу" із селянством, за якої актуальне для останнього аграрне питання вирішувало б воно саме, через „волосні та повітові земельні ради, до складу яких входили б селяни" [9, 61]. Собі урядова влада відводила значно скромнішу роль та функції. Як зазначав у листі В. Маклакову Г. Глинка, „урядова влада не вказує і не розпоряджається у земельній справі місцевим органам, а лише допомагає та сприяє їм у цій справі, упереджуючи, у разі потреби, втручання в неї антидержавницького елементу" [10, 66]. Так, у телеграмі начальнику Джанкойського повіту наказувалося: „Надайте всіляку підтримку повітовому земельному посереднику у поступовому відкритті у волостях виборчих волосних сходів для виборів повітових земельних рад". Подібні інструкції стосовно передвиборчої роботи у Сімферопольському, Євпаторійському та Перекопському повітах отримав Сімферопольський губернський земельний посередник В. Шлейфер [11, 81,83]. Невдовзі, переконавшись у правильності власних думок, у кінці липня 1920 р. наказом Головнокомандувача посади сільських комендантів скасовувалися. Таким чином, власті усували військових від впливу на роботу органів самоврядування на селі [12, 41зв.].

На волосні земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів, було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік земельного фонду волості, що підлягав відчуженню; 2) з'ясування потреб населення у землі; 3) визначення норм селянського та поміщицького землеволодіння; 4) збір інформації про середню врожайність для визначення викупної вартості землі; 5) з'ясування прав кожної фізичної особи на отримання тієї чи іншої ділянки землі; 6) забезпечення інтересів воїнів, що борються за відновлення російської державності тощо [13, 20].

Таким чином, констатуємо, що соціальною основою врангелівської моделі оновленої російської державності вважалося селянство. Владі білого Криму вдалося спрямувати селянську ініціативу у конструктивне продержавницьке річище. Засобом реалізації стали волосні земельні ради. Саме вони мали широкі повноваження з вирішення різноманітних питань соціально-економічного життя. Інші органи державної влади білого Криму не виконували допоміжні функції.

1. *Дрейер фон В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918 – 1920 гг. – Берлин, 1921.*
2. *Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос. – 1920. – № 248.*
3. *Російський державний воєнний архів (далі – РДВА). – ФР. 39540с. – Оп. 1. – Спр. 186.*
4. *Черкасов-Георгиевский В. Генерал П. Н. Врангель. Последний рыцарь Российской империи. – М., 2004.*
5. *История гражданской войны в СССР: В 5 т. – Т. 4: Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). – М., 1959.*
6. *Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України // Укр. іст. журн. – 1987. – № 11.*
7. *Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: В 2 т. – Т. 1. – М., 1992.*
8. *Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – ФР. 3801. – Оп. 1. – Спр. 2.*
9. *Сведения об осуществлении земельного закона Врангеля 25 мая 1920 г. к 15 сентября // Красный архив. – 1928. – Т. 1.*
10. *Письмо Начальника Управления земледелия и землеустройства Глинки В.А. Маклакову 16 сентября 1920 г. // Красный архив. – Т. 1. – 1928.*
11. *ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 5.*

12. РДВА. – ФР. 101. – Оп. 1. – Спр. 174.
13. ДАРФ. – ФР. 355. – Оп. 1. – Спр. 3а.

Kornowenko S.W. The Peasantry in the Wrangel model of the updated Russian statehood (the 1920th). The article is devoted to the study of the role and place of the peasantry in the Wrangel updated model of the Russian statehood.
Key words: white-power of the Crimea, the peasantry, Wrangel model of Russian statehood.

О. П. Демченко

ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У КОНТЕКСТІ ВИЗНАННЯ ФРАНЦІЄЮ УРЯДУ ГЕНЕРАЛА ПЕТРА ВРАНГЕЛЯ (серпень 1920 р.)

У статті на основі ряду документів та матеріалів розглянута позиція Великобританії відносно визнання Францією уряду генерала П.М. Врангеля у серпні 1920 р.
Ключові слова: *антибільшовицький рух, уряд ЗСПР, ультиматум, міністерство закордонних справ Великобританії, англо-французькі відносини.*

Одним із дискусійних питань історії громадянської війни у Росії 1918 – 1921 рр. є ставлення країн Антанти – Великобританії та Франції до антибільшовицького руху. Якщо на момент виходу Німеччини з Першої світової війни, останні надавали підтримку супротивникам радянської влади в Росії, керувались спільними рішеннями, то після 11 листопада 1918 р. їх позиція та відношення до антирадянського руху відчутно змінилася.

"У Франції починають розуміти користь для себе відтворення сильної Росії, але в Англії і Америці справа йде трохи інакше, чомусь там знаходять співчутливий відгук бажання народностей, які прагнуть відокремитись від Росії", – характеризував протиріччя між Францією та Великобританією відносно підтримки антибільшовицького руху в Росії член Російської політичної наради у Парижі В. Маклаков [1, 69]. "У той час, як французи явно робили кроки нам назустріч, політика англійців відносно нас залишалася ворожою. Ллойд-Джорж продовжував загравати з Радами. У російському питанні виявилася різка розбіжність між англійською і французькою точкою зору", – згадував генерал П. Врангель [2, 274]. Радянський історик І. Мінц з цього приводу відмічав, що Франції була потрібна сильна Росія для боротьби з Німеччиною, для Англії ж, навпаки, розчленована Росія означала б усунення могутнього конкурента на Сході [1, 69]. Одним із суперечливих питань для Великобританії і Франції стало визнання кримського уряду генерала П. Врангеля.

Протягом квітня – травня 1920 р. останній отримував безпосередню підтримку від Великобританії. У цьому була об'єктивна зацікавленість обох сторін і передусім це стосувалося уряду Збройних сил півдня Росії (ЗСПР). У тогочасній міжнародній обстановці підтримка генерала П. Врангеля з боку Великобританії грала б значну роль, а також послужила б прикладом розвитку співпраці для інших країн. Крім того, політичні відносини між двома урядами виходили на якісно новий рівень. Це було пов'язано з тим, що армія генерала П. Врангеля контролювала лише територію Криму, і не було більше приводів для дипломатичних розбіжностей з питань Кавказу і Закавказзя, зацікавленість у контролі над якими, урядовими колами Великобританії слугувала чи не основною причиною підтримки П. Врангеля.

Після поразки армії А. Денікіна і заміни його П. Врангелем, Великобританія прагнула зберегти своє становище на Кавказі. Останній цікавив її багатством природних ресурсів і можливістю створити тут буферну зону, здатну перешкодити проникненню революційних ідей з Радянської Росії в англійську сферу впливу. Захист своїх інтересів на Кавказі Англія і Франція припускали здійснити за допомогою антирадянського повстанського руху [3, 131]. "Допоки Врангель продовжує свої успіхи на півдні, червоні не можуть приділити уваги ні Кавказу, ні Персії і ще менше Індії", – писала англійська газета "Times" від 23 вересня 1920 р. [4; 5, 42].

Однак після того як генерал П. Врангель відмовився виконати вимогу ультимативної ноти Великобританії не переходити у наступ проти більшовиків і взяти участь у переговорах з урядом з РСФРР щодо безкровної ліквідації Кримського фронту, англійський уряд припинив надавати йому матеріальну та військову підтримку. З відновленням бойових дій у Північній Таврії наприкінці травня 1920 р. усі офіційні контакти Великобританії з урядом П. Врангеля були припинені.

10 червня 1920 р., перебуваючи під тиском профспілок і робітничого руху, Д. Ллойд Джордж на засіданні Палати Громад заявив: "Ми зробили все, що могли, для того щоб послужити посередниками між радянським урядом і армією генерала Врангеля, з метою поставити у можливо кращі умови біженців з Криму, але ми ясно дали зрозуміти генералові Врангелю, що не беремо на себе відповідальність ні за нього особисто, ні за його армію, у тому випадку, якщо він здійснить наступальні операції. Відповідальність за військові дії падає цілком на нього. Як тільки ми про це дізналися, британська місія була відкликана з Криму" [6, 585; 7, 119]. Після цієї заяви у Севастополь були відправлені інструкції щодо негайного від'їзду британської військової місії із дотриманням найсуворішого нейтралітету [6, 871-872]. "В Англії агітація врангельців не могла тепер мати ніякого успіху, і, переконавшись у цьому, російські політичні діячі, махнули рукою на Ллойд-Джорджа, охарактеризувавши його політику словом "підла". Зате ця агітація давала сприятливі результати у Парижі", – пригадував військовий кореспондент Г. Раковський [8, 93-94].

На відміну від Великобританії, французький уряд, підтримуючи Польщу в її політиці відносно РСФРР, спробував залучити П. Врангеля в орбіту своєї політики і використати його армію в якості сили, яка б, створивши на півдні загрозу більшовикам, відвернула частину їх військ з польського фронту. Начальник французької військової місії генерал Ш. Манжен впродовж квітня – травня 1920 р. неодноразово давав зрозуміти головнокомандувачу ЗСПР, що його операція у допомогу полякам, які розпочали наступальні операції в Україні 25 квітня 1920 р., була б підтримана Францією [9, 325-326].

Представник антибільшовицького руху генерал В. Дрейєр стверджував, що Франції, на відміну від інших країн-союзників, була потрібна Росія, "не як матеріал, не як їжа зручна і легка для економічного поглинання, а як потужний союзник, як велика європейська держава, здатна зберегти і підтримати загальну політичну рівновагу Європи" [7, 119]. "У цей період Врангель цілком потрапив в орбіту впливу Франції, яка не лише не хотіла якого-небудь припинення військових дій, але навпаки, всіляко штовхала Врангеля проти Радянської Росії і змушувала його почати наступ", – зазначав радянський історик Б. Штейн [10, 19].

Результатом такої позиції Франції відносно кримського уряду генерала П.. Врангеля стало його визнання де-факто 10 серпня 1920 р. у Парижі. Це рішення мотивувалося таким чином: "Зважаючи на військові успіхи і посилення уряду Врангеля, а також його завірення відносно демократичного характеру його внутрішньої політики, французький уряд вирішив визнати уряд Врангеля фактичним урядом півдня Росії. Французький дипломатичний агент буде відправлений у Севастополь із званням верховного комісара" [2, 318; 8, 97].

В офіційних кримських колах несподіване визнання уряду П. Врангеля було зустрінуте з великим захватом. Факт цей розцінювався, як "акт глибокого значення" [7, 120] і поворотний пункт у загальному ході боротьби з більшовиками [8, 98]. У російському антибільшовицькому і закордонному друці пропагувалась думка, що населення Півдня Росії з ентузіазмом зустріло цю новину. "Усі наші зусилля спрямовані на виконання нашого завдання з відновлення Росії на основі великих начал свободи і прогресу", – заявляв генерал П. Врангель у своїй телеграмі – відповіді президенту Франції О. Мільєрану [8, 98]. Також він стверджував: "Нота Франції є справедливим і благородним вираженням вдячності одного союзника за жертви, принесені іншим союзником у загальній справі" [3, 135].

Однак не всі представники антибільшовицького руху погоджувались з таким твердженням. Так, Г. Раковський писав, що на противагу пасивності Англії, Франція усіма заходами і способами підтримувала Крим, тому що тут проти більшовиків вели боротьбу їх найбільш стійкі і непримиренні вороги – білогвардійці. "Треба було зробити Врангелю всемірну допомогу і в першу чергу, наскільки можливо, підняти його міжнародний престиж, змусити потім Москву припинити посилку резервів у Польщу, звернути на Крим головну увагу і відвернути тим самим більшовиків від західного фронту" [8, 92].

Визнання уряду ЗСПР Францією було повною несподіванкою для інших країн Антанти, які не бачили жодних підстав для цього. "Особливо не розуміли і обурювалися із цього приводу в Англії, тим паче, що про визнання Врангеля британський кабінет був оповіщений post factum. Між Англією і Францією назрівав навіть серйозний дипломатичний конфлікт", – пригадував Г. Раковський [8, 98]. "Мільєран за своїми переконаннями був непримиренним ворогом Рад і другом національної Росії, проте, Франції доводилося зважати на політику англійців, на даний момент очевидно ворожу для нас", – відмічав у своїх спогадах генерал П. Врангель [2, 393]. Виправдовуючи свою позицію відносно уряду ЗСПР, французькі правлячі кола робили посилання на те, що Д. Ллойд-Джордж, незважаючи на катастрофічне положення Польщі, не змінював свого наміру досягти угоди з більшовиками.

Визнання уряду генерала П. Врангеля Францією було здійснено без відома Великобританії. Уряд останньої дізнався про це лише з газетних повідомлень агентства "Рейтер", що неприємно вразило його. "Після того, як минулого вівторка 10 серпня у газеті "Westminster Gazette" з'явилося повідомлення (про визнання Францією уряду генерала П. Врангеля – О. Д.), не отримавши якого-небудь офіційного повідомлення від уряду Франції, я на момент схилився до того, що це правда, але у той же час зателефонував у французьке посольство і в Париж для отримання інформації. Де Флоріо (посол Франції у Лондоні – О. Д.) відповів, що він про це нічого не знав. Пізніше прем'єр-міністр заявив, що йому здається неймовірним те, що Мільєран міг зробити такий крок без передчасної консультації з союзниками. Було навіть запропоновано, що ця декларація могла вийти від міністерства закордонних справ Франції за відсутності і без його відома. Обидві гіпотези, проте, виявилися помилковими. Рішення відносно генерала Врангеля приймалося французьким урядом у присутності Мільєрана. Тому цей акт і громадський анонс без якого-небудь інформування уряду його величності були ретельно спланованою дією частини французького уряду", – писав у конфіденційному листі 13 серпня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон англійському послу у Парижі Е. Дербі [11, 387].

Одразу ж, після отримання інформації від агентства "Рейтер", з приводу позиції французького уряду відносно ЗСПР, в англійському парламенті розпочалось інтенсивне обговорення цього заходу. Так, на засіданні Палати Громад 11 серпня 1920 р. депутатом Д. Маклейном було зачитано повідомлення, у якому йшлось про визнання Францією уряду генерала П. Врангеля де-факто, а також зазначалось, що прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж був офіційно оповіщений про це ще 10 серпня 1920 р. Це викликало обурення серед деяких депутатів.

"Якщо інформація вірна, – заявляв Д. Маклейн, – то, на мою думку, новоутворена ситуація, якою до певного часу у різному співвідношенні піклується Франція, розбиває будь-яку можливість Лондонської конференції привнести загальний мир, на який весь світ так довго молився. Згідно з моїм іншим припущенням, якщо позиція Франції являється такою, вона повинна продовжувати її одноосібно. Я не думаю, що Великобританія дозволить собі бути заручницею у безмежній військовій авантюрі у Росії. Тому я твердо вірю у розсудливість британців" [12, 496].

Натомість Д. Ллойд Джордж заявив, що він дізнався про цей захід Франції лише вранці 11 серпня 1920 р. і це для нього стало повною несподіванкою і викликало великі побоювання [12, 496]. Також він підкреслював, що під час нещодавніх переговорів з французькою делегацією у Лімні 8 – 9 серпня 1920 р., стосовно ситуації на польському фронті, визнання генерала П. Врангеля жодного разу не згадувалось [12, 497]. Його підтримав Дж. Керзон, який, проте, у конфіденційному листі до Е. Дербі писав, що після конференції у Лімні ім'я генерала П. Врангеля все таки згадувалось [11, 387].

Противником цієї заяви прем'єр-міністра, підтвердженої міністром закордонних справ, виступив депутат від лейбористської партії Клайнс: "Я переконаний, що громадська думка у Великобританії... відмовиться взяти участь у зобов'язаннях, вказаних у повідомленні агентства Рейтер.., проте, можливо, це повідомлення являється кульмінацією того, що у межах власного уряду прем'єр-міністр виражає близьку, до відображених у газетних повідомленнях, політику. Військовий міністр зробив заяви, які виправдовували анонсовані зобов'язання. У своєму заключному слові я хочу відмітити, що ні наш військовий міністр, ні уряд Франції не можуть отримати успіх у поваленні більшовизму військовими методами і було б краще після їх експериментів випробувати який-небудь новий метод. У цілому я вважаю, що не бажано застосовувати будь-які спроби" [12, 498].

Відповідаючи на цей запит відносно військового міністра, Д. Ллойд-Джордж не визнав справедливим зауваження, що останній коли-небудь робив подібні пропозиції [12, 498]. "Я говорю у тому дусі, в якому військовий міністр поводився у багатьох випадках з подібними питаннями. Якщо він може звернутися до нас з термінологією прем'єр-міністра і в такому ж дусі, то мені буде досить приємно переглянути мою оцінку його дій", – не погоджувався з Ллойд-Джорджем Клайнс. Їхню суперечку припинив військовий міністр У. Черчілль, заявивши, що він не приймав жодних мір, подібних до заявлених у повідомлені агентства "Рейтер" [12, 499].

Окрім обговорення визнання Францією уряду генерала П. Врангеля в англійському парламенті, 11 серпня 1920 р. відбулась зустріч міністра закордонних справ Великобританії Дж. Керзона з послом Франції у Лондоні А. де Флоріо, під час якої останньому була повідомлена офіційна точка зору британського уряду відносно визнання уряду ЗСПР Францією. "А. де Флоріо не був обізнаний про те важке враження у країні (Великобританії. – О. Д.), яке спричинила ця процедура, і це тепер був мій

обов'язок, пояснити йому серйозність точки зору британського уряду відносно інциденту і сумного ефекту... і що в майбутньому це визнання припинить співпрацю між Францією і Великобританією, від якої залежить мир в Європі", – писав згодом Дж. Керзон [11, 387].

Під час бесіди з А. де Флоріо Дж. Керзон заявив, що уряд Великобританії не може прийняти жодної відповідальності за вчинок уряду Франції. "Якщо останній виявив бажання визнати уряд генерала Врангеля, що він і зробив, то йому не варто очікувати на яку-небудь взаємність з нашого боку", – стверджував він. Також Дж. Керзон заявляв французькому послу, що у той час, коли Великобританія проводить мирні переговори з радянським урядом, мир, який є бажаним для всіх, "у цій критичній ситуації французький уряд пішов поза шляхом Великобританії, визнавши незалежність уряду генерала Врангеля на Півдні Росії, якого радянська влада розцінила як ворога і узурпатора" [11, 388].

Наступне обговорення питання визнання уряду генерала П.М. Врангеля Францією у парламенті Великобританії відбулось 16 серпня 1920 р. Під час засідання Палати Громад, депутат Г. Крофт, наголошуючи на важливості союзу з Францією, заявив: "критикуючи своїх друзів у Франції, слід пригадати, що усього лише кілька місяців тому, вони ясно заявили, що збиралися підтримувати генерала Врангеля, забезпечуючи певні прийняті ними умови, і тому це не дозволяє нам робити припущення відносно нової ситуації. Франція була послідовною". Проти цього виступив депутат Дж. Секстон: "Я не збираюся слідувати усім пунктам і аргументам вище вказаної промови, але до одного пункту я все ж звернуся, і це наш союз з Францією. Я згоден з тим, що це – перевага для нашої країни, але якщо Франція замовляє музику, а ми повинні за неї платити, то це значно змінює ситуацію. У цьому випадку Франція задає тон і я думаю, що без нашої матеріальної допомоги, Франція не зможе продовжувати підтримку генерала Врангеля" [12, 710-711].

Полковник Дж. Веджвуд, з приводу визнання Францією уряду генерала П. Врангеля, припускав, що це вплине на відносини з радянським урядом: "Вона (Франція), можливо, перекине 80 тис. французьких солдатів з Сирії в Крим. Чи не призведе це до зміни військової ситуації у Росії загалом? Чи варто дивуватися, якщо Росія заявить, що, починаючи з визнання Францією генерала Врангеля, починаючи з надання нею допомоги йому, вона, зважаючи на збільшену військову небезпеку, була б виправдана у заяві: "Ми говорили перед цим, що ми скоротили б польську армію до 50 тис. осіб, але ми жалкуємо, що нам доведеться змінити ці умови, і доведеться скоротити польську армію до 30 або 25 тис. осіб" [12, 724-725]. У той же день, 16 серпня 1920 р. прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж категорично заявив, що Великобританія не має наміру підтримувати і визнавати уряд генерала П. Врангеля [10, 30].

Назріла суперечка між Великобританією та Францією була відвернена. В обох питаннях – визнання уряду генерала П. Врангеля і ставлення до радянсько-польської війни – кожен із урядів погодився з правом свого союзника діяти цілком самостійно. Єдиною стороною означеного конфлікту, що програла, був уряд генерала П. Врангеля. Доказом цього є те, що при евакуації його армії з Криму жодне судно військово-морського флоту Великобританії не брало у цьому участі [13, 1; 14, 1]. "Наше керівництво заявило нам, що відповідальність за евакуацію лежить винятково на французах, і тому ми не повинні втручатись", – згадував головнокомандуючий окупаційними силами Великобританії на Чорному морі і Туреччині генерал Ч. Харінгтон [15, 83]. Кабінет міністрів ухвалив рішення, не дивлячись на несхвалення з боку У. Черчілля, не надавати головнокомандувачу ЗСПР допомогу [16, 172].

Таким чином, у той час, коли Франція в особі президента О. Мільєрана зайняла позицію безкомпромісної боротьби з більшовиками і визнання уряду генерала П. Врангеля, Англія стала на шлях компромісів з радянським урядом, і категорично висловилася проти визнання уряду ЗСПР і надання йому будь-якої допомоги.

1. *Внешняя политика контрреволюционных "правительств" в начале 1919 г. (Из документов Парижского посольства) // Красный архив. – 1929. – Т. 6.*
2. *Врангель П.Н. Оборона Крыма // Гражданская война в России: Оборона Крыма. – М; СПб., 2003.*
3. *Жупикова Е.Ф. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920 – 1925 годах // Академия исторических наук: Сб. тр. – Т. 1. – М., 2006.*
4. *Times. – 1920. – September, 23.*
5. *Бюллетень Народного Комиссариата Иностранных Дел. – 1920. – 5 ноября.*
6. *Parliament. House of Commons. The Parliamentary debates (Hansard). House of Commons official report. – Series 5, V. 130. – London, 1920 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com.*
7. *Дрейер В.Н. Крестный путь. Двухлетняя война красного севера с белым югом 1918 – 1920 года. – Берлин, 1921.*
8. *Раковский Г. Конец белых. От Днепра до Босфора (Вырождение, агония и ликвидация). – Прага, 1921.*
9. *Карпенко С.В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917 – 1920 гг.). – М., 2003.*
10. *Штейн Б. Международное положение внешняя политика РСФСР в период Врангелевщины // Разгром Врангеля. 1920. – М., 1930.*
11. *The Great Britain National Archives. Cabinet Papers. – Cab. 24/110. Poland. Confidential [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nationalarchives.gov.uk.*
12. *Parliament. House of Commons... – Series 5, V. 133. – London, 1920 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hansard.millbanksystems.com.*
13. *Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета. – 1920. – 2 декабря.*
14. *New-York Tribune. – 1920. – November, 17.*
15. *Bilge C. Istanbul under allied occupation, 1918 – 1923. – Leiden, 1999.*
16. *Kopisto L. The British intervention in South Russia 1918 – 1920. Academic Dissertation. – Helsinki, 2011.*

Demchenko A.P. The position of The Great Britain in the context of recognizing of the general P. Wrangel Government's by the France (the august of the 1920th). In the article on the basis of some documents and materials the position of The Great Britain as to recognizing the Government of general P.N. Wrangel by the France in the August of the 1920th is considered.

Key words: antibolshevist movement, The Armed Forces of South Russia (Vooruzhyonniyye sily Yuga Rossi), ultimatum, Foreign Office, The Great Britain – France relations.

А. П. Іржавська

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК СКЛАДОВА НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто особливості та наслідки використання примусової праці східних робітників в окупаційних зонах і Німеччині у період Другої світової війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, східні слов'яни, остарбайтери, примусова праця, нацистський фізичний терор.*

Складовою частиною злочинної політики нацистів проти східних слов'ян під час Другої світової війни була примусова праця для місцевого населення окупованих територій, яка здійснювалася шляхом залучення до робіт

як в окупаційних зонах, так і на території Райху. Проблема примусової праці окупованого населення і східних робітників у Німеччині є актуальною сьогодні і завдання цієї наукової розвідки полягає у розкритті особливостей примусової праці населення окупованих східнослов'янських територіяй як однієї з форм нацистського фізичного терору. Ця тема вже на початку 1990-х рр. стала активно досліджуватися і отримала належну увагу вітчизняних істориків і політиків. Саме цій проблемі присвячено ряд наукових праць вітчизняних і російських дослідників Т. Пастушенко [1, 2], С. Гальчака [3], Г. Грінченко [4], Г. Вербицького [5], в яких використано значний пласт архівних матеріалів і безпосередніх спогадів очевидців та остарбайтерів.

Ознайомившись з різноплановими матеріалами, які презентують широкий спектр питань щодо специфіки примусової праці в окупаційних зонах і перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, з'ясовуємо, що вже з перших днів окупації за виконанням обов'язкової трудової повинності слідкували як німецькі адміністративні органи, так і органи місцевого управління. 5 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для окупованого місцевого населення – осіб віком від 18 до 45 років [6, 183, 212].

У сільських районах населення залучалося до сільськогосподарських, шляхових та будівельних робіт, на торфорозробки, заготівлю дров, випасання коней тощо. Тривалість робочого дня була різною, в залежності від об'єму тієї норми, яку потрібно було виконати. Так, під час жнив гітлерівці примушували селян працювати по 16 – 18 годин на добу – з 5 години ранку і до заходу сонця, а також у святкові й недільні дні. Для роботи на власних присадибних ділянках можна було використовувати лише 2 дні на тиждень, а решту часу кожен селянин повинен був працювати на землях громадського господарства [7, 48-49].

У середині грудня 1941 р. А. Розенберг видав повторне розпорядження про введення трудової повинності в окупованих радянських районах, ухиляння від якої каралося ув'язненням або каторжними роботами [8, 149]. Про експлуатацію населення окупованих східнослов'янських територій та жорстокі покарання у разі непослуху свідчить також директивна вказівка райхскомісаріату України від 1943 р. про встановлення пильного нагляду за місцевою робочою силою: «Рекомендується непокірних або ледачих після двох попереджень піддати тілесному покаранню силами української міліції, або нашими силами, але без свідків. Після цього таких робочих відправляти за допомогою служби безпеки в трудові табори... Міри щодо українців не повинні носити характеру лояльності» [9, 14].

Про те, що праця населення була дійсно дармовою свідчить директива райхсміністра озброєння і військової промисловості Ф. Заукеля про порядок використання робочої сили у східних областях від 28 липня 1941 р.: «Використання робочої сили потрібно, в першу чергу, при навантаженні вручну без винагороди. Робітник за це отримує скромне харчування. Про виплату заробітної плати у фронтовому районі без дозволу не може бути й мови» [10, 150].

Робоча сила також використовувалася на збиранні зброї чи трофеїв після бою, на вантажно-розвантажувальних роботах і перевезеннях із забезпечення військ. Практикувалося використання мирного населення на роботах із розмінування доріг, лісів і полів; збирання нерозірваних снарядів та інших небезпечних видах робіт. Разом із цивільним населенням до примусових робіт у прифронтовій зоні залучалися й військовополонені.

В окупованих населених пунктах широко використовувалася і дитяча праця. Щодо вікового обмеження працюючих дітей і підлітків, то воно варіювався залежно від конкретних обставин і в міру ускладнення військово-економічного становища Німеччини, набуваючи стійкої тенденції до зниження. Якщо у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12 – 15 років, то пізніше вік залучених до праці дітей знижувався до 11 років [11, 93]. Дітей примушували працювати по 8 годин на добу. Жителька с. Глодоси Новоукраїнського (тоді – Хмелівського) району Кіровоградської області Г. Шевченко згадує: «…Я пам'ятаю, як ми, дівчата і жінки, цілий день сапали буряки в степу всі разом, а поліцай ходив позаду нас із нагайкою: хто відставав, то того дуже бив. А ми вже були дуже стомлені. Одну дівчину він так ударив, що вона впала і знепритомніла, а я коло неї сапала, то так злякалася, що стала швиденько сапать, щоб мене не били» [12]. За роботу молоді часто відповідали батьки. Якщо неповнолітні не виконували у якийсь день трудову повинність, за них повинні були відпрацювати батьки.

На окупованих територіях створювалися спеціальні трудові табори, куди відправлялися місцеві мешканці, які ухилялися чи відмовлялися виходити на роботу. Так, у наказі Чернігівської міжрайонної управи про створення таборів для осіб, які ухиляються від виконання трудової повинності від 29 січня 1942 р. давалася наступна вказівка: «Усім районним управам Чернігівщини створити трудові табори, куди інтернувати всіх працездатних осіб, які ухиляються від трудової повинності. У цих таборах утримувати інтернованих за їхній власний рахунок і використовувати на різноманітних роботах» [13, 66-67]. По суті німці відродили на окупованих східнослов'янських територіях систему рабсько-кріпосницької праці. Зрештою, дармова праця східних слов'ян нацистськими ідеологами виправдовувалася «теорією» расової переваги німецької нації.

Уперше тема широкого використання у німецькій промисловості та сільському господарстві робочої сили з окупованих радянських територій обговорювалася на нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. [6, 212]. На цій нараді було наголошено на тому, що іноземні робітники, головним чином з Радянського Союзу, мають виконувати найважчу некваліфіковану роботу. У кінці 1941 – на початку 1942 рр. було розгорнуто пропагандистську кампанію масового добровільного виїзду до Німеччини. Мешканців окупованих територій німецькі окупанти намагалися спокусити принадами всіляких благ, котрі чекали на добровольців у Німеччині: високі заробітки, отримання спеціальностей і кваліфікації, кращі умови життя, земельні наділи, різноманітні пільги. Враховуючи те, що нацистська окупація принесла з собою масове безробіття і голод, на які так розраховували німці, то їхня агітація спершу частково спрацьовувала. За даними окупаційних властей, з території України 80 – 90% записаних їхали на роботу добровільно [14, 212]. Жителька с. Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області Г. Калашник згадує: «Серед тих, хто їхав добровільно була в основному інтернатівська молодь віком по 16 – 17 років. Вони думали, що знайдуть там краще життя» [15]. Станом на вересень 1941 р. у Німеччині нараховувалося 275 тис. цивільних робітників і військовополонених – це в більшості своїй були добровольці [5, 12].

Однак на початок 1942 р. потік добровольців припинився. Серед східнослов'янського населення посилилися ухильницькі настрої, котрі стали домінуючими, коли були поширені відомості про погане поводження з першими остарбайтерами в Німеччині. Німецькі вербувальні служби не врахували, що листи перших остарбайтерів

з Німеччини нейтралізують і навіть перекреслять усю німецьку агітацію. Так, в одному із повідомлень поліції безпеки про становище в окупованих Східних областях від 1.10.1942 р. говориться: «Зараз у м. Києві знову проходить кампанія по набору до Німеччини і на це питання потрібно звернути особливу увагу всіх органів пропаганди. Між тим, у місті настрої знову нездорові і поширюються різноманітні чутки» [16, 70]. А у повідомленнях штабу командування начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісару з безпеки XVII військового округа від 4.12.1942 р. зазначалося: «Добровільний запис для поїздки до Німеччини на роботу проходить не так добре, як передбачалося» [17, 6–7].

На початку 1942 р. керівництвом Райху було поставлено завдання вивезти з окупованих районів СРСР 15 млн осіб для використання на роботах промисловості та у сільському господарстві Німеччини [18, 738]. Тому з весни 1942 р. для виконання цього завдання нацистський уряд бере курс на примус. Серед причин насильницької депортації мирного населення до Німеччини був крах плану «блискавичної» війни. Остарбайтери розглядалися як дешеве джерело покриття дефіциту робочих рук. 21 березня 1942 р. було створено спеціальну установу – «Імперське бюро з використання робочої сили» на чолі з Ф. Заукелем [6, 213]. Передбачалася примусова мобілізація чоловіків і жінок віком від 15 до 60 років. У своїх нотатках, під час поїздки до райхскомісаріату «Україна», Розенберг зазначав, що «найскладнішим завданням на окупованих східних територіях була відправка людей на роботу до Німеччини. При цьому, Україна, з її найбільш густо заселеною територією, мала бути використана особливо активно... Райхскомісаріат відправив 1,2 млн осіб» [19, 91].

До проведення широкомасштабних операцій із захоплення й вивезення великих мас населення до Німеччини були підключені війська Вермахту, частини СС. Проводилося «планомірне полювання на людей» [1, 59] у місцях масового скупчення: на базарах, вокзалах, площах, майданах, у храмах, кінотеатрах. Не дивлячись на загрозу бути розстріляним чи повішеним, місцеві жителі робили все можливе, щоб уникнути вивезення до Німеччини: фізично калічили себе, тікали в ліси, переховувалися у ямах, погребах, навмисне спричиняли хвороби. Поширеною формою врятування від німецької каторги для населення було самокаліцтво. Щоб обманути медичну комісію юнаки і дівчата завдавали собі рани, роз'ятрюючи їх екстрактом часнику, сірчаною та соляною кислотою, вводили бензин у судини, ошпарювалися окропом, тяжко застуджувалися, пили настій тютюну аби штучно викликати хвороби серця, самозаражалися висипним тифом, туберкульозом, малярією, коростою. У багатьох випадках такий засіб зробити себе непридатним для Райху закінчувався трагічно – вони помирали в страшних муках [20, 448]. У доповідній цензурного відомства від 28 червня 1943 р. про настрої українців, вивезених на роботу до Німеччини, і населення окупованих областей України повідомлялося: «Населення окупованих областей України всіляко ухиляється від вербування до Німеччини, вдаючись до таких виключних заходів, як самопошкодження, що призводить до каліцтва; фіктивні шлюби підлітків, втеча, спричинення хвороб. У зв'язку з цим німецькою окупаційною владою застосовувались наступні контрзаходи: насильницьке вербування матерів, яких розлучали з маленькими дітьми, конфіскація зерна і власності, спалення будинків, облави, побиття населення, насильницькі аборти у вагітних жінок» [21, 1].

З боку радянського керівництва для захисту своїх громадян від примусового вивезення до Німеччини розповсюджувалися листівки-заклики і листівки-звернення такого змісту: «Ховайтесь від гітлерівської мобілізації, ідіть у партизани. Не виконуйте жодного наказу німецького командування...» [22, 1]. Однак за такі дії нацисти могли знищити всю родину. Зі спогадів колишнього остарбайтера, мешканця с. Пекарі Конотопського (тоді – Хмелівського) району Сумської області С. Іржавського: «Спочатку я хотів було втекти у Брянські ліси, але німці оголосили, що будуть розстрілювати сім'ї утікачів, і мені довелося підкоритися їхньому наказові і з'явитися до сільради» [23].

Вагому роль у порятунку молоді від примусового вивезення до Німеччини відіграли радянські партизани, які здійснювали напади на колони мобілізованих робітників та залізничні ешелони. Так, партизани Ленінградської області зірвали відправку більше 400 тис. осіб. На території Мінської області партизанами було врятовано близько 70 тис. мешканців Мінська, Борисова, Слуцька та ін. [18, 738]. Почасти партизани здійснювали заходи із запобігання вивезення сільської молоді до Німеччини, виводячи її до лісу у спеціально створені таємні лісові табори, які створювалися, забезпечувалися і захищалися партизанськими формуваннями. Наприклад, у такому таборі, у Чернігівському партизанському з'єднанні «За Батьківщину» під командуванням І. Бовкуна у лютому 1943 р. перебували 5 тис. осіб [20, 449; 24, 50].

Існувала планова рознарядка для кожного населеного пункту з визначення кількості робітників, яку необхідно надіслати до Райху. Так, наприклад, рознарядка для Києва у квітні 1942 р. становила 60 тис. робітників, для всієї генеральної області «Київ» – 360 тис. [1, 54]. Якщо кількість виділених робітників виявлялася меншою, то сім'ї тих, кому вдалося уникнути відправки, суворо каралися: спалювалися будинки, членів таких сімей заарештовували, а частіше розстрілювали. Усі ці міри почали давати результат: наприклад, тільки з Гродненської області (БРСР) за період окупації було вивезено до Німеччини 53955 осіб [25, 92].

Середній вік остарбайтерів сягав 20 років, високий відсоток складали підлітки до 16 років. Більшість забраних до Німеччини прибували до місця призначення без сезонного одягу і взуття. Транспортування цих людей відбувалося – особливо в 1942 р. – в страшних умовах. Депортованих заганяли у товарні вагони, в дорозі нерідко вони залишалися без води і їжі. Про це свідчить розповідь С. Іржавського: «Пригнали нас в Ромни з усіх ближніх районів і через три дні відправили до Німеччини поїздами. Везли нас в товарних вагонах, які охороняли німці з кулеметами на дахах і в тамбурах, щоб ніхто по дорозі не міг втекти. Я, як зараз, пам'ятаю усі станції, через які нас везли: Ромни – Талалаївка – Бахмач – Ніжин – Київ – Козятин – Люблін – Варшава – Дрезден – Дортмунд. Приїхали в Козятин, там нам дали суп з нечищеної і немитої картоплі, тому що в казанку було на дні на палець землі. А на наступних зупинках вже нічого не давали» [23].

Із постулатів расистської політики витікали і правила поводження зі східними робітниками. Найбільше вони були зайняті в сільському господарстві (34%) і металообробній промисловості (30%). Робочий день сягав 10 – 12 годин і більше, вихідні дні були рідкісним явищем. Житлові умови були незадовільними: жили в бараках за колючим дротом, спали на двоярусних нарах, на матрацах, набитих соломою. За найнезначніші провини жорстоко били. Годували баландою, хліб був найнижчої якості і видавався мізерними порціями, які урізалися в разі невиконання східним робітником непосильної робочої норми. Близько 50 тис. використовувалися в якості прислуги, що мало демонструвати німецькому народові ті форми колоніального панування, які могли стати реальністю в результаті «остаточної перемоги» [26, 595-

596]. Відношення до східних робітників, які були задіяні у сільському господарстві, повністю залежало від їхніх німецьких господарів. Про життя остарбайтерів свідчать усні розповіді живих свідків та листи остарбайтерів, які зберігаються у фондах українських, білоруських та російських архівів [27].

Правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежало від національності й, відповідно, «раси», а також від політичних критеріїв – стосунків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник [2, 35]. Проте, в основному соціально-правове становище остарбайтерів відповідало становищу рабів. Місця перебування остарбайтерів в Німеччині не підлягають точному фіксуванню. Значна частина з них загинула – могили східних робітників зустрічаються майже в усіх німецьких містах. Тисячі з них тікали на батьківщину, тисячі навіть за найменший непослух відправлялися до концтаборів. Примусовий вивіз остарбайтерів до Німеччини вкрай негативно вплинув на демографічну ситуацію в Україні, Білорусі та Росії, наслідки якого відчуваються і донині. Встановлено, що з України було вивезено на примусові роботи до Німеччини 2,4 – 2,8 млн чол. [6, 561; 18, 738].; з Росії – 2,1 млн [5, 12]; з Білорусі – 384 тис. 786 осіб [28, 115], за іншими даними – 400 тис. [18, 738].

1. *Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1941 – 1953). – К., 2009.*
2. *Пастушенко Т.В. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Другої Всеукр. наук. конф. – К., 2007.*
3. *Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у третьому рейху. Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003; Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). – Вінниця, 2009.*
4. *Грінченко Г.Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 10. – Ч. 1. – К., 2006; Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Х., 2010.*
5. *Вербицкий Г.Г. Остарбайтеры: история россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны. – СПб., 2004.*
6. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Редкол.: І. Герасимов та ін. – К., 2000.*
7. *Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). – К., 2010.*
8. *Макарова Н.В. План «Ост», его характер и основные цели // Россия в войнах XIX – XX вв.: Межвуз. науч. сб. / Редкол.: М. Донской и др. – М., 2006.*
9. *ЦДАВОУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.*
10. *Украина в огне Великой Отечественной войны: Сб. док., мат., ст. / Сост. А. Бондарь / Ред. Ю. Иванов. – Луганск, 2005.*
11. *Голиш Г.М. У вирі війни: Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. – Черкаси, 2005.*
12. *Спогади Шевченко Г. М., 1928 р.н., жительки с. Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області / Архів автора.*
13. *Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сб. док. и мат. / Сост. С. Мельник. – К., 1978.*
14. *Арад І. Катастрофа евреев на оккупированной территории Советского Союза (1941 – 1945). – М., 2007.*
15. *Спогади Калашник Г. М. 1930 р.н., жительки с. Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області / Архів автора.*
16. *ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 307.*
17. *ЦДАВОУ. – Ф. 4328. – Оп. 1. – Спр. 4.*
18. *Великая Отечественная война 1941 – 1945: Энциклопедия / Под ред. М. Козлова и др. – М., 1985.*
19. *ЦДАВОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 101. – Т-454 ЕАР 99/64. – Ролик 24.*
20. *Перехрест О.Г. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1.*
21. *ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 161.*
22. *ЦДАГОУ. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 133.*
23. *Спогади Іржавського В. С. 1925 р.н., жителя с. Пекарі Конотопського району Сумської області / Архів автора.*
24. *Перехрест О. Г. Українське селянство і радянські партизани у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2006. – Вип. 77.*
25. *Лицкевич О. Людские потери Беларуси в войне // Беларусская думка. – Травень. – 2009.*
26. *Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Пер. с нем. – М., 1997.*
27. *НАРБ. – Ф. 750. – Оп. 1. – Спр. 236; ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 4.*
28. *Коваленя А.А. Беларусь 1939 – 1945 гг. Война и политика. – Минск, 2001.*

Irzhavska A.P. The forced labor of the Easten Slavic as the form of the Nazi Physical Terror during the Second World War. General tendencies and consequences of using the forced labor of the Easten Slavic as the form of the Nazi Physical Terror during the Second World War are considered in the article.

Key words: Second World War, Easten Slavic, ostarbeiters, forced labor, Nazi physical terror.

В. П. Щетніков

ДО 70-ї РІЧНИЦІ ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ: ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ У ПЛОЩИНІ РЕГІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ

У статті на прикладі аналізу роботи науково-педагогічного семінару, що відбувся у передмісті Берліну (Ванзее) з 25 по 30 березня 2012 року, показана можливість координації зусиль працівників музейних установ, викладачів ВУЗів та вчителів середніх навчальних закладів Центрально-Східної Європи в галузі освітньо-виховної діяльності та розвитку наукових досліджень з актуальних проблем історії Другої світової війни та сучасності.

***Ключові слова**: Ванзейська конференція, «остаточне рішення єврейського питання», Голокост, Трансністрія, гетто.*

25 січня 2012 р. Голова Верховної Ради України В. Литвин звернувся з заявою до учасників Міжнародної конференції «Ніколи більше: вшанування пам'яті жертв Голокосту, запобігання злочинам проти людства. Висловись проти нетерпимості, расизму, екстремізму, негативізму, антисемітизму», що проходила в Москві. У заяві він також звернув увагу на те, що уряд країни, її громадськість, з огляду на «поліетнічність, багатоконфесійність та політичну плюралістичність нашого суспільства, виходять з розуміння важливості та скоординованості дій у сфері боротьби з проявами антисемітизму, расизму та національної нетерпимості, приділяючи особливу увагу належному вихованню молоді та зміцненню суспільної атмосфери, де немає місця ксенофобії та екстремізму». Як приклад таких зусиль, В. Литвин навів діяльність фінансованих державою освітніх установ, близько 3 тис. шкіл та 2 тис. дошкільних закладів, в яких викладання ведеться мовами національних меншин. В тій частині свого звернення, де йшлося про роль державної політики, спрямованої на викорінення усіх форм нетерпимості та ксенофобії в українському суспільстві, спікер особливу увагу звернув на те, що у цьому зв'язку «виняткове

значення для українського суспільства має усвідомлення Голокосту та належне вшанування жертв цієї трагедії». В. Литвин наголосив: «Вивчаючи історію Голокосту, ми зміцнюємо взаємоповагу у відносинах між людьми та запобігаємо ворожнечі за національною ознакою, оскільки мова йде про право людини на життя, право на пам'ять», підкресливши, що у липні 2011 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову щорічно день 27 січня відзначати як День пам'яті жертв Голокосту [1].

Нарешті, в Зверненні В. Литвина як орієнтир на майбутнє визначена «робота з вшанування пам'яті жертв злочинів проти людства, що була б неможливою без активної взаємодії держави з громадськими організаціями». Прикладами такої роботи він назвав відкриття Музею Голокосту в Одесі, діяльність таких центрів у Львові, Харкові, а також Центрального українського фонду Голокосту «Ткума» у Дніпропетровську. На місці Бабиного Яру, за підтримки Президента України, додав він, буде створено Меморіальний музей, що має стати дослідно-просвітницькою інституцією і науковим партнером таких міжнародних центрів, як «Яд Вашем» (Ієрусалім), Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні, Центр документації та архивів меморіалу «Шоа» в Парижі. Відтак, можна погодитись із думкою, що «неможливо швидко переробити світ, але повсякчас робити його добрішим, людянішим – це ключове завдання кожного із нас» [1].

Історики у дослідженнях, спрямованих на аналіз подій Другої світової війни, здебільшого, не уникали гострих питань, пов'язаних із вивченням проблем Голокосту на теренах України в часи її окупації (1941 – 1944). Втім, на сьогодні назріла потреба комплексних підходів в рамках цієї тематики як з боку наукового, так і освітньо-виховного. І тут своє вагоме слово, на наш розсуд, мають сказати Вищі навчальні заклади, які мають всі підстави стати опорними центрами з вивчення специфіки різних окупаційних зон України з відповідними особливостями перебігу соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних процесів на їх території. Це дозволить активізувати виховну роботу серед молоді, більш впевнено орієнтувати її науково-обдаровану частину на майбутню дослідницьку роботу, а з іншого боку – накопичувати джерельну базу саме для поглибленого вивчення таких проблем, як Голокост. Саме тут є доречним та необхідним регіональний підхід, коли, скажімо, Київ та Дніпропетровськ стали б центрами вивчення специфіки «Райхскомісаріату «Україна»», Львів – Генерал-губернаторства, Харків та Донецьк – військової зони окупації, Одеса та Чернівці – губернаторства «Трансністрії», Бессарабії та Буковини (з розумінням усієї умовності такого поділу та можливостей взаємозаміни у подібній локалізації, або, навпаки, необхідності жорсткої централізації на етапі наукового узагальнення в загальноукраїнському масштабі).

Як позитивний досвід, хотілося б навести факт проведення науково-педагогічного семінару, що відбувся в останню декаду березня 2012 р. в Берлині, на базі Центру вивчення Ванзейської конференції («Haus der Wannsee-Konferenz»). Для навчання туди було запрошено 15 викладачів ВНЗ України та Росії з різних регіонів (зокрема Україна була представлена закладами Києва, Одеси, Харкова та Сум). У складі російської делегації були представники як вищих так і середніх спеціальних та середніх навчальних закладів. Упродовж тижня заняття проводилися на базі Музею Ванзейської конференції, розташованого на березі великого, видовженого озера, що тягнеться до Потсдаму і далі, але витоки свої бере на північно-західних околицях Берліну. Програма була вкрай насиченою і, безумовно, корисною як для вузівської, так і освітянської частини складу об'єднаної делегації. З лекціями виступали провідні фахівці Німеччини з проблеми – В. Кайзер, У. Хунн, Е. Швабау, а також фахівці, що залучалися до висвітлення тих чи інших аспектів вивчення Голокосту, під час стаціонарного навчання у Центрі, та радіальних виїздів на екскурсії (Заксенхаузен, Карлсхорст, меморіальний комплекс «Топографія терору» – колишня штаб-квартира імперської служби безпеки РСХА, вокзал Грюневальде, звідки берлінських євреїв відправляли у концтабори комплексне відвідування Німецького Національного музею, Рейхстагу та Меморіалу євреїв Європи, що загинули).

Під час навчання з'ясувалося, що і бібліотека Центру, і добре розпрацьовані матеріали для навчання переважно торкаються різноманітних аспектів еволюції антиєврейського законодавства та практики Голокосту у самій Німеччині. Значно менше інформації було стосовно розвитку названих процесів на окупованих територіях колишнього Радянського Союзу. В тому випадку, коли такі факти наводились, майже всі вони мали своїм походженням Прибалтику або Білорусь (Райхскомісаріат «Остланд»), відтак, Навчальний центр зміг репрезентувати досить небагато матеріалів, пов'язаних з Україною. І вже майже зовсім не було документів і матеріалів з зон, окупованих Румунією (за винятком окремих фотодокументів). Свідченням такої нерівномірності висвітлення подій, пов'язаних з Голокостом, є звернення адміністрації Центру до представників груп, що навчаються: «Маємо лише документи про відчуження німецьких євреїв, майже нічого не знайшли стосовно теми радянських євреїв. Сподіваємось, що вам вдасться знайти відповідний матеріал». З огляду на таку ситуацію, досить своєчасною стала передача нами в дар Музею Ванзейської конференції монографії з історії Холокосту на Одещині, виданої 2006 р.

Уважне вивчення матеріалів, наданних у Центрі для ознайомлення, дозволило дійти висновку про можливість вивчення проблематики Голокосту в соціально-економічному контексті (що зробило поїздку не лише пізнавальною та потрібною у педагогічному та виховному процесі, а й вкрай необхідною у науковому сенсі). Наприклад, це стосується темпів, з якими нацисти прийшли до практики аріїзації єврейської власності в Німеччині (на прикладі фірми Грінфельд), для чого їм знадобилося більше 5 років (до осені 1938 р.). На території ж райхскомісаріату «Остланд» до реалізаціїї такого підходу представники окупаційної влади прийшли вже до кінця жовтня 1941 р. Втім, звертають на себе увагу темпи, з котрими аналогічні проблеми вирішувалися на території «Трансністрії». Автору цієї розвідки вдалося знайти документ, що переконливо доводить про вирішення проблеми румунізації власності євреїв ще до взяття Одеси – вже на початку жовтня 1941 р. Йдеться про наказ губернатора, спрямований до префектури Тульчина 8 жовтня 1941 р.: «Після вашої доповіді від 25 вересня 1941 р., ви знаєте, що все майно євреїв та комуністів, які повтікали з російською армією, буде прийнято до державного підпорядкування. Про податки, які згадані у цій доповіді, ми повідомимо вам пізніше, коли потрібно буде прийняти рішення» [2, 10]. До речі, навіть відомі ревізіоністи, наприклад А. Буровський, відмічають разючий контраст, пов'язаний із реалізацією планів «остаточного вирішення єврейської проблеми» у Західній Європі та на пострадянському просторі. В першому випадку це – поетапність. Спочатку визначалося кого можна вважати євреєм. У Східній Європі вирішення цього питання не зайняло багато часу: в дивний спосіб накази місцевого керівництва вищої ланки інколи випереджали накази найвищого ешелону владних структур

з самого Берліну. Так, привертають увагу два документи – від 13 і 20 серпня 1941 р. Перший належить райхскомісару «Остланда» Г. Лозе, інший – міністру пропаганди III Райху Й. Гебельсу. І якщо останній у своєму щоденнику 20 серпня 1941 р. записав лише міркування, що він може зробити, у зв'язку із наказом фюрера носити євреям Берліну зірку Давида («коли усі євреї будуть носити цей знак, вони будуть витіснятися із суспільного життя, а потім, після закінчення східного походу, ми їх відсунемо на Схід»), то Г. Лозе вже за тиждень до цього віддав наказ про «нашивку на одяг євреїв постійних та таких, щоби ясно розрізнялися, знаків, а саме: жовтих шестикутних зірок, щонайменше 10 см у ширину, на лівому боці грудей та середини спини». Далі у діях нацистів Західної Європи, передусім у самій Німеччині, настав етап економічного витіснення, аж до араїзації єврейської власності (як вище вже зазначалося, рубіжною віхою тут були жовтень – листопад 1938 р.). Лише потім йшли депортація, концентрація і знищення євреїв. На Сході Європи усі три етапи інколи потрапляли в обсяг кількох тижнів, а то й днів. Так, відомо, що єврейська громада містечка Романів, що на Житомирщині, була знищена вже 25 серпня 1941 р.: у трьох величезних ровах парку міста та трьох у лісі знищено більше 3 тис. євреїв – жителів містечка (переважно жінок, дітей, стариків) [3]. Втім, і тут, в разі порівняння німецьких та румунської окупаційних зон, кидається у вічі випередження за темпами саме на Півдні України. Зокрема вже 20 липня 1941 р. на базі Сторожинецького табору було створене перше гетто в румунських зонах окупації. І коли ми говоримо про відносно великий відсоток євреїв, що дочекалися весни 1944 р. на Буковині, маємо пам'ятати, що перший зафіксований випадок знищення єврейського населення України в зоні румунської окупації датовано 4 липня 1941 р. також на території Чернівецької області [4, 237]. Щоправда війська вермахту, німецькі спецпідрозділи та місцеві «активісти» нищили євреїв на території Західної України на той час вже 13 діб. З іншого боку, звертає на себе увагу факт створення 5 липня 1941 р. перших суто єврейських таборів у Сторожинці та Банилі (Чернівецька обл.), тоді як на території просування німецьких військ такі факти, за свідченням фахівців, невідомі [5].

У середині липня 1941 р. румунські війська вступили на територію Вінницької області (в зоні майбутньої "Трансністрії") і тут постало одне з найважливіших питань в рамках проблеми – питання евакуації єврейського населення на Схід, у зони подальшого просування румунських військ, оскільки почалися масові знищення місцевого єврейського населення. До 28.07.1941 р. на територію Вінницької області румуни перегнали 20 тис. євреїв з Бессарабії та Буковини. В цей же час розпочалася депортація угорських євреїв в Україну (переважно в Кам'янець-Подільську та Станіславську області). 22 липня 1941 р., румунські війська вже дісталися крупного населеного пункту Південної Бессарабії (крім придунайських) – Болграду, а 28.07.1941 р. – Білгород-Дністровського. В обох випадках ця подія була ознаменована масовими знищеннями місцевого єврейського населення. Тільки у Білгороді – Дністровському – до 31 липня, в місцевій каменоломні за вірменським цвинтарем було знищено 1200 євреїв.

З 1 серпня 1941 р. почалася практика Голокосту й на території Одеської області (Кодима). Саме на Одещині виразно спостерігаємо явище, що буде тривати до створення губернаторства «Трансністрії» (19.08.1941 р.): по-перше, це участь у екзекуціях переважним чином німецьких зондеркоманд , а по-друге, неодноразові спроби повернення поліцією безпеки та силами зондеркоманд євреїв з західного берегу Дністра у Бессарабію. В цей же час представники румунської влади продовжували депортацію євреїв на східний беріг Дністра, наприклад, 8 серпня 1941 р. з Хотина було переправлено 20 тис. євреїв на територію Вінницької обл. Все це супроводжувалося масовими розстрілами (Татарбунари, Балта, Гросулово, Березівка, Ананьїв, Валегоцулово), а також створенням концтаборів для євреїв (Тарутіно – початок серпня 1941 р.). Втім, треба ще раз підкреслити, що остаточне розмежування прерогатив румунської та німецької окупаційної влади станеться лише наприкінці серпня 1941 р. (німецькі окупаційні зони, крім західноукраїнських територій, знаходилися ще на стадії формування).

Наступні півтора місяці до окупації Одеси (16.10.1941 р.), характеризувалися практикою створення гетто на окупованих румунських територіях, у т. ч. й території "Трансністрії". Так, 3 вересня 1941 р. в Ананьїві створено "єврейський житловий район на 300 осіб". На початку вересня румуни провели перепис єврейського населення "Буковини" (54368 осіб) та "Бессарабії" (1444 осіб) і практика евакуації євреїв в "Трансністрію" набула значного розмаху. 10 вересня інспектор жандармерії у губернаторстві "Бессарабія" видав директиви щодо евакуації в Україну ("Трансністрію") євреїв з табору Вертюжани (на 31.08.1941 р. там ще знаходилися 22969 осіб). Протягом 22 вересня – 4 жовтня 1941 р. сім разів, двома колонами у 3200 осіб, євреї відправлялися з Вертюжан у "Трансністрію". 4.10.1941 р. з'явився наказ І. Антонеску про депортацію всіх євреїв Буковини за Дністер в 10 діб (виконано до 13.10.1941 р.). Розпочали з табору Сокіряни, де було сконцентровано 10 тис. євреїв [4, 244-261,263]. 8 жовтня почалась депортація в «Трансністрію» гетто м. Кишинева, 9 жовтня румунських євреїв (з Південної Буковини). З 10 до 13 жовтня в Трансністрію потрапили усі євреї з бессарабського табору Единці. 13 жовтня почалася депортація за Дністер євреїв м. Чернівці.

На цьому етапі дії союзників у вирішенні єврейського питання були майже синхронними (накази фон Роквеста від 28.08. та 1.09.1941 р. про створення гетто в населених пунктах із великою кількістю євреїв та заборону особовому складу вермахту брати участь у екзекуціях; також наказ головного відділу "Політика" рейхскомісаріату "Україна" від 5.09.1941 р. про створення гетто в тих населених пунктах, де було більше 200 євреїв тощо). З іншого боку, в цей час на території "Трансністрії" ще діяли німецькі зондеркоманди. Продовжувалася, хоча і не в таких масштабах, практика переселення євреїв у західному напрямку (випадки 20 вересня та 1 жовтня 1941 р., коли з населених пунктів Одещини у Дубоссари переводилися групи євреїв, що їх там негайно знищував оперативний загін групи "12") [4, 257,260].

Ситуація остаточно визначилася з початком окупації Одеси. Змінилися масштаби і мотивація знищення, сформувалася структура гетто "Трансністрії", що залишилася до кінця окупації цієї території [6]. Перша хвиля знищення єврейського населення Одеси була пов'язана з діяльністю окупаційної влади у щойно захопленому місті. Наступна – з висадженням у повітря „румунської комендатури" 22 жовтня 1941 р. Саме у кінці жовтня перші партії євреїв з Одеси були зігнані до трансністрійського „Майданеку" – свинорадгоспу Богданівка Доманівського району тодішньої Одеської області. 20 грудня 1941 р. у Богданівку, що стала головним пунктом етапування євреїв з усіх окупованих румунами радянських територій, де на той час вже знаходилися біля 55 тис. осіб, прибув загін карателів. 21 грудня почалися масові розстріли. 10 січня 1942 р. вийшов наказ по армії та гарнізону Одеси, згідно з яким, на Слобідці-Романівці створювалося єврейське гетто, куди протягом двох днів мали з'явитися „всі без винятку євреї, які знаходились на

території м. Одеси та її передмість". Цей же день став початком „евакуації" єврейського населення Одеси та її „передмість" у, виділені для цього адміністрацією, населені пункти півночі Очаківського та півдня Березівського повітів. Таким чином, гетто на Слобідці відігравало роль етапного пункту. З урахуванням лютих морозів, що стояли тієї зими, та умов евакуації, йшлося про добре продуманий план фізичного знищення людей від самого початку акції. Тільки за один місяць (з 12 січня до 12 лютого 1942 р.) у табори Березівського повіту з Одеси було відправлено більше 30 тис. осіб. Вони були приречені на смерть ще у дорозі. Велика кількість загинула від холоду і голоду під час етапування, від куль німецьких загонів «самооборони», була закатована конвоїрами та жандармами на довгому шляху від Березівки до Богданівки. Тих, хто, всупереч усьому, потрапляв у Доманівку, сортували і найбільш слабких відправляли у „Горки" (околиця Доманівки) або ж у „Акмечетські ставки" (свинорадгосп у 12 км від селища Акмечетка), де їх очікувало повільне вмирання від голоду та відсутності медичної допомоги [7, 405-406]. Як бачимо, все це відбувалося ще до проведення Ванзейської конференції.

Всього, за даними дослідників, в Трансністрії існувало 36 гетто, у 10 містах та містечках єврейське населення було винищене повністю, а такі населені пункти, як Печора, Акмечетка, Богданівка та Доманівка, функціонували в якості „таборів смерті" [8, 361]. Разом з тим, однією з особливостей практики Голокосту в зонах румунської окупації була значна, порівняно з іншими окупованими територіями України, кількість вцілілого єврейського населення. К. Жигня відзначає, що, „коли в райони таборів Трансністрії повернулися радянські війська, там залишалось приблизно 50,5 тис. євреїв Бессарабії, Буковини та самої Румунії" [9]. В „Єврейській енциклопедії" зауважено: „У грудні 1943 р. Міністерство внутрішніх справ Румунії повідомило уряду, що живими залишилося 50740 євреїв, депортованих у Трансністрію (у дійсності – близько 60 тис.)" [10].

Розглядаючи цю проблему, румунський історик М. Карп називає „дивом" той факт, що, коли Румунія була звільнена від фашистської тиранії, в межах її кордонів живими залишилися 300 тис. євреїв; кількість вцілілих євреїв Трансністрії склала 60 тис. осіб, а 15 тис., з них, на думку цього дослідника, складало місцеве єврейське населення [11, 151,158]. Основними причинами цього М. Карп називає: 1) Румунія у військовому відношенні не була окупована Німеччиною; 2) румунська економіка не могла функціонувати без єврейської сфери послуг; 3) характер і темперамент провідних румунських політичних фігур не був послідовним, вони коливались і легко піддавались впливу; 4) румунська громадськість сприймала фашистські ідеї лише спорадично, а фашистські методи – навіть у меншій мірі. Окрім цього, сам І. Антонеску вже з 1943 р., усвідомлюючи можливість поразки Німеччини та залишаючи шляхи для налагодження зв'язків із Великобританією та США, розумів „небажаність" для режиму кампаній зі знищення євреїв. Допомога міжнародних організацій („Червоного Хреста", „Джойнта"), єврейської общини також були далеко не останніми факторами виживання євреїв в Трансністрії [11, 150-151]. Залишається додати фактор співчуття та милосердя українського народу, як і інших народів Півдня України – «Праведників миру», які ризикуючи власним життям та життям своїх родин, рятували євреїв, дорослих та малих.

1. *Див.: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish.*
2. *Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3-2242. – Оп. 2. – Спр. 76.*
3. *http://evreiskiy.kiev.ua.*
4. *Круглов А.И. Потери евреев Украины в 1941 – 1944 гг. – Х., 2005.*
5. *Щетников В.П. Трансністрія: особливості етнонаціональної політики окупаційної влади (від формування теоретичних засад до початку практичного застосування) // Вісник Черкаського університету. – Вип. 77. – Черкаси, 2005.*
6. *Щетников В.П. Евреи Одессы и Транснистрии: 1941 – 1944 гг. (поиски системного концептуального подхода) //Десятая ежегодная международная междисциплинарная конференция по иудаике. Тезисы. – М., 2003.*
7. *Щетников В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945) // Історія Одеси / Гол. ред. В. Н. Станко. – О., 2002.*
8. *Лагеря смерти и гетто на территории окупационной зоны „Транснистрия" (1941 – 1944 гг.) // Дусман Л. Помни! Не повтори! – О., 2001.*
9. *Жигня К. Холокост бессарабских евреев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.achievementsnews.co.uk.*
10. *Транснистрия // Электронная еврейская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eleven.co.il/print?id=14148.*
11. *Carp M. Holocaust in Romania: Facts and Documents on Annihilation of Romania's Jews (1940 – 1944). – Phoenix, 2001.*

Shchetnikov W.P. For the 70th anniversary of the Vanzee Conference: the Whole-European dimension of the problem in the plane of the regional approach. On the example of the analysis of the scientific-pedagogical seminar held in the suburbs of Berlin (Vanzee) from the 25th till the 30th of the March of the 2012th, was observed the possibility of coordinating the efforts of the museum personnel, university lecturers and teachers of secondary schools in the Central and Eastern Europe in the field of education and the development of researching activity about the actual problems of the World War II history and the present.

Key words: Conference in Vanzee, «final solution of the Jewish question», Holocaust, Transnistria, ghetto.

С. В. Ковальський

ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНИХ ПРОТИРІЧ НА КІПРІ В 1960 – 1963 рр.: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується кіпрське питання в 1960 – 1963 рр. Аналізуються правові аспекти конституційної кризи та міжетнічного конфлікту.

***Ключові слова**: Кіпр, етнічний фактор, політичне протистояння, законопроект*

Ґенеза етнічних конфліктів другої половини XX ст. має значний інтерес. Дослідження причин довготривалих конфліктів дозволяє розкрити їх механізми та структуру. Це надає можливість виявляти типові проблеми для аналогічних за своєю структурою конфліктів, що в свою чергу допомагає розробити ефективний та логічний шлях їх вирішення. Так, кіпрський конфлікт показовий в багатьох аспектах, передусім через неоднозначність причин та складність структури. З початку XX ст. до 1960 р. на острові, що був англійською колонією, спостерігалась антиколоніальна боротьба, яка мала форму прогрецького іредентизму. В перші роки незалежності острова – 1960 – 1963 – загострилось політичне протистояння, в основі якого полягали етнічні протиріччя між громадами греків-кіпріотів та турків-кіпріотів. В подальшому ситуація переросла в гострий етнічний, релігійний, політичний та навіть міжнародний конфлікт. Вагоме значення для розуміння процесу збройного конфлікту на острові має стадія політичного протистояння в роки розбудови Республіки.

Кіпрське питання достатнім чином досліджено. Серед грецьких, турецьких, болгарських, радянських, російських та українських науковців, які досліджували конфлікт на острові, слід виділити таких, як Н. Кранідіотіс,

С. Сонієл, А. Гарабедян, Б. Поцверхія, А. Улунян, Б. Гуменюк, які розкрили більшість аспектів проблеми. Незважаючи на усю повноту кіпрської історіографії, перші роки незалежності Республіки Кіпр залишаються мало дослідженими, що робить вказану тему перспективною. Розуміння того, як загострилась політична конфронтація на тлі міжетнічних відносин на початку 1960-х рр., надає можливість глибше оцінити ситуацію та провести порівняльний аналіз з багатьма сучасними конфліктами.

21 грудня 1963 р. перестрілка на вулицях Нікосії між турками-кіпріотами та грецькими поліцейськими призвела до масових сутичок, які переросли в етнічний конфлікт. Цьому інциденту передував комплекс подій. Засади кіпрського питання, окрім його історичного контексту, були закладені в законодавчій базі Республіки. Документи, що регламентували державну систему Кіпру (Гарантійний договір, Союзні угоди, договори та меморандуми з Великою Британією, Конституція Кіпру) [1 – 6], мали протиріччя, адже приймались як багатобічні міжетнічні та міжнародні компроміси. Першочерговою метою конституційних документів було вирішення ідеологічних та територіальних суперечок між Грецією та Туреччиною – двох союзників в рамках НАТО, між якими на фоні кіпрського питання в 1950-х рр. спостерігалось напруження. Свої стратегічні та економічні інтереси при розробці конституційних документів відстоювала її колишня метрополія – Велика Британія, яка під тиском національно-визвольного руху грецької громади була змушена визнати незалежність Кіпру. Ще одним компромісом, що найсерйознішим чином відобразився на державній структурі, був пошук паритету між грецькою та турецькою громадами, які почали ворогувати ще за часів антиколоніальної боротьби.

Відповідно до конституції, президентську владу на Кіпрі міг представляти тільки грек-кіпріот за національністю. Йому на противагу вводилась посада віце-президента, на яку міг претендувати тільки представник турецької громади. Кожен з них мав право вето на рішення один одного. Передбачалось створення ради міністрів у складі 7 грецьких міністрів та 3 турецьких. Законодавча влада уособлювалась Палатою представників. 70% кіпрського парламенту формувалось з кіпрських греків 30% віддавалось туркам [3]. Військові сили (Національна гвардія та берегова охорона) обмежувались 2 тис. осіб, 60% яких складали греки та 40% – турки. На острові конституційно закріплялась двохгромадна система тим, що головною умовою прийняття кіпрського громадянства було визнання своєї належності до однієї з етнічних громад [5, 9]. Ці положення з самого початку переводили етнічні суперечки в політичну площину.

Іноземна присутність зацікавлених сторін також поглиблювала політичний конфлікт. Велика Британія наполягла на передачі їй двох військово-морських баз на Кіпрі, які отримали підконтрольний статус [1, 149]. Особлива угода дозволила впровадити військову присутність Греції та Туреччини. За гарантійними домовленостями обидві держави відправляли на Кіпр відповідно 950 і 650 солдат та офіцерів, «співпрацювати з метою спільної оборони… та погоджувати проблеми, що виникали в результаті такої оборони» [7, 210-211].

Вказана державна та правова система на острові призвела до суспільного розколу відразу після проголошення незалежності в серпні 1960 р. В перші роки незалежності Кіпру проявились три тенденції, що спровокували збройне протистояння на острові. 1. Сформувалася партійна система за етнічною ознакою. Тобто, політичний розкол острова поглиблювався поєднанням проблем мови, релігії та культурних цінностей з політичною ідентифікацією. Політичні програми приймалися не з урахуванням економічних та соціальних інтересів, а передусім – етнічної ознаки. 2. Гостра конституційна криза паралізувала державну систему на усіх рівнях. 3. Активне втручання в конфлікт зацікавлених держав призвело до того, що грецька та турецька політична еліта Кіпру орієнтувались на своїх «етнічних гарантів», часто відстоюючи їх інтереси, шкодячи національним.

Кіпрське політико-етнічне протистояння 1960 – 1963 рр. можна розподілити на три стадії. Першій етап можна назвати законодавчим протистоянням, яке полягало в боротьбі за перерозподіл пропорційного співвідношення в парламенті, армії, кабінеті міністрів та судах. Конституційна пропорція етнічного представництва в держаному апараті та силових структурах не задовольняла грецьку сторону й викликала з її боку негативну реакцію. Відповідно до грецької точки зору, турецька громада острова, яка складає 20% населення, незаконно отримала 30% місць в Палаті общин та 40% контролю над армією. Тому вони наполягали на рівноправному голосуванні з усіх питань, що з самого початку ставило турецьку сторону в програшну ситуацію. Турецька громада в свою чергу поглиблювала розбіжності, наполягаючи на розподілі впливу в державі за принципом 50/50, що було несправедливим стосовно греків-кіпріотів, які представляли етнічну більшість [8, 272].

Винесення на обговорення поправок до конституції, вигідних для власної громади, спричинило взаємне протистояння. Головним проявом протиборства було взаємне блокування будь-яких законів, що стало своєрідною демонстрацією юридичної сили однієї громади перед іншою. Вже 1961 р. турки-кіпріоти в парламенті заблокували митні закони. 20 жовтня того ж року віце-президент Ф. Кючюк ветував рішення президента Кіпру, архієпископа Макаріоса III про створення єдиної армії. Метою турецької громади було створення роздільної етнічної армії в рамках єдиної держави. В 1964 р. турецька сторона не дозволила прийняти закон про Національну гвардію [9, 369; 10, 12]. Таким чином, в результаті політичного протистояння Республіка Кіпр до 1964 р. залишилась без економічного законодавства та армії.

Інший аспект протистояння торкнувся муніципальної сфери та отримав назву «битва п'яти міст». Проблема полягала в тому, яку форму має отримати самоврядування п'яти головних міст Кіпру. Політики від греків-кіпріотів наполягали на необхідності створення змішаних муніципалітетів. Турки-кіпріоти, навпаки, доводили, що роздільне керування гарантуватиме безпеку їх громаді та загальну стабільність на острові [11, 421]. 19 травня 1962 р. пройшла нарада між Макаріосом III та Ф. Кючюком з приводу кіпрського самоврядування, проте, зустріч не дала позитивних результатів. В грудні 1962 р. грецька парламентська більшість провалила турецький законопроект про подовження на один рік роздільних муніципалітетів. В січні 1963 р. законодавчий орган прийняв постанову про централізацію муніципалітетів. На це турецька сторона відповіла створенням власного міського самоврядування. Справа була передана на розгляд до Конституційного суду Кіпру. Тільки через декілька років судове рішення визнало дії обох громад незаконними [8, 12].

Третій аспект політичної кризи був пов'язаний з проектами реформування державної системи Кіпру. В листопаді 1963 р. Макаріос III запропонував програму конституційних змін. Цей документ отримав назву «13 пунктів Макаріоса». Президент наполягав на відміні права вето, зміні структури муніципалітетів, поліції та деяких міністерств [12]. Турецька сторона відповіла

категоричною відмовою. Впливовий турко-кіпрський політик Рауф Денкташ назвав «13 пунктів» відвертою провокацією та спробою перетворити Кіпр на грецьку республіку [13, 8]. На той момент існували й інші проекти, що викликали протиріччя. Наприклад, греки представили так званий «План Акрітос», який отримав дуже неоднозначну оцінку обох громад. Цим варіантом скористались турки в якості агітації проти політики грецької громади на острові. Згідно турецького трактування, план передбачав примусове переселення турецького населення з південної частини острова в північні регіони та їх економічну й територіальну ізоляцію [14, 317-324].

Отже, в умовах конституційної кризи на острові спостерігались такі тенденції: наявність взаємовиключних параграфів в конституційних документах, які зіштовхували інтереси етнічних громад; політичний розподіл острова з наявністю етнічного фактору; загострення низки політичних суперечок, що мали етнічну основу. Неможливість реформувати цю сис-тему так, щоб не зачепити інтереси кожної зі сторін, призвело до вирішення проблеми збройним шляхом, що перетворило конфлікт на довготривалу міжетнічну війну. Таким чином, політична криза, в основі якої знаходяться етнокультурні протиріччя, може поглибити суспільну ситуацію та призвести до збройного конфлікту.

1. *Союзный договор между республикой Кипр, Грецией и Турцией от 19 февраля 1959 года // Анисимов Л. Н. Проблемы Кипра: исторический и международно-правовой аспекты. – М., 1986.*
2. *Exchange of Notes Concerning the Future of the Sovereign Base Areas // Treaty Concerning the Establishment of the Republic of Cyprus. Nicosia, August 16, 1960. Treaty Series № 4 (1961). – Cmnd. 1252. – London, 1961.*
3. *Memorandum setting out the agreed foundation for the final settlement of the problem of Cyprus. London, February 19, 1959 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cyprus-conflict.net/treaties-1959-60.htm.*
4. *The Zurich Agreement // Kyriakides S. Cyprus. Constitutionalism and Crisis Government. – Philadelphia, 1968.*
5. *Treaty Concerning the Establishment of the Republic of Cyprus (With Exchanges of Notes) // Treaty Series № 4...*
6. *Treaty of Guarantee. Nicosia, August 16, 1960 // Treaty Series № 5 (1961). – Cmnd. 1253. – London, 1961.*
7. *Конституция Республики Кипр // Конституции государств Европы: В 2 т. – М., 2001. – Т. 2.*
8. *Psomiades H.J. The Cyprus Dispute // Current History. – Vol. 48. – 1965. – № 285.*
9. *The month in Review. Cyprus // Current History. – Vol. 40. – 1961. – № 238.*
10. *Garabedjan A. The Conflict Between the Ethnic Communities in Cyprus in December 1963 and the Attempts of its Settlement // Etudes Balkaniques. – 1992. – № 2.*
11. *Поцхверия Б.М. Турция и кипрский вопрос // Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке. – М., 1966.*
12. *Makarios III. The 13 Points: November 1963 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cyprus-conflict.net /13_points.html.*
13. *Denktas R. The crux of the Cyprus problem // Perceptions. Journal of international affairs. – 1999. – Vol. IV. – № 3.*
14. *The Akritas Plan // Necatigil Z.M. The Cyprus Question and the Turkish Position in International Law. – Oxford, 1989.*

Koval'skiy S.W. The formation of the ethnic contradictions in Cyprus during the first independent years (the 1960th – the 1963th): the legal question. The Cyprus problem of the 1960th – the 1963th is studied in the article. The legal questions of the constitutional crisis and ethnic conflict are analyzed.

Key words: Cyprus, ethnic factor, political confrontation, law in draft

Л. С. Передерко

БОРОТЬБА НАВКОЛО СКОРОЧЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ В ЄВРОПІ НА ПОЧАТКУ 1970-х рр. З ПОГЛЯДУ ГЕНРІ КІССІНДЖЕРА

У статті висвітлюється протистояння між законодавчою та виконавчою владою США в питанні скорочення американського військового контингенту в Західній Європі на початку 1970-х рр. Досліджуються погляди Г. Кіссінджера, щодо впливу на зовнішню політику США істотного зменшення американських військ в Європі.

***Ключові слова**: США, Західна Європа, зовнішня політика, Г. Кіссінджер, М. Менсфілд.*

Проблема вагомості Конгресу США в зовнішньополітичному механізмі є характерною рисою політичного життя цієї держави. Суперництво між законодавчою та виконавчою гілками влади за вирішальний вплив у питаннях зовнішньої політики, особливо загострене на початку 1970-х рр., було спровоковано нечітким розмежуванням Конституцією США повноважень у цій сфері. Процес прийняття зовнішньополітичних рішень Вашингтоном в умовах розрядки, питання виведення американських військ із Західної Європи, привертає значну увагу, з огляду на посилення протистояння між Капітолієм та Білим Домом. Прагнення Конгресу відновити «баланс повноважень» мало певне значення в обмеженні єдиновладдя адміністрації в питаннях зовнішньої політики. Ставлення Г. Кіссінджера до цих процесів було негативне. Дипломат вважав, що бюрократія, Конгрес і громадська думка заважає формуванню політики, тому державний діяч повинен приймати ризики, пов'язані з «гіпотезою», та керуватися інтуїцією [1, 53].

Зміцнення ролі виконавчої влади США можна пов'язане із впливом ідеології «холодної війни». Проте, криза американської зовнішньої політики кінця 1960 – початку 70-х рр., спровокована війною у В'єтнамі, викликала «кризу довіри» до виконавчої влади, збільшенню зовнішньополітичної активності Конгресу та співпала з періодом активної дипломатичної діяльності Г. Кіссінджера на посту радника з національної безпеки президента Р. Ніксона. Протистоянням між Конгресом та виконавчою владою, в особі президента, було особливо гострим при обговоренні проблем національної безпеки, у контексті питання зменшення американської військової присутності в Європі. «Фактор Конгресу» у зовнішній політиці США стосовно питання європейської безпеки заслуговує вивчення з погляду перспективи дослідження його впливу на зовнішньополітичну діяльність Г. Кіссінджера. Адже, під час президентства Р. Ніксона, він відігравав провідну роль у формуванні зовнішньої політики та боротьбі із законодавчими ініціативами, відносно виведення військ із Європи. У своїх мемуарах дипломат зазначив, що «Ніксон... залишив управління битвою мені» [2]. Відтак, метою дослідження є виявлення оцінки Г. Кіссінджером ролі демократичної опозиції у формуванні зовнішньополітичного курсу США відносно західноєвропейських країн.

Питання взаємин Конгресу та адміністрації Р. Ніксона у сфері зовнішньої політики висвітлювалося на сторінках журналу «США: Экономика, Политика, Идеология» [3]. Внаслідок ідеологізації, головну увагу радянські науковці приділили дослідженню протистояння законодавчої та виконавчої влади в питанні

формування американсько-радянських відносин. Адже, при підготовці перших радянсько-американських документів і плануванні своїх дій у цій сфері, адміністрація Р. Ніксона намагалася ігнорувати позицію Конгресу [4], пояснюючи це впливом «холодної війни». Боротьбі у Конгресі навколо скорочення американських військ в Західній Європі дослідники присвятили не значну увагу [5]. Щоправда процесу прийняття зовнішньополітичних рішень в США присвячена фундаментальна праця Ю. Іванова [6]. Отже, дослідження радянського періоду зупинялися лише на причинах активізації Конгресу 1970-х рр. та її впливу на відносини між США та СРСР.

Значне зростання ролі Сполучених Штатів у врегулюванні міжнародних питань останніх десятиліть зумовило нові дослідження російськими істориками специфіки формування і розробки питань американської зовнішньої політики 1970-х рр. [7]. Проте, вони висвітлюють загальні тенденції у протистоянні Конгресу та адміністрації президента, окремо не досліджуючи оцінки одного з головних учасників цих процесів – Г. Кіссінджера.

Зовнішньополітична діяльність Конгресу 1970-х рр. стала предметом дослідження й американських вчених. Розглядаючи протистояння між Білим Домом та Капітолієм щодо важливих зовнішньополітичних проблем, дослідники відзначили, що наміри виконавчої влади унеможливлювались діями Конгресу [8]. Спроби останнього грати самостійну роль у близькосхідній політиці США створили значні труднощі для американської дипломатії. Маневрування Г. Кіссінджера щодо одночасного забезпечення інтересів Ізраїлю та зміцнення американського впливу в арабському світі нівелювалися відкрито про-ізраїльськими акціями Конгресу, так само як і його бажання скоротити військову присутність США в Західній Європі, ставило Г. Кіссінджера на переговорах із радянським керівництвом у невигідне становище.

Слід зазначити, що українська американістика не має спеціалізованих досліджень поглядів Г. Кіссінджера відносно боротьби навколо ініціатив 1970-х рр. стосовно зменшення контингенту американських військ у Західній Європі. Українські дослідники головним чином займаються проблемами визначення ролі Конгресу в системі зовнішньополітичного механізму США, зупиняючи увагу на постбіполярному періоді [9]. Отже, період гострої боротьби між законодавчою та виконавчою владою 1970-х рр. в оцінках Г. Кіссінджера потребує окремої уваги.

Динамічний розвиток міжнародних відносин (розрядка, Східна політика ФРН, євроінтеграційні процеси) вимагав від адміністрації Р. Ніксона прийняття швидких зовнішньополітичних рішень. Проблема управління великим бюрократичним апаратом, створеним для розробки та виконання зовнішньополітичних дій, ускладнювала цей процес. У 1968 р. Г. Кіссінджер зазначав: «Бюрократія стає великою та складною, більше часу потрібно на управління її роботою, ніж на визначення мети, якій вона імовірно служить. У вищого керівництва є схильність змішувати ці дві речі… Сучасні політичні діячі, що приймають рішення, стоять перед проблемами, які цілком унікальні… Зовсім недавно, до другої світової війни, жодному члену кабінету міністрів не прийшло б у голову, що він знає про свої проблеми менше, ніж його підлеглі. Тим не менш, у сучасному світі відповідальним політичним діячам доводиться приймати рішення в діапазоні проблем, на ознайомлення з якими вони витратили менше годин, ніж число років, що провели їх експерти за вивченням тих же самих проблем» [10, 2-4].

В Конгресі особливе невдоволення викликало зосередження зовнішньополітичних прерогатив у руках Г. Кіссінджера та підлеглого йому апарату Ради національної безпеки. Досить часто він діяв в обхід державного департаменту та Пентагону. Найважливіші рішення фактично приймались одноособово президентом та Г. Кіссінджером, без звичних консультацій із членами кабінету та Конгресом, що також вплинуло на активізацію діяльності останнього. Війна у В'єтнамі, економічний спад, соціальні хвилювання, призвели до розчарування американського суспільства та політичної еліти в нечутливості Західної Європи до агонії Америки, сприяли посиленню анти-військових настроїв у Конгресі, поклавши початок регулярним слуханням із важливих проблем американської зовнішньої політики. Конгрес все більш скептично розглядав переваги участі Америки в захисті Європи [11, 2]. Особливо гострі дискусії розгорнулися навколо питання скорочення американської військової присутності за кордоном, які започаткував сенатор М. Менсфілд. З 1966 до 1975 рр. він подав ряд законодавчих ініціатив, які вимагали істотного скорочення американських військ у Західній Європі.

Наприкінці 1969 р. була подана резолюція Сенату 292, в якій М. Менсфілд доводив користь скорочення військового контингенту в Німеччині. Згідно з сенатором, скорочення сприяло б зниженню економічного тягаря, а також спонукало б європейців до нарощування збройних сил, необхідних для власної оборони. М. Менсфілд запевняв також, що «значне скорочення сил США, дислокованих у Європі, може бути здійснене без негативних наслідків… та не порушить… зобов'язання в рамках Північноатлантичного договору» [12]. Адміністрація Р. Ніксона виступила з різкою критикою такої позиції Сенату, вважаючи, що це може призвести до змін в психологічному стані як американських союзників, так і Східного блоку. З іншого боку, прийняття пропозицій М. Менсфілда могло спричинити перегляд усієї повоєнної політики та стратегії Вашингтону в Європі. Проте, Г. Кіссінджер вважав, що європейські країни не здатні захистити себе та встояти перед тиском з боку СРСР, що відображено в меморандумі до президента [13].

Критикуючи адміністрацію президента за економічну ситуацію в країні, сенатор М. Менсфілд у 1971 р. запропонував поправку до законопроекту, відносно продовження призову в армію, яка передбачала скорочення контингенту американських військ у Європі наполовину до кінця року. Проте, під час дискусій у сенаті вона не була схвалена. Оцінюючи можливі наслідки прийняття поправки Г. Кіссінджер зауважував: «Якби будь-які з численних компромісних варіацій закріпились на папері.., наші союзники втратили б стрижень; переговори з Радянським Союзом про взаємне скорочення, швидше за все, зупинилися. Ми будемо на шляху В'єтнамізації Європи» [2, 942]. Г. Кіссінджер намагався уникнути прийняття Сенатом пропозицій скорочення американських військ за кордоном, вважаючи, що, в умовах масового виведення військ з Європи, НАТО стане «жертвою безжальної внутрішньополітичної боротьби» [2, 939].

Лобістська діяльність Г. Кіссінджера спиралась на підтримку з боку ліберальних демократів (Г. Джексон, Е. Кеннеді, Х. Хамфрі, Е. Стівенсон), консервативних сенаторів-демократів Півдня (Дж. Аллен, Г. Берд, Дж. Істленд) та «старших політиків» (колишні президенти, державні секретарі та їх заступники, колишні головнокомандуючі збройними силами НАТО), які суттєво впливали на результат голосування Сенату. Як згадував Г. Кіссінджер, саме колишній державний секре-

тар Д. Ачесон запропонував йому використовувати підтримку з боку впливових державних діячів, які були присутніми при створенні повоєнної системи безпеки та посіли високі посади згодом [2, 942]. Таким чином, кампанію проти виведення військ було перетворено в двопартійний альянс, що істотно вплинуло на результати голосування в Сенаті.

Події на міжнародній арені не сприяли суттєвому односторонньому виведенню військ із Західної Європи. Чинниками, що сприяли поразці пропозицій М. Менсфілда стали страх перед розвитком диференціальної розрядки в Європі; радянське вторгнення в Чехословаччину 1968 р.; сподівання щодо взаємного та збалансованого скорочення військ з Радянським Союзом; негативні наслідки війни Судного дня (1973 р.) для американсько-радянських відносин. Однак найбільш вагомим аргументом у боротьбі Г. Кіссінджера проти скорочення американської присутності у Європі стало втручання в дискусію Радянського Союзу, відносини з яким були постійно в центрі уваги Сенату. В травні 1971 р. Л. Брежнєв заявив про готовність СРСР розпочати переговори про взаємне скорочення військ у Європі, «в районах, де військове протистояння особливе небезпечне». У своїх мемуарах Г. Кіссінджер виступ Л. Брежнєва в Тбілісі назвав «манною небесною», тому що він фактично забезпечив поразку поправки М. Менсфілда. Г. Кіссінджер стверджує: «Це був вихід як для прихильників Менсфілда, так і опонентів з адміністрації. Дві сторони могла об'єднати позиція відносно того, що неминучість переговорів зробила односторонні скорочення американських військ передчасними» [2, 946]. Таким чином, Г. Кіссінджер підкреслює, що зменшення американської військової присутності за кордоном могло погіршити відносини США з союзниками по НАТО та послабити позиції Заходу на переговорах щодо скорочення озброєнь та збройних сил в Центральній Європі.

Спростовуючи аргументи М. Менсфілда, що європейці достатньо сильні, аби взяти на себе власний захист, Г. Кіссінджер зазначав, що «об'єднана Європа стала б могутньою силою, проте, вона не єдина… [країни] незначні, з точки зору військової могутності і потребують захисту з боку наддержави із некомуністичного світу – США» [14]. Те, що Західна Європа ще не достатньо єдина чітко демонстрували дії Франції, яка продовжувала дотримуватися власних стратегій захисту та відмовлялася інтегруватися з військами НАТО. Після жвавих дискусій 1971 р. і переконливої перемоги адміністрації питання скорочення військового контингенту не зникло з порядку денного Сенату. На думку європейців це було тільки питання часу, коли американські сенатори, відклавши партійну політику, домовляться про стратегію виведення військ. Г. Кіссінджер також цікавився можливостями виведення військ, проте, його дратувала надмірна готовність уряду США до дій. Г. Кіссінджер вважав, що потрібно розділити тягар утримання американських військ у Західній Європі з самими європейцями.

Наступного, 1972 р. пропозиція М. Менсфілда відносно скорочення американських військ в Європі на 20%, під тиском адміністрації була відхилена 54 сенаторами проти 39. Найбільш гостро питання постало в 1973 р., коли до Сенату на обговорення було внесено чергову поправку М. Менсфілда, яка передбачала скорочення американських військових сил за кордоном на 40% до 1975 р. Білий дім активно виступав проти будь-яких пропозицій відносно зменшення американської присутності за кордоном, тому, внаслідок тиску влади, вона була відхилена.

Хоча резолюції та поправки М. Менсфілда були відхилені, боротьба за виведення військ не була безрезультатною. Сенатор ініціював дебати, які призвели до змін (поправка 1974 р. Джексона-Нанна, що закликала до обов'язкового скорочення американських військ в Європі, якщо не буде досягнуто повної рівноваги американського платіжного балансу) у цьому питанні.

Отже, Г. Кіссінджер концентрував увагу на змісті зовнішньої політики, обґрунтуванні та пошуку зовнішньополітичних рішень в конкретній політичній ситуації. Результати прийнятих рішень та зовнішню політику на їх основі Г. Кіссінджер оцінював з позиції, наскільки ці рішення сприяли зростанню «могутності нації». Саме тому він вважав, що виведення американських військ із Західної Європи призведе до втрати США могутності та престижу на світовій арені.

1. *Kissinger H. Reflections on American Diplomacy // Foreign Affairs. – № 35. – 1956.*
2. *Kissinger H. White House Years. – Boston, 1979.*
3. *Иванов Ю.А. Конгресс: лабиринты власти и политика // США: Экономика, Политика, Идеология. – 1978. – № 6.*
4. *Аничкина В.С., Давыдов В.Ф. Конгресс и советско-американские соглашения // США: Экономика, Политика, Идеология. – 1972. – № 11; Аничкина, В.С. Борьба в Конгрессе по вопросу советско-американских отношений // США: Экономика, Политика, Идеология. – 1974. – № 6; Подлесный П.Т. Борьба вокруг политики разрядки // США: Экономика, Политика, Идеология. – 1975. – № 2.*
5. *Швецов В.Л. Борьба вокруг поправки Мэнсфилда // США: Экономика, Политика, Идеология. – 1971. – № 9; Юдина Т.Н. «Фактор Конгресса» во внешней политике США 70-х годов // США: Экономика, Политика, Идеология. – 1978. – № 4.*
6. *Иванов Ю.А. Конгресс США и внешняя политика. Возможности и методы влияния (1970 – 1980 гг.). – М., 1982.*
7. *Макаров Р.А. Борьба в Конгрессе США по вопросам внешней политики и национальной безопасности администрации Р. Никсона в условиях разделенного правления (1969 – 1974 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Владимир, 2009.*
8. *Congress, the Presidency and American Foreign Policy / Ed. by J. Spanier, J. Nogee. – Elmsford, 1981.*
9. *Дудко І.Д. Конгрес в системі зовнішньополітичного механізму США: тенденції пост біполярних часів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2011_3/p086.pdf.*
10. *Kissinger H. Bureaucracy and Policy Making: The Effects of Insiders and Outsiders on the Policy Process // Kissinger H., Brodie B. Bureaucracy, Politics and Strategy. Security Study Paper Number 17. – Berkeley, 1968.*
11. *Mansfield: Kissinger's threats "useless rhetoric"// The Spokesman-Review. – 1976. – № 320.*
12. *Senate Resolution 292. 1 December, 1969 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.archive.org/stream/congressionalrec115ounit#page/n129/mode/2up.*
13. *Memorandum From the President's Assistant for National Security Affairs (Kissinger) to President Nixon. – Washington, 1969. – Document 41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v01/d41.*
14. *Ibid. – Document 39.*

Perederko L.S. The struggle around the reduction of the American military presence in Europe in the early 1970th in the view by Henry Kissinger. In the article is examined the confrontation between the legislative and executive authorities in the U.S. concfrning the reduction of the American troops in the Western Europe in the beginning of the 1970th. Are investigated the views of H. Kissinger about the impact of the reduction of the American troops in Europe on the U.S. foreign policy.

Key words: United States, Western Europe, foreign policy, H. Kissinger, M. Mansfield.

М. В. Багінська

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРОЦЕСІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ШВЕЙЦАРСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ

У статті розглядаються основні елементи зовнішньої політики Швейцарії щодо ЄС. Представлене наукове бачення впливу національної ідентичності на європейській вибір Швейцарії в рамках ЄС.

***Ключові слова**: Національна ідентичність, європейська інтеграція, нейтралітет, федералізм, пряма демократія.*

XX ст. увійшло в історію не лише як час соціальних, військових та економічних переворотів, а також як час фундаментальних змін, які привели до появи нових явищ у сфері міжнародних відносин і царині зовнішньої політики. Західна Європа, яка протягом багатьох століть характеризувалася роздробленістю держав, суперництвом та війнами, на сьогоднішній день підтримує тісне міждержавне співробітництво, має спільний ринок з вільним рухом товарів, послуг, робочої сили та капіталів, що стало можливим завдяки європейській інтеграції. Метою цієї статті є вивчення впливу національної ідентичності швейцарців на визначення зовнішньої політики держави в контексті європейської інтеграції. Чимало досліджень показали, що швейцарська національна ідентичність сформувалася під впливом трьох основних політичних інститутів: нейтралітету, федералізму і прямої демократії [1, 38]. Швейцарія – це країна в якій співіснують різні національності й лише завдяки національним інститутам вони національності пов'язані між собою.

До кінця 1980-х рр. процес європейської інтеграції розглядався як механізм для досягнення економічних цілей і був повністю сумісним з поняттям суверенітету [2, 300]. Так, прем'єр-міністр Франції Е. Балладюр, оцінивши перспективи федеративного майбутнього Європейського співтовариства та виступаючи за збереження національного суверенітету, запропонував концепцію «Європи концентричних кіл». У 1990-ті рр. ця теорія була підтримана Аланом Жюппе та Жаком Шираком. Країни-кандидати на вступ, які провели успішні зміни в економічній та політичній сфері, отримували можливість вступу до лав ЄС. Після Маастрихтського договору процес європейської інтеграції почав все більше зачіпати питання суверенітету країн-членів і, як наслідок, питання ідентичності, легітимності та політичного порядку посіли центральне місце в контексті європейської інтеграції [3, 81]. Створення «Єдиної Європи та європейської нації» мало на увазі також і культурну гомогенізацію, адже національна ідентичність охоплює культурну і політичну ідентичність.

Науковці визначають національну ідентичність як спроможність особистості або групи ототожнювати себе з великою національною спільнотою, її символами та цінностями, культурою, історичним розвитком, національними інститутами та державними інтересами. З цієї точки зору дуже важливо розглянути вплив феномену національної ідентичності громадян при виборі шляху розвитку країни в (або) поза межами Європейського Співтовариства. Оскільки, європейська інтеграція та глобалізація – це широкомасштабні, багатогранні і суперечливі процеси все більш інтенсивного включення суспільств, економік, політик та культур у глобальну мережу взаємообмінів та взаємовпливів. Ці процеси створюють нові можливості для економічного та політичного розвитку та збагачення, але також підвищують загрозу нівелювання та уніфікації національних культур. Вироблення багаторівневої моделі співіснування різних народів і культур під спільним знаменником Євросоюзу, основними рисами якої є багато культурність та толерантність, – основне завдання ЄС.

Для того, щоб зрозуміти суть швейцарської національної ідентичності, треба уважно розглянути концепції політичної культури та політичних інститутів. Незважаючи на високу культурну гетерогенність, фактори свободи та самоуправління, а також нейтралітету, який з політичної категорії перетворився на фактор ідентичності, сформували основу політичної думки швейцарців. Нейтралітет для більшості громадян цієї країни був і залишається рівнозначним поняттям миру, благополуччя та безпеки. Ще одним ключовим фактором є федералізм та пряма демократія. Усі ці політичні інститути сформували спільну політичну ідентичність [1, 15]. Теорія соціальної ідентичності описує взаємозв'язок ідентичності з конкретними історичними умовами. Згідно з цією теорією, населення Швейцарії не має спільної, єдиної культури і тому як ключовими для визначення своєї національної ідентичності користується факторами федералізму, прямої демократії та нейтралітету. З одного боку, вони сприяють стабільності та соціальній цілісності, а з іншої сторони виступають у ролі національних символів, підтримки внутрішньої соціальної категорії, тобто громадяни відчувають свою приналежність до цілісної структури. Саме тому поняття суверенітету залишається важливим національним символом для Швейцарії, хоча практичне значення вже не є актуальним [4, 132]. Ще одним важливим моментом є взаємодія громадян з національними інститутами, а саме процес референдумів, якій є формою прямої демократії. За сприятливих соціально-історичних умов позитивна етнічна ідентичність супроводжується почуттями гордості, гідності, оптимізму, впевненості, задоволення, патріотизму. Таким чином, сильна інституційна прив'язаність закладає основу для національної ідентифікації [5, 56]. Німецький філософ Д. Штернберг у 1990 р. сформулював поняття «конституційний патріотизм», який можна спостерігати в США та Швейцарії, тобто країнах, що не мають яскраво вираженої етнічної або культурної однорідності на основі загального етнічного або культурного походження.

Деякі автори розділяють політичну підтримку європейської інтеграції на специфічну (утилітарну) та дифузну (афективну). Специфічна підтримка – це довіра та згода із проведенням політичного курсу. Суть афективної підтримки полягає у «емоційних настроях як відповіді на ідею європейської інтеграції» і є підтримкою основних демократичних цінностей [6, 42]. Національні інтереси дуже тісно пов'язані із швейцарською національною ідентичністю. Чим сильніше почуття національної ідентичності – тим слабша підтримка європейської інтеграції. Саме тому можливі негативні наслідки від членства в ЄС сприймаються більшістю суспільства як загроза національним інтересам. Нейтралітет є одним з основних стовпів зовнішньої політики Швейцарії. Отже, чим сильніше громадяни підтримують поняттям нейтралітету, тим вони менш схильні до входження Швейцарії в ЄС.

Національна ідентичність та приклад сусідів Швейцарії вплинули на громадську думку щодо членства країни в ЄС. З іншого боку, ставлення до європейської інтеграції знаходиться під впливом підтримки виборцями позиції нейтралітету країни, а також можливих негативних економічних наслідків від приєднання до співтовариства. Формула – «Інтеграція без збереження національної ідентичності» – не підходить для Швейцарії. Ця альпійська країна не збирається розчинятися у європейському «плавильному казані», а буде зберігати свою індивідуальність, виявляти принциповість у відстоюванні власних національних інтересів.

Європейська перспектива не існує в культурній ментальності багатьох швейцарців, але це не стає на заваді появі на інституційному рівні системної стратегії щодо європейської інтеграції. На сьогоднішній день

політика Швейцарії щодо Європейського Союзу ґрунтується на проведенні двосторонніх переговорів. Співробітництво між Швейцарією та Європейським Союзом має форму двосторонніх угод, які регулюють окремі сфери співробітництва. Факт прийняття угод оцінювався як найважливіший крок до зближення з ЄС. Разом з тим, багато аналітиків вважають, що в дійсності це не тільки не збільшує шансів на схвалення населенням приєднання до Євросоюзу, але навіть зменшує їх, що в принципі було доведено результатами двох референдумів, на яких більшість населення висловилась проти приєднання до ЄС.

Отже, можна зробити висновок, що Швейцарія буде і надалі проводити збалансовану політику щодо ЄС. Так, 26 січня 2011 р. Федеральна Рада ухвалила рішення, щодо продовження подальшого розвитку двосторонніх договорів із цілісним та скоординованим підходом. 8 лютого 2011 р. президент Швейцарії М. Кальмі-Рей зустрілась із президентом Європейської Комісії Ж.-М. Барозо, з метою обговорити та визначити цей консолідований підхід. 4 травня 2011 р. на спеціальному засіданні Федеральної Ради депутати прийняли законопроект, в якому підкреслені важливість інституційних питань, що є центральними у ході переговорів між Швейцарією та ЄС.

1. *Kriesi H. Le système politique suisse. – Paris, 1998.*
2. *Mann M. Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Not Dying. – London, 1998.*
3. *Laffan B. The Politics of Identity and Political Order in Europe // Journal of Common Market Studies. – 1996. – № 34.*
4. *Goetschel L. Neutrality, A Really Dead Concept? // Cooperation and Conflict. – 1999.*
5. *Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – New York, 1989.*
6. *Hewstone M. Understanding Attitudes to the European Community: A Social-Psychological Study in Four Member States. – Cambridge, 1986.*

Baginska M.W. The influence of the Swiss national identity in the process of the European integration. In the article the author examines the key elements of the relationship between the Swiss Confederation and the European Union. In the article are summarizes the place and influence of the Swiss national identity in the European integration.

Key words: National identity, European integration, neutrality, federalism, direct democracy.

І. М. Сергійчук

ДОСЯГНЕННЯ Й ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО В'ЄТНАМУ (1986 – 2012 рр.)

У статті розглядається хід модернізації В'єтнаму. В економічній сфері високими темпами розвивається виробництво, введено сімейний підряд у сільському господарстві, формуються ринкові відносини, залучаються іноземні інвестиції. Помітно підвищився рівень життя в'єтнамців. В зовнішній політиці прийнято принцип багатовекторності. Відновлено співпрацю з країнами, які воювали проти В'єтнаму (США, КНР). Йде зближення з Росією. Висвітлюються в'єтнамсько-українські зв'язки.

***Ключові слова**: В'єтнам, реформи, оновлення, ринкові відносини, багатовекторність, співробітництво.*

2 червня 2011 р. виповнилося 35 років з дня створення Соціалістичної Республіки В'єтнам. З 1986 р. в країні проводиться політика ринкових реформ і модернізації суспільно-політичної системи. В'єтнамське оновлення знаходиться в центрі уваги російських істориків та економістів. Найбільш ґрунтовними є праці таких науковців, як Д. Деопік [1], К. Кобелєв [2], В. Мазирін [3], О. Новакова й П. Цветов [4], О. Окунєв [5]. Групою авторів створені спільні роботи [6], де узагальнюється досвід реформування В'єтнаму. Російською мовою видавались праці в'єтнамських дослідників з цієї проблеми. Серед них варто виділити монографії, авторами яких є Данг Тхі Ла [7], Нгуєн Дінь Хоанг [8], Нгуєн Кхай Хоан [9], Фам Дик Чинь [10], Хо В'єт Лионг [11] та ін.

Різні аспекти реформ аналізуються в статтях Д. Дубровіна [12], В. Мазиріна [13; 14], І. Мохової [15], Г. Мурашової [16], А. Потапова [17], Р. Сеніна [18], П. Цветова [19]. Українсько-в'єтнамському співробітництву на шляху модернізації обох країн, його традиціям і новим виявам присвячені роботи П. Султанського [20] та І. Шергіна [21]. Значна кількість фактів з цієї проблематики міститься в засобах масової інформації та мережі Інтернет. Метою цієї статті є спроба систематизувати й узагальнити нагромаджений фактичний матеріал, висвітлити основні напрями в'єтнамської політики реформ, їх досягнення й невирішені проблеми, показати позитивну роль українсько-в'єтнамської співпраці в сучасному розвитку обох країн-партнерів.

В 1986 р. під впливом радянської перебудови Соціалістична Республіка В'єтнам розпочала реформи. В пошуках нового курсу, який би враховував конкретні умови країни, її специфіку, в'єтнамське керівництво розробило власну концепцію розвитку. Головна увага приділялась економічним перетворенням при збереженні в цілому старого політичного механізму. Перебудова господарства включала такі напрямки: 1) свободу діяльності і рівні права всіх секторів економіки: державного, приватного, змішаного, дрібнотоварного, натурального; 2) декооперування сільського господарства, передачу землі в довготривалу оренду; 3) оздоровлення товарно-грошового обігу; 4) політику «відкритих дверей» щодо іноземного капіталу.

Одним із пріоритетних напрямів стало відкриття спеціальних експортних зон на взаємовигідній основі. Іноземні інвестиції направлялись в розвідку і видобуток нафти та газу на континентальному шельфі, в будівництво нафтопереробних заводів, фармацевтичних фабрик, в здійснення новітніх проектів гірничодобувної галузі (освоєння багатих родовищ апатитів, залізної руди, бокситів). Значні кошти вкладались також у налагодження промислового виробництва натурального каучуку, кави, чаю, тутового шовкопряда, агар-агару. Велику активність проявляли Франція, Німеччина, Англія, Австралія, Японія, країни АСЕАН. Для надання міжнародних субсидій і кредитів була створена Консультативна група донорів В'єтнаму, яка щороку виділяє 20 млрд. дол. для економіки країни. Прямі іноземні інвестиції збільшились із 1,3 млрд. дол. в 2000 р. – до 2,3 млрд. дол. в 2006 р. і далі зростають [15,30].

Середні річні темпи розвитку економіки в 1991 – 2001 рр. склали 7,4%, зокрема в 1991 – 1995 рр. – 8,2%, 2005 – 2006 рр. – 8%. За останні 25 років ВВП щорічно збільшувався на 6,8%. Річний прибуток на душу населення за паритетом купівельної спроможності валюти зріс із 1400 дол. в 2000 р. – до 2310 дол. в 2006 р. За темпами економічного зростання В'єтнам посідає 2-е місце в світі після Китаю [15, 30].

У 1986 р. В'єтнам добував всього 40 тис. т нафти, тоді як у 1990 р. – 2 млн т в 2000 р. – 15 млн т. Понад 80% нафтовидобутку забезпечувала спільна російсько-в'єтнамська компанія «В'єтсовпетро» [12, 31]. СРВ інтегрувалась у світову економічну систему й розширила регіональні зв'язки. 2007 р. В'єтнам вступив у Світову організацію торгівлі.

Помітно зріс добробут в'єтнамців. За час реформ удесятеро знизився рівень бідності. Кількість людей, які жили за межею бідності, скоротилась із 70% – до 7% населення в 2005 р. [15, 30]. Межа бідності, встановлена на 2009 – 2010 рр., для сільських родин на людину на місяць – 200 тис. донгів, для міських родин на людину – 260 тис. донгів. Розв'язано продовольчу проблему. Відоме прислів'я стверджує, що «спочатку в'єтнамці просто хотіли їсти, потім – їсти багато, а нині – їсти смач-

но». Середня тривалість життя, порівняно з 1960-ми рр., зросла з 50 до 71,3 років у наш час [15, 30].

На початку економічних реформ формуванню демократичних основ суспільства заважали самоізоляція країни, теорія та практика в'єтнамського соціалізму, традиційна конфуціанська етика. Вважалося, що елементи західної демократії, такі як багатопартійність, політичний плюралізм, свобода критики, альтернативність на виборах суперечать в'єтнамській системі влади, підривають національну культуру й самобутність. Після скинення сайгонського режиму були заборонені політичні партії й організації Півдня В'єтнаму. 1988 р. розпущені Соціалістична й Демократична партії, які існували в ДРВ ще з часів Серпневої революції 1945 р. Усунено останні легально існуючі можливості опозиції КПВ. Для збереження монополії комуністів на владу здійснювались попереджувальні заходи, з урахуванням наслідків «оксамитових» і «кольорових» революцій на території Східної Європи й СРСР. КПВ продовжила курс на розвиток «соціалістичної демократії» і виступила проти «вседозволеності пропаганди антисоціалістичних ідей».

З часом, в результаті переходу В'єтнаму до ринкової економіки й відкритості зовнішньому світу, політична система теж почала трансформуватись. Новими явищами стали модернізація законодавства, вдосконалення виборчої системи, кадрове оновлення, розширення прав громадян, гласність, спрощення порядку в'їзду й виїзду з країни. В 1998 р. прийнято положення про «демократію на місцях». В його рамках здійснюється вирішення місцевих проблем під девізом: «Народ знає, обговорює, контролює».

Конституція 2001 р. по-новому визначала механізми управління державою. Знято визначення державного ладу як диктатури пролетаріату. Натомість його основою проголошено народовладдя, пов'язане з розвитком парламентської демократії. КПВ залишається керівною й спрямовуючою силою в'єтнамського суспільства. Вона є головним хранителем моральних і культурних цінностей та високих ідеалів, будучи в'єтнамською альтернативою ліберальній демократії. Держава, керована КПВ, здійснює вищі функції управління, нагляду, виховання й покарання. Конституція закріпила за громадськими організаціями право брати участь у вирішенні політичних, економічних, соціальних і культурних завдань як в масштабах всієї країни, так і в рамках кожної територіальної одиниці, підприємства, установи [22]. КПВ висунула гасло: «Партія керує, народ визначає, держава управляє» [13, 23].

Справою надзвичайної ваги визнано оновлення кадрів партійно-державного апарату, введено норми їх ротації. Склад ЦК КПВ на кожних виборах має оновлюватись на третину. Віковий ценз для нових членів ЦК КПВ встановлено в 55 років, термін перебування на посаді – 5 років. Всі вищі чиновники зобов'язані піти у відставку в 60 років. На посади міністрів і керівників провінційних адміністрацій мають призначатись кваліфіковані спеціалісти віком від 40 – 50 років. Подолано принцип – «лояльність вища за компетентність». X з'їзд КПВ (2006) ввів процедуру виборів своїх керівних органів на альтернативній основі [13, 24].

Протягом тривалого часу СРСР був основним економічним і політичним партнером ДРВ, а потім Соціалістичної Республіки В'єтнам. СРСР надавав субсидії, пільгові кредити, будував промислові об'єкти, направляв спеціалістів, готував кадри. Після краху СРСР і ліквідації біполярного світу СРВ проводить багатовекторний зовнішньополітичний курс із акцентом на регіоналізм, деідеологізацію й розширення економічної співпраці з країнами світу.

Динамічно розвиваються відносини з Росією. Цьому сприяють такі фактори, як частий обмін делегаціями високого рівня, спільні зусилля в міжнародних організаціях, велика кількість випускників радянських вузів серед нинішніх в'єтнамських політиків, вищих чиновників, бізнесменів. У 1994 р. підписано Договір про основи дружніх відносин між Росією та В'єтнамом, 1997 р. – Декларація про сприяння розвитку торгово-економічного і науково-технічного співробітництва, угоди про співпрацю в галузі туризму та ветеринарії. В 1998 р. Росію відвідав президент СРВ Чан Дик Лионг – випускник Московського гірничого інституту. Обговорювались питання ліквідації заборгованості В'єтнаму Росії. Частину боргу списано. Решта суми (1,5 – 1,7 млрд. дол.) має виплачуватись протягом 23 років, її 90 % використано Росією для закупівлі в'єтнамських товарів та інвестицій у в'єтнамську економіку [17, 32].

В 2001 р. В'єтнам урочисто зустрічав російського президента В. Путіна. До нього ні радянські, ні російські керівники В'єтнам ніколи не відвідували. Підписано Декларацію про відносини стратегічного партнерства між РФ і СРВ. Інший візит В. Путіна у В'єтнам відбувся 2006 р. У свою чергу, Росію відвідали президент СРВ Нгуєн Мінь Чієт (жовтень 2008 р.) і прем'єр-міністр Нгуєн Тан Зунг (грудень 2009 р.). Активізувалося й військово-технічне співробітництво. СРВ створює комплексну систему охорони морського узбережжя. В 2010 р. куплено 8 багатоцільових винищувачів СУ-30МК2 на суму 400 млн. дол. і замовлено 12 таких літаків на суму 600 млн. дол. Ведеться модернізація військово-морських сил. Закуплено російські кораблі на повітряних подушках «Зубр», «Мурена», сторожові кораблі «Гепард», підводні човни «Варшав'янка». У В'єтнамі працює російський «Тропоцентр», де проходить випробування військова техніка для країн з тропічним кліматом [14, 23].

У сфері в'єтнамської енергетики працюють компанії Зарубіжнафта, П'єтров'єтнам, В'єтгазпром. 2008 р. створено спільне підприємство Русв'єтпетро, в якому Росії належить 51 % активів. В 2010 р. закінчився термін діяльності «В'єтсовпетро», вона пройшла реорганізацію. 51 % її капіталів належить В'єтнаму, 49 % – Росії. Відтепер компанія працюватиме й на території третіх країн. За допомогою Росії збудовано перший у В'єтнамі нафтопереробний комплекс Зунгкуат потужністю 6 млн. т готової продукції на рік. Російська компанія «Силові машини» завершила або будує ТЕС Уонгбі, ГЕС Сесан-3, Буонкуоп, Авіонг, Плейкронг. Вона поставила третину всього обладнання для електростанцій В'єтнаму [14, 25].

На 2010 р. Росія реалізувала у В'єтнамі 56 проектів загальною вартістю 611,4 млн. дол. Їх здійснюють 19 спільних підприємств, 28 компаній із 100 % російським капіталом, 4 компанії на основі угод про співпрацю [14, 25]. За 2000 – 2008 рр. обсяги торгівлі між СРВ і РФ зросли з 156,1 млн. дол. до 1 млрд. 432 млн. дол., тобто вдев'ятеро. Росія продає В'єтнаму паливо, мастила, вугілля, чорні метали, хімічні добрива, верстати й обладнання, а купує морепродукти, чай, каву, спеції, овочі, фрукти, одяг та взуття. З 2006 р. в Росію продаються 30 % всіх світових об'ємів в'єтнамських морепродуктів [14, 27]. Підписано угоди про співпрацю наукових установ, узгоджено 24 пріоритетні напрямки в галузі передачі технологій. Проводяться Дні культури В'єтнаму в Росії та Росії у В'єтнамі. Розвиваються регіональні зв'язки.

Після війни 1965 – 1973 рр. відносини між США і В'єтнамом залишалися напруженими. Їх нормалізація розпочалась у 1990-х рр. з ініціативи президента США Б. Клінтона. 1992 р. США дозволили своїм компаніям відкривати представництва у В'єтнамі. В 1994 р. США скасували ембарго на торгівлю з В'єтнамом, а «Бенк оф Америка» видав перший кредит американській компанії, яка розпочинала у В'єтнамі торгівельну діяльність [19, 13].

В 1995 р. США і СРВ встановили дипломатичні відносини. 16 – 18 листопада 2001 р. відбувся офіційний візит у В'єтнам президента США Б. Клінтона. Підписано ряд економічних угод. Президент США виступив на в'єт-

намському телебаченні в прямому ефірі, стверджуючи, що потрібно відходити від важкого минулого й працювати на майбутнє. 1995 р. у В'єтнамі почала працювати американська автомобільна корпорація «Форд», яка створила з в'єтнамською компанією спільне підприємство в провінції Хайзионг [19,14]. Водночас певні політичні сили в США критикують в'єтнамську владу за порушення прав людини, національних і релігійних меншин [18, 32].

Відновлено добросусідські відносини з КНР, які багато років були напруженими після китайсько-в'єтнамської війни 1979 р. В 1999 р. країни підписали угоду про сухопутні кордони.

Дружні українсько-в'єтнамські стосунки активно розвивались ще в радянські часи. В'єтнамці із задоволенням відмічають, що саме в Одесі 1919 р. розпочалась революційна біографія видатного партійного й державного діяча Тон Дик Тханга, який став другим президентом В'єтнаму після Хо Ши Міна [23, 287-305].

Українські енергетики були задіяні у будівництві найбільшої в Південно-Східній Азії ГЕС Хаобінь, виконали там найскладніші роботи. Агрегатний зал станції вирубаний у скелі й захищений від будь-яких стихійних лих і воєн. Керував будівництвом, а потім роботою ГЕС сумчанин Г. Тульчинський, який нагороджений в'єтнамським Орденом Праці другого ступеня. Генеральний план відбудови Ханоя, зруйнованого американською авіацією, розробив український архітектор І. Алферов, колишній головний архітектор Харкова.

Соціалістична Республіка В'єтнам визнала незалежність України 27 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені з 23 січня 1992 р. Налагодженню зв'язків з Україною надавалась велика увага. 1994 р. переговори з українським керівництвом у Києві провів прем'єр-міністр СРВ Во Ван Кієт. 1996 р. В'єтнам відвідав президент України Л. Кучма, а 2000 р. в Україні побував президент В'єтнаму Чан Дик Лионг. Укладено низку міждержавних угод в різних галузях. 25 – 26 березня 2011 р. у СРВ перебував з офіційним візитом президент України В. Янукович. Підписані Спільна заява президентів про розвиток всебічного співробітництва й партнерства, угода про співпрацю між Національним банком України і Державним банком В'єтнаму, угода про співпрацю в освітній сфері, меморандум про взаєморозуміння між відомствами з інвестицій. Сторони висловили готовність розпочати новий активний період співпраці [26; 27].

На в'єтнамський ринок вийшли компанії Електротяжмаш, Укрхімпроект, Укргідропроект. Відкрили свої представництва КрАЗ, Мотор-Січ, Укрінтеренерго. Українська сторона будує гідроелектростанцію Ялі. Функціонують спільні підприємства Вісорутекс (виробництво натурального каучуку), Лотос (портові послуги), Ти Єнкі (виробництво сухих тропічних фруктів) [24]. Україна купує у В'єтнамі рис, морепродукти, каву, перець, прянощі, текстиль, одяг, взуття, товари електронної галузі (флешки, нетбуки). 2009 р. товарообіг досяг 366,74 млн. дол., в тому числі український експорт – 248,7 млн. дол., імпорт – 118,04 млн. дол. Прямі українські інвестиції у в'єтнамську економіку 2010 р. становили 3,9 млн. дол., а в'єтнамські в українську – 7,3 млн. дол. [21, 21; 25]. В'єтнам займає 4-е місце серед країн, в економіку яких Україна спрямовує капітали.

Україна внесла помітний вклад у підготовку в'єтнамських кадрів. Більшість нинішніх в'єтнамських міністрів у радянські часи здобувала вищу освіту у вузах Києва, Харкова, Одеси. І зараз сторони обмінюються стажерами, студентами, аспірантами. Українці у в'єтнамських вузах вивчають мову, медицину, ботаніку. В'єтнамці в Україні прагнуть здобути інженерні й економічні знання, засвоїти банківську справу, енергетику, судно- й авіабудування. 2010 р. в 25 українських вузах навчалися 600 в'єтнамських студентів [24]. Частина з них здобуває потрібні для СРВ професії на основі міжурядових угод, решта – навчаються за контрактами. В Ханої відкрита філія університету «Київський політехнічний інститут». Академії Наук України та В'єтнаму створили спільний центр передачі технологій [19, 23].

В'єтнамська діаспора присутня Києві, Харкові, Одесі. Дружать Харківська область і провінція Кхань Хоа, Тернопільська область і провінція Донг Хай. Відкрито пряме авіасполучення між Києвом і Хошиміном. З року в рік Україну відвідує все більше в'єтнамських туристів, які тут вчилися і тепер хочуть побачити місця, пов'язані з молодістю.

Вивчення в'єтнамської перебудови та її реальних наслідків має велике значення як в міжнародному аспекті, так і для конкретних країн, до числа яких належить і Україна. Творче запозичення досвіду допомогло б обопільній економічній розбудові. Специфічні форми народного контролю над діяльністю влади могли б сприяти успішній боротьбі з корупцією та зловживаннями чиновників всіх рівнів.

1. *Деопик Д.В. Вьетнам: история, традиции, современность. – М., 2002.*
2. *Кобелев К.В. Современный Вьетнам: реформы, обновление, модернизация (1986 – 1997). – М., 1999.*
3. *Мазырин В.М. Реформы переходного периода во Вьетнаме (1986 – 2006): направление, динамика, результаты. – М., 2007.*
4. *Новакова О.В., Цветов П.Ю. История Вьетнама. – Ч. 2. – М., 1995.*
5. *Окунев А.Б. Экономика Вьетнама. – М., 2008.*
6. *Экономика Вьетнама: проблемы и стратегия развития. – СПб., 1993; Углубление экономической реформы во Вьетнаме. – Ч. 2. – М., 1999.*
7. *Данг Тхи Ла. Вьетнам: Переход к рынку. – М., 1999.*
8. *Нгуен Динь Хоанг. Современное состояние и перспективы внешнеэкономических связей Вьетнама с Китаем и старнами АСЕАН. – М., 2001.*
9. *Нгуен Кхай Хоан. Роль инвестиционной политики в процессе трансформации многоукладной экономики (опыт России, Вьетнама и Китая). – М., 2002.*
10. *Фам Дык Чинь. Реформа отношений собственности (Опыт Вьетнама). – М., 2001.*
11. *Хо Вьет Лыонг. Гуманизация организационных форм обучения в общеобразовательных школах Вьетнама. – М., 2002.*
12. *Дубровин Д. «Несоциалистичнеский Вьетнам» // Азия и Африка сегодня (далі – ААС). – 2001. – № 5.*
13. *Мазырин В. Тернистый путь к политической демократии // ААС. – 2008. – № 10.*
14. *Мазырин В. Россия – Вьетнам. Экономическое сближение: сдвиги и проблемы // ААС. – 2010. – № 5.*
15. *Мохова И. Страна с характером и большим потенциалом // ААС. – 2008. – № 10.*
16. *Мурашева Г.Ф. Вьетнам и АСЕАН // ААС. – 2009. – № 3.*
17. *Потапов А. Старый друг – надежный друг // ААС. – 2002. – № 7.*
18. *Сенин Р. Вьетнам и зарубежная диаспора // ААС. – 2008. – № 1.*
19. *Цветов П. Вьетнам – США: зигзаги истории // ААС. – 2001. – № 10.*
20. *Султанський П. В'єтнам на мапі національних інтересів України в Південно-Східній Азії // Політика і час. – 2007. – № 1.*
21. *Шергін С. Три різних країни однієї Азії // Зовнішні справи. – 2011. – № 4.*
22. *http://constitucions. ru*
23. *Грамматчиков Г. «Вальдек-Руссо» снимается с якоря // Они остаются с нами. – Кн. 2. – М., 1987.*
24. *http://lb.ua. – 28.03.2011.*
25. *Денисенко Л. Вьетнам и Украина: период «застоя» закончился // Еженедельник 2000. – № 11. – 18 – 24 марта.*
26. *Клюев А. Украина расширяет сотрудничество с Вьетнамом [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.unn.com.ua. – 18.05.2010.*

27. *Президент Виктор Янукович ищет новые рынки для украинских экспортеров // Экономические известия. – 2011. – № 52. – 28 марта.*

Sergiychuk I.M. The Achievements and Problems of the Contemporary Vietnam (the 1986th – 2012th). In the article the process of the Vietnam modernization is described. In the economic sphere the manufacturing is developing very quickly, the family contract is put into the operation in agriculture, the market relations has being formed, foreign investitious are drawn. The level of Vietnamese people's life considerably raised. In foreign policy was adopted the principle of multi-vectoring. Was renecred the cooperation with the countries which waged wars against Vietnam (the USA, CPR). The relations with Russia is going on. The Vietnamese-Ukrainian links are defined.
Key words: Vietnam, reforms, renewal, market, multi, co.

С. М. Кінка

ЛИТОВСЬКІ ЛІВІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ У 1990 – 1992 рр. (за матеріалами газети «Советская Литва» / «Эхо Литвы»)

У статті розглянуто діяльність лівих політичних партій Литви у період 1990 – 1992 рр., від виборів до Верховної Ради – до виборів у Сейм, які остаточно завершили формування політичної системи в Литві.
***Ключові слова**: вибори, Литва, республіканська газета, політичний транзит.*

Відновлення незалежності країн Балтії було яскравим прикладом реалізації транзиту, який до того пройшла низка країн Південної Америки та Південної Європи. Обережні спроби реформ періоду перебудови вийшли з-під контролю їх зачинателів, підірвавши міцність і єдність СРСР. Швидка дезінтеграція останнього продемонструвала, що це штучне утворення не може ефективно оновлюватися і модернізуватися на рівні з іншими країнами Заходу. Період перебудови ознаменувався закінченням монополії Комуністичної партії на владу. У 1988 р., із виникненням Народного руху на підтримку перебудови у Литві почала формуватися багатопартійна система. Утворення політичних партій було фактором, який свідчив про демократизацію суспільства. Політичні партії, як зазначає американський дослідник Дж. Бєляшек, були фактором, який сприяв консолідації демократії в колишніх комуністичних режимах [1, 23].

На протязі 1990 – 1992 рр. у Литві відбувалася консолідація різних політичних сил. Після виборів до Верховної Ради 1990 р. в парламенті була сформована більшість, яку представляли прихильники «Саюдіса», що, згідно деяких спостерігачів, не мав окремої політичної програми [2]. 11 березня 1990 р. більшістю (91 – «за», 42 – «проти») литовський парламент прийняв знакове рішення «Про відновлення Литовської держави» [3]. Це рішення було свого роду тріумфом «Саюдіса», в якому знайшли місце різні за політичними поглядами сили – комуністи, зелені, соціал-демократи, християнські демократи та молодіжні організації [4]. Після цієї значної події почалася фрагментація політичного спектру Литви.

Таким чином, ліві сили у республіці на 1990 р. були представлені Комуністичною партією Литви (незалежною) (КПЛ (н)), очолюваною першим секретарем КПЛ А. Бразаускасом, який отримав посаду віце-прем'єр-міністра в уряді К. Прунскене, соціал-демократичною партією К. Антанавічюса, що також входила до альянсу з «Саюдісом» і виступала з позиції незалежності Литви.

Ліві сили, що виступали проти державної незалежності, перебуваючи на позиції збереження соціалістичної федерації, можна розділити за ступенем радикалізму на прихильників Комуністичної партії (на платформі КПРС), на чолі з першим секретарем М. Бурокявічюсом та більш радикальними членами об'єднання «Єдність», що було досить неоднорідним [5]. Слід зазначити, що впливові організації, які об'єднували російськомовне населення Литви, дистанціювалися від об'єднання «Єдність» [6]. Пізніше з'явився «Комітет захисту радянської влади в Литві» як координаційний центр низки політизованих організацій: Ради секретарів первинних партійних організацій, Соціалістичної федерації трудових колективів Литви [7]. Пізніше він був головною політичною силою під час проведення спроби державного перевороту в січні 1991 р. Структури Комітету мали перебрати на себе відповідні функції усунутого уряду Литовської Республіки.

Згідно із соціологічним дослідженням громадської думки, на початку січня 1990 р. ліві партії могли розраховувати на наступну підтримку: КПЛ (н) – 38%, КПЛ (КПРС) – 8%, натомість об'єднання «Єдність» мало найбільший негативний рейтинг серед всіх політичних сил [8]. Протягом 1990 р. основною формою діяльності цієї лівої політичної сили були мітинги протесту, на яких критикувалася діюча литовська влада, окремі положення і нововведення, курс на незалежність країни, висувалися вимоги збереження соціалістичної федерації. До цих акцій, окрім не чисельного активу КПЛ (КПРС), долучалися військові, а також ветерани, зокрема з «Єдністю» тісно співпрацювала Рада ветеранів війни і праці. Зважаючи на слабке представництво у парламенті Литви подібні позапарламентські форми боротьби були майже єдиним напрямом діяльності вищеозначених сил.

Вибори до місцевих Рад, які відбулися в квітні 1990 р. підтвердили статус-кво, який склався під час виборів до парламенту у лютому того ж року: позапартійні (більшість були висунуті «Саюдісом») отримали 55,82% мандатів, члени КПЛ (н) – 34,28% і кандидати від КПЛ (КПРС) – 6,07% [9]. Після остаточного провалу насильницької зміни влади у СРСР (серпень 1991 р.), керівні діячі КПЛ (КПРС) були оголошені до розшуку, проти них порушили кримінальні справи, як і проти низки військових і міліцейських керівників, відповідальних за смерть литовських громадян, та проти лідера руху «Єдність» В. Іванова, якого обвинувачували у незаконному зберіганні зброї та боєприпасів. Комуністична партія була заборонена.

На відміну від «збанкрутілих» комуністів-прибічників КПРС, прихильники КПЛ (н) досить швидко освоїлися на політичному майданчику Литви. Змінивши назву на Демократичну партію праці Литви (ДППЛ), ця політична сила продовжувала залишатися наймасовішою в країні. Взаємне непорозуміння між керівниками «Саюдісу» і близьких до нього політичних угруповань (християнські демократи, партія таутінінків, партія незалежності, до певної міри і Ліги Свободи Литви) та ДППЛ було помітне ще до лютневих виборів до Верховної Ради Литовської Республіки 1990 р. [10], але тоді всім силам, які виступали за незалежність країни вдалося стримати свої амбіції задля спільної мети. Результати виборів виявилися тріумфальними для «Саюдісу», який отримав більшість місць у Верховній Раді, КПЛ (н) отримала 38 мандатів, КПЛ (КПРС) – лише чотири, соціал-демократи – дев'ять [11]. Втім, надалі конфлікт між «лівими» і «правими» силами тільки загострювався.

Незважаючи на політичні інтриги, перший уряд було сформовано частково з представників КПЛ (н). Значною залишалася й особиста популярність лідерів цієї політичної сили – А. Бразаускаса і К. Прунскене, але, як зазначають учасники тих процесів, подібна популярність була досягнута за рахунок відмови від основних комуністичних принципів. Нагадаємо, що КПЛ (н) виступала з позиції поступового відновлення незалежності Литви, переходу до ринкової економіки з великим впливом держави, соціальними гарантіями населенню. Діяльність політичних партій після 11 березня 1990 р. була ускладнена погіршенням відносин з СРСР, результа-

том чого стала відмова центрального керівництва постачати енергоносії до Литви [12]. Ідеологічна складова КПЛ (н) досить швидко змінювалась. Так, вже на початку жовтня 1990 р. з'явилися публікації, що розглядали, запланований на 1 – 2 грудня того ж року, з'їзд, як важливий крок у переході до соціал-демократичної програмної концепції партії [13]. В той же час відбувається законодавче регулювання діяльності політичних партій Литви [14].

Протягом другої половини 1990 р. боротьба між різними флангами литовського політикуму загострювалась. Прихильники В. Ландсбергіса і «Саюдісу» піддавали нищівній критиці діяльність лівих сил та спроби уряду врегулювати становище в економіці. Ліві в свою чергу намагалися консолідувати свої сили, неодноразово виступаючи з публічними заявами щодо необхідності «злагоди і єдності». В фарватері лівих сил на той час знаходилися: Союз землевласників під керівництвом В. Великоніса, Форум майбутнього Литви (ФМЛ) на чолі із Б. Гендзялісом та Форум молоді Литви під орудою Р. Шивіса [15]. Через деякий час ФМЛ намагатиметься завоювати популярність литовців, перебираючи до своїх лав багатьох впливових колишніх діячів «Саюдісу», але, незважаючи на чисельні порівняння у пресі цих організацій, Форум буде виглядати лише блідою копією потужного і об'єднавчого «Саюдісу» періоду 1988 – 1989 рр.

Наприкінці 1990 р. КПЛ (н) на своєму позачерговому з'їзді приймає рішення про перейменування партії у Демократичну партію праці Литви, в якій утворилася фракція комуністів [16]. Як відмічав кореспондент «Эха Литвы», «в залі зібралися ті, для кого зрозумілі зміст реформ, хто готовий до подальшої політичної діяльності, усвідомив і засудив допущені в минулому помилки, відкинувши крайнощі більшовизму» [17].

10 січня 1991 р., після вимушеного кроку щодо збільшення цін на продукти харчування у 3,2 рази та загострення кризи між парламентом і урядом, кабінет К. Прунскене заявив, що йде у відставку. Подібні метаморфози проходили на тлі активізації союзного керівництва. Того ж дня М. Горбачов виступив зі спеціальним посланням до парламенту Литви, в якому наполягав на «негайному відновленні у повному обсязі діяльності Конституції СРСР і Конституції ЛРСР» та відміні раніше прийнятих антиконституційних актів [18]. Після кривавої спроби захопити владу у Вільнюсі (в ніч з 12 на 13 січня) та загибелі 13 литовців, майже все радянське викликало рішучу відразу. Подібна позиція посилювалася деякими діячами наступного уряду, низкою парламентарів та самим Головою Верховної Ради Литви – В. Ландсбергісом.

На початку березня 1991 р. ліві сили Литви провели декілька консультацій і зустрічей щодо консолідації сил [19]. Серед основних положень, які розходилися із курсом нового уряду, були вимоги державного адміністрування в сільському господарстві, скорішого, але не обвального переходу до ринку і теза про несвоєчасність реституції і недосконалість її форм проведення [20]. Таким чином, з початку 1991 р. ліві сили гуртувалися навколо ДППЛ і вели активну парламентську роботу спрямовану на підготовку, альтернативних урядовим, проектів законів.

У квітні 1991 р. активізував діяльність ФМЛ, до якого увійшло багато колишніх діячів «Саюдісу», зокрема письменник В. Петкявічюс, економіст, колишній прем'єр-міністр К. Прунскене, лідер соціал-демократів, економіст К. Антанавічюс та ін. Діячі цього об'єднання (порівнюваного з «Саюдісом») критикували уряд за відсутність реальних справ, особисті амбіції та «революціонізм» [21]. В свою чергу представники правого крила висували обвинувачення щодо причетності низки високопосадовців ДППЛ до співпраці з КДБ, їм також закидалися фінансові махінації, популізм і нерішучість у ставленні щодо СРСР. Попри нищівну критику опонентів, В. Ландсбергіс і його прихильники знаходилися у все гіршому становищі: «Саюдіс» як окрема сила переставав існувати, а за визнанням Голови Ради Сейму «Саюдіса» Ю. Тумяліса, від масового руху залишилися лише невеликі групи однодумців, а подекуди «тільки ім'я «Саюдіс», яке використовується для неблаговидних політичних спекуляцій» [22].

На протязі весни – літа 1991 р. ліві сили були вимушені знаходитися в опозиції, але їх вплив зростав відповідно посиленню кризи в економіці та невизначеності міжнародного статусу Литви. Речники від лівих партій все частіше виступали із публічними заявами, в яких критикували «політичний туризм» перших осіб держави, що не приводив до реального визнання Литви на міжнародній арені, відсутність реальної програми економічної реформи, переслідування політичних опонентів.

Правляча коаліція правих сил не знайшла нічого кращого, ніж вдатися до провокацій і терору проти опозиції. Неодноразово у діячів опозиції виникали складнощі з орендою приміщень для своїх виступів, а в Каунасі (місто з якого походить В. Ландсбергіс і частина його оточення) вдалися навіть до підриву вибухового пристрою біля клубу, в якому мав відбутися установчий з'їзд ФМЛ [23]. Таким чином, на середину 1991 р. оформилася тенденція до перебирання функції інтегратора лівих сил до ФМЛ, який виступав з позиції підтримки незалежності Литви, ринкових реформ, але водночас і проти «полювання на відьом», що розпочалося після обрання нової Верховної Ради Литви у лютому 1990 р., а також за примат компетенції, а не партійності у підборі державних службовців [24].

Після провалу серпневого путчу стало остаточно ясно, що СРСР перестане існувати як суб'єкт міжнародного права. Незалежність Литви були визнана як Російською Федерацією, так і СРСР, що припинив існування 26 грудня 1991 р. Складалася нова зовнішньополітична ситуація, що безумовно мала неабиякий вплив на всі політичні сили в Литві. ФМЛ, зареєстрований напередодні путчу (14 серпня 1991 р.), мав пристосовуватися до нових умов. Замість перетворення на партію на установчому з'їзді, запланованому на 19 жовтня, його керівники вирішили, що за нової суспільно-політичної ситуації краще буде провести конференцію під назвою «Демократія: багатоманітність в єдності» [25]. Таким чином, він так і не став повноцінною альтернативою «Саюдісу».

Майже відразу з'явилася «права альтернатива» – громадська організація «Хартія громадян Литви», яка також претендувала на вплив ще існуючого «Саюдіса». Основними положеннями цієї організації були: згуртування найсвітліших умів Литви, чесних і порядних людей для укріплення державності Литви, прагнення до загальної громадянської згоди, а також дерадянізація Литви [26]. На переконання лідерів цього об'єднання, вони могли б і підтримати діяльність «Саюдісу», і продовжити її.

Після остаточного зникнення безпосередньої загрози від СРСР, праві і ліві сили в Литві опинилися в становищі політичної кризи, яка посилювалася. Причини такої ситуації були багатофакторні. З одного боку, ліві сили (ДПТЛ та бл. 25 депутатів з фракцій центристів і лібералів) на середину 1992 р. мали більшість у парламенті і блокували прийняття низки законів, запропонованих правими силами. З іншого боку, праві сили ініціювали процес передачі майна колишньої КПЛ державі, що зачіпало інтереси ДППЛ. В цей час А. Бразаускас (лідер лівих сил Литви) рішуче відмежувався від радянського минулого своєї політичної сили: «Не вважаємо себе комуністичною організацією, про що ми заявляли ще в 1989 р., але вважаємо, неправомірним щодо себе застосування обговорюваного закону про майно КПРС» [27].

Головною подією 1992 р. стали вибори до Верховної Ради (Сейму), які відбулися в жовтні. Підготовка до них розпочалася задовго. Після складання відносної «лівої» більшості у парламенті він став фактично недієздатним. Постійні суперечки щодо найдрібніших процедурних питань суттєво стримували законотворчу діяльність. Лише по закону «Про неприєднання Литовської Республіки до пострадянських східних союзів» парламентарі проголосували одностайно, прийнявши його більшістю у 109 голосів «за» (й лише один «проти») [28].

Діячі від партії праці напередодні виборів визначили свою позицію. Депутат Б. Гендзяліс наголосив на тому, що «ДППЛ бореться за незалежність Литви і виступає проти її включення до будь-якого союзу пострадянських держав» [29]. Попередня передвиборча позиція партії праці була оголошена А. Бразаускасом наприкінці червня. В своєму дописі до газети «Tiesa» (переклад було зроблено і для газети «Эхо Литвы») він наголосив, що програма лівих сил буде максимально простою і реалістичною. Лідер ДППЛ наголосив, що люди Литви будуть голосувати за тих, хто запропонує і зможе втілити в життя реальні проекти, а не «повітряні замки», за які голосували виборці на минулих виборах [30].

У жовтні 1992 р. відбулися вибори до сейму Литви. Це були перші вибори у незалежній країні, в яких брала участь низка партій і політичних об'єднань, що представляли увесь спектр політичних сил, включно із політичними об'єднаннями національних меншин (після виборів із поляків сформувалась фракція «Литовський союз поляків», яка складалася із чотирьох парламентарів). Незважаючи на певну умовність поділу на «лівих» і «правих» вибори стали переможними для ДППЛ, яка отримала більшість місць у Сеймі. Зі 137 обраних депутатів, більшість належала до лівих сил: 70 представляли ДППЛ, фракція соціал-демократів складалася з 7 обранців [31].

Таким чином, після виборів 1992 р. у Литві стабілізувалася багатопартійна система, в якій значне місце займали ліві політичні партії, що були репрезентовані ДППЛ – реформістським крилом КПЛ, яке кардинальним чином змінило свою ідейну складову і методи роботи, домоглося вагомої підтримки, особливо в сільських районах Литви. Лівий блок також був представлений партіями соціал-демократичного характеру: Соціал-демократичною партією Литви та Союзом землевласників – впливовою організацією, яка тісно співпрацювала з ДППЛ. До «лівих» сил в цей час ситуативно відносили і лібералів, які були недостатньо «націоналістичні» для того, щоб бути «правими», але при цьому, мали типову «праву» програму [32, 16]. Незважаючи на відносну стабілізацію політичного життя на цьому етапі, дехто відмічав наростаюче незадоволення тим, що «демократія, [яка] працює на практиці», не відповідала очікуванням громадян [33, 635], інші ж зважали на те, що громадян країн Балтії менше турбували ідеології партій, ніж їх нездатність проводити ефективне управління.

Можна підсумувати, що 1990 – 1992 рр. у Литві стали часом завершення політичної трансформації від тоталітаризму, авторитаризму (до 1988 р.) і елементів плюралізму (1988 – 1990 рр.) – до багатопартійності і демократії західного зразку. В цей час відбувається стабілізація політичної системи, проходить визначення програм політичних партій, хоча вони до певної міри залишалися ще в багатьох аспектах аморфними.

1. *Bielasiak J. Substance and process in the development of party systems in East Central Europe // Communist and Post-Communist Studies. – 1997. – Vol. 30. – № 1.*
2. *Дайджест: пресса Литвы // Советская Литва. – 1990. – 31 января.*
3. *Акт Верховного Совета Литовской республики «О восстановлении литовского государства» // Советская Литва. – 1990. – 13 марта.*
4. *Бучалис Б. 12 часов на избирательных участках // Советская Литва. – 1990. – 27 февраля.*
5. *Заявление группы организаторов Социалистического движения за перестройку в Литве «Венибе-Единство-Едность» // Советская Литва. – 1989. – 18 мая.*
6. *Заявление Русского культурного центра // Советская Литва. – 1989. – 20 мая.*
7. *Петрайтис А. Вместе и наравне // Советская Литва. – 1989. – 5 сентября.*
8. *М.С. Горбачёв популярнее всех в мире, А. Бразаускас в Литве. Каков рейтинг других политиков? // Советская Литва. – 1990. – 10 января.*
9. *Данные республиканской избирательной комиссии о результатах выборов 24 марта // Эхо Литвы. – 1990. – 4 апреля.*
10. *Дайджест: пресса Литвы // Советская Литва. – 1990. – 7 февраля.*
11. *Число депутатов увеличивается // Советская Литва. – 1990. – 6 марта.*
12. *Поставки нефти прекращены, а газа ограниченны // Эхо Литвы. – 1990. – 20 апреля.*
13. *Поворот к социал-демократии // Эхо Литвы. – 1990. – 2 октября.*
14. *Закон Литовской Республики «О политических партиях» // Эхо Литвы. – 1990. – 9 октября.*
15. *Необходимо согласие и единство // Эхо Литвы. – 1990. – 10 ноября.*
16. *Съезд закончил работу // Эхо Литвы. – 1990. – 11 декабря.*
17. *Филипивичене Л. «Не революционным, а эволюционным путём...» // Эхо Литвы. – 1990. – 11 декабря.*
18. *Обращение к парламенту Литвы // Эхо Литвы. – 1991. – 11 января.*
19. *Конференция ДПТЛ // Эхо Литвы. – 1991. – 7 марта.*
20. *Ошеров Р. У ДПТЛ есть план действия // Эхо Литвы. – 1991. – 8 марта.*
21. *Дайджест: пресса Литвы // Эхо Литвы. – 1991. – 24 апреля.*
22. *Шейнберг М. «Саюдис»: задачи на сегодня // Эхо Литвы. – 1991. – 19 апреля.*
23. *Ошеров Р. Террор против оппозиции // Эхо Литвы. – 1991. – 8 июня.*
24. *Ошеров Р. «Мы хотим, чтобы Литва была независимой...» // Эхо Литвы. – 1991. – 27 июня.*
25. *ФБЛ: планы на будущее // Эхо Литвы. – 1991. – 1 октября.*
26. *Дайджест: пресса Литвы // Эхо Литвы. – 1991. – 2 октября.*
27. *Ошеров Р. Пикет у парламента // Эхо Литвы. – 1991. – 6 ноября.*
28. *На сессии Верховного Совета республики // Эхо Литвы. – 1992. – 9 июня.*
29. *На сессии Верховного Совета республики // Эхо Литвы. – 1992. – 10 июня.*
30. *Бразаускас А. ДПТЛ и выборы в Сейм // Эхо Литвы. – 1992. – 24 июня.*
31. *Seimas of the Republic of Lithuania 1992 – 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.lrs.lt.*
32. *Грицюс А. Правые и левые – кто они? // Эхо Литвы. – 1992. – 20 июня.*
33. *Ehin P. Political support in the Baltic States, 1993-2004 // Journal of Baltic Studies. – 2007. – Vol. 38. – № 1.*
34. *Reardon J. An assessment of the transition to a market economy in the Baltic Republics // Journal of economic issues. – 1996. – Vol. 30 – № 2.*

Kinka S.M. The Lithuanian left-wing political forces in the 1990 – 1992 (On the materials of the newspaper «Soviet Lithuania»/«Lithuanian Echo»). In the article the activity of the left political parties of Lithuania is considered in the period of the 1990-1992, from the elections in the Supreme Council to the elections in the Sejm, which finally completed forming the political system in Lithuania.

Key words: elections, Lithuania, republican newspaper, political transition.

Ю. А. Дем'янчук, Т. М. Приходько

РОЗВИТОК ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНИ З РЕСПУБЛІКОЮ БІЛОРУСЬ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглядаються історичні чинники формування співробітництва Республіки Білорусь з Україною після 1991 р. Не дивлячись на різну зовнішньополітичну орієнтацію, економічну політику, обрану політичними елітами після розпаду СРСР, країнам вдалося зберегти позитивну динаміку у розвитку двосторонніх відносин, завдяки економічній та культурній співпраці.

***Ключові слова**: двосторонні відносини, міждержавне співробітництво, культурні зв'язки, економічна співпраця.*

Наприкінці XX – на початку XXI ст. світове співтовариство увійшло в період глибоких економічних та соціально-політичних трансформацій, пов'язаних з глобалізацією. Це призвело до суттєвих змін у зовнішній і внутрішній політиці національних держав, триває подальша стратифікація країн на міжнародній арені, що виливається у створення регіональних, міждержавних та наднаціональних структур. І тому зараз, коли світ майже став цілісною системою, практично за всіма основними параметрами суспільного життя, окремі народи фактично не мають вибору – приймати чи ні участь в міжрегіональному та міждержавному співробітництві завдяки глобалізаційним процесам [1, 35]. Виходячи з цього, багато українських, білоруських та російських учених приділяють увагу питанням історичного вибору своїх народів, у рамках пошуку місця своєї країни на міжнародній арені. Тому дослідження стану відносин між Україною та Білоруссю, двома колишніми «братніми республіками» СРСР, які обрали різні вектори зовнішньополітичних відносин, є актуальним. Цей факт підсилюється тим, що в умовах світової фінансово-економічної кризи, аналіз міжрегіональних взаємодій нашої країни повинен допомогти правильно визначити її зовнішньополітичні пріоритети [2, 11].

Слід зазначити, що цим питанням значну увагу приділяє сучасна публіцистика. Зокрема в Інтернеті можна знайти спроби проаналізувати сучасний стан та перспективи українсько-білоруських відносин. На жаль, існує значно менша кількість наукових досліджень, які б узагальнювали доробки та проблеми двосторонніх відносин Києва та Мінська, за винятком роботи С. Вдовенкова [3], який намагався визначити головні етапи та форми українсько-білоруських відносин. Інші українські вчені приділяють увагу аналізу економічних зв'язків наших країн [4], прикордонному та регіональному співробітництву [5; 6], співставленню трансформації політичних систем [7], намагаються визначити геополітичні чинники взаємовідносин [8]. Залишається чимало питань, що не знайшли достатньої уваги у дослідників, що й визначило мету цієї статті.

Наприкінці 1980 – на початку 90-х рр. політичне життя слов'янських народів зазнало кардинальних змін. Занепад, а потім і розпад Радянського Союзу призвели до краху соціалістичних режимів та до початку трансформації політичних систем у Східній Європі та колишніх радянських республіках. У центральноєвропейських країнах пріоритет отримали парламентські форми правління, а на пострадянському просторі більшість країн створили президентські республіки [9, 58]. В нових незалежних країнах почалося проведення політичних та економічних реформ, визначалися нові національні пріоритети.

28 грудня 1991 р. керівники України, Білорусі та Росії підписали договір про утворення Співдружності незалежних держав (СНД), що мала допомогти зберегти тісні зв'язки між новоствореними державами після розпаду СРСР. Україна від початку незалежності уникала глибоких інтеграційних процесів з колишніми радянськими республіками, віддаючи перевагу активній співпраці переважно в економічній сфері. Натомість Білорусь уже з 1994 р. взяла чіткий курс на поглиблення співробітництва з Росією, що відповідав настроям більшості населення країни. Це призвело до створення 1997 р. союзу Росії та Білорусі, а 1999 р. – до створення Союзної держави. І хоча підписані угоди були вигідними, до сьогодні Білорусь та Росія так і не змогли завершити заплановані об'єднавчі процеси. Не створено загальносоюзні органи влади, збройні сили, не введена єдина валюта, не інтегровані економіки.

Проте, географічна та культурна близькість України та Білорусі сприяли налагодженню тісних економічних і культурних контактів між цими країнами, що мають спільні риси. Їх можна охарактеризувати як найдеідеологізовані і найнеконфліктніші відносини між сусідніми країнами колишнього СРСР. Це призвело до того, що Білорусь поступово стала важливим політичним та економічним партнером України. Як результат, підписано Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь 17 липня 1995 р., що був ратифікований Верховною Радою України 1997 р. [10].

Це обумовлено низкою причин. *По-перше,* наявність спільного українсько-білоруського кордону. *По-друге,* ще від часів Радянського Союзу Україна й Білорусь мають взаємозалежну систему транспортних комунікацій. *По-третє,* українців і білорусів поєднують родинні зв'язки, в обох країнах проживають численні діаспори. *По-четверте,* Україна та Білорусь мають багато спільного у своїй історії, в обох державах сильні позиції християнської церкви. *По-п'яте,* визначальним моментом у двосторонніх відносинах є те, що і Україна, і Білорусь відчутно постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній станції. *По-шосте,* для України Білорусь є важливою транзитною країною, через яку нам зручно підтримувати відносини з Балтійськими та Скандинавськими державами. *По-сьоме,* Білорусь – важливий економічний партнер України [11]. В економічній сфері на початку XXI ст. українсько-білоруські відносини мали позитивну динаміку. Так, 2005 р. товарообіг з Україною становив $1801,7 млн. і, порівняно з 2004 р., збільшився на 66,1%; експорт Білорусі в Україну 2005 р. сягнув $907,8 млн. (збільшився на 68,2%), імпорт – $893,9 млн. (зріс на 64,0%). Загальний обсяг зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь 2005 р. склав $32,7 млрд., при цьому, 6% у його структурі припадає на Україну [12].

У подальшому Україна і Білорусь співпрацювали у таких сферах. 1. *Паливно-енергетична.* Серед останніх контактів слід відзначити засідання Робочої групи із співробітництва між Україною та Республікою Білорусь у сфері енергетики за напрямами: електроенергетика, газопостачання, нафта і нафтопостачання [13]. 2. Т*ранспортна.* Перше засідання українсько-білоруської Робочої групи з питань транспорту, на якій обговорювався розвиток комбінованих вантажоперевезень за напрямом Балтійське море – Чорне море, а також автомобільних перевезень, відбулося в Києві 22 – 24 березня 2006 р. 3. В*иробничої кооперації.* За даними Посольства Республіки Білорусь в Україні, білоруські машинобудівні підприємства 2005 р. збільшили імпорт комплектуючих з України й відповідно значно наростили обсяг поставок високотехнологічної продукції в сусідню країну.

Державним комітетом статистики України на території нашої країни зареєстровано 83 підприємства з білоруським капіталом. Загальний обсяг білоруських інвестицій становить близько $12,8 млн. Вони переважно зосереджені у видобувній промисловості ($5,2 млн.), на транспорті ($2,1 млн.), у галузі надання послуг з охорони здоров'я і соціальної допомоги ($1,9 млн.), у машинобудуванні ($1,5 млн.). За даними Міністерства статистики

й аналізу Білорусі, зареєстровано 54 спільних та іноземних підприємств за участю українського капіталу ($2,8 млн.) [12]. Отже, українсько-білоруські відносини на рівні підприємств і підприємницьких структур розвивались стабільно, швидкими темпами, із наростаючою динамікою.

У 2008 р. Україна посіла третє місце серед країн, з якими торгувала Білорусь (остання за цим показником для України – сьома). Товарообіг в тому ж році наблизився до $5 млрд. [14, 18]. Якщо розглядати питання активізації економічних відносин на сучасному етапі, то в них зацікавлені обидві країни. Основними складовими українського експорту є метал, продукція машинобудування, харчової промисловості, транспортні послуги. Білорусь постачає значну кількість сільськогосподарської техніки, а також продукцію харчової галузі. Співробітництво між нашими країнами активно зростало в науково-технічній, військово-технічній галузях та культурній сфері.

Потрібно окремо відзначити міжрегіональне співробітництво. Можливості України та Білорусі, якщо вони будуть виступати з єдиних позицій, постійно зростатимуть, а Київ і Мінськ можуть разом вести діалог не тільки зі сходом але й з заходом. Підтверджує це й виступ президента Білорусі О. Лукашенко 2006 р. на прес-конференції українським ЗМІ, де він заявив: «Що стосується союзної держави з Україною, ви вважаєте це був би зовсім поганий проект? Дай Бог, щоб це коли-небудь сталося. І повірте, з цими державами рахувались би всі». Далі білоруський президент говорив про ті переваги, які можуть бути в наших держав за тісного співробітництва. По-перше, Україна і Білорусь схожі, по-друге, було б на багато простіше домовитись, по-третє, ми багато чого могли б «вторгувати» для своїх народів, хоча б тому, що це була б значуща держава і з нами б рахувалися [15].

Український і білоруський народи мають історично близькі культуру, мову, традиції та звичаї. Все це сприяє збереженню існуючих і налагодженню нових контактів у культурній та гуманітарній сферах. Як свідчить історія розвитку людства, найбільш стійкі зв'язки між народами встановлює культура. Етнічна спорідненість та культурні стосунки двох братніх народів сформували підґрунтя взаємин на довгі роки. В Україні діє біля 20 білоруських національно-культурних громад. У Білорусі функціонує республіканське білоруське суспільне об'єднання українців «Варта», створене 1991 р., яке координує роботу громадських організацій українців «Верховина» (Гомель), «Радислав» (Вітебськ), «Заповіт» (Мінськ), «Обрій» (п. Колодищи Мінського району), «Краяни» (Молодечно), «Дніпро» (Могильов), «Славутич» (Бобруйськ), «Трембіта» (Ліда). У Бресті діє навчально-педагогічний союз «Берегиня», в Гродно об'єднання українців «Барвінок». Всього ці громади об'єднують біля 4 тис. українців [16].

Ці організації багато роблять для відродження та збереження рідної мови, історичних пам'яток, народних традицій, постійно беруть участь у Всебілоруському фестивалі національних культур, який щороку проходить у Гродно. За ініціативою Республіканського білоруського об'єднання українців «Варта» 2002 р. був проголошений роком Т. Шевченка в Республіці Білорусь. За безпосередньої допомоги Посольства України в Республіці Білорусь були встановлені пам'ятники поету в Мінську, Бресті, Гомелі, Могильові. Також була увічнена пам'ять П. Орлика, який народився у с. Косута, нині Вілейського району Мінської області. Проведені спільні ювілейні літературні вечори, присвячені Т. Шевченку, Лесі Українці, І. Франку, В.Сосюрі, Я. Купалі, Я. Колосу, Дню незалежності України. Проводиться систематична робота об'єднання з підготовки та публікації газети «Українець в Білорусі».

Сучасний період національного відродження засвідчує, що українці в Білорусі не втратили своєї мови, культури, традицій. Білоруси із цікавістю відносяться до всього українського, як і українці до білоруського. Тому причин для загострення відносин на національному ґрунті немає. Цьому сприяє і державна політика обох країн. Таким чином, можна стверджувати, що Україна та Білорусь виступають на міжнародній арені як рівноправні партнери та мають значний потенціал для продуктивного співробітництва. Питання історично стоїть так, що тісна співпраця не просто потрібна, а необхідна для України та Білорусі, якщо ми хочемо зберегти свою незалежність та активно розвиватися у світовому просторі.

1. *Чумаков А.Н. Глобализация и космополитизм в контексте современности // Вопросы философии. – 2009. – № 9.*
2. *Бабосов Е.М. Восточнославянские взаимодействия – важный фактор преодоления глобального кризиса // Менталитет славян и интернациональные процессы: история, современность, перспективы: Мат. VI межд. науч. конф. – Гомель, 2009.*
3. *Вдовенко С. Україна – Білорусь: взаємовідносини на перехрестях перемін. – Чернігів: Управління у справах преси та інформації, 2010.*
4. *Слишова С. Зовнішні економічні зв'язки між Україною і Республікою Білорусь: сутність та організаційно – економічні аспекти їх вдосконалення. – К., 2002.*
5. *Мокій А.І. та ін. Напрями інтенсифікації українсько-білоруських зв'язків прикордонних областей // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: Сб. науч. тр. – Донецк, 2007.*
6. *Плаксенко М.Л. Актуальні питання українсько-білоруських відносин у контексті ініціативи ЄС «Східне партнерство» // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1.*
7. *Долженков О. Україна – Білорусь: досвід політичної трансформації. – Одеса, 2003.*
8. *Черник П.П. Геополітичні вимір сучасних українсько-білоруських відносин // Військово-науковий вісник. – 2009. – № 11.*
9. *Карасев, В., Кириленко, В. Метаморфозы и антиномии политического режима Украины 2006–2007 гг. // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 9.*
10. *Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_692.*
11. *Соскін О. Українсько-білоруські відносини: сучасний стан і сценарії розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soskin.info/ea/2006/9-10/20060911.html.*
12. *Офіційний сайт Посольства Республіки Білорусь в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.belembassy.org.ua/index.php?id=4&ch_id=7.*
13. *Газета «Белорусский партизан» від 10 жовтня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.belaruspartizan.org/bp-forte.*
14. *Кольчанка І. Регіянальны вектар // Беларусь. – 2010. – № 5.*
15. *Из интервью О. Г. Лукашенко украинским СМИ // УНІАН, 23 лист. 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unian.net.*
16. *Тіхаміраў А. Беларуска-украінскіе адносіны ў 1991 – 2006 гг. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 2.*

Dem'yanchuk Yu.A., Prykhodko T.M. The development of the relations between the Ukraine and Belarus Republic in the period of the independence. The article is dedicated to the historical factors of the formation of the cooperation between the Belarus and Ukraine Republic after the 1991th. Despite the different foreign political orientation and economical politics, these countries succeeded in keeping the positive dynamics in the development of the bilateral relations thanks to the economic and cultural cooperation.

Key words: bilateral relations, international cooperation, culture, economic cooperation.

І. Г. Лебідь, Р. О. Литвиненко

УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ ВІДНОСИН РОСІЯ – ЄС У СФЕРІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ (1992 – 2010 рр.)

У статті висвітлюється роль України у відносинах Росія – ЄС у сфері міжнародної безпеки в 1992 – 2010 рр. Автори аналізують моделі взаємин сторін, акцентуючи увагу на механізмах їхньої взаємодії і перспективах подальшої діяльності.
Ключові слова: *Україна, Європейський Союз, Російська Федерація, міжнародна безпека, співпраця.*

На початку 1990-х рр. політична мапа світу зазнала суттєвих змін: зникла могутня і найбільша на той час держава Радянський Союз, на теренах якого постали незалежні країни. Тоді ж утворився новий потужний економічний і політичний центр – Європейський Союз. Завершення «холодної війни» призвело до накопичення широкого спектру проблем, прискоривши становлення нової моделі відносин у сфері безпеки.

Стабільність Європи, з одного боку, і статус України – з іншого, залежали від характеру взаємин двох основних гравців – Європейського Союзу та Російської Федерації. Динаміка їхньої взаємодії в 1992 – 2010 рр. позначена формуванням різнопланового партнерства, яке прямо чи опосередковано пов'язане з Україною. Не варто недооцінювати роль нашої держави у відносинах Росія – ЄС, адже її геополітичне розташування, ресурсний і транзитний потенціал – чинники, на які доводиться зважати обом сторонам.

Основними напрямами наукових розвідок у галузі євроінтеграції та російсько-європейських відносин залишаються проблеми входження України до ЄС і НАТО, питання енергетики і нелегальної міграції, яким присвячено праці В. Копійки, А. Мошеса, І. Перовича, І. Тодорова, П. ван Хема. Окремі аспекти взаємодії Росії, України та ЄС у сфері безпеки вивчають В. Вдовенко, М. Капітоненко, М. Пашков, В. Чалий. На жаль, поза увагою науковців досі залишається таке важливе питання, як роль України в діалозі Росія – ЄС.

З огляду на це, метою повідомлення, що пропонується увазі читача, є висвітлення українського аспекту відносин Росія – ЄС у сфері міжнародної безпеки впродовж 1992 – 2010 рр. Відповідно до мети визначено й завдання: дати оцінку геополітичному положенню України та її потенціалу; охарактеризувати моделі співпраці України з ЄС і Росією у сфері міжнародної безпеки; проаналізувати роль України в російсько-європейських відносинах у названій галузі. Джерельну базу дослідження склали законодавчі акти, виступи державних діячів, матеріали соціологічних досліджень.

«Україна – сильна регіональна держава і водночас слабка, коли йде мова про більших і потужних сусідів – Російську Федерацію та Європейський Союз», – стверджує український дослідник М. Капітоненко [1, 20]. На наш погляд, це досить влучна характеристика України, яка має в своєму розпорядженні половину світових чорноземних ґрунтів, могутній промисловий і науково-технічний потенціал, розвинену інфраструктуру, проте, відчуває гостру потребу перебудови економіки, слабкість експортних можливостей, втрату традиційних ринків. Безумовно, Росія для України – це енергоносії, ринок збуту продукції, транспортна мережа для товарних потоків в азійському напрямку, напрацьовані виробничі зв'язки. Водночас ЄС виступає для України більш реальною можливістю стабілізувати свою економічну систему. Для Заходу Україна становить інтерес як великий споживчий ринок, джерело відносно дешевої кваліфікованої робочої сили і один з ключових факторів регіональної та загальноєвропейської стабільності й безпеки.

Офіційна влада 1993 р. визнала україно-російську співпрацю «домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами» [2], але, починаючи з 1995 р., акцент частіше ставиться на дружбі з Заходом, а прагнення до активної участі в «розбудові нової архітектури європейської безпеки» неодноразово підкреслювалося вищим керівництвом України [3, 6; 4, 11]. Закон України «Про національну безпеку України» від 19 червня 2003 р. і Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» від 1 липня 2010 р. остаточно закріпили курс на інтеграцію України до європейського простору, з метою набуття членства в ЄС при збереженні добросусідських взаємин з Російською Федерацією [5; 6].

Неоднозначною є оцінка зовнішньополітичних пріоритетів населенням самої України. За даними російського фонду «Суспільна думка», на кінець березня 2002 р. 71% мешканців Західної України прагнули жити в ЄС; на Сході – 81% респондентів підтримує курс на вступ до Союзу Росії – Білорусі; у Центральному регіоні погляди розподіляються по 51% і 35% відповідно [7, 85]. Подібна тенденція зберігалася й у 2011 р.: на Заході обрали ЄС, а на Сході – Росію, але останній показник є значно нижчим, порівняно з попередніми роками – 45,2% [8]. Аналізуючи динаміку за 2002 – 2008 рр. в середньому по Україні, можна дійти висновку, що українці, здебільшого, надають перевагу стосункам з Росією; співпраця з ЄС стає на друге місце (лише у квітні 2005 р. ЄС «випередив» Росію, набравши 39,6% прибічників) [9].

Немає єдності і серед політичної еліти щодо місця України в трикутнику ЄС – Росія – Україна. Збереглися три традиційні течії зовнішньополітичної орієнтації: «праві» – прибічники політичного руху на Захід з одночасним віддаленням від Росії; «ліві», які ставлять на меті трансформацію СНД з можливим її перетворенням на «нео – СРСР» і «центристи» – наполягають на позитивній співпраці з Росією при одночасній інтеграції до європейської структури. Загалом, за даними Центру Разумкова, український політикум визнає пріоритетним напрямком співпрацю з ЄС (48%) [10, 132].

Співробітництво України з ЄС уже сьогодні вигідне з багатьох позицій, але співпраця з Росією також має посідати важливе місце. Говорячи мовою цифр, у 1990-х рр. ЄС і держави-члени були найбільшими донорами фінансової допомоги та другими після Росії кредиторами України [11, 658], а протягом 1991 – 2010 рр. допомога ЄС Україні становила 3,163 млрд. євро [12, 15]. Останніми роками ЄС став найбільшим торгівельним партнером України. Наприклад, у 2007 р. на країни-члени ЄС припадало 30% загального експорту українських товарів і 35% загального імпорту, порівняно з Росією, товарна торгівля, яка за цей період становила 25% загального експорту і 29% – імпорту [11, 652]. Отже, на нашу думку, економічний фактор значною мірою вплинув на розвиток відносин в галузі безпеки у трикутнику ЄС – Росія – Україна, хоча не менш важливими є інші чинники.

Наша історія наводить чимало прикладів, які свідчать, що за своїми культурними, ментальними джерелами Україна була щільно пов'язана і з Європою, і з Росією. Перебування України на вододілі між європейськими та євразійськими просторами, з охопленням північного узбережжя Чорного моря, підвищує її вагомість як своєрідного стабілізатора регіонального та континентального виміру, перетворюючи на «геополітичний ключ до європейської безпеки» [1, 22]. Загалом, Україна може відігравати позитивну, негативну або нейтральну роль у діалозі Росія – ЄС у сфері міжнародної безпеки. Варто детальніше розглянути «українське питання» у визначеній нами галузі протягом 1992 – 2010 рр.

На початку 1990-х рр. ні Європа, ні Росія не надавали Україні належного значення. Від початку розбудови відносин з провідними країнами світу перші кроки

української дипломатії розглядалися крізь призму Росії, яка виступала в ролі провідної сторони, а Україна – як зона особливих інтересів і впливу. Європа розуміла, що близьке співробітництво з Україною означає посилення конфронтації з Росією, відтак, була стриманою. Європейські експерти тривалий час розглядали Україну в контексті ядерного роззброєння і як країну – транзитера енергоносіїв, хоча тодішній міністр іноземних справ Г. Удовенко ще 1995 р. зробив заяву, що Україна надає великого значення принципу «включеності» у сучасний розвиток європейської безпеки, підтримуючи партнерські взаємини між НАТО і Росією [4, 11].

Проголошений Верховною Радою у 1993 р. принцип неподільності міжнародного миру і принцип «безпека для себе – через безпеку для всіх» [2] мав на меті формування позитивного іміджу нашої держави і впродовж майже двох десятиліть Україна намагалася бути нейтральною стороною в питаннях російсько-європейської співпраці. Така позиція України сприймається С. Ґантінґтоном як найбільш доцільна. На його думку, Україна залишатиметься єдиною, незалежною, але електорально розколотою країною, важливою другорядною регіональною державою, що посідає нейтральну позицію, тісно співпрацюючи з Росією і розвиваючи дружні стосунки з Заходом [13, 258]. Нейтральною можна називати державу, яка за будь-якого розвитку подій здатна відстоювати національні інтереси. Натомість практика участі у розв'язанні проблем міжнародної безпеки показала, що терези зовнішньої політики України весь час схилялися в той чи інший бік, а характер відносин у трикутнику ЄС – Росія – Україна завжди мав певне забарвлення.

У 1990-ті рр. з'явилася т. зв. «концепція мосту» між Європою та Азією – ключова позиція для вітчизняних наукових кіл і офіційного Києва у їхньому розумінні місця України в галузі міжнародної безпеки. Формування позитивного іміджу України як «з'єднуючої ланки», «надійного мосту між Росією і країнами Європи» відбувалося поступово. Значну роль відіграла позиція З. Бжезінського, який залучає Україну до важливих геополітичних центрів, називаючи «новим і важливим простором на євразійській шахівниці» [14, 46]. Політик вважає, що Україна відіграє скоріш позитивну роль у відносинах РФ – ЄС. Включення України до європейських структур – у власних інтересах РФ, адже «Росія не може існувати в Європі без України, тоді як Україна може бути в Європі без Росії» [14, 122].

На Заході від середини 1990-х рр. Україну також починають сприймати як важливий міст між потужною в економічному й політичному плані Європою та реформованою Росією. Підтвердженням цьому є результати соціологічного опитування «Міжнародний імідж України», проведеного Центром Разумкова в Польщі 2000 р.: 54% опитаних вважають, що імідж України покращується та називають її «буферною зоною» (55%), «країною-мостом» (42%) [15, 117]. Західноєвропейський дослідник П. ван Хем поділяє цю думку, вважаючи, що європейська політика повинна спиратися на усвідомлення ролі України як основи, на якій утримується зв'язок Сходу і Заходу, і всіляко сприяти її стабільності та суверенітету [16, 60]. Його український колега І. Тодоров погоджується з ним, стверджуючи, що наша держава здатна відіграти цементуючу роль на пострадянському просторі, бо є «своєрідним буфером між амбіційною Росією та західним світом» [17, 51].

Позитивну роль України як «мосту» між Росією та Європою добре ілюструють такі практичні заходи, як активна діяльність України в ОБСЄ, посередницька роль у придністровському конфлікті, участь у миротворчому процесі в Боснії та Косово, пропозиція щодо створення в Центрально-Східній Європі без'ядерної зони, участь у розробці договору про заборону ядерних випробувань і в доопрацюванні угоди щодо звичайних озброєнь у Європі. Важливим напрямком стало трьохстороннє співробітництво проти незаконного обігу наркотиків, викрадення людей, відновлення районів, що постраждали внаслідок воєнних дій, боротьба з міжнародним тероризмом і контрабандою.

Попри таку тісну співпрацю у сфері міжнародної безпеки, Україна донедавна сприймалася Росією як перепона, своєрідний бар'єр у відносинах з ЄС, особливо в питаннях безпеки. Такий погляд, який можна умовно назвати «концепцією бар'єру», має суто негативний відтінок. Відомо, що досі значна частина російської політичної еліти вважає Україну невід'ємною частиною «великої та неподільної». О. Дугін вважає, що Україна як держава не має ніякого геополітичного змісту: Росія навіть в утятому вигляді залишається центром Євразії, а Україна починає виконувати роль «санітарного кордону», стає форпостом НАТО, але в ідеалі має бути лише спільна євразійська континентальна Держава [18, 798-801]. Варто наголосити, що населення РФ, здебільшого, підтримувало таку думку. Так, у 1992 р. на питання газети «Московские новости» – чи згодні Ви, щоб Росія збереглася як велика держава, навіть якщо це погіршить її стосунки з усім світом? – 69 % респондентів відповіли ствердно [19, 26].

На початку 1990-х рр. Росія, користуючись перевагами в інформаційному просторі, створила враження у світі, що Україна є залишком старої системи і з нею можна не рахуватись. На початку XXI ст. ставлення до нашої держави не набагато покращилося: за даними соціологічного опитування «Міжнародний імідж України», проведеного серед російської еліти Центром Разумкова у лютому 2000 р., для 57% опитаних образ України має негативний відтінок [20, 124-126]. На відміну від поляків, лише 19% опитаних росіян називають її «буферною зоною» між Азією та Європою, 17% – «країною-мостом», що з'єднує Європу з Азією [20, 129].

Сприйняття України в якості «бар'єру» для розвитку відносин Росії з ЄС пояснюється наявністю проблем, які дестабілізують російсько-українські відносини і ситуацію на континенті в цілому. На думку росіян, співпраці заважають кооперація України з НАТО, проблема Чорноморського флоту, прикордонні питання, статус російськомовної меншини в Україні, борги за російський газ, обмежена участь України в СНД [20, 125]. Усі ці питання занадто зачіпають державні інтереси сторін і не розв'язуються як через постійне небажання Росії йти на поступки, так і через непослідовність зовнішньополітичного курсу України, а також пасивність ЄС, який міг би відіграти роль арбітра.

Ключовою для ЄС виявляється енергетична проблема, адже, попри втрату колишньої виняткової значущості у цій справі, Україна все ще залишається найбільшим транзитером російського газу до Європи. З одного боку, вона здатна брати активну участь у зміцненні енергетичної безпеки західних партнерів і сприяти диверсифікації енергозабезпечення, а з іншого – європейські країни постійно стають жертвами «газових воєн», а відтак, Україна сприймається і Росією, і Європою як перепона на шляху російського газу до ЄС.

Погляди України та ЄС здебільшого збігаються щодо СНД і проблеми Криму, які істотно зачіпають інтереси НАТО в регіоні. Небажання України брати участь у трансформації СНД на ефективне економічне й політичне об'єднання і розрахунок на приєднання до ЄС сприяли посиленню в Росії побоювання, що «ближнє зарубіжжя» перетвориться на «лінію фронту», яка ізолює Росію. У суперечці України з Росією з приводу Криму українська сторона також відчуває підтримку з боку ОБСЄ.

Не збігається позиція ЄС і РФ у питаннях кордонів. Геополітичне становище визначило нашу державу як стратегічне перехрестя міграційних потоків між Євро-

пою і країнами СНД, Південно-Східної Азії, Близького Сходу. Поява спільного кордону України з ЄС, за умов «прозорості» східних рубежів, створює загрозу перетворення України на «міграційний мішок». Підписання у 2006 – 2010 рр. угод про реадмісію з Росією, ЄС і країнами Азії, спільні заходи України та ЄС, роботи зі зміцнення російсько-української та українсько-молдавської дільниць кордону, безумовно, дали позитивний імпульс. Натомість Росія, з території якої до ЄС йде основний потік нелегалів, не поспішає розв'язувати проблему кордонів. Бажання Києва провести демаркацію кордонів зустрічає супротив Москви, яка вважає цю справу зайвою через задекларовану між державами дружбу і домовленості всередині СНД.

Таким чином, аналіз геополітичної ситуації дозволяє констатувати, що Україна вже є визнаним суб'єктом міжнародних відносин і важко говорити про безпеку Європи і світу, не беручи до уваги роль і місце України в міжнародному просторі. Природно виступаючи з'єднуючою ланкою у всьому регіоні Центральної та Східної Європи, наша держава, працює над тим, щоб стати «мостом», стабілізуючим чинником, а також сприяти підтриманню загального клімату стабільності й безпеки між Європою і Росією. Таке ідеалістичне бачення Україною своєї ролі в системі міжнародної безпеки, проте, наштовхується на негативну позицію Росії, яка з середини 2000-х рр. стала більш лояльною до нашої держави, визнавши її європейський вектор зовнішньої політики, але залишивши гострі питання двосторонніх взаємин нерозв'язаними. Європейська позиція щодо України є скоріше позитивною та більш гнучкою, що підтверджується вдалою співпрацею в межах трикутника ЄС – Росія – Україна з питань безпеки. Для ЄС бажано, щоб Україна залишалася державою, яка може нейтралізувати вплив Росії на європейському континенті, запобігаючи її реінтеграційній політиці.

На наш погляд, Україна має сили і підстави для покращення свого міжнародного іміджу, щоб у перспективі змінити функцію стабілізуючого чинника на роль потужного гравця на світовій арені. Ключ від успіху реалізації цієї ідеї прихований в самій Україні, в її внутрішній єдності, стабільності та успішності, побудованих на власних державно-національних інтересах і європейських цінностях.

1. *Kapitonenko M. Between NATO and Russia: Ukraine's foreign policy crossroads revisted // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 86. – Ч. 2.*
2. *Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua.*
3. *Нова архітектура безпеки в Європі неможлива без України: виступ Президента України Л. Д. Кучми на Асамблеї ЗЄС 4 червня 1996 р. // Політика і час. – 1996. – № 7.*
4. *Зовнішня політика України: реалії та перспективи: виступ міністра закордонних справ України Г. Удовенка у Королівському інституті міжнародних відносин (Лондон) 13 грудня 1995 р. // Політика і час. – 1996. – № 1.*
5. *Закон України «Про основи національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15.*
6. *Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17.*
7. *Вдовенко В.М. Проблеми геополітичного статусу України на початку XXI ст. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2009. – Вип. 42. – Ч. 2.*
8. *Соціологічне дослідження «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? (віковий, регіональний розподіл)», 29 вересня – 4 жовтня 2011 р. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=599.*
9. *Соціологічне дослідження «Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (динаміка, 2002 – 2008)», 17 – 24 грудня 2008 р. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305.*
10. *Chaly V., Pashkov M. Ukraine on the road of European Integration: UCEPS Sociological Survey // Razumkov Centre, 2000 / Ed. Ch. Shanghina. – K., 2001.*
11. *Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: історія і засади функціонування: Навч. посіб. – К., 2009.*
12. *Європейський Союз – Україна. – К., 2011.*
13. *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. – М., 2003.*
14. *Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів; Івано-Франківськ, 2000.*
15. *Chaly V., Pashkov M. Ukraine's International Image: the View from Poland: UCEPS Sociological Survey // Razumkov Centre, 2000...*
16. *Hem P. Ukraine, Russia and European security implications for Western policy // Chaillot Paper. – № 13. – Paris, 1994.*
17. *Тодоров І.Я. Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991 – 2004 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2007.*
18. *Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – М., 1999.*
19. *Таран С. Голова на Захід, голова на Схід // Розбудова держави. – 1992. – № 6.*
20. *Chaly V., Pashkov M. Ukraine's International Image: the View from Russia: UCEPS Sociological Survey // Razumkov Centre, 2000...*

Lebid I.G., Lytvynenko R.O. The Ukrainian aspect of the Russia – EU relations in the sphere of international security (the 1992th – 2010th). In the article is raised the problem of the Ukrainian place in the Russia – EU relations in the sphere of international security in the 1992th – 2010th . The author concentrates on the models of the interaction, the mechanisms of the cooperation and the future perspectives.

Key words: Ukraine, the Russian Federation, the European Union, international security, cooperation.

О. З. Клочак

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА ЗА КАДЕНЦІЇ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ БРОНІСЛАВА ГЕРЕМЕКА (1997 – 2000 рр.)

У статті аналізуються основні напрями та пріоритети творення зовнішньої політики Республіки Польща через призму діяльності Б. Геремека.

Ключові слова: *Республіка Польща, Броніслав Геремек, зовнішня політика, міжнародні відносини, дипломатія.*

Сьогодні в Україні надалі триває процес творення зовнішньої політики. Ряд проблем міжнародного характеру безумовно притаманний як українцям, так і полякам. Серед них: вибір пріоритетних напрямів зовнішньої політики, формування доктрини національної безпеки, пошук стратегічних партнерів. Відтак, існує необхідність детального історичного аналізу кращих здобутків польської дипломатії. Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного об'єктивного аналізу дослідити трансформацію польської дипломатії в контексті нових глобалізаційних викликів і визначити особливості діяльності міністра закордонних справ Республіки Польща Б. Геремека.

Аналіз публікацій з проблеми засвідчує, що, хоча подібна тематика і має місце у ряді праць українських та польських науковців, проте, цілісного дослідження діяльності Б. Геремека на посаді міністра закордонних справ Республіки Польща у вітчизняній історіографії немає. Для незаангажованого дослідження нами проаналізовано низку різних за змістом, нормою та характером матеріалів. У підготовці роботи надзвичайно корисними стали наукові праці польських дослідників зовнішньої політики, таких як К. Щепанік, Р. Кужняр та ін. Окремо треба відзначити друге розширене видання двотомника

«Впровадження до аналізу закордонної політики РП», під редакцією Р. Стемпловскі [1] та видану в цьому ж році академічну монографію Р. Зємби «Головні вектори закордонної політики Польщі після холодної війни» [2], у тому числі наукові праці польського Інституту Міжнародних Справ [3]. Чимало матеріалу міститься в аналітичних роботах, статтях, офіційних виступах, заявах, інтерв'ю вітчизняних та польських політичних діячів, високопосадовців, аналітиків, які є надзвичайно цінними першоджерелами для аналізу причин реалізації тих чи інших політичних заходів.

Політичні перетворення 1989 р. вплинули на фундаментальні зміни вектора та переорієнтації зовнішньої політики Республіки Польща, відтак, стало більше свободи дій на міжнародній арені. Б. Геремек, відомий польський інтелектуал і дисидент, був одним з кращих міністрів закордонних справ, яких мала Польща у своїй історії.

Уже в 1960-х рр. професор Б. Геремек здобув популярність в країні як історик, фахівець з історії середньовіччя. У 1968 р. він вийшов з Польської об'єднаної робочої партії на знак протесту проти радянського вторгнення в сусідню Чехословаччину. У 1980 р. Б. Геремек став одним із засновників «Солідарності», за що його не раз заарештовували [4]. У 1988 р. саме він виступив за початок переговорів між польською опозицією і вкрай непопулярними на той час комуністами, завдяки чому зміна влади в країні пройшла мирно [5].

Б. Геремек – засновник демократичного союзу, а потім і Союзу свободи і голова парламентської фракції партії в 1990 – 1997 рр., був у 1989 р. головою парламентського Комітету у закордонних справах. Він займав цю посаду до 1997 р. Увесь цей час був прихильником повноправного членства Республіки Польща в ЄС і НАТО. Польща тоді почала будувати міцний фундамент для майбутньої інтеграції до цих організацій. Побільшало прямих зв'язків з такими країнами, як Німеччина, Франція і США. Проблемним у відносинах з Німеччиною був кордон по річках Одра і Ниса-Лужицька, який остаточно був визнаний і закріплений 14 листопада 1990 р. договором між Республікою Польща і Федеративною Республікою Німеччиною. У 1989 – 1991 рр. Б. Геремек обіймав посаду голови парламентської конституційної комісії, а у 2000 – 2001 рр. Комісії європейського права.

31 жовтня 1997 р., після виборів у Сейм, Б. Геремек був призначений міністром закордонних справ у щойно сформованому уряді Є. Бузека. Ставши шефом польської дипломатії, він був вже відомим міжнародником і мав колосальний авторитет у світі. Навіть тодішня держсекретар США М. Олбрайт називала його «дуже близьким приятелем» [6]. 16 вересня 1997 р., перш ніж Б. Геремек зайняв посаду міністра, Польща почала ретельні перемовини про вступ до НАТО. Перший раунд був присвячений основним політичним зобов'язанням, що містилися в Північноатлантичному договорі. Наприкінці вересня відбулася друга сесія переговорів про приєднання, де в основному розглядалися оборонні аспекти польського членства в НАТО. Зокрема розглядалося польське ставлення до стратегічної концепції НАТО, об'єднаної військової структури і союзницької системи оборонного планування Альянсу. 9 жовтня відбулася третя сесія дискусія щодо фінансів, а 23 жовтня відбулася остання зустріч міністрів, де було коротко підсумовано переговори [7].

10 листопада 1997 р., через кілька днів після вступу на посаду міністра, Б. Геремек направив відповідь на лист Генерального секретаря НАТО, в якому польська сторона офіційно прийняла суму своїх внесків (2,48%) для цивільного і військового бюджету Союзу та інвести-ційної програми безпеки НАТО. Через кілька днів він передав листа Генеральному секретарю НАТО, де було виражено волю приєднання Польщі до Північноатлантичного договору. Цей документ підтвердив готовність Польщі взяти на себе зобов'язання членства. 16 грудня 1997 року в Брюсселі, міністри закордонних справ країн НАТО підписали протоколи для Польщі, Чехії та Угорщини про їх приєднання до Північноатлантичного альянсу.

Слід зазначити, що Б. Геремек був безперечним лідером у переговорах з Альянсом і зробив велику роботу. Він був настільки сильним і переконливим у власній ієрархії мети, що насправді безапеляційно вів переговори від імені інших країн-кандидатів з Центрально-Східної Європи, стверджують його колеги-політики. Ці протоколи в 1998 р. підлягали ратифікації в шістнадцяти країнах Альянсу. Планувалося прийняти нових членів до 50-річчя Північноатлантичного альянсу. Усі 16 країн ратифікували протоколи про приєднання вищезазначених країн до НАТО. 29 січня 1999 р. Генеральний секретар НАТО Х. Солана підписав Польщі, Чехії і Угорщині офіційні запрошення приєднання до Північноатлантичного договору.

Уряд Є. Бузека в зовнішній політиці оголосив пріоритетною можливість швидкої інтеграції Республіки Польща в структури ЄС. Його міністр закордонних справ Б. Геремек у своєму виступі на початку березня 1998 р. висловив задоволення тим, що незабаром почнуться перемовини про вступ Польщі до ЄС і відзначив, що вони будуть нелегким випробуванням для польської влади. 31 березня 1998 р. розпочалися переговори з шістьма країнами так званої Люксембурзької групи (Чехія, Естонія, Польща, Словенія, Угорщина та Кіпр). Міністр закордонних справ Польщі Б. Геремек предста-вив польську інтеграційну позицію в цих переговорах. Він запевнив, що Польща повністю поділяє ті цінності, які є наріжним каменем єдності ЄС, у тому числі цілям і принципам євроінтеграції. Він висловив від імені польського народу готовність виконувати свої зобов'язання, які вимагає вступ до ЄС. Переговори з цього питання закінчилися на саміті в Копенгагені 13 грудня 2002 р. Було встановлено, що Польща разом з іншими країнами буде прийнята в Європейський Союз 1 травня 2004 р.

У 1998 р. Б. Геремек обіймав посаду голови ОБСЄ. До речі, певний час його розглядали як кандидата на пост генерального секретаря Північноатлантичного альянсу, як повідомляла влітку 1999 р. газета «Вашингтон Пост» [8]. Він був виразним прихильником доктрини гуманітарної інтервенції в умовах інтервенції НАТО проти Югославії на тлі ситуації в Косово. Б. Геремек також належав до співініціаторів проведення великої конференції демократичної спільноти, за участю міністрів закордонних справ 107 країн світу в червні 2000 р. Конференція була присвячена міжнародній співпраці в контексті демократії в світі. Однак він склав обов'язки міністра закордонних справ Польщі тоді ж, у червні 2000 р.

На виборах до Європейського парламенту, перемігши у варшавському окрузі, 13 червня 2004 р. Б. Геремек був обраний його депутатом від Комітету Союзу свободи (Unii Wolności), з найбільшою у Польщі кількістю голосів виборців. У Європейському парламенті він був членом фракції Альянсу лібералів і демократів за Європу [9].

У Польщі, з приходом до влади Л. і Я. Качинських, почалася кампанія з виявлення осіб, які співпрацювали з органами держбезпеки (КДБ). Під неї підпали близько 700 тис. співробітників державних установ. Усі вони, під загрозою звільнення, були зобов'язані офіційно заявити про те, які у них були стосунки з «органами». Це стосувалося й Б. Геремека, який, втім, відмовився подавати необхідну заяву, заявивши у 2007 р., що новий закон про люстрацію загрожує «появою в Польщі оруелівського міністерства правди» [5]. У тому ж році голова Національної виборчої комісії направив листа євродепутату Б. Геремеку, який користувався великим авторитетом серед своїх колег по Європарламенту, з вимогою зробити люстраційну декларацію, пригрозивши відібрати мандат депутата. Б. Геремек відмовився від таких вимушених дій,

заявивши, що вже подавав подібну заяву 2004 р. Пізніше і польский конституційний суд не дозволив це зробити.

Професор Б. Геремек був нагороджений численними медалями та нагородами. У 1999 р. його оголосили Людиною року, за версією польського тижневика «Wprost», а 11 листопада 2002 р. від тодішнього президента Польщі О. Квасьнєвського – удостоєний найвищої польської нагороди – ордена Білого Орла. Він також отримав французьку Pour le Merite та Великий хрест із Зіркою за заслуги перед ФРН, що був найавторитетнішим прусько-німецьким військовим орденом до 1918 р. і високою громадянською честю залишається дотепер. Б. Геремек також є Офіцером ордену Почесного легіону Французької Республіки. 12 травня 2008 р. він, разом з президентом Ізраїлю Ш. Пересом став лауреатом нагороди Орла Яна Карського. Перший за євроінтеграцію, а інший – за бачення польсько-єврейського майбутнього. За три дні перед цим, 9 травня в Лозанні професор Б. Геремек взяв участь у конференції «Європейська інтеграція – фактор миру і процвітання», організованої Європейським рухом і Фондом Ж. Моне, де виступив з лекцією «Світ і європейська ідея».

Крім цього, Б. Геремек керував кафедрою європейської цивілізації Європейського коледжу в Натоліні. Це центр вивчення та осмислення історії та культурної ідентичності Європи. Відкриття цього навчального закладу відбулося 20 лютого 2002 р., за присутності колишнього президента Німеччини К. фон Вайцзеккера.

На жаль, Б. Геремек загинув у ДТП 13 липня 2008 р. у Любєні Новотомиського повіту Великопольского воєводства (регіон з центром у Познані). Його машина з'їхала на зустрічну смугу і зіткнулася із зустрічним фургоном. За версією прокурора, Б. Геремек заснув за кермом. Його похорон відбувся 21 липня 2008 р. і був національним. Похоронна меса відбулася в соборі св. Іоанна у Варшаві, а поховали колишнього міністра на Алеї заслужених Військового кладовища у Варшаві. З прощальним словом виступили відомі політики і громадські діячі, зокрема Л. Валенса, Т. Мазовецький, Я. Онишкевич, Г. Самсонович, Л. Качинський, Б. Коморовський, Б. Борусевич, Д. Туск, Х. Гронкевич-Вальц, Х.-Г. Петтерінг, А. Міхнік, М. Едельман та багато інших. 22 липня 2008 р. парламентська зала № 14, яку займає Комітет у закордонних справах була названа на честь Б. Геремека, а 14 квітня 2009 р. овальний двір у будинку Європейського парламенту в Страсбурзі отримав назву Агора Б. Геремека [9].

Отже, каденція Б. Геремека на посаді міністра закордонних справ Республіки Польща у широкому геополітичному масштабі, перш за все, характеризується євроатлантичним успіхом Республіки Польща та першими реальними здобутками європейської складової її зовнішньої політики.

1. *Stemplowski R. Wprowadzenie do analizy polityki zagranicznej. – Warszawa, 2007.*
2. *Zięba R. Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojne. – Warszawa, 2010.*
3. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej, 1997 – 2000. – Warszawa, B. r.*
4. *www.geremek.pl*
5. *http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international.*
6. *http://fakty.interia.pl/polska/news/bronislaw-geremek.*
7. *Polityka zagraniczna RP, 1989 – 2002 / Red. R. Kuźniar, K. Szczepanik. – Warszawa, 2002.*
8. *http://fakty.interia.pl*
9. *http://stosunki-miedzynarodowe.pl/dyplomacja.*

Klochak O.Z. The Polish foreign policy during the term of the Minister of the Foreign Affairs Bronislaw Geremek (the 1997th – the 2000th). In the article has been made the comprehensive research of the main directions and priorities in the foreign policy of Poland through the Bronislav Heremek activity.

Key words: Poland, Bronislav Heremek, foreign policy, international affairs, diplomacy.

П. М. Тригуб

ПРАЗЬКИЙ ДОГОВІР 2010 р. МІЖ США І РОСІЄЮ ПРО СКОРОЧЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ НАСТУПАЛЬНИХ ОЗБРОЄНЬ (СНО-ІІІ) ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються підготовка, підписання, ратифікація і зміст Празького договору 2010 р/ між США і Росією про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Відмічаючи велике значення цього договору для зміцнення миру і безпеки народів, автор говорить про трудності його реалізації у зв'язку зі створенням Сполученими Штатами протиракетної оборони у країнах Східної Європи.

Ключові слова: *Празький договір,СНО-ІІІ, США, Росія, протиракетна оборона, Східна Європа.*

Тема скорочення стратегічних наступальних озброєнь в історії взаємовідносин США, Радянського Союзу і відтепер Російської Федерації є надзвичайно актуальною, бо саме від зменшення ядерного арсеналу двох найбільш потужних у цьому плані держав світу значною мірою залежить доля миру на всій планеті, запобігання виникнення третьої світової війни. Визначну роль у цьому покликаний відіграти Празький договір 2010 р. Висвітленню його ролі сприяла поява поки що нечисленної літератури, представленої в основному статтями інформативно-публіцистичного характеру [1]. Автор цієї статті ставить за мету висловити власну точку зору щодо змісту договору 2010 р. і перспектив його реалізації.

СНО-ІІІ став сьомим у серії обопільних договорів між СРСР/РФ й США про обмеження стратегічних ядерних сил. Важливими чинниками, які спонукали обидві сторони до укладання цього договору стали: 1) політика "перезавантаження" відносини між США і РФ, яка набула свого практичного втілення з приходом до влади адміністрації президента США Б. Обами у січні 2009 р.; 2) закінчення терміну дії договору СНО-І 5 грудня 2009 р. Договір СНО-ІІ, підписаний Дж. Бушем-старшим у січні 1993 р., що обмежував для обох сторін кількість боєзарядів 4250 одиницями [2] хоча й був ратифікований парламентами обох країн, так і не набув чинності. У відповідь на вихід 14 червня 2002 року США з договору щодо ПРО від 1972 р. Росія вийшла з СНО-ІІ. Останній був замінений більш м'яким договором СНП, підписаним у травні 2002 р. [3]. Він передбачав з кожної сторони наявність 1700 – 2200 ядерних боєголовок, які стояли на бойовому чергуванні. Термін дії цього договору має закінчитися 31 грудня 2012 р.

За станом на початок 2010 р. на бойовому чергуванні в РФ перебували: РВСН – 331 МБР (1090 боєзарядів), 10 ВМФ – 160 (576 боєзарядів), 75 ВВС – 838 боєзарядів, усього – 2504 боєзаряди; у США: МБР – 450 (500 боєзарядів), 12 ВМФ – 288 (1152 боєзаряди), 60 ВВС – 316 боєзарядів, усього – 2468 [4].

Перші повідомлення про можливості підписання нового договору про ядерне роззброювання з'явилися в грудні 2008 – січні 2009 рр. 3 лютого 2009 р. британська газета «Таймс» сповістила про це, з посиланням на власне «надійне джерело в Білому домі». За інформацією цього джерела, попередній обсяг скорочення ядерних потенціалів міг би скласти 80 % [5]. Пізніше стало відомо, що «неофіційні» пропозиції про укладення такого договору дійсно надходили до Москви задовго до цього повідомлення. Підготовка переговорів в адміністрації президента США була доручена координаторові політики в сфері зброї масового знищення Г. Сеймору, що був радником Б. Клінтона, а контроль за ними мала здійснювати держсекретар Х. Клінтон [6]. Розробка договору почалася у квітні 2009 р. відразу після зустрічі Д. Медведєва й Б. Обами в Лондоні. Попередні переговори пройшли в Римі вже 27 квітня, хоча попередньо

планувалося провести їх у середині травня. Всього відбулося 8 раундів переговорів, перший – у Москві, інші – у Женеві.

Вранці 6 липня було оголошено про узгодження тексту «Спільного розуміння питання про подальші скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь», що був підписаний Медведєвим і Обамою під час візиту американського президента до Москви в той же день. У документі було задекларовано намір обох сторін скоротити кількість ядерних боєзарядів до 1500 – 1675 одиниць, а також їхніх носіїв – до 500 – 1100 одиниць [7].

Характерною рисою переговорів стала позиція Росії, що вимагала «узгодити» підписання договору з відмовою від будівництва елементів системи ПРО США в Східній Європі. Хоча американський уряд жодного разу не заявляв про відмову від цих планів, було обговорено, що взаємозв'язок між оборонною й наступальною зброєю буде врахований. [8]. У той же час, що означає термін «взаємозв'язок» у договорі не зазначено.

17 вересня Б. Обама оголосив, що США відмовляються від планів розміщення стаціонарної радарної установки в Чехії й ракет-перехоплювачів у Польщі, на користь посилення вже наявних у Західній Європі засобів протиракетної оборони й військово-морського угруповання в Середземному морі. За кілька годин до цього представник Ради з національної безпеки США повідомив співробітникові посольства РФ у Вашингтоні про зміни в американських планах [9]. До розміщення системи ПРО у Східній Європі США планують повернутися не раніше 2015 р.

Не було єдиної точки зору відносно принципу обліку ядерних зарядів на балістичних ракетах, оснащених РГЧ (сучасні ракети подібного типу можуть нести до 14 зарядів). Делегація США запропонувала включити в обговорення лише ті заряди, які перебувають на кожній окремо взятій ракеті в даний момент часу. Виникло побоювання, що заряди, які перебували на зберіганні, не потраплять у рамки договору й надалі можуть бути змонтовані на ракети й приведені у бойову готовність.

24 березня 2010 р. було оголошено, що всі документи для підписання нового договору готові й погоджені. Церемонію підписання договору з ініціативи США було вирішено провести в Празі 8 квітня. Раніше до Д. Медведєва з пропозицією провести церемонію в Києві звертався президент України В. Янукович. 26 березня була заснована Двостороння консультативна комісія (ДКК), що повинна «сприяти здійсненню нового договору». Документ розрахований на 10 років [10]. Церемонія підписання відбулася 8 квітня 2010 р. в Іспанській залі президентського палацу в Празі. Після підписання договору й протоколу до нього Д. Медведєв і Б. Обама провели спільну прес-конференцію. З нагоди підписання договору в одному з монетних дворів Чехії була випущена серія ювілейних медалей (500 золотих і 1000 срібних) [11].

Договір був ратифікований Сенатом США 22 грудня 2010 р. З ратифікацією Сенат також прийняв резолюцію, де говориться про те, що новий договір не накладає обмежень на створення систем американської ПРО. 3 лютого 2011 р. Б. Обама підписав СНВ-3. Держдума РФ ратифікувала договір 25 січня 2011 р. Одночасно із цим депутати прийняли дві заяви. Одна з них містить звернення до керівництва Росії, у якому говориться про необхідність прискорити відновлення ядерних сил. У другій заяві зазначена необхідність «відстеження» будівництва ПРО в Європі, а також виводу з континенту американських тактичних ядерних сил. 26 січня законопроект був одноголосно ратифікований у Раді Федерації. 28 січня законопроект підписав президент Д. Медведєв [12]. 5 лютого 2011 р. міністр закордонних справ Росії С. Лавров і державний секретар США Х. Клінтон у ході 47-ї Мюнхенської конференції з безпеки обмінялися ратифікаційними грамотами договору, після чого той формально набув чинності.

Основні положення Договору СНО-III. По-перше, кожна з сторін скорочує і обмежує свої МБР, БРПЧ і пускові установки МБР і БРПЧ, важкі бомбардувальники, боєзаряди МБР, БРПЧ і ядерні озброєння важких бомбардувальників таким чином, щоб через сім років після набуття чинності цього договору і надалі сумарні кількості носіїв ядерної зброї не перевищували 700 одиниць для розгорнутих МБР, БРПЧ і важких бомбардувальників; 1550 одиниць боєзарядів для них, 800 розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок МБР і БРПЧ і важких бомбардувальників. Кожна з сторін має право самостійно визначати склад і структуру своїх стратегічних наступальних озброєнь. З різних причин РФ мала менше носіїв стратегічної ядерної зброї, ніж США, тому останнім за Празьким договором доведеться знищувати більше носіїв.

По-друге. У договорі міститься кілька важливих положень про взаємозв'язок стратегічних наступальних і оборонних озброєнь. У преамбулі обидві сторони визнають «наявність взаємозв'язку між стратегічними наступальними й оборонними озброєннями, що посилює важливість цього взаємозв'язку в процесі скорочення стратегічних ядерних озброєнь». Важливою є згода обох сторін відносно того, що «нинішні стратегічні оборонні озброєння не підривають життєздатність і ефективність стратегічних наступальних озброєнь сторін». Це означає, що логічний взаємозв'язок між СНВ і ПРО визнається.

По-третє, стаття III визначає умови обліку пускових установок і боєзарядів. Кожна розгорнута і нерозгорнута МБР, БРПЧ, кожний важкий стратегічний бомбардувальник обраховується як одна одиниця. Кількість боєголовок на розгорнутих і нерозгорнутих МБР і БРПЧ визначається їх загальною кількістю боєголовок на цих носіях, за кожним розгорнутим важким бомбардувальником обраховується один ядерний боєзаряд. Новозбудовані стратегічні наступальні озброєння підпадають під дію даного договору з того моменту, коли вони покидають об'єкт виробництва, а шахтна установка для МБР – в разі, коли вона вперше установлена і закрита захисна кришка шахти. МБР, БРПЧ, їх пускові установки і важкі бомбардувальники перестають підпадати під дію цього Договору, якщо вони ліквідуються або переобладнуються. Не розповсюджуються положення цього договору на ракети, призначені для ПРО. Пункт 8 статті III визначає типи МБР і БРПЧ та їх пускових установок, важких бомбардувальників для кожної Договірної Сторони.

По-четверте. Стратегічні наступальні озброєння розміщуються на національній території у чітко визначених місцях. Вони не базуються на ліквідованих об'єктах, за межами національної території, але ці зобов'язання не торкаються прав сторін у відповідності із загальноприйнятими принципами міжнародного права стосовно проходу підводних човнів або польотів літальних апаратів, або заходу підводних човнів у порти третіх держав. Важкі бомбардувальники можуть тимчасово розміщуватися за межами національної території, про що належним чином повідомляється зацікавленим сторонам.

По-п'яте. З урахуванням положень цього Договору, можуть проводитися модернізація і заміна СНО. Це питання розглядається Двосторонньою консультативною комісією. Кожна сторона не переобладнує і не використовує пускові установки МБР і БРПЧ для розміщення протиракет. Контроль за переобладнанням або ліквідацією стратегічних наступальних озброєнь проводиться за допомогою національних засобів контролю, а також шляхом інспекційної діяльності. Всі дані про кількість СНО, розгорнуті й нерозгорнуті, можуть бути оприлюднені.

По-шосте. З метою забезпечення контролю за дотриманням положень цього договору кожна із сторін

зобов'язується використовувати національні технічні засоби, які знаходяться в її розпорядженні, не чинити перешкод національним засобам контролю іншої сторони, не застосовувати заходів маскування, які б затрудняли контрольні дії іншої сторони. Для підтвердження точності заявлених даних про кількість і типи розгорнутих і нерозгорнутих стратегічних наступальних озброєнь кожна сторона має право проводити інспекції на базах МБР, БРПЧ і авіабазах.

По-сьоме. Для сприяння здійсненню цілей цього Договору сторони створюють Двосторонню консультативну комісію. З метою забезпечення життєдайності й ефективності Договору кожна із сторін не бере на себе жодних міжнародних зобов'язань і не здійснює жодних міжнародних акцій, які б суперечили його положенням, не передає третім сторонам стратегічні наступальні озброєння, які підпадають під дію цього Договору.

Нарешті, як і схожі угоди в галузі контролю над озброєннями, Празький договір допускає вихід з нього після тримісячного повідомлення, якщо одна зі сторін вирішить, що пов'язані зі змістом цього договору виняткові обставини поставили під загрозу її вищі інтереси [13].

Під час підписання договору російська сторона визнала за необхідне зробити спеціальну заяву щодо ПРО, в якій ідеться, що новий договір «може діяти й бути життєздатним тільки в умовах, коли немає якісного й кількісного нарощування можливостей систем протиракетної оборони Сполучених Штатів». Далі вказується, що таке нарощування можливостей систем ПРО США, за якого виникне загроза потенціалу стратегічних ядерних сил РФ, може розглядатися як одна з «виняткових обставин» для можливого виходу з договору [14].

Отже, Празький договір СНО-III має, безперечно, позитивне значення, оскільки передбачає скорочення ядерного потенціалу США і РФ приблизно на 25%. Він в цілому позитивно оцінений світовою громадськістю. Президент Росії Д. Медвєдєв після підписання заявив, що укладення Договору зміцнило безпеку не тільки Росії і США, а й усього світового співтовариства. Президент США Б. Обама назвав новий договір СНО "найбільш всеохоплюючою за останні два десятиліття угодою з контролю над озброєннями. Новий російсько-американський договір зі СНО означає важливу віху у відносинах між двома країнами і у забезпеченні безпеки у всьому світі" [15].

Поряд з цим, частіше з російської сторони, лунає гостра критика Празького Договору, насамперед з боку лідерів опозиційних партій Г. Зюганова і В. Жириновського, які вважають, що цей договір знизить безпеку Росії. Президент Академії геополітичних проблем Росії генерал-полковник Л. Івашов вважає договір згубним для Росії, оскільки він ігнорує перевагу США у високоточній зброї, яка може нейтралізувати стратегічні збройні сили РФ [16].

На думку автора цієї статті, є реальна загроза його невиконання. Вона полягає у американських планах розміщення систем протиракетної оборони у Східній Європі. Договір ніяким чином не обмежує розвиток протиракетної оборони США. Подальше її нарощування може привести до послаблення ядерного потенціалу Росії, яка в силу цього може достроково вийти, як це передбачено угодою, з Договору СНО-III і почне нарощувати власну протиракетну оборону, а разом з тим і свої стратегічні наступальні озброєння.

1. *Лавров С.В. Новый договор о СНВ в матрице глобальной безопасности // Международная жизнь. – 2010. – № 7; Рябков С.А. Россия и Америка: вопросы СНВ, ПРО, афганский наркотрафик и не только… // Международная жизнь. – 2011. – № 3; Liberation. Празький договір: уявне роззброєння // Преса. – 2010. – 8 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: newsru.ua; Вуздечка на гонку озброєнь: Медвєдєв і Обама підписали новий договір про СНО // Український огляд: онлайн-журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ukrrevue.ucoz.ua.*
2. *Договір між Російською Федерацією і Сполученими Штатами Америки про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2) від 3 січня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.armscontrol.ru'start/rus/docs/dogovor.htm.*
3. *Договір між РФ і США про скорочення стратегічних наступальних потенціалів від 24 травня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.businesspravo.ru/Djcum.*
4. *Состояние стратегических сил России и США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org.*
5. *Обама предлагает СНВ-3. России это интересно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svpressa/ru.*
6. *Солянская К. Обама предлагает разоружиться // Политика. – 2009. – 4 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gazeta.ru/politics/2009/02/04_a_2935734.shtml.*
7. *http://lenta/ru/news/2998/07/06snv.*
8. *США и РФ договорились о взаимосвязи СНВ и оборонительных сооружений: Заявление Медведева и Обамы по итогам переговоров в Кремле // Политика. – 2009. – 6 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lenta/ru/news/2998/07/06snv.*
9. *США отказались от размещения системы ПРО в Европе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lenta.ru/articles/2009/09/17pro.*
10. *Новый договор СНВ будет действовать 10 лет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ria.ru.*
11. *Медаль за СНВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gazeta/cz/news/906.*
12. *Сенат США определился с СНВ, ход за Россией [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ria.ru; Госдума ратифицировала российско-американский договор СНВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Там же.*
13. *Договор между РФ и США о мерах по дальнейшему сокращению и ограничению стратегических наступательных вооружений. 8 апреля 2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru.*
14. *Кулагин В. Пражский договор СНВ: основные положения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mgimo.ru/news/experts/document149390/phtml.*
15. *Новый договор по СНВ остановил дрейф российско-американских отношений – Обама [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.baltinfo.ru/2010/04/08/.*
16. *Ивашов Л. Нынешний договор СНВ-3 погубит Россию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://viamidgard.info/news/in_russia/2687-leonid-ivashov-nyneshnij-dogovor-snv-3-pogubit.html.*

Trygub P.M. The Prague treaty of the 2010th between the USA and Russia about the reduction of the strategic offensive arms (SOA-III) and the prospects of its realization. In the article the preparation, signing, ratification and the contents of the Prague treaty of the 2010th between the USA and Russia about the reduction of the strategic offensive arms are considered. Marking the great value of this treaty for strengthening the world and safety of peoples, the author speaks about the difficulties of treaty's realization in connection with the USA plans of the creation of the antimissile defense in the countries of the East Europe.

Key words: the Prague treaty, SOA-III, the USA, Russia, antimissile defense, the East Europe.

Наші автори

Абразумова Олена Миколаївна – аспірантка каф. теорії та історії держави і права Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського

Асанова Улькера Кязимовна – к.і.н, доц., докторант кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Бабенко Людмила Леонідівна – к.і.н, доц. каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Бабінська Марина Сергіївна – аспірантка каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Багінська Марта Володимирівна – аспірантка Дипломатичної Академії України (м. Київ)

Бережненко Олена Олексіївна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Бєлкін Юрій Вікторович – ст. викл. Первомайського інституту ОНУ ім. І. І. Мечникова

Білоус Олександр Павлович – с.н.с. Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.»

Боган Сергій Михайлович – к.і.н., доц. каф. українознавства Одеської державної академії будівництва і архітектури

Боковня Віктор Максимович – ст. викл. каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту економіки і права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Боримський Віталій Володимирович – аспірант каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Визір Наталя Федорівна – наук. співр. Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, учений секретар Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

Вільховик Ольга Василівна – аспірантка каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Владига Ольга Миколаївна – здобувач каф. давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Георгізов Григорій Михайлович – к.і.н., ст. викл. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Георгізова Іванна Леонідівна – к. політ. н., ст. викл. каф. державно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Герасимов Тимофій Юрійович – аспірант каф. історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Герінбург Ольга Вікторівна – к.і.н., викл. кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

Гончарова Наталія Олександрівна – к.і.н., доц., каф. всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Горло Наталя Віталіївна – к.і.н., доц. каф. політології Запорізького національного університету

Грищенко Тетяна Рубілівна – к.і.н., с.н.с. сектору наукової бібліографії та біографістики Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ)

Гудзь Віктор Васильович – к.і.н., проф. каф. історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького

Гуржій Олександр Іванович – д.і.н., проф., заслужений діяч науки і техніки України, гол. наук. співр. відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України

Данілова Анна Олександрівна – аспірантка каф. історії України Донецького національного університету

Дем'янчук Юлія Анатоліївна – к.і.н., ст. викл. каф. філософії і історії України Харківської державної зооветеринарної академії

Демочко Ганна Леонідівна – к.і.н., ст. викл. каф. суспільних наук Харківського національного медичного університету

Демченко Олександр Петрович – аспірант каф. нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Джумига Євген Юрійович – аспірант каф. історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Дідик Сергій Сергійович – к.і.н., наук. співр. лабораторії інтерактивних технологій навчання Запорізького національного університету

Дорошенко Оксана Миколаївна – к.і.н., доц. каф. історії і загальних дисциплін Первомайського інституту ОНУ ім. І. І. Мечникова

Драч Оксана Олександрівна – д.і.н., проф. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Єлесін Петро Володимирович – аспірант каф. теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського

Єрмілов Валерій Семенович – к. мед. н., доц. каф. біології людини Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського

Жигло Володимир Валентинович – к.і.н., доц. каф. історії та культурології Харківської національної академії міського господарства

Захарченко Марина Василівна – викл. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Земзюліна Наталія Іванівна – к.і.н., доц. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Зосімович Олена Юріївна – аспірантка каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Івангородський Костянтин Васильович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Іржавська Анжела Петрівна – к.і.н., ст. викл. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Іщенко Дмитро Володимирович – аспірант каф. історії Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Казьмирчук Марія Григорівна – к.і.н., доц. каф. української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Кінка Станіслав Михайлович – аспірант каф. нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Кісіль Світлана Аркадіївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Клочак Олег Зіновійович – аспірант каф. дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України (м. Київ)

Ковальська Леся Андріївна – к.і.н., доц. каф. історії слов'ян Донецького національного університету.

Ковальська Марина Сергіївна – аспірантка Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Ковальський Станісав Валентинович – к.і.н., ст. викл., Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Ковальчук Станіслав Васильович – аспірант каф. нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Корновенко Сергій Валерійович – д.і.н., проф., зав. каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту економіки і права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Королевська Юлія Юріївна – аспірантка каф. історії України Бердянського державного педагогічного університету

Кравченко Олена Валентинівна – к.і.н., доц. каф. історії Української державної академії залізничного транспорту (м. Харків)

Кравченко Роман Іванович – вчитель історії Харківського ліцею № 89

Курзенкова Алла Олександрівна – здобувач каф. історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

Кушнірчук Ярослав Вікторович – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (м. Київ)

Лабур Ольга Володимирівна – к.і.н., доц. каф. історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», докторантка НТУУ «КПІ», заст. дир. Українського центру гендерної освіти при НТУУ «КПІ»

Лахно Віта Іванівна – аспірантка Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка

Лебідь Ірина Геннадіївна – аспірантка каф. всесвітньої історії Донецького національного університету

Левицька Надія Миколаївна – к.і.н., доц. каф. українознавства Національного університету харчових технологій (м. Київ)

Лень Андрій Володимирович – здобувач каф. філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Литвиненко Роман Олександрович – д.і.н., проф. каф. всесвітньої історії Донецького національного університету

Лопацька Наталія Миколаївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії та методики викладання суспільних дисциплін ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. С. Дем'янчука» (м. Рівне)

Лук'яненко Володимир Петрович – к.і.н., доц. каф. суспільних наук ДВНЗ Горлівського Автомобільно-дорожнього інституту «Донецький Національний технічний університет»

Лук'яненко Олександр Вікторович – аспірант каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка,

Лукашевич Олександр Анатолійович – к.і.н., ст. викл. каф. гуманітарних дисциплін та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

Макарець Світлана Володимирівна – к.і.н., доц. каф. українознавства Полтавської державної аграрної академії

Маркевич Мар'яна Іванівна – здобувач каф. давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Маркевич Оксана Валентинівна – аспірантка каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Марцинішин Юрій Данилович – аспірант каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Масненко Віталій Васильович – д.і.н., проф., зав. каф. історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Мильніков Максим Григорович – аспірант каф. історії і культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди»

Михайлюк Юрій Миколайович – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Міщанин Віктор Данилович – к.і.н., с.н.с. Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Морозов Анатолій Георгійович – д.і.н., проф., зав. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Нечипоренко Леся Іванівна – вчитель історії Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Новак Анна Валеріївна – аспірантка каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Олійник Микола Петрович – к.і.н., доц., докторант каф. історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Оніпко Тетяна Володимирівна – д.і.н., доц. каф. педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі

Орлов Владлен Миколайович – аспірант каф. історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Пасічна Юлія Григорівна – здобувач каф. інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Передерко Людмила Станіславівна – методист навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Перехрест Олександр Григорович – к.і.н., проф., зав. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Петречко Олег Михайлович – д.і.н., доц., зав. каф. всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Петрик Артем Миколайович – аспірант каф. всесвітньої історії та історіографії Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Плахута Віктор Вікторович – ст. викл. кафедри менеджменту Черкаської філії ПВНЗ «Європейський університет»

Присяжнюк Юрій Петрович – д.і.н., проф. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Приходько Тамара Миколаївна – к.і.н., зав. каф. філософії і історії України Харківської державної зооветеринарної академії

Прутська Ганна Олександрівна – аспірантка каф. історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Пятницькова Ірина Володимирівна – к.і.н, лаборант каф. історії слов'ян Донецького національного університету

Робак Ігор Юрійович – д.і.н., проф., зав. каф. суспільних наук Харківського національного медичного університету

Романець Наталя Радомирівна – к.і.н., доц., докторант Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Рощина Лариса Олексіївна – к.і.н., доц. каф. історії і права Донецького національного технічного університету

Савчук Інна Іванівна – аспірантка каф. давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Самойленко Наталія Іванівна – к.і.н., доц. каф. історії Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка

Самойленко Наталія Сергіївна – аспірантка Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Самойленко Тетяна Іванівна – викл. каф. української мови, літератури та історії Черкаського медичного коледжу

Священко Зінаїда Василівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини.

Седляр Анатолій Володимирович – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І. Франка

Сергійчук Іраїда Миколаївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

Сидорович Олександр Сергійович – к.і.н., доц. каф. соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

Силка Оксана Захаріївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Синявська Лариса Іванівна – к.і.н., доц. каф. історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Ситник Олександр Миколайович – д.і.н., доц. каф. теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту

Сичевський Антон Олександрович – аспірант каф. історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Сокирська Влада Володимирівна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

Стопчак Микола Володимирович – д.і.н., проф. зав. каф. філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Сушко Валентина Анатоліївна – к.і.н., ст. викл. каф. теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну та мистецтв

Тельвак Віталій Васильович – д.і.н., проф. каф. всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Терещенко Тетяна Вадимівна – к.і.н., ст. викл. каф. всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Тєвікова Ольга Валентинівна – к.ф.н., доц. каф. українознавства та гуманітарної підготовки Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка

Тригуб Петро Микитович – д.і.н., проф., зав. каф. міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. П. Могили (м. Миколаїв)

Тупчієнко Микола Петрович – к.і.н., ст. викл., Кіровоградський національний технічний університет

Тупчієнко-Кадирова Люція Георгіївна – к.і.н., ст. викл. каф. документознавства Кіровоградського факультету менеджменту та бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв

Фареній Ігор Анатолійович – д.і.н., проф. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Філіпенко Лариса Володимирівна – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Харламов Михайло Іванович – к.і.н., ст. викл. каф. соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (м. Харків)

Циганенко Лілія Федорівна – д.і.н., проф. каф. всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету, декан історико-філологічного факультету

Чабан Анатолій Юзефович – д.і.н., проф. каф. архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Черемісін Олександр Вікторович – к.і.н., докторант каф. новітньої історії України Запорізького національного університету

Чорна Людмила Олексіївна – к.і.н., с.н.с. Канівського природного заповідника Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Шандра Ірина Олександрівна – к.і.н., доц. каф. історії України Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

Щербань Петро Миколайович – к.і.н., доц., зав. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

Щербань Тетяна Юріївна – к.і.н., доц. каф. всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

Щетніков Василь Петрович – к.і.н., доц. каф. історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Якименко Ірина Анатоліївна – аспірантка каф. історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Ямпольська Лариса Миколаївна – к.і.н., доц. каф. історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

Ярмошик Іван Іванович – д.і.н., доц., зав. каф. спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету ім. І. Франка

Наукове видання

Гуржіївські історичні читання

ВИПУСК 5

(Збірник наукових праць)

Комп'ютерне складання та дизайн – *К. В. Івангородський*

Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – **Черкаси**: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, **2012**. – Вип. 5. – 320 с.

Підписано до друку 29.08.2012. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 54,48. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О.Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com